

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

NO: 18077

ΚΩΣ: 17946

ΔΗΜΗΤΡΗ Γ. ΚΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

**ΟΦΕΙΣ ΚΡΑΤΙΚΟΥ ΠΑΡΕΜΒΑΤΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ
ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ**

Ο θεσμικός εκφυλισμός του συλλογικού δανεισμού στην Ελλάδα
(1919 – 1938)

Διδακτορική Διατριβή

Επιβλέπων Καθηγητής

Θ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ

Αθήνα

2006

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	i-ii
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6
I. Συλλογικός δανεισμός των αγροτών (έννοια οριοθετήσεις).....	8
II. Επιλογή θέματος.....	10
III. Αντικείμενο – Ειδικότερος προσανατολισμός της έρευνας.....	12
IV. Υποθέσεις εργασίας.....	14
V. Μεθοδολογικές αρχές / Τρόπος εργασίας – Ειδικότερες ερευνητικές εστιάσεις.....	19
VI. Οδηγητικός μίτος κατά την πραγμάτευση του θέματος – Διάρθρωση εργασίας.....	25

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΩΝ ΘΕΣΜΩΝ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΥ ΔΑΝΕΙΣΜΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΗ ΘΕΣΜΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ: ΕΥΡΩΗΑΪΚΕΣ ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΤΥΠΑ

1.1. Η διαχρονικότητα των αγροτοπιστωτικών προβλημάτων και η αναζωπύρωση της συζήτησης κατά το 19 ^ο αιώνα.....	33
1.2. Η «κοινωνία των πολιτών» σε αναζήτηση εναλλακτικών θεσμών – Ο συλλογικός δανεισμός στο προσκήνιο.....	34
1.3. Οι θεωρητικές καταβολές των εναλλακτικών θεσμών συλλογικού δανεισμού.....	37
1.3.1. Προτάσεις θεσμών απορρέουσες από θεωρίες του ρομαντικού αντικαπιταλισμού.....	38
1.3.1.α. Οι πιστωτικοί θεσμοί «ουτοπικής» έμπνευσης.....	39
1.3.1.α.ι. Ο «ουτοπικός» συνεργατισμός του R. Owen.....	40
1.3.1.α.ii. Ο προντονικός «τραπεζοτροπισμός».....	42
1.3.2. Από τα θεωρητικά σχήματα των «αντικαπιταλιστών» στα θεσμικά μορφώματα των «μεταρρυθμιστών».....	47
1.4. Τα συστήματα Σούλτσε και Ραϊφφάιζεν : όψεις θεσμικής ολοκλήρωσης του συλλογικού δανεισμού.....	52
1.4.1. Σύστημα Σούλτσε – Ντέλιτς.....	52
1.4.1.α. Εισαγωγικές επισημάνσεις.....	52
1.4.1.β. Χαρακτηριστικά του συστήματος.....	60
1.4.2. Σύστημα Ραϊφφάιζεν.....	68
1.4.2.α. Εισαγωγικές επισημάνσεις.....	68
1.4.2.β. Χαρακτηριστικά του συστήματος.....	69
1.5. Τα παράγωγα συστήματα.....	77
1.5.1. Εισαγωγικές επισημάνσεις.....	77
1.5.2. Παράγωγα συστήματα στην Ιταλία.....	78
1.5.2.α. Το σύστημα συνεταιριστικής πίστης Luzzatti.....	78
1.5.2.β. Το σύστημα συνεταιριστικής πίστης Wollemborg.....	80
1.5.3. Παράγωγα συστήματα στη Γαλλία.....	85
1.5.3.α. Το σύστημα συνεταιριστικής πίστης Rostand.....	85
1.5.3.β. Το σύστημα συνεταιριστικής πίστης Durand.....	89

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΩΡΙΜΑΝΣΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, ΤΟΥ ΑΙΤΗΜΑΤΟΣ ΓΙΑ ΟΡΓΑΝΩΜΕΝΗ ΑΣΚΗΣΗ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΠΙΣΤΗΣ

2.1. Έννοια της «ωρίμανσης».....	96
2.2. Η εξωτραπεζική άσκηση της αγροτικής πίστης και οι περιστασιακοί διεκπεραιωτές της.....	97
2.3. Τα αδιέξοδα της υπερχρέωσης, ως ανάγλυφη απεικόνιση της αστοχίας του μηχανισμού αγροτικής πίστης.....	100
2.4. Ο μη συγκυριακός χαρακτήρας των αιτίων της «όξυνσης» και η αλυσίδα των ατελέσφορων παρεμβάσεων επί του «αγροτοπιστωτικού».....	104
2.5. Από την αποσπασματική στη συστηματική άσκηση αγροτικής πίστης.....	114
2.5.1. Εισαγωγικές επισημάνσεις.....	114
2.5.2. Η ανάληψη αποσπασματικών πρωτοβουλιών, πριν την προσάρτηση της Θεσσαλίας.....	116
2.5.3. Συστηματοποίηση των πρωτοβουλιών μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας.....	119
2.5.3.α. Ατελέσφορες απόπειρες για την αντιμετώπιση του προβλήματος.....	119
2.5.3.β. Η μετακύλιση των βαρών της αγροτικής αποκατάστασης και η συλλογικοποίηση της ευθύνης των αποκαθισταμένων.....	121

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΟΙ ΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΝΤΑΠΟΚΡΙΣΗ Σ'ΑΥΤΕΣ

3.1. Εισαγωγικές επισημάνσεις.....	123
3.2. Κράτος, Τράπεζες και Συνεταιρισμοί, υπό το πρίσμα οικονομικών εξελίξεων σε ευρωπαϊκές και βαλκανικές χώρες.....	129
3.2.1. Οι τάσεις μεταβολής των «δρών του παιχνιδιού» και η ανασύνθεση τρόπων ρύθμισης.....	129
3.2.2. Το Κράτος ως ενορχηστρωτής της, δια των συνεταιρισμών, μαζικοποίησης της αγροτικής πίστης.....	132
3.2.2.α. Προκαταρκτικές επισημάνσεις.....	132
3.2.2.β. Συνεταιρισμοί και Κράτος, υπό το πρίσμα των ευρωπαϊκών αντιλήψεων.....	133
3.2.3. Τράπεζες και Συνεταιρισμοί υπό το πρίσμα των νέων εξελίξεων σε Ευρώπη και Βαλκανική.....	137
3.2.3.α. Οι τράπεζες προς προϋπάντηση των συνεταιρισμών.....	137
3.2.3.β. Η ώσμωση των συνεταιρισμών με τον αστερισμό των πιστωτικών ιδρυμάτων.....	143
3.2.3.β.i. Η ώσμωση μέσα στα πλαίσια των αγροτοπιστωτικών συστημάτων: Ιταλίας, Γαλλίας, Γερμανίας, Αυστρίας.....	144
3.2.3.β.ii. Βαλκανικές παραλλαγές της ώσμωσης πιστωτικού συστήματος και συνεταιρισμών (βουλγαρική, ρουμανική).....	160
3.3. Η ιδεολογική προεργασία και η δεξίωση θεσμών συλλογικού δανεισμού (πιστωτικών συνεταιρισμών) από την ελληνική επιστημονική κοινότητα.....	169

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

«ΤΟ ΩΣΤΙΚΟ ΚΥΜΑ» ΤΗΣ ΣΥΓΚΥΡΙΑΣ

4.1. Η συγκυρία του αστικού εκσυγχρονισμού και της «ανόρθωσης».....	181
4.1.1. Εισαγωγικές Επισημάνσεις.....	181
4.1.2. Οι νέες πολιτικές δυνάμεις στο προσκήνιο.....	182
4.2. Από τη ρευστότητα των θεσμικών μορφωμάτων στη θεσμική κρυστάλλωση.....	185
4.2.1. Πρώτα θεσμικά μορφώματα συλλογικού δανεισμού πριν τις ανακατατάξεις (πληθυσμών και συνόρων) της περιόδου 1912-13.....	186
4.2.1.α. Οι πρόσφυγες από την Ανατολ. Ρωμυλία και η θεμελίωση του έργου της αποικιάστασής τους.....	185
4.2.1.β. Ο «κοινωνικός πειραματισμός» και η μετάβαση από τα προσυνεταιριστικά μορφώματα στους σύγχρονους συνεταιρισμούς.....	190
4.2.2. Το εγχείρημα του Γ.Μ.Τ. Αλμυρού και η θεσμοποίηση του συλλογικού δανεισμού.....	191
4.2.2.α. Περιρρέουσα ατμόσφαιρα και συγκυρία ευνοούν το εγχείρημα.....	191
4.2.2.β. Η αποσαφήνιση του συνεταιριστικού χαρακτήρα.....	195
4.2.2.γ. Από τα επιτεύγματα στην προλαγανδιστική αξιοποίησή τους.....	196
4.2.3. Το «μετέωρο βήμα» του Νομοσχεδίου Μπενάκη.....	195
4.2.3.α. Η συνταγματική αναθεώρηση του 1911 και η διάγνωση των παθογόνων αιτιών, που παρεμπόδιζαν το αποκαταστατικό έργο.....	195
4.2.3.β. Το Νομοσχέδιο Μπενάκη ως απόπειρα επέκτασης του αγροτοπιστωτικού δικτύου, μέσω μηχανισμών «κοινωνικής» οικονομίας.....	201
4.3. Η διαμόρφωση της νέας κοινωνικο-οικονομικής συγκυρίας, υπό την πίεση εκτεταμένων πληθυσμιακών ανταλλαγών.....	205
4.3.1. Προεισαγωγική επισήμανση.....	205
4.3.2. Το έργο της ανόρθωσης υπό την πίεση της συγκυρίας των, «ειδικώς κατόπιν συνοριακών αλλαγών», μετακινήσεων πληθυσμών.....	206
4.3.2.α. «Ανόρθωση» και μεγαλοϊδεατική πολιτική ιδεολογία.....	206
4.3.2.β. Το πρόβλημα των «ανταλλάξιμων» πληθυσμών (1912-1922): Ρυθμιστικοί μηχανισμοί και θεσμικός εξοπλισμός για την αντιμετώπισή του.....	208
4.3.3. Ειδικότερες όψεις της οικονομικής συγκυρίας (1910-1920).....	215
4.3.3.α. Οι επιλογές της «ανορθωτικής» πολιτικής και το οικονομικό κλίμα.....	215
4.3.3.β. Το μεταρρυθμιστικό έργο και τα οικονομικά της «ανόρθωσης».....	217
4.3.3.γ. Απόπειρες αναδιευθέτησης του φορολογικού καθεστώτος.....	223

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ:

ΟΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΕΣ ΜΕΤΑΛΛΑΞΕΙΣ ΚΑΙ Ο ΘΕΣΜΙΚΟΣ ΕΚΦΥΛΙΣΜΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΤΟ ΑΓΡΟΤΟΠΙΣΤΩΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ «ΜΑΖΩΝ» ΚΑΙ ΟΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΤΟΥ

5.1. Ο διαπλαστικός χαρακτήρας της θεσμοθέτησης.....	232
5.2. Η προσωπική αγροτική πίστη και οι πιστωτικοί συνεταιρισμοί.....	235
5.3. Η αλληλέγγυα ευθύνη και η αλληλοτροφοδότηση αγροτικής πίστης και πιστωτικών συνεταιρισμών.....	243

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΟΙ «ΔΙΟΡΘΩΤΙΚΕΣ» ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ ΣΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΥ ΔΑΝΕΙΣΜΟΥ

6.1. Η υπερδιόγκωση του συνεταιριστικού οικοδομήματος και η κρίση εμπιστοσύνης μεταξύ Ε.Τ.Ε. και συνεταιριστών.....	252
6.2. Ο Συνεταιρισμός ως Συλλογικός δανειολήπτης.....	260
6.3. Η υπονόμευση του συλλογικού δανεισμού.....	263
6.4. Η δύσκολη εξήγηση της «στροφής»: Δοκιμαστικές υποθέσεις.....	274

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Η ΔΙΟΛΙΣΘΗΣΗ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΚΡΑΤΙΚΟ ΚΟΡΠΟΡΑΤΙΣΜΟ

7.1. Η οικονομική συγκυρία μετά την Μικρασιατική καταστροφή και τις μαζικές προσφυγοποιήσεις.....	284
7.1.1. Οι πρόσφυγες του '22 ως καταλύτης για οικονομικές θεσμικές εξελίξεις.....	284
7.1.2. Η οικονομική πολιτική υπό καθεστώς εκτάκτων αναγκών και η νομισματική αστάθεια (1923-27).....	286
7.1.3. Έκτακτες ανάγκες και αναγκαστικά δάνεια.....	289
7.1.4. Η σταθεροποίηση του 1928 και η ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος.....	296
7.1.5. Τα μεγάλα έργα προς εξυπηρέτηση των νέων, μετά την «επαναγροτοποίηση», αναγκών.....	306
7.1.6. Η κρίση και οι επιπτώσεις της.....	309
7.2. Αποκατάσταση με διαδικασίες του «επείγοντος» και θρυμματισμός της συλλογικής ταυτότητας.....	314
7.2.1. Εισαγωγικές επισημάνσεις.....	314
7.2.2. Η πορεία συγκρότησης αποκαταστατικών μηχανισμών πριν τη Μικρασιατική καταστροφή.....	316
7.2.2.α. Η ανεπάρκεια του αποκαταστατικού μηχανισμού, ιδίως ως προς την πιστοδότηση: Εισαγωγικές Επισημάνσεις.....	316
7.2.2.β. Η ανάγκη συμπλήρωσης και ολοκλήρωσης του μηχανισμού αποκατάστασης ακτημόνων: Οι θεσμοί της «κοινωνικής» οικονομίας στο προσκήνιο.....	319

7.2.2.γ. Η αδυναμία του κράτους να αναλάβει τις αυξημένες οικονομικές απαιτήσεις του εγχειρήματος.....	321
7.2.2.δ. Η προσφυγή στην «οιονεί» εκούσια απαλλοτρίωση με αλληλέγγυα ευθύνη των αποκαθισταμένων: προανάκρουσμα αναγκαστικών συνεταιρισμών.....	324
7.3. Το ζήτημα της προϊμότητας του κρατικού κορπορατισμού: Όψεις Κράτους και Οικονομίας της «Κατάστασης Ανάγκης».....	327
7.3.1. Η υλοκατάσταση των προσφύγων του '22 ως επιταχυντής ζυμώσεων για προσφυγή στην «κοινωνική» οικονομία: εισαγωγικές επισημάνσεις.....	327
7.3.2. Η ανολοκλήρωτη συλλογική ταυτότητα και ο αναγκαστικός δυϊσμός στην «κοινωνική» οικονομία.....	329
7.3.3. Η «προϊμότητα» του κρατικού κορπορατισμού: Πρόβλημα ή διέξοδος ανάγκης.....	332

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ

ΚΡΑΤΙΚΟΣ ΚΟΡΠΟΡΑΤΙΣΜΟΣ: ΕΜΠΕΔΩΣΗ ΚΑΙ ΚΟΡΥΦΩΣΗ

8.1. Οι κύριοι συντελεστές επίτασης του κρατικού κορπορατισμού σε συνάφεια με τη διεθνή οικονομική συγκυρία κρίσης.....	335
8.1.1. Προεισαγωγικά.....	335
8.1.2. Η δύσκολη συζήτηση γύρω από τη φύση και τις εκδοχές του κρατικού παρεμβατισμού.....	340
8.1.2.α. Προβληματισμός / Διασαφήσεις.....	340
8.1.2.β. Οι όροι της συζήτησης.....	345
8.1.3. Όψεις επιλεκτικού κρατικού παρεμβατισμού πριν και κατά το Μεσοπόλεμο.....	352
8.1.3.α. Προκαταρκτικές επισημάνσεις.....	352
8.1.3.β. Ο ιδίotypος επιλεκτικός κρατισμός.....	354
8.2. Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί ως λειτουργικά υποκατάστατα των αγροτικών συνδικάτων.....	363
8.3. Η αμφίπλευρη «εκμετάλληση» και οι εκφυλιστικές αλλοιώσεις του θεσμού.....	367
8.4. Η επίταση του κρατικού κορπορατισμού.....	376

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	386
-------------------	-----

ΠΗΓΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	395
---------------------------	-----

Ευχαριστίες

Σε μια επιστημονική εργασία όπως η παρούσα, στο επίκεντρο του προβληματισμού της οποίας βρίσκονται οργανώσεις της κοινωνικής οικονομίας και όπου η λογική της συλλογικής δράσης οφείλει να πρωτανεύει, η πρώτη σκέψη ήταν οι ευχαριστίες να αποδίδονται σε τυπικές ή άτυπες ομάδες, ερευνητικές ή επιστημονικές κοινότητες, η συνάντησή μου με τις οποίες συνέβαλε στην επιστημονική μου συγκρότηση.

Με αυτές τις σκέψεις έρχομαι πρώτα πρώτα να ευχαριστήσω το τμήμα Κοινωνιολογίας και μάλιστα τα μέλη του τομέα Νεοελληνικής Κοινωνίας, με τα οποία είχα την ευκαιρία, από τις αρχές ήδη της δεκαετίας του '90, να αποκτήσω μια επιστημονική ώσμωση στα πλαίσια του Μεταπτυχιακού Σεμιναρίου και ιδιαίτερα, βέβαια, τους καθηγητές που συναπετέλεσαν την Τριμελή Συμβουλευτική Επιτροπή.

Επίσης, οφείλω ευχαριστίες σε όλους εκείνους με τους οποίους είχα την ευκαιρία να συνυπάρξω σε μεταπτυχιακά Σεμινάρια στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο, στο ΕΜΚΑΙΣ/ ΠΑΣΠΕ και στην École Pratique des Hautes Études και οι οποίοι μου επέτρεψαν να γίνω κοινωνός της πλούσιας ερευνητικής και επιστημονικής εμπειρίας τους.

Ακόμα, ευχαριστίες ανήκουν σε όσους, στα πλαίσια των συναντήσεων ερευνητών του ιστορικού αρχείου της Ε.Τ.Ε., πολλά μου διδάξαν αλλά, κυρίως, επειδή μου χάρισαν σπάνιες εμπειρίες γόνιμου επιστημονικού προβληματισμού που αρκετοί σήμερα νοσταλγούμε.

Θα ήταν παράλειψη, ακόμα, αν δεν εξέφραζα ευχαριστίες στους συναδέλφους μου που μαζί έχουμε συγκροτήσει, για είκοσι περίπου χρόνια, την «ρομαντική» ακαδημαϊκή κοινότητα του τμήματος Συνεταιριστικών Οργανώσεων του ΤΕΙ Μεσολογγίου, διότι πίστεψαν και πιστεύουν ακόμη στην ανυπέρβλητη δύναμη της συλλογικής δράσης. Ευχαριστώ επίσης τους φοιτητές μου, επειδή συχνά με τους προβληματισμούς τους συνετέλεσαν στο να διασαφηνιστούν αρκετές από τις ιδέες μου.

Πολλά οφείλω επίσης σε δύο ομάδες καθημερινά μοχθούντων, που με αθόρυβο έργο και προθυμία αποδείχτηκαν πολύτιμοι συνεργάτες. Πρόκειται για αυτούς που προσέφεραν και προσφέρουν ανεκτίμητο έργο στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Πάτρας και το Ιστορικό Αρχείο της Ε.Τ.Ε.

Μεταξύ όλων των προαναφερθέντων, όμως, και κατ' εξαίρεση ας μου επιτραπεί να κάνω ονομαστική αναφορά σε εκείνους που καθαριστικά συνέβαλαν στην εκπόνηση της εργασίας αυτής. Πρόκειται για τον καθηγητή Σπύρο Ασδραχά, ο οποίος όχι μόνο πολλά μου δίδαξε αλλά και ποικιλότροπα με βοήθησε ανοίγοντάς μου νέους ερευνητικούς δρόμους. Επίσης είναι ο καθηγητής Θανάσης Καλαφάτης που με διακριτικό τρόπο, για περισσότερα από είκοσι χρόνια, στάθηκε αναντικατάστατος δάσκαλος και συμπαράστατος αλλά και, με τη στάση ζωής, εμπνευστής στις ποικίλες επιστημονικές αναζητήσεις μου. Και βέβαια ο καθηγητής Θεόδωρος

Σακελλαρόπουλος που, αναλαμβάνοντας την επίβλεψη της εργασίας αυτής, με έκανε να πιστέψω πως η περάτωσή της ήταν, κατά κάποιο τρόπο, ένα χρέος μου ηθικό και επιστημονικό μαζί.

Τέλος, θεωρώ ότι παρουσιάζοντας αυτήν τη διδακτορική διατριβή εκπληρώνω την επιθυμία ενός εκλεκτού επιστήμονα, δασκάλου και φίλου που πολύ απασχολήθηκε με αυτήν και τον οποίο δεν πρόλαβα να ευχαριστήσω. Είναι ο αλησμόνητος καθηγητής Τάκης Καμpanάς, στη μνήμη του οποίου και την αφιερώνω.

Δημήτρης Καπογιάννης
Πάτρα, 2006

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην Ελλάδα κατά το Μεσοπόλεμο το Κράτος και άλλα νομικά πρόσωπα είχαν τη δυνατότητα να επηρεάζουν, άμεσα ή έμμεσα, τη ροή των γεωργικών πιστώσεων προς τις πολυάριθμες μικρές γεωργικές εκμεταλλεύσεις, ιδίως στις περιόδους που ήσαν σε εξέλιξη η αγροτική μεταρρύθμιση και η αποκατάσταση αγροτών προσφύγων.

Ο έλεγχος της ροής των πιστώσεων προσέδιδε, συνακόλουθα, κύρος και δύναμη σε όσους ευρίσκοντο στην προνομιακή θέση να διαχειρίζονται τις τύχες είτε του Κράτους είτε φορέων ασκούντων αγροτοπιστωτικές λειτουργίες.

Δεδομένου, μάλιστα, ότι στα πλαίσια του Ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού ο αγροτικός τομέας εξακολουθούσε, και κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, να είναι κυρίαρχος στην οικονομία, δεν είναι ανάγκη να επιμείνουμε ιδιαίτερα, ώστε να καταδείξουμε πόσο καθοριστικός ήταν ο ρόλος που διαδραμάτιζε ο εκάστοτε προκρινόμενος «τρόπος ρύθμισης»¹, όταν προς διευθέτησή ήσαν τα πλέον κρίσιμα ζητήματα της αγροτικής πολιτικής.

¹ Ως «τρόπος ρύθμισης» θα νοείται εδώ η περιγραφική έννοια που δηλώνει συνήθως την ύπαρξη δέσμης θεσμικών παρεμβάσεων, που είναι απαραίτητες για τη συγκρότηση μηχανισμών οικονομικής προσαρμογής (χωρίς τη συνδρομή των οποίων οι αγορές δε θα μπορούσαν να λειτουργήσουν). Βλ. συνοπτικά, αντί άλλων, στο: Robert BOYER, *La théorie de la régulation: une analyse critique*, Paris: La Découverte, 1987, p.55. Η θεωρητική συνεισφορά της γαλλικής σχολής της «ρύθμισης» έτυχε και ειδικότερων εφαρμογών στο πεδίο της αγροτικής πολιτικής. Μια τέτοια απόπειρα συνιστούν, επίσης, οι εργασίες του Π. Καμπανά, (από την ομάδα των οικονομολόγων της Σχολής της Φρανγκφούρτης). Βλέπε ενδεικτικά: Π. Καμπανά, «Το συνεταιριστικό μοντέλο οικονομικής προσαρμογής σε σημεία καμψής», που περιέχεται στον τόμο των Πρακτικών του Συνεδρίου με θέμα: «Οι Συνεταιρισμοί μπροστά στις προκλήσεις του 21^{ου} αι.» (σσ. 130-189). Συνδιοργάνωση: Τ.Ε.Ι. Μεσολογίου (Τμήμα Στελεχών Συνεταιριστικών Οργανώσεων και Εκμεταλλεύσεων) και Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Τρικούπλειο Πολιτιστικό Κέντρο Μεσολογίου, 16-17 Μαΐου 1996, Μεσολόγγι 1996, σσ. 130-189. Αξιοπρόσεχτη, επίσης, προσπάθεια για την «αποκατάσταση» της λειτουργικότητας της έννοιας «κρατικοί τρόποι ρύθμισης», αποτελεί η συμπλήρωσή της, όπως προτείνει ο Lipietz, με τη σύστοιχη της έννοια της «ιδιωτικής τραπεζικής ρύθμισης». Βλέπε σχετικά Alain LIPJETZ, *Mirages et miracles*, Paris: La Découverte, ιδίως pp. 99-100. Ας σημειωθεί ότι, σε επιστημολογικό επίπεδο, ο Lipietz, έχει δεχτεί, αφετηρικά, όπως ο ίδιος ομολογεί (στο ίδιο, p. 53), την επίδραση του επιστημολογικού έργου του Ilya Prigogine (ειδικότερα όσον αφορά στην επιστημολογική συμβολή τούτου). Βλέπε, κυρίως, στο: Ilya PRIGOGINE et Isabelle STENGERS, *La nouvelle alliance. Métamorphose de la science*, Paris: Gallimard, 1979. Συνοπτικά οι κύριες επιστημολογικές θέσεις του έργου αυτού επαναλαμβάνονται και

Στην κρατική εξουσία ανήκε η κύρια ευθύνη να επιλέξει τις προσφορότερες λύσεις στα προβλήματα που ετίθεντο από την οικονομική εξέλιξη², ανάμεσα στα οποία το αγροτοπιστωτικό συνιστούσε αναμφίβολα ένα από τα πλέον ακανθώδη. Επειδή ακριβώς η εμβέλεια των συνεπειών του εκτεινόταν πολύ πέρα από την οικονομική σφαίρα, κατά τη χάραξη της ακολουθητέας αγροτοπιστωτικής πολιτικής υπεισέρχονταν παράμετροι³, ενίοτε συγκεκριμένοι, οι οποίες δύσκολα θα μπορούσαν να σταθμιστούν και να αξιολογηθούν αποκλειστικά και μόνο με κριτήρια οικονομικής ορθολογικότητας.

Οι παραδοσιακοί τρόποι άσκησης της αγροτικής πίστης έδειχναν μάλιστα να εξαντλούν τα όριά τους⁴, όταν, ιδίως μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, και τη Μικρασιατική καταστροφή πολλαπλασιάστηκε ο αριθμός των χηρζόντων αποκατάστασης αγροτών. Το σύνθημα, άλλωστε, «η γη στους καλλιεργητές της» δε συμπύκνωνε απλά τους πόθους του αγροτικού κόσμου. Παράλληλα ήταν ενδεικτικό για το πόσο ο τρόπος επίλυσης των αγροτικών προβλημάτων, επρόκειτο να αποτελέσει αντικείμενο πολιτικής εκμετάλλευσης από διάφορες πλευρές. Πολύ περισσότερο σε μια εποχή που κανείς δε μπορούσε να αγνοεί το αυξανόμενο πολιτικό βάρος των αγροτικών στρωμάτων.⁵

στο: Ilya PRIGOGINE – Isabelle STENGERS, *Entre le temps et l' éternité*, Paris: Flammarion, 1992, ιδίως pp. 7-17, που ήρθε να συμπληρώσει το προηγούμενο).

² Βλέπε: Paul M.SWEEZY, *The Theory of Capitalist Development*, N.York and London: Modern reader paperbacks, 1968, p.248.

³ Βλέπε σχετικά με την έννοια της παραμέτρου στις «επιστήμες του ανθρώπου» και ειδικότερα στην επιστήμη της Ιστορίας, τη μελέτη του Γ. Ι. ΜΟΥΡΕΛΟΥ, «Η έννοια της παραμέτρου και η φιλοσοφική σημασία της» (ανάτυπο) από την Επετηρίδα του Κέντρου Ελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών: *ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ*, τεύχος 10-11, Αθήνα 1980-81, ιδίως σσ. 116-117.

⁴ Η τεχνητή παράταση ζωής στο σύστημα της εμπράγματης ασφάλειας, ιδίως με τη μορφή του ενυπόθηκου δανεισμού, δε θα αργούσε να μετατρέψει το δανεισμό τούτο σε «κατάρρα» για τους δανειζόμενους αγρότες. Η κατάσταση, όπως έτεινε να διαμορφωθεί, έκανε τον ενυπόθηκο δανεισμό να μοιάζει όλο και περισσότερο με σύμβαση μελλοντικής παράδοσης του εδάφους (αντι άμεσης παράδοσης), για να μεταχειριστούμε μια εύστοχη διατύπωση του Keynes. Βλέπε John Maynard KEYNES, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, London: Royal Economic Society, 1974, p. 241. Στην ελληνική μετάφρ., σ. 223.

⁵ Ο Lipset έχει καταδείξει πώς συσχετίζονται η ενίσχυση της πολιτικής παρουσίας και της εκλογικής συμμετοχής και οργάνωσης των αγροτών, αφενός, και η δημιουργία ευνοϊκότερων όρων ως προς την χορήγηση σ' αυτούς (τους αγρότες) τραπεζικών δανείων, αφετέρου. Βλέπε: Seymour Martin LIPSET, *L'homme et la politique*, γαλλική μετάφρ.: Guy et Gérard DURAND, Paris: Ed. du Seuil, 1963, p.208. Ο ίδιος παραπέμπει για διεξοδικότερη μελέτη στο προγενέστερο έργο του: *Agrarian Socialism*, Berkeley: University of California Press, 1950.

Η μετάβαση, λοιπόν, από την ευκαιριακή και αποσπασματική αντιμετώπιση των αγροτοπιστωτικών προβλημάτων, στη συστηματική άσκηση της αγροτικής πίστης πρόβαλε πλέον ως επιτακτική ανάγκη. Η επιλογή ενός συστήματος, το οποίο θα αναζητούσε ερείσματα περισσότερο στην προσωπική (παρά στην εμπράγματη) πίστη φαινόταν να κερδίζει έδαφος στις προτιμήσεις των ιθύνοντων. Όσο μάλιστα οι καταστάσεις θα πιέζουν για τη ραγδαία ποσοτική διεύρυνση του κλάδου αυτού της πίστης και τη δημιουργία ενός αγροτοπιστωτικού συστήματος μαζών, τόσο η λύση του συλλογικού δανεισμού θα αναδεικνύεται ως η πλέον πρόσφορη, τουλάχιστον για την κρίσιμη μεταβατική φάση.

I. ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΣ ΔΑΝΕΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΩΝ (έννοια – οριοθετήσεις)

Πριν προχωρήσουμε στη διεξοδικότερη διερεύνηση του συλλογικού δανεισμού, ως ειδικότερης μορφής άσκησης της αγροτικής πίστης, χρειάζεται να προσδιορίσουμε το περιεχόμενο της έννοιας.

Απαιτείται, μάλιστα, να αποτυπωθεί και στον ορισμό η ιδιαίτερη έμφαση που δίνεται, ενόψει και της ειδικότερης οπτικής της εργασίας, στην πλευρά των δανειοληπτών (φυσικών και νομικών προσώπων). Τούτο επειδή το στοιχείο εκείνο που διαφοροποιεί σημαντικά το συλλογικό δανεισμό από τις άλλες προγενέστερες αγροτοπιστωτικές πρακτικές, είναι το γεγονός ότι πλέον έχουμε να κάνουμε με μαζική και οργανωμένη δανειοληψία. Στα πλαίσια τούτων, οι επί μέρους δανειοπληπτικές μονάδες αντλούν τη δανειοληπτική τους ικανότητα, κυρίως, μέσω της δικτύωσής τους με τη συλλογική δεξαμενή (συνεταιρισμό) από την οποία απορρέουν οι αμοιβαίες εγγυήσεις (αλληλέγγυα ευθύνη κλπ.). Είναι προφανές ότι την ειδοποιό αυτή διαφορά, που σηματοδοτεί τη μετάβαση στη νέα πραγματικότητα, την οποία ήρθε να δημιουργήσει η ανάγκη για τη μαζική άσκηση της αγροτικής πίστης θα πρέπει, επίσης, να αναδεικνύει και ο προτεινόμενος ορισμός.

Με μια διατύπωση αρκετά περιγραφική, ώστε η έννοια να γίνεται κατανοητή, ως συλλογικός δανεισμός θα νοείται (λογίζεται) εκείνη η μορφή άσκησης της αγροτικής πίστης⁶ κατά την οποία οι δανειολήπτες είναι συνεταιρισμοί ή και μεμονωμένοι, πλην όμως συνεταιρισμένοι, αγρότες, οσάκις αυτοί δανείζονται με την ιδιότητα του μέλους συνεταιρισμού και με τη σύμπραξη τούτου κατά το δανεισμό.

Η επιλογή ενός ορισμού όπως ο παραπάνω, έναντι άλλων παρεμφερών, εκτός από την χρηστικότητα που έχει αυτός καθεαυτός, τουλάχιστον για την ικανοποίηση των απαιτήσεων της παρούσας εργασίας, έρχεται ταυτόχρονα να εξυπηρετήσει και δύο ακόμα ειδικότερες σκοπιμότητες. Πρώτον επιχειρεί να συμβάλει στην αποφυγή κάθε σύγχυσης αναφορικά με ό,τι αποκλήθηκε συνεταιριστικό σύστημα αγροτικής πίστης. Η αποσαφήνιση αυτή είναι αναγκαία, δεδομένου ότι ο συλλογικός δανεισμός είναι μεν, συνήθως, συμβατός με το σύστημα αυτό, δεν μπορεί όμως να θεωρηθεί ως υποσύνολο (ή υποσύστημα) τούτου, αφού ενδέχεται να συνυπάρχει κάλλιστα και με ένα «*τραπεζοκεντρικό*» σύστημα αγροτικής πίστης (όπως π.χ. συνέβη στην Ελληνική περίπτωση⁷). Άλλωστε, και κατά την κρατούσα άποψη, ο προσδιορισμός «*συνεταιριστικό*», έχει νόημα, κυρίως, όταν αναφέρεται σε ένα σύστημα αγροτικής πίστης, του οποίου κύριο γνώρισμα είναι ότι το σύνολο της περιουσίας των πιστωτικών φορέων του, ανήκει στους συνεταιρισμούς.⁸ Δεύτερο συντελεί στη διεύρυνση των ορίων της έννοιας «*συλλογικός δανεισμός*», ώστε να είναι δυνατό να οικειοποιηθούμε

⁶ Εξυπακούεται ότι και η ίδια η αγροτική πίστη διαφέρει σημαντικά από τις υπόλοιπες μορφές πίστης, κυρίως επειδή τελεί υπό δύο περιορισμούς. Ο πρώτος είναι αυτός που απορρέει από το νόμο της φθίνουσας απόδοσης του εδάφους, ο οποίος, κατά το Ζολώτα, «*παρεμβάλλει εμπόδια εις την κατά βούλησιν αύξησιν της παραγωγικότητος*». Ο δεύτερος περιορισμός, ο οποίος επίσης δυσχεραίνει την χρησιμοποίηση κεφαλαίων στη γεωργία, με τους ίδιους όρους που αυτοί κυκλοφορούν στην ελεύθερη αγορά, και άρα καθιστά αναγκαία την ιδιαίτερη οργάνωση της αγροτικής πίστης, αποδίδεται από τον ίδιο συγγραφέα στο γεγονός ότι: τόσο ο ρυθμός όσο και η επιτυχία της γεωργικής παραγωγής εξαρτάται από τη φύση. Βλέπε Ξενοφ. ΖΩΛΩΤΑ, *Αγροτική Πολιτική*, Αθήνα: Τζάκα-Δελαγραμμάτικα, 1934, σσ. 166-167.

⁷ Παράβαλε και Χαραλ. ΚΟΥΤΟΓΛΙΔΗ, *Αγροτική Πίστη και Γεωργικοί Συνεταιρισμοί*, Θεσσαλονίκη: ΠΑΣΕΓΕΣ: Συνεταιριστική Ενημέρωση (αριθμ. 6), Ιανουάριος, 1976, ιδίως σσ. 10-12. Ο συγγραφέας, υιοθετώντας μια διάκριση των διεθνώς ισχυρότων τρόπων άσκησης αγροτικής πίστης, σε αυτούς που δίνουν έμφαση στους ειδικούς τραπεζικούς φορείς και σε εκείνους όπου η αγροτική πίστη ασκείται απ' ευθείας από συνεταιριστικές οργανώσεις τών αγροτών, υποστηρίζει ότι στην Ελλάδα, σε αντίθεση με ό,τι ισχύει στις πλείστες των ευρωπαϊκών χωρών, εφαρμόζεται ο πρώτος τρόπος.

γνωστικά και να αποκωδικοποιήσουμε πληρέστερα τους ευρύτερους μηχανισμούς, τους οποίους κινητοποιούσε η δανειστική διαδικασία. Τούτο παρουσιάζει, προκειμένου ιδίως για την κατανόηση της ελληνικής περίπτωσης, εξαιρετικό ενδιαφέρον. Αρκεί μόνον να συνειδητοποιήσουμε πόσο συγκαλυπτική της πραγματικότητας είναι η εμμονή στη συστατική ερμηνεία, η οποία συρρικνώνει το περιεχόμενό της έννοιας του συλλογικού δανεισμού σε τέτοιο βαθμό, ώστε να την ταυτίζει με συγκεκριμένη πρακτική δανεισμού που ακολουθούσε αποκλειστικά και μόνο η Εθνική Τράπεζα. Εκλαμβάνεται, ειδικότερα, υπό την εν λόγω στενή έννοια, ως συλλογικός δανεισμός μόνο ο μέσω του νομικού προσώπου του συνεταιρισμού διενεργούμενος (δηλαδή αυτός που είχε ως αντισυμβαλλόμενους την Ε.Τ.Ε. και το νομικό πρόσωπο ενός συνεταιρισμού ή ένωσης συνεταιρισμών).

II. ΕΠΙΛΟΓΗ ΘΕΜΑΤΟΣ

Το ερώτημα που προβάλλει, μετά τις προκαταρκτικές αυτές οριοθετήσεις, είναι γιατί επιλέχτηκε ο συλλογικός δανεισμός ως ειδικότερο πεδίο της παρούσας προσπάθειας διερεύνησης της αγροτικής πίστης. Αν μια τέτοια ερώτηση έχει κάποιο νόημα, είναι ακριβώς επειδή υπαινίσσεται ότι τα αγροτοπιστωτικά θέματα επιδέχονται περισσότερες της μιας αναγνώσεις. Αρκεί, άλλωστε, μια περιδιάβαση στους πολλούς και ποικίλους ορισμούς που έχουν δοθεί σχετικά, για να γίνει αντιληπτή η ύπαρξη πληθώρας εναλλακτικών προσεγγίσεων αυτών των ζητημάτων.

Σε μια σχετικά πρόσφατη έρευνα⁸ όπου, μεταξύ άλλων, γίνεται και απόπειρα ταξινόμησης κριτηρίων που, κατά καιρούς, έχουν προταθεί ως κύρια διακριτικά γνωρίσματα των ποικίλων περι αγροτικής πίστης ορισμών, εντοπίζονται και αναδεικνύονται τα εξής: α) Η μορφή (είδος) του πιστωτή, β) Ο τόπος εγκατάστασης τούτου, γ) Ο χρόνος (διάρκεια) του δανείου, δ) Ο σκοπός του δανείου και ε) Ο βαθμός ασφαλείας αυτού. Όπως συνάγεται από τα

⁸ Βλ. σχετικά: Αποστ. ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ, *Συστήματα αγροτικής πίστης στο διεθνή χώρο*, Αθήνα: ΑΤΕ - Δίνοση μελετών και προγραμματισμού, 1990, ιδίως σσ. 27-28.

⁹ Βλέπε: Θαν. ΚΑΛΑΦΑΤΗ, *Αγροτική πίστη και οικονομικός μετασχηματισμός στη Β.Πελοπόννησο*, τ. Γ', Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1990, σσ. 34-35.

παραπάνω, οι μελετητές εστιάζουν είτε στους πιστωτές (στοιχεία: α και β) είτε στο ίδιο το δάνειο (στοιχεία: γ, δ και ε). Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι αν και η δανειακή σύμβαση είναι αμφοτεροβαρής εν τούτοις τα ερευνητικά ενδιαφέροντα έχουν ετεροβαρώς καταναμηθεί, αφού οι δανειολήπτες (ως ο έτερος πόλος των συμβαλλομένων) δε φαίνεται να προσελκύουν την ιδιαίτερη προσοχή των ερευνητών. Μια τέτοια έλλειψη δεν γίνεται, ίσως πάντοτε το ίδιο αισθητή. Υπάρχουν, όμως, περιπτώσεις κατά τις οποίες το να δοθεί η προσήκουσα έμφαση και στην πλευρά των δανειοληπτών αποκτά ιδιαίτερη σημασία. Θεωρούμε ότι μια τέτοια οπτική μπορεί να αποδειχθεί εξαιρετικά χρήσιμη, όταν μια έρευνα έχει ως αντικείμενό της τη νέα πραγματικότητα που δημιουργεί, ιδίως για το πλήθος των δανειζομένων, η μετάβαση σε ένα αγροτοπιστωτικό σύστημα μαζών. Ακόμα περισσότερο μάλιστα, όταν, όπως συμβαίνει στην ελληνική περίπτωση, συστατικό στοιχείο του συστήματος αυτού είναι η συλλογική οργάνωση των δανειοληπτών (μέσω και των επιλεκτικών κινήτρων που την υποκινούν).¹⁰

Η παρούσα εργασία, που έχει ως ένα από τους στόχους της το να αναδείξει, ιδιαίτερα, και ορισμένες από τις λανθάνουσες¹¹ λειτουργίες που επιτελούν οι αγροτοπιστωτικοί θεσμοί, είναι επιβεβλημένο να φωτίσει περισσότερο και εκείνες τις πτυχές του δανεισμού, που μέχρι σήμερα ή διέλαθαν της προσοχής των ερευνητών ή υποβαθμίστηκε η σημασία τους. Προς την κατεύθυνση αυτή κινείται και η προσπάθεια που γίνεται να μετακινηθεί η οπτική γωνία, έτσι ώστε η εικόνα που είχαμε για την πλευρά των δανειοληπτών αγροτών, και δη των οργανώσεών τους, να γίνει διαυγέστερη. Αυτή η πρόθεση έγινε φανερή ήδη από τον τρόπο που ορίσαμε το συλλογικό δανεισμό, αποδίδοντας ιδιαίτερη βαρύτητα σ' αυτήν την πλευρά. Πέραν αυτού, εστιάζοντας στο συλλογικό δανεισμό, πιστεύουμε ότι υπηρετείται πληρέστερα και ένας ακόμα στόχος της έρευνας. Πρόκειται για την ενίσχυση της προσπάθειας για

¹⁰ Βλέπε σχετικά με την έννοια του «επιλεκτικού κινήτρου» στο: Mancur OLSON, *The Logic of Collective Action*, Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press, 1965, ιδίως pp. 51-52, 60-63, 132-135.

¹¹ Η διάκριση των λειτουργιών σε έκδηλες και λανθάνουσες οφείλεται, κυρίως, στη θεωρητική συμβολή του Merton. Για το λειτουργισμό του Merton βλ. συνοπτικά Raymond BOUDON, *Les méthodes en sociologie*, 1er edit. Paris: PUF, 1991, pp. 110-116.

ανασκευή ορισμένων μυθοπλασιών¹² που έχουν να κάνουν με το ρόλο των πιστωτικών συνεταιρισμών, καθώς και με την αρκετά διαδεδομένη άποψη¹³ περί συγκρότησης και στην Ελλάδα κινήματος συνεταιριστικού και μάλιστα αναπτυγμένου.¹⁴

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, δύο είναι οι κύριοι λόγοι ένεκα των οποίων θεωρούμε ότι ο συλλογικός δανεισμός αποτελεί, λαμβανομένων υπόψη και των ειδικότερων στόχων της εργασίας προνομιακό πεδίο για έρευνα: **Πρώτον** επειδή συνιστά ένα χώρο όπου τέμνονται θεμελιώδεις λειτουργίες θεσμών αγροτοπιστωτικών και θεσμών «κοινωνικής» οικονομίας και έτσι καθίσταται ευδιάκριτη η επίδραση που άσκησε στην εξάπλωση των συνεταιρισμών η ανάγκη μετάβασης σε ένα αγροτοπιστωτικό σύστημα μαζών. **Δεύτερον** επειδή αποτελεί πρόσφορο έδαφος για μια ανάλυση η οποία θα αποδίδει τα των πιστωτών στους πιστωτές αλλά και, κυρίως, τα των δανειοληπτών στους δανειολήπτες και ιδιαίτερα στις αγροτικές οργανώσεις που διευκόλυναν τη μαζική δανειοληψία.

III. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ - ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΟΣ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Εκτός από τους λόγους που προαναφέρθηκαν, είναι προφανές ότι επικεντρώνουμε τη διερεύνηση στο πεδίο του συλλογικού δανεισμού και για ένα πρόσθετο λόγο. Εκτιμήσαμε συγκεκριμένα ότι θα υπερέβαινε τις δυνάμεις μας η εξέταση των ποικίλων πτυχών, που εμφάνισε το αγροτοπιστωτικό ζήτημα στην Ελλάδα κατά το Μεσοπόλεμο. Η διερεύνηση ενός τόσο εκτεταμένου αντικειμένου θα απαιτούσε, λόγω και της διασύνδεσής του με αλυσίδα και άλλων κρίσιμων ζητημάτων, την εκπόνηση και διεξαγωγή εκτεταμένου και διεπιστημονικού ερευνητικού προγράμματος.

¹² Τοίτο σινάδει προς τη γενικότερη προσπάθεια των κοινωνικών επιστημών να αρθρώνουν λόγο κριτικό. Βλ., ειδικότερα, σχετικά με την απομυθοποιητική τάση ως μια από τις σταθερές της σύγχρονης κοινωνιολογικής σκέψης, στο: Peter L BERGER, *Invitation to Sociology*, N.York – London – Toronto. Anchor Books – Doubleday, 1963, p. 38.

¹³ Άποψη που, πέρα από την τρέχουσα πολιτική ρητορεία και την «αγιογραφική» ή «εικονολατρική» ιστοριογραφία, βρήκε σημαντικούς υποστηρικτές και στον ακαδημαϊκό χώρο. Βλ. ενδεικτικά στα βιβλία των πανεπιστημιακών καθηγητών: Γ. ΣΑΜΑΡΑ, *Κράτος και κεφάλαιο στην Ελλάδα*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1978, και Στ. ΘΕΟΦΑΝΙΔΗ, *Αγροτική Οικονομική*, Αθήνα: Παπαζήσης, 1986.

¹⁴ Βλ. σχετικά: Γ. ΣΑΜΑΡΑ, *ό.π.*, σ. 46, Στ. ΘΕΟΦΑΝΙΔΗ, *ό.π.*, σ. 509.

Είναι αλήθεια βέβαια ότι η παρούσα έρευνα δεν ξεκινά από μηδενική βάση. Πράγματι από το τέλος της δεκαετίας του 1970, είχαμε μια σειρά από αξιόλογες προσπάθειες, ιδίως στα πλαίσια ερευνητικών προγραμμάτων τραπεζικών ιδρυμάτων, που εμπλούτισαν την υπάρχουσα βιβλιογραφία.¹⁵ Στρέφοντας αυτές το ενδιαφέρον μας στις σχέσεις των πιστωτικών ιδρυμάτων με τη νεοελληνική κοινωνία και το Κράτος, ανανέωσαν την οικονομική ιστοριογραφία.¹⁶ Όπως είναι φανερό η προσθήκη μιας μελέτης επιπλέον, όταν ήδη έχουν ειπωθεί για παρεμφερή ζητήματα σημαντικές έρευνες, διατρέχει τον κίνδυνο να θεωρηθεί ότι επιχειρεί να κομίσει «γλαύκα ες Αθήνας». Είναι συνεπώς ευεξήγητη η εμμονή μας στον κατά το δυνατόν, ενδελεχέστερο προσδιορισμό του αντικειμένου και της ειδικότερης κατεύθυνσης, την οποία οφείλει να προσλάβει τούτο το εγχείρημα. Δεν αρκεί, δηλαδή, να περιοριστούμε σε μια γενική σκιαγράφηση επιδιώξεων, αλλά χρειάζεται να υπεισέλθουμε στο *τί* και *πώς*¹⁷ θα μπορούσαμε να συνεισφέρουμε στον προβληματισμό που, από ετών, έχει ξεκινήσει.

Στο βαθμό, λοιπόν, που εμμενής προσανατολισμός αυτής της ερευνητικής προσπάθειας είναι να αναδείξει, πέρα από τα επιφανόμενα, και τον εσωτερικό δεσμό¹⁸ των σχέσεων που ανακύπτουν κατά τις διαδικασίες του συλλογικού δανεισμού των αγροτών, επιβάλλεται να μας απασχολήσουν και οι λειτουργίες (έκδηλες και λανθάνουσες) που επιτελούν τα θεσμικά σχήματα συλλογικού δανεισμού. Η κατανόηση των μηχανισμών αλλά, κυρίως, και του τρόπου

¹⁵ Ενδεικτικά αναφέρουμε τα βιβλία των: Γ. ΔΕΡΤΙΑΗ, *Το ζήτημα των Τραπεζών (1871-73)*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1980, – Θ. ΚΑΛΑΦΑΤΗ, *Αγροτική Πίστη και Οικονομικός Μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1990, 1991, 1992 (3 τόμοι), – Κ. ΚΩΣΤΗ, *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1987. Του ίδιου, *Οι Τράπεζες και η Κρίση (1929-1932)*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας Ελλάδος, 1986. – Β. ΠΡΟΝΤΖΑ, *Οικονομία και Γαιοκτησία στη Θεσσαλία (1881-1912)*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1992. – Αμ. ΧΙΩΤΑΚΗ, *Η συμπεριφορά του τραπεζικού κεφαλαίου σε μια αγροτική κοινωνία (τέλη του 19^{ου} αι.). Η περίπτωση της Τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας στην Άρτα*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1994.

¹⁶ Βλ. σχετικά και Β. ΠΡΟΝΤΖΑ, *Οικονομικός Προστατευτισμός και Βαλκανική Συνεργασία – Τα ανατολικά καπνά κατά το Μεσοπόλεμο*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, σ. 120.

¹⁷ Επειδή το «πώς» μας παραπέμπει και σε ορισμένες μεθοδολογικού χαρακτήρα αρχές αλλά και στον ειδικότερο τρόπο προσέγγισης, θα επανέλθουμε διεξοδικότερα στην συνέχεια και στην οικεία παράγραφο αυτής της εισαγωγής.

¹⁸ Ο Claus OFFE έχει υποδείξει τη χρησιμότητα μιας ανάγνωσης «κάτω από τους θεσμούς», για τον εντοπισμό και ανάλυση δυοδιάκριτων συνδετικών κρίκων. Βλ. σχετικά στη μελέτη: Claus OFFE, «Two Logics of Collective Action», όπως αναδημοσιεύεται [pp. 170-220] στο βιβλίο του: *Disorganised Capitalism*, Cambridge – Oxford: Polity Press, 1985, p. 172.

λειτουργίας τους, αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όταν είναι γνωστό ότι στις δυσλειτουργίες που εμφάνισαν οι θεσμοί αυτοί (αγροτοπιστωτικοί και συνεταιριστικοί) αποδίδονται πολλές από τις κυκοδομιονίες, οι οποίες άσκησαν, κατά τη διατύπωση του Πεπελάση, «*δυσμενέστατη επίδραση στην όλη πρόοδο της γεωργίας*».¹⁹

IV. ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Όπως έχουμε υπογραμμίσει, επικεντρώσαμε το ενδιαφέρον μας στο συλλογικό δανεισμό, επειδή σ' αυτό το πεδίο η αγροτική πίστη προσλαμβάνει δυναμικό χαρακτήρα.

Αναπτύσσονται εντός αυτού σχέσεις, αμοιβαίες επιρροές και αλληλοτροφοδοτούμενες διαδικασίες, η αποκρυπτογράφηση των οποίων θα μας επιτρέψει την κατανόηση του τρόπου λειτουργίας μηχανισμών της αγροτικής οικονομίας αλλά και κοινωνικών δικτύων²⁰ που υφάνθηκαν στα πλαίσια του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, έχοντας ως συνδετικό ιστό και τους θεσμούς της συγκεκριμένης εκδοχής δανεισμού. Δεδομένης, όμως, της αντικειμενικής δυσχέρειας να διερευνηθεί ολόκληρο το φάσμα των αλληλεπιδράσεων, η υιοθέτηση κατάλληλων υποθέσεων εργασίας²¹ θεωρείται απαραίτητος όρος για την κατανόηση των παραπάνω, μέσα από το πρίσμα του παρόντος και ενόψει του μέλλοντος. Ενός μέλλοντος που, όπως διαφαίνεται, θα χαρακτηρίζεται από την πολυπλοκοποίηση των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων αλλά και τη στενή αλληλεξάρτηση των λειτουργιών που επιτελούν οι αντίστοιχοι θεσμοί συλλογικής δράσης (στο οικονομικό και κοινωνικό πεδίο). Διαγράφεται μάλιστα η προοπτική να γίνει τόσο στενή η αλληλεπίδραση και η αλληλεξάρτηση αυτή, ώστε να αρκούν ακόμα και μικρές στρεβλώσεις ή μεταλλάξεις σε επιμέρους κόμβους της πολύπλοκης κοινωνικής δικτύωσης, για να προκαλέσουν τάχιση διάχυση των διαταραχών,

¹⁹ Βλέπε: Λδομ. ΠΕΠΕΛΑΣΗ, *Οι ανατομίες της γεωργικής μας πολιτικής*, Αθήνα: Α.Τ.Ε., 1967, σ.27.

²⁰ Βλέπε σχετικά με την έννοια αυτή: Γ.Β.ΔΕΡΠΠΑΗ, «Το Κέντρο, η Περιφέρεια, η Ιστορία» (ένα μεθοδολογικό δοκίμιο) που περιέχεται στο: *Ευρώπη – Δύο δοκίμια και τρία σχόλια*, Αθήνα: Καστανιώτης, 2000, ιδίως σσ. 120-125.

²¹ Ο Poincaré έχει βέβαια, ήδη από το 1902, δείξει πόσο γόνιμη μπορεί να αποβεί για την επιστήμη μια υπόθεση εργασίας, ακόμα και ανατρεπόμενη. Βλ. σχετικά: Henri POINCARÉ, *La science et l' hypothèse*, Paris: Flammarion, 1999, ιδίως pp. 165-167.

καταφέροντας πλήγματα στην αποτελεσματικότητα θεσμικών μηχανισμών συλλογικής δράσης που παραδοσιακά διασφάλιζαν την κοινωνική συνοχή.

Η πληρέστερη κατανόηση των έκδηλων και λανθανουσών λειτουργιών θεσμικών σχημάτων που ενορχήστρωναν, στη μακρά διάρκεια, τη συλλογική δράση των αγροτών, αποκτά ξεχωριστή σημασία σε περιόδους γενικευμένης αμφισβήτησης τούτων των θεσμών. Πολύ περισσότερο, μάλιστα, όταν στις προθέσεις μας είναι να προσδώσουμε, κατά τη διερεύνηση του θέματος, το ιστορικό βάθος που απαιτείται, ώστε να γίνουν ευδιάκριτες οι μακροκοινωνικές και μακροπολιτικές συνιστώσες φαινομένων, όπως αυτό του συλλογικού δανεισμού των αγροτών.

Έχοντας επίγνωση των δυσκολιών που ενυπάρχουν στο εγχείρημα της επιλογής και της διατύπωσης των καταλληλότερων υποθέσεων εργασίας αφού, για να θυμηθούμε και τον Carr, η προκατάληψη του ιστορικού, αλλά και κάθε ερευνητή θα προσθέταμε, κρίνεται από τις υποθέσεις που υιοθετεί²², θα επιχειρήσουμε να διατυπώσουμε μία κύρια υπόθεση εργασίας αλλά και, με τη μορφή ερωτημάτων, δυο δέσμες δευτερευουσών υποθέσεων. Οι τελευταίες αντιστοιχούν στα δυο μέρη της εργασίας και τα μερικότερα πορίσματα, που θα εξαχθούν από την ειδικότερη αυτή διερεύνηση, θα διευκολύνουν τον έλεγχο της κεντρικής υπόθεσης.

Για να μιλήσουμε, πιο συγκεκριμένα, η θέση που αναδεικνύεται ως κεντρική, είναι ότι: κατά τη λειτουργία θεσμικών μορφωμάτων μιας πρώιμης «κοινωνικής» οικονομίας, όπως ήσαν οι διάφορες εκδοχές συνεταιρισμών της, υπό διερεύνηση, περίοδο, προκλήθηκαν διαβρωτικές αλλοιώσεις. Υπήρξε μάλιστα τέτοιος ο εκφυλισμός των υπό εξέταση θεσμών (συλλογικού δανεισμού), ώστε, εκτός του ότι δεν κατάφεραν τούτοι να επιδράσουν αναπτυξιακά στο οικονομικό πεδίο, προσέλαβαν, με τα παραπροϊόντα τους (λανθάνουσες λειτουργίες) έντονα κρατικοκορπορατιστικά χαρακτηριστικά. Επιβράδυναν, έτσι, ή και ανέστειλαν, κυοφορούμενες κοινωνικές διεργασίες με αποτέλεσμα αντίστοιχες καθυστερήσεις

²² Βλέπε: Edward H. CARR, *What is History?*, London – New York: Penguin Books, 1990, p.61. Παράβαλε και: Karl POPPER, «Epistemology without a knowing Subject», περιέχεται στο βιβλίο του: *Objective Knowledge* [pp. 106-152], Oxford Clarendon Press, 1983, ιδίως pp. 145-146

εκσυγχρονιστικών μεταρρυθμίσεων που θα διευκόλυναν την κοινωνική αλλά και την πολιτική ανάπτυξη.²³

Όσον αφορά στις δευτερεύουσες υποθέσεις του πρώτου μέρους, όπου γίνεται προσπάθεια να διερευνηθεί εάν και πώς η συγκρότηση μηχανισμών τραπεζοκεντρικής ή κρατικής ρύθμισης στην αγροτική οικονομία συνδέεται με την πίεση για άμεση αντιμετώπιση της υποχρηματοδότησης του αγροτικού τομέα, μέσω θεσμών συλλογικού δανεισμού, που θα συνέτειναν στην μαζικοποίηση της αγροτικής πίστης, ειδικότερα είναι υπό διερεύνηση:

- Εάν και πώς η «εκ των άνω» θεσμοθέτηση της συνεταιριστικής πίστης ανταποκρίνεται σε τάσεις του διεθνούς περιβάλλοντος και της πολιτικής συγκυρίας (αστικός εκσυγχρονισμός) και πώς τα «επείσαστα» θεσμικά μορφώματα «κοινωνικής οικονομίας» εντάσσονται εντός του υφιστάμενου θεσμικού πλαισίου / εσωτερική έννομη τάξη).
- Εάν και σε ποιό βαθμό η ως άνω «διαπλαστική» παρέμβαση έρχεται να υποκαταστήσει το ρόλο «ενεργών μειονοτήτων» ή της συλλογικής δράσης.
- Εάν η ελκτική δύναμη που δημιουργήθηκε για τους αγρότες, έχοντας ως «δέλεαρ» την εύκολη πρόσβαση σε τραπεζικές πιστώσεις, υποβοήθησε τη διαδικασία συγκρότησης συλλογικής συνείδησης ή εξυπηρέτησε άλλες σκοπιμότητες.
- Εάν η δημιουργία του νέου συστήματος συνδέεται και με τη στρατηγική των Τραπεζών (κυρίως της ΕΤΕ) για ύπαρξη ενός μοντέλου δανεισμού των αγροτών, δομημένου έτσι ώστε, η επιβεβλημένη μαζικοποίηση των αγροτοπιστωτικών δραστηριοτήτων, να επιτυγχάνεται με το μικρότερο δυνατό λειτουργικό κόστος αλλά και με ελαχιστοποίηση των κινδύνων, που συνεπάγεται η προσωπική αγροτική πίστη.

²³ Παρόμοια φαινόμενα θεσμικής μετάλλαξης ή θεσμικού εκφυλισμού έχουν παρατηρηθεί, σε διαφορετικές περιόδους και σε διάφορα οικονομικά πεδία, και έχουν αποτελέσει αντικείμενο διερεύνησης στα πλαίσια της ελληνικής οικονομικής ιστορίας.

Βλέπε, ενδεικτικά, τα βιβλία του: Θ.ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΥ: 1) *Θεσμικός μετασχηματισμός και Οικονομική Ανάπτυξη. Κράτος και Κοινωνία στην Ελλάδα, 1830-1922*, Αθήνα: Εξάντας, 1991 και 2) *Προβληματικές Επχειρήσεις. Κράτος και Κοινωνικά Συμφέροντα στη Λεκαετία του '30*, Αθήνα: Κριτική, 1992.

- Εάν και πώς επιδρούν κίνητρα, όπως οι παρεχόμενες, αμοιβαία, εγγυήσεις, στην κατεύθυνση της μετατροπής των «δυνάμει μελών» μιας, κατά Olson, «λανθάνουσας» ομάδας σε «ενεργεία» μέλη οργανώσεων «κοινωνικής» οικονομίας.

Όσον αφορά, εξάλλου, στο δεύτερο μέρος επιδιώκεται, κυρίως, να εξεταστεί εάν και πώς οι εν λόγω θεσμοί αλληλεπιδρούν και εάν η διπλή (και επαμφοτερίζουσα) φύση των μορφωμάτων «κοινωνικής» οικονομίας υπήρξε ευεπίφορη σε εκφυλιστικές αλλοιώσεις, που συνέτειναν στην εκτροπή τούτων από τον αρχικό προσανατολισμό τους.

Ειδικότερα, υπό εξέταση, είναι:

- Εάν και σε ποιο βαθμό οι πρακτικές του συλλογικού δανεισμού τελούν σε σχέση αλληλεπίδρασης προς τη γενικότερη οικονομική συμπεριφορά των αγροτών. Ποια τα συγκεκριμένα ιστορικά συμφραζόμενα στα οποία αυτή εντάσσεται²⁴, ποιες αξίες της ελληνικής κοινωνίας αντανάκλα και πώς αυτή επηρεάζεται από τον οικονομικό ρόλο του ελληνικού κράτους.
- Εάν η διπλή φύση των συνεταιρισμών (λειτουργίες οικονομικές συνυπάρχουν με συνδικαλιστικού τύπου λειτουργίες) σχετίζεται και πώς με την επαμφοτερίζουσα στάση των συνεταιρισμών, οι οποίοι δε λειτούργησαν, αποκλειστικά ως τμήματα της κοινωνίας των πολιτών, αλλά υπηρετούσαν και επιδιώξεις και άλλων εταίρων του πλέγματος εξουσίας²⁵ (κράτους ή άλλων εταίρων του π.χ. τραπεζών).
- Εάν και σε ποιο βαθμό υπάρχει συσχέτιση μεταξύ του θρυμματισμού της συλλογικής ταυτότητας (ελλείπει σαφών συλλογικών προσανατολισμών) και της αποδυνάμωσης της ικανότητας για ανάληψη συλλογικής δράσης.
- Εάν και πώς συνέβαλαν οι λειτουργίες του συλλογικού δανεισμού στην άμβλυνση του αισθήματος ευθύνης, στη μείωση της συμμετοχής και στην παθητικοποίηση των μελών με τελική συνέπεια τη μεγάλη αύξηση του αριθμού των αδρανούντων συνεταιρισμών. (Ενός

²⁴ Παράβαλε και Γκεοργκ ΠΚΕΡΣ. *Νέες κατευθύνσεις στην Ευρωπαϊκή ιστοριογραφία*, ελλ. μετάφρ. Βασ. Οικονομίδης, Αθήνα: Εκδ. Γνώση, 1991, σ. 120.

αριθμού, δηλαδή, που στην ουσία εκφράζει και μια ποσοτική αποτίμηση ενός ποιοτικού χαρακτηριστικού, όπως είναι η συμπεριφορά των μελών των συγκεκριμένων οργανώσεων, συσχετισμένη και με τις λειτουργίες τούτων)²⁶

- Εάν και σε ποια έκταση οι συνδικαλιστικού τύπου λειτουργίες των αγροτικών συνεταιρισμών ήρθαν να καλύψουν το κενό, που δημιουργούσε η ανυπαρξία των αγροτικών συνδικάτων ή αντίστροφα, εάν η έλλειψη αγροτικών συνδικάτων οφείλεται στο γεγονός ότι τούτα υποκαταστάθηκαν από τους αγροτικούς συνεταιρισμούς.²⁷
- Εάν συνδέεται και πώς η μετάλλαξη των λειτουργιών των συνεταιρισμών με τη διολίσθηση των οργανώσεων τούτων σε θεσμικές εκδοχές κρατικού κορπορατισμού.
- Εάν και πώς το «σύνδρομο» της ελληνικής αστικής ηγεσίας²⁸, να επιδιώκει το μεγαλύτερο δυνατό συντελεστή ασφάλειας για την αναπαραγωγή της κυριαρχίας της, συντέινει, ώστε οι θεσμικές παρεμβάσεις στα της εσωτερικής λειτουργίας οργανώσεων «κοινωνικής» οικονομίας, ιδίως κατά την τελευταία δεκαετία του μεσοπολέμου, να διαπνέονται από μια λογική ανάλογη προς την της δικαυκής αρχής της «προφύλαξης»²⁹

²⁵ Παράβαλε σχετική επισήμανση του Γ. ΔΕΡΠΙΑΗ, *Αγροϊκόν Κράτος*, Αθήνα: Καστανιώτης, 2000, σ. 94.

²⁶ Η διερεύνηση αυτή αποκτά ξεχωριστό ενδιαφέρον, καθώς βρίσκεται στην επικαιρότητα, τα τελευταία χρόνια, η συζήτηση σχετικά με την υπευθυνότητα που πρέπει να επιδεικνύουν οι διάφορες οργανώσεις και τα μέλη τους κατά τη συλλογική δράση και την εκκλήρωση των στόχων τους. Βλέπε σχετικά «René Lenoir, *Entrepreneurs sur l' éthique*», in Frédéric LENOIR, *Le temps de la responsabilité*, postface Paul Ricœur, Paris: Fayard, 1991, ιδίως pp.95-114.

²⁷ Σχετικά με την, καθόλου σπάνια, περίπτωση εκπλήρωσης μιας λειτουργίας όχι από τον οικείο θεσμό αλλά από άλλον που μπορεί να επέχει θέση υποκαταστάτου του, παράβαλε και Νικ. ΠΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ, «Κριτική Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία», στο περιοδικό «Ελληνικός Πολιτισμός» [τεύχ. 25-34], ιδίως βλέπε τεύχ. 31-32, σ. 20.

²⁸ Βλέπε σχετικά με αυτό: Νικ. ΣΒΟΡΩΝΟΥ, «Τα κύρια προβλήματα της περιόδου 1940-1950 στην ελληνική ιστορία», όπως περιέχεται [σσ. 21-38] στο συλλογικό έργο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1984, σ. 35.

²⁹ Η διαφορά, μεταξύ των δύο αυτών δικαυκών αρχών έγκειται στο ότι η «προστατευτική» ρυθμιστική επέμβαση των Κρατών με βάση την πρώτη (αρχή της «προφύλαξης») ενεργοποιείται και σε περιπτώσεις, ακόμη, που ο κίνδυνος είναι αβέβαιος ή δινητικός. Έτσι, σε αντίθεση με την αρχή της «πρόληψης» (κατά την οποία ρυθμιστικά μέτρα λαμβάνονται από το Κράτος για την αντιμετώπιση καταστάσεων κινδύνου, όπου αυτός – ο κίνδυνος – είναι βέβαιος, προβλέψιμος και μετρήσιμος), κατά τη λογική που διέπει την αρχή της «προφύλαξης», οι αρμόδιες δημόσιες

V. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ / ΤΡΟΠΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΕΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΕΣΤΙΑΣΕΙΣ

α. Μεθοδολογικές αρχές / Τρόπος Εργασίας

Η προσφυγή σε μια εκδοχή της υποθετικοπαραγωγικής μεθόδου³⁰ έχει, στην πράξη, αποδειχθεί ότι αποτελεί, στις περισσότερες τουλάχιστον περιπτώσεις, μια καλή αφετηρία και για τις ερευνητικές προσπάθειες που κινούνται στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Η ακολουθούμενη διαδικασία μπορεί εντελώς σχηματικά, να περιγραφεί ως εξής: μελέτη δεδομένων → διατύπωση υποθέσεων → έλεγχος υποθέσεων

Όπως θα δείξουμε στη συνέχεια, αναλυτικότερα, με τη διαδικασία αυτή στοχεύουμε να χυθεί περισσότερο φως σε ένα πρόβλημα αρκετά παλαιό, όπως είναι ο συλλογικός δανεισμός των αγροτών. Φυσικά και το νέο φως, που από μια διαφορετική γωνία διοχετεύεται, δεν πρόκειται να φωτίσει οριστικά το πρόβλημα, ή καλύτερα, για να χρησιμοποιήσουμε μια ποππεριανή διατύπωση: νέα προβλήματα θα προκύψουν από την απαλοιφή του σφάλματος μιας δοκιμαστικής θεωρητικής λύσης του παλαιού προβλήματος.³¹ Οι ελέγξιμες υποθέσεις θεωρούνται έτσι εδώ και διαψεύσιμες, ενώ και αυτές οι ίδιες είναι, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, προϊόντα και προκαταλήψεων του εκάστοτε ερευνητή, όπως σημειώσαμε και παραπάνω.

αρχές δεν περιμένουν να έχουν στη διάθεσή τους όλες τις αποδείξεις περί ενός (δυννητικού) κινδύνου για να λάβουν «προστατευτικά» μέτρα.

Όπως χαρακτηριστικά έχει επισημανθεί σχετικά με την αρχή αυτή «... το δίκαιο καλείται τώρα να ενσωματώσει στη ρητορική του, αλλά και στην πρακτική του, την αβεβαιότητα και να την δικαιολογήσει...».

Βλέπε σχετικά: Τάκη ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Ο 'αποδεκτός κίνδυνος': ένας ακόμα δούρειος ίππος», ανάπτυξη από το *Περιβάλλον και Δίκαιο*, τευχ. 4, έτος 8^ο (2004) [σ. 471-479], Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, σ. 472.

Η αρχή αυτή, κατά τον ίδιο συγγραφέα: «... δεν είναι λογική τυπική αρχή, αλλά νομική, όπως και τα διάφορα νομικά τεκμήρια ή πλάσματα...» και έχει, κατ' αυτόν, ασκήσει καθοριστική επίδραση (συνιστά, όπως τονίζει, αλλαγή του «δικαιϊκού παραδείγματος») στα πλαίσια της σύγχρονης ευρωπαϊκής κοινοτικής νομοθεσίας και «... εφαρμόζεται σε ένα πλαίσιο επιστημονικής αβεβαιότητας και πολυπλοκότητας...». (Στο ίδιο, σ. 472).

³⁰ Εξυπακούεται ότι η μέθοδος πρέπει να χρησιμοποιείται με τη δέουσα προσοχή, ώστε να αποφεύγονται οι ελλοχεύοντες κίνδυνοι στρεβλώσεων. Βλ. σχετικά: Γκεόργκ ΠΚΕΡΣ, *Νέες κατευθύνσεις ...*, ό.π., σ. 158.

³¹ Βλέπε: Karl POPPER, «*Epistemology...*», ό.π., p. 146.

Για να περιορίσουμε, συνεπώς, τους κινδύνους που πηγάζουν από την αναπόφευκτη υποκειμενικότητά μας χρειάστηκε, ήδη πριν την διατύπωση των προαναφερθεισών υποθέσεων εργασίας, να ακολουθήσουμε μια διπλή πορεία:

(i) Συσσώρευση νέων θεωρητικών γνώσεων, με τη μελέτη σχετικής προς το θέμα βιβλιογραφίας, η οποία υποβοήθησε να αντιμετωπίσουμε αυτό με περισσότερο υποψιασμένο βλέμμα, συντείνοντας στο να ανακαλύψουμε πρόσθετες ενδιαφέρουσες διαστάσεις του συλλογικού δανεισμού. (ii) Συσσώρευση γνώσης γεγονότων, μέσω συνεντεύξεων (ελεύθερων – μη δομημένων) με πρόσωπα που έζησαν κατά την ερευνητέα περίοδο ή και διαδραμάτισαν σημαντικούς ρόλους (ως τραπεζικά στελέχη, συνεταιριστές, πολιτικοί, κρατικοί λειτουργοί, κλπ) άμεσα σχετιζόμενους με το συλλογικό δανεισμό των αγροτών. Το νέο πραγματολογικό υλικό, απότοκο της ερευνητικής αυτής τεχνικής, βοήθησε σημαντικά στο να διατυπώσουμε τις υποθέσεις εργασίας που έχουμε ήδη αναφέρει. Στην αρχική επίσης φάση, και μέχρι την οριστικοποίηση των υποθέσεων εργασίας, έγινε χρήση μιας εκδοχής ανάλυσης περιεχομένου, η οποία προσιδιάζει προς αυτή που έχει αποκληθεί «*ποιοτική ανάλυση περιεχομένου*». ³² Αυτή, όπως θα δούμε, εφαρμόστηκε σε επικοινωνιακό περιεχόμενο αλληλογραφίας προσώπων που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο κατά το συλλογικό δανεισμό, κυρίως στον συνεταιριστικό και στον τραπεζικό χώρο, αλλά και στην εποπτεία των συνεταιρισμών. Το υλικό αντλήθηκε από το Ιστορ. Αρχείο της ΕΤΕ.

Έλεγχος των υποθέσεων

Παρ'ότι θεωρούμε θεμιτό να εξηγούνται συμβάντα, χωρίς να υπάρχει ανάγκη προσφυγής σε γενικούς νόμους, εν τούτοις είναι γόνιμο, τουλάχιστον αφητηριακά, να λαμβάνονται υπόψιν υπάρχουσες (και σχετικές προς την εσωτερική λογική που διατρέχει την εργασία αυτή) θεωρίες. Στην αναζήτηση, λοιπόν, τρόπων για τον έλεγχο των υποθέσεων³³, όπως και κατά τη

³² Βλ. σχετικά: Νότα Κυριαζή, *Η κοινωνιολογική έρευνα – κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1999, σσ. 288-289.

³³ Βλέπε σχετικά: Benjamin MATALON, *Décrire, expliquer, prévoir - démarches expérimentales et terrain*, Paris: Arm. Colin, 1988, ιδίως pp 99-103.

διατύπωσή τους άλλωστε, οφείλουμε να ομολογήσουμε ότι επηρεαστήκαμε από ορισμένες συνεισφορές θεωρητικών της συλλογικής δράσης αλλά και της γαλλικής «σχολής της ρύθμισης» (κυρίως για να προβούμε στη διάκριση μεταξύ «κρατοκεντρικής» και «τραπεζοκεντρικής» ρύθμισης).

Θεωρούμε, έτσι, ως εξαιρετικά γονιμοποιητική την επίδραση που μπορεί να έχουν στη σκέψη όσων ασχολούνται με συναφή θέματα, έννοιες όπως αυτή του «επιλεκτικού κινήτρου»³⁴, που πρότεινε ο Olson, καθώς επίσης και η ιδέα για τα, εξατομικευμένα ή μη συλλογικά οφέλη³⁵ ή ακόμα η θεώρηση των οργανώσεων ως δεξαμενής (πηγής) θετικών κινήτρων³⁶, που, επίσης, χρησιμοποίησε ο ίδιος συγγραφέας. Επίσης εξαιρετικά χρήσιμες μπορεί να αποβούν συνεισφορές όπως η μελέτη του Claus OFFE: «*Two logics of collective Action*»³⁷ (περιέχεται στο βιβλίο του: *Disorganised Capitalism*).

Από τις περί ρύθμισης θεωρίες, εξάλλου, ενδιαφέρουσα είναι η συμβολή ορισμένων θεωρητικών της γαλλικής σχολής (ιδίως με τις μελέτες των Robert BOYER: «*La théorie de la regulation: une analyse critique*» και Alain LIPIETZ: «*Mirages et miracles*»). Ενδεικτική της χρησιμότητας που μπορεί να έχουν ορισμένες «έννοιες – κλειδιά» από το έργο των παραπάνω είναι η περίπτωση της έννοιας «ιδιωτική τραπεζική ρύθμιση»³⁸, που προτείνει ο Lipietz. Εάν η έννοια αυτή μεταφερθεί, κατ'αναλογία, στα της αγροτικής πίστης, μπορεί να μας επιτρέψει να αντιληφθούμε τη σημασία που έχει μια τέτοια διάκριση για την κατανόηση των διαφορετικών συνεπειών που συνεπιφέρει και στην αγροτοπιστωτική πολιτική ένας «τραπεζοκεντρικός»

³⁴ Βλέπε: Mancur OLSON, *The Logic of Collective Action*, Cambridge-Massachusetts, 1965, ιδίως pp.50-51, 72, 133.

³⁵ Στο ίδιο, pp. 150-151.

³⁶ Στο ίδιο, σ.133.

³⁷ Βλέπε: Claus OFFE, *Disorganised Capitalism*, (σύλλογή μελετών του συγγραφέα), Cambridge - Oxford: Polity Press, 1985, pp. 170-220.

³⁸ Μπορούμε, πράγματι, να διακρίνουμε αναλογίες μεταξύ του ρυθμιστικού ρόλου που, κατά τον Lipietz, καλείται να παίξει, στα πλαίσια διεθνικών ολοκληρώσεων, η ιδιωτική τραπεζική ρύθμιση και του ρυθμιστικού ρόλου που διαδραμάτιζε η Εθνική Τράπεζα, ως προς την ολοκλήρωση της εθνικής αγοράς στα πλαίσια της «τραπεζοκεντρικής» ρύθμισης, με εργαλείο και την αγροτοπιστωτική της πολιτική. Βλ. σχετικά: Alain LIPIETZ, *Mirages et miracles*, Paris: Edit. La Decouverte, 1986, ιδίως pp. 99-100.

τρόπος ρύθμισης, ως συμπλήρωμα των λειτουργιών του «κρατοκεντρικού» τρόπου, ο οποίος τελικά, μετά το 1930, θα κυριαρχήσει και στην Ελλάδα.

Ταυτόχρονα, όμως, πρέπει να γίνει σαφές ότι δε θα μπορούσαμε να προχωρήσουμε σε κανενός είδους έλεγχο των υποθέσεων εργασίας, ακόμα και αν διαθέταμε τα πλέον εκλεπτυσμένα θεωρητικά εργαλεία, χωρίς να υποβάλουμε τούτες στη βάσανο της κριτικής, μέσω και των εμπειρικών και άλλων δεδομένων και αντιλήψεων. Είναι φανερό ότι σε διαφορετική περίπτωση ο έλεγχος, και όταν δεν καθίσταται ανέφικτος, αποδεικνύεται πάντως ανεπαρκέστατος.

β. Ειδικότερες ερευνητικές εστιάσεις

Η ιδιαιτερότητα του τρόπου προσέγγισης που επιχειρούμε απορρέει, κυρίως, από το γεγονός ότι μετατοπίζουμε την οπτική γωνία έτσι ώστε, στο διευρυμένο πλέον οπτικό πεδίο, να εντάσσονται και οι οργανώσεις των δανειοληπτών (συνεταιρισμοί). Με την μετακίνηση αυτή και βλέποντας από τους δανειολήπτες προς τους πιστωτές, είναι δυνατόν να γίνουν ευκρινέστερα όσα έλαβαν χώρα στο πεδίο του συλλογικού δανεισμού. Σε ένα πεδίο, δηλαδή, όπου συμφύρονται, έκδηλες και λανθάνουσες λειτουργίες θεσμών και το οποίο έχει τη δική του δυναμική, που τη συνδιαμορφώνουν οι αλληλοτροφοδοτούμενες διαδικασίες, οι κινητοποιούμενες από αυτόν τον τρόπο δανεισμού.

Ειδικότερα θα απαιτηθεί διπλή προσπάθεια για την ανακάλυψη των λόγων³⁹ που λειτούργησαν ανασταλτικά ως προς την ολοκλήρωση του συστήματος συλλογικού δανεισμού.

³⁹ Συνειδητά αποφεύγουμε εδώ να μιλήσουμε για «αιτίες», αφού ο τρόπος που ενεργεί μια αιτία (une cause), δεν έχει καθόλου να κάνει με τον τρόπο που ενεργεί ένας «λόγος» (une raison). Η πρώτη δρα μηχανικά, ενώ ο δεύτερος ενεργεί με τρόπο τελεολογικό (προθεσιακό). Βλέπε σχετικά: Christiane CILAVIRE, *Ludwig Wittgenstein*, Paris: Seuil, 1989, σσ. 218-222 (ιδίως σ. 219). Η αποφυγή αναφοράς σε «αιτίες», στα πλαίσια της παρούσας εργασίας, είναι επιβεβλημένη και από το γεγονός ότι εδώ θα χρειαστεί συχνά να κατανοήσουμε αμοιβαίες επιδράσεις (π.χ. μεταξύ αγροτοπιστωτικών και συνεταιριστικών λειτουργιών). Στις περιπτώσεις, λοιπόν, αυτές (όπου δηλαδή είμαστε αντιμέτωποι με αμοιβαίες επιδράσεις) η γραμμική αιτιότητα δε φαίνεται να βοηθά στην κατανόηση. Βλέπε σχετικά: Παναγιώτη ΚΑΡΑΚΑΤΣΟΥΛΗ, «Αυτοποίηση και θεωρία των οργανώσεων», όπως περιέχεται στον τόμο: Γ. ΤΣΙΒΑΚΟΥ (επιμ.ε.), *Αράση και σύστημα. Σύγχρονες προσεγγίσεις στη θεωρία των οργανώσεων*, [σσ.325-376], Αθήνα, 'Θεμέλιο', 1995, σ. 341. Για ορισμένες επιστημολογικές υψής υποδείξεις σχετικά με την ανάγκη διάκρισης «λόγου» και

σε επωφελέστερη για τους αγρότες κατεύθυνση, ενώ συνέτειναν, παράλληλα, και στην άμβλωση του κυοφορούμενου συνεταιριστικού κινήματος.

Στα πλαίσια αυτής της προσπάθειας κρίθηκε ότι η προσοχή μας θα έπρεπε να στραφεί: Πρώτον στην αναζήτηση λόγων «εσωτερικών», λόγων δηλαδή που σχετίζονται με την κατάσταση η οποία διαμορφώθηκε, κατά την εξέλιξη του συλλογικού δανεισμού, εντός των συνεταιριστικών οργανώσεων (υπερφόρτωση με πολλαπλά καθήκοντα και ευθύνες, αδυναμία συγκρότησης συλλογικής ταυτότητας, ανικανότητα εσωτερικού ελέγχου⁴⁰ και αυτοδιόρθωση, μέσω εξάλειψης σφαλμάτων⁴¹, διολίσθηση σε κρατικοκορπορατιστικές εκδοχές εποπτείας και σε αναγκαστικούς συνεταιρισμούς). Δεύτερον στην κατανόηση των λόγων που έχουν να κάνουν με τη δικτύωση των συνεταιρισμών στο ευρύτερο σύστημα όπου, συμμετέχουν (αυτοί και τα μέλη τους) μαζί με τις τράπεζες που ασκούν αγροτική πίστη. Στο δυναμικό πεδίο, δηλαδή, του συλλογικού δανεισμού που συνδιαμόρφωσε η αμοιβαία επίδραση λειτουργιών των συνεταιριστικών και των αγροτοπιστωτικών θεσμών.

Υπενθυμίζεται ότι η εξέταση αυτή σε ένα «μίκρο-» και σε ένα «μάκρο-» επίπεδο⁴² κρίθηκε απαραίτητη και από τον ίδιο τον χαρακτήρα που, στην ελληνική τους εκδοχή, προσέλαβαν οι πλείστοι των αγροτικών συνεταιρισμών. Εκλαμβάνεται, δηλαδή, εδώ ο συνεταιρισμός ως μια ομάδα⁴³ δανειοληπτών που διατηρεί μεν μια σχετική αυτονομία ταυτόχρονα, όμως, μετέχει

«αιτίας» παράβαλε επίσης: Raymond ARON, *Introduction à la philosophie de l'histoire. Essai sur les limites de l'objectivité historique*, Paris: Gallimard, 1948 p. 235 & p. 241. Παράβαλε και Emile BREHIER, *La philosophie et son passé* (Nouvelle Encyclopédie Philosophique), Paris: Alcan, 1940, p. 56.

⁴⁰ Σχετικά με τη σπουδαιότητα που έχει για τις οργανώσεις η ανάπτυξη διαδικασιών οριζοντίου ελέγχου εκ μέρους των συμμετεχόντων μελών, βλέπε και στο: Jean MAISONNEUVE, *La dynamique des groupes*, 11e éd., Paris: PUF, 1995, ιδίως pp. 45-47.

⁴¹ Όπως υπενθυμίζει ο Claus OFFE, το σφάλμα μπορεί να εμφυλοχωρήσει στις οργανώσεις ακόμα και στα θεωρούμενα ως αυτόνομα π.χ. εσφαλμένη αντίληψη εκ μέρους των συλλογικών δράντων, ως προς το ποια, τελικά, είναι τα συμφέροντά τους. Βλέπε: Claus OFFE, *Disorganised Capitalism*, Cambridge – Oxford: Polity Press, 1985, p.337, ιδίως υποσημ. 22 και 26. Επιπρόσθετα και σχετικά με τη διαδικασία που ο Popper έχει αποκαλέσει «κριτική εξάλειψη σφαλμάτων» μέσω κριτικής, βλέπε στο: Karl POPPER, *La quête inachevée*, (traduit de l'anglais par Renée Bouveresse), Paris: Calman Lévy, 1981, pp. 61-65 και, ιδίως, p. 237.

⁴² Παράβαλε και σχετική υποσημείωση του Β. MATALON, ό.π., p. 95.

⁴³ Βλέπε σχετικά κριτήρια και χαρακτηριστικά των «ομάδων» στο: Jean MAISONNEUVE, *La dynamique des groupes*, 11e éd. Paris: P.U.F., ιδίως pp. 4-7.

ενός συστήματος ευρύτερου, του συστήματος συλλογικού δανεισμού. Η χρησιμότητα μιας τέτοιας προσέγγισης έγκειται στο ότι μας παρέχει την ευκαιρία να αποκτήσουμε σαφέστερη αντίληψη της επικοινωνιακής σχέσης⁴⁴, μεταξύ συνεταιρισμών και του ευρύτερου δικτύου, του συστήματος συλλογικού δανεισμού. Έχοντας πλέον μια καθαρότερη εικόνα μπορούμε πληρέστερα να κατανοήσουμε, αποκωδικοποιώντας τις μεταπλάσεις και τις μεταλλάξεις των θεσμών, το φαινόμενο του συλλογικού δανεισμού στην εξέλιξή του, (δηλαδή όχι ως κάτι στατικό, αλλά ως δυναμικό φαινόμενο).

Προκειμένου να πετύχουμε τούτο δεν πρέπει να σταθούμε μόνο στις μορφοποιήσεις - θεσμιοποιήσεις της πρωτογενούς διαδικασίας (συλλογικοποίηση), η οποία απέρρευσε από τις πιεστικές ανάγκες (μαζικό δανεισμό). Αλλά, σύμφωνα και με τη μεθοδολογική υπόδειξη του Durkheim⁴⁵, χρειάζεται κατόπιν να διερευνήσουμε, χωριστά, και τις λειτουργίες που εκπληρώθηκαν. Για να αποφύγουμε, όμως, μια «ανθρωπομορφικού» τύπου σύνδεση των επιτελούμενων θεσμικών λειτουργιών με «έξωθεν» προδιαγεγραμμένες σκοπιμότητες, πρέπει να αναζητήσουμε ένα μεγαλύτερης εξηγητικής εμβέλειας σχήμα, στο οποίο δε θα υπεισέρχεται το στοιχείο της προθετικότητας.⁴⁶ Τσως έτσι θα καταστεί εφικτός ο στόχος να ανιχνεύσουμε και τις λανθάνουσες λειτουργίες των, υπό εξέταση, θεσμών. Θεωρήσαμε ότι σημαντική βοήθεια προς μια τέτοια κατεύθυνση θα μας προσέφερε μια προσέγγιση που θα συνεκτιμούσε την «τελεονομία»⁴⁷ των θεσμών. Η προσφυγή σε αυτή τη δανεισμένη από τη βιολογία έννοια, της οποίας η χρήση στις κοινωνικές επιστήμες έχει νομιμοποιηθεί από τη

⁴⁴ Δεν είναι υπερβολή να ισχυριστούμε πως σε μια τέτοια ανάγνωση ήρθαν να συμβάλουν, ως όφεικε του ίδιου νομίσματος εκλαμβανόμενες, η θεωρία των συστημάτων και η θεωρία της επικοινωνίας. Βλ. Σχετικά: Gr. BATESON, «De Versailles à la cybernétique», *Vers une écologie de l'esprit*, t. II, Paris: Seuil, ιδίως pp. 232-233.

⁴⁵ Emile DURKHEIM, *Les règles de la méthode sociologique*, 20e éd. Paris: P.U.F., 1981, pp.95-96.

⁴⁶ Εξάλλου, όπως ο ίδιος ο Durkheim υπογράμμισε: «όλα αυτά τα θέματα που έχουν να κάνουν με την έννοια της πρόθεσης είναι εξαιρετικά υποκειμενικά». Βλ. Em. DURKHEIM, *ό.π.*, p. 95. Παράβαλε και Jacques MONOD, *Le hasard et la nécessité*, Paris: Ed. du Seuil, 1970, p. 19.

⁴⁷ Κατά το Monod, η «τελεονομία» είναι η ιδιότητα που κάνει τα έμβια όντα να ξεχωρίζουν από τις άλλες δομές καθώς και από όλα τα συστήματα που βρίσκονται στο σύμπαν. Βλέπε: Jacques MONOD, *ό.π.*, p. 25. Παράβαλε και: Jean PIAGET, *Biologie et connaissance*, Neuchâtel - Paris, Delachaux et Niestlé, 1992, p.131.

σύγχρονη θεωρία των οργανώσεων⁴⁸, φαίνεται πως προσφέρεται ιδιαίτερα όταν πρόκειται για τη μελέτη «μεταλλάξεων»⁴⁹. Είναι, ίσως, επειδή μας επιτρέπει να κατανοήσουμε πώς έγινε κατορθωτή η επιβίωση των θεσμών, χάρις στην εμπειρεχόμενη σε αυτούς «τελεονομία», η οποία έδρασε σαν ελκτική δύναμη, διασώζοντας αυτούς, με μεταλλαγμένες έστω τις λειτουργίες τους, αλλά και αναπροσανατολίζοντάς τους, προκειμένου να προσαρμόζονται στο εκάστοτε δημιουργούμενο περιβάλλον.

VI. ΟΔΗΓΗΤΙΚΟΣ ΜΙΤΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΗ ΤΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ – ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Προκειμένου να παρουσιάσουμε τη δομή της εργασίας και τις επιμέρους πτυχές του θέματος που διαπραγματευόμαστε, κρίναμε σκόπιμο να σταθούμε σε ορισμένα σημεία που θεωρούμε κομβικά για τη συστηματική έκθεση του προβληματισμού, ο οποίος αναπτύσσεται εδώ. Οι σκέψεις αυτές, που απορρέουν από τη νέα οπτική, υπό την οποία αντιμετωπίζεται ο συλλογικός δανεισμός σε τούτη τη μελέτη, πρέπει να εκλαμβάνονται περισσότερο σαν ένας

⁴⁸ Βλ. σχετικά: Χαρίδ. ΤΣΟΥΚΑΣ, «Τύχη και αναγκαιότητα στις οργανώσεις: Νεο-εξελκτικές προσεγγίσεις στη θεωρία των οργανώσεων», όπως περιέχεται στο συλλογικό τόμο: Ι.Τσιβιάκου (εκμ.ε.), *Δράση και Σύστημα*, ό.π., σσ. 267-323. Αξίζει να σημειώσουμε ότι, αρκετά χρόνια πριν, ο Θεόδ. Τζαφτζιάκης, ένας από τους σημαντικότερους Έλληνες θεωρητικούς του συνεργατισμού, υιοθετούσε, στην ουσία, το ίδιο επιστημολογικό παράδειγμα, όταν έγραφε: «*Ας μη ξεχνούμε ακόμα ότι ο Συνεταιρισμός δεν μπορεί να είναι μηχανή ετεροκίνητη, όπως γίνεται με την έξωθεν και άνωθεν ρύθμιση της ζωής του, αλλά ζωντανός οργανισμός, που η πηγή της ζωής και της προκοπής του αναβλύζει από μέσα του*». Βλ. Θεοδ. ΤΖΩΡΤΖΑΚΗ, «*Η συνεταιριστική νομοθεσία*», στο περιοδικό: *Ο Συνεταιριστής*, περίοδος Β', έτος 30^ο, αριθμ. 154 [σσ. 75-76], Ιούνιος 1959, σ. 75. Όπως παρατηρούμε ο συγγραφέας, επιλέγοντας ανάμεσα σε δύο από τα κύρια «*παράδειγματα*» που διατρέχουν τις ερμηνείες των κοινωνικών (και όχι μόνο) επιστημών, εκφράζει την προτίμησή του σε αυτό το οποίο έχει ως πρότυπό του το ζωντανό οργανισμό έναντι εκείνου που έχει ως πρότυπο τη μηχανή. Βλ. σχετικά με την έννοια του «*παράδειγματος*» στην επιστημολογία, το κλασσικό έργο του εισηγητή της έννοιας Thomas S. KUHN, *La structure des révolutions scientifiques*, (ouvrage traduit de l'américain par Laure Meyer), Paris: Flammarion, 1983, pp.30-44. Υπενθυμίζουμε, επίσης, ότι και ο σημαντικός (και για τις κοινωνικές επιστήμες) επιστημολόγος Jean Piaget υιοθετεί παρόμοιο επιστημολογικό «*παράδειγμα*». Διακρίνει έτσι αυτός, σαφέστατα, τις εξηγήσεις μέσω ρυθμιστικών διαδράσεων (αιτιότητα κυκλική, με μοντέλο συστήματα αυτορρυθμιστικά, όπως τα της βιολογίας, φυσιολογίας, κλπ.) τόσο από τις προ-αιτιακές εξηγήσεις (αυτές δηλαδή που επικαλούνται τη δράση ψυχομορφικών δυνάμεων, π.χ. «*ζωτική δύναμη*»), όσο και από τις αιτιακές απλές (αυτές, δηλαδή, που προσφεύγουν στο μηχανισμό αλλά και στο ρόλο της τύχης – μονογραμμική αιτιότητα). Βλέπε σχετικά: Jean PIAGET, ό.π., σσ.128-129 και 131.

⁴⁹ Ο Jacques Monod θεωρεί τις μεταλλάξεις που διατηρούν, ενισχύουν ή εμπλουτίζουν τη συνεκτικότητα του τελεονομικού μηχανισμού ως τις μόνες ανεκτές. Βλέπε σχετικά: Jacques MONOD, ό.π., σ. 156. Παράβαλε και Χαρίδημο ΤΣΟΥΚΑ, ό.π., σσ. 284-285.

οδηγητικός μίτος, ο οποίος, έρχεται, καθώς εκτυλίσσεται, να διευκολύνει στην απόκτηση μιας πρώτης επαφής με το υπό διερεύνηση θέμα.

Εκείνο που πρέπει να έχουμε πάντα στο μυαλό μας είναι, πως ο συλλογικός δανεισμός υπήρξε τέκνο της ανάγκης να μαζικοποιηθεί και να συστηματοποιηθεί η άσκηση της αγροτικής πίστης. Πράγματι, όπως ήδη αναφέραμε, οι ανάγκες των αγροτών για χρήμα που ενέσκηψαν στην Ελλάδα, ιδιαίτερα πειστικές μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, έλαβαν κατόπιν, μετά το 1922, εκρηκτικές διαστάσεις. Το επείγον ήταν πλέον η αποκατάσταση των ακτημόνων αγροτών, στους οποίους συγκαταριθμούνται ήδη και οι μάζες των συρρεόντων προσφύγων. Οι απαιτούμενες προς τούτο διαδικασίες θα μπορούσαν να επιταχυνθούν μόνο εάν τα τραπεζικά ταμεία έπαιναν να θεωρούνται (και να είναι) απροσπέλαστα για τους πλείστους των αγροτών, καθώς θα εδημιουργούντο συστηματικά οι δομές εκείνες που θα επέτρεπαν το μαζικό δανεισμό τούτων.

Οι Τράπεζες και δη η Ε.Τ.Ε., παρά την «άπωση»⁵⁰ που τους προκαλούσε η επικινδυνότητα του κλάδου της αγροτικής πίστης, δε θα είχαν αντίρρηση να ανταποκριθούν στις ραγδαία μεταβαλλόμενες συνθήκες και στην καθημερινά ογκούμενη ζήτηση χρήματος. Ιδίως μάλιστα όταν, ως γνωστόν⁵¹, στα θησαυροφυλάκια της Ε.Τ.Ε. υπήρχε λιμνάζον χρήμα και η ίδια η Τράπεζα διέβλεπε ότι ήταν και προς το δικό της το συμφέρον να ανοίξουν οι κρουνοί του δανεισμού.⁵² Ακόμα περισσότερο που τούτη απέβλεπε στο να δώσει, μέσω και του εκτεταμένου αυτού δανεισμού, και νέα ώθηση στις προσπάθειες για διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς. Όλα αυτά βέβαια υπό τον απαρασάλευτο όρο ότι θα εδημιουργούντο και οι κατάλληλες συνθήκες για την ασφαλέστερη δυνατή διάθεση των πιστώσεων. Ταυτόχρονα ήταν προφανές ότι η Ε.Τ.Ε. δεν έτρεφε ψευδαισθήσεις για το που οδηγούντο τα πράγματα και ότι αντιλαμβανόταν καλά ότι, μέσα στη νέα κατάσταση που είχε προκύψει, το σύστημα του

⁵⁰ Βλέπε: Γ. ΔΕΡΤΙΑΗ, *Το ζήτημα των Τραπεζών*. . ό.π., σ. 259.

⁵¹ Βλέπε σχετικά: Κ. ΚΩΣΤΗ, *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα*, ό.π., ιδίως σσ. 166-168.

⁵² Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Ευαγγέλου, η Εθνική Τράπεζα «διείδε το ασφαλές και ευρύτατον πεδίο δράσεως όπερ παρουσιάζετο εις αυτήν εν τη συναλλαγή μετά των ρακενδύτων εκείνων γεωργών, οι οποίοι εν τη πραγματικότητι είχαν φερεγγυότητα μεγαλυτέραν πολλών εμπόρων και βιομηχάνων». Βασ. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, *Η Αγροτική πίστις εν Ελλάδι*, Εν Αθήναις: Ρουμελιώτης, 1935, σσ. 16-17.

«επάλληλου ή αλυσωτού δανεισμού»⁵³, και της κυριαρχίας των εμπραγμάτων ασφαλειών είχε εξαντλήσει τα όριά του. Η μαζικοποίηση του δανεισμού ήταν, συνεπώς, συμβατή μόνο με ένα αγροτοπιστωτικό σύστημα, το οποίο θα βασιζόταν στην προσωπική φερεγγυότητα των δανειζομένων. Επειδή, όμως, η φερεγγυότητα ενός εκάστου εκρίνετο από τις Τράπεζες ως ανεπαρκής, μόνο η συνένωση και η αμοιβαία (αλληλέγγυα) ευθύνη των δανειοληπτών θα μπορούσαν να προσφέρουν στην δανείστρια Τράπεζα ικανοποιητικό βαθμό εγγυήσεων.

Η επιζητούμενη και αναγκαία για τη μετάβαση σε ένα σύστημα μαζικού δανεισμού ποιοτική αλλαγή, θα έπρεπε, επομένως, να συντελεστεί πρωτίστως στο πεδίο των υποψηφίων δανειοληπτών. Η συλλογική οργάνωση τούτων και η μετατροπή τους από «δυνάμει» σε «ενεργεία» μέλη των συλλογικοτήτων εκείνων, οι οποίες θα μπορούσαν να διευκολύνουν την πρόσβαση τους στον πολυπόθητο τραπεζικό δανεισμό, έμοιαζε να αποτελεί «μονόδρομο».⁵⁴ Η συγκεκριμένη επιλογή, πέρα από τα καταφανή πλεονεκτήματα που παρουσίαζε για αμφότερες τις πλευρές, πρόβαλε και ως συμβατή προς τις επικρατούσες οικονομικές συνθήκες, ενώ, επί πλέον, είχε υπέρ αυτής και το ευνοϊκό κλίμα που είχε διαμορφωθεί στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα. Έτσι εκτός από την ΕΤΕ, η οποία για τους δικούς της λόγους, έδειχνε θετικά διακείμενη προς τη συλλογικοποίηση του δανεισμού⁵⁵ και η γενικότερη πολιτική συγκυρία ήταν ευνοϊκή. Το σχέδιο, άλλωστε, αστικού εκσυγχρονισμού και οργάνωσης της κοινωνίας, που βρισκόταν σε πλήρη εξέλιξη, προσδοκούσε πολλά από την

⁵³ Βλέπε σχετικά: Β. ΠΡΟΝΤΖΑ, *Οικονομία και γαιοκτησία στη Θεσσαλία...*, ό.π., σ. 160. Επίσης του ίδιου: *Οικονομικός Προστατευτισμός...*, ό.π., σ. 128. Παράβαλε και: Θ. ΚΑΛΑΦΑΤΗ, *Αγροτική πίστη...*, ό.π., τ. Γ', σ. 50.

⁵⁴ Στο μέτρο που η Τράπεζα ήταν αναγκασμένη να επεκτείνει τον κύκλο εργασιών της και πέρα των παραδοσιακών πελατών της, που αποτελούσαν και ανθεκτικό κρίκο στη διαδικασία του «αλυσωτού δανεισμού», το ρόλο των τελευταίων έπρεπε να τον αναλάβουν νέοι ενδιάμεσοι φορείς. Το δίκτυο το οποίο συγκρότησαν οι συνεταιρισμοί, ως ενδιάμεσες εγγυοδοτικές οργανώσεις που θα διαμεσολαβούσαν μεταξύ Ε.Τ.Ε. και αγροτών, παραμερίζοντας τους παραδοσιακούς διαμεσολαβητές (τοκογλύφους), κρίθηκε ότι μπορούσε να διευκολύνει αποτελεσματικότερα τη μετάβαση στο αγροτοπιστωτικό σύστημα μαζών.

⁵⁵ Βλέπε σχετικά: Βασ. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, *Η Αγροτική πίστη...*, ό.π., σσ. 23-25.

υιοθέτηση διαθέσιμων στον ευρωπαϊκό χώρο αντίστοιχων θεσμικών προτύπων και προσέβλεπε σταθερά σε αυτά για την επιτυχή έκβασή του.⁵⁶

Παράλληλα η δεξίωση «επεισακτων» θεσμικών μορφωμάτων⁵⁷, προϋπέθετε την «μετακένωση» σύστοιχων ιδεών από το περιβάλλον όπου βλάστησαν οι συγκεκριμένοι θεσμοί προς τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Κρίθηκε, ως εκ τούτου, σκόπιμο, να αφιερωθεί το πρώτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους της εργασίας στη συζήτηση που είχε ανάγει, το 19^ο αιώνα, στην Ευρώπη σχετικά με τις νέες συλλογικότητες που εχρειάζετο να συγκροτηθούν, ώστε να μπορούν να αντιμετωπισθούν αποτελεσματικά τα νέου τύπου προβλήματα, τα οποία είχαν ενσκήψει, ιδίως μετά τις εκτεταμένες αγροτικές μεταρρυθμίσεις. Διακρίναμε, εντελώς σχηματικά τις σχετικές θεωρητικές απόπειρες, σε αυτές που διαμορφώθηκαν στη μήτρα του «ρομαντικού αντικαπιταλισμού», και σε εκείνες που, λιγότερο φιλόδοξες αλλά όχι και ήσσονος σημασίας, όπως αποδείχτηκε, απέρρεαν από μεταρρυθμιστικού χαρακτήρα ρεύματα της νεωτερικότητας. Μετά τη συνοπτική αναφορά στις θεωρητικές αυτές προκείμενες, εξετάζεται ενδελεχέστερα και ο ρόλος που επιφύλαζαν τα νέα αγροτοπιστωτικά συστήματα στις αναδυθείσες συνεταιριστικές οργανώσεις καθώς και η θεσμική κρυστάλλωση τούτων σε διάφορες χώρες της Ευρώπης αλλά και στη Βαλκανική (με δεδομένες τις ιδιομορφίες της τελευταίας).

Στα υπόλοιπα κεφάλαια του πρώτου μέρους επικεντρώνουμε, (όπως στον τίτλο του μέρους αυτού δηλώνεται), στη θεσμική συγκρότηση του συλλογικού δανεισμού στην Ελλάδα,

⁵⁶ Ο Γ. Θ. ΜΑΥΡΟΓΟΡΛΑΤΟΣ έχει ήδη υπογραμμίσει ότι η έννοια του εκσυγχρονισμού που επιχειρήθηκε, υπό αστική ηγεμονία, στην Ελλάδα μετά το 1910, μπορεί να οριστεί «εντελώς επιγραμματικά ως ταυτόσημη με τον εξευρωπαϊσμό». Βλέπε: Γ. Θ. ΜΑΥΡΟΓΟΡΛΑΤΟΥ, «Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός», [σσ. 9-19], που περιέχεται στον ομότιτλο συλλογικό τόμο, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988, σ. 9. Το εκσυγχρονιστικό αυτό σχέδιο, κατά τη διατύπωση του ίδιου συγγραφέα: «στην καθολικότητα των συμπεριελάβη ταυτόχρονα και την οργάνωση της ίδιας της κοινωνίας», στο ίδιο, σ. 12.

⁵⁷ Δεν πρέπει να αντιπαρέρχόμαστε το γεγονός ότι οι «επεισακτοι» αυτοί θεσμοί, ακόμα κι όταν το περιεχόμενό τους πολύ λίγο ανταποκρινόταν στο αντίστοιχο των ευρωπαϊκών τους προτύπων (όπως π.χ. συνέβη με τους πιστωτικούς συνεταιρισμούς) παρήγαγαν αποτελέσματα στο πεδίο των εντυπώσεων, καλλώς έδιναν την αίσθηση του εκσυγχρονισμού, λειτουργούσαν, δηλαδή, περισσότερο στο επίπεδο του συμβολικού εκσυγχρονισμού (symbolic modernisation). Ο όρος δανεισμένος από τον Galbraith, ο οποίος τον χρησιμοποίησε με ευρύτερη σημασία, εκτεινόμενη και πέραν του θεσμικού πεδίου. Βλέπε: John Kenneth GALBRAITH, *Economic Development*, Cambridge- Massachussets: Harvard University Press, 1964, pp.4-5.

καθώς και τη σχέση της θεσμοθέτησης αυτής προς προγενέστερες θεσμοποιημένες εκδοχές συνεργατικού τύπου.⁵⁸ Αυτό που αναδεικνύει, πάντως, η έρευνα είναι το γεγονός ότι στη χώρα μας η θεσμική συγκρότηση, στο πεδίο της αγροτικής αγροτικής πολιτικής, έλαβε χώρα υπό συνθήκες που διέφεραν, ουσιωδώς⁵⁹, από τις αντίστοιχες των χωρών εκείνων, των οποίων οι θεσμοί υποτίθεται ότι είχαν ληφθεί ως «*πρότυπα*». Η περίπτωση της εισαγωγής, με διαπλαστική νομοθετική παρέμβαση, του θεσμού των συνεταιρισμών αποτελεί αντιπροσωπευτικό παράδειγμα.

Μπορούμε βάσιμα να υποστηρίξουμε ότι η δισυπόστατη⁶⁰ φυσιογνωμία (φύση) που προσέλαβαν οι αγροτικοί συνεταιρισμοί (ταυτόχρονη επιτέλεση λειτουργιών οικονομικής και συνδικαλιστικής οργάνωσης από το ίδιο νομικό πρόσωπο) δεν εκπλήσσει όποιον εμβαθύνει στο μηχανισμό ανάδυσης του συγκεκριμένου θεσμού. Τα σπέρματα της «*μετάλλαξης*», αν όχι του εκφυλισμού του θεσμού, εμπεριέχονται και πρέπει να αναζητηθούν στο «*γονότυπο*» του.

⁵⁸ Παρ'ότι ο Α. ΜΙΧΑΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, που, ως Υπουργός Εθνικής Οικονομίας, εισηγήθηκε το Ν.601/14, αποδίδει τη δημιουργία αρκετών συνεργατικών μορφωμάτων, που προηγήθηκαν του Νόμου, σε «*πειραματισμούς*» οι οποίοι έλαβαν χώρα υπό την αιγίδα του Κράτους, θα ήταν υπερβολή να θεωρήσουμε αυτές, συλλήβδην, ως προϊόντα, «*κρατικού πειραματισμού*». Βλέπε σχετικές απόψεις του Αχαιοῦ πολιτικού σε δύο κείμενά του, υπό τους τίτλους: «*Η λύσις του αγροτικού ζητήματος*» και «*Γνώμη για τους συνεταιρισμούς*», που δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα *Θεσσαλία* του Βόλου την 11-6-1912 και 10-9-1912, αντίστοιχα. Κυρίως, όμως, βλέπε σχετικά με την αγόρευση του στη Βουλή την 28η Μαΐου 1914.

⁵⁹ Η αδυναμία οργανωμένης συλλογικής παρέμβασης και αυτόνομης δράσης εκ μέρους των αγροτών αποτελεί σημαντική, αλλά και ενδεικτική, διαφορά. Δεν είναι μόνο η θρυμματισμένη, τελικά, συλλογική ταυτότητα και η έλλειψη ταξικής συνείδησης που ακύρωνε «*εν τη γενέσει της*», όποια σχετική δυνατότητα ανεφάνη. Έχει, επίσης, και πρόσφατα επισημανθεί (Γ.Θ. ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, *Ομάδες Πίσης και Δημοκρατία*, Αθήνα: Εκδ. Πατάκη, 2001, σ. 81) η ανυπαρξία αξιόλογου αγροτικού προλεταριάτου, η παρουσία του οποίου αποδείχτηκε καθοριστική σε άλλες χώρες ως προωθητική δύναμη της συλλογικής οργάνωσης και δράσης των αγροτών.

⁶⁰ Πρέπει να σημειωθεί ότι υπήρξαν και περίοδοι στην ιστορία των ελληνικών συνεταιρισμών, κατά τις οποίες το δισυπόστατο των συνεταιριστικών οργανώσεων «*εξαλάσσεται*» σε τρισυπόστατο. Πράγματι δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που οι συνεταιρισμοί λειτουργούσαν, επίσης, και ως υποκατάστατο των αδρανούντων ή ανύπαρκτων Γεωργικών Επιμελητηρίων. Σχετικά με την αταβιστική επιβίωση, μέχρι και σήμερα, του φαινομένου, βλέπε την εϊστοχη επισημάνση του Μαυρογορδάτου, όσον αφορά στην ανάθεση από το Κράτος στην ΠΑΣΕΓΕΣ της σύνταξης του «*Μητρώου αγροτών*», ελλείψει Γεωργικών Επιμελητηρίων. Βλέπε: Γ.Θ. ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΥ, *Ομάδες Πίσης ... ό.π.*, σ. 110.

Στο Β' Μέρος, υπό τον τίτλο: «Οι λειτουργικές μεταλλάξεις και ο θεσμικός εκφυλισμός», εξετάζεται ο τρόπος⁶¹ που λειτούργησαν, στην πράξη, οι θεσμοί μέσω των οποίων ασκήθηκε στην Ελλάδα ο συλλογικός δανεισμός.

Συνιστά, όπως έχουμε τονίσει, πρόκληση για τον ερευνητή το να κατανοήσει όχι μόνο τους αγροτοπιστωτικούς θεσμούς καθεαυτούς, αλλά και τους μηχανισμούς που αυτοί συγκροτούν, όταν τίθενται σε συστηματική εφαρμογή, προκειμένου ν'αντιμετωπίσουν συγκεκριμένα προβλήματα που θέτει η οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα. Εκείνο, όμως, που παρουσιάζει ιδιαίτερη ελκυστικότητα εν προκειμένω, είναι η αναζήτηση, ανομολόγητων συχνά, σκοπιμοτήτων, τις οποίες οι θεσμοί αυτοί τελικά και μέσω, κυρίως, των λανθανουσών λειτουργιών τους έρχονται να εξυπηρετήσουν.⁶²

Η περίπτωση των θεσμών του συλλογικού δανεισμού αποτελεί όντως ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, σχετικά με την τύχη που μπορεί να έχουν αρτιγέννητοι και ατροφικοί θεσμοί, ιδίως στις περιπτώσεις που επιφορτίζονται με ευθύνες βαρύτερες από αυτές που μπορούν να βαστάξουν. Ακόμα και όταν αυτοί δεν καταρρέουν, η αρχική καχεξία παρατείνεται και τότε, υπό το βάρος δυσεπίτευκτων στόχων, η προσφυγή στην «έξωθεν βοήθεια» καθίσταται αναπόφευκτη. Υπονομεύεται, έτσι, η αυτονομία και η δυνατότητα αυθυπαρξίας των νέων

⁶¹ Χρήσιμο είναι να σημειωθεί ότι, πέρα από την εμφάνιση λανθανουσών λειτουργιών (παράλληλα με τις εκδήλες), και ο ίδιος ο τρόπος που χρησιμοποιείται ένα θεσμικό μόρφωμα, στα πλαίσια του συλλογικού δανεισμού, έχει ενδιαφέρον για την έρευνα. Το παράδειγμα της γνωστής ρήτρας «άνευ διζήσεως» και του τρόπου που εφαρμόστηκε στην πράξη από την Ε.Τ.Ε., μέσω σχετικών νομοθετικών διευκολύνσεων που της παρασχέθηκαν, είναι ενδεικτικό. Αυτή τούτη η παραίτηση από το δικαίωμα της διζήσεως δεν αποκλείεται, σε ορισμένες περιπτώσεις, να συντελεί και στην ενίσχυση της λειτουργικότητας ενός συστήματος αμοιβαίων εγγυήσεων. Όταν, όμως, η πιστώτρια τράπεζα αποκτούσε τη διακριτική ευχέρεια να χρησιμοποιεί επιλεκτικά τη ρήτρα αυτή (μπορούσε, δηλαδή, άλλους συνεταιρισμούς να υποχρεώνει σε παραίτηση από το δικαίωμα της διζήσεως, θέτοντας τη ρήτρα «άνευ διζήσεως», και άλλους όχι), τότε η επιλεκτικότητα γινόταν εργαλείο για τη δημιουργία ασύμμετρων σχέσεων εξάρτησης. Βλέπε σχετικά με τις θετικές συνέπειες, που μπορεί να συνεπιφέρει η κατάργηση του δικαιώματος της διζήσεως σε ένα σύστημα αμοιβαίων εγγυήσεων, στην πρόσφατη μελέτη του Γεωργ. ΤΡΑΓΑΚΗ, *Συνεταιριστικές Τράπεζες στην Ελλάδα*, Αθήνα - Κομοτηνή: Σάκκουλας, 1996, ιδίως σ. 22.

⁶² Όπως γράφει εύστοχα ο Galbraith, σε ένα σχετικά πρόσφατο βιβλίο του, που αποτελεί απόσταγμα της εμπειρίας που αποκόμισε κατά τη μακρά σταδιοδρομία του στην υπηρεσία της οικονομικής επιστήμης και πολιτικής: «Υπάρχει ένα μάθημα: Σε οικονομικά ζητήματα πρέπει κανείς να κοιτάζει πολύ πιο πέρα από το διακηρυσσόμενο σκοπό οποιασδήποτε πρωτοβουλίας για να δει το τελικό της αποτέλεσμα». Βλέπε: John Kenneth GALBRAITH, *Ταξίδι στο χρόνο της οικονομίας*, ελληνική μετάφρ. Ρένα Καρακατσάνη, Αθήνα: 'Κάκτος', 1998, σ.264.

θεσμών και κάνουν την εμφάνισή τους «μεταλλάξεις» που μετατρέπουν τούτους σε κακέκτυπα αντίστοιχων αυθεντικών θεσμών.

Στα επιμέρους κεφάλαια αυτού του Β΄ μέρους της εργασίας, γίνεται προσπάθεια να δείξουμε πώς ο τρόπος που λειτούργησε η αγροτική πίστη, υπό την εκδοχή του συλλογικού δανεισμού, συνέβαλε στη μετάλλαξη θεσμών, που υποτίθεται ότι είχαν συσταθεί προς το συμφέρον των αγροτών. Η ατταβιστική, μάλιστα, επιβίωση μέχρι και σήμερα των περισσότερων απ' αυτά τα χαρακτηριστικά, που υπήρξαν προϊόντα μετάλλαξης, προσδίδει πρόσθετο ενδιαφέρον στην εργασία. Είναι ενδεικτικό, για παράδειγμα, ότι ο τύπος της αγροτικής οργάνωσης που συστεγάζει οικονομικού και συνδικαλιστικού τύπου λειτουργίες και ο οποίος υπήρξε μεταλλαγμένο προϊόν του τρόπου που λειτούργησαν οι αγροτοπιστωτικοί θεσμοί, ιδίως κατά το συλλογικό δανεισμό, κυριαρχεί ακόμα και σήμερα. Δεδομένου ότι η αγροτική πίστη, στην Ελλάδα σπάνια είχε αναπτυξιακό χαρακτήρα, ο βραχυπρόθεσμος δανεισμός (που αποτελούσε και το συντριπτικά μεγαλύτερο ποσοστό των χορηγούμενων αγροτικών πιστώσεων), δεν επέτρεψε ούτε στους αγρότες ούτε στις οργανώσεις τους ν' απεγκλωβιστούν από το φαύλο κύκλο του αέναου δανεισμού (ακόμα και τα αποκαλούμενα καλλιεργητικά δάνεια συνήθως, στην πράξη, λειτούργησαν σαν καταναλωτικά).

Οι επιπτώσεις, όμως, απ' αυτή τη στρεβλή λειτουργία των αγροτοπιστωτικών θεσμών δεν περιορίστηκαν στο χώρο της οικονομίας. Ο ετεροκαθορισμός, όπως ήταν φυσικό λόγω και της δυσνόστατης φυσιγνωμίας των συνεταιριστικών οργανώσεων, επεκτάθηκε και στο κοινωνικό και στο πολιτικό πεδίο. Η διολίσθηση σε ποικίλες εκδοχές κρατικού κορπορατισμού (από το 1914 μέχρι σήμερα) υπήρξε, ίσως, η περισσότερο έκδηλη απ' αυτές τις συνέπειες. Τούτο καθόλου δε σημαίνει όμως, όπως θα δείξουμε, ότι και οι υπόλοιπες ταλανίζουν λιγότερο την ελληνική κοινωνία.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΩΝ ΘΕΣΜΩΝ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΥ ΔΑΝΕΙΣΜΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΗ ΘΕΣΜΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ: ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΤΥΠΑ

1.1. Η διαχρονικότητα των αγροτοπιστωτικών προβλημάτων και η αναζωπύρωση της συζήτησης κατά το 19^ο αιώνα

Τα ζητήματα που ανακύπτουν κατά τη διαδικασία του έντοκου δανεισμού των αγροτών εμπριέχουν διαστάσεις που εκτείνονται στο χρόνο και στο χώρο, προσλαμβάνοντας ένα χαρακτήρα οικουμενικότητας. Δεν είναι τυχαίο ότι, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, τα περισσότερα από τα μεγάλα ρεύματα της σκέψης (θεολογικής, φιλοσοφικής κλπ) ευαισθητοποιήθηκαν σχετικά.⁶³ Στην Ευρώπη, για να περιοριστούμε στην πλησιέστερη και συγγενέστερη προς τη δική μας περίπτωση, τα προβλήματα αυτά προσέλαβαν εκρηκτικές διαστάσεις, υποκίνησαν μάλιστα κατά καιρούς σημαντικούς πολιτικούς αγώνες.⁶⁴ Οι απαντήσεις που δόθηκαν τόσο στο επίπεδο της θεωρίας όσο και σε εκείνο της πρακτικής αντιμετώπισής τους ποικίλουν. Σε ορισμένες περιπτώσεις δύσκολα μπορεί να γίνει διάκριση ανάμεσα σε συστήματα που η αξία τους υπήρξε καθαρά θεωρητική και σε εκείνα που έγιναν αντικείμενο περαιτέρω επεξεργασίας, ακριβώς εξαιτίας της επιτυχίας των πρακτικών που τις συνοδεύουν και με τις οποίες οι αντίστοιχες θεωρίες σχετίζονται.

Είναι χρήσιμο να υπενθυμίσουμε, αφειτηρικά, ότι την εποχή που εξαπλώνεται το μεταρρυθμιστικό πνεύμα, στα της γαιοκτησίας, σημειώνονται ευρύτερες ανακατατάξεις στην

⁶³ Σύντομο ιστορικό της τοκογλυφίας και βλέπε στο Ch. GIDE, *Principes, d' Economie Politique*, 14η έκδοση, Paris: Recueil Sirey, ιδίως σσ. 526-547 1913.

⁶⁴ Βλέπε την ενδιαφέρουσα παρατήρηση του Κ. Κάουτσκου, σχετικά με τη φύση τούτων, καθώς και τις διαφορές στόχων σε σχέση προς τις σύγχρονες κοινωνικές επαναστάσεις στο έργο του Κ. ΚΑΟΥΤΣΚΥ *Η Κοινωνική Επανάσταση*, ελλ. μετάφρ. Σκουριώτης, Αθήνα: Παπαζήσης σ.72.

οικονομική και κοινωνική ζωή αρκετών ευρωπαϊκών χωρών. Προϊόντος του 19^{ου} αιώνα, η οξύτητα με την οποία έρχονται στο προσκήνιο τα της γαιοκτησίας και της γαιοκτητικής πολιτικής πυροδότησε το ενδιαφέρον των θεωρητικών. Η ωρίμανση των συνθηκών που θα οδηγήσουν στην προώθηση, σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες, αγροτικών μεταρρυθμίσεων⁶⁵ καθιστούσε επιτακτική την ανάγκη μιας δύναμης ικανής να προσελκύσει τα απαιτούμενα κεφάλαια στον επισφαλή αγροτικό τομέα. Δεδομένης, όμως, της απροθυμίας των τραπεζών⁶⁶ να διακινδυνεύουν κεφάλαια για την πιστοδότηση της γεωργίας, η εξέλιξη αυτή ισοδυναμούσε με νέα πρόκληση και εγκυμονούσε κινδύνους για νέα επέκταση της στρεβλωτικής δραστηριότητας του τοκογλυφικού κεφαλαίου.

Άρχισε να γίνεται συνείδηση, λοιπόν, και μεταξύ εκείνων που επιδίδονταν σε στείρα και αδιέξοδη κριτική του έντοκου δανεισμού, ότι εκείνο που προείχε ήταν η εναλλακτική προσέγγιση των θεμάτων αυτών, ώστε να λειτουργήσουν νέοι θεσμοί (συλλογικού δανεισμού), ικανοί να ανταποκριθούν με επιτυχία στην εισβολή των μαζών, στην αγορά χρήματος, η ζήτηση του οποίου ραγδαία αυξανόταν.

Οι σχετικές συζητήσεις και προσπάθειες αναζωπυρώθηκαν κατά το 19ο αιώνα, όταν η κοινωνική πραγματικότητα έφερε δραματικά στο προσκήνιο το πρόβλημα της χρηματοδότησης της γεωργίας. Στις περισσότερες από τις Ευρωπαϊκές, τουλάχιστον, χώρες τούτο συνδέθηκε με την συνειδητοποίηση της ανάγκης ύπαρξης ενός συστήματος, που μπορούμε να το χαρακτηρίσουμε ως αγροτοπιστωτικό σύστημα μαζών.

1.2. Η «κοινωνία των πολιτών» σε αναζήτηση εναλλακτικών θεσμών – Ο συλλογικός δανεισμός στο προσκήνιο

Στο λυκαυγές του 19ου αιώνα, με άσβεστες ακόμα τις ελπίδες που είχε εκθρέψει η γαλλική επανάσταση, μια νέα περίοδος ρευστότητας είχε εγκαινιασθεί στην Ευρώπη.

⁶⁵ Βλ. Institut. Internat. d' Agriculture, *La réforme agraire*, Rome, 1930, καθώς και τις ειδικές, κατά χώρα, εκθέσεις στο περιοδικό του Ινστιτούτου: *Bulletin des institutions économiques et sociales*. Επίσης στο: GIDE-LOYRETTE-NOUËL, *Les coopératives agricoles dans le marché commun*, Paris: Edit. André JOLY, 1969, σ.390.

Κάτω από τη σχεδόν ταυτόχρονη πίεση που ασκούσαν: δημογραφικές, οικονομικές, ταξικές, εθνικιστικές κλπ. αθήσεις, οι παγιωμένες ισορροπίες είχαν διαταραχθεί.⁶⁷ Όπως, συνεπώς, αληθεύει ότι ήσαν τα επαναστατικά γεγονότα, τα οποία διαδραματίστηκαν στην Γαλλία⁶⁸ εκείνα που έδωσαν το έναυσμα, είναι αληθινό, επίσης, πως και οι αντικειμενικές συνθήκες είχαν πλέον αρκετά ωριμάσει, ώστε να λάβει χώρα μια άνευ προηγουμένου μαζική κινητοποίηση στις ευρωπαϊκές κοινωνίες. Οι συνθήκες αυτές, που έκαναν να κλωνιστούν βεβαιότητες ακόμα και για πολλά από τα θεωρούμενα αυτονόητα⁶⁹, είχαν τις επιπτώσεις τους και στον τρόπο θεώρησης των μεγάλων οικονομικών προβλημάτων. Αν μάλιστα, πρέπει σε αυτό το σημείο να αναρωτηθούμε σχετικά με το ποιο μπορεί να θεωρηθεί ως το ζήτημα αιχμής, που «διατρέχει και κινητοποιεί τις ζωντανές δυνάμεις»⁷⁰, της συγκεκριμένης εποχής, θα μπορούσαμε, όπως το κάνει ο Moscovici, να ισχυριστούμε ότι ο 19ος αιώνας δίνει το προβάδισμα στις κοινωνικές πτυχές τούτων, στο «κοινωνικό ζήτημα» και είναι ακριβώς τότε που η κοινωνία των πολιτών «διακηρύσσει την αυτονομία της απέναντι στο Κράτος».⁷¹

Ανεξάρτητα από το θεωρητικό ενδιαφέρον, ως προσπάθεια διευκρίνισης και οριοθέτησης των εννοιών αυτών, γίνεται πλέον⁷² φανερό ότι η διάκριση δεν είναι απλά μεθοδολογικού

⁶⁶ Βλέπε σχετική παρατήρηση του Γ. ΔΕΡΤΙΑΗ, *Το Ζήτημα των Τραπεζών*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1980, σ. 259.

⁶⁷ Βλέπε σχετικά: Edgar MORIN, *Penser l' Europe*, Paris: Gallimard, 1987, σ. 56.

⁶⁸ Παράβαλε: Maurice DUVERGER, *Janus, Les deux faces de l' Occident*, Paris: Fayard, 1972, σ. 29. Ο Duverger, αφού σημειώσει τη μεγάλη αίσθηση που είχε προκαλέσει στη δυτική κοινή γνώμη η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του πολίτη, επισημαίνει πως ακριβώς το γεγονός ότι όλα αυτά εκτυλίχθηκαν στη Γαλλία, «Το μεγαλύτερο και αρχαιότερο ευρωπαϊκό έθνος», όπως γράφει χαρακτηριστικά, ήταν κάτι που του προσέδωσε «μια δύναμη προπαγανδιστική».

⁶⁹ Αναδεικνύοντας την τάση αυτή ο Henry Gouhier, σύγχρονος Γάλλος φιλόσοφος, υπογράμμισε ότι αυτό που αλλάζει διαρκώς κατά τον 19ο αιώνα είναι η ιδέα περί του τι είναι φυσικό. Βλέπε: H.GOUHIER, *Les grandes avenues de la pensée philosophique en France depuis Descartes*, Public. Univers. de Louvain, 1966, σ. 43.

⁷⁰ Serge MOSCOVICI, *Τεχνική και Φύση στον Ευρωπαϊκό πολιτισμό*, ελλ. μετάφρ.: Δημ. Κοσμίδης, Αθήνα, Νεφέλη 1998, σ. 17.

⁷¹ Στο ίδιο, σ. 17.

⁷² Όπως έχει επισημανθεί, στην πρόιμη νεωτερικότητα η αρχική χρήση της έννοιας «société civile» φαίνεται να: «προσλαμβάνεται ως μια πολιτική οργάνωση, αναπόσπαστα συνδεδεμένη και 'εναλλαγμένη' με το κράτος». Βλ. σχετικά: Βασίλική ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, «Η Κοινωνία πολιτών στην Νεωτερικότητα», Εισαγωγικό σημείωμα στο βιβλίο του Ernest Gellner, *Η Κοινωνία των πολιτών και οι αντίπαλοί της*, μετάφρ.: Ηρακλεία Στάικου, Επιμέλ. Ηλ. Κουσκουβέλη, Αθήνα: Παπαζήσης, 1996, σ. 20, υποσημ. 5.

χαρακτήρα.⁷³ Όσο θα πολλαπλασιάζονται οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών και όσο αυτές θα τείνουν να περιβάλλονται συγκεκριμένο τυπικό σχήμα⁷⁴, τόσο θα αναδεικνύεται η ανάγκη να εκλείψουν οι λειτουργικές συγχύσεις μεταξύ κοινωνίας πολιτών και κράτους.⁷⁵

Το πρίσμα, μέσα από το οποίο πρόκειται πλέον να γίνεται η διερεύνηση των πιστωτικών θεμάτων, θα προσανατολίζεται, όλο και περισσότερο, προς τη νέα συμφυλιωτική οπτική⁷⁶ που έρχεται βαθμιαία να εκτοπίσει την καχυποψία, αν όχι την έχθρα, απέναντι στις οργανωμένες ομάδες που είχε επιβιώσει από τις αντιλήψεις του δέκατου όγδοου αιώνα.⁷⁷

Η ελευθερία του συνεταιρισμού, η αναβίωση της οποίας ενσαρκώνει, κατά το Σβώλο, τις τάσεις του 19^{ου} αιώνα⁷⁸, είχε πριν ακόμη θεσμοθετηθεί, περί τα μέσα του εν λόγω αιώνα, αποτελέσει αντικείμενο θεωρητικής επεξεργασίας εκ μέρους εκείνων που ασχολούντο με τα κοινωνικά ζητήματα. Δεν ήταν, λοιπόν, απροσδόκητο το ότι, όταν πρόβαλε η ανάγκη ενός συστήματος κατάλληλου για τη μαζική άσκηση της αγροτικής πίστης, υπήρχε ετοιμότητα στο να προταθούν τα διάφορα συνεργατικά – συνεταιριστικά σχήματα, σαν εκμαγεία, για τη διάπλαση των προσφορότερων από τους εναλλακτικούς πιστωτικούς θεσμούς, εκείνους του συλλογικού δανεισμού.

⁷³ Είναι ο Gramsci που είχε αντιδιαστείλει αυτού του τύπου τη διάκριση από την οργανική διάκριση ανάμεσα σε *société civile* (*società civile*) και *société politique* (*società politica*). Βλέπε και σχετικά: A. GRAMSCI, *Textes*, (γαλλ. μεταφρ.: J. Bramont, G. Morget, A. Monjo κ.ά.), Paris: Editions sociales, 1983 σ. 280.

⁷⁴ Όπως παρατηρεί η ΤΣΙΒΑΚΟΥ: «Σε προκαπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς ήταν ασθενής η παρουσία των τυπικών οργανώσεων, αφού η κοινωνία δεν είχε τεθεί δραματικά ενώπιον του προβλήματος της συστηματικής πολυπλοκότητας...». Ι.ΤΣΙΒΑΚΟΥ, *Υπό το βλέμμα του παρατηρητή – περιγραφή και σχεδίαση κοινωνικών οργανώσεων*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1997, σ. 135.

⁷⁵ Ο Gramsci σε αρκετά γραπτά του υποδεικνύει τους κινδύνους διολίσθησης σε τέτοιες συγχύσεις και επιχειρεί, αν και όχι πάντοτε επιτυχώς, να τις ξεδιαλύνει. Ανάμεσα σε άλλα, βλ. ενδεικτικά: A. GRAMSCI, *Textes*, ό.π., σσ. 289-291. Ως προς τον εντοπισμό κάποιων αντιφάσεων στις θεωρητικές απόψεις του Gramsci για αποσαφήνιση των εν λόγω εννοιών βλέπε: Πέρυ ΑΝΤΕΡΣΟΝ, *Οι αντινομίες του Αντόνιο Γκράμσι* (μετάφρ.: Σταύρος Ορφανογιάννης), Αθήνα: Μαρξιστική Ένσπεύρωση, 1985, ιδίως σσ. 10-30.

⁷⁶ Βλ. σχετικά Γ.Θ.ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΥ, *Μεταξύ Πιτωκόμπτυ και Προκρούστη*, Αθήνα: Οδυσσέας, 1988, σ. 18.

⁷⁷ Βλ. επίσης Αλ. ΣΒΩΛΟΥ, *Το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι και το δίκαιον των σωματείων* (διδ. διατριβή), Εν Αθήναις 1915, σ. 48.

⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 49.

Δεν πρέπει να ξεχνάμε, άλλωστε, ότι και εκείθεν του Ατλαντικού, στις ΗΠΑ⁷⁹, οι συνεταιρισμοί κάθε είδους είχαν ήδη γίνει κάτι σαν «μόδα». Δεν ήταν καθόλου παράδοξο λοιπόν ότι εκεί είχαν σπεύσει να υλοποιήσουν τις ιδέες τους, αν και χωρίς επιτυχία τελικά, ουτοπιστές όπως ο R.Owen, ή οι οπαδοί του Fourier: Channing, Brisbane, Considerant κ.ά.

1.3. Οι θεωρητικές καταβολές των εναλλακτικών θεσμών συλλογικού δανεισμού

Αν επιχειρήσουμε να εντάξουμε, με βάση τις ιδεολογικές τους αναφορές, τις προτάσεις εναλλακτικών πιστωτικών θεσμών σε ευρύτερα ρεύματα ιδεών, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε δύο κυρίως σύνολα θεωριών, από τα οποία φαίνεται ότι έλκουν την καταγωγή τους οι εν λόγω θεσμοί.⁸⁰

Στο ένα θα περιέχονται οι θεωρίες εκείνες, οι οποίες μοιάζουν διαπνεόμενες από ένα είδος ρομαντικού αντικαπιταλισμού, ενώ στο άλλο θα περιλαμβάνονται αυτές που, διαβλέποντας τις δυνατότητες μετεξέλιξης του καπιταλισμού, τον εκλαμβάνουν ως σύστημα επιδεκτικό ρυθμιστικών παρεμβάσεων.

Από το πρώτο εκπηγάζουν τόσο οι προτάσεις εκείνες που έχουν ως σημείο αναφοράς ουτοπικές ή ελευθεριακές θεωρίες όσο και αυτές του λεγόμενου ανεκτικού ρομαντισμού. Από το δεύτερο προέρχονται τόσο αυτές που προσδίδουν στη ρυθμιστική λειτουργία ευρύτερες στοχεύσεις όσο και αυτές που τη συρρικνώνουν, ταυτίζοντάς την με την κρατική ρυθμιστική πρωτοβουλία.

⁷⁹ Βλέπε: M. DUVERGER, *Janus Les deux faces de l'occident*, Paris, Fayard, 1979, σ. 92-93. Παράβαλε επίσης: Alexis De TOCQUEVILLE, *De la Démocratie en Amérique*, 6η έκδ., Paris: Gosselin et Coquebert, 1838, σ. 13 κ.ά.

⁸⁰ Παράβαλε τη διάκριση αυτή με τις δύο κύριες λειτουργίες που επιτελεί ο σπινεργατισμός κατά το Γερμανό καθηγητή W. SOMBART και οι οποίες είναι i) η αποκαταστατική προκεφαλαιοκρατική οικονομία (αντίστοιχες θεωρίες ρομαντικού αντικαπιταλισμού) ii) μεταρρυθμιστικές του υπάρχοντος οικονομ. συστήματος (αντίστοιχες οι ρυθμιστικές θεωρίες) [βλ. Γραμματόπουλο].

Θα γίνει προσπάθεια, στη συνέχεια, να παρουσιάσουμε αντιπροσωπευτικά υποδείγματα θεσμών που πρότειναν δύο από τους θεωρητικούς, οι οποίοι είχαν ως πηγή έμπνευσης το ουτοπικό ρεύμα του ρομαντικού αντικαπιταλισμού και συγκεκριμένα οι R. Owen και P.-J. Proudhon.

Ιδιαίτερα, όμως, θα επιμείνουμε στα των (μετα)ρυθμιστικής έμπνευσης θεσμών, αφού ήσαν και αυτοί που υλοποιήθηκαν και, με διάφορες παραλλαγές, εξακολουθούν να εφαρμόζονται μέχρι σήμερα. Επειδή, όμως, αυτό μας παραπέμπει σε μια διερεύνηση που ανατρέχει στη μακρά διάρκεια, θα επιχειρήσουμε εδώ μια θεώρηση μέσα από ένα σημερινό πρίσμα και ενόψει της αναβίωσης του ενδιαφέροντος για τη συνεταιριστική πίστη και τους θεσμούς της κοινωνικής οικονομίας γενικότερα, ώστε να κατανοήσουμε και την εσωτερική λογική που τους διατρέχει. Για τούτο κρίθηκε σκόπιμη η ειδικότερη αναφορά σ'αυτούς και θα αφιερωθεί, λοιπόν, ένα ολόκληρο (και εκτενές μάλιστα) υποκεφάλαιο στην παρουσίασή τους.

1.3.1. Προτάσεις θεσμών απορρέουσες από θεωρίες του ρομαντικού αντικαπιταλισμού

Η αναφορά στο ρομαντικό αντικαπιταλισμό (ή τον αντικαπιταλιστικό ρομαντισμό) μας παραπέμπει αρχικά στον Λούκατς⁸¹, αλλά οφείλεται κυρίως στην επιστημονική συμβολή των R.Sayre και M.Löwy. Αυτοί, έχοντας εγκύψει στη μελέτη των σχετιζόμενων προς το θέμα ζητημάτων, χρησιμοποίησαν τον όρο, επιλέγοντάς τον ως προσφορότερο για να περιγράψει ένα πλαίσιο συνολικής ερμηνείας των ρομαντικών θεωριών, οι οποίες, ιδίως κατά τον 19^ο αιώνα, αποτέλεσαν εκδήλωση μιας αντίδρασης στις μορφές ζωής στις οποίες είχε οδηγήσει η καπιταλιστική κοινωνία.⁸² Η προτίμησή τους σε μια τέτοια ερμηνεία προκύπτει από τη δεδηλωμένη πρόθεσή τους να υποδείξουν μια τυπολογία που, ορίζοντας τους επιμέρους

⁸¹ Βλέπε: Claude PRÉVOST, «Brève introduction à la lecture de György Lukács», που περιέχεται στη Γαλλική έκδοση των κειμένων του Λούκατς: György Lukács, Textes, Paris: éd. sociales, 1985, ιδίως σσ. 9-15.

⁸² Βλέπε στο άρθρο των R. SAYRE – M. LÖWY, «Figures du romantisme anti-capitaliste», στο περιοδικό: *L'Homme et la Société* (Revue Internationale), N° 69-70, Juillet-Décembre 1983, σσ. 99-121.

τύπους της, σύμφωνα με τον ιδιαίτερο τρόπο θεώρησης της σχέσης τους με τον καπιταλισμό, θα συνεκτιμά ολιστικά: το οικονομικό, το κοινωνικό και το πολιτικό πεδίο.⁸³

Έχοντας ως πεδίο αναφοράς την τυπολογία αυτή μπορούμε ευκρινέστερα να εντοπίσουμε, σε δύο τουλάχιστον «τύπους» του ρομαντικού αντικαπιταλισμού, τις πηγές έμπνευσης αντίστοιχων θεωρητικών προτάσεων, για συγκρότηση εναλλακτικών θεσμών συλλογικής δράσης. Πιο συγκεκριμένα μπορούμε να διακρίνουμε:

- i) τους «ουτοπικής έμπνευσης» πιστωτικούς θεσμούς, όπως απορρέουν από το έργο του Owen, του Proudhon και των οπαδών τους.
- ii) τους «μεταφιρρθμιστικής έμπνευσης» πιστωτικούς θεσμούς, όπως εκπορεύονται από τις θεωρητικές συμβολές και τις εφαρμογές τους στην πράξη, που φέρουν τη σφραγίδα των: Schulze Delitzsch και Raiffeisen.

1.3.1.α. Οι πιστωτικοί θεσμοί «ουτοπικής» έμπνευσης

Οι διανοητές που εντάσσονται στην «ουτοπική» εκδοχή του ρομαντικού αντικαπιταλισμού ασκούν στον καπιταλισμό μια κριτική, η οποία εκκινεί από θέσεις που εδράζονται σε προκαπιταλιστικές αξίες. Στην ουσία όμως, όπως έχει επισημανθεί⁸⁴, προβάλλουν, μέσα στην ελπίδα τους για ένα ουτοπικό μετακαπιταλιστικό μέλλον, τη νοσταλγία που διατηρούν για αρκετά από τα χαρακτηριστικά του προκαπιταλιστικού παρελθόντος. Έχοντας, δηλαδή, αυτή η εκδοχή αντικαπιταλισμού απομονώσει ένα στιγμιότυπο από αυτό το παρελθόν, αμόλυντο από τα αρνητικά του καπιταλισμού, όπου οι «τρωθείσες» απ' αυτόν ανθρώπινες αξίες είναι υπαρκτές, αν όχι κυρίαρχες, το μεταμορφώνει σε ουτοπία.⁸⁵

⁸³ Βλέπε στο ίδιο άρθρο, σ. 111.

⁸⁴ R. SAYRE-M. LÖWY, *ό.π.*, σ. 113. Όπως τονίζουν οι συγγραφείς αυτοί, σε άλλο σημείο (σ. 108) του ίδιου άρθρου: «η εικόνα ενός μέλλοντος που το έχουμε ονειρευτεί, πέραν του καπιταλισμού, εγγράφεται μέσα στη νοσταλγική οπτασία μιας εποχής προκαπιταλιστικής».

⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 108 (η υπογράμμιση από τους συγγραφείς).

Δεν είναι άσχετο με το παραπάνω, εξάλλου, το γεγονός ότι η «*αιχμή του δόρατος*» μιας τέτοιου τύπου αμφισβήτησης της καπιταλιστικής κοινωνίας επικεντρώνεται σε εκείνες ακριβώς τις εκδηλώσεις του καπιταλισμού που πλήττουν τις περισσότερες, αν όχι όλες, τις κοινωνικές τάξεις.⁸⁶ Είναι λογικό, λοιπόν, η σχετική κριτική να γίνεται στο όνομα γενικά της 'ανθρωπότητας' και όχι μιας μόνο κοινωνικής τάξης, στην ουσία δηλαδή με ένα τρόπο που δε βάζει σε κίνδυνο το ισχύον σύστημα ως σύστημα.

Ίσως να μην είναι, μετά και από αυτές τις διευκρινίσεις, δύσκολο να κατανοηθεί γιατί τέτοιες θεωρίες βλάστησαν στην Αγγλία που είναι αντιπροσωπευτικό παράδειγμα κοινωνικού σχηματισμού, εντός του οποίου οι πολιτικοί αγώνες δε στράφηκαν εναντίον του συστήματος συνολικά, αλλά περιορίστηκαν ως προς την εμβέλεια των στόχων τους στο πεδίο της άρσης των επαχθών συνεπειών, τις οποίες αυτό συνεπιφέρει (όπως, για παράδειγμα οι στρεβλωτικές παρενέργειες του τοκογλυφικού κεφαλαίου).⁸⁷

1.3.1.α.ι. Ο «ουτοπικός» συνεργατισμός του R. Owen

Ανάμεσα σε αυτούς που επιδόθηκαν σε τέτοιας μορφής θεωρητικές αναζητήσεις πρέπει να αναγνωρίσουμε ως αυθεντικό εκφραστή τους το Robert Owen (1771-1858).⁸⁸

Προσφεύγοντας αυτός σε πανανθρώπινες αξίες (συναδέλφωση, αλληλοβοήθεια κλπ) πρότεινε συνεργατικά σχήματα οργάνωσης, προκειμένου να αντιμετωπισθούν αποτελεσματικά τα «δεινά» που, κατά τη γνώμη του, είχε επισωρεύσει η σημαντική ενίσχυση του ρόλου του

⁸⁶ Για παράδειγμα, η πλήρης κυριαρχία μέσα σε αυτήν την κοινωνία της ανταλλακτικής αξίας του χρήματος. Παράβαλε: Στο ίδιο, σσ. 106-107.

⁸⁷ Παράβαλε σχετική παρατήρηση του ΚΑΟΥΤΣΚΥ για την περίπτωση της Αγγλίας, την οποία φέρνει ως παράδειγμα, ανιχνεύοντας ομοιότητες προς τους πολιτικούς αγώνες των αγροτών κατά τον Μεσαίωνα, οι οποίοι είχαν αποκαταστατική λειτουργία (αποκατάσταση της προηγούμενης τάξης πραγμάτων, χωρίς να διακινδυνεύουν κοινωνικούς νεωτερισμούς). Κ.Κάουτσκι, ό.π., σ. 73.

⁸⁸ Για μια συνοπτική έκθεση των «συνεργατικών» πτυχών του έργου του βλέπε: Antoine LION, «ROBERT OWEN (1771-1858)», που περιέχεται στο ειδικό αφιέρωμα (Ανθολόγιο) υπό τον τίτλο: *Economie et Sociologie coopératives (textes et recherches) Archives Internationales de Sociologie et de la Coopération et du Développement*. N° 41-42, Janvier-Décembre 1977, σσ.10-11 Στο εξής, χάριν συντομίας θα το μνημονεύουμε ως «*Anthologie Coopérative*».

χρήματος. Η παντοδυναμία του μέσα στους καπιταλιστικούς σχηματισμούς οφειλόταν στο γεγονός ότι το χρήμα που, κατά τον Owen, δεν ήταν το αληθινό μέτρο της αξίας, γινόταν μέσο και πηγή συσσώρευσης κερδών. Έτσι ο Owen, αφού απέτυχε στην πρώτη προσπάθειά του να υλοποιήσει τις κοινωνιστικές και κομμουνιστικές συνεργατικές αρχές⁸⁹ στις ΗΠΑ, συγκέντρωσε τα βέλη του για νέα πολεμική. Στο στόχαστρό του βρέθηκε τώρα η «ρίζα του κακού» που κατ'αυτόν βρισκόταν, όπως προαναφέρθηκε, στο χρήμα και τις λειτουργίες του. Στην κατεύθυνση αυτή πίστεψε ότι είχε να συνεισφέρει μια λύση – «πανάκεια» για να θεραπεύσει όλες τις, εκ του χρήματος απορρέουσες, δυσλειτουργίες της οικονομίας και της κοινωνίας. Πρότεινε, λοιπόν, τη δημιουργία, στο Λονδίνο, τραπεζικού Ιδρύματος Δίκαιης Ανταλλαγής της Εργασίας (The Equitable Labour Exchange).⁹⁰ Στο ίδρυμα αυτό, που είχε οργανωθεί με βάση συνεργατικές αρχές, τα μέλη της συνεργατικής ένωσης θα έκαναν καταθέσεις σε είδος, ενώ θα έπαιρναν ως αντάλλαγμα, σε πίστωση των παραδιδόμενων προϊόντων, τα λεγόμενα γραμμάτια εργασίας (labour notes). Τούτα αντιστοιχούσαν στην ποσότητα εργασίας (εκπεφρασμένης σε ώρες) που είχαν αναλώσει για να φτιάξουν τα παραδοθέντα προϊόντα (μετά από εκτίμηση των αρμοδίων της Τράπεζας). Κάνοντας χρήση αυτών των γραμματίων μπορούσαν, στη συνέχεια, να προμηθεύονται, όποτε τα είχαν ανάγκη, άλλα αγαθά, παραχθέντα από άλλα μέλη, τα οποία είχαν ομοίως αποτιμηθεί.

Με αυτόν τον τρόπο ο Owen πίστευε πως, πέρα του ότι εφαρμοζόταν στην πράξη το δόγμα του «περί της δίκαιης ανταλλαγής», θα άρχιζε, επίσης, η συρρίκνωση του ρόλου του χρήματος, το οποίο δε θα χρειαζόταν πλέον παρά μόνο για τη διεκπεραίωση συναλλαγών με τρίτους (μη μέλη).

⁸⁹ Βλέπε μια προπαρασκευαστική και σύντομη διατύπωση του «συνεργατικού σχεδίου» του Owen, όπως ο ίδιος την είχε παρουσιάσει το 1817 (πριν φύγει για τις ΗΠΑ) στο: R. OWEN, Rapport à la Commission pour le soutien aux pauvres de l'industrie, Mars 1817, όπως παρατίθεται στο «Anthologie Coopérative», σσ. 11-13.

⁹⁰ Βλέπε σχετικά στο βιβλίο ενός εκ των πλέον σημαντικών θεωρητικών του συνεργατισμού, του V.Th. TOTOMIANZ, *Histoire des doctrines économiques et sociales*, Paris: Marcel Giard, 1922, σσ. 108-112. Πρβλ. επίσης Jos. LAJUGIE, *Les doctrines économiques*, 14η έκδ., Paris: PUF, 1987, σσ. 40-41.

1.3.1.α.ii. Ο προυντονικός «τραπεζοτροπισμός»

Στη Γαλλία και υπό την επίδραση των ιδεών του Fourier, ο Pierre – Joseph PROUDHON (1809-1868)⁹¹ θα διαμορφώσει ένα επίσης ουτοπικής-ρομαντικής⁹² έμπνευσης σύστημα, ο ρομαντισμός του, όμως, συγκρινόμενος με εκείνον του Fourier αποδεικνύεται περισσότερο ευκρινής και χωρίς ταλαντεύσεις.⁹³

⁹¹ Βλέπε σύντομα βιογραφικά στοιχεία από τον: Jean BANCA, «Préface» στο: PROUDHON, *Oeuvres Choisies*, Paris: Gallimard, 1967, ιδίως pp. 8-11.

Ο νεαρός Proudhon, ο οποίος έζησε μέχρι τα τριάντα του στη Besançon είχε γνωριστεί στο τυπογραφείο όπου εργαζόταν με τον επιφανή διανοούμενο της πόλης αυτής, το Φουριέ. Η γνωριμία τους αποδείχτηκε καθοριστική για το μέλλον του νεαρού αρχιεργάτη του τυπογραφείου. Βλέπε: George WOODCOCK, «Proudhon Πιερ – Ζοζέφ» στην εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος – Larousse – Britannica, τομ. 51^{ος} [σσ. 56-58], Αθήνα: Πάπυρος 1997, σ. 56. Σχετικά με την εγγύτητα βασικών αντιλήψεων που διατρέχουν το έργο τους (ιδίως επί του οικονομικού πεδίου) και την επίδραση του Φουριέ στον Προυντόν βλέπε και: Ernesto SCREPANTI – Stefano ZAMAGNI, *Η ιστορία της οικονομικής σκέψης* (επιμ. Ν. Θεοχαράκης – μεταφρ. Α. Σακκά), Αθήνα: Τυπωθήτω – Γ. Δαρδανός, σ. 181.

⁹² Ως προς τη συγγένεια της προυντονικής σκέψης με την των ρομαντικών βλέπε: Eric ROLL, *Ιστορία της οικονομικής σκέψης*, ελλ. μετάφρ., Α. Σίδερης, Αθήνα: Παπαζήσης, χχ., σ. 230.

⁹³ Έχει λεχθεί πως, ενώ ο Fourier επαφύλασσε μια θέση στο σύστημά του για τους καπιταλιστές, ο Proudhon εναντίονα προσπαθούσε να απαλλάξει την ανθρωπότητα από αυτούς (τους θεωρούσε, άλλωστε, «παράσιτα»), και να βάλει στη θέση τούτων τους ίδιους τους προλετάριους. Βλέπε σχετικά: Bruno JACQUOT, «P.J. Proudhon: Tout prolétaire est un capitaliste qui s'ignore», *S & V Economie Magazine*, No 62 [pp. 44-47], Juin 1990, ιδίως p. 45. Υπενθυμίζουμε πως ο ίδιος ο Proudhon αναφέρεται με κάποια δόση ειρωνείας, είναι αλήθεια, σε εκείνους τους θεωρητικούς που, όπως ο Fourier, εξαρτούσαν την υλοποίηση των οικονομικών τους σχεδίων από την εξασφάλιση «χορηγίας» εκ μέρους αλλοσύων κεφαλαίουχων ή, όπως ο Blanc, από την συνδρομή του Κράτους. Βλέπε σχετικά: Πιέρ-Ζοζέφ ΠΡΟΥΝΤΟΝ, *Σύστημα οικονομικών αναθέσεων ή Φιλοσοφία της αθλιότητας*, ελλ. μετάφρ. Επ. Ξενοπούλος, Αθήνα: Αναγνωστίδης, χχ., σσ. 314-315.

Η αιχμή αυτή εναντίον του Fourier έχει να κάνει με το ότι, όπως λέγεται, αυτός τα τελευταία χρόνια της ζωής του περίμενε μάταια, συγκεκριμένες ώρες κάθε μέρα που είχε προκαθορίσει, την επίσκεψη του μεγάλου χορηγού! Του κεφαλαιούχου, δηλαδή, εκείνου που θα χρηματοδοτούσε το εγχείρημά του, ώστε οι παρουσίες και οι μέλλουσες γενεές να ζήσουν, εφαρμόζοντας τις φουριερικές ιδέες, σε ένα επίγειο παράδεισο! Βλέπε σχετικά: Robert HEILBRONER, *Les grands économistes*, trad. de l'américain par Pierre Antonmattei, Paris: Editions du Seuil, 1971, p. 111. Όπως παρατηρεί σχετικά ο Heilbroner ο ουτοπισμός συγγραφέων, όπως ο Fourier και ο Owen, δεν εντοπίζεται στο ανέφικτο των στόχων αλλά και στα προτεινόμενα μέσα για την υλοποίησή τους. Ιδίως, όταν αυτοί πίστευαν ότι θα κατάφεραν να έχουν τη συνδρομή των ανωτέρων τάξεων για να προωθήσουν τα σχέδιά τους καθώς θεωρούσαν ότι, τελικά, αυτά θα απέβαιναν προς όφελος και των ανωτέρων τάξεων. Βλέπε: Robert HEILBRONER, *ό.π.*, p. 115.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο συγγραφέας του προαναφερθέντος έργου θεωρείται από τους συνεχιστές της παράδοσης της αμερικανικής θεσμικής σχολής που αναπτύχθηκε στα τέλη της 10ετίας του 1880 στις ΗΠΑ, υπό την επίδραση της γερμανικής ιστορικής σχολής και των άγγλων ιστορικών. Βλέπε σχετικά: Κ. ΜΕΛΑ, Πρόλογος στο: John Kenneth GALBRAITH, *Τα οικονομικά της αθώας απάτης*, ελλ. μετάφρ. Γιάννη Μελά, Αθήνα, εκδ. Α.Α. Λιβάνη, 2006, σσ. 12-13.

Σημαντική επίσης καμπή στην πορεία διαμόρφωσης της προουντονικής ιδεολογίας αποτέλεσε και η συνεργασία που είχε ο Proudhon με τους οπαδούς της «αμοιβαιότητας» (mutualistes), μετά την εγκατάστασή του, το 1843, στη Λυών.⁹⁴

Η mutualité (αμοιβαιότητα) αποτέλεσε έκτοτε μια ιδέα – δύναμη (idée force) θα λέγαμε στο σύστημα ιδεών του Proudhon. Όπως τόνιζε χαρακτηριστικά ο ίδιος: η αμοιβαιότητα είναι μία πρόταση (φόρμουλα) μέχρι σήμερα αγνοημένη, ένας τρόπος πραγμάτωσης της δικαιοσύνης.⁹⁵ Οι πυλώνες που θα υποβάσταζαν και θα συγκροτούσαν το οικοδόμημα της «αμοιβαιότητας» ήταν, όπως είχε γράψει ο Proudhon⁹⁶, οι θεσμοί που προωθούσαν την αμοιβαία ασφάλεια, την αμοιβαία συνεταιριστική πίστη, την αμοιβαία βοήθεια, την αμοιβαία εκπαίδευση, τις αμοιβαίες εγγυήσεις ανταλλαγών εργασίας για ποιοτικά προϊόντα σε «δίκαιη τιμή». Ανάμεσα δε σε αυτούς κυριαρχούσαν εκείνοι που προορίζονταν να προσφέρουν λύσεις

⁹⁴ Βλέπε σχετικά: George WOODCOCK, *ό.π.*, σ. 57. Πρέπει, επιπρόσθετα, να αναφερθεί πως η ομάδα αυτή της Λυών άσκησε, επίσης, καθοριστική επίδραση και ως προς τη διαμόρφωση της άλλης σημαντικής θεωρητικής συμβολής του προουντονισμού που αναφέρεται στην εργατική αυτοδιαχείριση (βλέπε. Στο ίδιο, σ. 57). Παράβαλε και: Henri ARVON, *Le gauchisme*, Paris: PUF, 1977, ιδίως pp. 38-40. Επίσης, σχετικά με τις ιδέες των οπαδών της «αμοιβαιότητας» και τη σχέση τους με τον προουντονισμό βλέπε και στο: Γ. ΠΛΕΧΑΝΩΦ, *Αναρχισμός και Σοσιαλισμός*, ελλ. μετάφρ. Ν. Νικολαΐδη, Αθήνα: εκδ. Μαρή και Κοροντζή, 1945, σ. 70. Η επίδραση του προουντονισμού ήταν, όπως γράφει ο Πλεχάνωφ (στο ίδιο, σ. 70) σημαντική σε Γαλλία, Ιταλία, Βέλγιο. Το γεγονός παρουσιάζει πρόσθετο ενδιαφέρον και επειδή οι συνεργατικές θεωρίες (κυρίως περί συνεταιριστικής πίστης) που ανθούν στις χώρες αυτές από τα τέλη του 19^{ου} έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα έτυχαν, όπως θα δείξουμε σε επόμενο κεφάλαιο, δεξίωσης και ευμενούς αποδοχής και από σημαντικούς έλληνες συνεργατιστές.

Αξίζει να παρατηρήσουμε πως η ώσμωση αυτή με τους άσημους Λυονέζους θεωρητικούς της εργατικής τάξης (που είχαν συγκροτήσει μια μυστική εταιρία υφαντουργιών εμποροσήμενων από «πρωτοαναρχικές ιδέες» [G. WOODCOCK, *ό.π.*, σ. 57]) εγκαινίασε μια μακρόχρονη σχέση. Μπορούμε δε να υποθέσουμε ότι δικαιολογημένα αποδίδεται η μακροήμερευση του προουντονισμού στο ότι τμήματα του εργατικού κινήματος εγκλωπώθηκαν της περί εργατικής αυτοδιαχείρισης, ιδέες, τις επεξεργασμένες κατά την περίοδο της Λυών. Βλέπε σχετικά: M. HARMEL, «Proudhon et le mouvement ouvrier», στο *Proudhon et notre temps*, Paris: Edit. et Librairie – Etienne CHIRON, pp. 33-51. Παράβαλε και Ph. SOULEZ, «Proudhon et les théoriciens du syndicalisme révolutionnaire» (extrait), *Cahiers Internationaux de Sociologie*, Paris: PUF, 1972, pp. 245-264. Υπογραμμίζεται, επίσης, πως οι αυτοδιαχειριστικές ιδέες του προουντονισμού αποτελούν και την καλύτερη απάντηση σε όσους επιμένουν να επικρίνουν την προουντονική θεωρία επειδή, κατ'αυτούς, περιορίζεται στη σφαίρα της διανομής ενώ, τάχα, παραβλέπει τη σφαίρα της παραγωγής (σχετικά πρόσφατα έχουν επανεμφανιστεί τέτοιες επικρίσεις, βλέπε για παράδειγμα στο: Omer LAÇINER, «Κλείσιμο ή άνοιγμα», ελλ. μετ. Δ. Μορώνη, περιόδ. *Ο Πολίτης*, αρ. τευχ. 102, Ιούλιος – Αύγουστος 2002, σσ. 27-31.

⁹⁵ Βλέπε σχετικά: Jean TOUCHARD, *Histoire des idées politiques*, tome 2, Paris: PUF, 2001, pp. 570-571.

⁹⁶ Βλέπε: Pierre – Joseph PROUDHON, «De la capacité politique des classes ouvrières», liv. II, chap. IV, όπως περιέχεται στο: PROUDHON, *Oeuvres choisies*, Paris: Gallimard, 1967, p. 110

εκεί όπου είχαν προσκρούσει τα εγχειρήματα των προγενέστερων κοινωνικών μεταρρυθμιστών.⁹⁷ Αυτοί δεν ήσαν άλλοι από τους θεσμούς που ήσαν, άμεσα ή έμμεσα, συνδεδεμένοι με τη χρηματοδότηση του προντονικού οικονομικού σχεδίου.⁹⁸ Κορυφαίος μάλιστα όλων⁹⁹ ο θεσμός της Τράπεζας του Λαού (Banque du Peuple).

Η Τράπεζα αυτή, που είχε προβληθεί στο έργο του Proudhon και ως «*Banque d'Échange*», διέπεται από φιλοσοφία διαφορετική εκείνης που διατρέχει αντίστοιχες, περί πιστωτικών διευθετήσεων, αντιλήψεις του Owen.¹⁰⁰ Πρόβλεπε αυτή στην ουσία, όπως έχει επισημανθεί, την ίδρυση Τράπεζας χωρίς κεφάλαια.¹⁰¹

⁹⁷ Όπως έχει επισημανθεί, ο συνεργατισμός, τον οποίο ήθελαν να υλοποιήσουν ο Proudhon και το εργατικό κίνημα της εποχής του, αν δε λυνόταν το κομβικό ζήτημα της πιστοδότησης, θα ήταν καταδικασμένος να παραμείνει περιορισμένος στο εμπόριο και σε μερικούς υποδεέστερους παραγωγικούς τομείς, αφού προσέκρουε στην έλλειψη κεφαλαίων. Η έλλειψη αυτή δεν επέτρεπε στο συνεργατισμό να διαισδώσει σε όλους τους τομείς της παραγωγής. Βλέπε: George BOYRGIN et Pierre RIMBERT, *Le socialisme*, Paris: PUF, 1986, pp. 84-85.

Οι ίδιοι συγγραφείς υπενθυμίζουν ότι στην πραγματικότητα όσοι μεταρρυθμιστές σοσιαλιστές είχαν επιχειρήσει να αντιμετωπίσουν διαφορετικά το ζήτημα της πιστοδότησης των συνεταιρισμών, είχαν υποχρεωθεί να αποδεχτούν, αργά ή γρήγορα, την επιστροφή, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, στο φαύλο κύκλο της προσφυγής, έστω για μεταβατικό διάστημα, στην κρατική χρηματοδότηση. Ήταν και αυτός άλλωστε ένας από τους λόγους ένεκα των οποίων ο Proudhon είχε δριμύτητα επικρίνει το Louis Blanc. Βλέπε: P.J. PROUDHON, *Système des contradictions économiques*, chap. V, par. 3 (ιδίως τα αποσπάσματα που παρατίθενται στο: P.J. PROUDHON, *Oeuvres choisies*, ό.π., pp. 56-57 και p. 144. Κάτι ανάλογο έκανε έναντι του κρατοσοσιαλιστή Lassalle και ο Σούλτσε στη Γερμανία. Όπως θα δούμε, αυτός οικοδόμησε τη συνεταιριστική πίστη στη χώρα του έτσι ώστε οι συνεταιρισμοί να απεργλωβιστούν από τον κρατοκεντρισμό στον οποίο οδηγούσε το συνεταιριστικό πρότυπο του Lassalle. Βλ. συνοπτικά για τη σχέση του πιστωτικού συστήματος του Proudhon με το σύστημα συνεταιριστικής πίστης του Schultze-Delitsch στο: W. OUALID, «Proudhon Banquier», όπως περιέχεται [pp. 131-155] στο: *Proudhon et notre temps*, ό.π., p. 153.

⁹⁸ Ας σημειωθεί πως ο Proudhon θεωρούσε εαυτόν μεταρρυθμιστή και επαναστάτη μαζί.

Βλέπε αποσπάσματα από το έργο του που δικαιολογούν τον πρώτο χαρακτηρισμό στο: PROUDHON, *Oeuvres Choisies*, ό.π., pp. 45-46 και αποσπάσματα που δικαιολογούν το δεύτερο στο ίδιο, pp. 43-45.

⁹⁹ Βλέπε: Jean TOUCHARD, ό.π., p. 571. Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί τον τίτλο που δόθηκε στην Τράπεζα με το καταστατικό της 31^{ης} Ιανουαρίου 1849, το οποίο αποτέλεσε βήμα προς τη θεσμική κρυστάλλωση. (Παράβαλε και: W. OUALID, ό.π., p. 131) προγενέστερων συλλήψεων του Proudhon, αναφερόμενων στην επίλυση πιστωτικών προβλημάτων. Οι σκέψεις αυτές είχαν κυρίως διατυπωθεί στα έργα του: *Organisation du crédit et solution du problème social (1848)* και *Banque d'échange* (με άρθρα που παρουσιάστηκαν στο *Le Peuple* (τον Απρίλιο και το Μάιο 1848). Βλέπε σχετικά: Στο ίδιο, p. 131.

¹⁰⁰ Όπως παρατηρεί ο Χουμανίδης: Κατά τον Proudhon, συνεπώς, δια να επέλθη μεσολάβησις του μέσου συναλλαγών δέον να υφίσταται συναλλαγή με προϊόντα άτινα ακόμη δεν παρήχθησαν «... Το προτεινόμενον δε υπό του Proudhon σύστημα διαφέρει από εκείνον του Owen, ο οποίος υιοθέτησε το *labour notes* με βάσιν ότι τα προϊόντα πρέπει να παρήχθησαν να μεσολαβήσωσι ταύτα...».

Η όλη λογική που διατρέχει το οικονομικό του σχέδιο παραπέμπει ευθέως σε σύστημα ανταλλαγής, βασισμένο στην αξία της εμπεριεχομένης στα ανταλλασσόμενα αξίας. Μία Τράπεζα όμως θα ήταν η κινητήρια δύναμη ενός τέτοιου, βασισμένου στην ανταλλαγή, συστήματος και γι' αυτό άλλωστε την είχε πρωτοχαρακτηρίσει ως Τράπεζα Ανταλλαγής (Banque d'Exchange). Το προτεινόμενο από τον Πrouντόν σύστημα ανταλλαγής, σε γενικές γραμμές, θα λειτουργούσε¹⁰², με την ανατροφοδότηση της Τράπεζας, περίπου ως εξής: Ο καθένας που θα παρέδιδε σε έναν άλλο ένα προϊόν, θα λάμβανε ένα «γραμμάτιο αξίας» με βάση το οποίο θα είχε την υποχρέωση ο λήπτης του προϊόντος να του μεταβιβάξει, ως αντάλλαγμα, προϊόν ή προϊόντα, μέχρι την κάλυψη της αναγραφόμενης στο γραμμάτιο αξίας.

Βλέπε: Λαζ. ΧΟΥΜΑΝΙΔΗ, *Ιστορία των οικονομικών θεωριών*, Αθήνα, 1979, σσ. 148-149.

¹⁰¹ Βλέπε: Eric ROLL, *ό.π.*, σ. 229. Ας σημειωθεί ότι, παρά τις αρχικές επιφυλάξεις του Πrouντόν και τους μύδρους που εξαπέλυε εναντίον όσων προσέφευγαν σε «κεφαλαιουχικής» λογικής «φάρμουλες», αναζητήντας σ' αυτές οικονομικά ερείσματα (ιδιωτών «χορηγών» ή Κρατικά), και ο ίδιος κάποια στιγμή φαίνεται να συμβιβάστηκε με την ιδέα κάποιας, κατά την εκκίνηση, οικονομικής ενίσχυσης. Έτσι ο Λιχτάιμ ψέγει την αντιπρακτικότητα του Πrouντόν, επειδή δε δίστασε και αυτός να απειθύνει πρόσκληση – πρόκληση στο Λουδοβίκο – Βοναπάρτη, προκειμένου ο τελευταίος να ολοκληρώσει, όπως έλεγε, την «αποστολή» του θέτοντας την πrouντονική θεωρία της «αμοιβαιότητας» σε εφαρμογή. Να υλοποιηθεί δηλαδή, εξηγεί ο Λιχτάιμ, το ουτοπικό σχέδιο που είχε συλλάβει ο Πrouντόν «... για τον ανεφοδιασμό των εκατομμυρίων μικρών παραγωγών με απεριόριστες και άτοκες τραπεζικές πιστώσεις». Βλέπε: Τζώρτζι ΛΙΧΤΑΪΜ, *Σύντομη παγκόσμια ιστορία του σοσιαλισμού*, ελλ. μετ. Δ. Π. Κωστελένιος, Αθήνα: Γλάρος, 1976, σ. 76. Υπενθυμίζουμε ότι υπήρξε και επίσημη συνάντηση μεταξύ των δύο (Λουδοβίκου και Πrouντόν) που έλαβε χώρα, όπως γράφει ο Soulez, το Σεπτέμβριο του 1849. (Βλέπε Ph. SOULEZ, «Proudhon et les théoriciens du syndicalisme révolutionnaire», *ό.π.*, p. 260. Λίγους, δηλαδή, μήνες μετά την ιδρυτική πράξη της «Banque du Peuple», η οποία μετά το ναυάγιο και αυτής της απελπισμένης προσπάθειας και τη φυλάκιση (μέχρι το 1852) του Πrouντόν παρέμεινε «στα χαρτιά».

Σχετικά με τα ποσά που έπρεπε να διατεθούν για την υποστήριξη του μεταρρυθμιστικού οικονομικού σχεδίου και για την οργάνωση του πrouντονικού πιστωτικού συστήματος βλέπε: Paul LOUIS, *Histoire du socialisme en France (de la révolution à nos jours)*, Paris: Libr. sociales – Marcel Rivière, 1925, pp. 188-189.

Ας σημειωθεί ότι όταν θεωρήθηκε πως είχαν δημιουργηθεί οι συνθήκες που θα επέτρεπαν να δοκιμαστεί και στην πράξη ό,τι, σε θεωρητικό επίπεδο, είχε σχεδιαστεί ο Proudhon επέδειξε ευελιξία, ώστε να μπορέσει η Banque du Peuple να είναι συμβατή με το ευρύτερο θεσμικό περιβάλλον εντός του οποίου θα εκαλείτο να λειτουργήσει. Έτσι όπως επισημαίνουν οι Gide και Rist μπορούμε να διακρίνουμε ορισμένες σημαντικές διαφορές μεταξύ των θεωρητικών σχεδίων και του θεσμικού μορφώματος που προέκυψε, όπως ήταν η ύπαρξη στην Banque du Peuple ιδρυτικού κεφαλαίου, η πρόβλεψη τοκοφορίας, και η έκδοση γραμματίων έναντι μετρητών (ενώ η Τράπεζα Ανταλλαγής είχε ως στόχο την κατάργηση του μεταλλικού νομίσματος).

Βλέπε: Ch. GIDE – Ch. RIST, *Histoire des doctrines économiques*, Paris, Recueil Sirey, 1913, p. 373.

¹⁰² Γράφουμε «θα λειτουργούσε», διότι, όπως προαναφέραμε, μετά το ναυάγιο της προσπάθειας για λειτουργία της Τράπεζας που θα ήταν η «καρδιά» του οικονομικού συστήματος, όλα παρέμειναν σχέδια κενά περιεχομένου. Βλέπε: Jean TOUCHARD, *Histoire des idées politiques*, t. 2, *ό.π.*, p. 571.

Παράβαλε και: William OUALID, «Proudhon Banquier», *ό.π.*, p. 138.

Σε περίπτωση δε που ο ίδιος δεν θα είχε διαθέσιμα προϊόντα, χρήσιμα για το νέο κομιστή του γραμματίου, ο τελευταίος θα προσκόμιζε το γραμμάτιο αξίας στην Τράπεζα. Αυτή με τη σειρά της θα του χορηγούσε απόδειξη – γραμμάτιο (*bons d'échange*) που θα αντιστάσε ίση αξία (ανάλογη μάλιστα απόδειξη, το «*papier sociale*» θα χορηγούσε και σε όσους παραγωγούς προσκόμιζαν προϊόντα προς διάθεση).¹⁰³ Έτσι οι συναλλαγές θα μπορούσαν πλέον να συνεχίζονται, με βάση τις εγγυημένες από την τράπεζα αποδείξεις, των οποίων οι κάτοχοι θα μπορούσαν πλέον να συναλλάσσονται και με τρίτους, (κάτοχους αποδείξεων ή και άλλους που είχαν προς διάθεση χρήσιμα για τους κομιστές αποδείξεων προϊόντα).

Τέλος πρέπει, για να έχουμε μια εικόνα πληρέστερη, να τονίσουμε ότι αρχικά (κατά την εναρκτήρια περίοδο του εν λόγω συστήματος) γινόταν αποδεκτή η διατήρηση¹⁰⁴ ενός μικρού τόκου (θα προέκυπτε με βάση επιτόκια υπολογιζόμενα επί της αξίας σε ποσοστό 0,25% - 2% αυτής ανώτατο όριο).¹⁰⁵ Αυτό, όμως θα γινόταν δεκτό μόνο για σύντομη μεταβατική περίοδο και με την υποχρέωση για σταδιακή, έως ελαχιστοποιήσεως, μείωση¹⁰⁶, δεδομένου ότι στη λογική του συστήματος ήταν η πλήρης, τελικά, κατάργηση του τόκου.

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Επίε ROLL, περιγράφοντας γλαφυρά τη φιλοσοφία του προνυτονικού πιστωτικού μηχανισμού, «... το σπουδαίον λοιπόν σημείον θα ήτο ότι η υπηρεσία αυτή (σ. της Τράπεζας) θα ήτο αδιάπνος. Του τόκου καταργουμένου, η υπό της ιδιοκτησίας εκμετάλλευσις θα κατηργείτο επίσης. Εξάλλου, αφού η τράπεζα θα παρείχεν ελευθεραν πίστωσιν εις πάντα εργατήν ή ομάδα εργατών προς αγοράν μέσων παραγωγής η διάκρισις εις κοινωνικάς

¹⁰³ Βλέπε περισσότερα για τον τρόπο λειτουργίας αυτού του μηχανισμού στο: W. OUALID, «Proudhon Banquier», ό.π., ιδίως p. 139.

¹⁰⁴ Όπως εξηγεί ο OUALID, η προσωρινή αυτή διατήρηση του τόκου, κατά τη μεταβατική, μέχρι την πλήρη ολοκλήρωση του συστήματος, περίοδο επιτρεπόταν προς κάλυψη διαδικαστικών εξόδων και προς ασφάλεια για περιπτώσεις μη πληρωμής οφειλόμενες στις προσωρινές ατέλειες που θα εμφάνιζε κατά την περίοδο προσαρμογής το σύστημα. Βλ. σχετικά: W. OUALID, «Proudhon Banquier», ό.π., p. 139.

¹⁰⁵ Βλέπε: Στο ίδιο, p. 143.

¹⁰⁶ Βλέπε: Στο ίδιο, pp. 154-155.

*τάξεις θα εξέλειπε. Ιδιοκτησία και εργασία, αίτινες, ως παρεπονείτο και ο Sismondi, είχαν χωρισθή, θα συνηθούντο πάλιν...».*¹⁰⁷

Και ο Roll συμπεραίνει, με μια ειρωνική διάθεση είναι αλήθεια, «...Ιδού η οδός προς την ιδεώδη κοινωνίαν των ελευθέρων και ίσων παραγωγών, προς την δικαιοσύνην και την κατάργησιν των πιεστικών κυβερνήσεων. Ούτως ο σοσιαλισμός του Proudhon αποβλαίνει όνειρον χρυσού αιώνος πραγματοποιούμενον δια της καταργήσεως του τόκου».¹⁰⁸ Σπεύδει να διευκρινίσει, όμως, παράλληλα τούτος, κλείνοντας το περί Προυντόν και προυντονισμού κείμενο του βιβλίου του (και θέλοντας ίσως να διασκεδάσει και τις εντυπώσεις από τη σκληρή αυτή κριτική) και τα εξής: «... Δέον όμως να λεχθή ότι ο Proudhon έζη εις περιβάλλον όπου η εκμετάλλευσις σύμβολον είχεν το χρηματικόν κεφάλαιον».¹⁰⁹

1.3.2. Από τα θεωρητικά σχήματα των «αντικαπιταλιστών», στα θεσμικά μορφώματα των «μεταρρυθμιστών»

Όπως στην περίπτωση της Αγγλίας ο ουενισμός έτσι και στη Γαλλία ο σαινσιμονισμός (από τον οποίο έλκει την καταγωγή του και ο προυντονισμός) είχαν αποκτήσει ευρύτερη απήχηση.

Η επίδραση που άσκησαν, κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, οι ιδέες των επιγόνων των ρευμάτων αυτών διευρύνθηκε και έτσι στο ακροατήριό τους είχαν προστεθεί και αρκετοί από τους προσκείμενους στους κύκλους των «μεταρρυθμιστών».

Οι τελευταίοι στις αναζητήσεις τους, τις σχετικές με τα προσφορότερα μέσα που θα συνέτειναν στην αποκατάσταση της εύρυθμης λειτουργίας του κοινωνικοοικονομικού συστήματος, έδειχναν πρόθυμοι να συμμεριστούν, τουλάχιστον στο επίπεδο της διάγνωσης των υφιστάμενων δυσλειτουργιών, την κριτική που ασκούσαν οι «αντικαπιταλιστές».

¹⁰⁷ Eric ROLL, ό.π., σσ. 229-230.

¹⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 230.

¹⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 230.

Διαγραφόταν έτσι, παρά τις διαφορετικές αφετηρίες της κριτικής, ένα πεδίο σύγκλισης μεταξύ «ρομαντικού αντικαπιταλισμού» και «μεταρρυθμισμού».

Οι δυσκολίες, όμως, και για τους «αντικαπιταλιστές» και για τους «μεταρρυθμιστές» ανέκυπταν, ως συνήθως, όταν εκαλούντο να καταθέσουν συγκεκριμένες προτάσεις σχετικά με τις απαιτούμενες «διορθωτικές» επεμβάσεις στο «σύστημα». Πολύ περισσότερο, μάλιστα, όταν οι σχεδιαζόμενες προτάσεις πολιτικής ήταν επιβεβλημένο να λάβουν τη μορφή θεσμικών «εργαλείων», ανεξάρτητα εάν και σε ποιο βαθμό τούτα θα ήσαν εγγράφημα σε στρατηγικές επιβίωσης ή δομικής μετεξέλιξης ή, ακόμα, και ριζικής αλλαγής και υπέρβασης του ισχύοντος.

Γίνεται φανερό ότι και όσοι από τους επιγόνους συνέχιζαν, στην ίδια γραμμή σκέψης, να αναφέρονται σε θεωρητικές συλλήψεις των «προδρόμων» κάθε μιας από τις προαναφερθείσες παραδόσεις (ρομαντικής αντικαπιταλιστικής ή μεταρρυθμιστικής) ήσαν υποχρεωμένοι, όταν έφταναν στο «δια ταύτα», υπό τη μορφή, μάλιστα, συνεκτικών θεσμικών παρεμβάσεων, να αναγνωρίσουν ότι η μεταρρυθμιστική¹¹⁰ νοοτροπία έτεινε να επανέρχεται στο προσκήνιο.

Συνειδητοποιούσαν δηλαδή ότι, τουλάχιστον για μια μεταβατική περίοδο (της οποίας τα χρονικά όρια, πάντως, δεν έδειχναν προβλέψιμα), θα ήσαν υποχρεωμένοι να δρουν μέσα σε ένα περιβάλλον όπου οι ελπίδες, τις οποίες εξέτρεφε η λογική της «ασυνέχειας»¹¹¹, θα αντλούσαν το «οξυγόνο» τους από την αίσια έκβαση «κοινωνικών πειραματισμών». Ιδίως, μάλιστα, εκείνων που εθεωρούντο πως προεικόνιζαν τη διεύρυνση των εναλλακτικών

¹¹⁰ Ακόμα και ο Proudhon, όπως προαναφέραμε, όταν ήρθε η ώρα να προσλάβει θεσμολογική μορφή το αφηρημένο θεωρητικό σχήμα της «Τράπεζας Ανταλλαγής», υποχρεώθηκε να υιοθετήσει κανόνες λειτουργίας, οι οποίοι παρουσίαζαν ουσιαστικές αποκλίσεις από την αρχική του σύλληψη. Ο ίδιος, εξάλλου, δε θεωρούσε τις ιδιότητες του μεταρρυθμιστή και του επαναστάτη αλληλοαποκλειόμενες.

Στην ίδια λογική κινούμενη η Rosa Luxemburg, στο ξεκίνημα κίβλας της εισαγωγής του κλασικού έργου της: *Μεταρρύθμιση ή Επανάσταση*, ασκούσε κριτική σε όσους μεταρρυθμιστές θεωρητικούς ήθελαν να τις βλέπουν αντιθετικά τη μια στην άλλη, αφού όπως τόνιζε, ο αγώνας για κοινωνικές μεταρρυθμίσεις είναι μέσο ενώ (ο αγώνας) για την κοινωνική επανάσταση σκοπός.

Βλέπε: Rosa LUXEMBURG, *Reform or Revolution*, London, Chicago and Melbourne: Bookmarks 1989, p 21 (παραβάλε και: Ρόζα Λούξεμπουργκ, και *Μεταρρύθμιση ή Επανάσταση*, μετάφρ. Κ. Σκλαβός, Αθήνα: Αναγνωστική, χχ., σ. 9.).

¹¹¹ Η λογική αυτή έχει κοινά χαρακτηριστικά με αυτή που διατρέχει τις «ασυνεχείς επαναστάσεις». Σπάνια είναι, όπως επισημαίνει και ο North, «τόσο ασυνεχής όσο φαίνεται επιφανειακά (ή στα οντοπικά οράματα των επαναστατών)». Βλέπε: D.C.NORTH, *Θεσμοί, θεσμική αλλαγή και οικονομική επίδοση*, ό π, σ. 181.

διεξόδων για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που έθετε η κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα, με την αξιοποίηση δυνατοτήτων που πρόσφεραν οι θεσμικές καινοτομίες.¹¹²

Η μετάβαση, συνακόλουθα, από τον «ουτοπισμό» των προδρόμων στο «ρεαλισμό» όσων είχαν συμπλεύσει με το «μεταρρυθμισμό» δεν ήταν εύκολο να λάβει χώρα μέσω μιας μονογραμμικής και απρόσκοπτης εξέλιξης. Ως εκ τούτου δεν είναι τυχαίο και το ότι κατάλοιπα ρομαντισμού ανιχνεύουμε ακόμα και στο έργο αρκετών από εκείνους που επιδόθηκαν στις, δια των εκσυγχρονιστικών θεσμών, μεταρρυθμίσεις στο κοινωνικό-οικονομικό πεδίο. Κατάλοιπα μάλιστα τα οποία είναι ευκρινή τόσο σε εκείνες τις εκδοχές του

¹¹² Παρουσιάζει ενδιαφέρον, ως προς τα παραπάνω, η απόπειρα του Αντρέ Γκορζ να αντιδιαστείλει τη μορφή εκείνη των μεταρρυθμίσεων που, όπως τονίζει, «περιέχει επαναστατικές δυνατότητες» από εκείνες τις μεταρρυθμίσεις που εγγράφονται σε στρατηγικές επιβίωσης του καπιταλισμού ως συστήματος. Η κύρια διαφορά τους είναι, κατά τον Γκορζ, ότι ενώ οι τελευταίες παραχωρούνται από την κεντρική εξουσία η οποία «παραμένει άθικτη και ικανή να εξαλείψει λίγο ή πολύ γρήγορα τις συνέπειες της μεταρρύθμισης, η πρώτη μορφή μεταρρυθμίσεων «επιβάλλεται από τα κάτω, εκτελείται και ελέγχεται από αυτούς τους ίδιους που αγωνίστηκαν για την κατάκτησή τους και που η άμεση εξουσία τους, ανταγωνιστική σε σχέση με το σύστημα, είναι ακόμα περισσότερο αυξημένη (βλέπε: Αντρέ ΓΚΟΡΖ, *Μεταρρύθμιση και Επανάσταση* (μετάφρ. Γ.Γεωργαντζή - Τ.Καφετζής), Αθήνα: Γράμματα 1979, σ. 19. Ο ίδιος συγγραφέας δεν παραβλέπει πως η πρώτη μορφή μεταρρυθμίσεων εκλαμβάνεται από το σύστημα ωσάν να αποτελεί «κάτι σα σφήνα μέσα στο μηχανισμό του» και γι' αυτό τούτο «...θα επιχειρήσει να αντιδράσει...» (στο ίδιο, σ. 9).

Ακολουθώντας παρόμοια λογική, ο Μαρκούζε (που φαίνεται να εμπνέει τον Γκορζ) είχε έγκαιρα επισημάνει πως: ο τρόπος που τίθεται το σχετικό ζήτημα μέσω της διάζευξης, «μεταρρύθμιση ή επανάσταση», σπινιστά ψευδοδύλημμα. Όπως υπογράμμισε, σχετικά ο συγγραφέας: «Μεταρρυθμίσεις μπορεί και πρέπει να επιδιώκονται. Ό,τι θα μπορούσε να συμβάλει στο μετριασμό της φτώχειας, της αθλιότητας και της καταπίεσης πρέπει να επιδιώκεται. Αλλά η εκμετάλλευση και η καταπίεση ανήκουν στην ίδια τη φύση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Αυτό όμως θα πει ότι, αργά ή γρήγορα, θα φτάσουμε κάποτε στο σημείο όπου οι μεταρρυθμίσεις θα σκοντάψουν στα όρια του συστήματος... Θα ανακύψει πάλι το ερώτημα είναι δυνατή η επανάσταση.».

Βλέπε: Χέρμπερτ ΜΑΡΚΟΥΖΕ, «Κριτική και πρόγραμμα – Η νέα κοινωνία», όπως περιέχεται [σσ 17-28] στο: Χ.ΜΑΡΚΟΥΖΕ, Κ.ΠΟΠΠΕΡ, Ε.ΦΙΣΕΡ, Γκ. ΛΟΥΚΑΤΣ, *Επανάσταση ή μεταρρύθμιση* (σύλλογη κειμένων), Αθήνα: Γκλάρους, 1984, παράβαλε ως προς τη θεωρητική θεμελίωση συναφών θέσεων του συγγραφέα και το: Herbert MARCUSE, *Reason and Revolution*, London: Routledge and Kegan Paul, 1977, ιδίως pp. 398-400. Ο συγγραφέας ασκεί κριτική στον αναθεωρητισμό και ιδίως σε αυτόν του Bernstein και ισχυρίζεται πως όσοι τον ασπάζονται εξετάζουν την κριτική μαρξική θεωρία με τα πρότυπα της θετικιστικής κοινωνιολογίας και την μεταμόρφωσαν (τη μαρξική θεωρία) σε φυσική επιστήμη, αφού αυτοί (σε αντίθεση με το Μάρξ) υποστηρίζουν, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, πως: Οι κοινωνικοί νόμοι είναι νόμοι «φυσικοί». Έτσι η πορεία προς το σοσιαλισμό φαινόταν, κατ'αυτούς, εγγυημένη αφού αφενός οι νομοτέλειες θα οδηγούσαν γρήγορα σε αυτόν ενώ, αφετέρου κατά τη μπερνστάινική αντίληψη, η νομοθεσία όλο και περισσότερο, θα ρύθμιζε την πάλη των οικονομικών δυνάμεων. Βλέπε σχετικά: Herbert MARCUSE, *Reason and Revolution*, ό.π., pp. 399-400.

μεταρρυθμισμού που έλκουν την καταγωγή¹¹³ τους από το σαινσιμονισμό ή τον ουενισμό όσο και σε αυτές που συνδέονται με ρεύματα σκέψης εμπνεόμενα από το χριστιανισμό (όπως για παράδειγμα η Σχολή του Le Play ή εκείνη των χριστιανοσοσιαλιστών και του κοινωνικού χριστιανισμού).¹¹⁴

Πριν αναφερθούμε επομένως στα γερμανικής καταγωγής συστήματα συνεταιριστικής πίστης των Schulze και Raiffeisen, καθώς και στα παράγωγα τούτων στην Ιταλία και στη Γαλλία, μπορούμε να διακρίνουμε και στις διάφορες εκδοχές του «μεταρρυθμισμού», στις οποίες τα συστήματα τούτα¹¹⁵ (καθώς και τα παράγωγά τους σε Γαλλία και Ιταλία) είναι εντάξιμα, και τις επιδράσεις που δέχτηκαν από προγενέστερες «σχολές» ή ρεύματα σκέψης.

¹¹³ Όπως γράφει, σε σχετική μελέτη του, ένας από τους πιο έγκυρους μελετητές του συνεργατισμού, ο M.Colombain (ο οποίος για πολλά χρόνια είχε διατελέσει προϊστάμενος της Υπηρεσίας Συνεταιρισμών του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας - Δ.Γ.Ε.): «... από το δεύτερον ακόμη τέταρτον του 19^{ου} αιώνας ο ρεαλισμός και η πρακτική σκέψις των ιδρυτών των συνεταιρισμών ευρέθησαν αναμειγμένοι με γενικές απόψεις της κοινωνικής μεταρρυθμίσεως». Βλέπε: Maurice COLOMBAIN, *Συνεργατισμός*, μετ. Ν. Πολύζου, Αθήνα: Διεθν. Γραφ. Εργασίας - Ανωτάτη Βιομηχ. Σχολή, 1957, σ. 10.

¹¹⁴ Βλέπε σχετικά: Ch. GIDE - Ch. RIST, *Histoire des doctrines économiques*, Paris: Recueil Sirey 1913, ιδίως pp. 568-597.
Επίσης βλέπε: Maurice COLOMBAIN, *Συνεργατισμός*, μετάφ. Νικ. Πολύζου, Αθήνα: Διεθν. Γραφ. Εργ. - Α.Β.Σ., 1959, ιδίως σ. 11.
Παράβαλε και: Λαζ. ΧΟΥΜΑΝΙΔΗ, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, β' έκδ. Αθήνα: Παπαζήσης 1979, σ. 197. Ο συγγραφέας αποκαλεί τους ανωτέρω χριστιανούς «ακτιβιστές» ως χριστιανούς βολνταριστές (στο ίδιο, σ. 199).

¹¹⁵ Ειδικότερα ως προς τη γερμανική περίπτωση πρέπει να σημειωθεί ότι ο «μεταρρυθμισμός» στη χώρα αυτή είχε και τις δικές τους αυτοφυείς ρίζες. Ακόμα και στα πλαίσια των σοσιαλιστικών ρευμάτων η «ρεφορμιστική» νοοτροπία ήταν, όπως έχει δείξει και ο Kolakowski, αρκετά διαδεδομένη πολύ πριν ο Μπερνστάιν της προσφέρει και ισχυρά θεωρητικά ερείσματα. Βλέπε σχετικά: Ηλία ΚΑΤΣΟΥΛΗ, Πρόλογος στην ελληνική έκδοση του έργου του Ed. BERNSTEIN, *Οι προϋποθέσεις για το σοσιαλισμό και τα καθήκοντα της σοσιαλδημοκρατίας*, ελλ. μετάφ. Αικ. Μαυροκεφαλίδου - Ηλ. Κατσούλη, Αθήνα: Παπαζήσης 1996, σ. vii.

Στο σημείο αυτό αξίζει ακόμα να σημειωθεί ότι οι επιδράσεις της μεταρρυθμιστικής αυτής παράδοσης και ειδικότερα της αναφερόμενης στους συνεργατικούς θεσμούς είναι εμφανής στο έργο του Bernstein. Στο προαναφερθέν βιβλίο του, μάλιστα, αφιερώνει μεγάλη έκταση στο τέταρτο και σημαντικότερο, ίσως, κεφάλαιο. Πραγματεύεται δε το όλο ζήτημα τόσο υπό το πρίσμα της οικονομικής αποτελεσματικότητας των διαφόρων τύπων συνεταιρισμών (στο ίδιο pp. 138-166 - παράβαλε και σσ. 190-221 της ελλ. έκδοσης), όσο και υπό το πρίσμα της ακολουθητέας πολιτικής για τους συνεταιρισμούς, την οποία θεωρεί άμεσης προτεραιότητας καθήκον (ένα από τα τέσσερα άμεσα καθήκοντα της σοσιαλδημοκρατίας). Βλέπε: Ed. BERNSTEIN, *Les presupposes du socialisme*, ό.π., pp. 209-212 (παράβαλε και σσ. 277 -282 της ελλ. έκδοσης).

Όπως προαναφέραμε η Luxemburg άσκησε κριτική στο μπερνσταϊνικό μεταρρυθμισμό και το συγκεκριμένο βιβλίο βρέθηκε στο επίκεντρο αυτής. Ειδικότερα όσον αφορά στην κριτική της Luxemburg στις θέσεις του

Γελείως σχηματικά μπορεί να θεωρηθεί ότι τα προαναφερθέντα συστήματα συνεταιριστικής πίστης υπήρξαν, ως προς τις θεωρητικές τους καταβολές, προϊόντα: α) σύζευξης στοιχείων που προέρχονται από τον τραπεζοκεντρισμό που είχε αναδειχτεί στα πλαίσια της σαινισμονικής παράδοσης¹¹⁶ (του προυντονισμού συμπεριλαμβανομένου) και στοιχείων που απορρέουν από τις κοινωνικοοικονομικές αντιλήψεις της Σχολής που δημιούργησε ο Le Play¹¹⁷ και β) σύζευξης στοιχείων που απαντώνται στις συνεργατικές ιδέες των άγγλων, ιδίως, χριστιανοσοσιαλιστών και στις φιλοσυνεταιριστικές αντιλήψεις που εμπεριέχονται στο θεωρητικό υπόβαθρο των οπαδών των.

Ανάλογα με τις κρατούσες δικαϊκές αντιλήψεις στην εκάστοτε εσωτερική έννομη τάξη προς τις οποίες έπρεπε να εναρμονιστούν οι νέοι θεσμοί, που μορφοποιήθηκαν υπό την έμπνευση των «μεταρρυθμιστικών» παραδόσεων των, υπό συζήτηση, χωρών (κυρίως της Γερμανίας, Γαλλίας και Ιταλίας), αλλά και σε συνάφεια προς τις εγχώριες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, το μίγμα (που καθορίζει τη διαδικασία θεσμικής κρυστάλλωσης) μπορούσε να διαφέρει. Ωστόσο δεν είναι δύσκολο να ανιχνεύσουμε ανάμεσα

Bernstein περί των συνεταιρισμών βλέπε: Rosa LUXEMBURG, *Reform or Revolution*, ό.π., pp. 64-66 (Παράβαλε και την ελληνική έκδοση του έργου σε μετάφρ. Κ. Σκλάβου, ό.π., σσ. 75-78).

¹¹⁶ Ο σαινισμονισμός, σε αντίθεση με όσα πρέσβευαν αρκετοί από τους θεωρούμενους ως συνεχιστές της σαινισμονικής παράδοσης, (του Proudhon συμπεριλαμβανομένου) δεν αρνείται την αναγκαιότητα ύπαρξης ατομικής ιδιοκτησίας. Θεωρούσε απαραίτητη όμως την ύπαρξη κεντρικού ρυθμιστικού μηχανισμού, ικανού να προλαμβάνει τις παρενέργειες που προκαλούνται από τη συμπεριφορά των δρώντων, οι οποίοι ασκούν καταχρηστικά τα δικαιώματα που απορρέουν από την αναγνώριση της ατομικής ιδιοκτησίας. Ο ρόλος του ρυθμιστή, λοιπόν, θα έπρεπε να ανατίθεται σε ένα κollectιβιστικό θεσμό. Συγκεκριμένα στις θεωρητικές συλλήψεις του σαινισμονισμού (και των επιγόνων του) δεσπόζουσα θέση βλέπουμε να καταλαμβάνει ένα σύστημα πιστωτικό, βασισμένο σε μια Κεντρικής συλλογικής ιδιοκτησίας, Τράπεζα. Σε αυτό θα είχαν πρόσβαση όλοι οι ασκούντες παραγωγικές δραστηριότητες (των αγροτών συμπεριλαμβανομένων), αφού αυτοί θα ήσαν συνιδιοκτήτες της Κεντρικής Τράπεζας. Βλέπε σχετικά με αυτήν: Isidore ISOU, *Histoire du socialisme – Du socialisme primitif au socialisme des créateurs*, Paris : Scarabée, 1984, p. 36.

Παράβαλε και: Δημ. ΔΑΟΥΛΑ, *Γενική Ιστορία του Σοσιαλισμού και των κοινωνικών αγώνων*, τομ. 5^{ος}, Αθήνα, Γραμμή, σ. 187.

¹¹⁷ Αν και η χρήση του όρου «κοινωνική» οικονομία προϋπάρχει και εμφανίζεται, σε θεωρητικό επίπεδο, πριν τύχει επεξεργασίας από το Le Play (βλέπε σχετικά: Thierry JEANTET et Roger VERDIER, *L' économie sociale*, Paris: C.I.E.M., p. 25) εν τούτοις ο Le Play, είναι ο ιδρυτής της «Société des études pratiques d' économie sociale» (1853). Βλέπε: Jean – René TRÉANTON, «Le Play Frédéric», *Dictionnaire de la sociologie*, Paris: Larousse, 1990, p. 116. Παράβαλε και: ΧΟΥΜΑΝΙΑΗ, *Ιστορία των Οικονομικών θεωριών*, ό.π., σ. 197.

στις θεσμοποιήσεις, τις ενταγμένες στο πρόταγμα του «μεταρρυθμισμού», που έλαβαν χώρα κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, την ύπαρξη γενικών τάσεων. Αν επιχειρήσουμε, λοιπόν μια γενική ταξινόμηση, (με συνείδηση των κινδύνων που κάθε γενίκευση εμπεριέχει) είναι δυνατόν να διακρίνουμε δύο ροπές οι οποίες είχαν εμφανιστεί και που τις ακολούθησαν οι θεσμοί συνεταιριστικής πίστης. Στην κατεύθυνση της μιας, που διαμορφώθηκε υπό την επιρροή της Σχολής του Le Play¹¹⁸, τα κορπορατιστικά χαρακτηριστικά¹¹⁹ είναι εκείνα που θα κάνουν όλο και πιο έντονη την παρουσία τους. Στην άλλη κατεύθυνση θα κυριαρχήσουν τα συνεταιριστικά χαρακτηριστικά, που μορφοποιήθηκαν υπό το πνεύμα εκείνων οι οποίοι είχαν επιλέξει μια διαφορετική πορεία προς την οποία θα εκινούντο οι νέοι θεσμοί συλλογικού δανεισμού. Μια πορεία απαλλαγμένη από ετεροκαθορισμούς (οικονομικούς ή και πολιτικούς) και «έξωθεν» επεμβάσεις.

1.4. Τα συστήματα Σούλτσε και Ραϊφφάιζεν: όψεις θεσμικής ολοκλήρωσης του συλλογικού δανεισμού

1.4.1 Σύστημα Σούλτσε – Ντέλιτς

1.4.1.α. Εισαγωγικές επισημάνσεις

Στη Γερμανία οι γεωργικές κρίσεις που εκδηλώθηκαν στην αρχή του 19^{ου} αιώνα συνέτειναν¹²⁰ οπωσδήποτε στην κυοφορία ιδεών και προτάσεων για ριζικού χαρακτήρα παρεμβάσεις. Για διαρρυθμίσεις τέτοιες, δηλαδή, που θα συνέβαλαν αν όχι στην εξάλειψη των βαθύτερων αιτιών που προκαλούσαν το φαινόμενο, τουλάχιστον στην αποτροπή των

¹¹⁸ Οι κύριες θέσεις της Σχολής αυτής, που αναπτύσσονται στο γνωστό έργο του Le Play: *La réforme sociale en France* (1864), δικαιολογούν την ένταξή της στο γενικότερο ρεύμα του «μεταρρυθμισμού». Βλ. σχετικά: Alain COTTA, *Le corporatisme*, Paris, PUF 1984, p. 37.

¹¹⁹ Όσον αφορά στη σύνδεση του Le Play Με τον κορπορατισμό βλέπε: Alain COTTA, *Le corporatisme*, ό.π., ιδίως pp. 37-41.

Ο Le Play θεωρείται μάλιστα εκ των θεμελιωτών του επικότερου ρεύματος που έγινε γνωστό ως «πατερναλισμός» και είχε σημαντική απήχηση μεταξύ της χριστιανικής κατεύθυνσης εργοδοτικών οργανώσεων. Βλέπε σχετικά Jean René TREANTON, ό.π., p. 116

¹²⁰ Βλέπε: Νικ ΡΑΖΗ, «Η αγροτική πίστις και οι γεωργικοί συνεταιρισμοί εις την Δυτικήν Γερμανίαν», (ανάτυπον εκ του περιοδικού *Ο Συνεταιριστής*, τεύχη 209-216, Ιανουαρίου-Αυγούστου 1964), Αθήνα, 1964.

δυσμενέστατων επιπτώσεων από τη συχνή επανάληψή του. Κάτι τέτοιο βέβαια είχε και άλλες φορές στο παρελθόν επιχειρηθεί, αλλά δεν είχε αποφέρει παρά πενιχρά μόνο αποτελέσματα που αφορούσαν, κυρίως, στην εκ των υστέρων διευθέτηση δευτερευουσών πτυχών του ζητήματος, συνοφασμένων με απέλπιδες προσπάθειες προς επούλωση αλλεπάλληλων «τραυματισμών», της κοινωνικής συνοχής.

Συνακόλουθα εκείνο που φαίνεται να αλλάζει προϊόντος του 19^{ου} αιώνα και που, μάλλον, οδήγησε στην επιτάχυνση των ζυμώσεων για αποτελεσματικές μεταρρυθμίσεις, πρέπει να αναζητηθεί στη συνδρομή και συσσώρευση πρόσθετων, πέραν αυτής της όξυνσης της κρίσης, παραγόντων. Χωρίς να παραγνωρίζουμε τη σημασία της επίδρασης των όσων είχαν λάβει χώρα στη γειτονική Γαλλία¹²¹, πρέπει να επισημάνουμε ότι αυτό, εν μέρει μόνο μπορεί να αποτελέσει μια εξήγηση (ιδίως όσον αφορούσε στα όμορα ομοσπονδιακά κρατίδια του Ρήνου). Ως τέτοιες, γενικότερου χαρακτήρα, παράμετροι θα πρέπει να θεωρηθούν οι σχετιζόμενες με την ανάδυση μιας νέας γενεάς μεταρρυθμιστών πολιτικών που, μετά την ταπεινωτική ήττα από τη Γαλλία, είχε έρθει στο προσκήνιο.¹²²

Το πολιτικό αυτό προσωπικό και η νέα κρατική γραφειοκρατία είχαν, από τη δεύτερη δεκαετία του αιώνα κιόλας, αρχίσει να θέτουν σε εφαρμογή σημαντικές νομοθετικές ρυθμίσεις¹²³, ενώ ειδικότερα στην Πρωσία, οι σχετικές θεσμικές παρεμβάσεις είχαν διευρυνθεί. Τόσο μάλιστα ώστε, ειδικότερα όσον αφορούσε στο δύσκολο και τεράστιας κοινωνικής και οικονομικής σημασίας μεταρρυθμιστικό έργο που απέβλεπε στην απελευθέρωση των αγροτών, να θεωρείται¹²⁴ ότι γύρω στο 1838, αν δεν είχε ολοκληρωθεί πάντως, αυτό τουλάχιστον, είχε σημαντικά προωθηθεί. Αλλά και στα υπόλοιπα γερμανικά κρατίδια η δεσπόζουσα εικόνα, που εκπέμπει μια στατική φυσιογνωμία ως προς το πολιτικό

¹²¹ Βλέπε συνοπτικά, σχετικά με την επίδραση αυτή στο. Elias TUMA, *Ευρωπαϊκή οικονομική ιστορία*, ελλην. μετάφρ. Μ. Χατζηπροκοπίου, τομ. 2^{ος} Αθήνα: Gutenberg, ιδίως σσ. 483-485.

¹²² Βλέπε σχετικά: Werner RÖSENER, *Les paysans dans l'histoire de l'Europe*, trad. de l'allemand par Denis-Armand Canal, Paris: Editions du Seuil, 1994, pp. 266-267.

¹²³ Στο ίδιο, σ. 268.

¹²⁴ Στο ίδιο, σ. 270.

και θεσμικό επίπεδο, βρίσκεται σε αναντιστοιχία προς την κινητικότητα που καταγράφεται στην οικονομική βάση και προς τον υποβόσκοντα κοινωνικό αναβρασμό.¹²⁵

Οι σημαντικές αυτές αλλαγές¹²⁶ που συντελούνται στο κοινωνικο-οικονομικό, κυρίως, πεδίο θα μεταβάλουν κατά τη 10ετία του 1840, το σκηνικό στο μεγαλύτερο μέρος της Γερμανίας και θα διαμορφώσουν, όπως τονίζει ο Bottigelli, το νέο συσχετισμό των δυνάμεων που θα οδηγηθούν τελικά σε αναμέτρηση κατά την επαναστατική χρονιά του 1848.¹²⁷

Στα τοπικά κοινοβούλια αυτοί που, κυρίως, θα κληθούν να σηκώσουν το βάρος της ανάδειξης των προβλημάτων και της υπόδειξης των πλέον πρόσφορων για την επίλυσή τους νομοθετικών ρυθμίσεων, θα είναι οι βουλευτές της φιλελεύθερης αντιπολίτευσης, «πεφωτισμένοι» αστοί οι περισσότεροι.

Ήδη, από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1830, είχαν αρχίσει να συγκροτούνται εξεταστικές επιτροπές, που ερευνούσαν τις βαθύτερες ρίζες της έκδηλης οικονομικής δυσπραγίας και της όξυνσης των κοινωνικών αντιθέσεων.¹²⁸ Αυτό τούτο το σύστημα πιστωτικών συνεταιρισμών τύπου Σούλτσε, που θα μας απασχολήσει ειδικότερα εδώ, είχε προκύψει ακριβώς από την άμεση εποπτεία, σχετικά με τις αιτίες της εκτεταμένης φτώχειας

¹²⁵ Βλέπε σχετικά: Émile BOTTIGELLI, *Genèse du socialisme scientifique*, Paris : Editions sociales, 1967, ιδίως, σσ. 32-33.

¹²⁶ Όπως επισημαίνει ο Bottigelli στο προαναφερθέν έργο του, αν και η Γερμανία εξακολούθησε να είναι κατά βάση αγροτική, άρχισε να παρατηρείται μια άνευ προηγουμένου αγροτική έξοδος. Καταγράφεται έτσι την περίοδο 1816-1848 μια σημαντική αύξηση του πληθυσμού των πόλεων, η οποία αποδίδεται στην επέκταση της κατάργησης των συντεχνιών που έδινε τη δυνατότητα ελεύθερης άσκησης των επαγγελματιών. Όλα αυτά σηματοδοτούν και αλλαγές στο χαρακτήρα της εργασίας και στην κοινωνική και ταξική διάρθρωση.

Βλέπε ειδικότερα σχετικά με τις αλλαγές αυτές στο σχετικό υποκεφάλαιο του εν λόγω βιβλίου, που αναφέρεται στις οικονομικές και κοινωνικές δομές της συγκεκριμένης χώρας πριν τα επαναστατικά γεγονότα του 1848 (βλέπε στο ίδιο, ιδίως, σσ. 33-34).

Παράβαλε και: Elias H. TUMA, *ό.π.*, σσ. 656-657.

Ο ίδιος συγγραφέας (E.L. Tuma), σε άλλο σημείο του βιβλίου του υποστηρίζει ότι πραγματική ανάπτυξη της γερμανικής βιομηχανίας άρχισε μετά το 1815 και «πιο φανερά μετά το 1834, όταν ιδρύθηκε μια τελωνειακή ένωση (*Zollverein*) για την ενοποίηση της αγοράς» (βλέπε, στο ίδιο, σ. 532).

¹²⁷ Émile BOTTIGELLI, *ό.π.*, σ. 33.

¹²⁸ Βλέπε: Werner RÖSENER, *ό.π.*, σ. 271.

και της τοκογλυφίας, που απέκτησε ο εμπνευστής του όταν, με την ιδιότητα του βουλευτή, είχε αναλάβει να συντονίσει το έργο μιας τέτοιας εξεταστικής επιτροπής.¹²⁹

Ο παράγοντας, όμως, που επέδρασε καταλυτικά στην επιτάχυνση των διαδικασιών απόβλυνσης των οξύτατων οικονομικών προβλημάτων, τα οποία αντιμετώπιζαν οι ασθενέστερες τάξεις, είναι οι εξεγέρσεις και οι επαναστατικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν το 1848. Πράγματι η σπίθα της επανάστασης από το Παρίσι φαίνεται ότι είχε ανάψει φωτιές που γρήγορα θα επεκτείνοντο και έξω από τα γαλλικά σύνορα, δεδομένου ότι αλλού και, στην όμορη Γερμανία ιδίως, είχαν διαμορφωθεί αντικειμενικές συνθήκες που ήταν, «*ακόμα χειρότερες από ό,τι στη Γαλλία*»¹³⁰

Πράγματι αρκετά εύφλεκτο υλικό είχε συσσωρευτεί στη Γερμανία, όπου η πείνα και η φτώχεια, που είχαν ενσκήψει σε όλη τη χώρα από την καταστροφή της σοδειάς (1846-1847)¹³¹ είχαν πάρει απειλητικές διαστάσεις. Έτσι στην Έσση, στη Βάδη, στη Σαξονία και αλλού, έλαβαν χώρα λαϊκές εξεγέρσεις ασυνήθιστης έκτασης, στις οποίες συμμετείχαν όχι μόνο χωρικοί αλλά και μισθωτοί ή επαγγελματίες, ανήκοντες σε κοινωνικά στρώματα που, ευθέως ή έμμεσα, είχαν υποστεί οικονομικά πλήγματα.¹³² Μέσα σε αυτό το κλίμα τα περιθώρια νέων ελιγμών είχαν ασφυκτικά στενέψει.

Είχε γίνει φανερό στους κυβερνώντες και στους συγκροτούντες τη δεσπόζουσα διαταξική συμμαχία ότι η παράταση μιας τέτοιας εκρηκτικής κατάστασης εγκυμονούσε σοβαρούς κινδύνους. Όσο αυξανόταν η πίεση¹³³ και η αίσθηση πως το όλο σύστημα απειλείται, τόσο γινόταν συνείδηση ότι χειρισμοί, όπως αυτός της παραπομπής σε εξεταστικές επιτροπές κρίσιμων κοινωνικοοικονομικών ζητημάτων είχαν, πλέον, καταστεί απρόσφοροι. Χωρίς άμεσες και ουσιαστικές βελτιώσεις στις συνθήκες ζωής, που θα ήταν προϊόν διαφθρωτικών

¹²⁹ Βλ. σχετικά: ΣΤ ΜΑΡΙΑΔΗ, *Συνεργατισμός-Συνεταιρισμοί, Ιστορία-Φιλοσοφία-Αποστολή*, 4^η έκδοση, Θεσσαλονίκη: Γιαχούδης, 2003, σ. 96.

¹³⁰ Βλέπε: Elias H. TUMA, *ό.π.*, σ. 656.

¹³¹ Βλέπε: Σταύρου ΜΑΡΙΑΔΗ, *ό.π.*, σ. 95. Πρβλ. και Elias H. TUMA, *ό.π.*, σ. 657.

¹³² Βλέπε: Werner RÖSENER, *ό.π.*, σ. 272.

¹³³ Τούτο δεδομένο ότι, κατά την εύστοχη διατύπωση του TUMA «... οι κυβερνήσεις συνήθως μάχονται για μεταβολή μόνο όταν η πίεση για μεταβολή αυξάνεται... » Elias TUMA, *ό.π.*, σ. 661.

μεταρρυθμίσεων¹³⁴, μεγάλα τμήματα από τα ασθενέστερα λαϊκά στρώματα θα συνέχιζαν να οδηγούνται στην περιθωριοποίηση, αντιμετωπίζοντας άμεσα προβλήματα επιβίωσης.

Πρόβαλε επομένως ως άκρως ελπίουσα η ανάγκη ενεργοποίησης αμυντικών μηχανισμών, που θα διέσωζαν τις μικρές βιοτεχνίες από το φάσμα της χρεωκοπίας και της εξαφάνισης (αποτρέποντας ταυτόχρονα τον ορατό κίνδυνο να συμπαρασυρθούν στην ανεργία όχι μόνο πλήθος εκ των μισθωτών αλλά, παράλληλα, και πολλοί από τους εργοδότες και αυτοαπασχολούμενους). Ανάμεσα στις προταθείσες, άμεσες προτεραιότητες, θεσμικές καινοτομίες ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσίαζαν αυτές που έδειχναν ικανές να προσφέρουν, ιδίως στις απειλούμενες μικρότερες εκμεταλλεύσεις, ορισμένα από τα συγκριτικά πλεονεκτήματα των μεγάλων επιχειρηματικών μονάδων.

Αρκετοί «πεφωτισμένοι» αστοί, στους οποίους συγκαταλέγοντο ο Σούλτσε και αρκετοί συνεργάτες και ομόφρονές του, είχαν αντιληφθεί ότι, για να αποτραπεί ο κίνδυνος της προλεταριοποίησης ευρύτερων μικροαστικών στρωμάτων, έπρεπε να αξιοποιηθούν όλες οι δυνατότητες που είχαν διανοίξει οι συγκεκριμένες καινοτομίες και να συμβάλουν στην πρόωθηση και άμεση υλοποίησή τους.

Διαφοροποιούμενοι λοιπόν τόσο από τον κρατικό σοσιαλισμό των λασσαλιστών¹³⁵ όσο και από το μεταρρυθμιστικό πρόταγμα των «από καθέδρας σοσιαλιστών», ο Σούλτσε και οι οπαδοί του (προοδευτικοί αστοί στην πλειοψηφία τους) είχαν εξαρχής απωθήσει κάθε σκέψη,

¹³⁴ Όσον αφορά στο κριτήριο με το οποίο διακρίνονται οι διαρθρωτικές από τις μη διαρθρωτικές, ο Norb. BOBBIO, σε μια προσπάθεια να απαντήσει συνοπτικά, γράφει: «*Η διαρθρωτική μεταρρύθμιση πρέπει να κάνει βαθιά τομή στην οικονομική βάση*». Βέβαια ο συγγραφέας δεν παραβλέπει το γεγονός της ύπαρξης διαφορετικών εκτιμήσεων σχετικά με το βάθος στο οποίο το «σύστημα» θα επιτρέψει να φτάσει η τομή. Όπως γράφει χαρακτηριστικά, στη συνέχεια της παραπάνω επισήμανσης: «*Ποιος μπορεί να αποκλείσει ότι υπάρχει ένα όριο ανοχής του συστήματος, που η υπέρβασή του δεν γίνεται αποδεκτή και ότι το σύστημα προσπαθεί να συντριβεί παρά να υποταχθεί; Αν όσσοι απειλούνται τα συμφέροντά τους αντιδρούν με τη βία, τι άλλο απομένει από την απάντηση με βία;*»

Βλέπε: Norberto BOBBIO *Για ποιόν Σοσιαλισμό;*, ελλ. μετάφρ. Ν. Αργυρόπουλος, Αθήνα: Χελιδόνη-Ευρώπη, 1982, σ. 149.

¹³⁵ Πασιγνώστη είναι η οξύτερη θεωρητική διαμάχη που είχε ξεσπάσει μεταξύ Λασσάλ και Σούλτσε. Ο πρώτος θεωρούσε τελείως ξεπερασμένες τις αντιλήψεις του δεύτερου και με τρόπο δεικτικό, ενίοτε μάλιστα και ειρωνικό, του καταλόγιζε πλήρη άγνοια των μεταβολών που είχαν επέλθει.

για προσφυγή στην κρατική βοήθεια (αρνητικός κρατοτροπισμός). Προπαγάνδιζαν υπέρ του συνεργατισμού θέλοντας, κατά βάθος, να αποτρέψουν το προλεταριάτο από την ανάληψη οποιασδήποτε οργανωμένης πολιτικής δράσης (και όχι μόνο από εκείνη που θα προσλάμβανε επαναστατικό χαρακτήρα).¹³⁶

Λιαπνεόμενοι από έντονο αντικρατισμό και έκδηλη καχυποψία για κάθε μορφής συγκεντρωτισμό, έστρεψαν την προσοχή τους στην ενίσχυση του ρόλου της περιφέρειας και την αξιοποίηση του δυναμικού της (οικονομική και διοικητική αποκέντρωση). Αυτού του τύπου ο κοινωνιοτροπισμός¹³⁷ έλαβε (διαφορετικά από ό,τι συνέβη με το σύστημα Ραϊφφάιζεν το οποίο επαμφοτέρειζε ως προς αυτού του είδους τις επιλογές)¹³⁸ απόλυτο χαρακτήρα. Τούτο στο βαθμό που ο Σούλτσε συνέδεε άμεσα τον αποκεντρωτισμό του συστήματός του¹³⁹ με την εμμονή στο θέμα της οικονομικής θεμελίωσης του συνεταιριστικού οικοδομήματος αποκλειστικά στις εισφορές των μελών.

Συνακόλουθα αναγορεύεται σε αξίωμα η αρχή της αυτοδιεύθυνσης (αφού έκαστος μπορεί άριστα να διευθύνει εαυτόν) και αποκρούεται κάθε σκέψη άσκησης ελέγχου επί των επιθυμούντων να γίνουν μέλη του συνεταιρισμού (σημείο στο οποίο δίνει έμφαση το σύστημα

Ο Λασσάλ σπηλίετο, κυρίως, την αδυναμία του αντιπάλου του να κατανοήσει το βαθύτερο μετασχηματισμό που είχε συντελεστεί ως προς το περιεχόμενο της κοινωνικής εργασίας. Όπως χαρακτηριστικά έγραφε, απειληνόμενος στο Σούλτσε: «Αν δεν καταλάβετε πως σήμερα ο καθένας δεν παράγει για τον εαυτό του αλλά για τμήτος (και όχι το αντίθετο) δε θα μπορέσετε ποτέ να κατανοήσετε την κύρια πηγή της σημερινής οικονομικής πραγματικότητας, ούτε ένα από τα σύγχρονα οικονομικά φαινόμενα».

Βλέπε σχετικά αποσπάσματα της κριτικής που ασκεί ο Λασσάλ στο Σούλτσε, όπως παρατίθενται στο: Rosa LUXEMBURG, *What is economics?*, translated by T. Edwards, London: Merlin Press, 1954, pp. 30-31.

¹³⁶ Βλέπε: Jean TOUCHARD (avec la collaboration de Louis Bodin, Pierre Jeannin, Georges Lavau, Jean Sirinelli), *Histoire des idées politiques*, ειδικότερα στο XIII κεφάλαιο (γραμμένο από τον G. Lavau), Paris: PUF, 2001, ιδίως σσ. 607-608 και 610.

¹³⁷ Διαφοριστικά επί του προκειμένου είναι όσα αναφέρονται από τον ίδιο τον Σούλτσε σε κείμενό του υπό τον τίτλο: «Κοινωνικά δικαιώματα και υποχρεώσεις», που περιέχεται στο: Harro HILZINGER (σχόλια) – WOLFGANG LANGE LANGENBUCHER (εκλογή κειμένων), *Κλασικά Κείμενα της Γερμανικής Λογοτεχνίας*, ελλ. μετάφρ. Άρης Δικταίος, Αθήναι, σ. 221.

¹³⁸ Βλέπε σχετικά: Henry DEVINE, «*People's Co-operative Banks*», ό.π., σσ. 50-51.

¹³⁹ Κ.ΤΣΑΚΑ, «*Οι συνεταιρισμοί*», Πρόλογος, Α. Καλιτσουνάκης, Αθήναι 1933, σ. 98.

Ραϊφφράιζεν). Ακόμα περισσότερο κάθε έξωθεν επέμβαση στα του συνεταιρισμού θεωρείτο όχι απλά περιττή αλλά και επικίνδυνη.¹⁴⁰

Δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας, εξάλλου, ούτε να θεωρείται άσχετο προς την πραγματικότητα που διαμορφώθηκε με την επικράτηση των προαναφερθέντων χαρακτηριστικών (αποκεντρωτισμός, αυτευθύνη κλπ), το γεγονός ότι σε αυτό το σύστημα σημειώνεται σημαντική καθυστέρηση ως προς την εμφάνιση πυραμιδωτής δομής (κάτι που, όπως θα δούμε, έσπευσε να κάνει ο Ραϊφφράιζεν, θέτοντας μάλιστα στην κορυφή της πυραμίδας του δικού του συστήματος μια Κεντρική Συνεταιριστική Τράπεζα).¹⁴¹

Διαβλέποντας μάλιστα ο Σούλτσε πως το σύστημά του, όπως άλλωστε και κάθε παρόμοιο αποκεντρωτικό σύστημα, δεν θα ήταν απαλλαγμένο από τους κινδύνους που απορρέουν από την έλλειψη συνοχής, θέλησε να το θωρακίσει κατάλληλα απέναντι σε αυτούς. Προκειμένου δηλαδή να προληφθούν ενδεχόμενες δυσλειτουργίες, που θα αναφύοντο ακριβώς από την έλλειψη αυτή, πρότεινε τη λειτουργία ενός γραφείου οριζόντιας επικοινωνίας, το οποίο θα είχε ως κύρια αποστολή την επίτευξη στενής διασύνδεσης μεταξύ των επιμέρους συνεταιριστικών οργανώσεων που συγκροτούσαν το όλο σύστημα.¹⁴²

Η στροφή του Σούλτσε προς την αυτοβοήθεια και την αλληλέγγυα ευθύνη πραγματοποιήθηκε μετά τη διαπίστωση των μειονεκτημάτων που παρουσίαζε η μέχρι τότε, μέσω φιλανθρωπικών οργανώσεων¹⁴³, αντιμετώπιση των καταστροφικών οικονομικών συνεπειών που, ιδίως σε περιόδους κρίσεων, είχαν να αντιμετωπίσουν οι οικονομικά ασθενέστερες κοινωνικές τάξεις. Η πρώτη εφαρμογή της αλληλέγγυας ευθύνης των μελών

¹⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 97.

¹⁴¹ Ειδικότερα ως προς τον τραπεζοκεντρισμό που εμφάνισε το σύστημα αυτό βλέπε: Henri DEVINE, «People's cooperative Banks», ό.π., σσ. 46-47.

¹⁴² Η δημιουργία του γραφείου αυτού εγκρίθηκε από το Συνέδριο των γερμανικών συνεταιρισμών που λειτουργούσαν σύμφωνα με τις αρχές του Σούλτσε. Το Συνέδριο αυτό που συγκλήθηκε το 1859 είχε εκλέξει ως προϊστάμενο του γραφείου αυτού τον ίδιο τον Σούλτσε. Όπως αναφέρει ο Καλιτσουνάκης, η πρώτη γερμανική συνομοσπονδία συνεταιρισμών δεν αποτελεί παρά μετεξέλιξη του γραφείου αυτού. Βλέπε σχετικά: Δημ. ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΙ, *Περί συνεταιρισμών και ιδίως εν Ελλάδι*, τ. Α', *Ιστορία και Θεωρία του συνεταιρισμού*, εν Αθήναις: Ελευθερουδάκης και Μπαρτ, 1924, σσ. 34-35.

έγινε σε δυο προμηθευτικές ενώσεις που δημιουργήθηκαν (με πρωτοβουλία του Σούλτσε και βασισιμένες στις αρχές του συνεργατισμού) το 1849.¹⁴⁴

Η διαπίστωση πως η εφαρμογή της αλληλέγγυας ευθύνης (και μάλιστα υπό την εκδοχή της απεριόριστης ευθύνης των συνεταιρισμένων μελών) είχε εκπληκτικά αποτελέσματα, με την προσφορά των κεφαλαίων να ξεπερνά τα ποσά που ήταν απαραίτητα για τη δράση των συνεταιρισμών¹⁴⁵, ενθάρρυνε τους συνεργάτες του Σούλτσε και το επόμενο έτος (1850) ίδρυσαν τον πρώτο πιστωτικό συνεταιρισμό στο Delitzsch.¹⁴⁶ Ο συνεταιρισμός αυτός, αν και αρχικά υιοθέτησε το πρότυπο των ήδη λειτουργούντων τοπικών ταμιευτηρίων, πολύ σύντομα (1851) στράφηκε στις αρχές της αυτοβοήθειας και της αλληλέγγυας ευθύνης. Το ίδιο συνέβη και με την ίδρυση το 1851, στο Eilenburg¹⁴⁷, δεύτερη «τράπεζα του λαού». Έτσι από το επόμενο έτος είχαν διαμορφωθεί οι δύο πρώτοι πιστωτικοί συνεταιρισμοί (τράπεζες του Λαού), οι οποίες χρησίμευαν έκτοτε ως πρότυπο και υιοθετήθηκαν αρχικά και από άλλες γερμανικές πόλεις, ενώ αργότερα επεκτάθηκαν και εκτός Γερμανίας.

¹⁴³ Maximilian RUBEL – Marie MAYEX, «Shulze – Delitzsch, (1808-1883)», στο *Anthologie Coopérative*, ό.π., σ. 103.

¹⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 103.

¹⁴⁵ Hermann SCHULZE – DELITZSCH, *Cours d'économie politique à l'usage des ouvriers et artisans*, Traduction par Benjamin Rampal, Paris: Guillaumin, 1874, t. II, p. 109.

¹⁴⁶ Hans GRÜGER, «Einführung in das Deutsche Genossenschaftswesen», Berlin: Guttentag Verlag, 1907, p. 46. Ο ίδιος συγγραφέας θεωρεί ότι το θέμα της ευθύνης υπήρξε αντικείμενο τριβής μεταξύ Σούλτσε και Μπέρναρντ.

¹⁴⁷ Βλέπε: Δημ. ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΙΣ, «Περί συνεταιρισμών...», ό.π., σ. 32. Σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα άλλοι, όπως ο Bernstein στο γνωστό έργο του για τη ζωή και το έργο του Σούλτσε (Ed Bernstein, Schulze – Delitzsch sein Leben und Wirken 1879, p. 102 κ.ε.) καθώς και ο Wygodzinski, θεωρούν τον συνεταιρισμό αυτό ως τον πρώτο πρότυπο πιστωτικό συνεταιρισμό και αποδίδουν μάλιστα την ίδρυσή του σε πρωτοβουλία του Bernhardi. Βλέπε: Δημ. ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΙΣ, «Περί συνεταιρισμών...», ό.π., σ. 33.

Η πιθανότερη εκδοχή είναι όμως αυτή την οποία υποστηρίζει ο θεωρητικός του συνεργατισμού Ernest Grünfeld. Κατ'αυτόν η μετάβαση του συστήματος του Σούλτσε από τη λογική της βοήθειας ««εκ των άνω» στην αρχή της αυτοβοήθειας ήταν αυτή που οφείλεται σε πρωτοβουλία του φίλου και συνεργάτη του Σούλτσε (ήταν αναπληρωτής του τελευταίου στην πρωσική εθνοσυνέλευση) του ιατρού Bernhardi.

Τούτος είχε αναλάβει να υλοποιήσει (μαζί με τον ομόφρονά τους επιχειρηματία Dakenkolb) τις συνεργατικές ιδέες στη γειτονική προς το Delitzsch πόλη του Eilenburg, ιδρύοντας και εκεί έναν, παρόμοιο προς τον του Delitzsch, πιστωτικό συνεταιρισμό. Βλέπε σχετικά: Ernest GRUNFELD, «Οι συνεταιρισμοί από οικονομικής και κοινωνικής απόψεως», μετάφρασις εκ του γερμανικού: Τ.Χ. Χασαπόπουλου). Εν Πάτραις: Τύποις Δημοσφ. Φραγκούλη, 1932, σσ. 150-152.

Παράβαλλε και Hans GRÜGER, ό.π., σσ. 46-47.

Όπως αναφέρει στο σύγγραμμά του ο Δημητρ. Μαυροκορδάτος, μετά μια σειρά πετυχημένων προσπαθειών, ο Σούλτσε εξέδωσε το 1855 και πρακτικό εγχειρίδιο¹⁴⁸, στο οποίο συμπεριέλαβε όλες εκείνες τις οδηγίες που ήταν απαραίτητες για την ίδρυση και λειτουργία σε κάθε περιοχή μιας «Πιστωτικής του Λαού Τράπεζης», το οποίο (εγχειρίδιο) «μεγάλως διευκόλυνε τους προτιθέμενους να ιδρύσωσι νέα τιαυτά καταστήματα».¹⁴⁹

1.4.1.β. Χαρακτηριστικά του συστήματος

Όπως ήδη αναφέρθηκε η συστηματοποίηση των κανόνων οργάνωσης και λειτουργίας που διέπουν τους συνεταιρισμούς, οι οποίοι ακολουθούν το σύστημα Σούλτσε Ντέλιτς, έγινε σταδιακά και αφού αξιοποιήθηκε η εμπειρία των πρώτων συνεταιριστικών επιτευγμάτων.

Εκτός από τις θεμελιώδεις συνεταιριστικές αρχές της αυτοβοήθειας και της αλληλέγγυας ευθύνης, οι οποίες άλλωστε δεν πρωτοεμφανίστηκαν στους πιστωτικούς συνεταιρισμούς, μπορούμε να ξεχωρίσουμε και ορισμένες ακόμη, καθοριστικής σημασίας, ρυθμίσεις, η εφαρμογή των οποίων συνέβαλε αποφασιστικά στην επιτυχία και τη διεθνή απήχηση που είχε το εν λόγω σύστημα. Ανάμεσα σε αυτές οι πιο σημαντικές, που προσδίδουν και στο σύστημα τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του, είναι:

■ Η διαμόρφωση ενός πιστοδοτικού μηχανισμού βασισμένου στην προσωπική πίστη

Η διαπίστωση ότι ούτε το τότε υφιστάμενο σύστημα, που ήταν θεμελιωμένο, κυρίως, στις εμπράγματες ασφάλειες, ούτε οι «Δανειστικές του Λαού Τράπεζες», που, όπως προαναφέρθηκε, ιδρύθηκαν εσπευσμένα και υπό την πίεση των περιστάσεων το 1848 και 1849, θα μπορούσαν να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τις τεράστιες ανάγκες των υπονήφιων πιστοληπτών,

¹⁴⁸ Το εγχειρίδιο κυκλοφόρησε μεταφρασμένο σε αρκετές ευρωπαϊκές γλώσσες βλέπε ενδεικτικά: Herman SCHULZE DELITZSCH, *Cours d' économie politique à l' usage des ouvriers et arnsans*, traduct par Benjamin Rampal, Paris: Guillaumin 1874, τ. Ι, ΙΙ.

¹⁴⁹ Δημ. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΥ, *ό.π.*, σ. 45.

οδήγησε σε νέες αναζητήσεις. Το κυρίως ζητούμενο ήταν να διαμορφωθεί ένας πιστοδοτικός μηχανισμός, βασισμένος στην προσωπική πίστη, ως εναλλακτική ή συμπληρωματική λύση προς τα υφιστάμενα συστήματα δανεισμού.

Όπως προαναφέρθηκε η επέκταση της αλληλέγγυας ευθύνης και στο πεδίο δράσης των πιστωτικών συνεταιρισμών είχε, γρήγορα, αρχίσει να αποδίδει καρπούς, ιδίως μάλιστα όταν αυτή εφαρμόστηκε υπό την εκδοχή της απεριόριστης ευθύνης των μελών του συνεταιρισμού.¹⁵⁰ Όσο δε η στροφή αυτή προς την προσωπική πίστη κέρδιζε έδαφος, τόσο υποχωρούσαν άλλες, συνδεδεμένες με τις εμπράγματα ασφαλείες¹⁵¹, πρακτικές δανεισμού.

■ Η εμμονή στις χορηγήσεις μικροδανείων βραχείας διάρκειας

Η ανάγκη να υπάρξει στήριξη όσο το δυνατόν περισσότερων από εκείνους τους συνεταιίρους που είχαν πραγματικά έκτακτες ανάγκες δανεισμού, επέβαλε όπως τα ποσά των δανείων (συνήθως τρίμηνα)¹⁵² διατηρηθούν σε χαμηλά επίπεδα. Τούτο, αφενός, επειδή σε καμιά περίπτωση δε θα έπρεπε να υπερβαίνουν την οικονομική αντοχή των δανειζομένων και, αφετέρου, επειδή έπρεπε τα ποσά να κινούνται και να καλύπτονται στο πλαίσιο των περιορισμένων χρηματοδοτικών δυνατοτήτων που είχε ο συνεταιρισμός. Πέραν τούτων, οι θιασώτες του συστήματος θεωρούσαν πως η χορήγηση μικρών βραχυπρόθεσμων δανείων ήταν προς το συμφέρον και των μελών αλλά και του ίδιου του συνεταιρισμού.

¹⁵⁰ Ο ίδιος ο Σοΐλτσε σε μεταγενέστερο κείμενό του υποστήριζε πως η καινοτομία αυτή (αλληλέγγυα ευθύνη υπό την εκδοχή της απεριόριστης ευθύνης) είχε εκκληκτικά αποτελέσματα, με την προσφορά να ξεπερνά τη ζήτηση.

Βλέπε: Herman SCHULZE-DELITZSCH, *«Cours d'économie politique à l'usage des ouvriers et artisans»*, Trad. par Benjamin Rampa, t. II, Paris : Guillaumin 1874, p. 209.

¹⁵¹ Όσον αφορά στη διάκριση καθώς και στα αντίστοιχα πλεονεκτήματα, μειονεκτήματα, κλπ. τόσο των προσωπικών όσο και των εμπράγματων ασφαλειών, βλέπε στα κεφάλαια 3 (τεχνική και οικονομική των επί προσωπική ασφαλεία χρηματοδοτήσεων) και 4 (χρηματοδοτήσεις επί εμπραγμάτων ασφαλεία) του βιβλίου του Ευρυβιάδη ΤΣΟΥΤΡΕΛΛΗ, *Χρηματοδοτικά λειτουργία τραπεζών – Έρευνα από απόψεως προσωπικών και εμπραγμάτων ασφαλειών*, Αθήναι 1965, ιδίως σσ. 25-66.

¹⁵² Θεοδ. ΤΖΩΡΤΖΑΚΗ, *Συνεταιριστική Οικονομία, ό.π.*, σ. 133.

Συγκεκριμένα η ίδια η αποστολή των πιστωτικών συνεταιρισμών, που δεν ήταν άλλη από την ενίσχυση των μεσοστρωμάτων και των ασθενέστερων, οικονομικά, τάξεων, υπαγόρευε την άσκηση μιας τέτοιας δανειοδοτικής πολιτικής. Σύμφωνα με τη λογική του συστήματος Σούλτσε, δηλαδή, ούτε ο κύκλος εργασιών ούτε οι ανάγκες των υποψηφίων δανειοληπτών ήταν (και ούτε έπρεπε να είναι) τέτοιες που να δικαιολογούν υπέρμετρο και μακροπρόθεσμο δανεισμό. Εξάλλου, κατά την ίδια αντίληψη, εάν ένα μέλος είχε περιέλθει σε τόσο δεινή οικονομική κατάσταση, ένεκα της οποίας δε θα μπορούσε να ορθοποδήσει ούτε λαμβάνοντας ένα μικρό και πρόσκαιρο δάνειο, τότε το μέλος αυτό δεν είχε θέση στο συνεταιρισμό.¹⁵³ Η ενίσχυσή του ήταν πλέον θέμα εμπύκτον στη δικαιοδοσία των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων.¹⁵⁴

■ Η μέριμνα για τη μεγέθυνση των διανεμομένων στα μέλη μερισμάτων

Με αφετηρία την κατευθυντήρια αντίληψη ότι αποστολή των πιστωτικών συνεταιρισμών κάθε περιφέρειας, είναι να γίνουν «... όμιεσον κέντρον των προς δανεισμόν ετοιμών κεφαλαίων, μάλιστα των μικρών και επιτοπίων»¹⁵⁵, οι ιθύνοντες του συστήματος Σούλτσε οδηγήθηκαν στην αναζήτηση της κατάλληλης ελκτικής δύναμης που θα ήταν ικανή να προσελκύσει τα, κατά τόπους, λιμνάζοντα χρηματικά ποσά. Τελικά είχαν σχηματίσει την πεποίθηση ότι εάν έδειχναν ιδιαίτερη μέριμνα για την καταβολή, κατά το δυνατόν, μεγαλύτερων μερισμάτων θα δημιουργούσαν αυτό το ισχυρό κίνητρο που θα προσέελκε όχι μόνο καταθέσεις αλλά και μέλη προερχόμενα από ευπορότερα στρώματα των τοπικών κοινωνιών. Μια τέτοια πολιτική, εκτός του ότι ενίσχυε το πνεύμα της αποταμίευσης, τόνωνε και την τοπική οικονομία, αφού, μέσω

¹⁵³ Βλέπε σχετικά: Δημ. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΥ, *ό.π.*, σ. 74 και σσ. 108-109. Όπως μάλιστα τονίζει ο συγγραφέας (στο ίδιο, σ. 74): ένας τέτοιος συνεταιριστής «... νεκρός ών από την οικονομική έποψιν, ούτε να ωφελήσει τον συνεταιρισμόν ούτε να ωφεληθεί απ' αυτού πλέον δύναται...».

¹⁵⁴ Των οποίων η αποστολή, κατά τους θιασώτες του συστήματος, «... άρχεται όπου λήγει η αποστολή των Τραπεζών του Λαού» και τούτο δεδομένου ότι, όπως οι ίδιοι υποστήριζαν, σκοπός του πιστωτικού συνεταιρισμού «... δεν είναι να διανέμη βοηθήματα εις τους πτωχους, αλλά να προστατεύει και διαφυλάττει από της πτωχείας». Στο ίδιο, σ. 74.

¹⁵⁵ Δημ. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΥ, *ό.π.*, σ. 89.

των τοπικών πιστωτικών συνεταιρισμών, τα, κατά περιοχή, διαθέσιμα χρηματικά μέσα επανεπενδύοντο επιτοπίως.¹⁵⁶

Επιπρόσθετα, αλλά όχι χωρίς σημασία για τους «συνεργατιστές», που επιδίωκαν την ταξική συνεργασία, η συνύπαρξη εντός του συνεταιρισμού μελών διαφορετικής ταξικής προέλευσης ενδυνάμωνε τη συνοχή του κοινωνικού ιστού αλλά και, με τη διανομή μεγαλύτερων μερισμάτων, ενίσχυε το μεταξύ τους δεσμό.

■ Η αποφυγή παρεμβάσεων ως προς τη χρήση των χορηγούμενων δανείων

Η σταθερή επιλογή της προσέλευσης του μέγιστου δυνατού αριθμού μελών, ως όρος εκ των ων ουκ άνευ, για την προώθηση των επιδιώξεων των πιστωτικών συνεταιρισμών, συνέτεινε στην ελαστικοποίηση ορισμένων διαδικασιών και λειτουργιών του συστήματος Σούλτσε, ώστε αυτού του τύπου οι συνεταιρισμοί να γίνουν ελκυστικότεροι.

Έτσι, εκτός του ότι είχαν οι ιδρυτές τους αποφύγει να θέσουν περιοριστικούς όρους¹⁵⁷, για την εισδοχή νέων μελών, είχαν τούτοις επίσης υιοθετήσει την αρχή της ποικιλότητας, ως προς την επαγγελματική ή την εισοδηματική προέλευση των μελών. Η ίδια δε αυτή λογική τους είχε οδηγήσει και στην άρση των ασφυκτικών ελέγχων που, συνήθως, απαντώνται για την παρακολούθηση του τρόπου χρησιμοποίησης των χορηγηθέντων δανείων.¹⁵⁸ Η ελαστικότητα αυτή απέρρεε, επίσης, και από την πεποίθηση των ιδρυτών του συστήματος Σούλτσε

¹⁵⁶ Η λογική της επανεπένδυσης έχει, με απλά λόγια, το νόημα ότι οι αποταμιεύσεις μένουν και αξιοποιούνται παραγωγικά στον τόπο προέλευσής τους. Ως άμεση συνέπεια τούτο επιφέρει την ενίσχυση του «τοπικού εισοδηματικού πολλαπλασιαστή» και άρα και της απασχόλησης.

Βλέπε: Κώστα ΣΕΙΓΡΕΔΑΚΗ, «Συνεταιριστικές Τράπεζες: Η νέα αναγκαία μορφή χρηματοδότησης», Δελτίον Ένωσης Ελληνικών Τραπεζών, [σσ. 60-65], έτος 2^ο, αριθμ. Τευχ. 7, Γ' τριμηνία 1996, σ. 64. Όπως εξηγεί ο ίδιος συγγραφέας, αναλύοντας το μηχανισμό που ενεργοποιείται. Κατά τη συνήθη πορεία των πραγμάτων η αίτηση αυτή των καταθέσεων στους τοπικές εμβέλειες συνεταιριστικούς πιστωτικούς φορείς και η αξιοποίησή τους σε τοπικό επίπεδο οδηγεί στην ενίσχυση του «εισοδηματικού πολλαπλασιαστή» ο οποίος, όπως αυτός τονίζει: «... προσδιορίζει τη ζήτηση στην τοπική αγορά που είναι ένας παράγοντας που αναμένεται να λειτουργήσει θετικά προς τη μεριά της αύξησης της απασχόλησης...».

¹⁵⁷ Όρους, δηλαδή, όπως αυτούς που έβαζαν άλλα πιστοδοτικά συστήματα και οι οποίοι ήσαν συνδεδεμένοι συχνά με διακρίβωση πολιτικών ή θρησκευτικών φρονιμάτων και διερευνησης άλλων, παρόμοιας φύσης, προσωπικών δεδομένων κάθε υποψήφιου μέλους.

ότι ο ίδιος ο πιστούχος γνωρίζει, καλύτερα από οποιονδήποτε άλλο, τι πραγματικά τον συμφέρει.

Κατά συνέπεια το μόνο για το οποίο πρέπει να μεριμνά ο συνεταιρισμός είναι η ομαλή αποπληρωμή των χορηγηθέντων δανείων, αποκλεισμένης ως περιττής κάθε άλλης παρέμβασης και, ιδίως, εκείνης που θα αφορούσε στον τρόπο με τον οποίο οι δανειολήπτες διαχειρίζοντο τις χορηγηθείσες πιστώσεις.¹⁵⁹

■ Το διευρυμένο πεδίο δράσης και η ποικιλότητα ως προς την προέλευση των μελών

Ένα σύστημα δανεισμού, που ήταν θεμελιωμένο στην αρχή της αυτοβοήθειας και προσανατολισμένο στην, κατά το δυνατόν, κάλυψη με «*ίδια κεφάλαια*» του μεγαλύτερου μέρους των πιστωτικών αναγκών των μελών του, θα ήταν δύσκολο να ευδοκιμήσει, αν έθετε υπέρμετρους περιορισμούς (τοπικής, επαγγελματικής ή άλλης φύσης).

Ούτε η συρρικνωση της έκτασης της περιφέρειας, εντός της οποίας θα ανέπτυσσε τη δράση του ο συνεταιρισμός, ούτε ο καθορισμός περιοριστικών όρων ως προς την εισδοχή μελών που, τελικά, οδηγούσαν σε αποκλεισμούς προσώπων με βάση τις πεποιθήσεις (θρησκευτικές ή άλλες), το επάγγελμα, την εισοδηματική κατάσταση κλπ., θα ήσαν συμβατοί προς τις προαναφερθείσες στοχεύσεις του συστήματος. Αντίθετα οι πιστωτικοί συνεταιρισμοί, με την αυστηρή τους προσήλωση στην ευρεία περιφέρεια και στην ποικιλότητα προέλευσης των μελών τους, εκτός από την αύξηση των ιδίων κεφαλαίων και του κύκλου των εργασιών τους, θα εξασφάλιζαν επίσης, αφενός τον πιο ομαλό ρυθμό ως προς την είσοδο και έξοδο κεφαλαίων και, αφετέρου, το να επιφέρουν πιο εύκολα την εξισορρόπηση, ανάμεσα στα εκάστοτε διαθέσιμα κεφάλαια και στις αιτούμενες πιστώσεις. Μια τέτοια εξισορρόπηση απέρρεε, κυρίως, από το γεγονός ότι, όπως διαπιστωνόταν σχετικά: «...*αι διάφοροι*

¹⁵⁸ Guido RAVOET, *ό.π.*, σ. 72.

¹⁵⁹ Θεοδ. ΤΖΩΡΤΖΑΚΗ, *Συνεταιριστική Οικονομία*, Β' έκδοση, Αθήνα, 1973, σ. 121 και σ. 133.

οικονομικά κατηγορίες των συνεταιρίων έχουν ανάγκη χρημάτων εις διαφόρους εποχές του έτους».¹⁶⁰

Πέραν τούτων, όμως, κάτι που επίσης δε θα πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας είναι η έμφαση που είχε δοθεί από το σύστημα Σούλτσε στην καταπολέμηση, ακριβώς μέσω του ανοίγματος στην πολυποικιλότητα προέλευσης, κάθε προσπάθειας παλινόρθωσης των συντεχνιών¹⁶¹, ή των συντεχνιακού τύπου οργανώσεων.¹⁶² Και όπως φαίνεται σε ορισμένες, τουλάχιστον, περιοχές της Γερμανίας ένας τέτοιος κίνδυνος επανόδου στον «μεσαιωνικόν των συντεχνιών οργανισμόν»¹⁶³ δεν ήταν ανύπαρκτος. Ενώ, παράλληλα, και οι προτεινόμενες προς πρόληψη του κινδύνου λύσεις (στροφή στην κρατική αρωγή) παρέπεμπαν, μάλλον, σε κρατικορπορατιστικές εκδοχές και έτσι ήσαν ελάχιστα πειστικές όσον αφορούσε στις δυνατότητες αποσόβησης, μέσω αυτών, της παλινόρθωσης του συντεχνιασμού.

Μέσα, λοιπόν, σε αυτές τις συνθήκες το σύστημα Σούλτσε, έχοντας σταθερά επιλέξει εκτός από την ευρεία ακτίνα δράσης και την πολυποικιλότητα ως προς την προέλευση των μελών, έμοιαζε ως το μόνο ικανό να προσφέρει μια πραγματική εναλλακτική διέξοδο στα οξυμμένα πιστωτικά προβλήματα των οικονομικά ασθενέστερων στρωμάτων (τεχνιτών, μικρεμπόρων βιοτεχνών κλπ. μικρών και μεσαίων επαγγελματιών). Διέξοδο που ήδη είχαν αρχίσει να διαπλάθουν, χωρίς να προσβλέπουν ούτε στη ρομαντική αναβίωση θεσμών του παρελθόντος αλλά ούτε και σε λύσεις που ατέρρεαν από το θετικό κρατοτροπισμό, ο οποίος έτεινε να κυριαρχήσει όχι μόνο μεταξύ των γερμανών πολιτικών αλλά και στους κύκλους των γερμανών οικονομολόγων και λοιπών κοινωνικών επιστημόνων.

¹⁶⁰ Γ. ΓΡΑΜΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο σύγχρονος συνεργατισμός αλλαχού και...*, Αθήνα, σ. 156.

¹⁶¹ Βλ. σχετικά: Δ. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΥ, *ό.π.*, σσ. 24-25.

Επίσης όσον αφορά τις συντεχνίες και, ειδικότερα, ως προς τη σύγκριση που επικρατούσε ως προς τη φύση των συντεχνιακών και των συνεργατικών θεσμών παράβαλε και όσα ενδεικτικά αναφέρονται από τον Νεοκλή ΚΑΖΑΖΗ: *Γενικά αρχαί της πολιτικής οικονομίας*, Εν Αθήναις, Ερμής – Μ. Σαλίβερρος, 1894, σσ. 426-427.

¹⁶² Βλέπε, όσον αφορά, ειδικότερα, στην πολεμική που άσκησαν οι οπαδοί της παλινόρθωσης του συντεχνιακού σιστήματος εναντίον του Σούλτσε και του συστήματός του στο: Σταύρου ΜΑΡΙΑΔΗ, «Συνεταιρισμοί: Ιστορία – Φιλοσοφία – Αποστολή», Θεσσαλονίκη: Γιαχούδη, 4^η έκδ., 2003, σσ. 23-24.

¹⁶³ Δημ. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΥ, *ό.π.*, σ. 25.

■ **Η επικράτηση της επικουρικότητας της ευθύνης των μελών του συνεταιρισμού, μέσω της διεύρυνσης του αποθεματικού του νομικού προσώπου**

Όπως προαναφέρθηκε, η διεύρυνση του αποθεματικού εθεωρείτο από το Σούλτσε απαραίτητη και για τον πρόσθετο λόγο ότι από αυτό (το αποθεματικό) θα μπορούσαν να πληρωθούν ζημιές, τις οποίες ενδεχόμενα θα υφίστατο ο συνεταιρισμός, χωρίς να χρειάζεται η προσφυγή στην ευθύνη των συνεταίρων. Αυτό στην περίπτωση των πιστωτικών συνεταιρισμών αποκτούσε ιδιαίτερη σημασία, δεδομένου ότι, αφενός, οδηγούσε στην διεύρυνση της φερεγγυότητας και άρα και της πιστοληπτικής ικανότητας του συνεταιρισμού και, αφετέρου, συντελούσε στην ελαχιστοποίηση του κινδύνου να υποχρεωθούν οι συνέταιροι σε οικονομικές θυσίες, υφιστάμενοι ζημιές εξαιτίας της αδυναμίας του συνεταιρισμού να ανταπεξέλθει στις υποχρεώσεις του.¹⁶⁴

Προκειμένου να κατανοήσουμε περισσότερο την σημασία που είχε η πρόνοια αυτή του συστήματος Σούλτσε πρέπει να υπογραμμιστεί ότι, με αυτήν κυρίως, μετατοπίζονταν, όσο αφορούσε στην εγγυοδοσία, το κέντρο βάρους προς το νομικό πρόσωπο του συνεταιρισμού (και άρα προς το συλλογικό πεδίο), χωρίς να αποστερούνται οι πιστώτριες (του συνεταιρισμού) τράπεζες και των πρόσθετων εγγυήσεων που απέρρεαν από την απεριόριστη ευθύνη των συνεταίρων.

Συγκεκριμένα υπήρχε η πρόβλεψη να μπορούν οι δανειστές του συνεταιρισμού να στραφούν κατά των συνεταίρων (και της περιουσίας των) μόνο όταν, κυρίως λόγω εξαντλήσεως του αποθεματικού κεφαλαίου, δεν κατάφερναν, διαφορετικά, να ικανοποιήσουν τις έναντι του συνεταιρισμού ενοχικές αξιώσεις τους.¹⁶⁵

Τούτο επειδή, σαφώς, προέκυπτε από την τότε ισχύουσα νομοθεσία ότι: « η αλληλεγγύη των εταίρων εν ταις πιστωτικαίς των λαών τράπεζαις έρχεται μόνο επιβοηθητικώς καθ' ην

¹⁶⁴ Βλέπε: Θεοδ. ΤΖΩΡΤΖΑΚΗ, *Συνεταιριστική οικονομία*, ό.π., σ. 134.

¹⁶⁵ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ, με βάση την κείμενη νομοθεσία, τα καταστατικά των «πιστωτικών τραπεζών του λαού» όριζαν ρητά ότι: «αι ζημίαι της εταιρίας εξαντλούσι πρώτον το αποθεματικόν κεφάλαιον. είτα πληρώνονται εκ των εν τη εταιρία χρημάτων των εταίρων, δηλαδή εκ των εταιρικών μετοχών, και κατά τρίτον μόνον λόγον εκ της ιδιότητος των εταίρων περιουσίας».

περίπτωσιν τα εταιρικά χρήματα, ήτοι αι εταιρικά μερίδια των εταιρών και το αποθεματικόν κεφάλαιον, ήθελον ευρεθή ανεπαρκή εις την πληρωμήν των χρεών».¹⁶⁶

Με άλλα λόγια, όπως υπογράμμισε ο ίδιος ο συγγραφέας: «οι εταίροι έχουσι απέναντι των τρίτων δανειστών της εταιρίας το λεγόμενον δικαίωμα ή πλεονέκτημα της διζήσεως».¹⁶⁷

Δεν χρειάζεται να επιμείνουμε ιδιαίτερα, ώστε να καταδείξουμε τη σπουδαιότητα που είχε μία τέτοια πρόβλεψη στη Γερμανία με δεδομένη, μάλιστα, τη γενικότερη επιφυλακτικότητα της γερμανικής νομοθεσίας¹⁶⁸ απέναντι στο ευεργέτημα της διζήσεως. Μαρτυρεί, όμως, παράλληλα και την διαμόρφωση σχετικής πολιτικής βούλησης, αφού ο νομοθέτης, αναγνωρίζοντας την κοινωνική χρησιμότητα του θεσμού των συνεταιρισμών έρχεται, στην ουσία, να προικίσει τα μέλη των συνεταιριστικών οργανώσεων (τους συνεταίρους) με πλεονεκτήματα έναντι των συνεταίρων που είχαν επιλέξει Εταιρικά σχήματα του κοινού εμπορικού δικαίου.

Δημ. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΥ, *ό.π.*, σ. 117.

¹⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 83. Ας σημειωθεί ότι ο επικουρικός χαρακτήρας της εγγύησης εξαλείφεται έγκυρα μόνο αν ο εγγυητής παραιτηθεί από την ένσταση της διζήσεως. Βλ. σχετικά: Καλλιόπης ΧΡΗΣΤΑΚΑΚΟΥ, Η εξασφάλιση του δανειστή με προσωπικές ασφάλειες εκ του νόμου, Αθήνα, Π. Σακκουλάς 2002, σ. 60. Η επισήμανση αυτή παρουσιάζει ενδιαφέρον και επειδή, στην ελληνική περίπτωση, η δυνατότητα που δόθηκε στο Ν.Π. του συν/σμού (μετά το 1920) για παραίτηση από αυτήν την ένσταση άνοιξε, όπως θα δείξουμε, το δρόμο για την αλλοίωση του ουσιαστικού περιεχομένου των θεσμών που συγκροτούσαν το συλλογικό δανεισμό.

¹⁶⁷ Δημ. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΥ, *ό.π.*, σ.σ. 83 - 84

¹⁶⁸ Σύμφωνα με όσα αναφέρονται σε ένα από τα κλασσικά συγγράμματα του εμπορικού δικαίου: «το της διζήσεως ευεργέτημα ... είναι αντιπαθητικόν». Είναι, λοιπόν, ευνόητοι οι λόγοι ένεκα των οποίων «... ξένοι τίνες κώδικες εφρόντισαν να αποκλείσωσι αυτό...». «Ούτως ο γερμανικός κώδιξ (αρθρ 281, εδ 2) και ο ουγγρικός (αρθρ. 270, εδ.3) ρητώς αρνούνται το της διζήσεως ευεργέτημα...».

Βλέπε: Ch. LYON-CAEN και L.RENAULT, *Σύστημα Εμπορικού δικαίου*, κατά μετάφρασιν: Μ. Σακελλάριου και Ν. Κουντουργιώτου, том 3^{ος}, εν Αθήναις: εκδ. οικ. Φέξη, 1900, σσ. 43 - 44.

1.4.2. Σύστημα Ραϊφφάιζεν

1.4.2.α. Εισαγωγικές επισημάνσεις

Ο εμπνευστής και οργανωτής του άλλου μεγάλου συνεταιριστικού συστήματος, ο Ραϊφφάιζεν¹⁶⁹, ήταν πρόσωπο που έχαιρε σεβασμού για το ήθος και τις οργανωτικές του ικανότητες. Σε αντίθεση όμως με το Σούλτσε, που ήταν γνωστός για την ευρυμάθειά του, ο Ραϊφφάιζεν δεν είχε τύχει της ανάλογης παιδείας και ως εκ τούτου δεν είχε να επιδείξει το πλούσιο θεωρητικό έργο εκείνου. Η προσήλωσή του, άλλωστε, σε ένα εκκλησιαστικού τύπου δογματισμό δεν του επέτρεψε να προσχωρήσει στις τάξεις των «πεφωτισμένων» αστών διανοουμένων ούτε, πολύ περισσότερο, να συμπλεύσει με εκείνους που υποστήριζαν λύσεις που εμπεριείχαν το στοιχείο της συνολικής αμφισβήτησης του κρατούντος καπιταλιστικού συστήματος. Ο ίδιος δεν έκρυβε μάλιστα το φόβο του για τους κινδύνους που μπορούσαν να προκύψουν από τη δράση των γερμανών σοσιαλδημοκρατών και την εντεινόμενη εχθρότητα κατά της κυβέρνησης¹⁷⁰, που προκαλείται από την αυξανόμενη επιρροή τούτων, αλλά και από την ανοχή που απολάμβαναν από τη στάση άλλων προοδευτικών πολιτικών δυνάμεων. Παράλληλα, έντονα διαφοροποιούμενος από όλους αυτούς, έσπευδε να καταθέσει τις δικές του ...περί προόδου αντιλήψεις. Έτσι με τρόπο αφοριστικό έγραψε: «Γενικά, προοδεύει κανείς καλύτερα, όταν δέχεται συνθήκες, που δεν μπορεί να τις αλλάξει, όπως είναι, και ζητά να αντλήσει όσο το δυνατόν περισσότερα κέρδη απ'αυτές».¹⁷¹

Προκαλεί βέβαια εντύπωση ο αφοριστικός αυτός λόγος, τουλάχιστον εκ πρώτης όψεως, αλλά είναι γεγονός πως δύσκολα θα μπορούσε να βρεθεί ένα δείγμα γραφής, περισσότερο

¹⁶⁹ Βλέπε συνοπτικά για τη ζωή και το έργο του στο Hans GRÜGER, *ό.π.*, σσ. 91-101.

¹⁷⁰ Βλέπε σχετικά στο κείμενο ιδιόγραφης επιστολής του Ραϊφφάιζεν, που εμπεριέχεται στο: F.W. RAIFFEISEN «*The Raiffeisen printing and publishing Co.*», 1970, p. 112. (Η μετάφρ. είναι βασισμένη στη σχολιασμένη επανέκδοση, Δεκέμβριος 1966, του κλασσικού έργου του Ραϊφφάιζεν «*Die DarlehnsKassen-Vereine*», που πρωτοεκδόθηκε το 1866 στο Neuwied. Η συμπλήρωση με σχόλια, κατά τη νεότερη – 1996 – συντομευμένη απόδοση του αρχικού κειμένου έγινε από τους: Arno Druesedau & Joachim Kleinhans).

¹⁷¹ Βλέπε το σχετικό απόσπασμα, όπως παρατίθεται στο: Harro HILZINGER - Wolfgang LANGENBUCHER (επιμ. – επιλ. σχολ.), *Κλασσικά κείμενα της γερμανικής λογοτεχνίας*, ελλ. μετάφρ.: Άρης Δικταίος, Αθήναι: εκδ. Δωδώνη 1970, σ. 230.

αντιπροσωπευτικό, μιας λογικής που συναντάμε στο κίνημα του πιετισμού. Μιας λογικής που, ως φαίνεται, κατέχει κεντρική θέση στις κοινωνικές αντιλήψεις του Ραϊφφάιζεν. Είναι ενδεικτικό, σχετικά, πως όταν, αρκετά πρόσφατα, ο Isaiah Berlin θέλησε, σε μια και μόνο φράση, να συμπεκνώσει την κατευθυντήρια σκέψη, η οποία διατρέχει το πνευματικό αυτό ρεύμα, προσέφυγε σε μια διατύπωση που, στην ουσία, δεν απέχει από το προαναφερθέν απόφθεγμα του Ραϊφφάιζεν. Πιο συγκεκριμένα, υπάρχει, κατά την εύστοχη αυτή διατύπωση του Berlin, μια προτροπή, στην οποία δείχνει να υπακούει ο τρόπος σκέψης και δράσης των πιετιστών και έχει ως εξής: «*Αν δεν μπορείς να πάρεις από τον κόσμο αυτό που πραγματικά θέλεις, πρέπει να μάθεις να μην το επιθυμείς. Αν δεν μπορείς να αποκτήσεις αυτό που θέλεις, πρέπει να μάθεις να θέλεις αυτό που μπορεί να αποκτήσεις*».¹⁷²

1.4.2.β. Χαρακτηριστικά του συστήματος

Τα χαρακτηριστικά του συστήματος Ραϊφφάιζεν δεν υπήρξαν προϊόν φαινικής θεωρητικής σύλληψης ούτε διαμορφώθηκαν δια μιας.¹⁷³ Ο εμπνευστής και οργανωτής των συνεταιρισμών αυτού του τύπου δε διέθετε, όπως προαναφέρθηκε, τις θεωρητικές ικανότητες και την ευρυμάθεια του Σούλτσε αλλά ούτε και φιλοδοξούσε, αρχικά τουλάχιστον, να δημιουργήσει ένα διαφορετικό από εκείνον σύστημα συλλογικού δανεισμού. Ο Ραϊφφάιζεν δεν δυσκολεύτηκε να διακρίνει τα, εμφανή άλλωστε, πλεονεκτήματα που παρουσίαζαν οι συνεταιριστικές οργανώσεις, οι οποίες είχαν βασιστεί στις αρχές του Σούλτσε έναντι των φιλανθρωπικών συλλόγων ή των συλλόγων αγαθοεργίας, μέσω των οποίων και ο Ραϊφφάιζεν, ως δήμαρχος, αλλά και άλλοι, είχαν επιχειρήσει να στηρίξουν τους χειμαζόμενους συμπολίτες, τους στον αγώνα τους για επιβίωση. Έτσι, αρχικά, θέλησε και αυτός να χρησιμοποιήσει τα

¹⁷² Βλέπε: Isaiah BERLIN, *Οι ρίζες του ρομαντισμού*, ελλ. μετάφραση: Γ.Παπαδημητρίου, Αθήνα: Scripta, 2000, σ. 77.

¹⁷³ Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Ροντήρης: «*Εν τη μελέτη του συστήματος Ραϊφφάιζεν παρατηρούμεν ότι το μέγα πρόβλημα ελύθη ουχί δι ακτίνος τινος θείου φωτός, δι εκλάμψεως τινος μεγαλοφρίας, αλλά απλώς δια λογικής εφαρμογής γνωσμένων και κοινοτάτων αρχών...*».

Βλέπε: Αθανασίου PONTΗΡΗ, «*Η γεωργική πίστις εν Ελλάδι*», Εν Αθήναις: Τύποις Π.Λεωνή, 1911, σ. 75.

ίδια μέσα και στην πραγματικότητα «... σχεδόν εξ ολοκλήρου» βασίστηκε στο πρότυπο του Σούλτσε.¹⁷⁴ Άνθρωπος της πράξης, όπως ήταν όμως, είδε, από τις πρώτες κιόλας απόπειρες εφαρμογής του μοντέλου, ότι η μεταφορά τούτου προσέκρουε σε ανυπέρβλητες δυσκολίες, αφού η μεταφύτευση του προτύπου στον αγροτικό χώρο δεν έδειχνε ότι θα μπορούσε να ευδοκιμήσει. Προστρέχοντας, λοιπόν, στις γνώσεις και άλλων, που εθεωρούντο ειδήμονες περί τα οικονομικά, διέγινωσε τα υπαρκτά τρωτά σημεία και επιδόθηκε, άμεσα, στην προσπάθεια προσαρμογής του συλλογικού δανεισμού στις ιδιαίτερες απαιτήσεις του αγροτικού τομέα.

Οι αναγκαίες αυτές προσαρμογές οδήγησαν σε ένα τύπο πιστωτικών συνεταιρισμών που αποδείχτηκε, τελικά, κατάλληλος για την αποτελεσματική αντιμετώπιση των αγροτοπιστωτικών προβλημάτων. Τα επιμέρους γνωρίσματα που προέκυψαν, μετά τις διαφοροποιήσεις και τις προσαρμογές αυτές, και τα οποία μπορούμε να θεωρήσουμε ως ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του συστήματος Ραϊφφάιζεν είναι, κυρίως, τα εξής:

■ Η παράλληλη ανάπτυξη αγροτοπιστωτικών και αποταμιευτικών λειτουργιών

Με δεδομένο ότι για την είσοδο στους συνεταιρισμούς τύπου Ραϊφφάιζεν το απαιτούμενο, ως δικαίωμα εγγραφής, ποσό ήταν ελάχιστο, το δε ύψος των συνεταιριστικών μεριδών, όταν αυτές έγιναν πλέον υποχρεωτικές από το νόμο, καθορίστηκε σε συμβολικό ποσό¹⁷⁵, κρίθηκε αναγκαίο να λειτουργούν αυτοί, ταυτόχρονα και ως ταμιευτήρια.

Στο βαθμό, επομένως, που ήθελαν να παραμείνει αναλλοίωτος ο αυτοβοηθητικός τους χαρακτήρας θα έπρεπε αυτοί να στηρίζονται, σε ολόένα αυξανόμενη κλίμακα, σε κεφάλαια που ο συνεταιρισμός θα συγκέντρωνε με την προσέλκυση καταθέσεων. Αν και το έδαφος ήταν βέβαια κατάλληλα προετοιμασμένο, εξαιτίας κυρίως της αποταμιευτικής παράδοσης που είχε

¹⁷⁴ Βλέπε: E. GRÜNFELD, *ό.π.*, σσ. 169-170.

¹⁷⁵ Αρχικά οι πιστωτικοί συνεταιρισμοί τύπου Ραϊφφάιζεν δεν είχαν κεφάλαια προερχόμενα από συνεταιριστικές μερίδες. Αργότερα, όμως, μετά την ισχύ του γερμανικού νόμου περί συνεταιρισμών, που καταρτίστηκε με τη συμβολή του Σούλτσε, εαβλήθηκε στο συνεταιρισμό η υποχρέωση ύπαρξης κεφαλαίου σχηματιζόμενου με συνεταιριστικές μερίδες. Ακόμα και τότε, πάντως, οι συνεταιρισμοί αυτού του τύπου είχαν προβλέψει μερίδες λίγων μάρκων ή pfennings. Βλέπε σχετικά: Γεωργ. ΓΡΑΜΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ, *ό.π.*, σ. 169.

διαμορφώσει ο προτεσταντισμός, εν τούτοις οι «ενώσεις για αποταμίευση και δανεισμό», έπρεπε να εργαστούν μεθοδικά για να πετύχουν το στόχο τους. Σε κάθε περίπτωση ήταν απαραίτητη η συμβολή τους για την περαιτέρω εξάπλωση του αποταμιευτικού πνεύματος, αφού η διαπαιδαγώγηση των συνεταιρών¹⁷⁶ στο να είναι πιο φειδωλοί στις δαπάνες τους και στο να εξοικονομούν, έτσι, χρήματα έπρεπε να αποτελεί διαρκές μέλημά τους.¹⁷⁷ Η κοινή επιθυμία, συνακόλουθα, να ενδυναμωθούν, όλο και περισσότερο, οι δικές τους τοπικές πιστωτικές οργανώσεις λειτουργούσε μεταξύ των συνεταιρών ως επιπλέον κίνητρο, που τους παρωθούσε στη δημιουργία πρόσθετων αποταμιεύσεων, προς επαύξηση των συνεταιριστικών καταθέσεων.

■ Ο συνδυασμός της απεριόριστης ευθύνης με την περιορισμένη ακτίνα δράσης

Η συγκρότηση πιστωτικών φορέων που ως κύρια πηγή άντλησης της οικονομικής τους δύναμης θα είχαν τις αποταμιεύσεις των συνεταιρισμένων μελών (ή και τρίτων) εκρίνετο μεν αναγκαία, αλλά όχι και επαρκής, για την επιτυχία του εγχειρήματος. Τούτο επειδή από μεν τους δυστυχούντες γεωργούς δε θα μπορούσαν να συγκεντρωθούν, άμεσα τουλάχιστον, κεφάλαια επαρκή ενώ, αφετέρου, και από τις καταθέσεις ευποροτέρων τρίτων ο συνεταιρισμός μόνο αν υποσχόταν κερδοφορία θα μπορούσε να επωφεληθεί.

Το τελευταίο αυτό ενδεχόμενο, όμως, σχεδόν αποκλειόταν αφού κάτι τέτοιο θα ήταν ασυμβίβαστο με το όλο μη κερδοσκοπικό πνεύμα των εμπνευστών του συστήματος. Έτσι

¹⁷⁶ Ο Φιλίπποβιτς, στο κλασικό σύγγραμμά του περί αγροτικής πολιτικής, είχε επισημάνει πως οι συνεταιρισμοί τύπου Ραϊφάιζεν δεν χρησίμευαν μόνο ως όργανα οικονομικής βοήθειας των αγροτών, αλλά συνέβαλαν σημαντικά, επίσης, και στη διαπαιδαγώγηση τούτων.

Βλέπε σχετικά: Eng. von PHILIPPOVICH, *La politique agraire*, μετάφρ. από τα γερμανικά: S. Boussy, Paris: V.Giard et E.Brière, 1904, pp. 306-307.

¹⁷⁷ Σύμφωνα με τον Πάνου, η συστηματική καλλιέργεια και συχνά και η προπαγάνδη του αποταμιευτικού πνεύματος, όπως δείχνει η πείρα ξένων χωρών (και της Γερμανίας), ήταν αυτή που συνετέλεσε στο να διαμορφωθεί, ως συνήθεια πλέον, η ροπή προς αποταμίευση και να συνεχίζεται έτσι αυτή, ακόμα και σε περιόδους οικονομικών κρίσεων ή δυσκολιών. Παράλληλα, ο ίδιος συγγραφέας θεωρεί ότι η εξάπλωση του πνεύματος αυτού υπήρξε από τους παράγοντες εκείνους που απέτρεψαν τη μαζική «προλεταριοποίηση» και συνέτειναν στην ενσωμάτωση ευρύτερων λαϊκών στρωμάτων στο οικονομικό και κοινωνικό καθεστώς.

κρίθηκε ότι, προκειμένου να ευδοκιμήσει ο τύπος αυτός συνεταιρισμών, θα ήταν απαραίτητη η παράλληλη προσφυγή στη δημιουργία μηχανισμού, που θα ενίσχυε τη συλλογική πιστωτική επιφάνεια. Προτάθηκε, συνεπώς, ως απαραίτητο συμπλήρωμα της αρχής της αυτοβοήθειας, η αρχή της ανευθύνης. Η τελευταία αυτή μάλιστα υπό τη διευρυμένη της εκδοχή, αφού το σύστημα Ραϊφφάιζεν, στην αρχική σύλληψή του, είχε δείξει την προτίμησή του στους συνεταιρισμούς απεριόριστης ευθύνης.

Ας σημειωθεί ότι την ομαλή λειτουργία μιας τέτοιας, επαχθούς όντως, νομικής μορφής ανάληψης ευθύνης¹⁷⁸, είχε διευκολύνει η παράλληλη προσήλωση στην προαναφερθείσα αρχή της στενής περιφέρειας (ενορίας). Τούτο, κυρίως, ένεκα του αμοιβαίου κοινωνικού ελέγχου που συνεπιφέρει αυτή και ο οποίος είναι, ως γνωστόν, ιδιαίτερα εντατικός στις μικρές τοπικές κοινωνίες. Εξυπακούεται πως ο τρόπος λειτουργίας ενός τέτοιου εγγυοδοτικού μηχανισμού αφενός δε θα 'πρεπε να αλλοιώνει τον αυτοβοθητικό χαρακτήρα του συστήματος Ραϊφφάιζεν, και, αφετέρου, δε θα μπορούσε παρά να τελεί υπό τους περιορισμούς, τους επιβεβλημένους από τη συμπληρωματικότητα του ρόλου τους.

■ Το αδιανέμητο των κερδών πηγή τροφοδότησης και διεύρυνσης των (επίσης αδιανέμητων) ειδικών αποθεματικών

Οι κίνδυνοι τους οποίους αναλάμβαναν τα μέλη των συνεταιρισμών αυτού του τύπου, αποδεχόμενα την απεριόριστη ευθύνη, δεν έπαυαν να είναι, παρά τις ασφαλιστικές δικλείδες

Βλέπε σχετικά: Δημ.ΠΑΝΟΥ, «Αποταμίευση και συνεταιρισμός», *Συνεταιριστής*, αρ. τεύχ. 86, Οκτώβριος 1953, σσ. 145-148.

¹⁷⁸ Τους κινδύνους που εγκυμονούσε η υιοθέτηση της απεριόριστης ευθύνης, δεν τους αγνοούσαν οι υποστηρικτές του συστήματος Ραϊφφάιζεν και γι' αυτό είχαν πάρει τα μέτρα τους. Ανάμεσα στα «αντίδοτα» που είχαν φροντίσει να υπάρξουν για την πρόληψη ανεπιθύμητων παρενεργειών σταχυολογούμε τα εξής: 1) Χορήγηση δανείων αποκλειστικά και μόνο σε μέλη του συνεταιρισμού, 2) Τακτικός (ανά τρίμηνο) έλεγχος σχετικά με την ασφάλεια των απαιτήσεων, τόσο ως προς τους πιστούχους όσο και ως προς τους εγγυητές, με παράλληλη λήψη μέτρων για τη διασφάλιση των επισφαλών απαιτήσεων, 3) Ενίσχυση του εποπτικού συμβουλίου όχι μόνο ποσοτικά (αύξηση αριθμού μελών) αλλά και ποιοτικά (έμμεση δημιουργία προϋποθέσεων εκλογής ως μελών σε αυτό των πλέον φερέγγυων συνεταιριών), 4) Ασυμβίβαστο μεταξύ της ιδιότητας του λογιστή του συνεταιρισμού και αυτής του μέλους του διοικητικού ή εποπτικού συμβουλίου. Βλ. σχετικά: F. W. RAIFFEISEN, *The Credit Unions*, ό.π., σσ. 42-43.

του συστήματος, ιδιαίτερα αυξημένοι. Έτσι από την αρχή ο στόχος ήταν, προϊόντος του χρόνου, να οδηγηθούν οι συνεταιρισμοί στη δημιουργία ισχυρών αποθεματικών, τα οποία διευρυνόμενα θα συνέβαλαν στην άμβλυνση των κινδύνων (μέχρι σχεδόν την εκμηδένισή τους)¹⁷⁹, όσον αφορούσε στην προσωπική περιουσία των μελών

Η καθιέρωση του υδιανέμητου των περισσευμάτων (κερδών) θα αποτελούσε μια πηγή που τροφοδοτούσε τα αποθεματικά κεφάλαια, έτσι ώστε, ύστερα από μερικά χρόνια, να συσσωρεύονται σημαντικά ποσά, τόσα που να συνιστούν πρόσθετη εξασφάλιση, κυρίως για τα ίδια τα μέλη, τα οποία συμμετείχαν διακινδυνεύοντας την προσωπική τους περιουσία. Στη μακρά διάρκεια, λοιπόν, η αρχική αλληλεγγύη των μελών μετασχηματιζόταν, όπως έχει επισημανθεί¹⁸⁰, σε αλληλεγγύη μεταξύ των γενεών. Τούτο, πολύ περισσότερο μάλιστα, στο βαθμό που οι συνεταιίροι δε θεμελιώναν ατομικά κανένα δικαίωμα επί του αποθεματικού, όχι μόνο κατά τη διάρκεια της λειτουργίας του συνεταιρισμού αλλά ούτε και μετά τη διάλυση και εκκαθάρισή του.

Στις περιπτώσεις αυτές (διάλυσης ή εκκαθάρισης), λοιπόν, και σε αρμονία προς την προαναφερθείσα εσωτερική λογική που διατρέχει το όλο σύστημα, τα καταστατικά των συνεταιρισμών που το συγκροτούσαν περιείχαν την πρόβλεψη για διάθεση των αποθεματικών, σε οργανώσεις παρεμφερούς σκοπού για την χρηματοδότηση κοινωφελών δραστηριοτήτων.¹⁸¹

■ Η έμφαση στα μεσο-μακροπρόθεσμα παραγωγικά δάνεια και

στην αυστηρότητα ελέγχου ως προς τους σκοπούς και τη χρήση τούτων

Οι πιστωτικοί συνεταιρισμοί τύπου Ραϊφφάιζεν δεν αρνούνται τον βραχυπρόθεσμο δανεισμό¹⁸² (με εξαίρεση βέβαια τα βραχύτατης προθεσμίας δάνεια που προσιδιάζουν σε

¹⁷⁹ Βλέπε διεξοδικά στο: Γ.Σ. ΤΡΙΒΙΖΑ, *ό.π.*, σσ. 37-41.

¹⁸⁰ Βλέπε σχετικά: Γ.ΓΡΑΜΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο σύγχρονος συνεργατισμός...*, *ό.π.*, σ. 170.

¹⁸¹ Βλέπε σχετικά: Ernest GRÜNFELD, *ό.π.*, σ. 170. Παράβαλε και: Γεωρ. ΔΑΣΚΑΛΟΥ, *Αστικοί και Γεωργικοί Συνεταιρισμοί*, Αθήνα: Σύγχρονη Εκδοτική, 1992, σ. 90.

¹⁸² Βλέπε: Σωκράτη ΙΑΣΕΜΙΔΗ, «Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί», στο Γεωργικόν Δελτίον, έτος 3^{ον}, τευχ. Α', Ιανουάριον 1913, σ. 43 (σε συνδυασμό και με την παραγρ. 42 του «Καταστατικού Γεωργικού Ηνωτικού Συνεταιρισμού Ραϊφφάιζεν – κατά τον οργανισμόν Νουβίδ», όπως παρατίθεται στο *ίδιο*, σ. 85.

άλλους, π.χ. εμπόριο, τομείς)¹⁸³. Εν τούτοις είναι έκδηλη η προτίμησή τους στα δάνεια μέσης¹⁸⁴ και μακράς προθεσμίας.

Η προτίμηση αυτή οφείλεται, κυρίως, στο γεγονός ότι οι χορηγούμενες πιστώσεις, (που παρέχονται αποκλειστικά και μόνο σε γεωργούς – μέλη τους), πρέπει να χρησιμοποιούνται για την επίτευξη παραγωγικών και μόνο στόχων.¹⁸⁵ Όπως έχει, σχετικά, επισημάνει ο Gide, επιβάλλεται να είναι τα δάνεια αυτού του τύπου ετήσια, τουλάχιστον, επειδή «... αι γεωργικαί βελτιώσεις δια τας οποίας προορίζονται, πραγματοποιούνται εις απώτερον χρόνον».¹⁸⁶

Μια πολιτική όπως αυτή όμως, από τη φύση της θα λέγαμε μακρόπνοη, δε θα μπορούσε παρά να στηρίζεται σε αυστηρούς ελέγχους σκοπιμότητας αλλά και στη στενή παρακολούθηση της πορείας των χορηγούμενων δανείων.

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η φερεγγυότητα του δανειζόμενου ήταν ασφαλώς αναγκαία προϋπόθεση για την έγκριση του δανείου, αλλά όχι και επαρκής. Δεν αρκούσε, δηλαδή, η προσωπική αξιοπιστία του δανειζόμενου ούτε και η διευρυμένη περιουσιακή του βάση για να εξασφαλίσουν «... την εύστοχον διάθεσιν του εις αυτόν δανειζόμενου χρήματος».¹⁸⁷ Δεδομένου

¹⁸³ Διεξοδικότερα ως προς τις ιδιαιτερότητες της αγροτικής πίστης και τις διαφορές της από άλλες πιστωτικές μορφές που προσιδιάζουν σε άλλους τομείς (εμπορικό, βιομηχανικό) βλέπε στο: Γεώργ. ΓΡΑΜΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Η αγροτική πίστις εις την Δυτικήν Ευρώπην και εν Ελλάδι», Αθήναι: Ανάτυπον εκ του «Οικονομικού Ταχυδρόμου», 1964, σσ. 8-11.

¹⁸⁴ Όπως σημείωνε ο Πετρίδης, μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι οι πιστώσεις μέσης προθεσμίας είχαν, εκ των πραγμάτων επιβληθεί ένεκα των ιδιαίτερων συνθηκών της γεωργικής παραγωγής. Πιο συνηθισμένες ανάμεσα σε αυτές ήσαν οι χορηγούμενες για αγορά εφοδίων (σπόρων, λιπασμάτων κλπ.), οι οποίες και είχαν, κατά κανόνα, 18μηνη διάρκεια. Βλέπε σχετικά: Δημ. ΠΕΤΡΙΔΗ, *Η αγροτική πίστις*, Αθήναι: Κάουφμαν, 1934, σσ. 35-36.

¹⁸⁵ Βλέπε: Α. Β. ΔΕΛΙΔΗ, *Ο συνεταιρισμός στις συνθήκες του καπιταλισμού*, Αθήναι: Gutenberg 1978, σ. 56.

¹⁸⁶ Καρόλου ΖΙΝΤ, «Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί», μετάφρ. Αντ. Χατζηλαποστόλου, Αθήναι: *Ανεξάρτητος*, 1934, σ. 68.

Όπως μάλιστα προσθέτει, διευκρινίζοντας, ο ίδιος συγγραφέας: «... συχνάκις δε πολλά έτη (αργότερα) και μάλιστα δια μίαν άμπελον πέντε έτη δια να δώση αποτελέσματα το κεφάλαιον» (στο ίδιο, σ. 68).

¹⁸⁷ Α. ΡΟΝΤΗΡΗ, *Η γεωργική πίστις εν Ελλάδι*, Εν Αθήναις, 1911, σ. 76. Ας σημειωθεί, εξάλλου, πως η βασισμένη στην περιουσία και ιδίως στην ακίνητη περιουσία πίστη είναι, εξάλλου, το γνώρισμα της εκμπράγματος και δη της υποθηκικής αγροτικής πίστης. Σχετικά με τη δέσμη κριτηρίων που απαιτούσε η, δια του ενυπόθηκου δανεισμού, ασκούμενη αγροτική πίστη, είναι ενδεικτικό το ερωτηματολόγιο επί της υποθηκικής νομοθεσίας που συνέταξε η Δημοσιονομική Επιτροπή της Κοινωνίας των Εθνών.

ότι, όπως σημειώνει ο Ροντήρης¹⁸⁸ «... και το αξιοπιστότατον (sic) πρόσωπον δύναται να προβή εις επιχείρησιν αμφιβόλου εκβάσεως», γι' αυτό και οι πιστωτικοί συνεταιρισμοί του συστήματος Ραϊφφάιζεν έδειχναν, πριν χορηγήσουν το δάνειο, ιδιαίτερη προσοχή στην «εξέλεξιν του σκοπού προς τον πρόκειται να χρησιμοποιηθεί». Μόνο δε όταν έκριναν ότι το αιτούμενο δάνειο θα χρησιμοποιηθεί για κάποιον από τους ενδεικνυόμενους σκοπούς, δηλαδή προκειμένου να βελτιώσει την γεωργική εκμετάλλευση του πιστολήπτη «δια της χρησιμοποίησεως του δανείου αποκλειστικώς δια παραγωγών και ποτέ δια δαπάνας», κατά την εύστοχη διατύπωση του Ζιντ¹⁸⁹, προχωρούσαν οι διοικούντες το συνεταιρισμό στην έγκριση του δανείου.

Όμως ο έλεγχος δε σταματούσε εκεί. Εκρίνετο απαραίτητο να υπάρχει διαρκής μέριμνα για την παρακολούθηση της ορθολογικής χρήσης του δανείου. Ακριβώς, μάλιστα, επειδή η ακτίνα δράσης των συνεταιρισμών αυτών ήταν περιορισμένη, διευκολύνονταν οι διοικούντες αυτούς, ώστε να έχουν πλήρη εποπτεία ως προς την υλοποίηση των σκοπών για τους οποίους είχε χορηγηθεί το δάνειο.¹⁹⁰ Είναι δε χαρακτηριστικό του συστήματος ότι, στην περίπτωση που διαπιστωνόταν παρέκκλιση από τους προαναφερθέντες σκοπούς, ο συνεταιρισμός, σύμφωνα με το καταστατικό, διατηρούσε το δικαίωμα «... να επιχειρήση την επιστροφήν (του δανείου) εντός τεσσάρων εβδομάδων».¹⁹¹

Βλέπε: ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ, Αποστολή της Δημοσιονομικής Επιτροπής εν σχέσει προς την αγροτικήν πίστιν, «Ερωτηματολόγιον επί της υλοθηκικής νομοθεσίας», Γενεύη 28 Φεβρουαρίου 1931, επίσημος αριθμός F/c A./6. Το έγγραφο σε Φ. ΙΑ.ΕΤΕ.

¹⁸⁸ Α.ΡΟΝΤΗΡΗ, *ό.π.*, σ. 76.

¹⁸⁹ Καρόλου ΖΙΝΤ, *ό.π.*, σ. 67.

¹⁹⁰ Αθανάσιος ΡΟΝΤΗΡΗ, *ό.π.*, σ. 77.

¹⁹¹ Βλέπε: Καταστατικόν Γεωργικού Συνεταιρισμού Ραϊφφάιζεν (κατά τον οργανισμόν Νουβίδ) παράγραφος 42, όπως παρατίθεται [σφ. 65-91] στο Σωκρ.ΙΑΣΕΜΙΔΗ, «Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί», *ό.π.*, σ. 85.

■ Η ροπή προς το συγκεντρωτισμό (τραπεζοκεντρισμό) και η επιλογή δημιουργίας συνεταιριστικής «κεντροτράπεζας»

Ο συνασπισμός του γεωργικού πληθυσμού σε μια κεντρική συνεταιριστική οργάνωση φαίνεται ότι, όσο περνούσαν τα χρόνια, έτεινε να γίνει έμμονη ιδέα στον ίδιο το Ραϊφφάιζεν¹⁹² και τους συνεργάτες του. Ιδίως κατά τη δεκαετία του 1860 και μετά την εξάπλωση που γνώρισε η κίνηση, όταν ο γεωργικός σύλλογος της Ρηνικής Πρωσσίας στρατεύτηκε στην υπόθεση του συνεργατισμού¹⁹³, οι ιθύνοντες της κίνησης ήσαν πλέον πεπεισμένοι ότι είχε έρθει η ώρα της υλοποίησης των σχεδίων τους.

Κατά τη διάρκεια, λοιπόν, των εργασιών της Σύσκεψης του Ιουνίου 1869¹⁹⁴ τέθηκε επί τάπητος το ζήτημα. Μετά από ένα προβληματισμό σχετικά με την ανάγκη οι συνεταιρισμοί είτε να συνδεθούν με ένα από τα υφιστάμενα πιστωτικά ιδρύματα είτε να προχωρήσουν, στηριζόμενοι στις δυνάμεις τους, στη δημιουργία δικής τους τράπεζας, επικράτησε η δεύτερη άποψη. Αποφασίστηκε, η ίδρυση Τράπεζας βασισμένης στους συνεταιρισμούς και έτσι το 1872¹⁹⁵ η Γεωργική Συνεταιριστική τράπεζα του Ρήνου, με έδρα το Neuwied, έλαβε σάρκα και οστά. Έκτοτε θα δημιουργηθούν και άλλες όμοιες Τράπεζες (στην Έσση, στη Βεσφαλία

¹⁹² Όπως έγραφε σχετικά, σε επιστολή του, ο Ραϊφφάιζεν: «...Μου φαίνεται βασικά αναγκαίον, αντίκρυ στους θεωρητικούς της εποχής μας να προβάλωμεν βαθμηδόν την ιδέα που ακολουθούμε, με την πείρα που αποκτήσαμε και τα αποτελέσματα που επετύχαμε. Η ιδέα που ακολουθούμε είναι να δημιουργήσουμε μια μόνη οργάνωση δι' όλη τη Γερμανία». Βλέπε: Φ.Γ. ΡΑΪΦΦΑΙΖΕΝ, «Απόσπασμα επιστολής στον καθηγητή Δρ. Φον ντερ Γκολτς», όπως παρατίθεται μεταφρασμένο σε ανυπόγραφο άρθρο υπό τον τίτλο: «Από την συνεταιριστικήν δράσιν του Φ.Γ. Ραϊφφάιζεν», περιοδ. *Συνεργατισμός*, α.ρ.τ.6 [σσ. 115-116], Μάρτιος 1930, σ. 116.

¹⁹³ Βλέπε σχετικά: Ernest GRÜNFELD, *ό.π.*, σσ. 171-172.

¹⁹⁴ Βλέπε: F.W. RAIFFEISEN, «*The Credit Unions*», *ό.π.*, σ. 106.

¹⁹⁵ Την ίδια χρονιά ο Ραϊφφάιζεν έγραφε: «...όπως συνέβη σ' αυτή την επαρχία (Ρηνανία), βαθμηδόν και σε άλλες επαρχίες θα λάβη μέρος στην οργάνωση και ο βιομηχανικός πληθυσμός: . πριν 16 χρόνια ακόμη προέβλεπα καθαρά την κατάσταση... τότε είχα την ιδέα να στηριχθώ η οργάνωση αυτή επάνω στην κυβερνητική υπηρεσία των δήμων. Πολλοί δοκίμαϊ και ενέργειαι κοντά σε διοικητικούς υπαλλήλους απέτυχαν και τώρα πιστεύω πως μπορεί κανείς να βασισθώ μόνον σε οργάνωση βγαλμένη μέσα από τους συνεταιρισμούς».

Βλέπε: Γρ.Γ. ΡΑΪΦΦΑΙΖΕΝ, «Απόσπασμα επιστολής στον καθηγητή Γκολτς», όπως παρατίθεται στο: «Από την συνεταιριστικήν δράσιν του Φρ. Γ. Ραϊφφάιζεν», *ό.π.*, σ. 116.

κλπ)¹⁹⁶ που θα οδηγήσουν στην μετεξέλιξη του συστήματος προς τον τραπεζοκεντρισμό¹⁹⁷ με την ίδρυση το 1874 της Γενικής Γεωργικής Τράπεζας της Γερμανίας. Το τραπεζικό αυτό ίδρυμα, υπό την πίεση του συστήματος Σούλτσε, που αντιμετώπισε ανταγωνιστικά τη νέα τράπεζα και την πολέμησε σε νομικό επίπεδο¹⁹⁸, αναγκάστηκε να λάβει μετοχικό χαρακτήρα (1876) και μετονομάστηκε σε «Γεωργική Πιστωτική Κεντροτράπεζα».¹⁹⁹

1.5. Τα παράγωγα συστήματα

1.5.1. Εισαγωγικές επισημάνσεις

Τα δύο συστήματα που προαναφέραμε υπήρξαν, αναμφίβολα, εκείνα που γνώρισαν τη μεγαλύτερη διάδοση, όχι μόνο στην Ευρώπη αλλά και σε πολλές άλλες χώρες πέρα από αυτήν.

Όμως, όπως είχαμε αρκετές περιπτώσεις χωρών στις οποίες η πρόσληψη των «επεισακτών» θεσμών συνεταιριστικής πίστης έγινε, χωρίς να προηγηθούν οι απαραίτητες προσαρμογές και η εναρμόνιση προς τις τοπικές συνθήκες, έτσι είχαμε και περιπτώσεις όπου έλαβαν χώρα πετυχημένες προσπάθειες για δημιουργική ανάπλαση των συστημάτων.

Η Ιταλία και η Γαλλία είναι δύο παραδείγματα χωρών στις οποίες, με αφετηρία τα γερμανικά πρότυπα συνεταιριστικής πίστης και συλλογικού δανεισμού, επιχειρήθηκε, με αρκετή επιτυχία, η συγκρότηση παράγωγων συστημάτων, που αποδείχτηκαν συμβατά προς τις εγχώριες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες. Έτσι στη μεν Ιταλία συγκροτήθηκαν τα μοντέλα συνεταιριστικής πίστης Luzzatti και Wollemborg, ενώ στη Γαλλία εκείνα των Rostand και Durand.

¹⁹⁶ Βλέπε διεξοδικότερα για τη δημιουργία και μετεξέλιξη των πιστωτικών ιδρυμάτων του συστήματος Ραιφφάιζεν στο: Γεώργ. ΤΡΙΒΙΖΑ, *ό.π.*, σσ 47-51

¹⁹⁷ Όσον αφορά στη λογική της δημιουργίας Κεντρικής Συνεταιριστικής Τράπεζας καθώς και τις πρώτες υλοποιήσεις βλέπε συνοπτικά στο: Henry DEVINE, *People's Cooperative Banks*, London – Paris – N.York and Melbourne: Cassel and company, 1908, pp. 46-50

¹⁹⁸ Βλέπε σχετικά: Ernest GRÜNFELD, *ό.π.*, σ. 172.

¹⁹⁹ Βλέπε: Henry DEVINE, *ό.π.*, σ. 46.

Τα μοντέλα αυτά οφείλουν την ονομασία τους στους εμπνευστές και ιδρυτές των ομώνυμων συνεταιριστικών κινήσεων, στην Ιταλία και τη Γαλλία, από όπου και αντλούν τις αρχές τους.

1.5.2. Παράγωγα συστήματα στην Ιταλία

1.5.2.α. Το σύστημα συνεταιριστικής πίστης Luzzatti

Το σύστημα των Λαϊκών Τραπεζών αλληλοβοήθειας που συγκροτήθηκε στη Γερμανία από τη συνεταιριστική κίνηση, η οποία είχε ιδρυθεί υπό την καθοδήγηση του Schulze – Delitzsch βρήκε γρήγορα μιμητές και στην Ιταλία.²⁰⁰

Όπως τόνιζε, όμως, ήδη από το 1898, ο Ευταξίας, αναφερόμενος σε αυτήν ακριβώς τη «μεταφύτευση», και στην Ιταλία, του γερμανικού προτύπου Λαϊκών Τραπεζών «...Αι Τράπεζαι αυταί εκ Γερμανίας μετεμυτευθήσαν εις την άνω Ιταλίαν, ιδία εις την Λομβαρδίαν, ης οι κάτοικοι, κοινήν έχοντες την καταγωγήν με τους Γερμανούς, προσομοιάζουσι πολύ προς τούτους και κατά τον χαρακτήρα και κατά την κοινωνικήν ανατροφήν. Ηυδοκίμησαν δε αυταί κατ' εξοχήν παρά τοις αγροτικοίς πληθυσμοίς της Λομβαρδίας...».²⁰¹ Είναι σαφές από την παραπάνω διατύπωση πως, παρ' ότι γίνεται γενικά λόγος για «μεταφύτευση», πρόκειται στην ουσία για μια διαφορετική εκδοχή «Λαϊκών Τραπεζών». Αναδεικνύεται, συνεπώς, και από τον Ευταξία, η δραστηριοποίηση των συγκεκριμένων 'Τραπεζών' στον αγροτικό χώρο, κάτι δηλαδή που έχει τονισθεί και από άλλους μελετητές του συστήματος²⁰², ενώ όπως είδαμε το αντίστοιχο γερμανικό πρότυπο,

²⁰⁰ Ως προς τη συσχέτιση των δύο τύπων Λαϊκών Τραπεζών (Schulze – Delitzsch και Luzzatti) βλέπε συνοπτικά: Carlo DRAGONI, *Economia agraria*, Milano, Ulrico Hoepli, 1932 ιδίως pp. 714-715

²⁰¹ Αθανασίου ΕΥΤΑΞΙΟΥ, «Αγόρευσις περί του σταφιδικού ζητήματος», (εν τη Συνεδρία της 10^{ης} Οκτωβρίου 1898, της Β' Συνόδου του Σταφιδικού Συνεδρίου) ανέτυπον, Εν Αθήναις: Σακελλαρίου, 1898, σελ. 19.

²⁰² Σύμφωνα με έναν από τους εγκυρότερους μελετητές του συστήματος (και θεμελιωτή αντίστοιχης κίνησης στη Γαλλία η κύρια συνεισφορά του Luzzatti συνίσταται ακριβώς στο ότι μετασχημάτισε το σύστημα των Λαϊκών Τραπεζών, προσδίδοντάς τους χαρακτηριστικά τέτοια ώστε τελικά το σύστημα αυτό να προσιδιάζει στον ιδιαίτερο χαρακτήρα της αγροτικής πίστης. Βλέπε: Eugene ROSTAND, *Le Concours des caisses d' épargne au crédit agricole*, Paris: Guillaumin, 1897, pp. 133-134.

επιδίωκε να συνδράμει οικονομικά τους δραστηριοποιούμενους επιχειρηματικά, κυρίως, στα αστικά κέντρα.²⁰³

Εκτός από την παραπάνω διαφοροποίηση, όμως, μια δεύτερη ουσιώδη απόκλιση από το γερμανικό υπόδειγμα συνιστούσε η ενδοτικότερη στάση έναντι της προσφερόμενης στους συνεταιρισμούς κρατικής βοήθειας.²⁰⁴ Διακρίνουμε, δηλαδή, έναντι της δογματικής απόρριψής της από το σύστημα Schulze – Delitzsch, μια κατάφαση προς ένα επικουρικό ρόλο της συνδρομής αυτής, κυρίως με τη δημιουργία κινήτρων με κυβερνητική πρωτοβουλία.²⁰⁵

Μια τρίτη και σημαντική, για την εναρμόνιση του συστήματος προς τις ιδιαιτερότητες της αγροτικής πίστης, απόκλιση, υπήρξε, τέλος, η πρόνοια του Luzzatti για σμίκρυνση του ύψους της συνεταιρικής μερίδας.²⁰⁶

Πράγματι το ποσό που έπρεπε να καταβληθεί, ολοσχερώς ή τμηματικά, για την αγορά κάθε συνεταιρικής μερίδας είχε ελαχιστοποιηθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε και οι φτωχότεροι των αγροτών είχαν πλέον τη δυνατότητα να συμμετάσχουν στις τοπικές 'Λαϊκές Τράπεζες'. Το προσαρμοσμένο, λοιπόν, στις ιδιαιτερότητες της αγροτικής πίστης και στις ανάγκες των ιταλών αγροτών σύστημα Luzzatti γνώρισε σε σύντομο χρόνο την επιτυχία.

²⁰³ Βλέπε: Γ. ΔΑΣΚΑΛΟΥ, *Κοινωνική Οικονομία – Αστικοί και Γεωργικοί Συνεταιρισμοί*, Αθήνα. Σύγχρονη Εκδοτική, 1991, σελ. 89.

²⁰⁴ Σύμφωνα με τη σχετική προτροπή του Luzzatti: «βοήθα τον εαυτόν σου, ο ουρανός και το κράτος θα σε βοηθήσουν» Βλέπε: Marie – Rose MAYEUX (Centro Lavoro Analisi), «Luzzatti Luigi (1841-1927), *Anthologie cooperative*», *Archives Internationales de Sociologie de la Coopération et du Développement*, No 41-42 [pp. 221-225], Numéro special, Janvier – Décembre, 1977, p. 221

²⁰⁵ Όπως είχε επισημάνει χαρακτηριστικά, ήδη από το 1888, ο Εμπειρικός σε ένα από τα κείμενα, που στόχευαν να προπαγανδίσουν και στη χώρα μας τη σπουδαιότητα την οποία θα είχε ο θεσμός, για την αντιμετώπιση των αναγκών χρηματοδότησης του αγροτικού τομέα: «...εν Ιταλία αι Τράπεζαι αυταί του Λαού, εισαχθείσαι προ πολλού, ως ελατήριον είχαν την ιδιωτικήν πρωτοβουλίαν, βοηθουμένην και ωβουμένην, κατά τα πρώτα βήματά της, παρά της κυβερνητικής επεμβάσεως». Ε. ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΥ, «Αγροτικών Ζήτημα και Τράπεζαι του Λαού», όπως δημοσιεύεται [σσ. 203-213] στο περιοδικό *Οικονομική Επιθεώρησης*, τομ. 12^{ος}, έτος 12^{ος}, Εν Αθήναις, 1888, σελ. 210.

Στο ίδιο άρθρο τονίζεται ότι και στην Ελλάδα θα μπορούσε να αξιοποιηθεί ο θεσμός αυτός «...αρκεί να δοθεί ώθησίς τις...έως ότου κεντηθή καταλλήλως η χορδή της ιδιωτικής πρωτοβουλίας» (Στο ίδιο σελ. 212) και υποδεικνύεται ο ρόλος που έπρεπε να αναλάβουν οι βουλευτές κάθε Νομού και κάθε Επαρχίας, ώστε οι αποταμιεύσεις να επανεπενδύονται στην περιοχή όπου δημιουργούνται, όπως γινόταν και στην Ιταλία όπου, όπως γράφει: «αι οικονομίαι ενός και του αυτού διαμερίσματος διετίθεντο προς ικανοποίησιν των αναγκών αυτού τούτου, η δε τοπική φειδώ εδαπανάτο εις τοπικάς παραγωγικάς χρείας» (Στο ίδιο σελ. 211)

²⁰⁶ Βλέπε: Ch. GIDE, *Οι γεωργικοί...*, ό.π., σελ. 78

Από το 1864, που ιδρύθηκε η πρώτη Λαϊκή Τράπεζα (είχε προηγηθεί, το 1863, η έκδοση του γνωστού έργου του Luzzatti για τις Λαϊκές Τράπεζες)²⁰⁷ μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα τα πιστωτικά αυτά ιδρύματα είχαν πολλαπλασιαστεί.²⁰⁸ Σε συνδυασμό μάλιστα με τα 'Ταμεία' του συστήματος Wollemborg επρόκειτο να συμβάλουν στην οικοδόμηση ενός μαζικού συστήματος συνεταιριστικής αγροτικής πίστης.²⁰⁹ Ήταν, μάλιστα, τέτοια η συνεισφορά του συστήματος Luzzatti, ώστε ο Muley θεωρούσε, όπως χαρακτηριστικά έγραφε, ότι στην Ιταλία: χάρις σε αυτό «...και εις τον θαυμάσιον οργανισμόν τούτων (σσ. των 'Λαϊκών Τραπεζών') το πρόβλημα της αγροτικής πίστεως δύναται να θεωρηθή ως λελυμένον».²¹⁰

1.5.2.β. Το σύστημα συνεταιριστικής πίστης Wollemborg

Η διεισδυτικότητα την οποία εμφάνιζαν οι οργανώσεις του συστήματος Luzzatti ('Λαϊκές Τράπεζες'), των οποίων η δράση προηγήθηκε χρονικά και στον αγροτικό τομέα, είχε γενικότερες επιπτώσεις στην όλη εξέλιξη του ιταλικού αγροτοπιστωτικού συστήματος. Είναι δε απαραίτητη δε η συνεκτίμηση του γενικότερου πλαισίου και επειδή έτσι διευκολύνεται η αναζήτηση μιας εξήγησης, αναφορικά με τη χρονική υστέρηση, με την οποία αναδύθηκαν στην Ιταλία τα πιστωτικά ταμεία, που ακολουθούσαν τις αρχές του συστήματος Ραϊφράιζεν.

Όπως έγινε, λοιπόν, φανερό με την πάροδο του χρόνου ένα σύστημα δανεισμού, σαν και αυτό του Luzzatti, που ως πρότυπό του είχε θεσμούς που είχαν εγγεγραμμένα στο γενετικό τους κώδικα χαρακτηριστικά προσιδιάζοντα στον αστικό τομέα, ήταν αναπόφευκτο, εφαρμοζόμενο στον αγροτικό τομέα να προσκρούσει σε ανυπέρβλητα εμπόδια.

²⁰⁷ Marie – Rose MAYEUX, *ό.π.*, p. 221

²⁰⁸ Βλέπε ποσοτικά στοιχεία που δίνονται στο Eug. ROSTAND, *Le Concours des caisses d' épargne au crédit agricole...*, *ό.π.*, pp. 97-98 και 100-109

²⁰⁹ Τα τοπικά πιστωτικά ιδρύματα, και των δύο τύπων που ασκούσαν αγροτική πίστη στην Ιταλία, ξεπερνούσαν ήδη από την πρώτη δεκαετία του Κ' αιώνα τα 1800. Βλέπε: Ministère d' Agriculture – Service du crédit mutuel et de la coopération agricoles, *Dix ans de crédit agricole, 1900-1909*, Paris: Imprimerie Nationale, 1911, p.15.

²¹⁰ Λέοντος ΜΕΛΑ, *Συγκριτική Μελέτη περί Γεωργικής Πίστεως*, εν Αθήναις, 1902, σελ. 38.

Όπως δηλαδή θά'πρεπε να αναμένεται, ανεξάρτητα από τις προθέσεις των εμπνευστών του και παρά τις προσαρμογές που επιχειρήθηκαν, μόνο μέχρι ενός ορίου το σύστημα αυτό διατηρούσε τη λειτουργικότητά του, αφού πέραν τούτου ήταν από τη φύση του ακατάλληλο να ανταποκριθεί στις διευρυνόμενες απαιτήσεις. Κυρίως η δομή και η εσωτερική λογική του ήταν τέτοιες που δεν του επέτρεπαν να φτάσει μέχρι τις εσχαιές της ιταλικής επικράτειας ούτε να καλύψει τις ανάγκες και του μικρότερου ιταλικού χωριού. Εκεί ακριβώς, επομένως, όπου υπήρχε και η μεγαλύτερη ανάγκη παρέμβασης ενός εξειδικευμένου αγροτοπιστωτικού ιδρύματος, λόγω της απροθυμίας ή της ανεπάρκειας των άλλων τραπεζών, το πρόβλημα θα έτεινε να διαιωνιστεί. Έτσι όλο και περισσότερο αποδεικνυόταν και στην πράξη πως οι 'Λαϊκές Τράπεζες' τύπου Luzzatti το μόνο που θα μπορούσαν να πετύχουν ήταν ίσως, να αμβλύνουν κάπως κάποιες από τις επιπτώσεις της τοκογλυφίας.²¹¹

Η ανεπάρκεια μάλιστα αυτή είχε γίνει καταφανής, πλέον, όταν οι Ιταλοί αγρότες, ιδίως κατά την προτελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα βρέθηκαν αντιμέτωποι με ανυπέρβλητες οικονομικές δυσκολίες. Τότε ο συνδυασμός διευρυνόμενων πιστικών αναγκών και αύξουσας αδυναμίας των υφιστάμενων πιστωτικών δομών έτεινε να δημιουργήσει ένα μίγμα εκρηκτικό. Οι συνθήκες έδειχναν όλο και πιο ευνοϊκές για τη δραστηριοποίηση ενός αυθεντικότερου, και σαφώς πιο κατάλληλου για την προώθηση του μαζικού και συλλογικού δανεισμού των Ιταλών μικραγροτών, συστήματος.²¹²

Πιο συγκεκριμένα, η επέκταση του πεδίου των μη καλυπτόμενων από το δεσπόζον πιστωτικό σύστημα αγροτών, δημιουργούσε έναν, όλο και περισσότερο διευρυνόμενο, κενό χώρο και, με δεδομένο, ότι η κοινωνία, όπως και η φύση, απεχθάνεται τα κενά, αναπτύχθηκε έντονη τάση κάλυψής του. Βρήκαν οι δυνάμεις του ρωμαιοκαθολικισμού, κυρίως, έδαφος

²¹¹ Είναι χαρακτηριστικό ότι τη διαμεσολάβηση για τη διοχέτευση των πιστώσεων έξω από την ακτίνα δράσης των 'Λαϊκών Τραπεζών', ακόμα και στις παρυφές περιοχών μέχρι τις οποίες έφτανε η εμβέλεια των Τραπεζών τούτων, εξακολουθούσαν να κάνουν (μέχρι, τουλάχιστον, το 1888) ιδιώτες χρησιμοποιούμενης της μεθόδου του αλυσιδωτού δανεισμού. Βλέπε σχετικά: Αρ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ, «Κατάσταση της γεωργικής πίστωσης», περιοδ. *Οικονομική Επιθεώρησης*, τομ. 12^{ος} [σσ. 54-61], έτος 12^{ος}, Εν Αθήναις, 1888, σ. 56.

²¹² Βλέπε σχετικά: G.FABBRINI, «Le Crédit Mutuel en Italie, son Organisation», όπως δημοσιεύεται [pp. 147-153] στο συλλογικό τόμο: *Le Crédit Raiffeisen en Europe Frankfurt, Deutscher Raiffeisen verband*, 1968, ιδίως p. 147.

πρόσφορο για να καλλιεργήσουν το σπόρο που είχε μεταφέρει από τη Γερμανία ο Ιταλός δημοσιογράφος και πολιτικός Wollemborg.²¹³

Έτσι το πρώτο Ταμείο που είχε, ιδρύσει ήδη από το 1883, ο Wollemborg²¹⁴ προσείλκυσε το ενδιαφέρον και κρίθηκε από εκκλησιαστικούς κύκλους πως ήταν ένας θεσμός προς αξιοποίηση. Έχοντας πλέον την επίσημη αποδοχή της εκκλησίας και με την αρωγή του τοπικού εφημεριακού κλήρου και την εκμετάλλευση του δικτύου των ενοριών η κίνηση Wollemborg επρόκειτο να πάρει νέα ώθηση. Έτσι, ενώ την πρώτη δεκαετία είχαν ιδρυθεί μόλις 57 πιστωτικοί συνεταιρισμοί (ταμεία) αυτού του τύπου, οι ρυθμοί αύξησής τους από το 1892 και μετά, οπότε αναμίχθηκε ενεργά η καθολική κίνηση, επιταχύνθηκαν θεαματικά.

Ιδίως, υπό την καθοδήγηση πλέον και του Luigi Cerutti, ο οποίος απολάμβανε της εμπιστοσύνης του ιερατείου και συντέλεσε αποφασιστικά στην οργάνωση και εξάπλωση του δικτύου.²¹⁵ Είναι ενδεικτικό ότι μέσα σε πέντε χρόνια (το 1897) είχαν φτάσει τα 895 ταμεία και η ανατολή του 20^{ου} αιώνα βρήκε το δίκτυο να έχει ξεπεράσει τα 1000 πιστωτικά ταμεία. (Η γλώσσα των αριθμών είναι αποκαλυπτική: το 1901 τα ταμεία είναι πλέον 1006, την επόμενη διετία (1903) θα ανέλθουν στα 1246 και το 1906 ο αριθμός τους ξεπέρασε τα 1460 ταμεία).²¹⁶

²¹³ Ως προς τη γενικότερη επίδραση του ρωμαιοκαθολικισμού στη διαμόρφωση του χαρακτήρα που έλαβαν τα αγροτικά πιστωτικά ταμεία (συνεταιρισμοί) τύπου Wollemborg βλέπε, μεταξύ άλλων, και: Henry DEVINE, *People's co-operative Banks*. London – Paris – N.York – Toronto and Melbourne: Cassel and company, 1908, p. 40.

²¹⁴ Carlo DRAGONI, *Economia agraria*, ό.π., p. 715.

²¹⁵ Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά την πρώτη δεκαετία, εκείνοι των οποίων τα συμφέροντα θίγηκαν από τη δράση των τοπικών ταμείων είχαν επιχειρήσει να αμαυρώσουν την εικόνα της κίνησης. Εκμεταλλευόμενοι, μάλιστα, το γεγονός ότι ο ίδιος ο Wollemborg ήταν εβραϊκής καταγωγής, απέδιδαν τη δράση του σε ελευθεροτεκτονικά κίνητρα (Βλέπε σχετικά: Ernest GRÜNFELD, ό.π., p. 126). Γίνεται φανερό, λοιπόν, γιατί η εμφάνιση στο προσκήνιο του Gerutti, ο οποίος αναδείχτηκε στην ηγεσία της κίνησης, και η ανεπιφύλακτη στροφή του κλήρου προς αυτήν συνετέλεσαν αποφασιστικά, ώστε ο τύπος αυτός οργάνωσης του συλλογικού δανεισμού των αγροτών να λάβει άλλες διαστάσεις.

²¹⁶ Βλέπε: Marquie CAPELLI, «*De l'État actuel de la coopération agricole en Italie*», όπως δημοσιεύεται [pp.276-305] στο: Bulletin du Bureau des Institutions économiques et Sociales, année 1, vol. 1, N° 1, 30 Septembre 1910, p. 292.

Παρόμοια, εξάλλου, ήταν και η εξέλιξη στο επίπεδο της Ομοσπονδιακής Οργάνωσης της κίνησης. Συγκεκριμένα, ενώ έγινε πολύ γρήγορα προσπάθεια δημιουργίας ομοσπονδιακού τύπου οργάνωσης, (κατά τα πρότυπα της αντίστοιχης γερμανικής, των συνεταιρισμών τύπου Ραϊφφάιζεν) των ιταλικών πιστωτικών ταμείων, η οποία και ιδρύθηκε τελικά το 1888 με έδρα την Πάντοβα²¹⁷, αυτή δεν κατάφερε αρχικά να επιδείξει αξιόλογο έργο (λόγω και της μικρής εμβέλειας που, μέχρι το 1892, είχε η κίνηση). Η νέα ώθηση στην δράση της δόθηκε μετά το 1908, οπότε και η έδρα της μεταφέρθηκε στη Ρώμη²¹⁸, ενώ οι δραστηριότητές της είχαν, σε πανιταλικό επίπεδο, προσλάβει σημαντικές διαστάσεις.

Λίγο αργότερα η Ομοσπονδία αυτή των πιστωτικών ταμείων θα συμπράξει στη δημιουργία μιας Γενικής Συνομοσπονδίας, συμπεριλαμβάνοντας και τα άλλα είδη συνεταιρισμών του αγροτικού τομέα, η οποία ιδρύθηκε την 31^η Ιανουαρίου 1910 και είχε, επίσης, ως έδρα της τη Ρώμη.²¹⁹

Τέλος, όσον αφορά στις βασικές αρχές και κατευθύνσεις του συστήματος, είναι έκδηλη η προσπάθεια να μη νοθευτεί το αρχικό μοντέλο, δηλαδή αυτό των πιστωτικών ταμείων που δρούσαν στη Γερμανία και ήταν βασισμένα στις αρχές του Ραϊφφάιζεν.

Ο Wollemborg δεν επέδειξε την ίδια δημιουργική φαντασία που συναντήσαμε στην περίπτωση του Luzzatti, ο οποίος έλαβε σοβαρά υπόψη τις ιταλικές ιδιαιτερότητες, πριν προχωρήσει στη διαμόρφωση του δικού του συστήματος. Απεναντίας ο Wollemborg, ακόμα και εκεί που προσπάθησε να κρατήσει κάποιες αποστάσεις από τις αρχές του συστήματος Ραϊφφάιζεν, όπως ήταν οι απορρέουσες από τον πρόδηλο ηθικοθησκευτικό χαρακτήρα του

²¹⁷ Βλέπε: Γεώργ. ΓΡΑΜΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ο σύγχρονος συνεργατισμός αλλαχού...*, ό.π., σ. 190.

Παράβαλε και: Marquis CAPELLI, «De l'état actuel de la coopération agricole en Italie», ό.π., p. 292.

²¹⁸ Βλέπε: Γεώργ. ΓΡΑΜΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ο σύγχρονος συνεργατισμός αλλαχού...*, ό.π., σ. 190.

Παράβαλε και: Marquis CAPELLI, «De l'état actuel de la coopération agricole en Italie», ό.π., p. 292.

²¹⁹ Βλέπε σχετικά: INST. INTERNAT. D'AGRIC. – BUREAU DES INSTITUTIONS ÉCONOMIQUES ET SOCIALES, «Activité des Fédérations et de quelques Sociétés importantes», όπως περιέχεται [pp. 338-351] στο: *Bulletin du Bureau des institutions économiques et sociales*, année 1, vol. I, N° 1, 30 Septembre 1910, pp. 338-339.

συστήματος συνεργατικές αρχές²²⁰, δεν κατάφερε τελικά να διαμορφώσει την αποστασιοποίηση αυτή, κατά τρόπο οριστικό.²²¹

Θα μπορούσαμε συνακόλουθα να υποστηρίξουμε πως η διαφοροποίηση του παράγωγου από το αρχικό σύστημα συλλογικού δανεισμού εντοπίζεται, κυρίως, στον καθορισμό των προτεραιοτήτων και στην κλιμάκωση της έμφασης που έδινε σε κάθε μία από τις αρχές ή και σε κάποιες επικουρικές «τεχνικής φύσεως» λεπτομέρειες.

Συγκεκριμένα²²², λοιπόν, όσον αφορά στις κεντρικές επιλογές του συστήματος παρατηρούμε ότι έχουμε και εδώ: α) την περιορισμένη ακτίνα δράσης, που διευκολύνει την αλληλογνωριμία και τον αλληλοέλεγχο των μελών, β) την αλληλέγγυα και απεριόριστη ευθύνη των μελών, γ) το άμισθο των αιρετών μελών της διοίκησης, δ) τη στενή παρακολούθηση της χρήσης των χορηγούμενων δανείων για προώθηση παραγωγικών σκοπών και την ανάκλησή τους σε περίπτωση παρέκκλισης από αυτούς.

Αν τώρα θελήσουμε να αναδείξουμε και κάποιες από τις αποκλίσεις που εμφανίζει το σύστημα Wollemborg²²³ έναντι του συστήματος των πιστωτικών ταμείων της Γερμανίας θα μπορούσαμε να επικαλεστούμε:

α) τον εντονότερο κρατοτροπισμό του συστήματος Wollemborg,

²²⁰ Βλέπε σχετικά: Γεώργ. ΓΡΑΜΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Ο σύγχρονος συνεργατισμός αλλαχού...», ό.π., σ. 190.

²²¹ Ο ασφυκτικός εναγκαλισμός της κίνησης από τη ρωμαιοκαθολική εκκλησία συνέτεινε στην επανάκαμψη των πιστωτικών ταμείων σε ένα πεδίο διαπνεόμενο από αρχές που απέρρεαν από ηθικοθησκευτικά συστήματα αξιών.

²²² Ως προς τις βασικές αρχές και τη γενική Φιλοσοφία που διατρέχει το σύστημα Wollemborg, βλέπε: Leone WOLLEMBORG, «Les Caisses rurales italiennes», που εμπεριέχεται στον τόμο: *Leone Wollemborg – Scritti e discorsi di economia e financa*, Torino: Fratelli Bocca, 1935, pp. 139-156. Παράβαλε και Γ. ΔΑΣΚΑΛΟΥ, ό.π., σ. 92.

²²³ Στο μηνιαίο περιοδικό υπό τον τίτλο: «*La cooperazione rurale*», που ήταν το επίσημο όργανο της κίνησης, μπορεί κάποιος να βρει λεπτομέρειες για ιδιαίτερες αποχρώσεις και πτυχές αναφερόμενες σε θεωρητικά και πρακτικά ζητήματα σχετιζόμενα με τη δράση της. Βλέπε σχετικά: INST. INTERN. D'AGRICULTURE, BUREAU DES INSTITUTIONS ÉCONOMIQUES ET SOCIALES, «*Activité des Federations...*», ό.π., pp. 338-342; όπου και περιέχονται (όπως και σε πολλά άλλα τεύχη του Bulletin du Bureau des institutions économiques et sociales) αρκετά αποσπάσματα από την αρθρογραφία και ειδησεογραφία του περιοδικού *La cooperazione rurale*.

β) την ανάληψη και προμηθευτικών εργασιών από τα Ταμεία, κατ'εντολήν των συνεταιρισμένων, αλλά μόνον όταν έχει ελαχιστοποιηθεί το ενδεχόμενο ζημιωγόνων συνεπειών,

γ) τη σταδιακή, μετατροπή των πιστώτικών αυτών ταμείων σε «*Οργανισμούς εξοφλήσεως γραμματίων ομαδικών*».²²⁴

1.5.3. Παράγωγα συστήματα στη Γαλλία

1.5.3.α. Το σύστημα συνεταιριστικής πίστης Rostand

Στη Γαλλία ο προβληματισμός για την συστηματική αντιμετώπιση του αγροτοπιστωτικού ζητήματος ξεκίνησε αρκετά νωρίς (λίγα χρόνια μετά τη γαλλική επανάσταση), εν τούτοις σημειώνεται μια καθυστέρηση (συγκριτικά με τη Γερμανία αλλά και την Ιταλία) ως προς τη συγκρότηση θεσμών που θα διευκόλυναν τη μαζική άσκηση της αγροτικής πίστης.

Παρά την πληθώρα των σχεδίων που είχαν εκπονηθεί σχετικά, όταν έφτασε η στιγμή κάποια από αυτά να δοκιμασθούν στην πράξη αποδείχτηκαν ανεπαρκή, καθώς αποκαλύφθηκαν οι αδυναμίες που εμπεριείχαν οι αρχικές θεωρητικές συλλήψεις. Είναι αλήθεια, βέβαια, ότι και τα αγροτικά προβλήματα είχαν προσλάβει στη Γαλλία, κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, τέτοια έκταση και συνθετότητα, ώστε η αντιμετώπισή τους δεν ήταν καθόλου εύκολη υπόθεση.²²⁵ Σε παρόμοιες συνθήκες, όπως έχει καταδείξει η εμπειρία, οποιαδήποτε προσπάθεια επιβολής λύσεων «*εκ των άνω*» είναι καταδικασμένη σε αποτυχία στο βαθμό που δε θα καταφέρει να κερδίσει την εμπιστοσύνη των ίδιων των αγροτών. Αυτό ίσχυσε και στην περίπτωση της Γαλλίας, καθώς φαίνεται ότι τούτη η αδυναμία υπήρξε από

²²⁴ Κατά διατύπωση του Ιταλού καθηγητή Valenti, όπως παρατίθεται στο: V.TOTOMIANZ, *Η θεωρία του Συνεργατισμού*, μετάφρ. και παρατηρήσεις υπό Γρ. Τηλικίδου και Στ. Κρητικά, Αθήνα: Καλλέργης και Σία, 1938, σ. 37.

²²⁵ Βλ. σχετικά: Daniel ZOLLA, *Questions agricoles d'hier et d'aujourd'hui*, Paris: Armand Colin. Ιδίως στα κεφάλαια: IV, υπό τον τίτλο: «L'association et l'agriculture» (pp. 57-110) και X, υπό τον τίτλο «Assurances mutuelles», (pp.202-222).

τους κύριους λόγους που οδήγησαν σε ναυάγιο το πρώτο εγχείρημα της Κυβέρνησης, η οποία το 1860 είχε επιχειρήσει, μέσω της τότε συσταθείσας «*Société de Crédit Agricole*», να προωθήσει τη συστηματική άσκηση της αγροτικής πίστης.²²⁶

Θα αποτελούσε παράλειψη, όμως, αν δεν γινόταν αναφορά και στους υπόλοιπους, επίσης σοβαρούς, λόγους, οι οποίοι, κατά το δικό τους μερίδιο, είχαν συντείνει, ώστε να καταστεί ατελέσφορη η συγκεκριμένη προσπάθεια. Ανάμεσα σε αυτούς αξίζει να υπογραμμιστούν:

α. Η δυσχέρεια πρόσβασης στο συσταθέν αγροτοπιστωτικό ίδρυμα, δεδομένου μάλιστα ότι οι τότε υφιστάμενες συγκοινωνιακές συνθήκες λειτουργούσαν αποτρεπτικά, ως προς το μεγάλο όγκο των αγροτών, με αποτέλεσμα των δανείων να επωφελούνται, σχεδόν αποκλειστικά, οι μεγαλογεωργοί και ιδιαίτερα αυτοί της ευρύτερης περιφέρειας του Παρισιού.

β. Η αποτυχία του ιδρύματος να καταστήσει, μέσω μιας νέας πιστωτικής αντίληψης, διακριτό το ρόλο που επιδίωκε να διαδραματίσει στο γαλλικό πιστωτικό σύστημα. Τούτο είχε ως επακόλουθο να παραμείνουν οι αγρότες με τη λανθασμένη εντύπωση ότι επρόκειτο για ένα ακόμα, όμοιο προς τα προγενέστερα, τραπεζικό ίδρυμα, με τελική συνέπεια να αποκοπεί και ο νέος φορέας από τον κύκλο των «*δυνάμει*» πελατών του.²²⁷

Θεωρήσαμε σκόπιμο να επιμείνουμε στην ανάδειξη των προαναφερθέντων λόγων, στους οποίους κυρίως αποδίδεται η αποτυχία της πρώτης πρωτοβουλίας συστηματικής οργάνωσης της αγροτικής πίστης στη Γαλλία, διότι παρουσιάζουν ενδιαφέρον για την κατανόηση των μετέπειτα εξελίξεων, που σημειώθηκαν στο αγροτοπιστωτικό σύστημα.

Όπως θα εξηγήσουμε στη συνέχεια, και οι πιστωτικές οργανώσεις του Centre Fédératif du Crédit Agricole αλλά, ακόμα περισσότερο, και αυτές της κίνησης Durand είχαν σαφώς

²²⁶ Βλέπε σχετικά: C.COLOMBEL, «*Les origines du crédit à l'agriculture*» που εμπεριέχεται στο συλλογικό έργο των: H.ARDANT - C.COLOMBEL - H. de MONTBRON, υπό τον τίτλο: «*Le crédit en agriculture – ses institutions – son avenir*», δημοσιευμένο στο: *Bulletin Mensuel de l'École Supérieure d'Agriculture et de Viticulture d'Angers*, Numéro Special, 35e Année, No 347, ANGERS, Janvier 1957, pp. 5-12, ιδίως pp. 5-6.

²²⁷ Ο MELINE, εκ των θεμελιωτών του γαλλικού αγροτοπιστωτικού συστήματος, υπογράμμιζε από το 1911 το γεγονός αυτό, προλογίζοντας το βιβλίο του H.SAGNIER: «*Le crédit agricole en France*». Βλέπε σχετικό

καλύτερη τύχη, ακριβώς επειδή κατάφεραν να υπερπηδήσουν παρόμοιους σκοπέλους. Επειδή, δηλαδή προσέφεραν, όπως τονίζεται στη συνέχεια, ικανοποιητικές λύσεις ακριβώς στα προβληματικά εκείνα σημεία όπου το συγκεντρωτικό τραπεζοκεντρικό σύστημα, το οποίο είχε προκρίνει η γαλλική κυβέρνηση, είχε εμφανίσει σοβαρές αδυναμίες.

Είναι χαρακτηριστικό ότι, μετά την αποτυχία της πρώτης αυτής απόπειρας, αρκετοί γάλλοι οικονομολόγοι αλλά και πολιτικοί έδειξαν ζωηρό ενδιαφέρον και στράφηκαν στη μελέτη ξένων προτύπων αγροτικής πίστης που είχαν καρποφορήσει σε γειτονικές χώρες και, ιδίως, στην Ιταλία και τη Γερμανία. Ανάμεσα σε αυτούς ο Rayneri, έχοντας καταστεί κοινώνος της δράσης των πιστωτικών οργανώσεων Luzzatti (δηλαδή της ιταλικής εκδοχής του συστήματος Schulze), ίδρυσε το 1882 την Banque Populaire de Menton.²²⁸ Στα πιστωτικά ταμεία, τα οποία ιδρύθηκαν με βάση τα παραπάνω συνεταιριστικά πρότυπα και με δικές του πρωτοβουλίες,²²⁹ δόθηκε ιδιαίτερη ώθηση από το Centre Coopératif du Crédit Agricole. Για την δημιουργία του Κέντρου αυτού καθοριστική υπήρξε η συμβολή του σημαντικού Γάλλου Οικονομολόγου Eug. ROSTAND, ο οποίος πρωτοστάτησε στις σχετικές ιδρυτικές διαδικασίες. Υπό την επιρροή του αυτά τα, συνεταιριστικού τύπου, «Ταμεία» προσαρμόστηκαν περισσότερο στις γαλλικές συνθήκες και αναγνώρισαν την ανάγκη να στραφούν με συστηματικότερο τρόπο, δίνοντας την ανάλογη έμφαση, στη συνεταιριστική

απόσπασμα του προλόγου, όπως παρατίθεται από τον C. Colombel στο προαναφερθέν άρθρο του: «*Les origines du crédit...*», ό.π., σ. 6.

²²⁸ Η «Τράπεζα» αυτή ιδρύθηκε, κατά τα πρότυπα των αντίστοιχων Λαϊκών «Τραπεζών» των Σούλτσε και Λουτζάτι, για να εξυπηρετήσει τους οικονομικά ασθενέστερους και όχι αποκλειστικά τα αγροτικά στρώματα. Αποτέλεσε, όμως, τη «μαγιά», για τη δημιουργία, στη συνέχεια, από το Rostand των πιστωτικών συνεταιρισμών που συναποτελέσαν το Centre Fédératif, το οποίο, υπό την επίδραση του Rostand, προσανατολίσθηκε στην άσκηση και της Αγροτικής Πίστης (Centre Fédératif du Crédit Agricole). Αυτό καθόλου δεν σημαίνει βέβαια πως η κίνηση των Λαϊκών Τραπεζών (συνεταιριστικού χαρακτήρα) εγκατέλειψε τους αρχικούς της γενικότερους στόχους. Το Δίκτυο αυτών των συνεταιριστικών τραπεζών εξακολουθεί και σήμερα να προσφέρει σημαντικές υπηρεσίες, στηρίζοντας οικονομικά τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις στη Γαλλία.

Βλέπε: Alain CHOINEL et Gérard ROYER, *Le système bancaire français*, Paris: PUF, 1988. Ιδίως στο τρίτο Μέρος («Les Banques mutualistes et coopératives») του βιβλίου αυτού και ειδικότερα στο δεύτερο κεφάλαιο υπό τον τίτλο: «*Le crédit populaire de France*», pp. 69-73.

²²⁹ Βλέπε σχετικά με τα ιδρυθέντα υπό την καθοδήγηση τούτου πιστωτικά Ταμεία που είναι περισσότερο γνωστά και ως «*Caisse Rayneri*» στο: Louis KIRCH, *Étude sur le crédit mobilier agricole*, Paris: Pedone, 1899, ιδίως pp. 146-149

αγροτική πίστη. Ανέλαβε μάλιστα ο Rostand να συντονίσει, προς επίτευξη του σκοπού αυτού, τόσο τα πιστωτικά ταμεία όσο και τους συνεταιρισμούς που εστίαζαν τις εργασίες τους στον αγροτικό χώρο.

Η δράση των πιστωτικών αυτών οργανισμών χαρακτηρίζεται από το ίδιο αποκεντρωτικό πνεύμα, που απαντάται και στα ιδρύματα του συστήματος Luzzatti στην Ιταλία, ενώ, ως προς τις ιδεολογικές τους κατευθύνσεις, οι εν λόγω οργανώσεις φαίνονται να ακολουθούν τη φιλελεύθερη σχολή στις περί αποταμίευσης απόψεις της. Είναι ενδεικτικό ότι τα κεφάλαια των οργανώσεων, άρα και τα προοριζόμενα για το δανεισμό των αγροτών, θα έπρεπε να σχηματίζονται από αποταμιεύσεις των ίδιων των μελών τους (αρχή της αυτοβοήθειας), αφού τα «Ταμεία», απέκρουαν κάθε σκέψη περί αποδοχής οποιασδήποτε, άμεσης ή έμμεσης, κρατικής οικονομικής ενίσχυσης. Έχουμε, ως φαίνεται, μια μετακίνηση του κέντρου βάρους προς την αυτοβοήθεια. Ενώ, δηλαδή, άλλα συστήματα συλλογικού δανεισμού (κρατο-ή και τραπεζοκεντρικά), θέλοντας πρωτίστως να διασφαλίσουν την επιστροφή των δανεισθέντων χρημάτων, απέδιδαν θεμελιώδη σημασία στην αλληλέγγυα ευθύνη των συνεταιριών, εδώ δεν συνέβαινε το ίδιο. Τον κεντρικό ρόλο, στα πλαίσια των «Ταμείων» τύπου Rostand ή Luzzatti, εκαλείτο να διαδραματίζει ο εγκαθιδρυμένος μηχανισμός προσέλκυσης των λαϊκών αποταμιεύσεων. Ο ίδιος ο Luzzatti, απευθυνόμενος προς τους γάλλους συνεταιριστές και θέλοντας να αναδείξει το πόσο καθοριστικής σημασίας θεωρούσε τούτο, υπογράμμισε ήδη από το 1890 (Συνέδριο του Menton), τη σημαντική καθυστέρηση της Γαλλίας, έναντι άλλων χωρών, όσον αφορούσε στο συγκεκριμένο θέμα.²³⁰

Δεν έχανε ευκαιρία να καταδεικνύει, ως τον ακρογωνιαίο λίθο του συστήματός του, ο Luzzatti τούτο το μηχανισμό, η συγκρότηση του οποίου ήταν προσανατολισμένη στην επανεπένδυση των λαϊκών αποταμιεύσεων, ακριβώς για την υποβοήθηση της τοπικής αγροτικής ανάπτυξης. Αν είχατε γευτεί, τόνιζε στο ίδιο Συνέδριο, όπως στην Ιταλία, αυτή τη

²³⁰ «Το δυστύχημα είναι ότι εσείς στη Γαλλία δεν έχετε την ελεύθερη διάθεση των αποταμιεύσεων σε ταμειώδη όπως στην Ιταλία, στη Γερμανία, στην Ελβετία. Τι καλό θα είχε κάνει εδώ και 50 χρόνια αυτό το καθεστώς, κυρίως για τη λαϊκή πίστη!». Το απόσπασμα αυτό από την ομιλία του Luzzatti, στο Συνέδριο του Menton (4 Απριλίου 1890) παρατίθεται στο Eug. ROSTAND, *Le concours des caisses d'épargne au crédit agricole (Applications à l'étranger et modes pratiques de réalisation en France)*, Paris: Guillaumin, 1897, p.11.

δυνατότητα τότε «...το μεγαλύτερο μέρος των καταθετών θα προτιμούσαν να καταθέσουν τα χρήματα σε αιτά (τα τοπικά ταμειωτήρια) των οποίων η δράση θα ακτινοβολούσε σε όλη την οικονομική ζωή κάθε περιοχής».²³¹

1.5.3.β. Το σύστημα συνεταιριστικής πίστης Durand

Το πρότυπο πιστωτικών συνεταιρισμών που βρήκε μεγαλύτερη ανταπόκριση στα αγροτικά στρώματα της Γαλλίας, όπως άλλωστε συνέβη και στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, ήταν αυτό που βασίστηκε στις αρχές του Ραϊφφάιζεν.

Στη γαλλική του εκδοχή το μοντέλο που υιοθετήθηκε είχε διαμορφωθεί από το LOUIS DURAND, η δε κίνηση των συνεταιρισμών αυτού του τύπου είχε αποφασιστική συμβολή στη συγκρότηση του γαλλικού συστήματος συλλογικού δανεισμού των αγροτών. Ο ίδιος ο θεμελιωτής του συστήματος είχε ενδιαφύψει, προηγουμένως, στο οργανωτικό εγχείρημα του Centre Fédératif du Crédit Populaire και είχε προσλαμβάνοντας παραστάσεις από τη δράση των οργανώσεων που το συγκρότησαν.²³² Παράλληλα είχε επιδοθεί σε συγκριτική μελέτη των αγροτοπιστωτικών συστημάτων που είχαν ήδη εφαρμοστεί σε άλλες χώρες. Προϊόν μάλιστα της έρευνάς του αυτής ήταν και το, βραβευμένο από τη Société Nationale d'Agriculture, έργο του Durand με τίτλο: *Le Crédit Agricole en France et l'étranger*.²³³ Ο Durand και οι ομόφρονές του διαχώρισαν τη θέση τους από το Centre Fédératif du Crédit Populaire αρκετά νωρίς, επειδή, σύμφωνα με τους ισχυρισμούς τους, οι προσκείμενοι στο Κέντρο αυτό πιστωτικοί οργανισμοί, εστερούντο προοπτικής. Υποστήριζαν δηλαδή ότι, στα πλαίσια ενός συστήματος προσωπικής αγροτικής πίστης και προκειμένου να ευδοκιμήσουν οι οργανώσεις

²³¹ Βλέπε απόσπασμα από απάντηση του Luzzatti, σε σχετικό ερώτημα που του απευθύνθηκε στα πλαίσια του Συνεδρίου του Menton (4 Απριλίου 1890), όπως παρατίθεται στο Eug. ROSTAND, *Les concours*, ό.π., p. 112.

²³² Βλέπε: P. BARRAL, *Les agrariens français de Méline à Pisani*, Paris, Presses de la fondation nationale des sciences politiques, 1968, p. 125.

²³³ Βλέπε: Jean Pierre LEHMAN, «Durand Louis», στο *(Anthologie) Economie et Sociologie Coopératives*, No 41-42 (numéro special), Décembre, Janvier, 1977, p. 178. Παράβαλε επίσης και P. BARRAL, ό.π., p. 125.

που το συγκροτούσαν θα έπρεπε να επιδείξουν ιδιαίτερη φροντίδα για την ηθική βελτίωση των μελών τους. Συνεπώς οι πιστωτικοί συνεταιρισμοί, αν ήθελαν να μακροημερεύσουν, όφειλαν να γίνουν ταυτόχρονα και σχολεία κοινωνικού καθήκοντος για τα μέλη τους.

Προς ενίσχυση των παραπάνω θέσεών της η κίνηση αυτή των συνεταιρισμών επικαλείτο τις επιτυχίες των αντίστοιχων συνεταιριστικών συστημάτων στη Γερμανία και Ιταλία (σύστημα Ραϊφφάιζεν και Wollemborg). Μεγάλο μέρος αυτών των επιτυχιών τους οι συγκεκριμένοι συνεταιρισμοί των χωρών αυτών το χρωστούσαν, σύμφωνα με όσα πρόσβευαν οι περί τον Durand, ακριβώς στην έμφαση που είχε δοθεί από τους θιασώτες των εν λόγω συστημάτων στην ηθική διαπαιδαγώγηση των συνεταιριών.

Με δεδομένες, επίσης, τις επίμονες ιδεολογικές αναφορές των εμπνευστών των προαναφερθεισών κινήσεων στη χριστιανική διδασκαλία και ηθική, δεν αποτελεί απλή σύμπτωση το γεγονός ότι και η κίνηση Durand βρήκε ιδιαίτερη απήχηση σε εκείνες τις περιοχές της Γαλλίας όπου οι θρησκευτικές παραδόσεις είχαν διατηρηθεί ζωντανές (Νάντη, Βρετάνη, διαμερίσματα των Πυρηναίων κλπ.).²³⁴ Όπως ήταν αναμενόμενο η κίνηση συντονίστηκε και με τις δυνάμεις του κοινωνικού καθολικισμού, οι οποίες την εποχή του Πάπα Λέοντα XII είχαν και την συνδρομή της επίσημης καθολικής εκκλησίας.²³⁵ Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι η πλήρης αυτονομία της κίνησης από το Centre Fédératif du Crédit Populaire, επέρχεται λίγο μετά το 1891 (χρονιά αναζωπύρωσης των ιδεών του κοινωνικού καθολικισμού που σηματοδότησε η περίφημη παπική εγκύκλιος *Reum Novarum*, με την οποία ανακαθορίστηκε ο κοινωνικός ρόλος της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας).²³⁶

²³⁴ Καρόλου ZINT, «Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί», ελλ. μετάφρ., Αντ. Χατζηηαστόλου, Εν Αθήνας, 1934, σ. 83.

²³⁵ André GUESLIN, *ό.π.*, π. 248.

²³⁶ Η επιρροή της συγκεκριμένης παπικής εγκυκλίου στην εξάπλωση των πιστωτικών συνεταιρισμών δεν αποτέλεσε βέβαια γαλλική αποκλειστικότητα, αφού και σε άλλες χώρες έχουν καταγραφεί σχετικές επιδράσεις.

Βλ. σχετικά: Jean PIVOIRE, *Les banques dans le monde*, Paris: PUF, 1986, pp. 60-61.

Παράβαλε και: Μαρθελίνο ΚΑΜΑΤΣΟ, «Οι εργατικές επιτροπές και το συνδικαλιστικό κίνημα στην Ισπανία», μετάφρ. Αγγελ. Νίκας, Αθήνα: Θεμέλιο, 1977, σ. 53.

Έτσι τα δύο πρώτα ταμεία της Κίνησης (Caisses rurales et ouvrières)²³⁷ ιδρύθηκαν το 1893 ενώ, διόλου τυχαία, στην εξάπλωση των συνεταιρισμών αυτού του τύπου συνέβαλαν καθοριστικά πολλοί εφημέριοι αγροτικών κοινοτήτων, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και ορισμένοι που αναδείχθηκαν σε σημαντικές προσωπικότητες της καθολικής εκκλησίας. Πέρα, όμως από το ζήλο που επέδειξαν οι εν λόγω κληρικοί, την πραγματική τους δύναμη οι συνεταιριστικές αυτές οργανώσεις την άντλησαν από την ολόπλευρη στήριξη, που τους προσέφεραν στη συνέχεια ισχυρές καθολικές οργανώσεις.²³⁸

Όσο ευπρόσδεκτη, ήταν, όμως, η βοήθεια²³⁹ των διαφόρων κύκλων του καθολικισμού άλλο τόσο αρνητική υπήρξε η στάση της Κίνησης Durand απέναντι σε οποιαδήποτε κρατική επέμβαση στο εσωτερικό των συνεταιρισμών. Ακόμα και όταν, αργότερα το δέλεαρ της κρατικής χρηματοδότησης κατέστησε ευάλωτες τις περισσότερες οργανώσεις, συμπεριλαμβανομένων και αυτών του Centre Fédération Crédit Populaire, που ακολουθούσαν τη φιλελεύθερη οικονομική σχολή, τα «Ταμεία», της Κίνησης Durand δεν ενέδωσαν. Οι διοικήσεις, αλλά και τα μέλη των συνεργατικών αυτών οργανώσεων, εξακολούθησαν να αρνούνται οποιαδήποτε κρατική βοήθεια, άμεση ή έμμεση, παραμένοντας προσηλωμένες στις αρχές του ιδρυτή τους.²⁴⁰

Δεδομένου βέβαια ότι τα ποσά, τα οποία εκάστοτε συγκέντρωναν τα «Ταμεία» από τις συνεταιριστικές μερίδες και τις εισφορές εγγραφής, δεν επαρκούσαν για την κάλυψη των δανειακών αναγκών των μελών τους, ανακύπτει εύλογα το ερώτημα σχετικά με την προέλευση των πόρων, που εξασφάλιζαν στους πιστωτικούς αυτούς οργανισμούς τη

²³⁷ Βλέπε: G.DECOURSELLE, *Le Crédit Agricole. Banque ou Institution ?* - Paris: Topaze, 978, p. 5.

²³⁸ Ανάμεσά τους ξεχώριζαν: Ο P.-S.THOMAS, ο οποίος και διαδέχτηκε τον Durand, καθώς και οι: Fezzard, Leroy, Outters. Βλέπε: GUESLIN, *ό.π.*, p. 252.

²³⁹ Από τις αρχές του 20ου αιώνα οι οργανώσεις αυτές ανέλαβαν τα ηνία της κίνησης Durand. Έχει υπογραμμιστεί ιδιαίτερα η δράση της Union Catholique de la France Agricole και της Fédération Nationale Catholique, Βλέπε διεξοδικότερα: André GUESLIN, *ό.π.*, pp.248-254.

²⁴⁰ Βλ. σχετικά αποσπάσματα άρθρου του L.DURAND υπό τον τίτλο: «Le crédit agricole et l'État», πρωτοδημοσιευμένου την 1η - 11 - 1897 στη «Revue de Paris», όπως παρατίθενται στο P.BARRAL, *ό.π.*, p. 126.

βιωσιμότητα.²⁴¹ Το ερώτημα δεν μπορεί να απαντηθεί, χωρίς να γίνει αναφορά στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά με τα οποία ήσαν προικισμένα τα εν λόγω ιδρύματα. Πολύ περισσότερο μάλιστα καθώς ήσαν ακριβώς αυτά που, ως φαίνεται, τους προσέδιδαν την επιπρόσθετη ελκτική δύναμη, χάρις στην οποία κατάφεραν να διευρύνουν τις υφιστάμενες δυνατότητες προσπορισμού χρημάτων. Είναι προφανές ότι καθοριστική υπήρξε και στη συγκεκριμένη περίπτωση, όπως είχε ήδη συμβεί και με άλλες οργανώσεις που κινήθηκαν στα χνάρια του συστήματος Ραϊφφάιζεν, η συγκρότηση ενός πιστωτικού μηχανισμού βασισμένου στην αλληλέγγυα και απεριόριστη ευθύνη των συνεταρισμένων. Ο συγκεκριμένος μηχανισμός αποδείχτηκε ισχυρός πόλος έλξης και, ως τέτοιος, λειτούργησε όχι μόνο έναντι των καταθετών αλλά, κυρίως, και έναντι των πιστωτών των «*Ταμείων*» τύπου Durand. Με κάποια δόση υπερβολής, ίσως, θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί, κρίνοντας από τη συμπεριφορά καταθετών και πιστωτών, ότι η εμπιστοσύνη που αυτοί επιδείκνυαν έναντι των αρτισύστατων οργανώσεων έμοιαζε τέτοια ωσάν τούτοι να είχαν την αίσθηση ότι κάθε συνεταίρος (μέλος) είχε, έμμεσα, συνεισφέρει την ακίνητη περιουσία του στο συνεταιρισμό.²⁴²

Είναι ευεξήγητη, συνεπώς, η ελκυστικότητα που εμφάνιζε ο συλλογικός δανεισμός στις διάφορες εκδοχές του και η οποία είχε συντελέσει αποφασιστικά στο να κατακτήσει σημαντικό έδαφος και στη Γαλλία, ιδίως κατά την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα.

Σημαντικό μερίδιο στην επιτυχία αυτή διεκδικούν και τα «*Ταμεία*» Durand. Οι οργανώσεις της κίνησης είχαν αποκτήσει, όπως είδαμε, τη φήμη τους ακριβώς επειδή ο εγγυοδοτικός μηχανισμός που εγκαθίδρυσαν κατάφερε, καίτοι κινούμενος στον επισφαλή χώρο της προσωπικής πίστης, να δημιουργήσει διευρυμένη «*επιφάνειαν πίστωσης*».²⁴³ Τα νομικά πρόσωπα, δηλαδή, που μεσολαβούσαν ανάμεσα σε δανειολήπτες και πιστωτές παρείχαν στους τελευταίους αίσθημα ασφάλειας τόσο σχεδόν όσο και οι εμπράγματα ασφάλειες. Δεν πρέπει, λοιπόν, να εκκλήσει η εξάπλωση των «*Ταμείων*» αυτού του τύπου. Χάρις σε αυτή την επιτυχία αλλά και, σε σαφώς μικρότερο βαθμό, χάρις στη δράση των

²⁴¹ Βλέπε: Καρόλου ΖΙΝΤ, *ό.π.*, σ. 83.

²⁴² Παράβαλε και: Δ.ΠΕΤΡΙΔΗ, *Η Αγροτική Πίστις*. Αθήνα: Κάουφμαν, 1934, σ. 81.

οργανώσεων του Centre Fédératif du Crédit Populaire²⁴⁴ ο συλλογικός δανεισμός, ως μορφή άσκησης της αγροτικής πίστης, πρόβαλε ως εκείνο το μοντέλο που θα ήταν το καταλληλότερο για να ικανοποιήσει τις ολοένα αυξανόμενες δανειακές ανάγκες των γάλλων αγροτών.

Πιο συγκεκριμένα μπορούμε να υποστηρίξουμε πως η εμπέδωση της εμπιστοσύνης στους θεσμούς του συλλογικού δανεισμού των αγροτών που παρατηρήθηκε στη Γαλλία προς τα τέλη του 19ου αιώνα οφείλεται, κυρίως, στο γεγονός ότι οι θεσμοί αυτοί κατάφεραν να πείσουν για την αποτελεσματικότητα που εμφάνισαν εκεί όπου είχαν σκοντάψει προγενέστερες απόπειρες.

Οι νέες πρωτοβουλίες προς επίλυση του «αγροτοπιστωτικού» θα ήταν πλέον αναγκασμένες να εμπεριέχουν τα ποιοτικά εκείνα χαρακτηριστικά που θα διευκόλυναν το «άνοιγμα» της αγροτοπιστωτικής διαδικασίας στις ευρύτερες αγροτικές μάζες και θα έπρεπε, μάλιστα, να το πράξουν με πολύ πιο συστηματικό τρόπο από ό,τι είχε επιχειρηθεί στο παρελθόν. Με γνώμονα τις επιτυχίες των νέων συνεργατικών κινήσεων και έχοντας αντλήσει εμπειρία από το παρελθόν, θα μπορούσαν τώρα να αποφύγουν τους σκοπέλους και τα τρωτά σημεία τα οποία, είχαν καταδικάσει σε αποτυχία το κρατοκεντρικό εγχείρημα του 1860. Προκειμένου να συγκροτηθεί ένα σύστημα αγροτικής πίστης απαλλαγμένο από τις αδυναμίες που, μέχρι τότε, ταλάνιζαν την αγροτοπιστωτική διαδικασία και στις οποίες, ήδη, έχουμε αναφερθεί, χρειαζόταν ο θεσμικός εμπλουτισμός του. Ήταν επιβεβλημένο τα θεσμικά μορφώματα που θα εκαλούντο να το υλοποιήσουν, να δίνουν έμφαση σε ορισμένα, τουλάχιστον, από τα νέα ποιοτικά στοιχεία που είχαν κομίσει οι συνεργατικής εμπνεύσεως θεσμοί του συλλογικού δανεισμού.

Ως τομή, λοιπόν, στα της άσκησης της αγροτικής πίστης, που είχαν αποτυπώσει στο περιεχόμενό τους οι νέοι αγροτοπιστωτικοί θεσμοί, μπορεί να θεωρηθεί το γεγονός ότι αυτοί:

²⁴³ Στο ίδιο, σ. 81.

²⁴⁴ Όπως παρατηρεί και ο Μιλωνάς, μερικοί μόνο από τους συνεταιρισμούς του Centre Fédératif des Banques Populaires είχαν επιδοθεί συστηματικά στην διεξαγωγή της αγροτικής πίστης. Βλ. π.χ. Αλέξ. ΜΥΛΩΝΑΣ, *Γεωργική και Κτηματική Πίστις. Υποδείξεις δια την οργάνωσιν αυτών εν Ελλάδι*, Εν Αθήναις: Εθνικ. Τυπογραφείο, 1919.

α. Είχαν δημιουργηθεί από τα κάτω, κερδίζοντας την εμπιστοσύνη των αγροτών, οι οποίοι στο παρελθόν είχαν, δικαιολογημένα, αντιμετωπίσει με καχυποψία τις κρατοκεντρικές ή τραπεζοκεντρικές πρωτοβουλίες οργάνωσης της επίσημης αγροτικής πίστης.

β. Είχαν τοπική ακτίνα δράσης στοχεύοντας, ήδη από τη σύστασή τους, στο να διευκολύνουν την πρόσβαση και των μικροαγροτών στους επίσημους πιστοδοτικούς φορείς.

γ. Είχαν συντελέσει στην αναδιαμόρφωση των κριτηρίων άσκησης της αγροτικής πίστης, έτσι ώστε και αυτά να εναρμονίζονται προς τις ιδιαίτερες ανάγκες των μικροκαλλιεργητών αλλά και ο εξαιρετικά χρήσιμος ρόλος των νέων αγροτοπιστωτικών φορέων να είναι διακριτός και αναγνωρίσιμος από τις ευρύτερες μάζες των οικονομικά ασθενέστερων αγροτών.

Στο λυκαυγές, λοιπόν, του εικοστού αιώνα είχαν ωριμάσει και στη Γαλλία οι συνθήκες, ώστε να μπορέσει να επιτευχθεί το ποιοτικό άλμα, που ήταν αναγκαίο για να εξαπλωθεί ο συλλογικός δανεισμός και να καταστεί κύρια μορφή άσκησης της αγροτικής πίστης. Ως εκ τούτου οι νομοθετικές ρυθμίσεις που προωθήθηκαν από τον J.Méline (Υπουργός Γεωργίας και μετέπειτα πρωθυπουργός) το 1894²⁴⁵ μπορεί να θεωρηθεί ότι είχαν, τουλάχιστον ως προς τους συνεργατικού χαρακτήρα αγροτοπιστωτικούς θεσμούς, διαπιστωτικό μάλλον παρά διαπλαστικό χαρακτήρα.

Αναμφίβολα, πάντως, η συνεισφορά της νομοθετικής αυτής πρωτοβουλίας υπήρξε καθοριστική, καθώς συνέβαλε τόσο προς την κατεύθυνση της συστηματοποίησης της

²⁴⁵ Με το Νόμο της 5ης Νοεμβρίου 1894 εισήχθησαν ειδικές διατάξεις που αφορούσαν στη σύσταση τοπικών πιστωτικών συνεταιρισμών (Caisses locales). Προϋπόθεση για να εισέλθει κάποιος στις νέες αυτές πιστωτικές οργανώσεις ήταν η ιδιότητα του μέλους σε μια από τις υφιστάμενες επαγγελματικές οργανώσεις των αγροτών. Την πρωτοβουλία, επομένως, για την ίδρυσή τους θα έπρεπε να αναλάβουν είτε τα κατά τόπους αγροτικά συνδικάτα είτε τα μέλη τούτων. Βλέπε συνοπτικά για το Νόμο αυτό στο: Natalie MAKUCH – Jacques PEYRE – Pierre PRUNET, *Le crédit agricole*, Paris: Berger - Levrault, pp. 26-28. Αξίζει να σημειωθεί ότι, κατά τη σχετική συζήτηση στη Βουλή, ο Jean Jaurès είχε ασκήσει έντονη κριτική στο Νομοσχέδιο του Méline και εξέφρασε την προτίμησή του προς ένα τραπεζοκεντρικό σύστημα αγροτικής πίστης, προτείνοντας την ίδρυση Κεντρικής Αγροτικής Τράπεζας. Βλέπε σχετικά: Pierre Henry et Marcel RÉGULIER, *Le Crédit Agricole*, Paris: PUF, 1986, pp. 18-19. Παράβαλε και την ειδική έκδοση του Γαλλικού Υπουργείου Γεωργίας και συγκεκριμένα της: Service du crédit mutuel et de la coopération agricole: «*Dix ans de crédit agricole (1900-1911)*», Paris: Imprimerie Nationale, 1911, p. IX. Το σχετικό εισαγωγικό κείμενο της έκδοσης, αναφερόμενο στην παραπάνω πρόταση του Jaurès επισημαίνει χαρακτηριστικά: «*M.Jaurès insista sur l'idée proudhonnienne d'une banque centrale*». Βλέπε στο ίδιο, p. IX.

αγροτικής πίστης όσο και στην εξάπλωση του νέου θεσμικού εξοπλισμού σε ολόκληρη τη γαλλική επικράτεια. Τούτο το τελευταίο επίτευγμα βέβαια δε θα μπορούσε να υλοποιηθεί, χωρίς την οικονομική στήριξη του εγχειρήματος από την Τράπεζα της Γαλλίας. Η Τράπεζα αυτή ανέλαβε την υποχρέωση, κατά την επαναδιαπραγμάτευση με το Κράτος για την ανανέωση του εκδοτικού της προνομίου, να συνδράμει με δάνεια ύψους 40 εκατομμυρίων γαλλικών φράγκων τα νεοϊδρυθόμενα *Caisses locales*.²⁴⁶

Τα αποτελέσματα της συγκεκριμένης τραπεζικής παρέμβασης δικαίωσαν τους εμπνευστές της, αφού, ως ήταν αναμενόμενο²⁴⁷, η πιστοδότηση λειτούργησε ως επιλεκτικό κίνητρο μεταξύ των αγροτών, που αποτελούσαν τον κύκλο των «δυνάμει» μελών. Οι αρτισύστατες, δηλαδή συνεταιριστικές οργανώσεις, διαφόρων τύπων, είδαν τις τάξεις τους να πυκνώνουν μετά την παρέμβαση αυτή.

²⁴⁶ Με το νόμο της 31^{ης} Οκτωβρίου 1896 (κυρώθηκε την 17^η Νοεμβρίου 1897) η κυβέρνηση, με την ευκαιρία της ανανέωσης του εκδοτικού προνομίου, υποχρέωσε την Τράπεζα να διαθέσει συγκεκριμένα κεφάλαια προς εξυπηρέτηση αγροτοπιστωτικών αναγκών. Επρόκειτο, ουσιαστικά, για μια εκδοχή έμμεσης ενίσχυσης των αγροτών, με τη μορφή πιστώσεων, οι οποίες θα εχορηγούντο μέσω ειδικών, συνεταιριστικού τύπου, πιστωτικών ιδρυμάτων (*Caisses locales*). Βλέπε σχετικά την ειδική έκδοση του Γαλλικού Υπουργείου Γεωργίας και ειδικότερα: SERVICE DU CRÉDIT MUTUEL ET DE LA COOPERATION AGRICOLE: *Dix ans de crédit agricole (1900-1911)*, Paris: Imprimerie Nationale, 1911, pp. VI-VII.

Επίσης ως προς το ρόλο της Τράπεζας της Γαλλίας στην άσκηση της αγροτικής πίστης, κατά την προηγούμενη του Νόμου Méline περίοδο, βλέπε και: Jacques BALSERRE, *Le crédit agricole et la Banque de France*, Paris, 1882, ιδίως pp. 30-33.

Παράβαλε και: Charles SELTENSPERGER, *Précis d'Agriculture*, Paris: Libr. J.-B. Baillière, 1912, pp. 468-469.

²⁴⁷ Θεωρούμε πως ήταν αναμενόμενο κάτι τέτοιο, αφού, ως γνωστό, η πρακτική αυτή είχε πλέον δοκιμαστεί και κριθεί ως ένας αποτελεσματικός μοχλός για τη διεύρυνση του επίσημου αγροτοπιστωτικού δικτύου. Όπως θα τονίσουμε και παρακάτω, αναφορικά με την ελληνική περίπτωση, το ελληνικό κράτος αξιοποίησε αναλόγως παρόμοιες ευκαιρίες που προσέφεραν οι εκάστοτε ανανεώσεις, του εκδοτικού προνομίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΩΡΙΜΑΝΣΗ, ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, ΤΟΥ ΑΙΤΗΜΑΤΟΣ ΓΙΑ ΟΡΓΑΝΩΜΕΝΗ ΑΣΚΗΣΗ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΠΙΣΤΗΣ

2.1. Έννοια της «ωρίμανσης»

Η εστίαση της έρευνας στην αναγκαιότητα μιας οργανωμένης άσκησης της Αγροτικής Πίστης στις ελληνικές συνθήκες, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, ανάγεται σε δύο κύριους παράγοντες:

Ο πρώτος παράγοντας, τη σημασία του οποίου δεν πρέπει να υποεκτιμήσουμε, είναι συνυφασμένος με την απόκτηση πληρέστερης, πλέον, επίγνωσης σχετικά με τους γενικότερους προσανατολισμούς του ευρωπαϊκού τραπεζικού κεφαλαίου. Δηλαδή, για να μιλήσουμε πιο συγκεκριμένα, ως προς την, εκ μέρους του τελευταίου, αναζήτηση νέων αναδιδόμενων αγορών πιστωτικού χρήματος²⁴⁸ σε καθυστερημένες περιοχές της Ευρώπης, όπου ήδη είχαν σχηματιστεί οι συνθήκες αλλά και είχαν, με τη διαμόρφωση πρόσφορων προς τούτο κατευθύνσεων οικονομικής πολιτικής, δημιουργηθεί οι σχετικές ευκαιρίες.

²⁴⁸ Ως προς τη γενικότερη αυτή τάση του διεθνούς κεφαλαίου ο Λένιν, στην εισαγωγή του, το 1915, στο γνωστό βιβλίο του ΜΠΟΥΧΑΡΙΝ: *Ιμπεριαλισμός και Παγκόσμια Οικονομία*, τόνιζε πως το χρηματιστικό κεφάλαιο είχε ήδη κυριαρχήσει από τις τελευταίες δεκαετίες του ΙΘ' και στο λυκανγές του Κ' αιώνα είχε πλέον γίνει παντοδύναμο. Συγκροτούσε μάλιστα τούτο μια δύναμη εξαιρετικά ευκίνητη και ευέλικτη αλλά, ταυτόχρονα, και ιδιαίτερα «απόρροια» και διαχωρισμένη από τις διαδικασίες της άμεσης παραγωγής. Βλέπε: V.I.LENIN, «Introduction» στο: Nik.BUKCHARIN, *Imperialism and world Economy*, London: Merlin Press, 1987, pp. 10-11.

Όσον αφορά, ειδικότερα, στην ελληνική περίπτωση έχει υπογραμμιστεί²⁴⁹ πως, ενώ μέχρι το μεσοπόλεμο η οικονομία της Ελλάδας «με την βραδείαν της ανάπτυξη ελάχιστο ενδιαφέρον παρουσίαζε για τις μεγάλες ξένες επιχειρήσεις, ώστε να εκδηλωθούν μεγάλες επενδύσεις τους στον ιδιωτικό τομέα», είχε, εν τούτοις, πετύχει τη διαμόρφωση πρόσφορων συνθηκών για τη διείσδυση του ευρωπαϊκού τραπεζικού κεφαλαίου. Μια τέτοια κατεύθυνση συνιστούσε ασφαλώς και η, υπό την αιγίδα του Κράτους, προώθηση της Αγροτικής Πίστης κυρίως στο επίπεδο του θεσμικού εξοπλισμού, αλλά οπωσδήποτε όχι μόνο σε αυτό.²⁵⁰

Ο δεύτερος παράγοντας σχετίζεται φυσικά με την επίταση της άμεσης πίεσης που ασκούσαν οι ανάγκες, τις οποίες είχαν οι εγχώριες οικονομικές δυνάμεις, για την αποτελεσματικότερη προώθηση των στόχων τους μέσω μιας ευνοϊκής, κατά το δυνατόν, πιστωτικής χρηματοδότησης.

2.2. Η εξωτραπεζική άσκηση της αγροτικής πίστης και οι περιστασιακοί διεκπεραιωτές της

Όταν αναφερόμαστε σε ιδιωτική εξωτραπεζική αγροτική πίστη, δεν εννοούμε αναγκαστικά, εκείνη μόνο που ασκείται από φυσικά πρόσωπα στο ρόλο του πιστωτή.

²⁴⁹ Βλέπε: Αχιλλέα ΓΡΗΓΟΡΟΓΙΑΝΝΗ, *Το ξένο κεφάλαιο στην Ελλάδα*, Αθήνα 1975, σσ. 16-17 και σ. 32.

²⁵⁰ Παράλληλα και η ΕΤΕ παρακινήθηκε να συνδράμει, με το αζημίωτο βέβαια, στην προώθηση των αγροτοπιστωτικών εργασιών. Ευθύς εξ αρχής μάλιστα, όπως έχει δείξει, «*Η ανάπτυξη των συνεταιρισμών συνδύαστηκε με την βαθειά διείσδυση του τραπεζικού κεφαλαίου στη γεωργία. Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας, που κυριάρχησε στην οικονομική ζωή της χώρας, με τη σύμβαση που συνήψε στις 6-12-1914... ανέλαβε την αγροτική πίστη, εισδύοντας με τρόπο εντυπωσιακό στη γεωργία...*». Βλέπε: Δημ. ΧΡΙΣΤΟΛΟΥΑΟΥ, *Αγροτική και συνεταιριστική ανάπτυξη*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1986, σ. 133 και στον πίνακα 16, που παραθέτει ο συγγραφέας προς ενίσχυση των παραπάνω ισχυρισμών του (στο ίδιο, σ. 134). Ας σημειωθεί, επίσης, ότι πολλά χρόνια πριν τον Χριστοδούλου, ο Αβραάμ Μπεναρόγια, κάνοντας μια αποτίμηση της μέχρι τότε (1949) εμπειρίας ως προς τις σχέσεις μεταξύ Κράτους, αγροτικών συνεταιρισμών και τραπεζικού κεφαλαίου, έγραφε στην εφημερίδα 'Μάχη' (27-5-1949) και τα εξής: «...*Η πιστωτική πολιτική του Κράτους στους γεωργικούς συνεταιρισμούς συνδύαστηκε με τα συμφέροντα του Τραπεζικού και μονοπωλιακού κεφαλαίου...*».

Βλέπε: Αβραάμ ΜΠΕΝΑΡΟΓΙΑ, *Ελπίδες και πλάνες*, εισαγ.-επιμέλ. Θ. Μπενάκης, Αθήνα 1989, σσ. 196-197. Παράβαλε, επίσης, και σχετική αναφορά για την παρατηρούμενη κατά τα τελευταία, προηγηθέντα τον 1931, χρόνια «...*αθρόα εισχώρηση του τραπεζικού κεφαλαίου... που χρησιμοποιεί για πράκτορές του ποικιλώνυμους συνεταιρισμούς...*» στο άρθρο υπό τον τίτλο: «*Οι ελαιοπαραγωγοί Πηλίου – Οι μεσαιοί χωρικοί, οι προλετάριοι αγρότες πρέπει να οργανωθούν σε αγροτικές ενώσεις*», *Η πάλη των τάξεων*, αρ. φ. 25, 22 Μαΐου 1931.

Θεωρητικά, εκτός από τις τράπεζες και άλλα ιδιωτικά νομικά πρόσωπα (π.χ. συνεταιρισμοί, ταμειωτήρια κλπ.) θα ήταν δυνατό να δανείζουν τους αγρότες, οπότε και θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι ασκούν την αγροτική πίστη ως ιδιωτική εξωτραπεζική λειτουργία.

Στα πλαίσια της ελληνικής αγροτικής οικονομίας, όμως, τα όποια ιδιωτικά νομικά πρόσωπα δάνειζαν τους αγρότες, δεν λειτουργούσαν ανεξάρτητα από το τραπεζικό σύστημα. Αλλά και όσα από αυτά εμφανίζονται ως τελείως αυτονομημένα από τούτο, δεν συνιστούσαν τίποτε περισσότερο από μεμονωμένες, τοπικής εμβέλειας, προσπάθειες που δεν είχαν αξιόλογη, από ποσοτική και ποιοτική άποψη, επίδραση στην τελική έκβαση των δραστηριοτήτων που επικαθόρισαν την άσκηση της αγροτικής πίστης.

Θα αναφερθούμε, λοιπόν, στις κατηγορίες εκείνες ιδιωτών πιστωτών²⁵¹ που, ως φυσικά πρόσωπα μάλλον, δάνειζαν τους αγρότες, κυρίως πριν τη συστηματική δραστηριοποίηση στο χώρο της πίστης των Τραπεζικών ιδρυμάτων, αλλά και παράλληλα προς αυτά.

Θα ακολουθήσουμε συνεπώς τη λογική του νομοθέτη, που κατά τη διαδικασία επαλήθευσης των αγροτικών χρεών²⁵², φαίνεται ότι διέκρινε τους πιστωτές:

α. Σε εκείνους που είχαν χορηγήσει όντας νομικά πρόσωπα δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου αγροτικά δάνεια (πιστωτές, δηλαδή, ΝΠΔΔ ή ΝΠΙΔ, οι οποίοι και απαλλάχτηκαν από την υποχρέωση να υποβάλουν δήλωση περί των αιτιήσεών τους «κατ'αγροτών» και

β. Σε εκείνους (τους πιστωτές) που δάνεισαν, όντας φυσικά πρόσωπα, οι οποίοι και υποχρεώθηκαν να υποβάλουν δήλωση, ιδιαίτερη για κάθε οφειλέτη τους, στον Ειρηνοδίκη της κατοικίας του αγρότη οφειλέτη, με την οποία θα γνωστοποιούσαν: (i) το ποσό της αρχικής, εκ κεφαλαίου, οφειλής προς αυτούς, από μέρους κάθε αγρότη οφειλέτη, (ii) την αιτία της οφειλής, (iii) το συμφωνημένο επιτόκιο, (iv) τις καταβολές που είχαν γίνει στο μεταξύ (v) την

²⁵¹ Τη διάκριση των αγροτικών χρεών σε εκείνα προς ιδιώτες πιστωτές και στα προς νομικά πρόσωπα ακολουθεί και ο Δ. Πετρίδης. Βλέπε σχετικά: Δ. ΠΕΤΡΙΔΗΣ, *Αγροτική Πίστις*, Αθήνα, 1934, σσ. 38-39.

²⁵² Η σχετική διαδικασία καθορίστηκε από το Ν. 5876 της 20ης Οκτωβρίου 1933 (αριθ. ΦΕΚ 323, τευχ. Α' της 24ης Οκτωβρίου 1933) «περί επαλήθευσεως των προς ιδιώτας αγροτικών χρεών», ο οποίος συμπληρώθηκε ή τροποποιήθηκε με το Ν. 6157/1934 και τον αναγκαστικό νόμο της 16/19 Νοεμβρίου 1935 «περί τροποποιήσεως των περί επαλήθευσεως των αγροτικών χρεών νόμων 5876 και 6157».

προθεσμία απόδοσης και τις τυχόν καθυστερήσεις απόδοσης κεφαλαίων και τόκων (vi) τους τυχόν κεφαλαιοποιηθέντες τόκους και (vii) τον τίτλο επί του οποίου στηριζόταν η οφειλή και τις τυχόν εμπράγματα ή ενοχικές ασφάλειες.

Ως προς τα πρόσωπα αυτής της υπό στοιχ. β' κατηγορίας πιστωτών, πρέπει να παρατηρηθεί ότι, αν και από την αρχική διατύπωση των σχετικών διατάξεων, τυπικά, δεν προκύπτει ότι συμπίπτει η ιδιότητα του ιδιώτη δανειστή με τους δανειστές – φυσικά πρόσωπα εν τούτοις στην πράξη, μετά την πρόβλεψη απαλλαγών για σειρά νομικών προσώπων (δημοσίων αλλά και ιδιωτικών)²⁵³ κατέληξε η υποχρέωση υποβολής δήλωσης να αφορά αποκλειστικά, σχεδόν, πιστωτές – φυσικά πρόσωπα.

Έτσι τους ιδιώτες – πιστωτές μπορούμε να κατατάξουμε σε μια από τις παρακάτω κατηγορίες:

Πιστωτές έμποροι, κυρίως, γεωργικών ειδών (εργαλείων, μηχανημάτων, λιπασμάτων, φαρμάκων) ή, συνθέστερα, παντοπώλες και έμποροι ειδών πρώτης ανάγκης.²⁵⁴

Μιστωτές ιδιώτες κάθε επαγγέλματος (τοκιστές) ή τραπεζικά γραφεία.

Με λίγα λόγια οι υπολογιζόμενοι, όπως προαναφέραμε, σε 336.235 ιδιώτες πιστωτές ανήκουν σε ελαγελματικά στρώματα που καλύπτουν ένα ευρύτερο φάσμα εμπόρων, παντοπωλών, ελαγελματιών, οι οποίοι συναλλάσσονται με τους αγρότες και έχουν μαζί τους δοσοληψίες και συναλλαγές επίσης πολυποίκιλες. Μπορούμε να υλοστηρίξουμε, λοιπόν, πως η εικόνα κρίσης την οποία είχε συνθέσει το όλο πλέγμα των προαναφερθεισών σχέσεων δεν

²⁵³ Από την υποχρέωση να δηλώσουν τις απαιτήσεις τους «κατ'αγροτών» εξαιρέθηκαν, αρχικά με τον Ν.5876/1933, το Δημόσιο, οι τράπεζες που άσκησαν αγροτική πίστη είτε με χορηγήσεις πλασματικών δανείων είτε οποιονδήποτε άλλων δανείων ή πιστώσεων προς γεωργούς, ο Α.Ο.Α.Π. Κέρκυρας, και η ΑΕ Χημικών Λιπασμάτων. Στη συνέχεια η εξαίρεση αυτή επεκτάθηκε με το Ν.6157/1934 (άρθρα 1 και 3) και για τους γεωργικούς συνεταιρισμούς, τις ενώσεις γεωργικών συνεταιρισμών, το Ταμείο Αμύνης Οиноπαραγωγής Λευκάδος, τις Ιερές Μονές, τη Γεωργική Τράπεζα, πέραν της ΕΤΕ και ΑΤΕ τράπεζες, που είχαν ως κύριο σκοπό την άσκηση αγροτικής πίστης. Βλέπε αναλυτικότερα: Αρ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Η ρύθμιση των αγροτικών χρεών*, Αθήνα, 1938, σσ. 22-26.

²⁵⁴ Όπως διαβάζουμε σε εφημερίδα της εποχής: «... Οι έμποροι και μεσίτες όμως προχωρούν ακόμα παραπέρα. Θέλουν όλη τη λεηλασία τους... Στο χωριό έχουν δημιουργηθεί σχέσεις τέτοιες μεταξύ αγροτών και εμπόρων που έχουν μεταβάλει σε σκλάβους τους παραγωγούς». Βλέπε άρθρο υπό τον εύγλωττο τίτλο: «Η εκμετάλλευση των αγροτών κάτω από το καπιταλιστικό καθεστώς» στην: Πάλη των τάξεων, αρ φ.18, 3 Απρίλη 1931.

απέχει πολύ από αυτήν που περιέγραψε ο Γιακουμογιαννάκης στο Α΄ Παγκρήτιο Γεωργοσυνεταιριστικό Συνέδριο, υποστηρίζοντας πως η κρίση υπερχρέωσης «ανεξαρτήτως της παγκοσμίου προελεύσεως» δεν θα είχε πάρει τέτοιες διαστάσεις «αν δεν εύρισκεν πάντας αξιοθρηνήτως μπερδεμένους με δόσοληψίες, εστερημένους των αντιστοιχών φυσικών προϋποθέσεων και ερεισμάτων και με αμοιβαίας υποχρεώσεις δυνασσαναλόγους προς την δυναμικότητα εκάστου».²⁵⁵

2.3. Τα αδιέξοδα της υπερχρέωσης, ως ανάγλυφη απεικόνιση της αστοχίας του μηχανισμού αγροτικής πίστης

Όταν στις αρχές της δεκαετίας του 1930, με αφορμή το εγχείρημα της καταγραφής και ρύθμισης των αγροτικών χρεών²⁵⁶, πρόβαλαν τα αδιέξοδα που είχαν προκύψει από την μέχρι τότε διαχείριση του «αγροτοπιστωτικού», υπήρξε έντονος προβληματισμός. Παράλληλα κατεβλήθησαν προσπάθειες διάγνωσης των τρατών σημείων του όλου συστήματος, αφού επρόκειτο για υπόθεση σοβαρή, που δεν ταλάνιζε μόνο εκατοντάδες χιλιάδες αγροτών, αλλά η έκβασή της απασχολούσε και ένα εξίσου σημαντικό αριθμό πιστωτών.

Η ανάδειξη, κατά τρόπο δραματικό, των δυσμενέστατων συνεπειών, που είχαν συσσωρευτεί μετά από αλυσίδα ολόκληρη ατελέσφορων προσπαθειών διευθέτησης του αγροτοπιστωτικού ζητήματος, επέτρεπε το σχηματισμό μιας ανάγλυφης εικόνας, ακόμα και για τις λιγότερο φανερές πτυχές των δικτύων δανεισμού των αγροτών.

²⁵⁵ Βλέπε την σχετική με τα προς ιδιώτες χρέη εισήγηση του Γ ΓΙΑΚΟΥΜΟΓΙΑΝΝΑΚΗ, όπως καταγράφηκε [σσ. 278-288] στα *Πρακτικά του Α΄ Παγκρητίου Γεωργοσυνεταιριστικού Συνεδρίου*, Χανιά 1933, σ. 281.

²⁵⁶ Η υπερδύγκωση των αγροτικών χρεών, ιδίως κατά τη περίοδο που ακολούθησε των Βαλκανικών και του Α΄ Παγκ. Πολέμου, δεν υπήρξε υπόθεση εντοπισμένη στην Ελλάδα, αλλά ήταν φαινόμενο με ευρύτερες διαστάσεις. Όπως σημειώνει ο MAZOWER: «... η μικρή αγροτική ιδιοκτησία αύξησε την ήδη κυριαρχική παρουσία της στα Βαλκάνια εις βάρος των μεγάλων γαιοκτημόνων. Τα πολιτικά όμως πλεονεκτήματα αυτής της ενέργειας εκμηδενίζονταν από το οικονομικό της κόστος... Στις αρχές της δεκαετίας του 1930 τα χρέη των αγροτών είχαν γίνει θηλιά στο λαιμό των αρχιτεκτόνων της αγροτικής μεταρρύθμισης...». Βλέπε: Mark MAZOWER, *Τα Βαλκάνια*, μετάφρ. Κ. Κουρεμένος, 4^η έκδοση, Αθήνα, Πατάκης, 2003, σσ. 214-215.

Δεν μπορούσε πλέον να κρυφτεί το γεγονός ότι, παρά τις μεσολαβήσασες παρεμβάσεις, η ρύθμιση των προς ιδιώτες χρεών εξακολουθούσε να αποτελεί ένα από τα πλέον ακανθώδη και περίπλοκα θέματα, η διατήρησή του οποίου σε εκκρεμότητα εγκυμονούσε ποικίλους κινδύνους. Οι όποιες απόπειρες, επομένως, για ερμηνεία της αστοχίας των μηχανισμών, οι οποίοι είχαν συγκροτηθεί από τα δίκτυα που χρησιμοποιήθηκαν για τη δανειοδότηση των αγροτών κατά το μεσοπόλεμο, οφείλουν να ξεκινούν έχοντας «*προ οφθαλμών*» μια ανάγλυφη, όπως ήταν αυτή που προέκυψε και από τη λειτουργία των επιτροπών επαλήθευσης των προς ιδιώτες αγροτικών χρεών, εικόνα.²⁵⁷

Τα αγροτικά χρέη αυτής της κατηγορίας, σύμφωνα με έκθεση του Ι.Καραμάνου, που έχει ενσωματωθεί σε ειδική έκθεση της Δημοσιονομικής Επιτροπής της Κοινωνίας των Εθνών υπό τον τίτλο: «*La crise agricole en Grèce*»²⁵⁸ είχαν φτάσει το Δεκέμβριο του 1930 τα δύο δισεκατομμύρια δραχμές (στην ίδια έκθεση τα χρέη αγροτών προς τράπεζες υπολογίζονται σε 1.900.000.000 δρχ.). Με τον υπολογισμό μάλιστα αυτό, των προς ιδιώτες χρεών, φαίνεται ότι συμφωνούσαν και ο Ευελπίδης καθώς και ο Μυλωνάς και οι συνεργάτες του, στο Αγροτικό Κόμμα²⁵⁹, που άλλωστε είχαν υποβάλει και πρόταση Νόμου «*περί ρυθμίσεως των αγροτικών*

²⁵⁷ Βλέπε σχετικά: Ξενοφ. ΖΟΛΩΤΑ, *Μαθήματα Κοινωνικής Οικονομικής*, τ.1, Αγροτική Πολιτική, Αθήνα, 1934, σ. 185.

²⁵⁸ Βλέπε σχετικά στοιχεία από την έκθεση αυτή και στην εισήγηση του Στ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΑΚΗ: «Περί του θέματος των αγροτικών χρεών», όπως καταγράφηκε [σσ. 263-278] στα *Πρακτικά του Α' Παγκρητίου Συνεδρίου*, Χανιά, Νοέμβριος 1933, σσ. 265-266. Η έκθεση του Καραμάνου πρέπει να θεωρηθεί ότι υποβλήθηκε στα πλαίσια του γενικότερου ενδιαφέροντος της Δημοσιονομικής Επιτροπής της Κ.Τ.Ε., για την Αγροτική Πίστη την περίοδο 1930-32 οπότε και γίνονται σχετικές συζητήσεις για τη δημιουργία Διεθνούς Εταιρίας Αγροτικής Υποθηκικής Πίστεως (υπογράφηκε και Σύμβαση για την ίδρυσή του την 21-5-1931) και Διεθνούς Ιδρύματος Αγροτικής Πίστεως. Βλέπε και σχετικές ενημερωτικές εκθέσεις από τη Γενετή για τις εργασίες της αρμόδιας Υποεπιτροπής που είχε συνέλθει για να εξετάσει τα προκαταρκτικά κείμενα για τη δημιουργία του ιδρύματος αυτού, *Αρχείον Κοριζή*, (σε μικροφίλμ στο Ι.Α.ΕΤΕ.).

²⁵⁹ Ο «*ριζικός διακανονισμός*» των αγροτικών χρεών αποτελούσε προγραμματική θέση και του νέου υπό τον Αλεξ. Μυλωνά Αγροτικού Δημοκρατικού Κόμματος (βλ. σχετικά J. MEYNAUD, Π. ΜΕΡΑΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. ΝΟΤΑΡΑΣ. *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Α' том., 2^η έκδ., Αθήνα: Σαββάλας, 2002, σ. 579). Σύμφωνα με το πρόγραμμα και του κόμματος αυτού (το οποίο συγκροτήθηκε από στελέχη καλαιούτερων αγροτικών κομμάτων και ομάδων που είχαν διασπαστεί, αρνηθέντα τις συνεργασίες, ιδίως με το υπό τον Αλεξ. Παπαναστασίου Αγροτικό Εργατικό Κόμμα κατά τις εκλογές του 1932), το οποίο κατατέθηκε μαζί με το Καταστατικό του κόμματος από την κοινοβουλευτική του ομάδα (Αλεξ. Μυλωνάς, Αλκ. Ριζιώτης, Χρυσ. Ευελπίδης και Πέτρ. Γαρουφαλιάς) στη Βουλή (συνεδρίαση της 1^{ης} Ιουνίου 1934): «...*Μεταξύ των ληπτέων μέτρων περιλαμβάνονται και τα εξής: [...] 3) ... Ριζικός διακανονισμός των αγροτικών χρεών, με αφετηριαν την από 8 Απριλίου 1933 εκκρεμή εις την Βουλὴν πρότασιν νόμου του Κόμματος. Μείωσις των*

χρεών». Η κατηγορία αυτή χρεών είχε υπολογισθεί από τον Κ.Τζωρτζόπουλο σε έκθεσή του²⁶⁰, που συνέταξε το 1936, σύμφωνα με στοιχεία τα οποία προέκυψαν κατά τη διαδικασία επαλήθευσης των αγροτικών χρεών, ότι ξεπερνούσε κατά πολύ, τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1930, συνεργούσης και της οικονομικής κρίσης, το ποσό των τεσσάρων δισεκατομμυρίων δραχμών.

Η έκθεση τα υπολόγισε σε 4.830.264.000 δρχ., ενώ τον αριθμό των πιστωτών τον τοποθετούσε στις 336.235²⁶¹, όμως τόσο ο αριθμός των πιστωτών όσο και τα ποσά των πιστώσεων, πρέπει να ήταν αισθητά μεγαλύτερα, αν σκεφθούμε ότι δεν ήταν λίγοι οι ιδιώτες δανειστές που, για ευνόητους λόγους, απέφυγαν να υποβάλουν σχετική δήλωση κατά τη διαδικασία επαλήθευσης των χρεών.²⁶²

Εξυπακούεται ότι ο αριθμός των πιστωτών αυτών αφορά, κυρίως, φυσικά πρόσωπα (ιδιώτες) δανειστές, αφού τα χρέη των αγροτών προς μια σειρά άλλους πιστωτικούς ή μη φορείς (νομικά πρόσωπα) είχαν εξααιρεθεί από τη δήλωση επαλήθευσης. Τέτοιοι φορείς ήταν η Ε.Τ.Ε., η Α.Τ.Ε. η Α.Ε. Τραπεζ. Γεωργικής Πίστεως Αλμυρού, Τράπεζα Κρήτης, Ταμείο Αμύνης Οινοπαραγωγής Λευκάδας, Ανων. Ελληνική Εταιρία Λιπασμάτων, Ταμείο Κρήτης, τέως Ε.Α.Π. Ελληνικό Δημόσιο (απαλλοτριώσεις αγροκτημάτων), Γεωργικοί Πιστωτικοί

προς ιδιώτας, ίδια, χρεών, εκκαθάρισις των τοκογλυφικών και διαγραφή των προσφυγικών χρεών εγκαταστάσεως. Μετατροπή των οφειλομένων εις τραπέζας, επαγγελματίας κ.λπ. εις μεσοπρόθεσμα με ελαφρόν τόκον...»

Βλέπε: *Πρόγραμμα και Καταστατικόν του Αγροτικού Δημοκρατικού Κόμματος*, εν Αθήναις: Εκ των γραφείων της Γερουσίας, 1934, σσ. 6-7.

²⁶⁰ Η Έκθεση αυτή του Κ. Τζωρτζόπουλου, Διευθυντή Αγροτικής Πίστεως της Α.Τ.Ε., υποβλήθηκε, ως εισήγηση, στην Επιτροπή προς σύνταξη του Αν. Ν. 677/37 «περί ρυθμίσεως των αγροτικών χρεών» και υπάρχει σε δακτυλογραφημένο αντίγραφο στο Ιστορ. Αρχ. ΕΤΕ Φ. 60 (Ποικίλα). Στο εξής θα αναφέρεται ως έκθεση Τζωρτζόπουλου (1936).

²⁶¹ Έκθεση Τζωρτζόπουλου (1936), σ. 38.

²⁶² Πρέπει να σημειωθεί ότι σύμφωνα με υπολογισμούς που έκανε ο ίδιος ο Τζωρτζόπουλος, στηριζόμενος στα παραπάνω ποσά που είχαν προκύψει από την επαλήθευση, πιθανολογούσε ότι ο αριθμός των πιστωτών, ανερχόταν στις 442.000 περίπου. Βλέπε στην ίδια έκθεση, σ. 41.

Συνεταιρισμοί, Το σύνολο των οφειλών προς αυτά τα Νομικά πρόσωπα δανειστές έφτανε σε 4.111.315.000 δραχμές.²⁶³

Τις πραγματικές, όμως, διαστάσεις που είχε πάρει το φαινόμενο της άσκησης της αγροτικής πίστης από ιδιώτες δανειστές θα κατανοήσουμε, αν συνεκτιμήσουμε ότι η παραπάνω καταγραφή των χρεών, η οποία είναι και η πρώτη επίσημη, γίνεται σε μια στιγμή (αρχές Ιοετίας του 1930) κατά την οποία οι ανάγκες του αγροτικού τομέα της οικονομίας σε κεφάλαια εξυπηρετούνται, παράλληλα, από τόσους φορείς και σε τέτοια έκταση που ποτέ πριν δεν είχε υπάρξει. Αν, λοιπόν, σ' αυτή την περίοδο ήταν αληθινό ότι τα προς ιδιώτες χρέη των αγροτών αποτελούν το *«ακανθωδέστερον σημείον»*²⁶⁴, κατά την έκφραση του Δημητρακάκη στο Α΄ Παγκρήτιο Γεωργοσυνεταιριστικό Συνέδριο, αντιλαμβανόμαστε πώς η διαπίστωση αυτή, κατά μείζονα λόγο, ήταν ισχυρή για προγενέστερους χρόνους²⁶⁵, όταν η αγροτική πίστη ήταν, σχεδόν αποκλειστικά στα χέρια των ιδιωτών – πιστωτών *«εκεί μάλιστα όπου και αγριώτερον και σκληρότερον επέπεσαν οι τοκογλόφοι»*.²⁶⁶ Με χαρακτηριστικότερη περίπτωση αυτήν της Θεσσαλίας όπου, όπως έγραφε ο Νικ. Φλογαίτης *«Η τοκογλυφία προσέλαβε την ειδεχθεστέραν μορφήν. Οι δανεισταί δεσμεύουν τους γεωργούς δι' απανθρώπων όρων και αποστραγγίζουν κάθε ικμάδα της ζωής τους»*.²⁶⁷

²⁶³ Είναι το άθροισμα των διαφόρων ποσών που χρωστούσαν στα παραπάνω νομικά πρόσωπα οι 469.742 οφειλέτες γεωργοί σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της έκθεσης Τζωρτζόπουλου (1936), σσ. 37-38.

²⁶⁴ Στ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΑΚΗ, *ό.π.*, σ. 272.

²⁶⁵ Ήδη από τα πρώτα χρόνια της συγκρότησης του Ελληνικού Κράτους ο F. Boulanger είχε επισημάνει το φαινόμενο, όταν υόνιζε σε Υπόμνημά του, της 7ης Απριλίου 1847, προς τον τότε Πρωθυπουργό Ι.Κωλέττη, την ανάγκη συστήματος αγροτικής πίστης βασιζόμενου στους συνεταιρισμούς *«για να καταπολεμηθεί η τοκογλυφία που κατασπαράζει την καρδιά όλων των εθνών και κυρίως της Ελλάδας»*
Βλέπε: F. BOULANGER *Ambelakia ou les Associations et les municipalites helleniques*, Paris, 1875, p. 10.

²⁶⁶ Βλέπε εισήγηση Στ. Δημητρακάκη, *ό.π.*, σ. 272.

²⁶⁷ Βλέπε: Εφημερίδα *'Καιροί'*, 13-6-1900, όπως παρατίθεται στο: Χ.Ν.Α., «Εισαγωγικό σημείωμα», Ντοκουμέντα, σειρά επανεκδόσεων, Αθήνα, ΑΤΕ, 1981, χωρίς αρίθμηση σελίδων.

2.4. Ο μη συγκυριακός χαρακτήρας των αιτίων της «όξυνσης» και η αλυσίδα των ατελέσφορων παρεμβάσεων επί του «αγροτοπιστωτικού»

Η άποψη ότι οι επιπτώσεις της «κρίσης» στον αγροτικό τομέα της ελληνικής οικονομίας, που εκδηλώνονται και με την υπερχρέωση των αγροτών, περικλείουν και μεταβλητές «ανεξάρτητες» από την παγκόσμια οικονομική κρίση υπαινίσσεται την ύπαρξη γνωρισμάτων μακρύτερης διάρκειας. Χαρακτηριστικών, δηλαδή, που δεν έχουν να κάνουν, τόσο με τη συγκυρία, όσο με τον τρόπο που ασκήθηκε η αγροτική πίστη, για πολλά χρόνια πριν οι υπαρκτές δυσλειτουργίες προσλάβουν, συντελούσης και της συγκυρίας, την οξύτητα με την οποία εμφανίστηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1930.²⁶⁸

Μια σύντομη ιστορική αναδρομή αρκεί για να μας δείξει ότι, αμέσως μετά το τέλος του απελευθερωτικού αγώνα, προέκυψε, η ανάγκη διοχέτευσης, κεφαλαίων στον αγροτικό χώρο. Τότε, όπως γράφει ο Βαλαωρίτης, «*Η αστική όσον και η αγροτική ακίνητος περιουσία είχαν απόλυτον ανάγκην κεφαλαίων προς ανόρθωσιν από της επελθούσης φοβεράς καταστροφής*».²⁶⁹

Οι λόγοι για τους οποίους η ανάγκη αυτή δεν μπόρεσε να ικανοποιηθεί, στο βαθμό που θα έπρεπε τουλάχιστον, είναι απαραίτητο να αναζητηθούν ακριβώς στην καθυστέρηση, για μεγάλη χρονική διάρκεια, εμφάνισης ορισμένων αναγκαίων όρων. Η μη διανομή των «εθνικών γαιών», η ανυπαρξία κτηματολογίου και η ασάφεια σχετικά με την ιδιοκτησία λειτουργούσε ανασταλτικά σε κάθε προσπάθεια για γεωργική πρόοδο, αφού και μετά τη

²⁶⁸ Η οξύτητα μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις, ήταν τέτοια που επέτρεπε σε έντυπα της επαναστατικής αριστεράς να υιοθετούν θέσεις για βίαιη διεκδίκηση των αγροτικών αιτημάτων. Παραθέτουμε, ενδεικτικά, απόσπασμα από άρθρο στο εβδομαδιαίο έντυπο *Η πάλη των τάξεων* (εβδομαδ. Όργανο της Κομμουνιστικής οργάνωσης, Μπλοσεβίκων - Λενινιστών - Αρχαιομαρξιστών, «*Αριστερή Αναπολίτευση*»), αρ. φ. 50, 2 Οκτωβρίου 1931. Στο άρθρο υπό τον τίτλο «*Κράτος, ΑΣΟ και Εθνική Τράπεζα - Ομοσούσιος και τρισυπόστατος εκμεταλλευτής*» αναφέρονται και τα εξής, ενδεικτικά του κλίματος αναβρασμού που είχε διαμορφωθεί, «...μα και όλοι γενικώς με την οργανωμένη δύναμή τους και τη βία [οι αγρότες] θα πετύχουν τα δίκαια αιτήματά τους. Και έντονος αγώνας, όταν λέμε, είναι τα ένοπλα συλλαλητήρια μέσα στις μεσσηνιακές πόλεις για να αξιώσουν και να πετύχουν: [1....,2....,3....],4) ακύρωση όλων των χρεών, 5) την παροχή μακροπρόθεσμων και άτοκων δανείων ...».

²⁶⁹ Βλέπε: Ι. ΒΑΛΑΩΡΙΤΗ, *Ιστορία της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος*, εν Αθήναις, 1902, σ. 6.

δημιουργία της Ε.Τ.Ε ελάχιστοι²⁷⁰ μόνον από τους γεωργοκτηματίες, κυρίως οι κάτοχοι σημαντικών ιδιοκτησιών, μπορούσαν να επωφεληθούν από το υφιστάμενο σύστημα δανεισμού, στο οποίο κυριαρχούσαν, για τη διασφάλιση επιστροφής των χορηγηθέντων πιστώσεων, οι εμπράγματα ασφάλειες. Η κατάσταση, όμως, γίνεται περισσότερο δύσκολη για το μεγαλύτερο μέρος των γεωργοκαλλιεργητών, οι οποίοι εξακολουθούν, ακόμα και όταν έχει αρχίσει να σπάει ο κύκλος της οικιακής οικονομίας, να παραμένουν ακτήμονες. «... Κατά την περίοδον ταύτην», σημειώνει ο Τσερπές, υπάρχει «εξαιρετικώς μεγάλη δυνασαναλογία μεταξύ κεφαλαίων διατεθειμένων να ριφθούν εις την αγροτικήν πίστην και ζητήσεως κεφαλαίων από τους αγρότας. Υπάρχει μεγίστη ζήτησις και ελαχίστη προσφορά. Συνθήκαι δηλαδή ευνοϊκόταται δια την ανάπτυξιν της τοκογλυφίας».²⁷¹

Και τα δύο αυτά προβλήματα, τόσο το της διανομής των «εθνικών γαιών» όσο και το του κτηματολογίου, θα χρονίσουν με όλα όσα αυτό συνεπαγόταν για την εύρυθμη λειτουργία της αγροτικής πίστης. Και όσον αφορά στις πρωτοβουλίες επίλυσής τους για μεν την διαδικασία διανομής ένα πρώτο βήμα σημειώνεται το 1871²⁷², με το Νόμο ΥΛΑ΄, («περί διανομής των μη πεφιτευμένων γαιών») που προώθησε η κυβέρνηση Αλ. Κουμουνδούρου, η οποία, όπως έχει επισημανθεί.²⁷³, είχε ως στόχο να «... περιώσει κυρίως τας εναπομείνας εξ αυτών από της καταπατήσεως...». Όσον αφορά την επίλυση του δεύτερου, εξάλλου, ενώ θα ξεκινήσουν μόλις το 1888, επί Χ. Τρικούπη, οι σχετικές συζητήσεις και ορισμένες προκαταρκτικές εργασίες,

²⁷⁰ Ελάχιστοι, αφού η συντριπτική πλειοψηφία των γεωργοκαλλιεργητών, στερείται κτημάτων και δεν έχει πρόσβαση στο σύστημα υποθηκικής πίστης. Βέβαια, όπως φαίνεται, κάποιες εκτάσεις είχαν ήδη διανεμηθεί με σειρά νόμων: 10-2-1832, 1835, 24-6-1848, 20-2-1848, 16-10-1856 και παρά τις αντιδράσεις των γαιοκτημόνων (βλέπε: Κ.ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα 1975, σ. 110), αλλά μέχρι το 1871 δεν μπορούμε να μιλάμε για άξια λόγω διανομή των «εθνικών γαιών».

²⁷¹ Βλέπε: Θ. ΤΣΕΡΠΕ, *Η ενάσκησις της αγροτικής πίστεως εν Ελλάδι*, Αθήναι, χωρίς χρονολογία, σ. 40.

²⁷² Σχετικά με τα μέτρα της Κυβέρνησης Κουμουνδούρου για την αποκατάσταση ακτημόνων αγροτών, βλέπε στο: Ν.ΗΓΟΥΜΕΝΑΚΗ, *Η αγροτική ιδιοκτησία διερεύνηση των αιτιών της αντιοικονομικής διαμόρφωσής της*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1987, σσ. 20-23

²⁷³ Βλέπε: Χ.ΕΥΕΛΠΙΔΗ, *Σύστημα αγροτικής πολιτικής*, τόμος 2ος, Αγροτικό πρόγραμμα, Αθήναι 1923, σ. 17.

αυτές θα διακοπούν αμέσως (1889) και απλά θα επανέρχονται, κατά καιρούς, στο προσκήνιο (1898, 1901-1902 κλπ.) υπό την πίεση της ανάγκης²⁷⁴, αλλά χωρίς ευτυχή κατάληξη.²⁷⁵

Η επίδραση που άσκησε η έλλειψη κτηματολογίου στη μορφή που πήρε η αγροτική πίστη είναι προφανής.²⁷⁶ Όταν η ζήτηση χρήματος αυξάνει, χωρίς παράλληλα να εξασφαλίζεται η πρόσβαση στον τραπεζικό δανεισμό των περισσότερων από εκείνους που τον έχουν πραγματικά ανάγκη, οι λίγοι «εκλεκτοί» που έχουν τη δυνατότητα δανεισμού από τις τράπεζες, έρχονται να υποκαταστήσουν τις τελευταίες στο ρόλο του πιστωτή. Επικαλούμενοι αυτοί οι ίδιοι, μάλιστα, έναντι των δανειζομένων, την έλλειψη κτηματολογίου και άρα την αντικειμενική αδυναμία διασφάλισης των χορηγούμενων δανείων, είχαν μία εύκολη αλλά ισχυρή δικαιολογία να προβάλλουν. Διογκώνοντας δε τους κινδύνους και παρουσιάζοντας τα δάνεια ως επισφαλή, ζητούσαν την «κατανόηση» των δανειζομένων αγροτών. Οι τελευταίοι έτσι, θέλοντας και μη, ήσαν υποχρεωμένοι να εκλάβουν ως «κακό» μεν, αλλά «αναγκαίο κακό», το γεγονός ότι το χρήμα που εδανείζοντο ήταν τόσο πολύ ακριβό.

Δεν ήταν, όμως, μόνο η έλλειψη ιδιοκτησίας προς υποθήκευση ή η ασάφεια ως προς τους τίτλους ιδιοκτησίας που οδηγούσε τους περισσότερους αγρότες – καλλιεργητές στον ιδιωτικό

²⁷⁴ Αναλυτικά στοιχεία για τις άκαρπες προσπάθειες που έγιναν σχετικά αναφέρει ο Κ.Δ. Καρούσος, ο οποίος είχε κληθεί επανειλημμένα, κατά το διάστημα 1888-1914, να χειριστεί το θέμα. Βλέπε: Κ.Δ. ΚΑΡΟΥΣΟΣ, *Κατευθύνσεις της Αγροτικής Πολιτικής*, εν Αθήναις 1914, σσ. 5-29, 38-40 κ.ά. Αξίζει επιπρόσθετα, να σημειωθεί πως σύγχρονοι οικονομολόγοι, από διαφορετικές ιδεολογικές αφητηρίες, έχουν τονίσει την οικονομική σημασία ύπαρξης κατάλληλου και εκσυγχρονισμένου νομικού καθεστώτος στα των γαιοκτητικών σχέσεων και στα της ρύθμισης περιουσιακών δικαιωμάτων. Θεωρούν δε ότι το θεσμικό έλλειμμα σε αυτά τα πεδία αποτελεί εμπόδιο για την οικονομική ανάπτυξη. Βλέπε ενδεικτικά: Hernando DE SOTO, *The Mystery of capital*, N.York, Basic Books, 2000, ιδίως pp. 153-205, και Douglas NORTH, *Δομή και μεταβολές στην Οικονομική Ιστορία*, ελλ. μετάφρ. Α. Αλεξιάδη – εισαγ. σημ. Θ. Σακελλαρόπουλος, Αθήνα: Κριτική, 2000, ιδίως σσ. 288-291.

²⁷⁵ Όπως αναφέρει ο Π. ΠΑΠΑΓΑΡΥΦΑΛΛΟΥ, *Η εξέλιξις των Γεωργικών Συνεταιρισμών εν Ελλάδι από της επαναστάσεως του 1821 μέχρι τον 1940*, Αθήναι: Παπαζήσης, 1973, σ. 33. Τελικώς, αρκετές δεκαετίες μετά, το 1940 αρμόδιος υπηρεσιακός παράγοντας (ο Γ. Ξένος) θα ανακάλυπτε (σε διάλεξή του) ότι: «δεν έχουμε αγροτικήν ιδιοκτησίαν δια να επιζητήσωμεν τον καταρτισμόν του κτηματολογίου αυτής...»(!). Ενώ, λίγα χρόνια αργότερα (Οκτώβριος 1944) ο Παμπούκας, υπηρεσιακός υφυπουργός Γεωργίας την περίοδο της Κατοχής, θα επιχειρήσει να παρουσιάσει ως επίτευγμα της κατοχικής Κυβέρνησης το θεσμό του αγροτικού κτηματολογίου, εισηγμένο με το Ν.Δ. 478/1943, παραθέτοντας μάλιστα και την εισηγητική του έκθεση στο βιβλίο του: *Αγροτική Πολιτική, Εισαγωγή*, Αθήναι 1945, σ. 148.

²⁷⁶ Βλ. σχετικά και την αγόρευση του βουλευτή Αθηνών Π. Ευταξία, στο Α' Πανελλήνιο Γεωργικό Συνέδριο με θέμα: *Γεωργική Εκπαίδευση...* (Δημοσιεύεται ολοκληρή στην Εφημ. "Ακρόπολις της 26ης -4-1901).

εξωπραξικό δανεισμό. Οι διατυπώσεις στις οποίες έπρεπε να υποβληθούν αυτοί για να πάρουν από τις τράπεζες ενυπόθηκο δάνειο ήσαν τέτοιες που, και όταν υπήρχε θεωρητικά η δυνατότητα τέτοιου δανεισμού, αυτή ακυρωνόταν στην πράξη από την αντικειμενική αδυναμία των περισσότερων αγροτών να τις ακολουθήσουν καίτοι, ως πιστολήπτες, θα προτιμούσαν να είχαν συνάψει δάνεια τραπεζικά.²⁷⁷ Η αδυναμία αυτή δεν οφειλόταν μόνο στην βραδύτητα, όσον αφορούσε στη διαδικασία ελέγχου των τίτλων, αλλά και στην έλλειψη εκτιμητών που, όντας δυσεύρετοι, απαιτούσαν αμοιβές²⁷⁸ τις οποίες έπρεπε να πληρώσουν οι δανειοδοτούμενοι παρ'ότι, βέβαια, τους εκτιμητές τους όριζαν τα τραπεζικά ιδρύματα.²⁷⁹⁻²⁸⁰

Στο μέτρο λοιπόν που τα τραπεζικά ιδρύματα λειτουργούσαν με αυτόν τον τρόπο, δεν είναι απορίας άξιο το γεγονός ότι οι ιδιώτες πιστωτές επιχειρούσαν να εγχαράξουν στη συνείδηση των δανειοδοτούμενων αγροτών την απαίτηση υπέρογκων επιτοκίων, ως αντιστάθμισμα της «παρακεκινδυνευμένης» τοποθέτησης των χρημάτων τους. Πολύ περισσότερο μάλιστα όταν αυτοί (οι πιστωτές), εκτός του ότι δεν «βάσιζαν» τις απαιτήσεις τους κατά των δανειζομένων σε «καθαρές» εμπράγματα ασφαλείες (λόγω και της έλλειψης «ακριβούς βεβαιώσεως της κυριότητας των ακινήτων», όπως εκτιμούσε σε έκθεση της -1901-ειδική Επιτροπή)²⁸¹, δεν είχαν, επίσης, στη διάθεσή τους τα καταλληλότερα μέσα εκτέλεσης²⁸²

²⁷⁷ Βλέπε την επισήμανση του Β. ΠΡΟΝΤΖΑ, στην εργασία του: «Τράπεζα και τσιφλίκια», περιοδικό «Τα Ιστορικά», τόμος 3ος, τεύχος 6, Δεκέμβριος 1986, σ. 322 και υποσημείωση 32.

²⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 329, όπου γίνεται λεπτομερής αναφορά στην σχετική διαδικασία που ακολουθείτο για δανεισμό με εμπράγματα ασφαλεία από την προνομιούχο Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας.

²⁷⁹ Σύμφωνα με το άρθρο 14 του καταστατικού της ΕΤΕ «Η αξία των κτημάτων προσδιορίζεται από εκτιμητές, εκλεγμένους από το Συμβούλιον, οίτινες οφείλουν να ενεργούν τας εκτιμήσεις σύμφωνα με τας διατάξεις του εκδοθησομένου Κανονισμού. Τα έξοδα όλα της εκτιμήσεως, των συμβολαίων, της υποθήκης κλπ. είναι εις βάρος του δανειζόμενου» Βλέπε Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, τομ. Β', περιέχων τα κείμενα των νόμων, διαταγμάτων, συμβάσεων, κανονισμών κλπ., αφορώντων την Εθνικήν Τράπεζαν, εν Αθήναις 1897, σσ. 73-74.

²⁸⁰ Τα ίδια ίσχυαν και κατά την άσκηση του ενυποθήκου δανεισμού από την προνομιούχο Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας. Βλέπε αρ. 21 του καταστατικού λειτουργίας της, που παρατίθεται στο: Β. ΠΡΟΝΤΖΑ, ό.π., σ. 321, (υποσημ. 30).

²⁸¹ Στην επιτροπή αυτή είχε ανατεθεί από το νομικό και των πολιτικών επιστημών τμήμα του φιλολογικού συλλόγου «Παρνασσός» η εξέταση νομοσχεδίου περί αναγκαστικής εκτέλεσης. Υποστήριξε μάλιστα την παραπάνω εκτίμησή της η Επιτροπή και με την διαπίστωση, που διατυπώνεται στην ίδια την έκθεση, ότι «η έλλειψις κτηματολογίου καθιστά εν Ελλάδι βάσιν συστήματος της ακινήτου κτήσεως την νομην, διότι το γεγονός της νομής είναι εκείνο, όπερ, αποτελεί την βάσιν της χρησικτησίας, εφ' ης ερείδεται, η απόκτησις της

και, πάντως, δεν απολάμβαναν το πλήθος των διευκολύνσεων, οι οποίες είχαν προβλεφθεί για τις περιπτώσεις που «επισπεύδουσα», κατά τη διαδικασία της αναγκαστικής εκτέλεσης, ήταν κάποια Τράπεζα²⁸³ (στην αρχή το προνόμιο το είχε μόνο η Ε.Τ.Ε., αργότερα όμως αυτό επεκτάθηκε και σε άλλες Τράπεζες). Τα επιχειρήματα, μάλιστα, αυτά των ιδιωτών δανειστών ενισχύονται και από το γεγονός ότι η δικαστηριακή πρακτική των ανώτερων, ιδίως, δικαστηρίων διηύρηνε ακόμα περισσότερο υπέρ των πιστωτριών τραπεζών²⁸⁴ τα

κυριόητος». Βλέπε το σχετικό απόσπασμα της Έκθεσης αυτής στο βιβλίο του Κ.Δ. ΚΑΡΟΥΣΟΥ, «Περί εισαγωγής του συστήματος των κτηματικών βιβλίων κλπ.», ό.π., σ. 407

²⁸² Όπως εύστοχα είχε επισημανθεί, ακόμα και αν δεν υπήρχαν ελλείψεις σχετικές με την οργάνωση της υποθηκικής πίστης, αρκούσαν οι ελλείψεις οι σχετιζόμενες με τη διαδικασία της εκτέλεσης «*δια να φυγαδεύσωσιν μακράν των κτημάτων, συνεπώς μακράν της γεωργίας τα κεφάλαια*». Βλέπε: Αντ. ΡΟΝΤΗΡΗ, *Η γεωργική πίστις εν Ελλάδι, εν Αθήναις*, 1911, σ. 30.

²⁸³ Αξίζει να αναφέρουμε μερικές από τις σπουδαιότερες νομικές διατάξεις με τις οποίες εξασφαλίστηκε η προνομιακή, σε σύγκριση με τους ιδιώτες πιστωτές, μεταχείριση των τραπεζικών ιδρυμάτων τόσο ως προς την εξασφάλιση των απαιτήσεών τους, όσο και κατά τη διαδικασία της αναγκαστικής εκτέλεσης:

α. Άρθρο 7 του Νόμου 25/1/1836 «*περί συστάσεως Εθνικής τραπεζής, με το οποίο προβλεπόταν η δυνατότητα για την Ε.Τ.Ε.: «να πληρώνηται μόνη της από την αξίαν του ενεχύρου, χωρίς δικαστικήν μεσολάβησιν».*

β. Το τμήμα Β' «*περί των αναγκαστικών της Τραπεζής μέσων κατά των οφειλετών αυτής*» (ιδίως τα άρθρα 24-39) του ν. ΦΚΣΤ/11-4-1859, με το οποίο η Ε.Τ.Ε. εξοπλίζεται με σημαντικές δυνατότητες για την εξασφάλιση των απαιτήσεών της απέναντι σε υπερήμερους, κακόπιστους κλπ. οφειλέτες της, ιδίως μέσω της διαδικασίας αναγκαστικής εκτέλεσης (αναγκαστικής εκποίησης) που ορίζεται από το Νόμο αυτό.

γ. Το άρθρο 14 της Σύμβασης Κράτους – Ε.Τ.Ε, της 8-10-1890 (κυρώθηκε με το Ν. ΩΞΕ' της 2-12-1890, με το οποίο διευκολύνεται σημαντικά η διενεργούμενη από την Ε.Τ.Ε. αναγκαστική εκτέλεση, αφού περιορίζεται εξαιρετικά η δυνατότητα να ανασταλεί η αναγκαστική εκτέλεση, όταν αυτή διενεργείται υπέρ της Ε.Τ.Ε.

δ. Το άρθρο 1 του Ν. ΑΠΓ' της 31ης Μαΐου 1882 «*περί επεκτάσεως καθ'όλον το Κράτος και υπέρ της Εθνικής Τραπεζής δυνάμει ειδικών συμβάσεων και νόμων διατάξεων, ως προς τας αναγκαστικὰς εκτελέσεις κλπ.*», με το οποίο οι παραπάνω διευκολύνσεις ως προς την αναγκαστική εκτέλεση κλπ. (εκτός από τα περί μεσεγγυήσεως άρθρ. 20-23 του Ν. ΦΚΣΤ' της 11-4-1859) επεκτάθηκαν και υπέρ των άλλων τραπεζών

ε. Το άρθρ. 7 του Ν. ΑΩΝΒ' της 30-5-1890 «*περί εγγυήσεως του κράτους εις ενυπόθηκα δάνεια γεωργοκτηματιών*», με το οποίο καθοριζόταν ειδική διαδικασία για την περίπτωση που από τον αναγκαστικό πλειστηριασμό, τον επισπευδόμενο από την τράπεζα, προκύψει ζημιά, που θα ξεπερνούσε το μισό από τα οφειλόμενα στην τράπεζα (από κεφάλαιο και τόκους). Οριζόταν, μάλιστα, ότι η ζημιά αυτή θα επιβάρυνε το Κράτος, που υποχρεωνόταν να πληρώσει την τράπεζα. Οι γεωργοκτηματίες, εξάλλου, των οποίων η εξόφληση των χρεών, κατά την παραπάνω διαδικασία, είχε ως συνέπεια την επιβάρυνση του Κράτους, θα έπρεπε να γραφτούν στα δημόσια βιβλία ως οφειλέτες του Δημοσίου και να υποβληθούν στις διατάξεις περί εισπραχής των δημοσίων εσόδων

²⁸⁴ Ο North, μεταξύ άλλων, υπήρξε ένας από εκείνους που ανέδειξαν τη σημαντική επίδραση που μπορεί να έχει η νομολογία στη διευθέτηση της κατανομής οικονομικών πόρων.

πλεονεκτήματα, που ήδη τους είχε εξασφαλίσει ο Νόμος, και επέτρεπε την καλλιέργεια εντυπώσεων περί δυσμενέστερης μεταχείρισης των ιδιωτών, ως δανειστών, συγκριτικά με τις τράπεζες που ασκούσαν την ίδια λειτουργία.²⁸⁵⁻²⁸⁶

Όχι σπάνια, μάλιστα, παρόμοιες εντυπώσεις, καλλιεργούμενες, ευδοκιμούσαν. Το γεγονός δε αυτό δεν είναι, όσο και αν μοιάζει σαν τέτοιο, ανεξήγητο. Αρκεί να σκεφτούμε πως τα ίδια δικαστήρια τη στιγμή που, με «*συσταλτικές*» ερμηνείες, θωράκιζαν τα τραπεζικά συμφέροντα, δε δίσταζαν να στέλνουν στη φυλακή «*ιδιώτες*» δανειστές, προσδίδοντας με ερμηνείες τους, αναδρομική ισχύ ακόμα και σε ποινικούς νόμους.²⁸⁷ Από το σημείο αυτό η απόσταση που

Βλέπε: Douglas NORTH, *Δομή και μεταβολές...*, ό.π., ιδίως σσ. 104-106. Τονίζει μάλιστα, σχετικά με το θέμα αυτό ότι: «...*Η κατανομή των πόρων, μέσω πολιτικής και δικαστικής διαδικασίας, αφήνει μεγάλη περιθώρια για να κυριαρχήσει η ιδεολογική τοποθέτηση στη διαδικασία λήψης αποφάσεων*» (Στο ίδιο, σ. 104). Παράβαλε και: Α. ΚΥΡΚΙΑΠΤΣΗ, «*Νομοθετική ρύθμιση των Τραπεζών εν Ευρώπη*», *Επιθεώρησης Κοινωνικής και Δημοσίας Οικονομικής*, έτος 5^ο, τευχ. Α', Ιανουάριος-Απρίλιος 1936, σσ. 36-84.

²⁸⁵ Βλέπε τη σχετική Νομολογία του Αρ. Πάγου (απόφαση αριθμ. 175 (1925) τμ. Α' εισηγητής Γ. Κυριλλόπουλος) με την οποία κρινόταν ότι η εκ μέρους της Ε.Τ.Ε., επί μακρό χρόνο, η αξιηταισία τόκων δεν αποτελεί σιωπηρή άφηση τούτων. Με αυτό το σκεπτικό είχε αναίρεθεί απόφαση κατώτερου δικαστηρίου, που, σωστά, είχε απορρίψει την αγωγή ως προς τους οφειλόμενους στην Ε.Τ.Ε. τόκους από αιτιήσεις της, επειδή έκρινε ότι, όπως ίσχυε και προκειμένου περί ιδιωτών δανειστών, δεν μπορεί να έρχεται μετά την παρέλευση σημαντικού χρονικού διαστήματος, η Ε.Τ.Ε. και να τους ζητάει, αφού η αξιηταισία αυτή είχε οδηγήσει σε σιωπηρή άφηση αυτών.

²⁸⁶ Βλέπε, επίσης, σχετικά στην δεκαπενθήμερη νομική επιθεώρηση *Δικαιοσύνη*, έτος και τόμος 4ος, τεύχος 1^ο, σ. 36-38, όπου παρατίθεται και η αγόρευση του εισαγγελέα του Αρ. Πάγου Α. Γιδόπουλου. Σημειώνεται ότι από το όλο σκεπτικό προκύπτει ότι η ερμηνεία βασιζόταν στο επιχείρημα ότι αφού δανείστρια ήταν η Ε.Τ.Ε. (και όχι ιδιώτης) δεν υπάρχει περίπτωση να έχουμε άφηση (και των οφειλόμενων τόκων), επειδή μόνο η φιλοτιμία και η ευγένεια, αναγνωρίζονται ως γενεσιουργοί αιτίες αυτής της άφησης, αλλά αυτές μόνο από ιδιώτες δανειστές θα μπορούσαν να έχουν προέλθει (!). Προφανώς κατά τη λογική των δικαστών, η Ε.Τ.Ε. εθεωρείτο ανίκανη να επιδείξει, έστω και δια των εκφραζόντων τη βούλησή της, είτε ευγένεια είτε φιλοτιμία(!).

²⁸⁷ Βλέπε σχετική Νομολογία του Αρ. Πάγου [απόφ. αριθμ. 183 (1925) τμ. Β' εισηγητής Ι. Χατζησαράντος], όπως παρατίθεται στο περιοδικό *Δικαιοσύνη*, έτος και τόμος 4ος, τεύχος 1ον, σσ. 17-18. Σύμφωνα με την απόφαση αυτή: «*Έναχος τοκογλυφίας κηρύσσεται ο επιδιώξας την είσπραξιν υπέρμετρων τόκων δανείου συννομολογηθέντος προ του νόμου περί τοκογλυφίας*». Εξυπακούεται ότι η ποινικοποίηση της συγκεκριμένης συμπεριφοράς (επρόκειτο για ποινική απόφαση), δεν έχει να κάνει με την καθ' όλα θεμιτή δυνατότητα του πολιτικού, όμως, δικαστηρίου να απορρίψει την αγωγή που θα απαιτούσε την είσπραξη των υπέρμετρων αυτών τόκων, έστω και αν αυτοί είχαν συννομολογηθεί πριν τον περί συμβατικού τόκοι νόμο. Η του ποινικού νόμου ερμηνεία δηλαδή είναι που πάσχει, επειδή αντιβαίνει σε θεμελιώδεις αρχές του ποινικού δικαίου «*nullum crimen nulla poena sine lege*» (κανένα αδίκημα, καμία ποινή, χωρίς νόμο που είχε ήδη ψηφισθεί).

Παρόλα αυτά, όμως, όταν σε (προγενέστερη) πολιτική δίκη είχε προβληθεί η ένσταση ότι η Ε.Τ.Ε. δε μπορεί να διεκδικήσει τους οφειλόμενους υπέρμετρους τόκους κάνοντας επίκληση της σχετικής διάταξης του Ν.ΓΨΑΖ 8 (άρθρ. 6 παρ. 2) σύμφωνα με την οποία «*οι εξ' οιουδήποτε τίτλου καταβληθέντες υπέρμετροι τόκοι*

χρειαζόταν να διανυθεί μέχρι να θυματοποιηθούν, ακόμα και κάποιои εκ των ασκούντων τοκογλυφικό δανεισμό ιδιωτών, δεν θα ήταν μεγάλη. Εύκολα οι τελευταίοι μπορούσαν πλέον να υποδύονται²⁸⁸ το ρόλο του «θύματος», διοχετεύοντας στο κοινωνικό σώμα μια εκδοχή που «...σαν έτοιμο απο καιρό» ήταν πρόθυμο να δεχτεί. Σε μια αγροτική κοινωνία, όπως η ελληνική των τελευταίων χρόνων του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα, όπου η αλληλεγγύη μεταξύ των μελών της αγροτικής κοινότητας είχε και ιστορικές καταβολές²⁸⁹, ήταν, προφανώς, προτιμότερο για όλους οι «εκμεταλλευτές» να αναζητούνται έξω από την κοινότητα.

Αψευδείς μάρτυρες του γεγονότος οι τοποθετήσεις που ακούστηκαν στο Α' Παγκρήτιο γεωργοσυνεταιριστικό συνέδριο. Σε αυτές εύκολα διαφαίνεται η τάση να γίνει διάκριση των χρεών σε εκείνα που οφείλονται σε ιδιώτες από εκείνα που οφείλονται σε κεφαλαιοκρατικούς οργανισμούς. Οι πρώτοι χαρακτηρίζονται «αφελείς», «αγαθοί», «παραπλανηθέντες» έμποροι που ενεπλάκησαν στους «πλοκάμους» των κεφαλαιοκρατών, ενώ οι δεύτεροι δεν ήταν παρά «μεγαλοκαρχαρίες» ή «μεγαλόσημοι τράπεζαι». Αυτοί οι τελευταίοι με την κρίση «εγέλων εις

υπολογίζονται εις το κεφάλαιον. μέχρις εξοφλήσεως αυτού, αλλά καθόσον υπερβαίνουνσι τούτο δεν αναζητούνται», η εν λόγω ένσταση απορρίφθηκε, αφού έγινε τελολογική ερμηνεία και το δικαστήριο αποφάνθηκε ότι το άρθρο αυτό δεν καταλαμβάνει την ειδική περίπτωση της Ε.Τ.Ε.! Βλέπε: περίοδ. 'Θέμις' τομ. Α' 1919-1920, σ.34. Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι το θέμα της αναδρομικότητας του Ν. ΓΨΑΖ (ο οποίος δημοσιεύτηκε την 25η Ιουλίου 1911), είχε προκαλέσει ζωνρές συζητήσεις όχι μόνο στους κύκλους των νομικών αλλά και στους των «αγροτιστών». Στο Α' Παμμαθησιακό Γεωργικό Συνέδριο το θέμα αυτό απασχόλησε ιδιαίτερα τους συνέδρους. Βλέπε: Π. ΣΤΑΜΑΤΕΛΑΚΗ, «Εισήγησις, επί του θέματος 'περί αναδρομικής ισχύος του νόμου περί τόκου'», όπως παρατίθεται στα *Πρακτικά των συνεδριάσεων του Α' Παμμαθησιακού Γεωργικού Συνεδρίου*, εν Καλάμαις, 1912, σσ. 34-46.

²⁸⁸ Λέμε «υποδύονται», επειδή στις περισσότερες βέβαια περιπτώσεις κάθε άλλο παρά για «θύματα» εκρόκειτο. Η πραγματικότητα που κρυβόταν επιμελώς πίσω από τη δημιουργημένη πλασματική εντύπωση ήταν πολύ διαφορετική. Όσο και αν οι ιδιώτες πιστωτές δεν απολάμβαναν της εύνοιας, που οι δικαστικές αποφάσεις επιφύλασσαν για τις Τράπεζες, ο τρόπος που η τοκογλυφία αντιμετωπίστηκε από τη Νομολογία των δικαστηρίων συνολικά κρινόμενος, μάλλον υπέβαλε παρά κατέστειλε το φαινόμενο. Βλέπε και στο Α. ΣΙΔΕΡΙΣ, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξαν εκατονταετία (1833-1933)*, Αθήναι, εκδ. Παπαδογιάννη 1934, σ.36, όπου, μεταξύ άλλων, υποστηρίζεται ότι η νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων υποβοήθησε και άνοιξε διάπλατα τις πόρτες της τοκογλυφίας.

²⁸⁹ Βλέπε: Σ. ΑΣΔΡΑΧΑ, «Οι Κοινότητες στην Τουρκοκρατία», *'Τα Ιστορικά'*, τόμος 3ος, τεύχος 5ο, Ιούνιος 1986, όπου και πειστική εξήγηση του φαινομένου της κοινοτικής αλληλεγγύης.

βάρους των ερειπίων»²⁹⁰ Θύματα, λοιπόν, των κεφαλαιοκρατών οι οφειλέτες, θύματα όμως και οι δανειστές. Γι' αυτό και οι τελευταίοι σαν «μετανοούσες Μαγδαληνές» ομολογούσαν το «αμάρτημά» τους. «Ερωτήσατε σήμερα τους επαγγελματίες της Ξάνθης, της Καβάλας, της Δράμας και των Σερρών ευρισκομένους και αυτούς προ οικονομικού βαραθρού να σας ομολογήσουν ότι δικαίως σήμερα πάσχουν», αναφώνουσε ένας εκ των εισηγητών του Συνεδρίου και, συνεχίζοντας εξηγούσε: «διότι καταστάντες όργανα του μεγάλου κεφαλαίου μετήλθαν μέσα απάνθρωπα και δικαίως πάσχουν, διότι το μεγάλο κεφάλαιον κατόρθωσε, χρησιμοποιούν αυτούς ως μέσα και όργανα, να τους αγάγη, σήμερα και αυτούς εις «κοινήν χρεωκοπίαν».²⁹¹

Τα όσα αναφέραμε παραπάνω δείχνουν ότι οι ιδιώτες δανειστές, που άσκησαν την αγροτική πίστη, δεν εκμεταλλεύτηκαν απλά τη συγκυρία, αλλά αξιοποίησαν μονιμότερες αδυναμίες. Οι αδυναμίες αυτές έχουν να κάνουν τόσο με τις οικονομικές δομές (έλλειψη εκτεταμένου δικτύου τραπεζικών υποκαταστημάτων, απροθυμία δανειοδότησης του αγροτικού τομέα της οικονομίας, χαμηλοί δείκτες παραγωγικότητας αυτού του τομέα) και γενικότερα με την «αναρχίαν περί την οργάνωσιν της παραγωγής», κατά την εύστοχη διατύπωση μελετητού της εποχής²⁹² κ.ά.) όσο και με το ανεπαρκές θεσμικό πλαίσιο (έλλειψη κτηματολογίου, αδυναμία βεβαίωσης της κυριότητας, δυσκολίες κατά την αναγκαστική εκτέλεση κλπ.).

Παρακολουθώντας, λοιπόν, την πορεία που διέγραψε η ιδιωτική παρατραπεζική αγροτοπιστωτική λειτουργία, δεν θα δυσκολευτούμε να διακρίνουμε ορισμένα τυπικά χαρακτηριστικά γενικότερης και μονιμότερης ισχύος. Ορισμένες κατηγορίες προσώπων (τσιφλικούχοι, έμποροι, επαγγελματίες, δανειστές κλπ), που είχαν, όπως είπαμε, δυνατότητα πρόσβασης στο τραπεζικό σύστημα προσέφευγαν σε αυτό και εδανείζοντο, υποθηκεύοντας τα κτήματά τους ή παρέχοντας άλλες εμπράγματα, κυρίως, ασφάλειες. Επειδή παράλληλα

²⁹⁰ Βλέπε: Εισήγηση Στ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΑΚΗ: «Περί αγροτικών χρεών» στα *Πρακτικά του Α' γεωργο-συνεταιριστικού Συνεδρίου*, Χανιά, Νοέμβριος 1933, σ. 273.

²⁹¹ Εισήγηση Στ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΑΚΗ, *ό.π.*, σ. 274.

²⁹² Βλέπε: Δ. ΠΕΤΡΙΔΗ, *Η αγροτική πίστις*, Αθήναι, 1934, σ. 114.

ελάχιστα επωφελούντο από το είδος αυτό του δανεισμού οι γεωργοί και μικροκτηματίες, έπρεπε, προς επίτευξη δανειοληψίας, οι τελευταίοι να προσφύγουν σε ιδιώτες πιστωτές²⁹³. Οι πιστωτές αυτοί, ακόμα και όταν η Ε.Τ.Ε.²⁹⁴ και άλλα τραπεζικά ιδρύματα είχαν, πλέον, επωμισθεί την άσκηση της αγροτικής πίστης, φαίνεται ότι διακινούσαν το μεγαλύτερο μέρος των χρημάτων με όρους δυσμενείς, παρότι αναμφίβολα «επηρεάσθη κατά εν μέρος ο τόκος του ιδιωτικού κεφαλαίου εκ των επιτοκίων τα οποία καθόριζεν εν τη αγροτική πίστι η Εθνική τράπεζα και συνέτεινεν οργανουμένη αγροτική πίστις εις το να παταχθή κατά μίαν αναλογίαν η τοκογλυφία»²⁹⁵. Σε όποιο μέτρο, όμως, και αν μειώθηκε η τοκογλυφία, η καταχρέωση²⁹⁶ των αγροτών ήταν μονιμότερη κατάστασις²⁹⁷, προϊόν και αυτό της «πληγής της τοκογλυφίας»²⁹⁸.

²⁹³ «Η Εθνική Τράπεζα εκάλυπτε μέρος μόνον των απαιτούμενων δια την γεωργίαν κεφαλαίων, τα υπόλοιπα των οποίων επορίζετο ο αγροτικός κόσμος παρά του ιδιωτικού κεφαλαίου εις είδος ή χρήμα». Βλέπε: Έκθεση Τζωρτζόπουλου (1936), όπου ό.π., σ. 8.

²⁹⁴ Σχετική με τον τρόπο άσκησης της αγροτικής πίστης από την Ε.Τ.Ε., πριν το 1915, έχει επισημανθεί ότι «επρόκειτο να δανείζει τους μικροέμπορους και 'μεταπράτες' «οίτινες ενήσκουν με τον τρόπον των την αγροτικήν πίστην κατά των άτυχων αγροτών». Βλέπε: Θ.ΤΣΕΡΙΠΕ, ό.π., σ. 44.

²⁹⁵ Έκθεση Τζωρτζόπουλου (1936), ό.π., σ. 8.

²⁹⁶ «Στερούμενος γεωργικής πίστεως (ο Θεσσαλικός πληθυσμός)... υπήρχε πάντοτε κατάχρεως πένης και δυστυχής, ώστε εφείλκυσε κολλάκις την προσοχήν των αντιπροσώπων αυτού και της Βουλής, αλλ' άτυχώς άνευ πρακτικού τινος αποτελέσματος μέχρι τούδε όπερ της βελτιώσεως της καταστάσεώς του ταύτης», όπως σημειωνόταν σε σχετικό Υπόμνημα προς τη Βουλή των Ελλήνων. Βλέπε: Υπόμνημα του Θεσσαλικού Γεωργικού Συλλόγου, *Περί ενισχύσεως της σιτοπαραγωγής*, εν Λαρίση, 1904, σ. 3.

²⁹⁷ Ήδη από το 1888 ο Αρ. Θεοδοριδής, με άρθρο του στην Οικονομική Επιθεώρηση (του Αριστ. Οικονόμου) προσπαθούσε να εντοπίσει και αναλύσει τα αίτια και τους μηχανισμούς που ανατροφοδοτούσαν την τοκογλυφία. Βλέπε: Αρ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ, «Πόθεν η τοκογλυφία», *Οικονομική Επιθεώρησης*, τομ. 12^{ος}, έτος 12^{ος}, εν Αθήναις, 1888, σσ. 375-384. Τόνιζε μάλιστα χαρακτηριστικά στο ίδιο άρθρο του ο συγγραφέας πως η τοκογλυφία «...εξακολουθεί λυμαινομένη ασπλάχνως την εθνικήν παραγωγήν...» (στο ίδιο, σ. 375). Σε άλλο άρθρο του ο Θεοδοριδής, αφού αναφερόταν στα παραδείγματα αλληλοβοηθητικού τύπου πιστωτικών ιδρυμάτων που ευδοκίμουσαν σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες (Γερμανία, Ιταλία αλλά και Βέλγιο) έκανε σύγκριση με την επικρατούσα στην Ελλάδα κατάστασις τοκογλυφικού δανεισμού όπου «...κατήνησεν ολόκληρον σχεδόν το προϊόν του (σσ. του παραγωγού) να περιέρχεται, λόγω τόκου, εις το βαλάντιον του δανειστού» και κατέληγε: «Αλλ' είναι καιρός, και καιρός επείγων, να παύση η έκρυθμος αύτη κατάστασις, η επιβλαβής οικονομικώς και ουχι άμοιρος κινδύνων υπό κοινωνικήν έποψιν...». Βλέπε: Αρ.ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ, «Κατάστασις της γεωργικής πίστεως», *Οικονομική Επιθεώρησης*, τομ. 12^{ος} [σσ. 54-61], έτος 12^{ος}, εν Αθήναις, 1888, σ. 61.

²⁹⁸ Δ.ΠΟΥΡΝΑΡΑ, *Η οικονομική θέσις των αγροτών και η δουλεία των σκλάβων της γης*, Αθήνα, χωρίς χρονολογία, σσ. 21-26.

Τυπικός ήταν και ο τρόπος με τον οποίον έφταναν οι αγρότες, που είχαν αφεθεί «ανυπεράσπιστοι εις τους όνυχας τοῦ μεταπρατικού ιδίως τοκογλυφισμού»²⁹⁹ στην καταχρέωσή τους. Οι δανειστές που συχνά ήσαν οι παντοπώλες του χωριού, δάνειζαν τους αγρότες σε χρήμα αλλά, κυρίως, σε είδος.³⁰⁰ Τα δάνεια αυτά ήσαν βραχυπρόθεσμα και έληγαν, συνήθως, την εποχή της συγκομιδής, σε διαφορετικό, δηλαδή κάθε φορά χρόνο, ανάλογα με το είδος των προϊόντων που εκαλλιεργούντο από τους δανειλήπτες. Όταν, όμως, έφτανε η ώρα της αποπληρωμής διαπιστωνόταν, συνήθως, η αδυναμία του οφειλέτη να εξοφλήσει το χρέος του και άρχιζε τότε μια διαδικασία υπολογισμών που έχει χαρακτηριστεί και ως «τοκογλυφικός υπολογισμός»³⁰¹ Αυτή είχε, σε αρκετές περιπτώσεις, ως αποτέλεσμα την εξαφάνιση, μετά παρέλευση λίγων χρόνων, της ελεύθερης βαρών περιουσίας στα χωριά³⁰² όπου αναπτυσσόταν η σχετική δραστηριότητα των τοκογλύφων. Σε ορισμένες μάλιστα περιοχές της Θεσσαλίας, όπου οι καλλιεργητές χωρικοί είχαν κατορθώσει να εξαγοράσουν τα τσιφλίκια και να τα μετατρέψουν σε κεφαλοχώρια, παρατηρήθηκε το φαινόμενο να μεταπέσουν τα τελευταία πάλι «μερικώς ή ολικώς εις τσιφλίκια ένεκεν αφοριών και οικονομικής ανεπαρκείας των χωρικών».³⁰³

²⁹⁹ Σύμφωνα με την έκφραση του Εμμαν. ΛΟΥΛΑΚΑΚΗ στην εισήγησή του «Περί της Αγροτικής Πιστεως» στο Β' Παγκρήτιο γεωργοσυνεταιριστικό συνέδριο. Βλέπε: Β' Παγκρήτιο γεωργοσυνεταιριστικό συνέδριον – εισηγήσεις, συζητήσεις και πορίσματα – Ρέθυμνον, Ιούνιος 1936, σ. 148.

³⁰⁰ Όπως έχει παρατηρηθεί «ηγόραζαν οὔτοι μετρητοῖς ἢ βερεσέ εις τους συγχωρίους των». Βλέπε. Θ. ΤΣΕΡΠΕ, ό.π., σ. 40.

³⁰¹ Βλέπε: Ι. ΑΦΕΝΤΑΚΗ, Η Αγροτική πίστις εν Τουρκία, Βουλγαρία, Γιουγκοσλαβία και Ελλάδα – Οργάνωσις και εξέλιξις, Αθήναι, χωρίς χρονολογία, σ. 126 όπου μνημονεύει και το εξής χαρακτηριστικό περιστατικό, το οποίο διαπίστωσε σε περιοδεία του, το 1928, στην Κατερίνη: «Ένας χωρικός του Σύνουκιισμού Σπη / / είχε δανεισθή από παντοπώλην 2.000 δρχ. το Πάσχα με την υποχρέωση να δώση 1.000 οκ. καλαμπόκι κατά την συγκομιδήν. Ένεκα ανεπαρκούς συγκομιδής προσεκόμισεν εις τον παντοπώλην μόνον 300 οκ. Και αρχίζει ο τοκογλυφικός υπολογισμός του παντοπώλου: «μου ώφειλες 1000 οκ. καλαμπόκι προς 4 δρχ., που θα το πωλούσα, κάνουν 4.000 δρχ. Μου έφερες 300 οκ. προς 2 δρχ. κατ' οκάν, που είναι η συμφωνία μας να το αγοράζω, κάνουν 600 δρχ. Άρα μου οφείλεις ακόμη 3.400 δρχ., ήτοι 1.700 οκ. καλαμπόκι! Και επειδή ο δυστυχής χωρικός, ούτε το άλλο έτος παρήγαγε το ποσόν οκάδων αραβοσίτου που εζήτει ο παντοπώλης επανελήφθη ο τοκογλυφικός υπολογισμός και το επόμενο και το μεθεπόμενο έτος, και κατήντησε ο παραγωγός, αφού επί τρία έτη παρέδωσε όλην την εσοδειαν του, να οφείλει δεν ενθυμούμαι πόσας – πάντως άνω των δέκα – χιλιάδας δραχμών».

³⁰² Βλέπε ΤΣΕΡΠΕ, όπ., σ. 40.

³⁰³ Βλέπε. Α.Κ. ΤΣΟΠΙΟΤΟΥ, Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατία, Β' έκδοσις Αθήνα 1974, σ. 57 όπου, σε σχετική υποσημείωση, αναφέρονται στοιχεία από Στατιστική του Εμπορ. Συλλόγου Βόλου,

2.5. Από την αποσπασματική στη συστηματική άσκηση αγροτικής πίστης

2.5.1. Εισαγωγικές επισημάνσεις

Αν και γίνεται δεκτό ότι πριν από το 1915 δεν μπορούμε να μιλάμε για συγκροτημένη κρατική αγροτοπιστωτική πολιτική³⁰⁴, εν τούτοις δεν έλειψαν εντελώς κάποιες κρατικές πρωτοβουλίες, οι οποίες, παρά το αποσπασματικό τους χαρακτήρα, είχαν επιχειρήσει να αντιμετωπίσουν ορισμένες κρίσιμες διαστάσεις, του προβλήματος «αγροτική πίστη»³⁰⁵.

Από το 1836 ήδη, με το νόμο «περί συστάσεως Τραπεζής Κτηματικής Πίστεως», είχε επισημανθεί η ανάγκη για ενίσχυση της γεωργίας. Οι σχετικές ιδέες όμως δεν καρποφόρησαν κυρίως, όπως σημειώθηκε, εξαιτίας της ανυπαρξίας τίτλων ιδιοκτησίας. Η έλλειψη αυτή λειτουργούσε απαγορευτικά, αφού σύμφωνα με το νόμο 11/23 Αυγούστου 1836, τα συνατόμενα δάνεια έπρεπε να είναι ενυπόθηκα. Παράλληλα βέβαια με το Κράτος και άλλοι φορείς, όμως, με πρώτη την Ε.Τ.Ε., δεν παρέμειναν αδιάφοροι, για τις περιοδικά ανακτόουσες διεργασίες σχετικά με τη διοχέτευση κεφαλαίων στη γεωργία. Την Εθνική Τράπεζα φαίνεται ότι, από τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της, απασχολούσε σοβαρά η τοποθέτηση κεφαλαίων στο γεωργικό τομέα. Ο ίδιος ο Ευνάρδος, από πολύ νωρίς, είχε δείξει ενδιαφέρον σχετικά³⁰⁶, ενώ το θέμα απασχόλησε διεξοδικά και την έκτακτη γενική συνέλευση

έτους 1907, ως εξής: «Εις τα χωριά Σοφάδες (δήμου Κιερίου) Αϊβαλή (δήμου Σκοτούσης), Νεμπεγιέρ (δήμου Φακίου), Δεσάνη (δήμου Φωτίου), Σαμπαλή (δήμου Φύλλου), Τοκουζιάρ (δήμου Συκουρίου) και πλείστα άλλα, πολλοί των αγορασάντων χωρικών ιδίαν γήν απέβαλον αυτήν και πόλιν. Ίδε Στατιστ. Εμπορ. Συλλ. Βάλου, έτους 1907, σ. 11 και εξής».

Παρόμοια φαινόμενα ελάμβανον χώρα, όπως προκύπτει από κείμενα της εποχής, και στην Ηπειρο.

Βλ. σχετικά: Γεωργ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ, *Η εξαγορά του Βουλγαρελίου και το πρόβλημά της*, (συνετάγη το 1918 και αναθεωρήθη υπό του ιδίου εν έτει 1927), 1^η έκδ. Αθήναι, 1976 (επανέκδοση: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Ντοκουμέντα, σειρά επανεκδόσεων 3-Αθήνα, 1981), σ. 18.

³⁰⁴ Αμαλίας ΧΙΩΤΑΚΗ, *Η συμπεριφορά του τραπεζικού κεφαλαίου σε μια αγροτική κοινωνία (τέλη του 19^{ου} αιώνα) – Η περίπτωση της Τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας στην Άρτα*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1994, σ. 274. Όπως σημειώνει η συγγραφέας: «...Σε μια χώρα κατεξοχήν αγροτική, όπως η Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, ηχεί παράδοξα η απουσία ενός θεσμοθετημένου φορέα εξειδικευμένου στην άσκηση γεωργικής πίστης. Οι αποτυχημένες προσπάθειες... σε όλη τη διάρκεια του αιώνα αντανακλούν τις δυσκολίες του χειρήματος».

³⁰⁵ Δημ. ΠΕΤΡΙΔΗ, *Η αγροτική πίστις*, Αθήνα, 1934, σ. 114.

³⁰⁶ Ο Ευνάρδος αναφέρει χαρακτηριστικά ο Ζωγράφος «Εγνώριζεν ότι ο Έλλην γεωργός με την πίστιν εις την ευρωστίαν της απελευθερωθείσης γης και με την λιτότητα εις τας ανάγκας της ζωής θα ερρίπτετο εις τον αγώνα

των μετόχων της Ε.Τ.Ε., σε διαδοχικές συνεδριάσεις της (1-10-1842 μέχρι 15-7-1843)³⁰⁷, όπου και υποβλήθηκε Έκθεση του Συμβουλίου με συγκεκριμένες προτάσεις. Ανάμεσα σε αυτές ήταν και εκείνη της καθιέρωσης νέου τύπου δανείων που θα διευκόλυναν, κατά τους εμπνευστές αυτών, το δανεισμό των αγροτών, καθώς θα λειτουργούσαν συμπληρωματικά προς το βασιζόμενο στις εμπράγματα ασφάλειες σύστημα, διευρύνοντας τις δυνατότητες λήψης δανείου. Όπως ειδικότερα εξηγούσε το Συμβούλιο «... επιτρέποντας τας χορηγήσεις επί εγγυήσει τριών υπογραφών σκοπόν προτιθέμεθα να καταστήσωμεν συμμετόχον των ωφελειών της τραπεζής πάντα χρηστόν και εργατικόν πολίτην, κτηματίαν ή ακτήμονα, γεωργούντα ίδιον ή ξένον αγρόν».³⁰⁸ Βέβαια στις συζητήσεις που ακολούθησαν η Έκθεση δέχτηκε τα πυρά όσων μετόχων αντλούσαν, άμεσα ή έμμεσα, οφέλη από τη συντήρηση του αλυσιδωτού (έμμεσου) δανεισμού και έτσι, τελικά, ούτε με το αναθεωρημένο καταστατικό της Τράπεζας, που ψηφίστηκε από τη Γεν. Συνέλευση, επήλθε κάποια ουσιαστική αλλαγή στα όσα ίσχυαν.

Οι σχετικές συζητήσεις θα μπορούσε, ίσως, να θεωρηθεί ότι απέβησαν άκαρπες, αν δεν είχε υιοθετηθεί στο κείμενο του Νόμου, που ήρθε να κυρώσει το νέο καταστατικό, μια καινούργια διατύπωση. Πράγματι, έστω με τη μορφή ευχολογίου, φάνηκε να αναγνωρίζεται η ανάγκη ισάξιας στήριξης, παράλληλα με το εμπόριο και τη βιομηχανία, και της γεωργίας. Τούτο στο βαθμό που, όπως αναφέρεται, τις νέες ρυθμίσεις υπαγόρευε η επιθυμία «... να δώσωμεν εις τας εργασίας της Εθνικής Τραπεζής πλειοτέραν ανάπτυξιν, και να καταστήσωμεν αυτήν επωφελεστέραν εις την γεωργίαν, το εμπόριον και την βιομηχανίαν...».³⁰⁹

της εργασίας και της παραγωγής. Εγνώριζεν ότι δεν θα εδημιούργει ο κάτοικος της υπαίθρου χώρας ανάγκας καινοφανείς».

Βλέπε: Γ. ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Η ίδρυσις της Εθνικής τραπεζής και ο φίλος της γεωργίας Ευνάρδος*, Αθήνα, 1937, σ. 11.

³⁰⁷ Βλέπε σχετικά: Ιστορικό Αρχείο Ε.Τ.Ε., *Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων Μετόχων*, 1-10-1842 μέχρι 15-7-1843.

³⁰⁸ Έκθεσις του Συμβουλίου προς την Γενική Συνέλευση των Μετόχων, Βλέπε το σχετικό κείμενο στο: Ι. ΒΑΛΑΩΡΙΤΟΥ, *Ιστορία της Εθνικής Τραπεζής της Ελλάδος*, εν Αθήναις 1902, σσ. 281-282.

2.5.2. Η ανάληψη αποσπασματικών πρωτοβουλιών, πριν την προσάρτηση της Θεσσαλίας

Χρειάστηκε να περάσουν άλλες δύο δεκαετίες οπότε, με την ευκαιρία της ανανέωσης του εκδοτικού προνομίου της Ε.Τ.Ε., ο σχετικός νόμος ΨΙ της 16ης Δεκεμβρίου 1861 στο 5ο άρθρο του όρισε ότι: «*Εις τας εργασίας της Τραπεζής προστίθεται και η επί προσωπική εγγυήσει εις μη εμπόρους, ιδίως εκ της γεωργικής τάξεως χρηματική χορήγησις επί γραμματίοις τριτεγγυημένοις η επί προεξοφλήσει συναλλαγματικών και γραμματίων εις διαταγήν*».³⁰⁹

Η παραπάνω ρύθμιση, παρότι αυτή καθ'αυτή αποτελούσε θετικό βήμα, δεν έφερε τα αποτελέσματα που υποσχόταν η διατύπωσή της. Ο τρόπος χορήγησης των δανείων, με διαδικασίες που δεν διέφεραν από εκείνες που ακολουθούντο για τις περιπτώσεις που οι δανειζόμενοι ήσαν έμποροι, δημιούργουσε αναστολές στους μικρούς, κυρίως, γεωργούς, οι οποίοι δύσκολα θα αποφάσιζαν να επωφεληθούν, με τη «*δαμόκλειο σπάθη*» του εμποροδικείου και της προσωπικής κράτησης να κρέμεται πάνω από τα κεφάλια τους.

Από τις ίδιες αντιλήψεις φαίνεται ότι διαπνεόταν και η επόμενη νομοθετική ρύθμιση που έγινε με το Βασ. Διάταγμα της 7ης Ιουνίου 1862 «*περί τροποποιήσεως του καταστατικού της Εθνικής Τραπεζής*» και σύμφωνα με την οποία: «*εγκρίνεται η απόφαση της γενικής των μετόχων της Εθνικής τραπεζής συνελεύσεως η έχουσα ούτω:*

α' Αι κατά το άρθρον 5 του από 16 Δεκεμβρίου 1861 ΨΙ Νόμου χρηματικά χορηγήσεις εις μη εμπόρους, ιδίως εκ της γεωργικής τάξεως, θέλουσι γίνεσθαι επί τη βάσει πιστωτικού καταλόγου, συντασσομένου υπό των συμβουλίων των υποκαταστημάτων και εγκρινομένου υπό του γενικού συμβουλίου της Τραπεζής, το ελάχιστον όριο εκάστης χορηγήσεως ορίζεται εις

³⁰⁹ Νόμος 17^{ος} Ιουλίου 1843. Βλέπε: *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, αριθ. 78, 28η Δεκεμβρίου 1861, σ. 197

³¹⁰ Ο νόμος ΨΙ της 16-12-1861 θεωρείται ότι, ουσιαστικά, εγκαινιάζει την άσκηση της αγροτικής πίστης από την Ε.Τ.Ε. Όπως έχει επισημανθεί, με αυτόν «*εις τους εξυπηρετούμενους ήδη υπό της Εθνικής Τραπεζής κλάδους της πίστεως προσετέθη και ο της αγροτικής πίστεως. Αλλά την τελευταίαν ταύτην εργασίαν θα έπαυεν η τράπεζα άμα τη συστάσει. αγροτικής τραπεζής, οφείλουσα όμως να συμμετάσχη κατά το εν τρίτον εις το κεφάλαιον αυτής μέχρι 2 εκατομμυρίων δραχμών κατ' ανώτατον όριον. Η πληρωμή δε της συμμετοχής ταύτης θα εγένετο δι' εκχωρήσεως του γεωργοκτηματικού χαρτοφυλακίου της και μόνον κατά το ελλείπον, μέχρι συμπλήρωσεως ποσού 2.000.000 εις χρήματα (άρθρο 6)*». Βλέπε: Ι. ΒΑΛΑΩΡΙΤΟΥ, *ό.π.*, σ. 36

δραχμάς εκατόν, δι' εκάστην δε χορηγήσιν απαιτούνται δύο τουλάχιστον υπογραφαί των ως ανωτέρω καταλόγων, εφαρμοζομένων, ως προς τα λοιπά, των περί προεξοφλήσεων διατάξεων του καταστατικού με την διαφοράν ότι η προθεσμία των χορηγήσεων αυτών δύναται να παραταθή μέχρις εννέα μηνών». ³¹¹

Αποτέλεσμα των ρυθμίσεων αυτών ήταν η Εθνική τράπεζα για ολόκληρη την εικοσαετία 1861-1881 να μη χορηγήσει ³¹² σε γεωργούς ούτε αυτά τα πενιχρά ποσά που πρόβλεπαν οι συμβατικές της υποχρεώσεις, και τα οποία ανέρχονταν σε 10 εκατομμύρια δραχμές. ³¹³

Όλες οι παραπάνω προσπάθειες θα πρέπει να εκτιμηθούν στην ευρύτερη λογική της Ε.Τ.Ε., που κυριαρχείται από τη μέριμνα για τη μεγαλύτερη δυνατή εξασφάλιση των κεφαλαίων της, προς όφελος των μετόχων της. Έτσι μπορεί να εξηγηθούν τόσο «η άπωση για κάθε επέκταση της εξαιρετικά επικίνδυνης αγροτικής πίστης» ³¹⁴, όσο και το γιατί κάθε φορά χρειαζόταν ιδιαίτερη ελκτική δύναμη, το εκδοτικό προνόμιο, ώστε να προσελκύονται χορηγήσει ³¹⁵ προς τη γεωργία, αφού οι τελευταίες ήταν «οι πιο επικίνδυνες και οι λιγότερο επικερδείς εργασίες που μπορούσε να αναλάβει μια Τράπεζα», όπως έχει τονιστεί. ³¹⁶

Αλλά και αυτή η πολιτική της Εθνικής τράπεζας συντηρήθηκε στο μέτρο που το πιστωτικό αυτό ίδρυμα κατάφερε να είναι ο «φρουμιστής» στην άσκηση του κλάδου της αγροτικής πίστης. Από τη στιγμή, όμως, που και κάποιοι άλλοι μπαίνουν στο παιχνίδι,

³¹¹ Βλέπε: Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, αριθ. 34, 21 Ιουνίου 1862, σ. 178.

³¹² Σύμφωνα με υπολογισμούς του Μελά χορηγήθηκαν μόνο επτά εκατομμύρια δραχμές. Βλέπε: Α. ΜΕΛΑ, *Στηγκριτική μελέτη περί γεωργικής πίστωσης*, Αθήνα, 1902, σ. 78.

³¹³ Το ποσό αυτό υποχρεωνόταν να χορηγήσει η Ε.Τ.Ε., σε γεωργούς, σύμφωνα με νέα σύμβαση Κράτους – Ε.Τ.Ε. της 31-8-1862, που αύξανε την αντίστοιχη υποχρέωση της Ε.Τ.Ε., για χορηγήσεις δύο εκατομμυρίων με βάση το άρθρο 5 του νόμου ΨΙ της 16-12-1861. Η αύξηση του σχετικού ποσού έγινε με αντάλλαγμα την εξασφάλιση της έγκρισής του κράτους για την αύξηση του μετοχικού κεφαλαίου της Ε.Τ.Ε., από πέντε σε δέκα πέντε χιλιάδες μετοχές, αλλά τελικά όπως είχε επισημανθεί: «Η μόνη θετική ωφέλεια εκ της συμβάσεως ταύτης, ήτο η επιτυχία εκ μέρους της Τραπεζής, της αυξήσεως του μετοχικού κεφαλαίου της, χωρίς κανένα κέρδος των αγροτών...». Βλέπε: Δ. ΠΕΤΡΙΑΝ, *ό.π.*, σ. 116.

³¹⁴ Βλέπε: Γ. ΔΕΡΤΙΑΝ, *Το ζήτημα των τραπεζών (1871-73) – οικονομική και πολιτική διαμάχη στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1980, σ. 259.

³¹⁵ «Η προσέλκυσή τους στον αγροτικό τομέα, ήταν ακόμη πιο δύσκολη απ' την προσέλκυσή τους στη βιομηχανία», βλέπε στο ίδιο, σ. 56.

³¹⁶ Στο ίδιο, σ. 56.

βρίσκεται στην ανάγκη να αναπροσαρμόσει την τακτική της προς τα νέα δεδομένα. Έτσι, όταν στην περίοδο 1871-73 το κράτος διαπραγματεύεται και με άλλους φορείς συμβάσεις που περιλαμβάνουν ρυθμίσεις σχετικές με χορηγήσεις σε γεωργοκτηματίες, η Ε.Τ.Ε. σπεύδει να εκδώσει ομολογιακό δάνειο έξι (6) εκατομμυρίων φράγκων, που θα διέθετε σε ενυπόθηκα δάνεια προς την κτηματική και γεωργική τάξη³¹⁷, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Δερτιλής: «Οι αιτίες αυτής της καλομοιρασμένης και όψιμης στοργής είναι φανερές. Μια αιτία ήταν ο επερχόμενος ανταγωνισμός της Πιστωτικής όχι μόνο στον αγροτικό, αλλά σε όλους τους τομείς... Άλλη αιτία η απειλή από τις φιλοαγροτικές διαθέσεις της Ιονικής, επίσης όψιμης, πάντως όμως επικίνδυνες»³¹⁸

Ενώ λοιπόν, νέοι παράγοντες φαίνεται να υπεισέρχονται και να επιδρούν στη διαμόρφωση των ακολουθούμενων μεθόδων αντιμετώπισης του αγροτοπιστωτικού προβλήματος, το κράτος αποφασίζει να παρέμβει δραστικότερα αυτή τη φορά. Έτσι το 1875 προχωράει στην πύλο σοβαρή απόπειρα για οργάνωση της αγροτικής πίστης που είχε γίνει από συστάσεως του Ελληνικού κράτους. Συγκεκριμένα η Κυβέρνηση Κουμουνδούρου υποβάλλει Νομοσχέδιο, δια του υπουργού οικονομικών Σωτηρόπουλου, «περί συστάσεως Τράπεζας Γεωργικής και κτηματικής πίστεως»³¹⁹. Με το Νομοσχέδιο αυτό προβλεπόταν ότι η Τράπεζα θα «επριοικίζετο» με το σημαντικό³²⁰, για την εποχή εκείνη, ποσό των είκοσι εκατομμυρίων δραχμών. Το ποσό αυτό θα συγκεντρωνόταν ως εξής: πέντε εκατομμύρια από πώληση μοναστηριακών κτημάτων και δέκα πέντε εκατομμύρια από τη σύναψη δανείων (με την Ιονική, τα 5 εκατομμύρια, και με την Εθνική, τα 10 εκατομμύρια).³²¹ Όμως το γεγονός ότι το νομοσχέδιο περιείχε διάταξη που

³¹⁷ Πληροφορίες για την τύχη του δανείου αυτού βλέπε και στο: Ι. ΒΑΛΑΩΡΙΤΟΥ, ό.π., σ. 60.

³¹⁸ Γ. ΔΕΡΤΙΛΗ, ό.π., σ. 93.

³¹⁹ Αξίζει να σημειωθεί ότι λίγο πριν, με διάταγμα του 1872, είχε εγκριθεί το καταστατικό της τράπεζας «της επί των κινητών πίστεως της Ελλάδος» (Crédit Mobilier de Grèce) μεταξύ των εργασιών της οποίας αναφερόταν και η συμμετοχή της στην σύσταση ελληνικής γεωργικής τράπεζας. Βλέπε σχετικά: Χ. ΕΥΕΛΠΙΔΗ, Σύστημα Ελληνικής Αγροτικής πολιτικής, τόμος 2ος, Αγροτικόν πρόγραμμα Αθήναι, 1923, σ. 100.

³²⁰ Αρκεί, ως μέτρο σύγκρισης να αναφερθεί ότι ο κρατικός προϋπολογισμός του 1875, πρόβλεπε 40.209.000 δραχμές έξοδα και 39.844.000 δραχμές έσοδα.

³²¹ Με την Ε.Τ.Ε. η Κυβέρνηση είχε υπογράψει επίσης και σύμβαση, την 27-11-1875, «περί χορηγήσεως δανείου 10.000.000 δραχμών προς συστηθείσασμένην κτηματικήν τράπεζαν», η οποία πρόβλεπε και ως αντάλλαγμα την επέκταση του εκδοτικού προνομίου της Ε.Τ.Ε., σε όλο το Κράτος, πλην της Επτανήσου και

άνοιγε το δρόμο για την εκποίηση της εκκλησιαστικής περιουσίας ξεσήκωσε έντονη την αντίδραση της Ιεράς Συνόδου³²², με αποτέλεσμα να αναδειχθεί σε κύριο σημείο τριβής μεταξύ του κράτους και των πολέμιων της ιδέας για ίδρυση τράπεζας κτηματικής και γεωργικής πίστης, οι οποίοι (πολέμιοι) επιβλήθηκαν και πέτυχαν, τελικά, το Νοσοσχέδιο αυτό να μη γίνει Νόμος του κράτους.

2.5.3. Συστηματοποίηση των πρωτοβουλιών μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας

Αλλά αν και ναυάγησε η κρατική αυτή προσπάθεια το πρόβλημα των χορηγήσεων στη γεωργία, που έγινε ιδιαίτερα σοβαρό μετά το 1871 (οπότε και η διανομή εθνικοποιημένης γης σε αγρότες με Νόμο των Κουμουνδούρου – Σωτηρόπουλου), επανήλθε με μεγαλύτερη οξύτητα μετά το 1881, με τη προσάρτηση της Θεσσαλίας, αφού, όπως σημειώνει, σχετικά με τις συνθήκες που επικρατούσαν εκείνη την εποχή, ο Βεργόπουλος «το αγροτικό επιχειρηματικό κεφάλαιο ήταν πράγματι δυσέμετρο»³²³

2.5.3.α. Ατελέσφορες απόπειρες για την αντιμετώπιση του προβλήματος

Για τη λύση αυτού του προβλήματος εκδηλώνονται δύο κρατικές πρωτοβουλίες.

Πρώτη ενέργεια: Η προσπάθεια εξασφάλισης πιστώσεων στους Θεσσαλούς αγρότες με την ίδρυση, το 1882 (Ιανουάριος) της Προνομιούχου Τραπέζης Ηπειροθεσσαλίας, που

για μια 25ετία, από την 1-1-1892, οπότε έληγε η προηγούμενη σύμβαση. Επειδή, όμως δεν ψηφίστηκε ο προβλεπόμενος Νόμος ματαιώθηκε και η εφαρμογή της Σύμβασης, σύμφωνα με τα οριζόμενα στο άρθρο 7 αυτής. Βλέπε: το πλήρες κείμενο της Σύμβασης στο: ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, τόμος Β', περιέχων το κείμενο των νόμων, εν Αθήναις, 1897 σσ. 218-221.

³²² Βλέπε σχετικά τα επιχειρήματα της Ι.Συνόδου ανάμεσα στα οποία και το ότι το κράτος με την ενέργειά του αυτή, νομιμοποιούσε τη δήμευση των μοναστηριακών κτημάτων που έγινε στη Βλαχία και έτσι άνοιγε τις ορέξεις και της Τουρκίας για ανάλογη ρύθμιση που θα αφορούσε στα εκκλησιαστικά κτήματα τα οποία ήσαν στα εδάφη της, στην Έκθεση του Αλ. ΜΥΛΩΝΑ, *Γεωργική και Κτηματική Πιστις – υποδείξεις, δια την οργάνωσιν, αυτών εν Ελλάδι*, εν Αθήναις, σ. 78

³²³ Κ. ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1975, σ. 130.

ξεκίνησε τις εργασίες της τον Ιούνιο του ίδιου έτους.³²⁴ Η Τράπεζα αυτή, όμως, παρ'ότι ως κύριο σκοπό της είχε τάξει την ενίσχυση του εμπορίου και της γεωργίας, φαίνεται πως, την υλοποίηση τούτου, όπως έχει επισημανθεί «...λίαν ατελώς κατώρθωσεν ως προφανέστατα εξάγεται εκ της συγκρίσεως των εργασιών αυτής, εν Θεσσαλία και Ηπείρω, προς την δοθείσαν από την Εθνικήν Τράπεζαν ώθησιν εις τας εργασίας ταύτας μετά την συγχώνευσιν»³²⁵ Συγκεκριμένα, προκειμένου περί της αγροτικής πίστης, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι, έτσι όπως και όσο αυτή ασκήθηκε από την Π.Τ. Ηπειροθεσσαλίας, δεν απέιχε πολύ από του να δικαιώσει την άποψη του Σοφ. Τριανταφυλλίδη, που το 1906 σημείωνε σχετικά με αυτήν την Τράπεζα: «περί αγροτικής πίστεως ουδέποτε ησχολήθη... τα χρήματά της εδανείζοντο τσιφλικούχοι, έμποροι και τοκισταί, μετατοκίζοντας αυτά επί βαρύτατοις τόκοις εις γεωργούς και μικροκτηματίες».³²⁶

Για να καταδειχθεί του «λόγου το ασφαλές» είναι αρκετή η ανάγνωση των απολογισμών της Π.Τ. Ηπειροθεσσαλίας και η παρακολούθηση των εργασιών της από την ίδρυσή της μέχρι το Α' εξαμήνου του 1899, αφού διαρκούντος του Β' εξαμήνου, με το Νόμο ΒΧΜΑ της 15^{ης} Ιουλίου 1899, είχε επιτραπεί η συγχώνευση της Π.Τ. Ηπειροθεσσαλίας στην Εθνική τράπεζα και είχαν μάλιστα ξεκινήσει οι απαιτούμενες διαπραγματεύσεις μεταξύ των δύο τραπεζών.³²⁷

Όπως προκύπτει από πίνακες που παραθέτει η Χιωτάκη, οι χορηγήσεις προς γεωργούς και κτηματίες δεν κυμαίνονται παρά σε μικρά μόνο ποσοστά των ενυπόθηκων δανείων των αντίστοιχων χρονικών περιόδων. Από αυτά τα δάνεια επωφελούντο, όπως είναι γνωστό, κυρίως οι τσιφλικούχοι, οι μικροκτηματίες των αστικών κέντρων και ο εμπορικός κόσμος.³²⁸

³²⁴ Βλέπε σχετικά: Ι.Α. ΒΑΛΑΩΡΙΤΟΥ, *ό.π.*, σ. 312.

³²⁵ Βλέπε: Στο ίδιο, *ό.π.*, σ. 315.

³²⁶ Σοφ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗ, *Οι κολλίγοι της Θεσσαλίας*, β' έκδοση, Αθήνα, 1974, σ. 30.

³²⁷ Σημειώνεται ότι την 20-11-1899 οι δύο τράπεζες υπόγραψαν τη σχετική σύμβαση, που κυρώθηκε με το Β.Δ. της 22-12-1899. Βλέπε σχετικά: Ι.Α. ΒΑΛΑΩΡΙΤΟΥ, *ό.π.*, σσ. 207-209.

³²⁸ Αμαλ. ΧΙΩΤΑΚΗ, *ό.π.*, σσ. 352-354 και 383-384.

2.5.3.β. Η μετακύλιση των βαρών της αγροτικής αποκατάστασης και η συλλογικοποίηση της ευθύνης των αποκαθισταμένων

Με δεδομένη την αδυναμία του Κράτους να αναλάβει το οικονομικό βάρος της αποκατάστασης αλλά και την ατολμία όσων έφεραν την πολιτική ευθύνη για την αντιμετώπιση των μειζόνων αγροτικών προβλημάτων, η κατάσταση των αγροτών, ιδιαίτερα στις νεοπροσαρτηθείσες περιοχές, παρουσίαζε έντονα σημάδια επιδείνωσης. Είχαν εξάλλου εξαντληθεί και τα περιθώρια καρτερικότητας, αφού έμοιαζαν να διαψεύδονται οι μεγάλες προσδοκίες που είχαν καλλιεργηθεί για δίκαιη, μετά την προσάρτηση, διεύθετη των εκκρεμοτήτων στα των γαιοκτητικών σχέσεων. Όπως δε χαρακτηριστικά τόνιζε, σε υπόμνημά του, ο βουλευτής Γεώργ. Παχός: «...μια άδικος και αυθαίρετος λύσις ζητήματος σχετιζομένου προς την τύχην αυτών θέλει βεβαίως τους απελπίση, ως αναγκαζομένους να θεωρήσωσι ως ελευθερίαν την απλήν αλλαγὴν Λεσπότου συνεπάγουσαν πλείονα βάρη και αφαιρούσαν αυτοὺς δικαιώματα κεκτημένα»³²⁹

Αλλά και όταν, με καθυστέρηση ετών, το Κράτος θα θελήσει να βοηθήσει τους επίμορτους καλλιεργητές να αποκατασταθούν ως ιδιοκτήτες στη γη που αυτοί καλλιεργούσαν, θα το κάνει με όρους κάθε άλλο παρά ευνοϊκούς για τούτους. Το βασικό μέλημά του φαίνεται να είναι η διευκόλυνση της χορήγησης δανείων από τις εκδοτικές τράπεζες και «...δεν φαινόταν διατεθειμένο να διαδραματίσει ενεργότερο ρόλο στη χειραφέτηση των καλλιεργητών»³³⁰ Στην ουσία, δηλαδή, είχαμε μετακύλιση οικονομικών βαρών και ευθυνών που αναλογούσαν στην πολιτεία προς τους αγρότες. Πιο συγκεκριμένα προς τους ακτήμονες εκείνους, που, θέλοντας να αποκατασταθούν, οδηγήθηκαν στη σύναψη «λεόντειων» συμβάσεων με τους τσιφλικούχους³³¹ ακριβώς επειδή το ελληνικό Κράτος, δίκην Πόντιου Πιλάτου, παρακολουθούσε, ταλαντευόμενο και άβουλο, τα διαδραματιζόμενα στην

³²⁹ Βλέπε: Γεώργ. ΠΑΧΥ, *Το εν Ηπειρώ αγροτικόν ζήτημα*, εν Αθήναις, 1882, σ. 10 (επανέκδοση από την ΑΤΕ, Ντοκουμέντα, Αθήνα, 1981).

³³⁰ Βλέπε: Αμαλίας ΧΙΩΤΑΚΗ, *Η συμπεριφορά του τραπεζικού κεφαλαίου σε μια αγροτική κοινωνία (τέλη του 19^{ου} αιώνα)* – Η περίπτωση της Τράπεζας Ηπειροθισσαλίας στην Άρτα, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1994, σ.339.

³³¹ Στα πλαίσια μιας πρακτικής που αποκλήθηκε, μάλλον κατ'επιφρημισμόν, «εκούσια απαλλοτρίωση» και για την οποία θα μιλήσουμε πιο συγκεκριμένα πιο κάτω (κεφ 7).

Ηπειροθεσσαλία. Με την προσχώρηση σε αυτού του τύπου τις συμβάσεις, που απέρρεαν από «προπονηθέν»³³² σχέδιο συμβολαίου, οι ακτήμονες αγοραστές εξωθήθηκαν στην ανάληψη βαρύτερων³³³ δεσμεύσεων που «συλλογικοποιούσαν» την ευθύνη αποπληρωμής των εξαγοραζόμενων κτημάτων. Λαμβάνοντας, μάλιστα, ως πρόσχημα την αδιαρετότητα, που χαρακτήριζε ορισμένα από τα, συνοφασμένα με το τσιφλίκι, δικαιώματα (μάλλον ένεκα κάποιων εθνικών ιδιομορφιών)³³⁴ απαιτούσαν οι παραχωρούντες να αναλάβουν οι συναγοραστές συλλογική δέσμευση απέναντι στον πωλητή – τσιφλικούχο.

Δυστυχώς και το Κράτος με το Νόμο ΑΩΝΒ΄/1890, παρά τις περί του αντίθετου αρχικές ενδείξεις³³⁵, προσχώρησε και αυτό στη λογική της αλληλέγγυας δέσμευσης και υποχώρησε στις απαιτήσεις των τραπεζιτών (ιδίως της άμεσα ενδιαφερόμενης Π.Τ. Ηπειροθεσσαλίας).³³⁶

Κλείνοντας αξίζει να υπογραμμίσουμε, εν όψει και όσων σε άλλα σημεία, στη συνέχεια, θα αναπτύξουμε πως η σχετική επιχειρηματολογία, που χρησιμοποιήθηκε εναντίον της άρσης της αλληλέγγυας δέσμευσης³³⁷, εμφανίζει πολλές ομοιότητες προς εκείνη που επιστρατεύτηκε υπό το βάρος των «ειδικών περιστάσεων», εντός των οποίων εξελίχθηκε η αγροτική μεταρρύθμιση, για να δικαιολογήσει την εκτεταμένη χρήση αναγκαστικών συνεταιρισμών και άλλων «έκτακτων» μέτρων προς ολοκλήρωση των αναγκαστικών απαλλοτριώσεων.

³³² Βλέπε: Γεωργίου ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ, *Η εξαγορά του Βουλγαρελίου και το πρόβλημά της*, (συνετάγη εν έτει 1918), 1^η έκδ. Αθήνα, 1976 (επανεκδοση: ΑΤΕ: Τακμήρια, Αθήνα, 1981), σ. 17.

³³³ Οπως σημειώνει ο Οικονομίδης (που διαχειρίστηκε, ως Δήμαρχος Θεοδορίας, επί μακρόν το ζήτημα της εξαγοράς του τσιφλικίου Βουλγαρελίου) τα τυποποιημένα αυτά συμβόλαια, που είχαν διατυπωθεί «σατανικώς» και «υστεροβόλως», κατά το συγγραφέα, κατέτειναν ουσιαστικά στο να «... επανέλθωσι αύθις τα πωλούμενα τσιφλίκια εις τους πωλητάς μετά πλήρους ιδιοκτησίας πλέον δικαιώματα, και ουχι επικαρπίας, ως προ της αγοραπωλησίας υπήρχον...», στο ίδιο, σ. 18.

³³⁴ Αποδιδόταν, για παράδειγμα, υπερβολική έμφαση σε «*παραρτήματα*» των τσιφλικίων, όπως οι «*βοσκές*» (και μάλιστα η εγγύτερη βοσκή, η «*μεράς*») για τις σποιές, άνω, υπήρχαν ρυθμίσεις που μόνο σε συλλογική βάση μπορούσαν να νοούνται. Βλέπε σχετικά: Λεωνίδα ΛΟΥΚΑΚΟΥ, *Γνωμοδοτήσεις κατά την υπηρεσίαν αυτού ως Νομικού Συμβούλου παρά τη γενική Διοικήσει Ηπείρου*, Εν Ιωαννίνους, *Ερμής*, 1913, ιδίως τις γνωμοδοτήσεις υπ' αριθμ. 17995 (σσ. 86-92) και 18086 (σσ. 94-97).

³³⁵ Αμαλία ΧΙΩΤΑΚΗ, *ό.π.*, σ. 340.

³³⁶ Στο ίδιο, σ. 399.

³³⁷ Βλέπε σχετικά: Αμαλ. ΧΙΩΤΑΚΗ, *ό.π.*, ιδίως, σσ. 342-351.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΟΙ ΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΝΤΑΠΟΚΡΙΣΗ Σ' ΑΥΤΕΣ

3.1. Εισαγωγικές επισημάνσεις

Από την ανάλυση του κεφαλαίου 2 προκύπτει πως ο προσανατολισμός σε μία εναρμόνιση των Συνεταιρισμών προς το πλαίσιο της Οικονομικής Πολιτικής, δεν ανάγεται απλά σε ένα Οικονομικό πείραμα τοπικής εμβέλειας. Από μία ευρύτερη οπτική γωνία γίνεται ορατό ότι ο προσανατολισμός αυτός συνιστά, βαθύτερα, μια ανταπόκριση της οικονομικής πολιτικής της χώρας στα «νεύματα», του διεθνούς περιβάλλοντος. Αυτό το ειδικότερο θέμα εξετάζεται στο παρόν κεφάλαιο 3.

Η διακρίβωση ευθείας συσχέτισης των οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων που σημειώνονται σε μια καθυστερημένη χώρα, όπως η Ελλάδα, προς δεσπόζουσες διεργασίες που συντελούνται, στο οικονομικό και το πολιτικό πεδίο, σε άλλες ισχυρές οικονομικά και πολιτικά χώρες, δεν πρέπει να μας ξενίζει ούτε να θεωρείται ιδιοτυπία. Ούτε, επίσης, μία τέτοια διάγνωση, πρέπει να εξαντλείται απλά στην υπογράμμιση των δυναμικών σχέσεων ανάμεσα σε μια αυτοτελή εθνική οικονομική οντότητα και στο εξωτερικό περιβάλλον της. Πολύ πέρα από μια παρόμοια, σχηματική θα λέγαμε, θεώρηση δεν μπορούμε να παραβλέψουμε πως η συγκεκριμένη συσχέτιση αντλεί το ουσιαστικό της περιεχόμενο από την ανάδειξη – από το 1870 και μετά – του χρηματιστικού κεφαλαίου σε κυριαρχική δύναμη της Παγκόσμιας Οικονομίας. Όπως έχει δείξει διεξοδικά, από το 1910 ήδη, ο Ρούντολφ Χίλφερντιγκ στο κλασικό³³⁸ έργο του «Χρηματιστικό κεφάλαιο» (Das Finanzkapital)

³³⁸ Το έργο αυτό διατηρεί μέχρι σήμερα την αξία του, ο δε Νικ. ΠΕΤΡΑΛΙΑΣ, σε πρόσφατο κείμενό του, το χαρακτηρίζει ως «Το κορυφαίο έργο μαρξιστικής νομισματικής και χρηματοπιστωτικής θεωρίας... παρ'ότι έχει κλείσει έναν αιώνα ζωής». Νικ. ΠΕΤΡΑΛΙΑΣ, Πρόλογος στο βιβλίο των: Πακότο ΙΤΟ –

χαρακτηριστικό του «σύγχρονου» καπιταλισμού είναι «τα φαινόμενα εκείνα της συγκέντρωσης, που εκδηλώνονται απ'τη μια μεριά με την άρση του ελεύθερου συναγωνισμού δια της δημιουργίας των καρτελ και τραστ, κι απ'την άλλη με την όλο και περισσότερο στενή σχέση μεταξύ τραπεζικού και βιομηχανικού κεφαλαίου. Με τη σχέση αυτή το κεφάλαιο παίρνει [...] τη μορφή του χρηματιστικού κεφαλαίου, που αποτελεί την τελειότερη και πιο αφηρημένη μορφή του κεφαλαίου».³³⁹ Πρόκειται, επομένως, για μια σημαντική καμπή στην ιστορία του καπιταλισμού³⁴⁰ όπου, υπό την κυριαρχία αυτής της, νέου τύπου, κεφαλαιικής μορφής κυφορείται η δημιουργία νέων σχέσεων και επέρχεται, σε σύγκριση με την προϋπάρχουσα κατάσταση, μια καθοριστική ποιοτική μετατροπή.³⁴¹ Έτσι δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι αυτοί οι σημαντικοί μετασχηματισμοί, που εκείνη την εποχή, ήδη, είχαν ενεργοποιηθεί, θα δώσουν αφορμή σε άλλους θεωρητικούς, διευρύνοντας τις αναλύσεις για το χρηματιστικό κεφάλαιο, να κάνουν λόγο για μία άλλη εποχή, την εποχή του χρηματιστικού κεφαλαίου. Όπως υποστήριξε, μάλιστα, ένας από αυτούς, ο Μπουχάριν, οι νέες εξελίξεις είχαν δημιουργήσει πρόσφορες συνθήκες για δομικού χαρακτήρα μεταβολές. Έδειχναν δε αυτές να προσλαμβάνουν τέτοιες διαστάσεις, ώστε ο ίδιος θεωρούσε, πλέον, πως τη θέση των παλαιών προ-καπιταλιστικών ή των γηρασμένων καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων, έσπευσαν να

Κ. ΛΑΠΑΒΙΤΣΑ, *Πολιτική οικονομία του χρήματος και του χρηματοπιστωτικού συστήματος*, Αθήνα: Πολύτροπον, 2004, σ. 16.

³³⁹ Rudolf HILFERDING, *Χρηματιστικό κεφάλαιο* (ελλ. μετάφρ. του πρώτου μέρους του κλασικού αυτού βιβλίου από τον Κ. Σκλάβο), Αθήνα: Γκοβόστης - «Μπαΐρον», χ.χ., σ. α' (προλόγου).

³⁴⁰ Βλέπε σχετικά: Michel BEAUD, *Η ιστορία του καπιταλισμού*, μετάφρ. από τα γαλλικά: Μάριος Βερέττας, Αθήνα, Μάλλιωρης - Παιδεία, 1986, ιδίως σσ. 224-240.

³⁴¹ Τη σημασία αυτής τόνισαν άλλοι σύγχρονοι ή μεταγενέστεροι του Hilferding θεωρητικοί, οι οποίοι, υπό την επίδραση του σημαντικού αυτού έργου του για το χρηματιστικό κεφάλαιο, που κυκλοφόρησε το 1910, ανέδειξαν περισσότερο τα ποιοτικά χαρακτηριστικά και τις επιπτώσεις αυτού του μετασχηματισμού. Βλ. ενδεικτικά: Paul BARAN and Paul SWEEZY, *Monopoly Capital*, Middlesex: Penguin Books, p. 19. Παράβαλε και: Nikolai BUKHARIN, *Imperialism and World Economy*, London: Merlin Press, 1987, ιδίως: pp. 40-52, 112-114, 118-121, 127-129, 140-142 και 168-170.

Ο Γκράμσι, εξάλλου, στο τετράδιο 22 και κάτω από το σχηματικό, όπως τον θεωρεί ο ίδιος, τίτλο: «Αμερικανισμός και Φορντισμός», επιχειρεί να παρουσιάσει τα νέα δεδομένα σε συνδυασμό με τις επιπτώσεις τους στο σύστημα παραγωγής και εργασίας καθώς και τις ποιοτικές αλλαγές που είχαν επιφέρει σε σύγκριση και αναφορικά με το προϋφιστάμενο καθεστώς. Βλέπε, ενδεικτικά, σχετικό απόσπασμα από το τετράδιο αυτό που έχει υπότιτλο: «ορθολογικότητα της παραγωγής και της εργασίας» στο: Antonio GRAMSCI, *Textes*, γαλλ. μετάφρ. από τους J.Bramont, G.Moget, A.Monjo, Fr.Ricci et A.Tosel, Paris: Ed. Sociales, 1983, ιδίως pp. 350-354.

καταλάβουν οι αναδύμενες, νεότερες, παραγωγικές σχέσεις της εποχής του χρηματιστικού κεφαλαίου.³⁴²

Ποια ήταν, όμως, τα κύρια γνωρίσματα της κίνησης, του κύριου χαρακτηριστικού, του κατά Χύλφερντιγκ «Χρηματιστικού Κεφαλαίου»; Τα παρουσιάζει, συνοπτικά, ο ίδιος στο ομότιτλο βιβλίο του: «*Η ιδιάζουσα κίνηση του χρηματιστικού κεφαλαίου [...] οι ποικίλες μορφές που παίρνει η κίνηση στην πραγματοποίησή της, η απόσπαση της κίνησης αυτής από την κίνηση του βιομηχανικού και του εμπορικού κεφαλαίου και η ανεξάρτητη εμφάνισή της...*».³⁴³ Όλων αυτών τη διερεύνηση ο συγγραφέας τη θεωρεί απαραίτητη. Μάλιστα, όπως σπεύδει, αμέσως μετά, να εξηγήσει: «...η ανάλυσή των γίνεται πιο αναγκαία, όσο η γρήγορη ανάπτυξη του χρηματιστικού κεφαλαίου κι η ολοένα ισχυρότερη επίδρασή του μέσα στη σημερινή φάση του καπιταλισμού, καθιστούν αδύνατη, χωρίς τη γνώση των νόμων και της λειτουργίας του χρηματιστικού κεφαλαίου, την κατανόηση των τωρινών τάσεων της οικονομίας καθώς και κάθε επιστημονική οικονομία και πολιτική».³⁴⁴

Εκείνο όμως που φαίνεται να απασχολεί ιδιαίτερα το συγγραφέα του «Χρηματιστικού Κεφαλαίου» και το οποίο, άλλωστε, πυροδότησε τις έντονες συζητήσεις που ακολούθησαν, είναι η θέση που καταλαμβάνει στο όλο ερμηνευτικό του σχήμα το τραπεζικό κεφάλαιο.

³⁴² Βλέπε: Nikolai BUKHARIN, *ό.π.*, p.114. Σε άλλα σημεία του βιβλίου του και, ιδίως, στα συμπεράσματά του, ο ίδιος συγγραφέας θα τονίσει ότι ήταν οι νέες αυτές συνθήκες, που διαμορφώνοντο κατά την εποχή του χρηματιστικού κεφαλαίου, εκείνες οι οποίες επίμονα απαιτούσαν την ανάδυση των νέων σχέσεων. Τούτο ελάμβανε χώρα καθώς πρόβλεπαν όλο και εντονότερα ενδογενή ελαττώματα και δυσλειτουργίες της καπιταλιστικής οργάνωσης. Όλα όσα, δηλαδή, συγκάλυπτε η μεθοδευμένη χρήση, ως μέτρου σύγκρισης, προγενέστερων, τελείως απηχαιωμένων, σχέσεων παραγωγής. Βλέπε στο *ίδιο*, pp. 168-169. Πρέπει, όμως, εδώ να επισημανθεί, ως προς την υπερβολική έμφαση που δίνει ο Μπουχάριν σε αυτού του είδους τις επιπτώσεις της νέας εποχής, πως μάλλον αυτός δεν είναι απαλλαγμένος κάθε υστεροβουλίας στο μέτρο που η θέση, την οποία υιοθετεί, μοιάζει να ενισχύει το θεωρητικό του οικοδόμημα.

Έτσι, βλέπουμε πως, σε άλλο έργο του εκείνης της εποχής, ο ίδιος, εκλαμβάνοντας, ίσως, την επιθυμία τους ως πραγματικότητα θα υποστηρίξει, χωρίς περιστροφές, με τη βεβαιότητα όσων θεωρούν πως οι νομοτέλειες λειτουργούν εννοϊκά και, ενίοτε, και βολικά, ότι η κυριαρχία του χρηματιστικού κεφαλαίου «...επιταχύνει τις συγκεντρωτικές κινήσεις σε βαθμό πολλαπλάσιο και μετατρέπει την παραγωγή σε κοινωνική παραγωγή, ώριμη να τεθεί υπό κοινωνικό έλεγχο».

Βλέπε: Νικολαΐ ΜΠΟΥΧΑΡΙΝ, *Η πολιτική οικονομία του εισοδηματία*, ελλ. μετάφρ.: Π.Κόλλιας, Αθήνα: Κριτική, 1988, σσ. 16-17.

³⁴³ Rudolf HILFERDING, *ό.π.*, σ. α'.

³⁴⁴ Στο *ίδιο*, σ. α'.

Αποτέλεσε τούτο το φλέγον, θα λέγαμε, ζήτημα, καθώς συγκέντρωσε τα πυρά της κριτικής ακόμα και από την πλευρά οικονομολόγων που τρέφουν, σε γενικές γραμμές, εκτίμηση για το συγκεκριμένο έργο του Χίλφερντιγκ.³⁴⁵ Οι αιτιάσεις δε των περισσότερων από τους μεταγενέστερους οικονομολόγους, που θέλησαν να αντικρούσουν τον Χίλφερντιγκ, δεν επικεντρώθηκαν τόσο στο γεγονός ότι αυτός ανέδειξε το νέο σημαντικό ρόλο του τραπεζικού κεφαλαίου, όσο στο ότι εκλάμβανε, με απόλυτο τρόπο, ως οριστική μια παροδική κατάσταση. Έμοιαζε, κατά τους επικριτές του ωσάν, με το σύνολο των θεωρητικών του επιλογών, να επιδίωκε, όπως υποχρεώσει όλους να αποδεχτούν ότι η ενθρόνιση του νέου κυρίαρχου είχε χαρακτήρα τελεσιδικό και νομοτελειικό. Η εσωτερική λογική της θεωρητικής του σύλληψης είναι τέτοια, ώστε να μας οδηγεί, αναγκαστικά, όπως ο ίδιος παραδέχεται, στο ζήτημα της εσωτερικής αλληλουχίας και κατά (λογική) συνέπεια «...στο ζήτημα της ανάλυσης του τραπεζικού κεφαλαίου και της σχέσης του προς τις άλλες μορφές που παίρνει το κεφάλαιο».³⁴⁶ Μιας σχέσης, όμως, που ήταν ήδη ασύμμετρη, δεδομένης της, κατ' αυτόν, παντοδυναμίας του τραπεζικού κεφαλαίου και η οποία θα οδηγούσε αναπόφευκτα³⁴⁷ σε μια κατάσταση όπου, σε τελευταία ανάλυση, η «κοινωνική παραγωγή» θα τελεί υπό τον έλεγχο μιας τράπεζας ή ομάδας τραπεζών.³⁴⁸

³⁴⁵ Ενδεικτικά αναφέρουμε την περίπτωση του Paul SWEEZY, ο οποίος ουδέποτε έκρυψε την εκτίμησή του, αφού πιστεύει πως το «Χρηματιστικό Κεφάλαιο» υπήρξε ένα από τα σημαντικότερα έργα μετά το «Κεφάλαιο». Βλέπε: Paul SWEEZY, *The Theory of Capitalist Development*, New York and London: Modern Reader, Paperbacks, 1968, p. 160. Ας σημειώσουμε, ακόμα, ανάμεσα στις πολλές αναφορές που ο Sweezy κάνει, επίσης, για το «Χρηματιστικό Κεφάλαιο» και τις ακόλουθες από τις οποίες συνάγεται, ομοίως, η θετική του αποτίμηση ως προς βασικές διαπιστώσεις – θέσεις του Χίλφερντιγκ (όλες στο προαναφερθέν βιβλίο του). Βλέπε σχετικές αναφορές ιδίως στις σελίδες: νί, 37, 258, 263, 270, 299, 309 και 312 του ίδιου έργου του Sweezy.

³⁴⁶ Rudolf HILFERDING, *ό.π.*, σ. α'.

³⁴⁷ Βλέπε: Paul SWEEZY, *The Theory of Capitalist Development*, *ό.π.*, p. 266, όπου και παρατίθεται από το συγγραφέα, προς ενίσχυση της θέσης του, μεταφρασμένο σχετικό απόσπασμα από το «Χρηματιστικό Κεφάλαιο» (Rudolf HILFERDING, *Das Finanzkapital*, Wien: Wiener Volksbuchhandlung, 1923, p. 218). Ας σημειωθεί εδώ ότι ο Sweezy, που προσπάθησε να σχετικοποιήσει (και να εκσυγχρονίσει) αυτήν τη σχετική με το χρηματιστικό κεφάλαιο ανάλυση, θεωρεί ακριβώς αυτή τη μηχανιστικού τύπου προσέγγιση αναφορικά με την αναγκαστική (και οριστική) πλέον κυριαρχία του τραπεζικού κεφαλαίου ως το πρώτο της σημείο (Paul SWEEZY, *The Theory of Capitalist Development*, *ό.π.*, p. 268).

³⁴⁸ Rudolf HILFERDING, *Das Finanzkapital*, Wien, Wiener Volksbuchhandlung, 1923, σ. 218, όπως παρατίθεται στο Paul SWEEZY, *The Theory of Capitalist Development*, *ό.π.*, σ. 266.

Ανεξάρτητα, πάντως, από το εάν και κατά πόσο ήθελε υπάρξει συμφωνία ως προς την προσφορότητα και την επάρκεια που έχει, ως εργαλείο ανάλυσης, το υπόδειγμα του Χίλφερντινγκ, εκείνο που αξίζει να κρατήσουμε είναι η ανάδειξη, ως τάσης τουλάχιστον, της αυξανόμενης σημασίας που αποκτούσε, στο συγκεκριμένο στάδιο της καπιταλιστικής εξέλιξης³⁴⁹, το τραπεζικό κεφάλαιο. Τη χρησιμότητα, μάλιστα, μιας τέτοιας επισήμανσης που είναι συμβατή με την πυκνή περιεχομένου έννοια του «οργανωμένου καπιταλισμού»³⁵⁰, θα αντιληφθούμε σε επόμενα κεφάλαια, όταν θα επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε το πλαίσιο³⁵¹ των κρατικορπορατιστικών μεταλλάξεων θεσμών του συλλογικού δανεισμού και της, κατά κάποιες εκδοχές, εφαρμοσμένης, «κοινωνικής» οικονομίας.³⁵²

Είναι προφανές ότι, μέσα από ένα τέτοιο πρίσμα, πρώτο, η εξέταση της Αγροτικής Ηίστης και της Συνεταιριστικής Οργάνωσης, που προβάλλει στην παρούσα έρευνα, είναι επιβεβλημένο να θεωρηθούν από μια νέα οπτική, δεύτερο, η αναφορά στις τάσεις του διεθνούς περιβάλλοντος συνδέεται με την προέχουσα επίδραση των σχέσεων του χρηματιστικού

³⁴⁹ Στάδιο κατά το οποίο, όπως πρώτος διαπίστωνε, ήδη από το 1902, ο Sombart, είχαν γίνει φανερά τα σημάδια εξάντλησης της δυναμικής που περιέκλειε η πρώτη, η «φιλελεύθερη», ανταγωνιστική περίοδος. Βλέπε: Ηλ. ΚΑΤΣΟΥΛΗ, «Το κράτος μεταξύ 'αποφόρτωσης' και 'αυτοποίησης' – νεότερες θεωρίες», κείμενο που προτίσσεται, ως πρόλογος, στο: Martin JÄNICKE, *Η αποτυχία του Κράτους – Η αδυναμία της πολιτικής στη βιομηχανική κοινωνία*, πρόλογ. – επιμ. Ηλ. Κατσούλης, Θεσσαλονίκη. Παρατηρητής, 1992, σ. 25. Αξίζει να υπογραμμίσουμε εδώ πως και ο Sweezy παρά τις επιφυλάξεις και την ειδικότερη κριτική που άσκησε στο «δόγμα» Χίλφερντινγκ περί κυριαρχίας του τραπεζικού κεφαλαίου, δε θα διστάσει να παραδεχτεί την αυξημένη επιρροή που είχε αποκτήσει το τραπεζικό κεφάλαιο και την υπεροχή του, τουλάχιστον για ένα μεσοδιάστημα, το οποίο, σε γενικές γραμμές, φαίνεται να συμπίπτει με την περίοδο που μεσολαβεί πριν ο «μονοπωλιακός καπιταλισμός» διαδεχτεί τον «ανταγωνιστικό καπιταλισμό». Βλέπε: Paul SWEEZY, *The Theory of Capitalist Development*, ό.π., p. 268.

³⁵⁰ Έννοια την οποία, ως γνωστόν, επίσης επεξεργάστηκε και καθιέρωσε ο Χίλφερντινγκ. Βλέπε και: Ηλ. ΚΑΤΣΟΥΛΗ, «Το κράτος μεταξύ...», ό.π., σ. 25.

³⁵¹ Σε ένα τέτοιο πλαίσιο «...το κράτος αναπτύσσει μια ανολοκλήρωτη αλλά εντεινόμενη τάση πηδαλιούχησης της οικονομίας και παρέμβασης στην κοινωνία...», κατά την έκφραση του Pulhe, όπως αυτή παρατίθεται, μεταφρασμένη από το γερμανικό πρωτότυπο (H.J. PULHE, «Historische Konzepte des entwickelten Industriekapitalismus und Korporatismus», στο «Geschichte und Gesellschaft» (10), Göttingen, pp. 164-183) στο: Ηλ. ΚΑΤΣΟΥΛΗ, «Το κράτος μεταξύ...», ό.π., σ. 25.

³⁵² Βλέπε σχετικά, μεταξύ άλλων, και: 1. Ξενοφ. ΖΟΛΩΓΙΑ, *Μαθήματα Κοινωνικής Οικονομικής*, 1. *Αγροτική Πολιτική*, Αθήνα: Τζάκα 1934, ιδίως σσ. 3-13. 2. Δημ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, *Εισαγωγή εις την εφαρμοσμένη κοινωνική οικονομική*, εκδ. 3^η, Αθήνα 1963, ιδίως σσ. 21-35. 3. Βασίλ. ΒΟΓΙΑΤΖΗ, *Παραδόσεις εφαρμοσμένης κοινωνικής οικονομικής*, Αθήνα – Θεσσαλονίκη: Αφοί Π. Σάκκουλα, 1966, ιδίως σσ. 4 κ.ε.

κεφαλαίου πάνω σε χώρες, όπως η Ελλάδα και τέλος, η ανταπόκριση οικονομιών, όπως η Ελληνική στις ως άνω τάσεις του διεθνούς περιβάλλοντος βρίσκεται σε αιτιώδη συσχέτιση με την προώθηση των χρηματιστικών σχέσεων στην περιφερειακή ευρωπαϊκή οικονομία. Άλλωστε, κύριο στάδιο, ως προς την Ελλάδα, αυτού του μετασχηματισμού αποτελεί, ήδη από το 1897, η εγκαθίδρυση του «Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου»³⁵³, που επρόκειτο, για αρκετά χρόνια, να προσδιορίζει το περιεχόμενο της όλης οικονομικοπολιτικής σύλληψης.³⁵⁴

Πολύ περισσότερο μάλιστα όταν γρήγορα έγινε σαφές ότι η λειτουργία (από το Μάιο του 1898) της Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής για την άσκηση του Δ.Ο.Ε. (Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου), θα απέβλεπε, κυρίως, στην εξυπηρέτηση γενικότερων συμφερόντων των συμμετεχόντων Κρατών (και όχι απλά τα των ομολογιούχων υπηκόων τους), προσλαμβάνοντας έτσι, ουσιαστικά, διπλωματικό χαρακτήρα.³⁵⁵

³⁵³ Βλέπε σχετικά με την εγκαθίδρυση στην Ελλάδα του Δ.Ο.Ε. (Νόμος ΒΦΙΘ'/1898), Κώστα ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, «Η ευρωπαϊκή 'μεγάλη ύφεση' και η ανατολική κρίση των ετών 1875-1878 – Οι οικονομικές επιπτώσεις στο Βαλκανικό χώρο» που περιέχεται ως παράρτημα [σσ. 189-207] στο: Κ. ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Κράτος και Οικονομική πολιτική στο 19^ο αιώνα*, Αθήνα: Εξάντας, 1978, σ. 203.

³⁵⁴ Ο Γεώργιος ΚΟΦΙΝΑΣ, τεχνοκράτης οικονομολόγος, στον οποίο σε μια κρίσιμη για τη χώρα περίοδο (1922-24) είχε ανατεθεί το Υπουργείο των Οικονομικών, θεωρεί τον επιβληθέντα στην Ελλάδα οικονομικό έλεγχο, ενταγμένο στα γενικότερα πλαίσια του θεσμού του Διεθνούς Ελέγχου. Αφού αναφέρεται στις ευρύτερες στοχεύσεις του θεσμού, που μαρτυρούν μια, στρατηγικής σημασίας, οικονομική σύλληψη, απαρτιμεί σειρά περιπτώσεων επιβολής, παρόμοιων προς αυτήν που επιβλήθηκε και στην Ελλάδα, μορφών Διεθνούς οικονομικού ελέγχου. (Αναφέρεται συγκεκριμένα στις εξής περιπτώσεις: Τυνησίας και Μαρόκου, της Αιγύπτου/1876, της Τουρκίας/1880, της Σερβίας/1894 και της Βουλγαρίας/1899). Συγκρίνοντας, μάλιστα, αυτές προς τον επιβληθέντα στην Ελλάδα Δ.Ο.Ε. αποφαίνεται ως προς αυτόν: «...επομένως ο τύπος του εις την Ελλάδα επιβληθέντος ελέγχου είναι καταθλιπτικότερος, διότι δεν ασκείται απλώς παρ'αντιπροσώπων των δανειστών, αλλά παρ'αντιπροσώπων των Μεγάλων Δυνάμεων». Βλέπε: Γεωργίου ΚΟΦΙΝΑ, «Διεθνής Έλεγχος», περιέχεται στο έργο: *Ελευθερουδάκη, Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια*, τομ. 4^{ος}, Αθήνα: Εγκυκλ. εκδ. Ν.Νίκας, 3^η έκδοση, χ.χ., σσ. 555-557.

Σε παρόμοιο συμπέρασμα καταλήγει και ο MAZOWER ο οποίος έχοντας συνολική εικόνα των οικονομικών εξελίξεων στην Βαλκανική (βλέπε και βιβλίο του υπό τον τίτλο: *Τα Βαλκάνια*, μετάφρ.: Κ. Κουρεμένος, Αθήνα: Πατάκης, 2003) και θα γράψει: «Όργανα παρόμοια με τον ΔΟΕ υπήρχαν επίσης στην Σερβία, τη Βουλγαρία, και την Οθωμανική Αυτοκρατορία, πουθενά όμως δεν διέθεταν τόσο εκτεταμένες εξουσίες». (σσ. όσο στην Ελλάδα). Μ. MAZOWER: «*Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση...*», ό.π., σ. 95.

³⁵⁵ Αψευδή μάρτυρα περί αυτού θα αποτελούσε το γεγονός ότι η Επιτροπή επηρεαζόταν άμεσα από τις εκάστοτε ανακλιπόμενες αντιθέσεις μεταξύ των έξι συμμετεχόντων Κρατών (Αγγλίας, Γαλλίας, Ιταλίας, Γερμανίας, Αυστρο-Ουγγαρίας, Ρωσίας). Είναι χαρακτηριστικό ότι, μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, έπαψαν να αντικροσωπεύονται σε αυτήν η Αυστρο-Ουγγαρία και η Γερμανία, ενώ μετά το 1917 ακολούθησε η Ρωσία καθώς και η Ιταλία. Προφανώς τον πραγματικό χαρακτήρα της Επιτροπής δεν μπορούσε να εξωραΐσει ούτε το «τέχνασμα» του Στεφ. Στρέιτ που, θέλοντας να αμβλύνει τις εντυπώσεις,

3.2. Κράτος, Τράπεζες και Συνεταιρισμοί υπό το πρίσμα

οικονομικών εξελίξεων σε ευρωπαϊκές και βαλκανικές χώρες

3.2.1. Οι τάσεις μεταβολής των «όρων του παιχνιδιού» και η ανασύνθεση τρόπων ρύθμισης

Από τις τελευταίες δεκαετίες του ΙΘ' αιώνα έλαβαν χώρα, όπως προαναφέραμε, σημαντικές, δομικού χαρακτήρα, μεταβολές σε «οικονομικούς σχηματισμούς»³⁵⁶ στην Ευρώπη και τα Βαλκάνια. Οι εν λόγω αλλαγές σηματοδοτούν και το πέρασμα σε μια νέα ιστορική περίοδο όπου το «πρότυπο» ανταγωνιστικού καπιταλισμού, που γνωρίζαμε, δείχνει να έχει χάσει μεγάλο μέρος της αίγλης του. Η «απαξίωση» αυτή εξωτερικεύεται με μορφές άμεσα συνδεδεμένες προς ήδη αναφερθείσες παραμέτρους αλλά, επίσης, και με διαφοροποιητική αξία που δίνουν άλλες εκδοχές «αξιοποίησης» του κεφαλαίου (των άλλων, πλην χρηματιστικής και μονοπωλιακής, μορφών) με ποσοστό, όπως έγραψε³⁵⁷ ο Boccara: «χαμηλό, μηδενικό ή αρνητικό».³⁵⁸

πέτυχε να εμφανίζεται ο Έλεγχος, τυπικά, ως ασκούμενος επί της αρτισύστατης Εταιρείας Διαχείρισεως των Υπεργύων Προσόδων (της οποίας και προήδρευε για ένα διάστημα) και όχι επί του ελληνικού Κράτους. Η ίδια η δημιουργία της Επιτροπής, όμως, δεν έκανε, στην ουσία, να είναι «ο πιο ιαπωνοειδής όρος της Συνθήκης», κατά τη διατύπωση άγγλου ιστορικού.

Βλέπε: Richard CLOGG, *Σύντομη Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, (ελλ. μετάφρ. Χαρ. Φουντέας), Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1984, σ. 142. Παράβαλε και: Νικ.ΜΙΕΛΑΟΙΤΑΝΝΗ, *ό.π.*, σσ. 147-156.

³⁵⁶ Ο Ανταμ ΣΑΦΦ, ήταν από εκείνους που επέμειναν ιδιαίτερα στην ορθή χρήση του όρου «οικονομικός σχηματισμός της κοινωνίας» (όπως την ήθελε ο Μαρξ). Ο ίδιος έδειξε τις παρανοήσεις που προκάλεσε (και προκαλεί) η υιοθέτηση ρωσικής μετάφραση του μαρξικού όρου, η οποία (σκόπιμα, κατά το Σαφφ) αποδίδει τον όρο ως «οικονομικο-κοινωνικό σχηματισμό». Η εσφαλμένη χρήση διαawnίστηκε, καθώς πολλοί μαρξιστές ακολούθησαν στη συνέχεια, άκριτα, τη ρωσική απόδοση του μαρξικού όρου. Βλέπε σχετικά: Adam SCHAFF, «Είναι οι σοσιαλιστικές χώρες σοσιαλιστικές;», όπως εμπεριέχεται μεταφρασμένο από τον Τίμο Παπακόστα, στο συλλογικό τόμο υπό τον τίτλο: «Το παρόν και το μέλλον του σοσιαλισμού», Αθήνα: Γλάρος, 1985, σσ. 17-41 (βλ. ιδίως σσ. 26-29).

³⁵⁷ Οι μορφές (εκδοχές) αυτές (στην ουσία, όπως υπογραμμίστηκε, μορφές «απαξίωσης») κυρίως αφορούν: α) το μη μονοπωλιακό κεφάλαιο, προς όφελος του μονοπωλιακού κεφαλαίου β) τα μικρά χρηματικά κεφάλαια και γ) το κεφάλαιο που εξάγεται προς όφελος του εθνικού μητροπολιτικού κεφαλαίου. Βλέπε: P. BOCCARA, *Étude sur le capitalisme monopoliste d'Etat et sa crise*, Paris: Edit. sociales, 1973, p. 311, όπως παρατίθεται στο: Bruno THERET et Michel WIEVIORKA, *Κριτική της Θεωρίας του «κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού»*, ελλ. μετάφρ. Ζ.Κομνηνού, Αθήνα: Ιστορικές Εκδόσεις, 1982, σ.51.

³⁵⁸ Bruno THERET et Michel WIEVIORKA, *ό.π.*, σ. 51.

Ανεξάρτητα, επομένως, αν θα μιλήσουμε για μετάβαση σε μια άλλη εποχή στην εξέλιξη του καπιταλισμού (π.χ. τη μονοπωλιακή) είναι γεγονός ότι βρισκόμαστε σε μια από τις σημαντικές καμπές. Σε ένα σταθμό της μακράς καπιταλιστικής πορείας όπου ο προβληματισμός ως προς τον τύπο (συνεχή, ασυνεχή ή ελικοειδή) της διαγραφόμενης ανέλιξης είναι αναπόφευκτος, όπως και ο αναστοχασμός ως προς τη διάρκεια και την αξιοπιστία των «*όρων του παιχνιδιού*» (κατά μια προσφιλή στην Joan Robinson διατύπωση).³⁵⁹ Επομένως, έστω και αν αυτό που έμοιαζε να χάνει την αξιοπιστία του ήταν το δόγμα του ανταγωνιστικού καπιταλισμού και όχι το σύστημα ως σύστημα, η αλήθεια είναι πως τα πράγματα είχαν ανάγκη από μια καινούργια διευθέτηση ή καλύτερα, από μια νέα «*ρύθμιση*».³⁶⁰ Είναι η στιγμή που, όπως θά'λεγε η Robinson, «*οι παλιοί 'κανόνες του παιχνιδιού'... κατάληξαν να είναι αδύνατον να χρησιμοποιηθούν πια και έχουν απόλυτα ανάγκη αναθεώρησης*».³⁶¹

Οι προϊούσες αυτές διαφοροποιήσεις μας επιτρέπουν να διακρίνουμε δυο μερικότερες φάσεις όσον αφορά στους «*κανόνες του παιχνιδιού*». Κατά την πρώτη, κατά την οποία οι κανόνες του ανταγωνιστικού καπιταλισμού εξακολουθούν ακόμα να διατηρούν αρκετή από την πειστικότητά τους³⁶², είναι επιθυμητή η συνύπαρξη³⁶³, χάριν του ανταγωνισμού, των

³⁵⁹ Joan ROBINSON, *Φιλοσοφία της οικονομίας*, πρόλογος – μετάφρ. Κ.Μ.ΒΑΘΙΩΤΗ, Αθήναι: Παπαζήσης, 1969, σσ. 135 κ.ε.

³⁶⁰ Τον όρο επανέφερε στο προσκήνιο, όσον αφορά στις κοινωνικές επιστήμες ο G.Destanne de Bernis. Τον όρο «*ρύθμιση*» οι πρωτεργάτες της ομώνυμης «*σχολής*» τον δανείστηκαν, όπως αναφέρει ο Boyer (*La théorie de la régulation...*, ό.π., p.26) από το γνωστό γάλλο επιστημολόγο G.Ganguilhem. Ο τελευταίος, όμως, αποδίδει την αρχική χρήση του όρου σε επιστήμονες προερχόμενους από διαφορετικά γνωστικά πεδία (ήδη από το 18^ο και 19^ο αιώνα). Βλέπε: Georges GANGUILHEM, *Idéologie et rationalité – Nouvelles études d'histoire et de philosophie des sciences*, 2e édit., Paris: Vrin, 2000, ιδίως pp. 87-92, όπου και ιδιαίτερη αναφορά στο πεδίο της οικονομικής.

³⁶¹ Βλέπε σχετικά: Paul SAMUELSON, *Economics*, 8^η έκδ., New York – London – Toronto (Intern. Ed.), McGraw-Hill Book Co., 1970, p. 272. Παράβαλε και την άποψη που έχει διατυπώσει ο Valentí, την αναφερόμενη στους συνεταιρισμούς ως δύναμη, που λειτουργεί ως «*αντίρροπον*» προς εκείνη τη δύναμη που ασκείται από «*τας συνήθεις επιχειρήσεις*», με σκοπό «*την διόρθωσιν της φυσικής ατελείας... εις το σύγχρονον σύστημα του ελευθέρου ανταγωνισμού*», Όπως παρατίθεται στο: V.TOTOMIANZ, *Η θεωρία του συνεργατισμού...*, ό.π., σσ. 38-39.

³⁶² Η κρατική μέριμνα για την προάσπιση της «*δημόσιας εικόνας*», τούτων υπήρξε τέτοια, ώστε, πέρα από τις πολιτικές ρύθμισης του ανταγωνισμού, είχαμε και κατασταλτικά μέτρα αντιμονοπωλιακής πολιτικής. Βλ. σχετικά Ηλ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ – Στ. ΣΠΥΡΙΟΥΝΗ, *Οικονομική της Διοίκησης*. Η οικονομική

μεγάλων τραπεζών και μικρότερων πιστωτικών οργανώσεων (συνεργατικού αλληλοβοηθητικού τύπου ή άλλων).³⁶⁴

Σε μια δεύτερη φάση όμως, όταν πια περιτεύει να τηρηθούν προσχηματικά έστω, οι προϋφιστάμενοι κανόνες του «παιχνιδιού», (με μέριμνα για κειστικούς όρους ανταγωνισμού), το ισχυροποιούμενο τραπεζικό κεφάλαιο θέτει «*υπό την πατρωνεία*» του τις πιστωτικές αυτές, συνεργατικού τύπου, ενώσεις.³⁶⁵ Οι τελευταίες λειτουργούν τότε, κατά κανόνα, ως ενδιάμεσες χρηματοδοτικές μονάδες, που παρέχουν αμοιβαίες διευκολύνσεις (ή και εγγυήσεις) σε πιστωτές και δανειολήπτες.

ορθολογικότητα και τα όρια της νεοκλασικής θεωρίας, Αθήνα, Πατάκης, 2006, σσ. 290-293. Ας σημειωθεί ότι στις ΗΠΑ, ήδη από το 19^ο αιώνα, η σχετική νομοθεσία όχι μόνο «*ποινικοποίησε*» την οικονομική παραβατικότητα στο πεδίο νόθευσης του ανταγωνισμού αλλά και, με την περίφημη Πράξη Scherman, έφθασε να θεωρεί ένοχο κακούργηματος οποιονδήποτε «...*μονοπωλεί ή θα επιχειρήσει να μονοπωλήσει ή να προβεί σε συνδυασμούς ή συναμοσία με οποιοδήποτε άλλο άτομο ή ομάδα ατόμων με σκοπό τη μονοπόληση οποιουδήποτε τμήματος του εμπορίου...*». Στο ίδιο, σ. 291.

³⁶³ Joan ROBINSON, *ό.π.*, σ. 152.

³⁶⁴ Παράβαλε την άποψη που έχει διατυπώσει ο Valenti, την αναφερόμενη στους συνεταιρισμούς ως δύναμη, που λειτουργεί ως «*αντίρροπον*» προς εκείνη τη δύναμη που ασκείται από «*τας συνήθεις επιχειρήσεις*», με σκοπό «*την διόρθωσιν της φυσικής ατελείας... εις το σύγχρονον σύστημα του ελευθέρου ανταγωνισμού*», όπως παρατίθεται στο: V. TOTOMIANZ, *Η θεωρία του συνεργατισμού...*, *ό.π.*, σσ. 38-39. Παράβαλε, επίσης, και την ενδιαφέρουσα από τη σκοπιά του νομικού επισήμανση του Γεωργακόπουλου, ο οποίος χρησιμοποιεί τη διάκριση του συνεταιριστικού δικαίου σε γνήσιο και καταχρηστικό και κατατάσσει στη πρώτη (γνήσια) μόνο εκείνα των χωρών στις οποίες υπάρχει πρόβλεψη δυνατότητας παράλληλης λειτουργίας των συνεταιρισμών με άλλες εταιρικές μορφές, που επιτρέπουν «*κεφαλαιοπαγή διαμόρφωση των σχέσεών τους. Τέτοιο δε σύστημα έχουν, κατά τη συγγραφέα, μόνο οι χώρες όπου ο συνεταιρισμός ως εταιρική μορφή δίνει τη δυνατότητα για την «...εξισορρόπηση και τον ανταγωνισμό αντιθέτων συμφερόντων*» ενώ υπογραμμίζει ότι «*...χωρίς κεφαλαιοπαγή ανταγωνισμό άλλων επιχειρήσεων δεν έχει δικαιολογία η συνεταιριστική μορφή συνεργασίας... χωρίς αντίθεση προς κεφαλαιοπαγή οικονομία ο συνεταιρισμός δεν έχει λόγο ιδιαίτερης ύπαρξης, δηλαδή διαφοράς από τις άλλες εταιρίες. Είναι μια τυχαία διαμόρφωση εταιρικής συνεργασίας*». Λεων. ΓΕΩΡΓΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Εγχειρίδιον Εμπορικού Δικαίου*, τομ. Α', τευχ. Β', Αθήνα: Λφοί Σάκκουλα, 1985, σσ. 294-295.

³⁶⁵ Το γεγονός έχουν αναδείξει ακόμα και επιφανείς επιστήμονες της εν λόγω εποχής (αρχές Κ' αιώνα), οι οποίοι ουδόλως εμπνέονται από θεωρίες περί «*χρηματιστικού κεφαλαίου*» ή ακόμα περισσότερο, περί «*μονοπωλιακού καπιταλισμού*». Γράφει, για παράδειγμα, ένας από αυτούς: Μερικές από τις «*κλασσικού τύπου συνεργατικές εταιρείες (και των της γεωργικής πίστεως συμπεριλαμβανομένων)* «*...οφείλουν την επιτυχίαν των εις την παρ'αυτάς και υπέρ αυτάς ύπαρξιν τραπεζών πατρωνείας...*» και συμπληρώνει ότι: οι προσπάθειες για τη σύσταση περιφερειακών εταιρειών γεωργικής πίστεως κλπ. «*...είναι εμφανείς εκδηλώσεις του τοιούτου προγράμματος*».

E. THALLER, *Εγχειρίδιον Εμπορικού Δικαίου*, κατά ελλ. μετάφρ., βασισμένη στην 6^η (1922) και 7^η (1925) γαλλική έκδοση, Κ.Περιφανάκη, Εν Αθήναις: εκδ. Δημητράκου 1925, σσ. 696-697.

3.2.2 Το Κράτος ως ενορχηστρωτής της, δια των συνεταιρισμών, μαζικοποίησης της αγροτικής πίστης.

3.2.2.α. Προκαταρκτικές επισημάνσεις³⁶⁶

Πριν διερευνήσουμε το νέο τοπίο που διαμορφώθηκε στο πεδίο της αγροτικής πίστης και τις επιπτώσεις που είχε, και σε αυτό, η προϊούσα, σύμφωνα με τα προλεχθέντα, αναδιάρθρωση των σχέσεων μεταξύ τραπεζικού κεφαλαίου και πιστωτικών ιδρυμάτων συνεργατικού τύπου (συνεταιριστική πίστη υπό διάφορες εκδοχές κλπ. οργανισμοί, οργανώσεις και ιδρύματα κοινωνικής οικονομίας που ασκούν την αγροτική πίστη) θα ήταν χρήσιμη μια συνοπτική αναφορά στη στάση του Κράτους έναντι των συνεργατικών θεσμών. Στάση που ποικίλλει, ανάλογα με το βαθμό κρατικής ανάμιξης στην σφαίρα της οικονομίας, η οποία (ανάμιξη) δεν περιορίζεται μόνο στη διάπλαση του θεσμικού υποβάθρου για την εύρυθμη λειτουργία των εν λόγω θεσμών. Εκτείνεται, συχνά, αυτή και στη διαμόρφωση, με διάφορα μέσα πολιτικής³⁶⁷, του γενικότερου πλαισίου άσκησης των χρηματοπιστωτικών εργασιών και διευθέτησης των

³⁶⁶ Παρά το ότι θα ήταν αναγκαίο, προκειμένου να παρουσιαστεί μια σφαιρική εικόνα περί των σχεδίων τούτων, να διερευνηθούν αρκετές παράμετροι που τις συνδιαμόρφωσαν στη μακρά διάρκεια, εν τούτοις και η σύγκριση των συνεταιριστικών νομοθεσιών παρέχει αρκετές χρήσιμες ενδείξεις προς τούτο. Βλέπε σχετικά: CONFEDERATION EUROPÉENNE DE L'AGRICULTURE – C.E.A., *Etude comparative du droit de la coopération agricole en Europe*, Brougg – Suisse: Publications de la CEA, 1963. Ας σημειωθεί ότι η εν λόγω έρευνα παρουσιάζει ενδιαφέρον και για το ότι ξεκίνησε (1935) αλλά και ολοκληρώθηκε σε εποχή που ίσχυε ακόμα στη μεν Ελλάδα ο Ν.602/1914, σε αρκετές δε άλλες από τις υπό μελέτη χώρες βασικά νομοθετήματα του δικαίου περί συνεταιρισμών, τα οποία συνυπήρξαν, επί αρκετές δεκαετίες, με το Ν. 602/1914 και αποτύπωναν, σε επίπεδο νομικό, το θεσμικό υπόβαθρο των σχέσεων Κράτους και συνεταιρισμών (Ως προς το ιστορικό της έρευνας αυτής: Jacques LOCKHART, *Introduction*, στο *ίδιο*, pp.13-18).

Ως προς την έκταση της μελέτης, ας σημειωθεί ότι η έρευνα αυτή είχε περιλάβει δεκαεπτά ευρωπαϊκές χώρες (μεταξύ των οποίων την Ελλάδα, Γερμανία, Αυστρία, Γαλλία, Ιταλία. Χώρες, δηλαδή, που παρουσιάζουν άμεσο ενδιαφέρον, καθώς η ελληνική περί συνεταιρισμών νομοθεσία και νομολογία είχε δεχτεί επιδράσεις από αυτές).

Παράβαλε και: Barthold STÜRGKH, *Preface*, στο *ίδιο*, p. 6.

³⁶⁷ Βλέπε σχετικά: Διον. Π. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ, *Δημόσια Οικονομική Ι – Οι οικονομικές λειτουργίες του κράτους*, Αθήνα: Παπαζήσης, 1979, σ. 91 και σσ. 94-100. Είναι φανερό ότι, εκτός από μεταρρυθμίσεις στις συνθήκες ανταγωνισμού (κλειστά επαγγέλματα, έλεγχος μονοπωλίων, συνεταιρισμοί) που, κατά τον Καράγιωργα, συνδέονται με θεσμικές αλλαγές (στο *ίδιο*, σ. 94) σημαντικός είναι ο ρόλος που διαδραματίζουν σχετικά και τα μέσα νομισματικής και πιστωτικής πολιτικής (στο *ίδιο*, σσ. 97-98) αλλά και τα μέσα δημοσιονομικής πολιτικής, ορισμένες κατηγορίες των οποίων μάλιστα δύσκολα διαχωρίζονται (δεν υπάρχουν στεγανά) από τα προηγούμενα μέσα πολιτικής, σ. 98 και σσ. 94-97).

ειδικότερων όρων για την ένταξη και των συνεργατικών θεσμών, στο αγροτοπιστωτικό σύστημα κάθε χώρας.

Είναι χρήσιμο, πάντως, να επαναλάβουμε ότι, παρά τη μεταβλητότητα, κατά τόπο και κατά χρόνο, του περιεχομένου των συνεργατικών θεσμών, στην έννομη τάξη των ευρωπαϊκών κρατών περιλήφθησαν διατάξεις με τις οποίες έγινε προσπάθεια να υπάρξουν συγκεκριμένοι κανόνες ρύθμισης των σχέσεων των συνεργατικών οργανισμών, ως θεσμών κοινωνικής οικονομίας, και του Κράτους. Ειδικότερη μέριμνα προς την κατεύθυνση αυτή υπήρξε από τις νομοθεσίες χωρών όπως η Ελλάδα, η Αυστρία και η Γαλλία όπου, κατά διεξαχθείσα έρευνα της Ευρωπαϊκής Αγροτικής Συνομοσπονδίας, εντοπίζονται «οργανικοί δεσμοί μεταξύ του κράτους και των συνεταιρισμών».³⁶⁸

3.2.2.β. Συνεταιρισμοί και Κράτος, υπό το πρίσμα των ευρωπαϊκών αντιλήψεων

Οι διάφοροι κρατικοί σχηματισμοί μπορούν να συνδέονται με τις συνεταιριστικές οργανώσεις, που δραστηριοποιούνται στα πλαίσια που αυτοί διαγράφουν, με ποικίλους τύπους σχέσεων. Ανάλογα με το Κράτος στο οποίο αναφερόμαστε και την ιστορική περίοδο, οι συνεταιρισμοί αντιμετωπίστηκαν από τους φορείς της κρατικής εξουσίας με διαθέσεις που ποικίλουν από τη δυσπιστία και αδιαφορία μέχρι την εμπιστοσύνη και το ζηηρό ενδιαφέρον. Η εξέταση των μορφών που πήραν οι σχέσεις αυτές δεν έχει μόνο θεωρητική αξία, αλλά εξυπηρετεί και άλλες ανάγκες, αφού η πολυμορφία αυτή σχετίζεται τόσο με τη φάση ανάπτυξης των συνεταιριστικών οργανώσεων όσο και με τις πολιτικές και οικονομικές συνθήκες των αντίστοιχων κοινωνικο-οικονομικών σχηματισμών.

Αν θελήσουμε, λοιπόν, να ομαδοποιήσουμε και να σχηματοποιήσουμε τα πιθανά πρότυπα προς τα οποία εναρμονίζονται οι διάφοροι τύποι σχέσεων, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε:

³⁶⁸ Βλέπε: CONFÉDÉRATION EUROPÉENNE DE L'AGRICULTURE, *Etude comparative...*, ό.π., p. 82, όπου και ειδικότερη αναφορά σε χώρες, όπως η Ελλάδα, στις οποίες, κατά την έρευνα, οι συνεταιρισμοί υπόκεινται σε έλεγχο από δημόσια αρχή (στο ίδιο, p. 82 και pp. 80-81).

i. Τις περιπτώσεις όπου επικρατεί επιφυλακτικότητα και καχυποψία του Κράτους ως προς τη φύση του συνεταιριστικού θεσμού. ii. Τις περιπτώσεις όπου το ίδιο το κράτος ενθαρρύνει και έρχεται αρωγός των συνεταιρισμών. iii. Τις περιπτώσεις όπου το Κράτος δέχεται και προωθεί το συνεταιριστικό, παράλληλα με το δημόσιο και τον ιδιωτικό, ως ένα από τους τομείς της οικονομίας.

Ως προς την πρώτη από τις παραπάνω περιπτώσεις, πρέπει να σημειώσουμε ότι εμφανίστηκε σε χώρες όπου το κράτος έδειξε σχετική καθυστέρηση στη θεσμοθέτηση των συνεταιρισμών. Η νομοθετική εξουσία παρενέβη μόνο όταν διέγινωσε κοινωνικές διεργασίες θεσμοποίησης και, μάλιστα, λειτούργησε με ένα τρόπο διαπιστωτικό, που αποσκοπούσε περισσότερο στο να περιβάλει με νομικό τύπο βιοτικές σχέσεις που είχαν ήδη διαμορφωθεί. Έτσι, σ'αυτήν την περίπτωση, όσοι ασκούσαν τη νομοθετική εξουσία, έχοντας υπόψη τους εκ των προτέρων (a priori) ορισμένα, ήδη ισχύοντα, θεσμικά σχήματα, αναζήτησαν εκείνο προς το οποίο θεωρούσαν ότι θα ταίριαζε καλύτερα ο νέος, υπό νομοθέτηση, θεσμός. Συνέπεια αυτού του γεγονότος ήταν η «κατ'αναλογία» εφαρμογή και για τους συνεταιρισμούς λύσεων «δανεισμένων» από το εμπορικό δίκαιο και ειδικότερα από το δίκαιο των εταιριών.³⁶⁹ Παρατηρήθηκε μάλιστα το φαινόμενο, σε χώρες όπου οι συνεταιρισμοί έκαναν σχετικά νωρίς την εμφάνισή τους (π.χ. Μ.Βρετανία), οι νομοθετικές ρυθμίσεις θεσμών συνεργατικής έμπνευσης να είναι λιγότερο προσαρμοσμένες στις ιδιομορφίες των συνεταιρισμών από ότι οι ανάλογες ρυθμίσεις, που έγιναν σε χώρες όπου το Κράτος, με τη δική του διαπλαστική επενέργεια, από την αρχή θεσμοθέτησε³⁷⁰, ειδικά για τους συνεταιρισμούς (π.χ. Ελλάδα).

Η επιφυλακτικότητα του κράτους, όμως σχετικά με τον αληθινό χαρακτήρα των συνεταιρισμών, όπως εκδηλώνεται και σε νομοθετικά μέτρα που άπτονται της οικονομικής

³⁶⁹ Βλ. σχετικά: Hans CRUGER, Une réglementation législative spéciale des coopératives... Rapport που παρουσιάστηκε στο Congrès Juridique International des sociétés par actions et des sociétés coopératives (Bruxelles 1910), όπως δημοσιεύεται μεταφρασμένο στα Γαλλικά από τον Alfred Druff στο: *Documents du Congrès Juridique International*, tome II, Louvain 1910, σσ.302.

³⁷⁰ Λεπτομερέστερα για τη θεσμική εγγύηση των συνεταιρισμών βλέπε: Γ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, «Οι συνεταιρισμοί ως θεσμός του δημοκρατικού μας πολιτεύματος», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 27 Απριλίου 1989.

λειτουργίας του (π.χ. φορολογική νομοθεσία), εμφανίζει ατέλειες, όταν πρόκειται να εφαρμοστεί «αυτούσια» και για τους συνεταιρισμούς, στο μέτρο μάλιστα που εμφανίζεται να παραβλέπει τις ιδιαιτερότητες τις οποίες παρουσιάζουν οι λειτουργίες των συνεταιρισμών.

Ως προς το δεύτερο τύπο σχέσεων που, αντίθετα από τον προηγούμενο, υπακούει στην αντίληψη «όλα από το Κράτος», πρέπει να επισημάνουμε ότι διαμορφώθηκε κάτω από την επίδραση κριτιστικών ιδεών, εκπορευόμενων από κάθε απόχρωσης συνεταιριστές. Έτσι, ο τύπος αυτός, εκτός από χώρες του κρατικού σοσιαλισμού, απαντιέται και σε χώρες όπου το «Κράτος πρόνοιας» παρεμβαίνει δραστικά, διευρύνοντας τους ρόλους του, στη σφαίρα της οικονομίας.³⁷¹ Στα πλαίσια αρκετών κοινωνικο-οικονομικών σχηματισμών, το Κράτος αναζήτησε μέσα και τρόπους υπέρβασης της αντίθεσης του ατομικού προς το κοινωνικό συμφέρον και άμβλυνσης του συγκρουσιακού χαρακτήρα των σχέσεων παραγωγής. Από τα πλέον πρόσφορα μέσα, λοιπόν, θεωρήθηκαν και οι συνεταιρισμοί. Είναι επομένως φυσικό, όπου και όταν η λογική του «παρεμβατικού Κράτους», διευρύνεται, να προωθούνται από τη νομοθετική, αλλά και την εκτελεστική, εξουσία διατάξεις και μέτρα (διοικητικά και οικονομικά), που ενθαρρύνουν, ευνοούν ή και υπερπροστατεύουν τη συνεταιριστική κίνηση με διάφορες μορφές (οικονομική βοήθεια, συνεταιριστική εκπαίδευση, τεχνική βοήθεια κτλ.).³⁷² Η υπερπροστασία αυτή κατέληξε, σε αρκετές περιπτώσεις, στο μέχρις ασφυξίας εναγκαλισμό των συνεταιρισμών από το κράτος.

Σύμφωνα με τον τρίτο τύπο σχέσεων συνεταιρισμών και κράτους δεν έχουμε να κάνουμε με την όποια παρέμβαση του κράτους, δηλαδή ακόμα και για εκείνη που θα μπορούσε να

³⁷¹ Βλ. Σχετικά: Ch. GIDE-Ch. RIST, *Histoire des doctrines économiques depuis les physiocrates jusqu' à nos jours*, Paris 1913, ιδιαιτέρα το κεφάλαιο για τον κρατικό σοσιαλισμό, σ. 491 κ.ε. Για τις κρατιστικές συνεταιριστικές απόψεις του Lassale και τη θέση του έναντι του Schultze – Delitzsch, βλέπε στο: E. Halévy, *Histoire du socialisme européen* (révisée d' après des notes des cours par un groupe d' amis et d' élèves, 6η έκδοση, Paris 1948, σσ. 220-221. Ειδικότερα όσον αφορά στις σχέσεις του Lassale με τον προπάτορα του «Κράτους Πρόνοιας» Bismarck, βλέπε στο: H. ONCKEN, *Lassale*, Stuttgart 1904, σ. 450, στο οποίο παραπέμπουν οι Gide-Rist, ό.π., σ. 490.

³⁷² Πρέπει να σημειωθεί ότι η λογική αυτή, που διατρέχει επίσης και την κατά τον Hilferding έκδοχή του οργανωμένου Καπιταλισμού «πέρα από τον περιορισμό της ελευθερίας της αγοράς και των νόμων της, προϋποθέτει και την παρέμβαση του κράτους στις οικονομικές διαδικασίες». Βλέπε: Ηλία ΚΑΤΣΟΥΛΗ,

λειτουργεί και αποδιαρθρωτικά ή και παραλυτικά για τους συνεταιρισμούς, αλλά για εκείνη ακριβώς τη μορφή συνεργασίας κατά την οποία η οικονομική λειτουργία του κράτους συναντιέται δημιουργικά με τη συνεταιριστική δράση. Το κράτος, στην εκδοχή αυτή, χρησιμοποιώντας τις ζωντανές μορφές που επεξεργάστηκε η συνεταιριστική πείρα, δυσκολύνεται από αυτήν, κατά την άσκηση της οικονομικής του πολιτικής³⁷³, προσεταιριζόμενο τη δραστηριότητα ενός τομέα, που λειτουργεί ανταγωνιστικά και έχει εξισορροπητικές επιπτώσεις ως προς τις συγκεντρωτικές τάσεις των μεγάλων κεφαλαιοκρατικών, μονοπωλιακών ή ολιγοπωλιακών, επιχειρήσεων.

Η θεωρητική σύλληψη για την ύπαρξη ξεχωριστού τομέα, του συνεταιριστικού, παράλληλα με τους άλλους τομείς που παρουσιάζονται και λειτουργούν στα πλαίσια της παγκόσμιας οικονομίας (του δημοσίου, του «καθαρά» ιδιωτικού και του κεφαλαιοκρατικού, σύμφωνα με τη διάκριση του Fauquet), αποδίδεται στη Σχολή της Γενεύης. Εκείνος δε ο οποίος τη διατύπωσε με τη μεγαλύτερη σαφήνεια ήταν ο ίδιος ο Fauquet, ένας από τους σημαντικότερους θεωρητικούς του συνεταιρισμού, που στο βιβλίο του «*Ο Συνεταιριστικός Τομέας*» υποστήριξε ότι η ύπαρξη του συνεταιριστικού, ως ξεχωριστού τομέα, δεν είναι απλά μια θεωρητική σύλληψη, αλλά προκύπτει ως ένα γεγονός τόσο αυταπόδεικτο όσο και η εξαιρετική ποικιλία των πρακτικών εφαρμογών της συνεταιριστικής ιδέας.³⁷⁴⁻³⁷⁵

Καοτσικιανισμός – Η «συνεκτική ιδεολογία» του εργατικού κινήματος πριν από τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, Αθήνα, 1985, σ. 2.

³⁷³ Βλέπε: Γ.Χ. ΓΡΑΜΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ο σύγχρονος συνεργατισμός αλλαχού και παρ'ημίν*, Αθήνα, 1960, σσ. 220-222.

³⁷⁴ Για να κατανοήσουμε με σημερινούς όρους τις επιπτώσεις αυτές θα ήταν χρήσιμο να ανατρέξουμε στην έννοια του «ανταγωνιστικού τομέα» που αναδεικνύει ο αμερικανός James O'CONNOR. Σύμφωνα με τη διάκριση που υιοθετείται για τους τομείς από αυτόν, ο «ανταγωνιστικός τομέας» είναι σαφώς διακεκριμένος όχι μόνο από τον «κρατικό», αλλά και από τον «μονοπωλιακό», παρ'ότι μαζί με τον τελευταίο συγκροτούν τον ευρύτερο «ιδιωτικό» τομέα. Βλέπε ενδεικτικά το κεφάλαιο: Μια ανατομία του αμερικανικού κρατικού καταλισμού, που περιέχεται στο βιβλίο του: *Η οικονομική κρίση του Κράτους*, ελλ. μετάφρ.: Δόξα Σιβροπούλου, Αθήνα 1977, σσ. 24-49.

³⁷⁵ G. FAUQUET, *Le secteur coopératif*, 4η έκδοση, Paris 1942, σ.18, Ενδιαφέρον για την προσέγγιση των θεωρητικών θεμελιώσεων του Fauquet παρουσιάζει και το άρθρο του: «Contribution à la théorie générale de la société coopérative», που δημοσιεύτηκε στη: *Revue des études coopératives*, treizième année, No 52, Paris, Ιούλιος – Σεπτέμβριος 1934, σσ. 273-289.

Σύμφωνα με τη συνεταιριστική σχολή της Γενεύης ο τομέας αυτός δεν παρουσιάζει αυθυπαρξία, αφού παρουσιάζεται με συμπληρωματική, σε σχέση με τους άλλους τομείς, μορφή και, ιδιαίτερα, ως προς τον «καθαρά» ιδιωτικό στον οποίο εμπεριέχονται οι μη κεφαλαιοκρατικές μονάδες και δραστηριότητες της οικιακής οικονομίας καθώς και της χωρικής και χειροτεχνικής. Έτσι έχοντας ενωθεί, στα πλαίσια του συνεταιριστικού τομέα, σε ομοσπονδιακούς οργανισμούς, μονάδες προσωπικού – οικογενειακού χαρακτήρα, που βρίσκονται στη βάση της κοινωνικής και οικονομικής ζωής, αστικής και αγροτικής, επιτυγχάνουν την οργανική σύνδεση του τομέα αυτού, όπως επισήμανε ο Albert Thomas, με κάθε συνολικό πρόγραμμα της γενικής οικονομίας.³⁷⁶

Είναι λοιπόν δικαιολογημένη η απαίτηση των συνεταιρισμών για διεύρυνση του ρόλου τους στην οικονομική ζωή, όπου, κατά τον Fauquet, ο συνεργατισμός επέτυχε αφ' ενός να συμβιβάσει την τάξη, την αποτελεσματικότητα και την ελευθερία με μεθόδους που έγιναν ελεύθερα αποδεκτές από τους συνεταιρισμούς και αφετέρου να προωθήσει την εφαρμογή στην πράξη των αρχών της αυτοβοήθειας και της αλληλοβοήθειας.³⁷⁷

3.2.3. Τράπεζες και Συνεταιρισμοί υπό το πρίσμα των νέων εξελίξεων σε Ευρώπη και Βαλκανική

3.2.3.α. Οι τράπεζες προς προϋπάντηση των συνεταιρισμών

Σε πολλές ευρωπαϊκές και βαλκανικές χώρες, στις οποίες ο αγροτικός τομέας εξακολουθούσε να είναι εκτεταμένος, το τραπεζικό κεφάλαιο στην επεκτατική του, κατά τα προλεχθέντα, φάση, συναντούσε δυσκολίες ως προς την υλοποίηση στρατηγικών του επιλογών. Ειδικότερα δε όσον αφορούσε στην άσκηση της αγροτικής πίστης, το αληθινό πρόβλημα δεν είχε τόσο να κάνει με την ίδρυση ενός «παρεμβατικού τραπεζικού φορέα, αλλά στο ποιος πραγματικά ελέγχει τις χρηματοπιστωτικές λειτουργίες, ωθώντας τη συσσώρευση του

³⁷⁶ Βλέπε: Bureau International du Travail, Rapport du Directeur, Genève: B.I.T., 1932, σ. 54.

³⁷⁷ G.FAUQUET, «Les institutions coopératives dans l' économie et dans la législation», *Revue internationale du travail* (Genève, Bureau International du travail), vol, LVII, No 4, Oct. 1948, σ. 533.

κεφαλαίου προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση».³⁷⁸ Εξάλλου η ταχύτητα διείσδυσης στον τομέα αυτό της οικονομίας παρουσίαζε πρόσθετες επιβραδύνσεις, ανάλογα με τις επιχώριες συνθήκες, καθώς η άσκηση της αγροτικής πίστης με τις παραδοσιακές μεθόδους, είχε κριθεί ως περισσότερο επισφαλής και λιγότερο αποδοτική για τις τράπεζες³⁷⁹, που επιλεκτικά ήσαν προσανατολισμένες σε κλάδους της οικονομίας πολύ πιο ασφαλείς και ελκυστικούς.

Σε ένα άλλο επίπεδο της νέας πραγματικότητας, όμως, το οποίο αποκτούσε όλο και μεγαλύτερη σημασία, οι συντελούμενοι μετασχηματισμοί ήσαν τέτοιοι και τόσοι, ώστε υποχρέωναν όλους να τους λαμβάνουν πλέον υπόψη. Ειδικότερα ανεξάρτητα από τους ρυθμούς και παρά τον ετεροχρονισμό στις διάφορες χώρες μεταξύ έναρξης και ολοκλήρωσης των διαδικασιών «εξααστισμού» και εκσυγχρονισμού των γαιοκτητικών σχέσεων και «απελευθέρωσης των αγροτών»³⁸⁰, η παρουσία πολυάριθμων αρτισύστατων γεωργικών εκμεταλλεύσεων³⁸¹ συνιστούσε, συνολικά, ένα γρήγορα διαστελλόμενο «σύμπαν». Οι νέες αυτές «οικογενειακού» χαρακτήρα, μικρές αγροτικές εκμεταλλεύσεις³⁸² ήσαν αναγκασμένες να εξασφαλίσουν τη βιωσιμότητά τους και διψούσαν για «πιστώσεις».³⁸³

³⁷⁸ Θαν. ΚΑΛΑΦΑΤΗ, *Αγροτική πίστη και Οικονομικός μετασχηματισμός...*, ό.π., τομ. Α', σ. 39.

³⁷⁹ Για μια ενδιαφέρουσα παρουσίαση των αυξημένων κινδύνων που ανέκαθεν αντιμετώπιζαν οι ασκούντες την αγροτική πίστη, βλέπε ενδεικτικά στο, γραμμένο το 1875, άρθρο υπό τον τίτλο: «*χρηματιστική εν τη γεωργία*» του περιοδικού: «*Οικονομική Επιθεώρησης*» (αρχισυντάκτης Αρ. Οικονόμου) όπου τονίζεται πως ήταν προφανής και πανθομολογούμενη «...η επί της γεωργίας μείζον έντασις του χρηματιστικού κινδύνου». Βλέπε: «*Οικονομική Επιθεώρησης*», έτος 3^{ον}, τομ. 3^{ος} [σσ. 193-198], αρ. φ. 29, Ιούλιος 1875, σ. 193. (Περισσότερα σχετικά με το περιοδικό αυτό και τον ιδρυτή του βλέπε: Μιχ. ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, «*Ο Αριστέιδης Οικονόμος και η «Οικονομική Επιθεώρησης»: άνοδος και πτώση ενός οικονομικού περιοδικού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*», που περιέχεται στο: Μιχ. ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Πολιτική οικονομία και έλληνες διανοούμενοι*, Αθήνα: Τυπωθήτω, 1999, σσ. 77-94, όπου τονίζεται μεταξύ άλλων και η δραστηριότητα του Οικονόμου στο χώρο της συνεταιριστικής οικονομίας [στο ίδιο, ιδίως σ. 84].

³⁸⁰ Ο όρος αποδίδεται από τον Rösener στον F.Klär, που τον χρησιμοποίησε σε έργο του (1887), αναφερόμενος στην απελευθέρωση των αγροτών της Πρωσίας. Βλέπε: Werner RÖSENER, *Les paysans dans l'histoire de l'Europe*, ό.π., p. 259.

³⁸¹ Βλ. σχετικά: Werner RÖSENER, ό.π., ιδίως pp.259-287. Παράβαλε και: Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΗΣ, *Ιστορικοί τρόποι παραγωγής*, Αθήνα: Ελληνικά γράμματα, 2000, ιδίως σσ. 338-340.

³⁸² Ως προς τον ακριβή χαρακτηρισμό της νέας κατάστασης και τον προσδιορισμό της αλληλεπίδρασης μεταξύ καπιταλισμού και γεωργίας οι θεωρητικές συζητήσεις αφθονούν. Ορισμένοι, μάλιστα, σε συμφωνία με τον Τσαγιάνοφ κάνουν λόγο για εμφάνιση διακριτού τρόπου παραγωγής, του «οικογενειακού τρόπου παραγωγής». Βλ. σχετικά: Σαμίρ ΑΜΙΝ, «*Η κυριαρχία του καπιταλισμού στην γεωργία*» στο: Κώστα ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΥ – Σαμίρ ΑΜΙΝ, *Δύσμορφος Καπιταλισμός – Καπιταλισμός και γεωργία*, Αθήνα:

Πως θα μπορούσαν, λοιπόν, τα πιστωτικά ιδρύματα να παρακολουθούν, από απόσταση και εκ του υψαλούς, τις πολλαπλασιαζόμενες εκτεταμένες αναδιαρθρώσεις και, ταυτόχρονα, να διεκδικούν ηγεμονική θέση στο οικονομικό γίγνεσθαι; Η δυναμική των πραγμάτων που κατέτεινε, όπως είδαμε, στην ισχυροποίηση και επέκταση του ρόλου τους δεν συγχωρούσε τυχόν αδράνειες. Πολύ περισσότερο, μάλιστα, όταν οι εν λόγω αναδιαρθρώσεις ήταν, όχι σπάνια, συναρτημένες με επιπτώσεις όπως η διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς³⁸⁴ και ο εκκρηματισμός της αγροτικής οικονομίας (που και αυτός, ως γνωστόν, σηματοδοτεί τη μετάβαση από κλειστές σε ανοικτές οικονομίες).³⁸⁵ Επιπτώσεις, δηλαδή, σχετιζόμενες άμεσα με πεδία υνυφοράς που, εξ αρχής αποτελούσαν «προνομιακούς χώρους» για το τραπεζικό κεφάλαιο. Διευκολύνεται, κατά λογική συνέπεια των προαναφερθέντων, η ανάδειξη εύλογων εξηγήσεων, σχετικά με τα βαθύτερα κίνητρα που οδήγησαν, παράλληλα με τις ενορχησιτωμένες από τις κυβερνήσεις μεταρρυθμίσεις, στην ανάληψη σημαντικών, ρυθμιστικού χαρακτήρα, πρωτοβουλιών, εκπορευόμενων από τα επιμέρους τραπεζικά συστήματα.³⁸⁶

Παπαζήσης, 1975, ιδίως σσ. 270-276. Όπως επισημαίνει ο συγγραφέας: «Η ανάλυση του Τσαγιάνοφ, όποια και αν ήταν τα όριά της, άνοιξε ευρείς ορίζοντες πάνω στο πρόβλημα της κυριαρχίας του κεφαλαίου στη γεωργία» (στο ίδιο, σ. 276).

³⁸³ Όπως έγραφε χαρακτηριστικά ο Αρ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ, προπαγανδίζοντας από το 1888 την ανάγκη υιοθέτησης του συστήματος των μικρών πιστωτικών ιδρυμάτων συνεργατικού τύπου, που τα θεωρούσε ως τα μόνα τα οποία «...δύνανται αποτελεσματικώς να υπηρετήσουν την κυρίως γεωργικήν πίστιν, ποτίζοντας οιοσεί ρίζαν προς ρίζαν, τα διψώντα δένδρύλλια της παραγωγής», Αρ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ, «Κατάστασις της γεωργικής πίστεως», *Οικονομική Επιθεώρησις*, τομ. 12^{ος} [σσ. 54-61], έτος 1888, σσ. 56-57.

³⁸⁴ Βλέπε σχετικά: Στ. ΘΕΟΦΑΝΙΔΗ, *Αγροτική οικονομική*, Αθήνα: Παπαζήσης, 1986, ιδίως σσ. 318-319.

³⁸⁵ Βλέπε σχετικά: Θαν. ΚΑΛΑΦΑΤΗ, «Αναπτυξιακοί προσδιορισμοί και ερμηνεία διαδικασίας εκκρηματισμού», στο: *Ο αγροτικός κόσμος στο μεσογειακό χώρο*, Πρακτικά Συνεδρίου (Αθήνα: 4-7 Δεκεμβρίου 1984), Αθήνα: ΕΚΚΕ - ΚΝΕ/Ε.Ι.Ε., 1988, σσ. 455-459.

³⁸⁶ Ας σημειωθεί ότι ο LIPJETZ είναι από εκείνους που έκαναν λόγο για τραπεζική ρύθμιση ως μερική ρύθμιση (προφανώς σε αντιδιαστολή προς την, ολιστική χαρακτήρα, κρατική ρύθμιση). Βλέπε: Alain LIPJETZ, *Mirages et Miracles*, ό.π., pp. 99-100). Ο ίδιος, πάντως, δηλώνει κατηγορηματικά την άρνησή του να προχωρήσει σε μια τυπολογία τρόπων ρύθμισης (έστω προσωρινού χαρακτήρα) δεδομένου ότι, όπως γράφει, λείπουν οι απαιτούμενες προς τούτο διεξοδικές μελέτες, στο επίπεδο της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας, για πολλές χώρες και έτσι δεν μπορούν να εξαχθούν ασφαλή πορίσματα (Alain LIPJETZ, *Mirages et Miracles*, ό.π., p. 92).

Μπορούμε, τηρουμένων των αναλογιών, να υποθέσουμε πως, σε μια ατελέστερη μορφή, που υστερούσε, κυρίως, ως προς το εύρος του διεθνούς συντονισμού, «τραπεζοκεντρικό» χαρακτήρα ρύθμιση (με την έννοια της εκπορευόμενης από το τραπεζικό σύστημα) είχαμε και κατά την ιστορική περίοδο στην οποία

Γίνεται φανερό πως εκείνο που επρόκειτο να αποτελέσει το πλέον κρίσιμο ζήτημα για την τελική έκβαση του εγχειρήματός μιας «τραπεζοκεντρικής» κατά τα προαναφερθέντα, ρύθμισης στο αγροτοπιστωτικό πεδίο θα ήταν η εξεύρεση μιας «χρυσής τομής». Μιας αγροτοπιστωτικής πολιτικής, δηλαδή, που θα εξασφάλιζε την επίτευξη της καλύτερης δυνατής ισορροπίας ανάμεσα στην έμφυτη τάση του τραπεζικού κεφαλαίου να εκμεταλλεύεται τις αναφαινόμενες ευκαιρίες στις αναδύμενες αγορές και στην ανάγκη τούτου (του κεφαλαίου) να διαχειρίζεται, με το μικρότερο δυνατό κόστος, τους κυοφορούμενους, από μια τέτοια επέκταση, κινδύνους. Όπως καταλαβαίνουμε τούτο, συνακόλουθα, παρέπεμπε στην αναζήτηση ενός συστήματος μαζικού δανεισμού, που θα επέτρεπε στις τράπεζες ένα «άνοιγμα» στις πολυπληθείς αγροτικές μάζες, χωρίς τα πιστωτικά ιδρύματα να υποχρεώνονται να εκτεθούν σε υπέρμετρους κινδύνους και χωρίς να αυξάνουν δυσανάλογα το λειτουργικό τους κόστος.³⁸⁷

Εξυπακούεται, πάντως, πως οι όποιες τραπεζικές ρυθμιστικές πρωτοβουλίες τελούσαν υπό ένα περιορισμό. Συγκεκριμένα θα έπρεπε να εκδιπλώνονται έτσι ώστε να μην αντιστρατεύονται τις ενορχηστρωμένες από τις κυβερνήσεις, συνολικότερου χαρακτήρα, ρυθμιστικές πολιτικές. Πολιτικές που ήσαν ενταγμένες στη στρατηγική για αναπαραγωγή του

εδώ αναφερόμαστε. Ειδικότερα για την ελληνική περίπτωση υπενθυμίζουμε την ανάλυση του Στεφανίδη, ο οποίος αναφερόμενος σε αυτήν υπογραμμίζει δυο λόγους από αυτούς που δείχνουν να είχαν ιδιαίτερη βαρύτητα, ως κίνητρα, για την ενεργητικότερη ανάμιξη της Εθνικής τράπεζας (ΕΤΕ) στην άσκηση της αγροτικής πίστης. Λόγους που παρουσιάζουν ενδιαφέρον καθώς και σε άλλες, εκτός Ελλάδος, περιπτώσεις, φαίνεται να είχαν, κατά το μάλλον ή ήττον, σημαντική επίδραση στην αναδιαμόρφωση της πολιτικής μεγάλων τραπεζικών ιδρυμάτων. Όπως υπογραμμίζει, λοιπόν, ο Στεφανίδης βασική αιτία για τη διεύρυνση των αγροτικών πιστώσεων εκ μέρους της ΕΤΕ πρέπει, επίσης, να θεωρηθούν: α) Η συγκέντρωση διαθέσιμων κεφαλαίων «παρά τη τραπεζή ταύτη, πολύ πέραν των αναγκών του εμπορίου και της βιομηχανίας, προς τα οποία είχαν αυτή κυρίως στραμμένα τα βλέμματα» και β) Η ζήτηση κεφαλαίων εκ μέρους των απειράριθμων νέων γεωργικών μονάδων που δημιούργησαν οι αποκαταστατικές πολιτικές υπέρ προσφύγων αλλά, ιδίως, προς «...αποκατάστασιν γηγενών ακτημόνων καλλιεργητών εις μικροιδιοκτητίας, έχοντας ανάγκην κτηνών, εργαλείων και άλλων εφοδίων...». Βλέπε: Δημοσθ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ, *Η αγροτική πίστις εις το πλαίσιον της οικονομικής μας ανασυγκροτήσεως*, Αθήναι: εκδ. Οργανισμού Ανασυγκροτήσεως, 1947, σσ. 8-9.

³⁸⁷ Το γεγονός ότι οι πιστωτές δεν μπορούν, χωρίς κόστος, να διαπιστώσουν πόσο αξιόπιστοι είναι οι υποψήφιοι δανειζόμενοι θεωρείται από το Ρέμερ ότι αποτελεί βασικό λόγο των δυσλειτουργιών που εμφανίζουν οι πιστωτικές αγορές. Βλέπε: John REMER, *Ένα μέλλον για το σοσιαλισμό*, ελλ. μετάφρ.: Θαν. Ολύμπιος, Αθήνα: Στάχυ, 1995, σ. 98.

καπιταλισμού ως συστήματος και για προώθηση ενός προτύπου ανάπτυξης συμβατού με την εσωτερική λογική του εν λόγω συστήματος.³⁸⁸

Επεκταθήκαμε σε όλα αυτά, που αποτελούν συστατικά στοιχεία μιας πολύπλοκης πραγματικότητας, διότι τα θεωρήσαμε απαραίτητα για την κατανόηση των λόγων που οδήγησαν τις τράπεζες να σπεύσουν προς προϋλάντηση των συνεργατικού τύπου θεσμών. Το έργο της κατανόησης διευκολύνεται, μάλιστα, ακόμα περισσότερο, αν συνεκτιμήσουμε και πρόσθετα, απορρέοντα από την περιρρέουσα ατμόσφαιρα, δεδομένα. Αν, δηλαδή, λάβουμε υπόψη ότι αναφερόμαστε σε μια εποχή κατά την οποία αρκετές από τις βεβαιότητες του παρελθόντος, που αφορούσαν το ευρύτερο οικονομικό γίγνεσθαι, έδειχναν να κλωνίζονται. Πράγματι, με δεδομένο πως οι ρυθμοί διεξόδου του τραπεζικού κεφαλαίου σε κάθε, σχεδόν, πτυχή της οικονομικής ζωής, ήταν πρωτοφανείς, και ότι αυτό εμφάνιζε, μάλλον, ανεξέλεγκτες διαστάσεις, ήταν αναμενόμενο να μοιάζουν ξεπερασμένα αρκετά από τα ισχύοντα δόγματα

³⁸⁸ Στα πλαίσια εκπόνησης στρατηγικών επιβίωσης του καπιταλισμού ήταν δυνατόν, εκάστοτε, να ενσωματώνονται στη βασική δομή και ετερόκλητα εξωγενή συστατικά. Έτσι τα επιμέρους στοιχεία που συγκροτούσαν αυτές τις υποταγμένες στην κεντρική στρατηγική επιδίωξη πολιτικές μπορούσαν να διαφοροποιούνται στη «μακρά διάρκεια». Παράγοντες όπως οι μετασχηματισμοί στις ηγεμονεύουσες διαταξικές συμμαχίες και οι μεταβολές στους συσχετισμούς των κοινωνικών δυνάμεων ασκούσαν επηροή στην πρόσληψη ή απόρριψη τέτοιων «μοσχευμάτων».

Μπορούμε, κατ'επέκταση, να υποθέσουμε πως σε ένα τέτοιο πλαίσιο δε θα πρέπει να μας ξενίζει η υιοθέτηση και υπό αστούς ακόμα οικονομολόγους ποικίλων, ρυθμιστικού χαρακτήρα, ενδιάμεσων στοχεύσεων της οικονομικής ή και, ειδικότερα, της αγροτοπιστωτικής πολιτικής. Για παράδειγμα, σε άλλες εποχές, ο μιν Νικ. Μαρματάκης έκλεινε μελέτη του που αφορούσε στην αγροτική πίστη ως εξής: *Μπορεί αυτή να χρησιμοποιηθεί «...ως μέσον αναδιάρθρωτικής ανακατανομής των πόρων της οικονομίας προς όφελος της γεωργίας, ως αποφασιστικών μέσων αναδιανομής του εισοδήματος προς όφελος του αγροτικού τομέως και ως αποφασιστικών μέσων ανακατανομής της δαπάνης των καταναλωτικών μονάδων προς όφελος των αγαθών τα οποία μεγιστοποιούν τον δόκτην της καθολικής ευημερίας. Η κατάλληλος θεσμολογική οργάνωση των φορέων της αγροτικής πίστεως την οποίαν εξητάσαμεν εις την παρούσαν εργασίαν με βάση τας γενικές και ειδικάς αρχάς της οικονομικής θεωρίας δύναται να αποτελέσουν αποφασιστικά μέσα της οικονομικής πολιτικής και να συμβάλουν ουσσιωδώς εις την επίτευξιν των νέων αυτών κατευθύνσεων εις την προσπάθειαν του ανθρώπου δια την μεγιστοποίησιν της καθολικής οικονομικής ευημερίας εις παγκόσμιον κλίμακα».*

Βλέπε: Νικ. ΜΑΡΜΑΤΑΚΗ, «Αγροτική Πίστις και Οικονομική Πολιτική», (ανάτυπον εκ της εκδοσ. της Ανων. Βιομ. Σχολ. Πειραιώς, *Μελέται προς τιμήν Ανδρ. Κυρκιλίτη*, Αθήναι 1975, σ. 61.

Ο δε Ζολώτας, εξάλλου, συνόψισε τις απόψεις του για αυτήν την επιζητούμενη, με δεδομένο το αναπτυξιακό πρότυπο, κοινωνική ευημερία, στην επιδίωξη για ισότιμη συμμετοχή όλων (των αγροτών μη εξαίρουμένων, κατά συνέπεια) «...στις ευκαιρίες μιας μη υποβαθμισμένης ζωής». Βλέπε: Ξεν. ΖΟΛΩΤΑ, *Οικονομική μεγέθυνση και φθίνουσα κοινωνική ευημερία*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, 1982, σ. 22.

της οικονομικής πολιτικής. Δόγματα που εθεωρούντο θεμελιώδη και αφορούσαν στην εφαρμοσμένη κοινωνική οικονομική και στην άσκηση της αγροτοπιστωτικής πολιτικής ειδικότερα.

Η επιτάχυνση της γήρανσης του παραδοσιακού θεσμικού εξοπλισμού, αναπόφευκτο επακόλουθο των προαναφερθεισών εξελίξεων, δημιούργησε συνακόλουθα πρόσφορο έδαφος για τη δεξίωση θεσμικών καινοτομιών. Την ώρα λοιπόν, που το ζητούμενο ήταν η δημιουργία ενός αγροτοπιστωτικού συστήματος το οποίο, χωρίς να θέτει σε κίνδυνο τα συμφέροντα των τραπεζών, θα κατάφερνε, ταυτόχρονα, να είναι προσιτό στις ευρύτερες μάζες των μικροαγροτών. Την ώρα, επίσης, που οι αρτισύστατες αγροτικές εκμεταλλεύσεις, είχαν ανάγκη κεφαλαίων που θα εχορηγούντο υπό ευνοϊκούς όρους και που θα ήταν (οι όροι) εναρμονισμένοι «*προς την φύσιν της γεωργικής επιχειρήσεως*»³⁸⁹, πολλές προσδοκίες επενδύθηκαν στην αξιοποίηση των συνεργατικών θεσμών.³⁹⁰ Όπως τόνιζε ένας εκ των μελετητών των αγροτοπιστωτικών συστημάτων των δυτικοευρωπαϊκών χωρών: «...ως τοιούτου είδους οργανώσεις ευρέθησαν οι κατά την εποχήν εκείνην ακριβώς (σσ. αναφέρεται στο δεύτερο μισό του ΙΘ' αιώνα) αναπτυσσόμενοι εις την Ευρώπην συνεταιρισμοί, οι οποίοι απετέλεσαν την σανίδα σωτηρίας δια το είδος αυτό της πίστεως»³⁹¹

³⁸⁹ Βλέπε: Γεωργ. ΓΡΑΜΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Η αγροτική πίστις εις την Δυτικήν Ευρώπην και εν Ελλάδι», (ανάτυπον εκ του 'Οικονομικού Ταχυδρόμου'), Αθήναι 1964, σ. 14.

Ο ίδιος εξηγούσε, στο ίδιο σημείο, ότι έπρεπε να βρεθούν «...ειδικοί σχηματισμοί, ειδικόν είδος οργανώσεως, το οποίον να προσφέρεται και να υπηρετεί το είδος αυτό της πίστεως». (Στο ίδιο, σ. 14)

³⁹⁰ Αξίζει να υπενθυμίσουμε εδώ ότι, ιδίως κατά τις τελευταίες δεκαετίες του ΙΘ' αιώνα, η εξάπλωση των συνεταιρισμών υπήρξε θεαματική. Τούτο οδήγησε, προφανώς, και στην οικοδόμηση της Διεθνούς Συνεταιριστικής Ένωσης (ή 'Συμμαχίας'). Ήδη από το 1886, στο Συνέδριο των αγγλικών συνεταιρισμών είχε αρχίσει να προωθείται η ιδέα της δημιουργίας της και, τελικά, μετά δεκαετή κυοφορία φθάσαμε, το 1895, στην ίδρυση της Alliance Coopérative Internationale. Βλέπε σχετικά: Ch.GIDE, *Le coopératisme*, 5^η έκδ., Paris: Recueil sirey 1929, ιδίως pp. 262-285. Ο Gide μάλιστα θεωρεί ότι η Διεθνής αυτή πέρασε από ενδιάμεσες φάσεις μέχρι να καταστεί αυτόνομη από έξωθεν επιρροές. Έτσι διακρίνει την αστική περίοδο (βλ. σχετ. Ch.GIDE, *Le coopératisme*, ό.π., pp. 262-266) τη σοσιαλιστική περίοδο (στο ίδιο, pp. 266-272) και τέλος την περίοδο της αυτονομίας (στο ίδιο, pp. 272-274)

Παράβαλε και: Cl. VIENNEY, «De la 'Republique Coopérative' à l'Alliance Coopérative Internationale dans l'œuvre des Charles Gide», περιοδ. *Communauté*, No 39 (pp. 106-122), Janvier – Juin 1976 (numero spécial), ιδίως pp. 106-109.

³⁹¹ Στο ίδιο, σ. 14.

3.2.3.β. Η ώσμωση των συνεταιρισμών με τον αστερισμό των πιστωτικών ιδρυμάτων

Από το σύνολο των αγροτοπιστωτικών συστημάτων τα οποία δημιουργήθηκαν και προσδέθηκαν, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, στον αστερισμό του τραπεζικού συστήματος, στον ευρωπαϊκό ή τον βαλκανικό χώρο, θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τα πεδία ώσμωσης τραπεζών και συνεταιρισμών σε επιλεγμένες περιπτώσεις ευρωπαϊκών και βαλκανικών χωρών.

Η απόφαση να επιλέξουμε προς παρουσίαση τα συστήματα των συγκεκριμένων χωρών οφείλεται: i) όσον μεν αφορά στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο, στο γεγονός ότι οι θεσμοί τους αποτέλεσαν πρότυπο για όσους ανέλαβαν και στην Ελλάδα να προωθήσουν τη θεσμική συγκρότηση του πεδίου της αγροτικής πίστης και ii) όσον αφορά στον ιδιαίτερο βαλκανικό χώρο στο ότι οι οικονομικές δομές των χωρών αυτών, ως ιστός συνάρθρωσης και των αγροτοπιστωτικών θεσμών, παρουσίαζαν αρκετές ομοιότητες, ιδίως κατά την εξεταζόμενη

Αξίζει να επισημανθεί εδώ ότι βρισκόμαστε, και στην περίπτωση αυτή, μπροστά σε μια, όχι ασυνήθιστη, πρακτική μετάλλαξης της ιδιαίτερης φύσης ενός θεσμικού μορφώματος. Οι συνεταιρισμοί που, όπως δείξαμε, προβλήθηκαν από τους ρομαντικούς αντικαπιταλιστές, αρχικά, ως θεσμός που στόχευε ευθέως σε μετασχηματισμούς του πυρήνα των παραγωγικών σχέσεων, προσλάμβαναν, τροποποιούμενης της δραστηρικής τους ουσίας, άλλο χαρακτήρα. Έρχονται, έτσι, να τεθούν, τελικά, τοποθετούμενοι εντός διαφορετικού πλαισίου, στην υπηρεσία ποικίλων άλλων, έκδηλων και μη, στοχεύσεων. Στοχεύσεων, πάντως, που απέκλιναν ουσιωδώς από τις επιδιώξεις των αρχικών εμπνευστών του θεσμού. Αναφερόμενος ειδικότερα στους ελληνικούς αγροτικούς συνεταιρισμούς, σύγχρονος αγροτοοικονομολόγος, υποδεικνύει τον «εκφυλισμό» αυτό και υπογραμμίζει ότι οι αγροτικοί συνεταιρισμοί δεν μετεξελίχθηκαν σε θεσμούς που θα λειτουργούσαν προς όφελος της παραγωγής σε κοινή βάση. Κατά το συγγραφέα: «... μια ένωση της παραγωγικής βάσης των μικροαγροτών θα μπορούσε να τους οδηγήσει σε μια οικονομική και πολιτική αυτονομία που θα έθετε υπό αμφισβήτηση την υπάρχουσα κοινωνικοοικονομική τάξη». Βλέπε: Κώστας ΛΑΜΠΟΣ, *Εξάρτηση, προχωρημένη υπανάπτυξη και αγροτική οικονομία της Ελλάδας*, ελλ. μετάφρ. από τα γερμανικά: Κατερίνα Λιάππη, Αθήνα: εκδ. Αιχμή, 1983, σ. 273. Επισημαίνουμε ότι ο συγγραφέας, την έλλειψη μετεξέλιξης την αναφέρει για να τονίσει την καθήλωση των ελληνικών συνεταιρισμών στο πρώτο στάδιο αυτό των πιστωτικών συνεταιρισμών. Σύμφωνα με το γερμανικό πρότυπο, που προφανώς έχει υπόψη του ο συγγραφέας, τα επόμενα στάδια θα ήσαν: i) το των προμηθευτικών, ii) το των παραγωγικών και iii) το της παροχής υπηρεσιών [Βλέπε σχετικά: Νικ. ΡΑΖΗ, «Η αγροτική πίστις και οι γεωργικοί συνεταιρισμοί εις την Δυτ. Γερμανίαν», (ανάτυπον εκ του περιοδικού 'Ο Συνεταιριστής', τεύχη: 209-216, (Ιανουαρίου-Αυγούστου 1964), Αθήναι, 1964, ιδίως σσ. 19-20). Όπως, όμως, θα δείξουμε στη συνέχεια ουσιαστικά επρόκειτο για κατ' όνομα μόνο πιστωτικούς συνεταιρισμούς (ιδίως αν τους αντιπαραβάλλουμε προς το γερμανικό πρότυπο). Πράγματι είχαμε «κνοφορία» πιστωτικών συνεταιρισμών, αλλά σε λίγες μόνο περιπτώσεις επήλθε και ...«τοκετός». Οι πολλοί δε από τους αληθινά πιστωτικούς συνεταιρισμούς υπήρξαν θνησιγενείς ή βραχύβιοι.

εδώ χρονική περίοδο και, τουλάχιστον, όσον αφορούσε στην έκταση και στο επίπεδο ανάπτυξης του αγροτικού τομέα, προς αυτές της ελληνικής οικονομίας.

3.2.3.β.ι. Η ώσμωση μέσα στα πλαίσια των αγροτοπιστωτικών συστημάτων: Ιταλίας, Γαλλίας, Γερμανίας, Αυστρίας

Με βάση τα προεκτεθέντα, φαίνεται να παρουσιάζουν ενδιαφέρον, για την κατανόηση του ελληνικού συστήματος συλλογικού δανεισμού, κυρίως, τα αγροτοπιστωτικά, συνεργατικού τύπου, πρότυπα αφ' ενός της Ιταλίας και της Γαλλίας και αφ' ετέρου της Γερμανίας και της Αυστρίας.

Οι νομοθεσίες περί συνεργατικού τύπου ιδρυμάτων αγροτικής πίστης που απέρρεαν από το ιταλικό και το γαλλικό μοντέλο εθεωρούντο ως πρότυπα, όπως θα δούμε πιο κάτω, για τους περί την Ελληνική Γεωργική Εταιρεία επιστήμονες.³⁹² Σε αυτούς τους κύκλους αποδίδεται και η πατρότητα του πρώτου νομοσχεδίου για την οργάνωση της συνεταιριστικής αγροτικής πίστης στην Ελλάδα (Νομοσχέδιο Μπενάκη 1911).³⁹³ Με το Νομοσχέδιο αυτό έγινε προσπάθεια, όπως θα δείξουμε πιο κάτω, να τεθούν οι βάσεις ενός συστήματος αγροτικής πίστης που θα ήταν συνδεδεμένο με το τραπεζικό σύστημα και το οποίο θα διευκόλυνε, μέσω

³⁹² Η Ελληνική Γεωργική Εταιρεία διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο εκείνη την εποχή υπό την προεδρία του Βασιλιά. Σύμφωνα μάλιστα με το καταστατικό της τα μισά από τα μέλη του Συμβουλίου της δεν ήταν αιρετά αλλά τα διορίζει ο βασιλιάς. Βλέπε: «*Η Γενική Συνέλευσις της Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας*», *Τα Νέα Γεωπονικά*, περιόδ., Β', έτος 4^{ον}, αρ. τευχ. 42, Ιούνιος 1909, σ. 666.

³⁹³ Το προσκείμενο στην Εταιρεία περιοδικό: *Τα Νέα Γεωπονικά*, του οποίου Διευθυντής και αρχισυντάκτης ήταν ο Σπ. Χασιώτης, σε πρωτοσέλιδο του, στο τεύχος του Ιανουαρίου 1911 χαϊρέτιζε τη λειτουργία (από 1^{ης} Ιανουαρίου 1911 του νέου Υπουργείου Γεωργίας – Εμπορίου και Βιομηχανίας, ενώ έπλεκε και το εγκώμιο στο νέο υπουργό αλλά, ιδίως, στο Σπ.Χασιώτη, που ανελάμβανε τον τομέα Γεωργίας.

Βλέπε: «*Το Νέον Υπουργείον*», *Τα Νέα Γεωπονικά*, περιόδ. Β', έτος 6^ο, Ιανουάριος 1911, αρ. τευχ. 61, σ. 961.

Ας σημειωθεί ότι στο ίδιο τεύχος του περιοδικού δημοσιευόταν άρθρο του Δημ. Μαργέτη, εκ των τακτικών συνεργατών του περιοδικού και του ίδιου του Χασιώτη, με το οποίο έπλεκε το εγκώμιο στο Luzzatti και στο συνεταιριστικό σύστημα που αυτός είχε προωθήσει στην Ιταλία. βλέπε: Δημ. ΜΑΡΓΕΤΗ, «Ένα ταχύ βλέμμα επί της γεωργικής Ιταλίας – Ο βασιλεύς Βικτωρ Εμμανουήλ ΙΙΙ και τα γιγαντιαία άλματα της Ιταλικής Γεωργίας», *Τα Νέα Γεωπονικά*, ό.π., σσ. 963-966.

Ο συγγραφέας αρθρογραφούσε, ήδη από το 1910, τακτικά και στο ίδιο πνεύμα, από των στήλων του περιοδικού. (Βλέπε: ενδεικτικά στα τεύχη: υπ' αριθμ. 52/Απριλίου 1910, 53/Μαΐου 1910, 57/Σεπτεμβρίου 1910, 59/Νοεμβρίου 1910, κλπ.).

της αλληλέγγυας ευθύνης των συνεταιριζόμενων αγροτών, την ασφαλή επέκταση των εργασιών των τραπεζών και στον αγροτικό τομέα.³⁹⁴

Όσον αφορά τώρα στο γερμανικό και το αυστριακό πρότυπο πρέπει να τονίσουμε ότι παρουσιάζουν ακόμα μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Τούτο όχι μόνο επειδή οι βασικοί συντάκτες του νομοσχεδίου του Μιχαλακόπουλου έτρεφαν, ιδίως οι προερχόμενοι από την Κοινωνιολογική Εταιρεία, εκτίμηση στα συστήματα αγροτικής πίστης των χωρών αυτών αλλά και επειδή στην ίδια την αιτιολογική έκθεση του Ν.602/1914 «περί συνεταιρισμών», γίνεται ευθεία αναφορά στις νομοθεσίες – πρότυπα των συγκεκριμένων χωρών. Κατά συνέπεια οι επιδράσεις των «επίσημων» θεσμών δε θα μπορούσαν να αγνοηθούν.³⁹⁵ Το ίδιο άλλωστε και οι προθέσεις των συντακτών που στόχευαν, αφητηριακά τουλάχιστον, να δημιουργήσουν, σε θεσμικό επίπεδο, τις προϋποθέσεις για την εφαρμογή και στην Ελλάδα ενός μαζικού συστήματος για το συλλογικό δανεισμό των αγροτών.³⁹⁶

■ Η ώσμωση στην ιταλική της εκδοχή της

Τα συστήματα συνεταιρισμών τύπου Schulze-Delitzsch και Raiffeisen, περί των οποίων έγινε ήδη εκτενής αναφορά στο πρώτο κεφάλαιο, αποτέλεσαν το πρότυπο για την οικοδόμηση και του ιταλικού συστήματος συλλογικού δανεισμού. Όπως ήδη αναφέρθηκε, την προσαρμογή στις ιταλικές συνθήκες του συστήματος Raiffeisen επιχείρησε ο Wollemborg, ενώ την του συστήματος Schulze υλοποίησε ο Luzzatti.

³⁹⁴ Στο προσκείμενο στη Γεωργική Εταιρεία περιοδικό: «*Τα Νέα Γεωπονικά*» διατυπώνεται το Μάιο του 1911, και λίγο πριν κατατεθεί (Ιούνιος 1911) το Νομοσχέδιο Μπενάκη, απερίφραστα η θέση αυτή. Μια θέση που ήθελε τους συνεταιρισμούς ως ενδιάμεσους φορείς στη διαδικασία της αγροτικής πίστης. Σε άρθρο του περιοδικού διαβάζουμε τα εξής χαρακτηριστικά, που μαρτυρούν τη θέση που επιφύλασσε για τους συνεταιρισμούς εντός του συνολικού συστήματος: «...θα δανείζονται ευκόλως χρήματα από τας Τραπεζάς και θα δανείζον έπειτα εις τα μέλη διάφορα μικρά ποσά δια τας απολύτους ανάγκας των». Βλέπε: «Τι πρέπει να γίνει – Δια να κερδίξη ο λαός περισσότερα από την εργασίαν του», *Τα Νέα Γεωπονικά*, περίοδ. Β', έτος 6^{ον}, αρ. τεύχ. 65, Μάιος 1911, σ. 1037.

³⁹⁵ Βλέπε σχετικά: Αρ. ΚΑΛΗΜΗ, «Η εισαγωγή του θεσμού των συνεταιρισμών στην Ελλάδα», *Η Φωνή των Συνεταιρισμών* (επίσημο όργανο της ΠΑΣΕΓΕΣ) έτος Α', τ. 3, Αύγουστος 1946, σσ. 77-78.

³⁹⁶ Βλέπε: Δημ. ΚΑΠΟΓΙΑΝΝΗΣ, «Εισαγωγικό Σημείωμα», στα: Δ. ΚΑΠΟΓΙΑΝΝΗΣ - ΧΡ. ΤΣΟΥΡΑΜΑΝΗΣ, *Συνεταιριστικός Κώδικας*, Αθήνα – Κομοτηνή: Α.Σάκκουλας 1989, ιδίως σσ. 13-14.

Όταν (ήδη από την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα) το δίκτυο των ιταλικών πιστωτικών συνεταιρισμών είχε φθάσει σε ικανοποιητικό βαθμό εξάπλωσης, τότε τούτο προσείλκυσε το ενδιαφέρον και μεγάλων ιταλικών τραπεζών.³⁹⁷ Η Τράπεζα της Νάπολης (Banco di Napoli), από τις μεγαλύτερες της χώρας, υπήρξε η πρώτη που ανέλαβε να διευρύνει, δια των πιστωτικών συνεταιρισμών, τις αγροτοπιστωτικές της εργασίες, ώστε να καλύψει την αυξημένη ζήτηση χρήματος από τα ευρύτερα στρώματα των μικρομεσαίων και μικρών αγροτικών νοικοκυριών και αφού, προηγουμένως, είχε πετύχει τις κατάλληλες (διασφαλιστικές) νομοθετικές³⁹⁸ διευθετήσεις (Νόμος 334, της 7^{ης} Ιουλίου 1901).³⁹⁹ Στη συνέχεια στο σύστημα προσεχώρησε και η Τράπεζα της Σικελίας, ενώ από το 1906 (Νόμος 100, της 29^{ης} Μαρτίου 1906)⁴⁰⁰, οι δύο αυτές τράπεζες εξασφάλισαν κίνητρα, που τις οδήγησαν σε αποφασιστική στροφή και διεύρυνση χορηγήσεων προς τον αγροτικό τομέα.⁴⁰¹

Παράλληλα με τις δύο μεγάλες αυτές τράπεζες και το Κράτος προσπάθησε να δημιουργήσει δίκτυο τοπικών ιδρυμάτων αγροτικής πίστης (όπως έγινε π.χ. στην περίπτωση

³⁹⁷ Εξυπακούεται ότι, προηγουμένως, είχαν δραστηριοποιηθεί σχετικά (και στα της αγροτικής πίστης) οι Λαϊκές Τράπεζες / μορφή συνεταιριστικών τραπεζών που προωθήθηκε στην Ιταλία από το σύστημα Luzzatti κατά τα πρότυπα του αντίστοιχου συστήματος συνεταιρισμών (και συνεταιριστικών τραπεζών) τύπου Σούλτσε (της Γερμανίας).

Βλέπε σχετικά: INSTITUT INTERNATIONAL D'AGRICULTURE, «Les Banques populaires d'Italie de 1899 à 1908» στο: *Bulletin des institutions économiques et sociales*, année II, No 10, 31 Octobre, 1911, pp. 61-102.

³⁹⁸ Βλέπε: INSTITUT INTERNATIONAL D'AGRICULTURE, «Le projet de réforme de la législation sur le crédit agricole dans l'Italie méridionale et dans les îles» στο: *Bulletin mensuel des institutions économiques et sociales*, IVe année, vol. XXXIII, N° 9, Septembre 1913, pp. 61-67.

³⁹⁹ Στο ίδιο, p. 62.

⁴⁰⁰ Είναι ο νόμος με βάση τον οποίο συστήθηκε τομέας αγροτικής πίστης στην Τράπεζα της Σικελίας (στο ίδιο, p. 62).

⁴⁰¹ Βλέπε: Marquis CAPELLI, Rapport sur «Le crédit agricole de la caisse d'épargne du 'Banco di Napoli' et la section du crédit agricole du 'Banco di Sicilia', en 1916» στο: *Bulletin mensuel des institutions économiques et sociales*, année VIII, v. LXXXI, N° 9, septembre 1917, pp. 42-51. Ειδικότερα για τη Νάπολη παράβαλε και του ίδιου: Rapport sur «Le crédit agricole de la caisse d'épargne de la Banque de Naples en 1917» στο: *Bulletin mensuel des institutions économiques et sociales*, année IX, No 9, septembre 1918, pp. 758-768.

της Καλαβρίας και της Σαρδηνίας)⁴⁰², συνεργαζομένων στενά με τους πιστωτικούς συνεταιρισμούς, αλλά ενισχυόμενων, επίσης, από το Κράτος. Σε πανιταλικό, πάντως, επίπεδο ο συλλογικός δανεισμός προωθήθηκε σημαντικά μετά το 1913. Πράγματι τη χρονιά αυτή συστάθηκε το Εθνικό Ίδρυμα Συνεταιριστικής Πίστης (Istituto Nazionale di Crédito per la cooperazione).⁴⁰³ Το συγκεκριμένο ίδρυμα, τη δημιουργία του οποίου είχε προηγουμένως (1910) ανεπιτυχώς επιχειρήσει ο Luzzatti⁴⁰⁴, ιδρύθηκε, τελικά, ύστερα από επίπονες προσπάθειες του Υπουργού Γεωργίας Nitti⁴⁰⁵, κατά το 1913. Τούτο, αν και, υπό την επίδραση των ιδεών του Luzzatti, έδινε έμφαση στην ενίσχυση και των αγροτικών συνεταιρισμών, συνέβαλε σημαντικά στη διεύρυνση της συνεταιριστικής αγροτικής πίστης και του συλλογικού δανεισμού στην Ιταλία.⁴⁰⁶

■ Η ώσμωση στη γαλλική της εκδοχή

Καθοριστικό ρόλο στην εξάπλωση των συνεταιριστικών θεσμών στη Γαλλία διαδραμάτισαν οι συνεταιριστές που, υπό την επίδραση του Rostand, ακολούθησαν το σύστημα Luzzatti. Όμως η επέκταση των συνεταιρισμών στον αγροτικό τομέα οφείλεται, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, στην απήχηση που βρήκε, κυρίως μεταξύ των καθολικών

⁴⁰² Στην Καλαβρία επρόκειτο για νεοσύστατο Ίδρυμα Αγροτικής Πίστης (ιδρύθηκε με το Ν. 255 της 25^{ης} Ιουνίου 1906) ενώ στην περίπτωση της Σαρδηνίας είχαμε την προσθήκη, σε προϋφιστάμενο πιστωτικό φορέα νέων, αγροτοπιστωτικών, λειτουργιών (με το Νόμο 844 της 10^{ης} Νοεμβρίου 1907).
Βλέπε: Στο *ίδιο*, p. 62.

⁴⁰³ Βλέπε σχετικά: INSTITUT INTERNATIONAL D'AGRICULTURE, Rapport sur «L'Institut National de crédit pour la coopération», όπως δημοσιεύεται στο: *Bulletin mensuel des institutions économiques et sociales*, vol. XXXVI, IVe année, No 12, Décembre 1913, pp. 31-35.

⁴⁰⁴ Ως υπουργός τότε Γεωργίας – Εμπορίου και Βιομηχανίας (στο *ίδιο*, p.31).

⁴⁰⁵ Βλέπε: Στο *ίδιο*, p.31.

⁴⁰⁶ Υπενθυμίζουμε ότι, όπως έχει επισημάνει και ο Λέων Μελάς, παρά τον κεντρικό προσανατολισμό των συνεταιριστικών πιστωτικών ιδρυμάτων, που ακολουθούσαν το σύστημα Luzzatti, προς τους αστικούς συνεταιρισμούς, τούτα (στην Ιταλία) ανέπτυξαν αξιόλογη δράση (και πάντως σημαντικά εκτενέστερη των ομολογων του συστήματος Schulze της Γερμανίας) και στο πεδίο της αγροτικής πίστης και το συλλογικό δανεισμό των αγροτών.
Βλέπε σχετικά: Λέοντος ΜΕΛΑΣ, Συγκριτική μελέτη περί γεωργικής πίστεως, εν Αθήναις, 1902, σ. 34.

αγροτοσυνδικαλιστών, το σύστημα Raiffeisen. Την προσαρμογή του συστήματος αυτού στις γαλλικές ιδιαιτερότητες πέτυχε ο Durand και οι συνεργάτες και οπαδοί του.

Στη Γαλλία, όμως, η οργάνωση του συλλογικού δανεισμού των αγροτών υπήρξε περισσότερο «Κρατοκεντρική»⁴⁰⁷ από ότι στην Ιταλία, ειδικότερα όταν το γαλλικό Κράτος ανέλαβε να την προωθήσει και να την υποστηρίξει και οικονομικά⁴⁰⁸, μέσω περιφερειακών πιστωτικών ταμείων (caisses régionales de crédit agricole mutuel). Τα Ταμεία αυτά λειτουργούσαν ως ενδιάμεσοι πιστωτικοί φορείς μεταξύ των δημόσιων οργανισμών που είχαν αναλάβει τη δανειοδότησή τους⁴⁰⁹ και των τοπικών ταμείων (caisses locales de crédit agricole mutuel)⁴¹⁰ που ασκούσαν, σε τοπικό επίπεδο αλλά μαζικά, την αγροτική πίστη.

⁴⁰⁷ Ας σημειωθεί ότι ο «κρατοκεντρικός» χαρακτήρας του γαλλικού προτύπου άσκησης της αγροτικής πίστης καθίστατο εντονότερος με την πάροδο του χρόνου και, ιδίως, μετά το συγκεντρωτισμό στον οποίο, όπως θα δούμε, οδήγησε η ίδρυση, το 1920, δημόσιου φορέα στον οποίο ανατέθηκε το έργο της πιστοδότησης του αγροτικού τομέα.

Βλέπε: J.COLOMBEL, «Les origines du crédit à l'agriculture», που περιέχεται [pp. 5-12] στη συλλογική μελέτη των: H.ARDANT – J.COLOMBEL – H de MONTBRON, *Le crédit en agriculture...*, ό.π., ιδίως pp. 10-11.

⁴⁰⁸ Σχετικά με τη διευρυμένη κρατική οικονομική αραγή της συνεταιριστικής αγροτικής πίστης στη Γαλλία, βλέπε: Fern. DAVID, «Rapport sur le budget du Ministère de l'Agriculture», *Bulletin des institutions économiques et sociales*, Janvier 1911, pp. 51-68.

⁴⁰⁹ Μετά το 1920 το έργο αυτό περιήλθε εξ ολοκλήρου σε αρτισύστατο, με το Νόμο της 5^{ης} Αυγούστου 1920, αυτοδιοικούμενο οργανισμό, Το Εθνικό Γραφείο αγροτικής Πίστης (Office National de Crédit Agricole), το οποίο μετονομάστηκε, το 1926, σε Εθνικό Ταμείο Αγροτικής Πίστης (Caisse Nationale de crédit agricole).

Βλέπε: Henri ARDANT, «Les institutions actuelles du crédit à l'Agriculture en France», όπως περιλαμβάνεται στο: H. ARDANT – J.COLOMBEL – H. de MONTBRON, *Le crédit en agriculture*, ό.π., p. 25.

Παράβαλε και: André GUESLIN, *Histoire des crédits agricoles*, ό.π., pp. 189-192.

Ας σημειωθεί ότι ο ίδιος ο Gueslin θεωρεί ότι ήδη από το 1925 είχε χαθεί το στοιχείο οικοδόμησης ενός, εναλλακτικού προς το «κρατοκεντρικό», μοντέλου ανεξάρτητης, «ελεύθερης» κατά το συγγραφέα, αγροτικής πίστης. Ισχυρίζεται μάλιστα ότι τούτο αποτέλεσε το δράμα στην ιστορία της «ελεύθερης αγροτικής πίστης». Βλέπε, André GUESLIN, ό.π., pp. 340-341.

⁴¹⁰ Ως προς τη σχέση των περιφερειακών προς τα τοπικά «ταμεία» και τον τρόπο σύλλειτουργίας τους βλέπε συνοπτικά: i) INST.INTERN. D'AGRICULTURE, Rapport sur «le fonctionnement des caisses de crédit agricole mutuel en 1912» που δημοσιεύεται στο *Bulletin des institutions économiques et sociales*, vol. XXVIII, No 2, Février 1914, pp. 25-28. (Έκθεση που βασίζεται σε στοιχεία από το: Rapport adressé le 29-12-1913 par le Ministre de l'agriculture au Président de la République Française «sur le fonctionnement des Caisses de crédit agricole mutuel») και ii) INST.INTERN. D'AGRICULTURE, Rapport sur «le fonctionnement des Caisses de crédit agricole mutuel en 1913», που δημοσιεύεται στο: *Bulletin des institutions économiques et sociales*, vol. LII, No 4, Avril 1915, pp. 10-15, το οποίο, επίσης,

Η εισχώρηση του Τραπεζικού κεφαλαίου, στο πεδίο της μαζικής άσκησης της αγροτικής πίστης, εντοπίζεται αρχικά στα κεφάλαια που η Τράπεζα της Γαλλίας είχε αναλάβει να διαθέτει στο Κράτος, προς εξυπηρέτηση του σκοπού αυτού (σε πρώτη φάση με τη μορφή άτοκου δανείου). Πράγματι σημαντική ώθηση στη χρηματοδότηση του συστήματος συλλογικού δανεισμού έδωσαν οι πόροι, που το κράτος είχε εξασφαλίσει εκ μέρους της Τράπεζας της Γαλλίας, εκμεταλλευόμενο το διαπραγματευτικό όπλο της ανανέωσης του εκδοτικού προνομίου. Τα σχετικά ποσά, μάλιστα, ακολούθησαν αυξητική πορεία και πολλαπλασιάστηκαν, ιδίως μετά τη συμφωνία για συμμετοχή του κράτους στα κέρδη της Τράπεζας.⁴¹¹ Κέρδη που ήταν προορισμένα, κυρίως, για την εξυπηρέτηση της αγροτικής πίστης.

Το ενδιαφέρον και ορισμένων άλλων (πλην της Banque de France) τραπεζών υπήρξε κριμαινόμο και ήταν συναρτημένο με τις εξελίξεις σε άλλους, πιο κερδοφόρους, τομείς (εμπορικό, βιομηχανικό κλπ), οι οποίοι παραδοσιακά προσήλκυαν το ενδιαφέρον και αποτελούσαν το κύριο πεδίο των δραστηριοτήτων τους.⁴¹² Επομένως στη φάση αυτή η παράλληλη διείσδυση άλλων τραπεζών στον τομέα της αγροτικής πίστης ήταν περιορισμένη, με την έννοια ότι τα όποια άλλα σοβαρά εγχειρήματα μάλλον είχαν τοπική εμβέλεια (π.χ. αυτό της Banque Rurale d'Alsace et de Lorraine – Banque Fédérative Rurale de Strasbourg). Ενώ,

βασίζεται στην ετήσια έκθεση του Υπουργού Γεωργίας προς τον Πρόεδρο της Γαλλικής Δημοκρατίας (έτους 1913).

⁴¹¹ Σύμφωνα με το Ch. Gide, οι πόροι από τη συμμετοχή αυτή αυξήθηκαν, ιδίως μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, θεαματικά. Έτσι, ενώ το 1910 (και αφού είχαν παρέλθει 13 χρόνια από τη θέσπιση της συμμετοχής) το ετήσιο ποσό μόλις ξεπερνούσε τα 5 εκατ. φρ., το 1913 είχε φτάσει τα 13 εκατ. φράγκα. Όμως, μεταπολεμικά τα ποσά πολλαπλασιάζονται. Έτσι το 1921 είχαν ανέλθει στα 47.225.000 φρ. ενώ το 1924 ξεπέρασαν τα 100 εκατομμύρια φρ. Βλέπε: Ch. GIDE, *Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί*, ό.π., σ. 88. Αντιλαμβανόμαστε, από τα προαναφερθέντα, ότι και οι πόροι που διοχετεύτηκαν, επομένως, μέσω του Εθνικού Ταμείου Αγροτικής Πίστης, στους κατά τόπους πιστωτικούς συνεταιρισμούς (τοπικά ταμεία) είχαν αυξηθεί ανάλογα. Αυτός ήταν ένας πρόσθετος λόγος, ώστε να χαθεί το «στοίχημα» για την οικοδόμηση εναλλακτικής, ανεξάρτητης από την κρατική χρηματοδότηση, κίνησης «ελεύθερων» πιστωτικών συνεταιρισμών (André GUESLIN, ό.π., pp. 340-341).

⁴¹² Βλέπε σχετικά: H. ARDANT, «Les institutions actuelles...», ό.π., pp. 30-31.

παράλληλα, και ο κύκλος των εργασιών τους δεν μπορούσε να είναι εκτεταμένος (αφορούσε, κυρίως, συνεργασίες με «ελευθέρους» συνεταιρισμούς).⁴¹³

Χρειάστηκε να μεσολαβήσουν αρκετές δεκαετίες, ώστε να επέλθουν αξιοσημείωτες μεταβολές στο γαλλικό αγροτοπιστωτικό τοπίο.⁴¹⁴ Το γεγονός πάντως, παραμένει πως, κατά τις πρώτες δεκαετίες του Κ' αιώνα, τα περιθώρια που είχαν οι γαλλικές τράπεζες προς συγκρότηση ενός αγροτοπιστωτικού συστήματος μαζών δεν ήταν μεγάλα. Για αρκετά χρόνια τα ποσά των αιτούμενων πιστώσεων υπερκαλύπτοντο από τα διαθέσιμα (προερχόμενα από ίδια ή ξένα κεφάλαια) των «προικοδιαίτων» ταμείων αγροτικής πίστης. Ο Ch. Gide, μάλιστα, χαρακτηρίζει ως γεγονός μοναδικό στην ιστορία της κοινωνικής οικονομίας (*économie sociale*)⁴¹⁵ το ότι «... κεφάλαια τεθέντα εις την διάθεσιν οιουδήποτε δεν απερροφάντο».⁴¹⁶

■ Η ώσμωση στη γερμανική της εκδοχή

Ο προστατευτισμός στον οποίο αναγκάστηκε να προσφύγει η Γερμανία κατά την τελευταία, ιδίως, εικοσαετία του 19^{ου} αιώνα, εντάθηκε μετά τις δασμολογικές μεταρρυθμίσεις περί τα μέσα της δεκαετίας του 1880.⁴¹⁷ Η μεταρρύθμιση δε αυτή θα ήταν κενή περιεχομένου,

⁴¹³ Βλέπε σχετικά με αυτούς Cabriel PALADILHE, «Les caisses de crédit mutuel agricoles 'libres'», *Revue des études coopératives*, LIX année, No 182, 4e trimestre 1975, pp. 79-89.

⁴¹⁴ Αξίζει να σημειωθεί ότι, με μεγάλη καθυστέρηση, μόλις το 1946, ιδρύθηκε εθνικής εμβέλειας Γαλλική Αγροτική τράπεζα (Banque Française d'Agriculture). Βλέπε σχετικά: H.ARDANT, «Les institutions actuelles...», *ό.π.*, pp. 28-29.

⁴¹⁵ Ο όρος ήταν σε χρήση από τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, αλλά με πολλή ευρύτερη της σημερινής έννοια. Ο Léon SAY, μάλιστα, δημοσίευσε το 1891, σε 2^η έκδοση, την ετήσια έκθεση (έτους 1889) της Ομάδας Κοινωνικής Οικονομίας (Groupe d'Économie Sociale).

Στην Ομάδα συμμετείχαν ως μέλη και οι γνωστοί Ιταλοί, θεμελιωτές των πιστωτικών συνεταιρισμών, L. Luzzatti και L. Wollemborg.

Βλέπε: Léon SAY, *Économie sociale rapport général*, II éd., Paris: Guillaumin, 1891. Ιδίως βλέπε την ειδική έκθεση του 19^{ου} τμήματος, που είχε συσταθεί για τη μελέτη των πιστωτικών συνεταιρισμών: A. COURTOIS, «Associations coopératives de crédit», που εμπεριέχεται στο *ίδιο*, pp. 321-329.

⁴¹⁶ Ch. GIDE, *Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί*, *ό.π.*, σ. 90.

⁴¹⁷ Παρ'ότι το 1885 υπήρξαν αυξημένοι δασμοί επί ορισμένων, τουλάχιστον, γεωργικών προϊόντων, χρειάστηκε λίγο μετά (το 1887) να γίνουν συμπληρωματικές αυξήσεις δασμών. Βλέπε σχετικά: Δημ. ΚΑΨΑΛΗ, Μελέτη περί της Δημοσιονομικής πολιτικής του Βίσμαρκ, μετά προλόγου υπό του καθηγητού κ. Α.Μ. Ανδρεάδου, Εν Αθηναις 1914, ιδίως σσ. 30-35. Όπως έγραφε ο Καψάλης: «...Επειδή όμως και δια

όσο αφορούσε τον αγροτικό, τουλάχιστον, τομέα⁴¹⁸, αν η εγχώρια γεωργία δεν ήταν σε θέση να καλύψει σημαντικό μέρος των επισιτιστικών αναγκών του πληθυσμού. Τούτο θα ήταν πολύ δύσκολο, όμως, να επιτευχθεί, χωρίς την ύπαρξη στη συγκεκριμένη χώρα ενός εκτεταμένου δικτύου αγροτικής πίστης, ικανού να διευκολύνει το μαζικό δανεισμό των αγροτών.

Πράγματι, όπως αναφέραμε και στο πρώτο κεφάλαιο, ήδη από το 1876, το συγκροτούμενο δίκτυο της, δια των συνεταιρισμών και του συλλογικού δανεισμού, άσκησης της αγροτικής πίστης, είχε εξαπλωθεί μέχρι το τελευταίο χωριό⁴¹⁹ και είχε αποκτήσει το δικό του Κεντρικό Ταμείο.⁴²⁰ Όταν, λοιπόν, το Κράτος θέλησε να θεσμοθετήσει, υπό την πίεση των προαναφερθέντων συνθηκών, το 1895, ένα εθνικής εμβέλειας Κεντρικό Συνεταιριστικό Ταμείο⁴²¹ (είδος κεντρικής συνεταιριστικής τράπεζας), η διαπραγματευτική δύναμη των συνεταιριστικών οργανώσεων ήταν τέτοια, ώστε αυτές μπορούσαν να πετύχουν όρους που θα διασφάλιζαν την αυτονομία τούτου⁴²² έναντι του Κράτους. Η αλήθεια είναι πως, τα χρόνια

των νέων γεωργικών δασμών δεν εβελτιώθη η κατάσταση της γεωργίας, ο Βίσμαρκ ηρέμησε το 1887 πλην άλλων και τους επί της βρίζης και του σίτου δασμούς». (στο ίδιο, σσ. 34-35)

⁴¹⁸ Για την προώθηση των μεταρρυθμίσεων στον αγροτικό τομέα χρειάστηκε, από την εποχή εκείνη, να συστηματοποιηθεί η άσκηση γεωργικής πολιτικής στη Γερμανία αλλά και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Σίδερικ, επικαλούμενος τον Sering: «... Η πολιτική αυτή συστηματοποιήθηκε εφεξής υπό την ιδιότητα και συστηματικώς πλέον ασκουμένη επέμβαση του Κράτους, εις την οικονομίαν εισήγαγε πλέον όχι μόνον προς μέτρα, άτινα το Κράτος θα ελάμβανε δια την άμεσον προστασίαν της γεωργίας κατά του συναγωνισμού τούτου και περιφρούρησιν της εθνικής αγοράς και διάθεσιν των εθνικών προϊόντων, (τελωνειακή προστασία, εμπορική πολιτική) ότε μόνον προς τεχνικήν και οικονομικήν προαγωγήν της γεωργίας (τεχνική εκπαίδευσις, συνεταιρισμοί, αγροτική πίστις), και προς επαγγελματικήν οργανώσιν ίνα εδραιώσιν την εθνικήν γεωργίαν, αλλ' ακόμη και προς εισαγωγήν κανόνων και θεσμών ιδιωτικού τε και δημοσίου δικαίου, δι' ών θα ηυκολύνετο, θα εβελτιούτο και θα προηγείτο η οικονομία των γεωργών. Βλέπε: Αρ. ΣΙΔΕΡΙ, *Εισαγωγή εις το Γεωργικόν Δίκαιον*, Αθήνα, 1936, σελ.4.

⁴¹⁹ Βλέπε: Karl HILDEBRAND, Comment les coopératives se procurent de l'argent, *Bulletin des institutions économiques et sociales*, année XIII, No 6, Juin 1922, pp. 401-418.

⁴²⁰ Βλέπε: Στο ίδιο, p. 415.

⁴²¹ Το Ταμείο τούτο (Preussische Zentralgenossenschaftskasse συστήθηκε με το Νόμο της 1^{ης} Οκτωβρίου 1895. Βλέπε σχετικά: T.MÜLLER, «Esquisse historique et statistique de l'état actuel de la coopération agricole en Allemagne», *Bulletin du bureau des institutions économiques et sociales*, année I, vol. 1, [pp. 6-44], 30 septembre 1910, ιδίως p. 25. Στο άρθρο 1 του Νόμου αυτού αναφερόταν ρητά πως το Ταμείο ιδρύοταν προκειμένου να ευνοήσει την ανάπτυξη της προσωπικής πίστης, ιδιαίτερα μάλιστα της, δια των συνεταιρισμών, ασκούμενης (στο ίδιο, p. 25).

⁴²² Το Ταμείο αυτό, ως Deutsche Zentralgenossenschaftskasse πλέον, το 1932, προσέλαβε, υπό την κυριαρχία του κρατικού κορπορατισμού της εποχής, χαρακτήρα ΝΠΔΔ. Βλέπε: Νικ. ΡΑΖΗ, *Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί και η αγροτική πίστις εν Γερμανία*, Αθήνα: Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία, 1940, σ. 6.

που είχαν μεσολαβήσει, το δίκτυο των πιστωτικών συνεταιρισμών, εκτός από τις χιλιάδες οργανώσεις που αριθμούσε⁴²³ είχε, χάρις στις αποταμιεύσεις των μελών και τα αδιανέμητο κεφάλαιο (αποτελούσε θεμελιώδη αρχή του συστήματος απορρέουσα από τη λογική της αλληλεγγύης των γενεών⁴²⁴, που διατρέχει το έργο του Raiffeisen⁴²⁵), εξασφάλισε την οικονομική του αυτοδυναμία. Αντλαμβανόμαστε τη σημασία που είχε κάτι τέτοιο για τους συνεταιρισμένους, αφού επέτρεπε, διατηρουμένης ανέπαφης της πυραμιδωτής δομής, την ώσμωση με το χρηματοπιστωτικό σύστημα, καθώς έθετε στη διάθεση των συνεταιρισμών μια Κεντρική «Τράπεζα των (συνεταιριστικών) Τραπεζών». Ο ρυθμιστικός δε ρόλος αυτής έγκειται στο γεγονός ότι μεριμνούσε για τη διατήρηση των Κεντρικών Συνεταιριστικών Ταμείων σε εύρωστη και «οικονομικώς ευκόλως ρευστοποιήσιμον κατάστασιν».⁴²⁶ Όπως δε τόνιζε ο Καλιτσουνάκις, αναφερόμενος στο υπ' αυτής πραγματοποιούμενο, προς αυτήν την κατεύθυνση, έργο: «...επιτελείται χρηματικών ισοζύγιον καλύτερον του οποίου είναι δύσκολον να εφαντάζετο τις...».⁴²⁷

Ανάλογο ρυθμιστικό έργο επιτελούσαν, επίσης, σε σχέση με τα πρωτοβάθμια δανειοδοτικά ταμεία της δικής τους περιφέρειας, τα Κεντρικά Συνεταιριστικά Ταμεία. Τούτα, έχοντας αντλήσει στα ταμεία τους και τα διαθέσιμα πολλών πρωτοβάθμιων συνεταιρισμών (πιστωτικών ή άλλων), ήσαν σε θέση να ενισχύουν οικονομικά αυτούς (τους συνεταιρισμούς),

⁴²³ Είναι ενδεικτικό ότι, χωρίς να λογαριάζουμε τους υπόλοιπους συνεταιρισμούς, τα δανειοδοτικά – αποταμιευτικά ταμεία (είδος πρωτοβάθμιων πιστωτικών συνεταιρισμών) είχαν το 1895 πλησιάσει τα 5000 (έναντι των 1700 που ήσαν το 1890), μέσα δε στην επόμενη 15ετία (31-12-1910) είχαν εκτοξευθεί στα 15.616, βλέπε: INST.INTERN.D'AGRIC. – SERVICE DES INSTITUTIONS ECONOMIQUES ET SOCIALES, *Études monographiques sur la coopération agricole dans quelques pays*, Rome: Imprim. de la chambre des députés, 1910, pp. 28-29.

Επίσης, αναλυτικότερα στατιστικά στοιχεία για τη γερμανική συνεταιριστική κίνηση παρατίθενται στο ίδιο, pp. 6-47.

⁴²⁴ Βλέπε σχετικά: Karl HILDEBRAND, «Comment les coopératives se procurent de l'argent...», ό.π., ιδίως p. 409.

⁴²⁵ Όπως έγραφε ο Gide όσο μικρό και αν ήταν το κεφάλαιο καθενός τοπικού πιστωτικού συνεταιρισμού «...πολλαπλασιαζόμενο από γενεάς εις γενεάς, θα γίνετο ο πυρήν του καταρτισμού ενός μεγάλου κοινού κεφαλαίου, το οποίο θα εχρησιμοποιείτο από τους μεταγενεστέρους...». Βλέπε: CH. GIDE, *Οι γεωργικοί ...*, ό.π., σ. 69. Υπογράμμισε, μάλιστα, ο ίδιος συγγραφέας πως την ιδέα αυτή «...αι σύγχρονοι γενεαί πρέπει να καλλιεργήσουν και διαφυλάξουν υπέρ των γενεών του μέλλοντος...». Στο ίδιο, σ. 69.

⁴²⁶ Δημητρ. ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΙΣ, *Περί συνεταιρισμών...*, τευχ. Α', ό.π., σ. 58.

στις περιπτώσεις που θα συναντούσαν οικονομικές δυσκολίες. Πιο συγκεκριμένα, όταν και για όσο χρόνο οι τελευταίοι θα αδυνατούσαν να ικανοποιήσουν, με τα δικά τους διαθέσιμα (μεγάλο μέρος των οποίων προήρχετο από αποταμιεύσεις μελών ή και τρίτων), τις πιστωτικές ανάγκες των μελών τους, είχαν τη δυνατότητα να προσφύγουν, με τις διαδικασίες του συλλογικού δανεισμού, στο υπερκείμενο Κεντρικό Συνεταιριστικό Ταμείο στην περιφέρεια του οποίου ανήκαν. Τα Κεντρικά αυτά ταμεία όφειλαν να ανταποκρίνονται, προσφέροντας την αρωγή τους, ώστε να μην εξαναγκάζονται οι πρωτοβάθμιες οργανώσεις να καταφεύγουν στο ιδιωτικό Τραπεζικό σύστημα. Έτσι, λοιπόν, όπως έχει επισημάνει και ο Πετρίδης, εκείνο που είχε επιτευχθεί στα πλαίσια και εντός ενός τέτοιου αυτοδύναμου συστήματος συλλογικού δανεισμού, ήταν η, μέσω των κεντρικών συνεταιριστικών ταμείων: «...ισορρόπησης της προσφοράς προς την ζήτησιν χρήματος».⁴²⁸

Με δεδομένο, λοιπόν, ότι ήταν σχεδόν απαγορευτικό στις υπόλοιπες τράπεζες να συστήσουν ένα τόσο εξαπλωμένο δίκτυο υποκαταστημάτων και με δεδομένη την παραδοσιακή⁴²⁹ πρόσδεση των μικροκαταθετών της υπαίθρου σε αυτά τα τοπικά ταμειούτσια, τα περιθώρια δράσης άλλων πιστωτικών ιδρυμάτων του «ανταγωνιστικού» τομέα ήταν εξαιρετικά στενά. Μέχρι και τα πρώτα χρόνια του πολέμου, επομένως, φαίνεται πως και οι συνεταιρισμένοι αλλά και μεγάλο μέρος των μη συνεταιρισμένων αγροτών, έβλεπαν τον κύριο όγκο των αιτημάτων των προς δανειοληψία να ικανοποιείται επιτοπίως. Η αλληλοσυμπληρούμενη δράση των δύο πυραμιδωτών χρηματοπιστωτικών δομών (πιστωτικών συνεταιρισμών και ταμειουτηρίων), που περιγράψαμε ήταν τέτοιας έκτασης, ώστε είχε ελαχιστοποιήσει το μερίδιο των υπόλοιπων πιστωτικών φορέων στο πεδίο της αγροτικής πίστης.⁴³⁰

⁴²⁷ Στο ίδιο, σ. 59.

⁴²⁸ Βλέπε: Δημ. ΠΕΤΡΙΔΗ, Η αγροτική πίστις, ό.π., σ. 58.

⁴²⁹ Βλ. σχετικά: Γεωργ. ΓΡΑΜΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ, Η αγροτική πίστις..., ό.π., σ. 26.

⁴³⁰ Από το ήδη μικρό ποσοστό των μη συνεταιρισμένων αγροτών μόνο ένα μικρό μέρος, κατά το πλείστον προερχόμενο από οικογένειες μεγαλοκτηματιών ή απασχολούμενων «παρέργων» με την γεωργία, ήταν πιστούχοι των εμπορικών τραπεζών. Βλέπε: Νικ. ΡΑΖΗ, Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί και η αγροτική πίστις εν Γερμανία, Αθήναι: Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία, 1940, σ. 1.

Η σταδιακή διείσδυση, λοιπόν, του τραπεζικού κεφαλαίου στον αγροτικό τομέα θα αρχίσει, εδώ, με αρκετή καθυστέρηση έναντι άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Όπως σημείωνε ο Πετριδής⁴³¹ το πιστωτικό τμήμα της Rentenbank, το οποίο είχε μετονομασθεί σε Κεντρική Τράπεζα της γεωργίας (Landwirtschaftliche Zentralbank) χρησιμοποιήθηκε, κατά το 1925, για τη σύναψη δανείων στο εξωτερικό. Τούτο πραγματοποιήθηκε τελικά δια της Κεντρικής Τράπεζας, η οποία εξασφάλισε και εξωτερικό δανεισμό. Διευκολύνθηκε, κατά συνέπεια, στο εσωτερικό η μετατροπή βραχυπρόθεσμων προσωπικών δανείων, που πίεζαν πολλούς εκ των αγροτών, σε μακροπρόθεσμα (ενυπόθηκα) δάνεια, ενώ παράλληλα δόθηκε η ευκαιρία στο Τραπεζικό κεφάλαιο να δημιουργήσει διευρυσμένους διαύλους συνεργασίας με τα δίκτυα συλλογικού δανεισμού. Συνεργασίας που επεκτάθηκε, μεταπολεμικά, ενισχυόμενου έτσι και εδώ του ρυθμιστικού ρόλου που διεκδικούσαν οι ισχυροί παράγοντες του τραπεζικού κεφαλαίου.

■ Η ώσμωση στην αυστριακή της εκδοχή

Το αγροτοπιστωτικό σύστημα της Αυστρίας εμφανίζει αρκετά χαρακτηριστικά που παραπέμπουν στο αντίστοιχο γερμανικό. Η επίδραση, μάλιστα, αυτή είναι ευδιάκριτη όχι μόνο στο γερμανικό τμήμα της Αυστρίας αλλά και στο τσέχικο⁴³² και σε άλλα τμήματα της Αυστρίας. Απαντώνται, όμως, και διαφορές ουσιώδεις, που μας επιτρέπουν να αναδείξουμε τις ιδιαιτερότητες ως προς τη συγκρότηση του αυστριακού αγροτοπιστωτικού συστήματος συλλογικού δανεισμού και του τρόπου συνάρθρωσής του με άλλους πιστωτικούς οργανισμούς.

⁴³¹ Βλέπε: Δημ. ΠΕΤΡΙΔΗ, *Η αγροτική Πίστις*, ό.π., σσ. 64-65. παράβαλε και: Louis TARDY, *L'organisation actuelle des établissements nationaux de crédit agricole...* ό.π., p. 39.

⁴³² Κάνουμε ειδική μνεία σε αυτήν την περίπτωση καθώς παρουσιάζει πρόσθετο ενδιαφέρον, κυρίως επειδή εδώ οι «ερείσاکτοι» θεσμοί εμπλουτίστηκαν με την αξιοποίηση ντόπιων συνεργατικών παραδόσεων της Μοραβίας. Σχετικά με τους πιστωτικούς συνεταιρισμούς αυτού του τύπου (σύστημα Kamplielický), βλέπε: L.F.DVORAK, «La coopération Tchecoslovaque», *Bulletin des institutions économiques et sociales*, [pp.333-343] année xii, n° 6-7, Juin-Juillet 1921, ιδίως pp. 337-338.

Η εξάπλωση των συνεταιρισμών και δη των πιστωτικών, ακολούθησε και εδώ, σε πρωτοβάθμιο επίπεδο, τη συνήθη πορεία οριζόντιας εξάπλωσης. Πορεία που διευκολύνθηκε⁴³³ μετά τη δημιουργία ειδικού θεσμικού πλαισίου για τους συνεταιρισμούς (Νόμος 9^{ης} Απριλίου 1873).⁴³⁴ Ενώ όμως, με βάση τα ισχύοντα πρότυπα, φαινόταν πως θα προχωρήσει και η οικοδόμηση από τη βάση προς την κορυφή, αφού σχετικά γρήγορα ακολούθησε η συγκρότηση της δεύτερης βαθμίδας (το 1900 είχαμε ήδη περιφερειακά συνεταιριστικά ταμεία)⁴³⁵, το επόμενο βήμα πυρέμεινε μετέωρο. Η διάρθρωση του συστήματος συλλογικού δανεισμού των αγροτών στην Αυστρία ήταν προφανές πως εμφάνιζε αποκλίσεις από τα κυρίαρχα μοντέλα οργάνωσης της συνεταιριστικής πίστης.⁴³⁶

Πράγματι και όταν ακόμη συγκροτήθηκαν οι δύο βαθμίδες συνεταιριστικών ταμείων (ή τραπεζών) η όλη δομή ούτε τη μορφή του δικτύου περιφερειακών τραπεζών (ως πρώτης βαθμίδας) απευθείας διασυνδεομένων με την κορυφή, την Κεντρική, δηλαδή, Συνεταιριστική Τράπεζα (ως δεύτερη βαθμίδα) είχε προσλάβει ούτε τη συνήθη πυραμιδική δομή (που

⁴³³ Βλέπε σχετικά με την προώθηση που δόθηκε στην εξέλιξη των αυστριακών συνεταιρισμών (και ιδίως των πιστωτικών) από την δημιουργία, το 1873, του κατάλληλου θεσμικού πλαισίου στο: H. KALLBRUNNER, «La coopération agricole pendant la guerre», *Bulletin des institutions économiques et sociales*, année XIII, n° 7-8 [pp. 481-500], Juillet-Août 1922, ιδίως pp. 482-483. Είναι ενδεικτικό ότι μέχρι το 1900 οι αγροτικοί συνεταιρισμοί είχαν φθάσει τους 7502 (έναντι των 169 που υπήρχαν το 1873), ενώ το 1914 ξεπέρασαν τις 19.000, εκ των οποίων οι 12.240 ήταν πιστωτικοί (στο ίδιο, pp. 482-483).

⁴³⁴ V.DE POZZI, «La coopération agricole en Autriche», étude monographique, όπως δημοσιεύεται (pp. 114-142) στο: *Bulletin du Bureau des institutions économiques et sociales*, année I, vol. I, n° 1, 30 Septembre 1910, pp. 115-118.

⁴³⁵ Το δίκτυο των Κεντρικών Ταμείων (όπως ονομάζοντο τα Συνεταιριστικά Ταμεία της 2^{ης} βαθμίδας) που αντιστοιχούσε σε περιφερειακές ομοσπονδίες πιστωτικών συνεταιρισμών τύπου Raiffeisen) είχε σχεδόν ολοκληρωθεί, ενώ, σύμφωνα με στατιστική του 1907, στα είκοσι επτά Κεντρικά Συνεταιριστικά Ταμεία, ανήκαν 5830 πιστωτικά ταμεία τύπου Raiffeisen (α' βαθμίδας) και παράλληλα τα Κεντρικά Ταμεία εξυπηρετούσαν και 2696 άλλους αγροτικούς συνεταιρισμούς.

Βλέπε σχετικά: V.DE POZZI, «Une nouvelle statistique de la coopération agricole en Autriche», όπως δημοσιεύεται [pp. 39-76] στο *Bulletin du Bureau des institutions économiques et sociales*, année IIe, n° 2, 28 février 1911, ιδίως p. 53. Ας σημειωθεί ότι, αν και ήδη από το 1873 είχαν θεσμοθετηθεί οι συνεταιρισμοί, η πρώτη συνεργατική οργάνωση τύπου Ραϊφφάιζεν στην Αυστρία ιδρύθηκε μόλις το 1886 (Βλέπε: Franz REINTHALER, «Αι οργανώσεις Ραϊφφάιζεν εις Αυστρίαν», περιοδ. «Συνεργατισμός», έτος Στ', αρ. τευχ. 62, Ιανουάριος 1967, σ. 199). Επομένως η β' βαθμού οργάνωση είχε επιτευχθεί πριν τη συμπλήρωση 15ετίας από την ίδρυση του πρώτου Ταμείου Ραϊφφάιζεν

προϋποθέτει την ύπαρξη τριών επιπέδων – βαθμίδων) οργάνωσης⁴³⁷ παρουσίαζε, αφού έλειπε, εδώ, μια παναυστριακή Κεντρική Συνεταιριστική Τράπεζα, που θα κατελάμβανε την κορυφή της πυραμίδας. Επρόκειτο για ένα σύστημα που βρισκόταν πιο κοντά στο γερμανικό σύστημα τύπου Haas⁴³⁸, παρ'ότι οι συνεταιρισμοί που το συγκροτούσαν εχαρακτηρίζοντο ως πιστωτικά ταμεία «τύπου *Raiffeisen*», ακόμα και από τον ίδιο τον εμπνευστή τους, που ήταν ο Kampelik.

Η ιδιομορφία όσον αφορά στην αυστριακή εκδοχή του συστήματος και, κατ'επέκταση, τη δομή του αγροτοπιστωτικού οικοδομήματος συλλογικού δανεισμού, έγκειται στο ότι αυτό, διαφοροποιούμενο από τις πυραμιδικές διαρθρώσεις παρόμοιων συστημάτων, προσλάμβανε τη μορφή «κόλουρης» πυραμίδας.⁴³⁹ Τούτο επειδή, ενώ υπήρχαν τα δύο πρώτα επίπεδα της

⁴³⁶ Βλέπε συνοπτικά, ως προς τα κυρίαρχα πρότυπα και τα χαρακτηριστικά τους στο: Ιωάννη ΓΟΡΓΟ-ΓΙΑΝΝΗ, «Συνεταιριστικές Τράπεζες στην Ευρώπη: Μοντέλα οργάνωσης», στο: «Δελτίον» Ένωσης Ελληνικών Τραπεζών, Β' δεκαετία, έτος 2^ο, αρ. τευχ. 7, Γ' τριμηνία 1996, σσ. 50-59.

⁴³⁷ Στο ίδιο, σσ. 51-52.

⁴³⁸ Το σύστημα Haas αποτελούσε μια προσπάθεια σύζευξης των χαρακτηριστικών των δύο κύριων τύπων συνεταιριστικής πίστης: του συστήματος Schulze-Delitzsch και του συστήματος Raiffeisen. Το χαρακτηριστικό που το καθιστούσε πρόσφορο για την περίπτωση της Αυστρίας ήταν, κυρίως, η ενδοτικότητα του απέναντι στην προσφερόμενη από το Κράτος οικονομική στήριξη του οικοδομήματός της, δια των συνεταιρισμών, ασκούμενης αγροτικής πίστης. Βλέπε σχετικά: INST.INT.D'AGRIC., «Wilhelm Haas», *Bulletin mensuel des institutions économiques et sociales*, vol. XXXII, IVe année, n° 8, Août 1953, pp. 1-10.

⁴³⁹ Αξίζει να επισημανθεί, στο σημείο αυτό, ότι η δομή αυτή παρουσιάζει ενδιαφέρον και για την κατανόηση της αντίστοιχης προσπάθειας που έγινε και στην Ελλάδα για τη δημιουργία πυραμιδικής δομής συστήματος συλλογικού δανεισμού των αγροτών, που στην κορυφή του θα είχε μια Κεντρική Συνεταιριστική Τράπεζα (όπως την είχε οραματιστεί και ο Παπαναστασίου – Βλέπε σχετικά: Μιχ. ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου ως οικονομολόγος», στο συλλογικό τόμο: *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός, ό.π.*, σ. 337). Παρά τις άοκνες προσπάθειες, όμως, του Σωκρ. Ιασεμίδη αλλά και αρκετών εποπτών συνεταιρισμών, που υιοθετούσαν τις απόψεις του Παπαναστασίου και της «Κοινωνιολογικής Εταιρείας», αυτές δεν έμελλε να καρποφορήσουν. Στην ελληνική περίπτωση, μάλιστα, είναι αμφίβολο εάν και κατά πόσο μπορούμε να κάνουμε λόγο για δομή κάποιου τύπου «κόλουρης πυραμίδας». Τούτο στο μέτρο που και η δομή δεν ολοκληρώθηκε (αφού ουδέποτε ιδρύθηκε η κορυφαία Κεντρική Συνεταιριστική Τράπεζα) αλλά και το βήμα προς συγκρότηση περιφερειακών (β' βαθμίδας) συνεταιριστικών Τραπεζών παρέμεινε μετέωρο. Ακόμα δηλαδή και στο δεύτερο επίπεδο οργάνωσης, οι λίγες περιπτώσεις που θα συναντήσουμε αποτελούν, στην ουσία, ενώσεις συνεταιρισμών (πολλαπλού σκοπού) που καταχρηστικά τις αποκαλούσαν «Συνεταιριστικές Τράπεζες». Επιπρόσθετα, όσον αφορά στις εν λόγω «Συνεταιριστικές Τράπεζες» της περιφέρειας, μια και μόνη ματιά στο έτος ίδρυσής τους ίσως να είναι αποκαλυπτική. Συγκεκριμένα είχαμε, με υποκίνηση του Ιασεμίδη κυρίως, τη σύσταση των παρακάτω «Τραπεζών» (εντός παρενθέσεως αναφέρεται το έτος ίδρυσης). α. «Κεντρική Αγροτική Τράπεζα Καλαμών» (1917), β. «Γεωργική Συνεταιριστική Τράπεζα Πατρών» (1918), γ. «Κεντρική Αγροτική Τράπεζα Κερκίρας» (1919), δ. «Κεντρική Τράπεζα Ηλείας» (1920), ε. «Συνεταιριστική Τράπεζα Κορινθίας» (1921), στ. «Αγροτική Τράπεζα Λαγκαδά» (1926).

πυραμιδικής δομής, αρχίζοντας από τα μικρής τοπικής εμβέλειας ταμεία (πιστωτικούς συνεταιρισμούς) στη βάση της πυραμίδας (1^η βαθμίδα) και συνεχίζοντας, σε ένα αμέσως υπερκείμενο επίπεδο, με τα περιφερειακά ταμεία (2^η βαθμίδα, όπου ανήκαν όλοι οι πρωτοβάθμιοι πιστωτικοί συνεταιρισμοί της συγκεκριμένης περιφέρειας), εν τούτοις δεν είχε, για περισσότερα από πενήντα χρόνια, συγκροτηθεί ακόμα μια κορυφαία «*Τράπεζα των συνεταιριστικών τραπεζών*».

Ως πιθανότερη εξήγηση για την υπερβολική καθυστέρηση, ως προς την επίτευξη ολοκλήρωσης της πυραμιδικής δομής, θεωρήθηκε⁴⁴⁰ η έλλειψη ενιαίας εθνικής ταυτότητας. Ενώ, δηλαδή, η συγκρότηση του δεύτερου βαθμού συνεταιριστικής πίστης⁴⁴¹ (περιφερειακές συνεταιριστικές τράπεζες) διευκολύνθηκε, ακριβώς επειδή οι περιφέρειες είχαν ήδη σχηματιστεί, έτσι ώστε να περιλαμβάνονται εντός αυτών ομοιογενείς πληθυσμοί, δεν ίσχυε το ίδιο, όταν πεδίο αναφοράς ήταν το σύνολο της αυστριακής επικράτειας. Πράγματι δύσκολα μπορούσε να συγκροτηθεί ενιαία συλλογική ταυτότητα, μεταξύ όλων των συνεταιρισμένων αγροτών της Αυστρίας, την εποχή εκείνη.

Βλέπε σχετικά: Αρ.ΚΛΗΜΗ, *Οι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα*, τόμ. 2^{ος}, Αθήνα: ΠΑΣΕΓΕΣ, 1988, ιδίως σ. 112. Όπως παρατηρούμε όλες, πλην μιας (της μικρής εμβέλειας «*Τράπεζας*» του Λαγκαδά), έχουν συσταθεί πριν το 1922. Επομένως μπορούμε να υποθέσουμε πως, στην ελληνική περίπτωση, ο θρηνυματισμός (εντονότερος μετά το 1922) της, υπό διαμόρφωση, ενιαίας συλλογικής ταυτότητας της ελληνικής συνεταιριστικής κίνησης, όπως διεξοδικά θα δείξουμε στο τρίτο μέρος, είχε και άλλες συνέπειες. Φαίνεται, δηλαδή, ότι λειτούργησε ανασταλτικά και ως προς τη συμπλήρωση της συγκρότησης δεύτερης, περιφερειακής, βαθμίδας του συστήματος συλλογικού δανεισμού και, τελικά, και ως προς την ολοκλήρωση του αγροτοπιστωτικού συστήματος. Το γεγονός αυτό κατέστησε πιο ευάλωτο σε «*έξωθεν*» επιβουλές και παρεμβάσεις και συντέλεσε, επίσης, στον εκφυλισμό των θεσμών της «*κοινωνικής οικονομίας*».

⁴⁴⁰ Όπως διαβάζουμε σχετικά σε επίσημο κείμενο της μεσοπολεμικής περιόδου αναφερόμενο ειδικά στην αυστριακή περίπτωση: «*Μία σοβαρά δυσκολία δια την ενοποίησην της συνεταιριστικής κινήσεως... εις την Αυστρίαν ήτο ο πολνεθνισμός. Καθ'όλην την χώραν υπήρχον 8 εθνοτήτων πολίται με διαφόρους και αντιθέτους πολλάκις βλέψεις*».

Βλέπε: Έκθεση τριμελούς αντιπροσωπείας του Συνδέσμου Συνεταιριστών Βορ. Ελλάδος με θέμα: «*Η ιστορία της αυστριακής συνεταιριστικής κινήσεως - Η γεωργική πίστις εν Αυστρία*», όπως δημοσιεύεται [σσ. 233-242] στο περιοδ.: «*Ο Συνεργατισμός*» (Επίσημο όργανο του Συνδέσμου), αρ. τεύχ. 11, Αύγουστος 1930, σ. 238.

⁴⁴¹ Βλέπε σχετικά: Otto NEUDÖRFER, «*L' organisation régionale des coopératives agricoles*», *Bulletin mensuel des institutions économiques et sociales*, vol. XXXII, ive année, n° 8, Αούτ 1913, pp. 11-20.

Συνακόλουθα, όπως θά'πρεπε να αναμένεται, είχαμε και μια σημαντική επιβράδυνση ως προς τη δημιουργία μιας Τράπεζας Κεντρικής για όλους τους συνεταιρισμούς. Μιας Τράπεζας, δηλαδή, στην κορυφή του συστήματος συλλογικού δανεισμού, με ρόλο ρυθμιστικό, όπως συνέβαινε ήδη σε αρκετές άλλες ευρωπαϊκές χώρες, είτε αυτές ακολουθούσαν την πυραμιδωτή, σε τρεις βαθμίδες, δομή είτε τη διάρθρωση του συστήματος σε δύο επίπεδα.⁴⁴²

Δύο ακόμα άμεσες επιπτώσεις, που επέφερε η αργοπορημένη ολοκλήρωση του οικοδομήματος συνεταιριστικής πίστης, συνιστούν επιπρόσθετα σημεία συντελούντα στη διαφοροποίηση του αυστριακού από το γερμανικό σύστημα συλλογικού δανεισμού των αγροτών. Η πρώτη έχει να κάνει με τον κρατοτροπισμό του αυστριακού συστήματος και την εντονότερη (από ότι στη Γερμανία) εξάρτησή του από την κρατική οικονομική συνδρομή. Η δεύτερη, δε, συνδέεται με την αποφασιστικότερη συμβολή του δικτύου των Ταμειυτηρίων τα οποία είχαν, αρκετά νωρίτερα, ενεργοποιηθεί και είχαν πετύχει, έγκαιρα να ολοκληρώσουν τη δική τους πυραμιδωτή δομή.⁴⁴³

Ως προς την πρώτη των προαναφερθεισών επιπτώσεων χρειάζεται, επιπλέον, να επισημάνουμε πως οφείλεται, σε σημαντικό βαθμό, και στο ότι η απουσία μιας «*Τράπεζας των (συνεταιριστικών) Τραπεζών*» οδηγούσε σε εξασθένηση της οικονομικής δύναμης των πιστωτικών συνεταιρισμών (και, κατ'επέκταση, των περιφερειακών ταμείων) και, αντίστοιχα, στη διεύρυνση της εξάρτησης από το Κράτος, στο βαθμό που το τελευταίο δεν είχε απέναντί του ένα τραπεζοκεντρικό μηχανισμό, με αυξημένη διαπραγματευτική δύναμη, όπως στο γερμανικό μοντέλο. Ως προς τη δεύτερη δε επίπτωση, ας μην παραγνωρίζουμε ότι τα ταμειυτήρια, στερούμενα της δυνατότητας για αξιοποίηση της συλλογικής δράσης και

⁴⁴² Η δημιουργία μιας τέτοιας Κεντρικής Συνεταιριστικής Τράπεζας στην Αυστρία επατεύχθηκε, τελικά, το 1926 και με αυτή ολοκληρώθηκε η πυραμιδωτή δομή του αγροτοπιστωτικού συστήματος και στην Αυστρία. Βλέπε: H.KLAUS, «Genossenschaftliche-Le mouvement Raiffeisen en Autriche», όπως δημοσιεύεται [pp. 201-228] στο συλλογικό τόμο υπό τον τίτλο: *Raiffeisenkredit in Europa*, Frankfurt, 1968, ιδίως σ. 217.

⁴⁴³ Η συνδρομή των ταμειυτηρίων στον κλάδο της αγροτικής πίστης αρχίζει, στην Αυστρία, από το τέλος της έκτης δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα και προηγείται, σαφώς, της δραστηριοποίησης των πιστωτικών συνεταιρισμών, στο αγροτοπιστωτικό πεδίο. Βλέπε: Eug. ROSTAND, *Le concours des caisses d'épargne au crédit agricole – applications à l'étranger*, Paris: Guillaumin, 1897, ιδίως pp. 63-74.

υπευθυνότητας, δεν είχαν κανένα ειδικό συμφέρον ούτε εξυμτούσαν την επίτευξη των στόχων τους από τη διαμόρφωση κοινής συλλογικής ταυτότητας μεταξύ των πιστούχων αγροτών. Συνεπώς αυτά είχαν καταφέρει, χωρίς αδικαιολόγητες καθυστερήσεις, να αναπτύξουν και να ολοκληρώσουν τη δική τους οριζόντια και κάθετη οργανωτική δομή.

Είχαμε, επομένως, σύμφωνα με τα προαναφερθέντα, ένα σύστημα που δημιουργήθηκε από τη βάση και το οποίο, αφού ολοκλήρωσε την (πυραμιδωτή) δομή του και ενδυναμώθηκε οικονομικά, τότε και μόνο αποδέχτηκε να προσχωρήσει στους ενορχηστρωμένους από το Κράτος μηχανισμούς αγροτικής πολιτικής⁴⁴⁴ και να συνεργαστεί και συλλειτουργήσει με αυτούς.⁴⁴⁵ Όπως δε έχει δείξει ο Tardy η διαφορά ενός τέτοιου μοντέλου προς τα αντίστοιχα της Γαλλίας και της Ιταλίας (σχετικά με τα οποία ήδη έχουμε κάνει λόγο), είναι ευδιάκριτη.⁴⁴⁶

Κλείνοντας μπορούμε, λοιπόν, να υποστηρίξουμε ότι, μέχρι τουλάχιστον το 1926, η συνεταιριστική πίστη, καθώς καθυστέρησε να αναπτύξει και να ολοκληρώσει δική της ισχυρή οικονομική δομή, παρέμεινε ευάλωτη στις επιδράσεις και διακυμάνσεις του περιβάλλοντος (οικονομικού αλλά και πολιτικού), παραχωρούσε μάλιστα έδαφος στο αγροτοπιστωτικό πεδίο σε άλλους, περισσότερο αποτελεσματικούς, πιστωτικούς μηχανισμούς, όπως ήταν το Δίκτυο

⁴⁴⁴ Σχετικά με την αγροτική πίστη, ως όργανο άσκησης της αγροτικής πολιτικής βλέπε και: Νικ. ΜΑΡΜΑΤΑΚΗ, «Αγροτική Πίστις και Αγροτική Πολιτική», *ό.π.*, σσ. 50-61.

⁴⁴⁵ Ο Γραμματόπουλος επισημαίνει πως σε αυτό το επίπεδο (επίπεδο κορυφής θα προσθέταμε) «...βλέπομεν μίαν συνεργασίαν Κράτους και Συνεταιρισμών επί τη βάσει της αρχής του αμοιβαίου σεβασμού και της ισοτιμίας».

Βλέπε: Γεωργ. ΓΡΑΜΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Η αγροτική πίστις εις την Δυτική Ευρώπην...*, *ό.π.*, σ. 25.

⁴⁴⁶ Συγκεκριμένα, ο Tardy ήταν από εκείνους που δοκίμασαν να ομαδοποιήσουν τα αγροτοπιστωτικά συστήματα. Κατ'εντολή μάλιστα του Γεν. Γραμματέα της Κοινωνίας των Εθνών είχε συντάξει σχετική έκθεση όπου (και εκεί) αναφέρθηκε σε τέσσερις τύπους συστημάτων αγροτικής πίστης. Όπως θά'πρεπε να αναμένεται, αυτός είχε κατατάξει τα συστήματα της Γαλλίας και Ιταλίας, όπου ο ρόλος «τροφοδότη λογαριασμού» είχε εκχωρηθεί σε ένα υπό κρατικό έλεγχο νομικό πρόσωπο (ή Κρατοκεντρική τράπεζα), σε διαφορετική ομάδα από εκείνη στην οποία κατέταξε το γερμανικό σύστημα αγροτικής πίστης (αλλά και το αυστριακό).

Βλέπε σχετικά: Louis TARDY, *Rapport sur les systèmes de crédit agricole et assurances*, Paris 1938. Παράβαλε και Louis TARDY, *L'organisation actuelle des établissements nationaux de crédit agricole et l'organisation du crédit agricole international*, Agen: Impr. Moderne - A.C.O., 1926 όπου ειδικότερες αναφορές στα συστήματα: Γαλλίας (pp. 44-55), Ιταλίας (pp. 21-22) και Γερμανίας (pp. 38-39).

των Ταμειυτηρίων.⁴⁴⁷ Αλλά και όταν, επιτέλους, κατάφεραν οι φορείς της συνεταιριστικής πίστης (α' ή β' βαθμού) να αποκτήσουν μια κορυφαία (εθνικής εμβέλειας) συνεταιριστική Τράπεζα, είχε πλέον τόσο ισχυροποιηθεί η θέση του ανταγωνιστικού τραπεζικού κεφαλαίου, ώστε ο ρυθμιστικός ρόλος αυτής ήταν περιορισμένος. Ο οικονομικός ετεροκαθορισμός της αποτελούσε και την «αχίλλειο πέτρα» της στο μέτρο που η Κεντρική Συνεταιριστική Τράπεζα ήταν αναγκασμένη να προσφεύγει, όπως και ο Grünfeld είχε επισημάνει: στην οικονομική υποστήριξη της μεγάλης αυστριακής ιδιωτικής Τράπεζας, της Bodenkreditanstalt.⁴⁴⁸

3.2.3.β.ii. Βαλκανικές παραλλαγές της ώσμωσης πιστωτικού συστήματος και συνεταιρισμών (βουλγαρική, ρουμανική)

■ Γενικές επισημάνσεις

Το κοινό χαρακτηριστικό των χωρών αυτών εντοπίζεται στο ότι όχι μόνο η οργάνωση του συλλογικού δανεισμού αλλά, κυρίως, οι θεσμοί επί των οποίων αυτή είχε θεμελιωθεί, ήταν «επείσαστοι». Στην προκειμένη περίπτωση, επομένως, δεν έχουμε προς εξέταση κάποιες, ειδικά επεξεργασμένες και μπολιασμένες με στοιχεία της εγχώριας νομικής παράδοσης, εκδοχές των ευρωπαϊκής έμπνευσης θεσμικών προτύπων. Βρισκόμαστε μόνο μπροστά σε απλές παραλλαγές τούτων και την ενσωμάτωσή τους στην έννομη τάξη των χωρών υποδοχής έτσι ώστε να είναι συμβατά με αυτήν και τις επιχώριες συνθήκες. Ειδικότερα δε να μπορούν να συντονιστούν με τον υφιστάμενο θεσμικό εξοπλισμό οικονομικών σχηματισμών με χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης. Όπως είχε, μάλιστα, εύστοχα επισημάνει, ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου, ο Grünfeld, αναφερόμενος και σε συγκεκριμένες περιπτώσεις αντίστοιχων κοινωνικοοικονομικών θεσμών βαλκανικών χωρών: «... Πρόκειται περί μεταφύτευσεως μιας

⁴⁴⁷ Δεν πρέπει να θεωρείται τυχαίο το γεγονός ότι, αμέσως μετά την κατάρρευση, το 1926, του δικτύου των Ταμειυτηρίων που είχε ως συνέπεια να στερηθούν οι συνεταιρισμοί της συνδρομής των γραφείων αμοιβαίας εξισορρόπησης των χρηματικών αναγκών και, επομένως, να εξαναγκασθούν να δημιουργήσουν δικό τους ρυθμιστικό μηχανισμό, επιτεύχθηκε η σύσταση την ίδια χρονιά, όπως προαναφέρθηκε, της Κεντρικής τράπεζας των αυστριακών συνεταιρισμών. Βλέπε και ERNEST GRÜNFIELD, p. 113.

⁴⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 113.

*οικονομικής τεχνικής εκ μιας χώρας με υπερτέραν καπιταλιστικήν τεχνικήν, εις μίαν άλλην με ολιγώτερον ανεπτυγμένην τοιαύτην».*⁴⁴⁹

Λξιοπρόσεκτο, επίσης, είναι πως, σύμφωνα και με την προαναφερθείσα μελέτη του Tardy, τόσο η περίπτωση της Ελλάδας όσο και αυτή των δύο βαλκανικών χωρών (Βουλγαρία, Ρουμανία) εντάσσονται στην αυτή ομάδα χωρών (τη δεύτερη μεταξύ των τεσσάρων ομάδων που έχει διακρίνει τούτος), όσον αφορά στο σύστημα οργάνωσης της αγροτικής πίστης.⁴⁵⁰

Αυτό βέβαια δεν συνιστά, από μόνο του, λόγο επαρκή για να συμπεριλάβουμε τα παραδείγματα των δύο αυτών βαλκανικών χωρών στα διεθνή υποδείγματα, που φαίνεται ότι ελήφθησαν υπόψη κατά τη θεσμική συγκρότηση του ελληνικού αγροτοπιστωτικού συστήματος. Σε συνδυασμό, όμως, με προαναφερθέντες λόγους καθώς και με το γεγονός ότι γίνεται επίκληση των δύο συγκεκριμένων παραδειγμάτων και από αυτούς που είχαν αυτοπρόσωπη συμμετοχή στο αντίστοιχο ελληνικό εγχείρημα⁴⁵¹, θα ήταν παράλειψη να μην κάνει κανείς αναφορά και σε παρόμοιες βαλκανικές εμπειρίες.⁴⁵²

⁴⁴⁹ Ernest GRÜNFELD, *ό.π.*, σ. 88.

⁴⁵⁰ Βλέπε σχετικά: Louis TARDY, *Rapport sur les systèmes de crédit agricole*, όπως παρουσιάζεται από τον Ι.Π.ΚΟΥΤΣΟΧΕΡΑ, *Η συνεργασία των ιδρυμάτων αγροτικής πίστωσης των Βαλκανίων* (ανάτυπον από την «Ελληνοτουρκικήν Επιθεώρησιν»), ιδίως σσ. 19-20.

⁴⁵¹ Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ένας από αυτούς, ο Γερ. Μολφέτας το 1911, επικείμενης της κατάρτισης καταστατικών για τύπο πιστωτικών συνεταιρισμών που θα ιδρύετο πριν τη θεσμοθέτηση, με το Ν. 602/1915, των συνεταιρισμών: *είχα υποσχεθεί ότι: «...θα μελετήσω τα διάφορα καταστατικά των εν Ελλάδι, Ρουμανία, και Βουλγαρία, λειτουργούντων Γεωργικής Πίστωσης Ταμείων και θα καταρτίσω εκλέγων το καταλληλότερον αναλόγως με την οικονομικήν κατάστασιν του τόπου- τότo δ'έπραξα...».*

Βλέπε την Έκθεση του Νομογεωπόνου Γερ. Μολφέτα: «Περί ιδρύσεως μετοχικού ταμείου αλληλοβοηθείας Παραχελωϊτιδος», που αυτός απευθύνει προς τον πρωτοστατούντα τότε (1911) στο εγχείρημα διάδοσης των πιστωτικών συνεταιρισμών, τον Επιθεωρητή Γεωργίας Σωκρ. Ιασεμίδη. Η έκθεση περιέχεται [σσ. 214-220] στο *Γεωργικόν Δελτίον* του τμήματος Γεωργίας του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, έτος Γ', τευχ. Α', Ιανουαρίου, Φεβρουαρίου και Μαρτίου, 1913 ιδίως σ. 218, όπου και το παραπάνω απόσπασμα.

Ας σημειωθεί ότι, όπως συνάγεται από την ίδια Έκθεση (βλέπε: στο ίδιο, σ. 218), τα πρότυπα αυτά (και ιδίως το ρουμανικό) είχαν ληφθεί υπόψη και στην περίπτωση του καταστατικού του Μ.Γ.Σ. Αλμυρού. Τούτο, όμως, δεν μας ξενίζει, αφού το εν λόγω καταστατικό φέρει τη «σφραγίδα» του εμπνευστή και ιδρυτή του, του Δημ. Γρηγοριάδη.

Ως γνωστόν αυτός όχι μόνο είχε άμεση εμπειρία της ρουμανικής πραγματικότητας, αλλά έτρεφε και εκτίμηση προς τον εκεί «ανεπτυγμένο» συνεργατισμό. Το 1901, μάλιστα, έγραφε χαρακτηριστικά σε άρθρο του: *«...Εν Ρουμανία, όπου το συνεταιριστικόν πνεύμα είναι πολύ ανεπτυγμένον παρά των γεωργών, οι*

Τέλος, προς αποφυγήν παρανοήσεων, χρειάζεται να διευκρινιστεί ότι οι αναφορές αυτές δεν πρέπει να θεωρηθούν ως σχετιζόμενες με προσπάθειες που έλαβαν χώρα προς εξεύρεση κοινών στοιχείων μεταξύ των συστημάτων, που θα ήσαν ικανά να λειτουργήσουν ομοιομορφοποιητικά. Δεν συγκαταλέγονται, δηλαδή, σε εκείνες τις εναγώνιες απόπειρες εξεύρεσης κοινού παρανομαστή μεταξύ των επί μέρους συστημάτων, που θα διευκόλυνε την συγκρότηση ενός διαβαλκανικού ιδρύματος αγροτικής πίστης. Μια τέτοια τάση εκδηλώθηκε πράγματι, όσοι όμως την είχαν ενστερνιστεί δεν έκρυβαν ότι, έχοντας κατά νου μια τέτοια προοπτική, επιδίωκαν βαθύτερες, αλλά και άμεσες, «*ρυθμιστικές*» παρεμβάσεις. Ανάμεσα δε

χωρικοί ενός χωρίου συνεννοούνται προς αλλήλους... άκρα δε αρμονία και συναδελφότης βασιλεύει...» (Βλέπε: Δ.ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗ, «Γεωργικά σελίδες», στην εφημ. 'Θεσσαλία', 10-8-1901).

Ενώ σε παλαιότερο άρθρο τόνιζε: «...Είναι περίεργος η ιστορία των πιστωτικών αυτών καθιδρυμάτων και λίαν διδακτική συνάμα, αποδεικνύουσα τι δύναται να κατορθώσει η ιδιωτική πρωτοβουλία...». (Βλέπε: Δ.ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗ, «Γεωργικά Ταμεία Αλληλοβοηθείας», στην εφημερ. 'Άστυ', 19-10-1899).

Ως προς την καθοριστική επίδραση του Γρηγοριάδη στην ίδρυση του πρώτου, υπό τη σύγχρονη έννοια, συνεταιρισμού, έχουμε τη μαρτυρία του πρωτεργάτη της προσπάθειας, του Νικ.ΜΙΧΟΠΟΥΛΟΥ (Βλέπε: Νικ. ΜΙΧΟΠΟΥΛΟΥ, Έκθεσις «Περί του ιστορικού της συστάσεως και αναπτύξεως του Μετοχικού Γεωργικού Συλλόγου Αλμυρού», όπως περιέχεται [σσ. 202-210] στο «Γεωργικόν Δελτίον» του Τμήμ. Γεωργίας του Υπουργείου Εθνικ. Οικονομίας, έτος Γ', τευχ. Α', Ιανουαρίου – Φεβρουαρίου και Μαρτίου 1913, ιδίως σσ. 203-204). Επίσης σαφής επίκληση της συμβολής αυτής γίνεται από τον ίδιο το Γρηγοριάδη, στην ετήσια Έκθεση πεπραγμένων της Κασσαβέτειας Σχολής. Γράφει συγκεκριμένα, με την ιδιότητα του Διευθυντή της, «...Η Γεωργική Σχολή, νομίζουσα ότι έπρεπε *ιδιαιτέρως να ασχοληθή με την βελτίωσιν της τύχης των γεωργών της επαρχίας Αλμυρού, εν μέσω της οποίας ευρίσκεται, και να διαμορφώσει αυτούς ως παράδειγμα επίζηλον δια τους λοιπούς γεωργικούς της Θεσσαλίας πληθυσμούς, πρόβη εις την εν αυτώ ίδρυσιν Γεωργικού Ταμείου Αλληλοβοηθείας, όπερ ελπίζει ότι θέλει προοδεύσει* (Βλέπε: Δημ. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗ, Έκθεσις επί του απολογισμού και των πεπραγμένων της εν Κασσαβετεία Πρακτικής Γεωργικής Σχολής κατά το έτος 1900 (όπως δημοσιεύεται στο: 'Γεωργικόν Δελτίον' του Γεωργικού Τμήματος του Υπουργείου των Εσωτερικών, έτος Β', 1901, τ. 4, σσ. 193-215). Το πλήρες κείμενο αναδημοσιεύεται [σσ. 198-219] στο Χαρ. ΧΑΡΙΤΟΣ – Ιουλ. ΚΑΜΗΛΑΚΗ, *Κασσαβέτεια Γεωργική Σχολή Αϊδινίου*, Βόλος 1997, ιδίως σ. 213 (από την οποία και το παραπάνω απόσπασμα της Έκθεσις).

Οι συγγραφείς παρουσιάζουν, επίσης, και βιογραφικά στοιχεία για τον Γρηγοριάδη από τα οποία προκύπτει ότι, ως τον Αύγουστο του 1898 (πριν δηλαδή αναλάβει τη Διεύθυνση της Σχολής), είχε εργαστεί στη Μολδοβλαχία ως Διευθυντής στο κτήμα του Σούτσου, (στο ίδιο, , σ. 102).

⁴⁵² Εκτός από τις προαναφερθείσες περιπτώσεις, ευθεία αναφορά στο βουλγαρικό παράδειγμα γίνεται και από τον Σπ.ΧΑΣΙΩΤΗ. Βλέπε σχετικά: Σπ.ΧΑΣΙΩΤΟΥ, «Το ζήτημα της Γεωργικής Τραπέζης – Απάντησις προς τον κ. Μουράτογλου», *Τα Νέα Γεωπονικά*, περίοδ. Β', έτος 5^{ον}, αρ. τευχ. 56, Αύγουστος 1910, σσ. 884-885.

Παράβαλε και: Σπ.ΧΑΣΙΩΤΟΥ, «Απάντησις εις τον κ. Μουράτογλου», *Τα Νέα Γεωπονικά*, περίοδ. Β', έτος 5^{ον}, αρ. τευχ. 55, Ιούλιος 1910, σσ. 870-871.

Αλλά και ο Σωκρ. Ιασεμίδης αναφέρεται ευθέως στο παράδειγμα της Βουλγαρίας και της Ρουμανίας, σε μεταγενέστερο κείμενο όπου συνοψίζει τις επί του θέματος της αγρ. πίστης απόψεις του. Βλέπε: Σωκρ. ΙΑΣΕΜΙΔΟΥ, *Η Γεωργική Τράπεζα της Ελλάδος*, Αθήναι, 1928, ιδίως σ. 11.

σε αυτές ήταν και η διευκόλυνση της περαιτέρω ενίσχυσης μιας τραπεζοκεντρικής ρύθμισης, μέσω και της διεύρυνσης του αντίστοιχου ρόλου του διεθνούς τραπεζικού κεφαλαίου.⁴⁵³

■ Η βουλγαρική παραλλαγή της ώσμωσης

Οι ρίζες του κρατοτροπισμού που διατρέχει, τουλάχιστον κατά τις πρώτες δεκαετίες της λειτουργίας του, το βουλγαρικό σύστημα αγροτικής πίστης, πρέπει να αναζητηθούν στην παράδοση που είχε δημιουργηθεί με τη λειτουργία γεωργικών και κοινωφελών ταμείων⁴⁵⁴, με κρατοκορπορατιστικό τύπο χαρακτηριστικά. Όταν λοιπόν το Βουλγαρικό κράτος προχώρησε στη δημιουργία της Βουλγαρικής Αγροτικής Τράπεζας, όπου ενσωμάτωσε και τα

⁴⁵³ «Για την εξόφληση των απαραίτητων κεφαλαίων δια τας γεωργικές ανάγκες αυτόδηλον καθίσταται, εν όψει των οικονομικών συνθηκών των Βαλκανίων...» υποστήριξε ο Κουτσοχέρας «...να γίνει προσφυγή εις το ξένον κεφάλαιον». Και ο ίδιος συμπλήρωσε: «Είναι δε αυτονόητον ότι η προσέλευσις ξένου κεφαλαίου ευχερεστέρα αποβαίνει, όταν προς το ξένον κεφάλαιον προσφεύγει οργανισμός περιβαλλόμενος δια κατοχυρώσεων και αλληλεγγύην εγγήσεως των Βαλκανικών χωρών». Βλέπε: Ι.Π. ΚΟΥΤΣΟΧΕΡΑ, «Η συνεργασία των ιδρυμάτων αγροτικής πίστεως των Βαλκανίων», ό.π., σ. 55.

⁴⁵⁴ Τα Ταμεία είχαν συσταθεί επί εποχής του Αχμέτ Μιράτ Πασά και, για να τους εξασφαλίσει πόρους απαραίτητους για τη λειτουργία τους, είχε επιβάλει τούτος έναν τύπο αναγκαστικού συνεταιρισμού. Σύμφωνα με αυτόν, όταν από την πώληση μέρους της παραγωγής που παρέδιδαν οι χωρικοί υποχρεωτικά στο συνεταιρισμό ή από άλλες υποχρεωτικές εισφορές επιτυγχάνετο η συγκέντρωση ενός από το Νόμο προκαθορισμένου ποσού, άρχιζε η λειτουργία του Τοπικού Ταμείου. Τα Ταμεία που ιδρύθηκαν στη Βουλγαρία (όπως και σε άλλες κατεχόμενες βαλκανικές περιοχές), το 1865, επιβίωσαν με τη μία ή την άλλη μορφή στα βουλγαρικά τμήματα, μέχρι την έναρξη λειτουργίας (αρχές 1904) της Βουλγαρικής Αγροτικής Τράπεζας.

Βλέπε σχετικά: D. RIZOFF, «La Banque agricole de Bulgarie», όπως δημοσιεύεται [σε. 185-200] στο *Bulletin du Bureau des institutions économiques et sociales*, année II, No 6, 30 Juin, ιδίως pp. 189-192.

Ας σημειωθεί ότι το συγκεκριμένο παράδειγμα σχηματισμού κεφαλαίων για την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας της Βουλγαρίας παρουσιάζει πρόσθετο ενδιαφέρον, διότι είχε βρει ανταπόκριση και στην Ελλάδα, ιδίως μεταξύ των κύκλων της Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας. Ο Σπ. Χασιώτης, που εξέφραζε τις απόψεις της, είχε εκδηλώσει κατ'επανάληψη την προτίμησή του προς αυτού του τύπου τη χρηματοδότηση μιας ιδρυθησόμενης Αγροτικής Τράπεζας. Έγραφε, λοιπόν, χαρακτηριστικά: «...προτιμώ την καταναγκαστικήν κατά το παρόν τουλάχιστον εναποταμίευσιν των γεωργών δια τισιότων σκοπόν και δια συστήματος Γεωργικής Τραπεζής αναλόγου προς την ακμάζουσαν και πλουτίζουσαν την χώραν Γεωργικήν Τράπεζαν της Βουλγαρίας, τα πρώτα κεφάλαια εκ τισιότης καταναγκαστικής και γενικής εισφοράς... εσχηματίσθησαν...».

Βλέπε: Σπ. ΧΑΣΙΩΤΟΥ, «Γεωργική Τράπεζα-Απάντησις του κ. Χασιώτου εις τον κ. Μουράτογλου» (πρωτοδημοσιεύθηκε την 15^η Μαρτίου 1910 στη 'Θεσσαλία'), όπως αναδημοσιεύεται [σε. 869-872] στα *Νέα Γεωπονικά*, περίοδ. Β', έτος 5^{ον}, αρ. τευχ. 55, Ιούλιος 1910, σ. 871.

προϋφιστάμενα Γεωργικά Ταμεία, οι πιστωτικοί συνεταιρισμοί (τύπου Raiffeisen)⁴⁵⁵ ή άλλες, κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα, οργανώσεις συλλογικού δανεισμού, δεν είχαν ακόμα αποκτήσει αξιολογες οικονομικές δυνατότητες. Κατά την πενταετία που προηγήθηκε της ίδρυσης της Βουλγαρικής Αγροτικής Τράπεζας (1899-1903), δεν είχαν συσταθεί παρά μόνο 29 τέτοιοι συνεταιρισμοί.⁴⁵⁶ Η Βουλγαρία προσφέρει, επομένως, ένα ακόμα παράδειγμα δημιουργίας «εκ των άνω» του δικτύου αγροτικής πίστης, οι δε συνεταιρισμοί εκαλούντο, στα πλαίσια τούτου, να διευρύνουν τον εγγυητικό μηχανισμό υπέρ της ασκούσας την αγροτική πίστη τράπεζας.

Μετά τη λειτουργία (από 1^{ης} – 1 – 1904) της εν λόγω τράπεζας, ο συλλογικός δανεισμός των αγροτών περιήλθε στη δική της αρμοδιότητα ενώ, παράλληλα, ανέλαβε και το έργο του ελέγχου και της καθοδήγησης της βουλγαρικής συνεταιριστικής κίνησης.⁴⁵⁷ Υπό την άμεση εποπτεία, λοιπόν, της Βουλγαρικής Αγροτικής Τράπεζας και με κίνητρο την επιλεκτική χορήγηση δανείων προς συνεταιρισμένους, οι πιστωτικοί συνεταιρισμοί πολλαπλασιάστηκαν και το 1910 έφτασαν τους 775 λειτουργούντες (έναντι 29 πριν την ίδρυση της Τράπεζας) που αριθμούσαν 40.000 μέλη (έναντι 1622 πριν την ίδρυση της Τράπεζας).⁴⁵⁸ Όμως ούτε τότε ούτε και τα χρόνια που ακολούθησαν (ολόκληρη δηλαδή τη δεκαετία του 1910) αυτοί δεν κατάφεραν να κερδίσουν την εμπιστοσύνη της Αγροτικής (και προφανώς ούτε και του Κράτους που την είχε υπό τον έλεγχό του) και να ασκήσουν οι ίδιοι την αγροτική πίστη.⁴⁵⁹

⁴⁵⁵ Στη δημιουργία τούτων είχε πρωτοστατήσει, κυρίως, ένας αριθμός προοδευτικών δασκάλων και γεωπόνων της επαρχίας, οι οποίοι προπαγάνδιζαν υπέρ της χρησιμότητας των πιστωτικών συνεταιρισμών. Βλέπε: D. RIZOFF, «La Banque agricole de Bulgarie», *ό.π.*, p. 186.

⁴⁵⁶ Βλέπε: D. DOBREFF, «Les coopératives de crédit agricole en Bulgarie», όπως δημοσιεύεται [pp. 47-57] στο *Bulletin du Bureau des institutions économiques et sociales*, 15ème volume, IIIe année, No 1, Janvier 1912, p.50 (όπου παρατίθεται πίνακας με τις, κατ'έτος, ιδρύσεις).

⁴⁵⁷ Η Τράπεζα αυτή εμφάνιζε αρκετές αναλογίες προς μια κρατική Τράπεζα ενώ ο τύπος των σχέσεων της με τους πιστωτικούς συνεταιρισμούς τύπου Raiffeisen παρουσίαζε ουσιαστικές διαφορές από τα ισχύοντα σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Βλέπε σχετικά: D. RIZOFF, «La Banque agricole de Bulgarie», *ό.π.*, 195-196.

⁴⁵⁸ Βλέπε: D. DOBREFF, «Les coopératives de crédit agricole en Bulgarie», *ό.π.*, p. 50.

⁴⁵⁹ Τελικά η άσκηση της αγροτικής πίστης ανατέθηκε, δοκιμαστικά μάλιστα, στους ίδιους τους συνεταιρισμούς για πρώτη φορά το 1923. Τούτο όμως ίσχυε, αρχικά τουλάχιστον, μόνο για τους συνεταιρισμούς της επαρχίας Προβαντίας (ΒΔ της Βάρνας) όπου είχαν δημιουργηθεί συνεταιρισμοί σε όλες, σχεδόν, τις κοινότητες. Όπως παρατηρούσε σχετικά ο Αφεντάκης: «Η δοκιμή αυτή εστέφθη υπό επιτυχίας και η Τράπεζα ανέθεσεν εις τους Συνεταιρισμούς και την χορήγησιν μικρών ποσών δανείων επί ενεχθώ.

Είναι ενδεικτικό του πατερναλιστικού τρόπου, με τον οποίο αντιμετωπίζοντο οι πιστωτικές οργανώσεις της συνεταιριστικής κίνησης, το γεγονός ότι και το επόμενο βήμα για τη συγκρότηση και ολοκλήρωση του συνεταιριστικού αγροτοπιστωτικού συστήματος έγινε ερήμην των συνεταιρισμένων αγροτών. Συγκεκριμένα, παρ'ότι πλέον οι συνεταιρισμοί συγκροτούσαν ένα διόλου ευκαταφρόνητο δίκτυο⁴⁶⁰, που θα μπορούσε να αποτελέσει έρεισμα για την οικοδόμηση ενός αυτόνομου, πυραμιδικής δομής, συστήματος συλλογικού δανεισμού, η Κεντρική Συνεταιριστική Τράπεζα που ιδρύθηκε, τελικά, το 1911, υπήρξε δημιούργημα «εκ των άνω». Αποτέλεσε, δηλαδή, προϊόν πρωτοβουλιών κρατικών και τραπεζικών, αφού οι συνιδρύτριες τράπεζες (Εθνική Τράπεζα Βουλγαρίας⁴⁶¹ και Βουλγαρική Αγροτική Τράπεζα), με πατερναλιστική αντίληψη, «οικοδόμησαν» την Κεντρική Συνεταιριστική Τράπεζα της Βουλγαρίας, ένα πιστωτικό ίδρυμα άμεσα ελεγχόμενο από το τραπεζικό κεφάλαιο και το Κράτος. Με δεδομένο, μάλιστα, ότι περιήλθαν σε αυτό η άμεση εποπτεία και η ιδεολογική καθοδήγηση⁴⁶² των οργανώσεων συνεργατικού τύπου, δημιουργήθηκε ένας πρόσθετος

κρατήσασι δι'εαυτήν τα μεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα και ενεργούσα τας λοιπὰς χορηγήσεις μόνον όπου δεν υπήρχον Συνεταιρισμοί». Βλέπε: Δ.Ν. ΑΦΕΝΤΑΚΗΣ, Η αγροτική κρίσις εν Τουρκία, Βουλγαρία, Γιουγκοσλαβία και Ελλάδα, Αθήναι: Εκδόσεις 'Άλφα' I.M. Σκαζίκης, χ.χ., σ. 75.

⁴⁶⁰ Την εποχή της ίδρυσης της Κεντρικής Συνεταιριστικής Τράπεζας της Βουλγαρίας ο αριθμός των τοπικών Ταμείων (πιστωτικών συνεταιρισμών) τύπου Raiffeisen είχε ανέλθει στα 800.

Βλέπε: INSTITUTE INTERNAT. D'AGRIC. – BUREAU DES INSTITUTIONS ECONOMIQUES ET SOCIALES, Rapport sur «La Banque Centrale coopérative de Bulgarie», όπως δημοσιεύεται (pp. 37-49) στο *Bulletin du Bureau des institutions économiques et sociales*, 16ème volume, IIIe année, N° 2, Février 1912, p. 37.

⁴⁶¹ Η Εθνική Τράπεζα της Βουλγαρίας (ιδρυμένη την 25^η Ιανουαρίου 1879) ήταν κρατική τράπεζα, η οποία για αρκετά χρόνια ήταν επιφορτισμένη και με τη δανειοδότηση του αγροτικού τομέα. Βλέπε σχετικά: D.RIZOFF, «La Banque agricole de Bulgarie», ό.π., pp. 187-188, όπου παρατίθεται και πίνακας με τις, κατ'έτος, χορηγήσεις από αυτήν αγροτικών δανείων (στο ίδιο, p. 188).

⁴⁶² Αξίζει να σημειωθεί ότι από την αρχή, σχεδόν, της λειτουργίας της η εν λόγω Τράπεζα κατανόησε τη σημασία που είχε το έργο αυτό και φρόντισε για την έκδοση (από 30-3-1911) περιοδικού εντύπου (3 τεύχη ανά μήνα) υπό τον τίτλο: «*Messenger de la Banque centrale coopérative*», προς διάδοση της δικής της εκδοχής περί συνεργατισμού. Βλέπε σχετικά: INSTITUTE INTERNATIONAL D'AGRIC.-BUREAU DES INSTITUTIONS ECONOMIQUES ET SOCIALES, Rapport sur «Le premier exercice de la Banque centrale coopérative de Bulgarie», όπως δημοσιεύεται [pp. 17-26] στο *Bulletin du Bureau des institutions économiques et sociales*, 22ème vol., IIIe année, No 8, Août 1912, p. 19. Αν το παραπάνω εγχείρημα το εντάξουμε στο γενικότερο πλαίσιο, την προσπάθεια δηλαδή δημιουργίας από την αστική τάξη ιδεολογικού αντίπαρου στη γοητεία που ασκούσε η προπαγάνδα της «Αγροτικής Ένωσης» (που αποτελούσε, ήδη πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, υπολογίσιμη πολιτική δύναμη – βλ. σχετικά: Νικ. ΜΟΥΖΕΛΗ, *Νεοελληνική*

διάυλος επικοινωνίας του Τραπεζικού κεφαλαίου με τις τοπικές συνεταιριστικές οργανώσεις (και τα δίκτυα συνεταιριστικής πίστης). Διάυλος που προλείανε το έδαφος για τον εντεινόμενο, κορπορατιστικού τύπου, παρεμβατισμό στον αγροτοπιστωτικό τομέα που επρόκειτο να ακολουθήσει (η συγχώνευση της Βουλγαρικής Αγροτικής Τράπεζας/Β.Α.Τ. και της Κεντρικής Συνεταιριστικής Τράπεζας δεν αποτελούσε παρά την κατάληξη της πορείας, που τότε ξεκινούσε, προς τον ολισθηρό δρόμο του υπερσυγκεντρωτισμού των αγροτοπιστωτικών λειτουργιών).

Ενώ, παράλληλα με τη διολίσθηση αυτή, και η επίταση των ποικιλόμορφων εκδοχών κρατοτραπεζικής ρύθμισης αποκτούσε νέες διαστάσεις, που απέρρεαν από την αυξανόμενη εμβέλεια των οικονομικών διασυνδέσεων της «μητρικής» Τράπεζας (της Β.Α.Τ.). Μάλιστα το προγεφύρωμα αυτό, για την επέκταση της διεισδυτικότητας του τραπεζικού κεφαλαίου στον αγροτικό τομέα θα προσλάμβανε σαφέστερο υπερεθνικό χαρακτήρα, ιδίως ως εκ της συμμετοχής της Β.Α.Τ. στη Διεθνή Τράπεζα της Βουλγαρίας.⁴⁶³

Δι' αυτής της οδού, τέλος, θα εδημιουργούντο οι όροι που θα επέτρεπαν τη διευκόλυνση της ώσμωσής της με το διεθνές χρηματοπιστωτικό δίκτυο και τη διεύρυνση των δυνατοτήτων σύναψης δανείων από τραπεζικά ιδρύματα, που έδρευαν στο εξωτερικό.⁴⁶⁴

■ Η ρουμανική παραλλαγή της ώσμωσης

Το δίκτυο των Λαϊκών Τραπεζών ήταν αυτό που επικρατούσε στο πεδίο της αγροτικής πίστης κατά τα τέλη του 19^{ου} αρχές 20^{ου} αιώνα. Ήδη από την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα έχουμε τη δημιουργία των πρώτων πιστωτικών ιδρυμάτων αυτού του τύπου και στη

Κοινωνία - όψεις υπανάπτυξης, Αθήνα: Εξάντας, 1978, ιδίως σ. 219, τότε η έκδοση του δημοσιογραφικού οργάνου της Κεντρικής Συνεταιριστικής Τράπεζας προσλαμβάνει άλλη, ιδιαίτερα αυξημένη, βαρύτητα.

⁴⁶³ Βλέπε σχετικά: Δημ. ΠΕΤΡΙΔΗ, *Η αγροτική Πίστις*, ό.π., σ. 100.

⁴⁶⁴ Βλέπε σχετικά: Δ.Ν. ΑΦΕΝΤΑΚΗ, *Η Αγροτική Πίστις εν Τουρκία, Βουλγαρία...*, ό.π., σ. 62.

Ρουμανία, τα οποία όμως στράφηκαν, κυρίως, στην εξυπηρέτηση του μεγάλου τμήματος του πληθυσμού, που εδώ το αποτελούσαν οι μικροαγρότες.⁴⁶⁵

Διαφορετικά όμως από ό,τι συνέβαινε σε άλλες χώρες, όπου οι Λαϊκές Τράπεζες είχαν αρκετά μεγάλη ακτίνα δράσης (ευρεία περιφέρεια) και τηρούσαν πολύ επιφυλακτική στάση έναντι των κρατικών παρεμβάσεων, στην περίπτωση της Ρουμανίας υιοθετήθηκε μια εκδοχή τοπικών πιστωτικών ιδρυμάτων, των οποίων η λειτουργία δεν έμοιαζε τόσο με τα συνεταιριστικά μοντέλα αυτού του τύπου που είχαν εμφανιστεί στη Γερμανία και τη Γαλλία, αλλά ήταν πιο κοντά στην ιταλική παραλλαγή τούτων (σύστημα Luzzatti⁴⁶⁶). Τούτο τα είχε διευκολύνει να ευδοκιμήσουν στον αγροτικό τομέα ενώ, παράλληλα, δημιουργούσε κάποια περιθώρια για αποδοχή ήπιας κρατικής ανάμειξης προς ρύθμιση των όρων για την προώθηση της, δια των Λαϊκών Τραπεζών, συνεταιριστικής πίστης. Έτσι μέσα σε λίγα χρόνια από την δημιουργία (τον Ιανουάριο του 1891, στο Urziceni)⁴⁶⁷ του πρώτου αγροτοπιστωτικού συνεταιρισμού (υπό τύπο «*Λαϊκής Τράπεζας*») γνώρισαν μια γρήγορη εξάπλωση.⁴⁶⁸

Η διάδοση του θεσμού διευκολύνθηκε τόσο από την ψήφιση του Νόμου της 29ης Μαρτίου 1903⁴⁶⁹ όσο και από τη λειτουργία ενός Κεντρικού Ταμείου⁴⁷⁰, που συνιστούσε στην ουσία την «*Τράπεζα των Λαϊκών Τραπεζών*». Είναι, μάλιστα, χαρακτηριστικό ότι, ενώ μέχρι το τέλος του 1902 είχαν ιδρυθεί 700 πιστωτικοί (υπό τύπο «*Λαϊκής Τράπεζας*) συνεταιρισμοί, οι οποίοι αριθμούσαν περί τα 60.000 μέλη⁴⁷¹, από το 1903 και μετά οι ρυθμοί εξάπλωσης

⁴⁶⁵ Βλέπε σχετικά: Dèpète PENNESCO, «Rapport sur le crédit agricole en Roumanie», όπως δημοσιεύεται [pp. 50-64] στο *Bulletin mensuel des institutions économiques et sociales*, année VIIIe, vol. LXXVII, No 5, Mai 1917, ιδίως pp. 62-64.

⁴⁶⁶ Βλέπε σχετικά: Michel MAKAVEI, *Le crédit agricole et le crédit foncier en Roumanie* (thèse pour le doctorat), Paris: Recueil Sirey, 1912, p. 187.

⁴⁶⁷ Βλέπε σχετικά: Dèpète PENNESCO, «Rapport sur le crédit agricole en Roumanie», ό.π., p. 62.

⁴⁶⁸ Αν και τα πρώτα χρόνια (μέχρι ακόμα και το 1897) δεν είχε σημειωθεί μεγάλη πρόοδος (στο ίδιο, p. 63).

⁴⁶⁹ Βλέπε σχετικά: Michel MAKAVEI, *Le crédit agricole ...*, ό.π., p. 174.

⁴⁷⁰ Τούτο είχε ιδρυθεί ήδη από το 1902, με κρατική προικοδότηση και, παράλληλα, του είχε εκχωρηθεί από το Κράτος ο έλεγχος και η καθοδήγηση των κατά τόπους Λαϊκών Τραπεζών. Βλέπε σχετικά: M.L.COLESU, «Les Associations agricoles en Roumanie», όπως δημοσιεύεται [pp. 203-215] στο *Bulletin du Bureau des institutions économiques et sociales*, année I, N° 2, Octobre – Novembre 1910, p. 206.

⁴⁷¹ INSTITUT INTERNAT. D'AGRICULT.-BUREAU DES INSTITUTIONS ECONOM. ET SOCIALES, Rapport sur «Le crédit agricole en faveur de la petite propriété en Roumanie», όπως δημοσιεύεται [pp. 72-

τούτων υπήρξαν ραγδαίοι. Έτσι το Δεκέμβριο του 1905 αυτοί είχαν ήδη υπερδιπλασιαστεί (1850 «Λαϊκές Τράπεζες» που αριθμούσαν περίπου 200.000 μέλη), ενώ μέσα σε μια πενταετία (Δεκέμβριος 1903 – Δεκέμβριος 1908) ο αριθμός των «Λαϊκών Τραπεζών», θα ανέλθει σε 2410 που αριθμούσαν 346.700 μέλη.⁴⁷²

Εκείνο, τέλος, που αξίζει να τονισθεί, είναι πως η εγγενής ενδοτικότητα έναντι της κρατικής ανάμειξης (ίδιον του συστήματος Luzzatti) στη ρουμανική εκδοχή των «Λαϊκών Τραπεζών» εμφανίζεται διευρυνόμενη. Σταδιακά παρατηρούμε μια υποχώρηση των συνεργατικών αρχών και μια στροφή της συνεταιριστικής πίστης προς ένα εντονότερο κρατοτροπισμό. Η ροπή αυτή θα οδηγούσε κατά τις επόμενες δεκαετίες (και την του 1910, αλλά ιδίως την του 1920) στη βαθμιαία μετάλλαξη του κεντρικού Ταμείου.⁴⁷³ Προϊόν δε αυτής υπήρξε η μετατροπή του σε μια ημικρατική τράπεζα⁴⁷⁴, την Κεντρική Συνεταιριστική Τράπεζα.⁴⁷⁵

81] στο *Bulletin mensuel des institutions économiques et sociales*, vol. XXVI, année IV, N° 2, Février 1913, p. 77.

⁴⁷² M.L.COLESCU, «Les Associations agricoles en Roumanie», *ό.π.*, p. 205.

⁴⁷³ Είναι ενδεικτική του βαθμιαίου εκφυλισμού η αποδυνάμωση των πρωτοβάθμιων πιστωτικών συνεταιρισμών ('Λαϊκές Τράπεζες'). Υπήρχαν μάλιστα και ενώσεις οι οποίες έδιναν την εντύπωση δεύτερης βαθμίδας μιας πυραμιδικής δομής (το Κεντρικό Ταμείο ή η Κεντρική Συνεταιριστική, σε μια τέτοια δομή, επέχει θέση γ' βαθμίδας). Αλλά, όπως έχει επισημανθεί σχετικά, υπάρχουν και περιπτώσεις κατά τις οποίες τέτοιου τύπου συνεταιριστικές βαθμίδες «δημιουργούν αντίστροφη πυραμίδα εξουσίας», αφού αυξάνουν την εξουσία της τρίτης (αλλά και της δεύτερης ενδεχόμενα) βαθμίδας. Βλέπε σχετικά: Λ.Ν.ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Εγχειρίδιον Εμπορικού Δικαίου*, τομ. Α', τευχ. Β', Αθήνα: Αφοί Π. Σάκκουλα, 1985, σ. 299. Όπως μάλιστα τονίζει ο ίδιος συγγραφέας, αν και νομικά έχουν εξάρτηση οι υπερκείμενες από την κατώτερη (την πρώτη) βαθμίδα, εν τούτοις «τα όργανα των τριτοβάθμιων ή δευτεροβάθμιων δεν υπόκεινται στις υποδείξεις των οργάνων των πρωτοβάθμιων (στο ίδιο, σσ. 299-300).

⁴⁷⁴ Είναι ενδεικτικό ότι το Κράτος ήλεγχε το 50% του εταιρικού κεφαλαίου, ενώ συμμετείχε με εκπροσώπους συναρμόδιων υπουργείων στη σύνθεση του Διοικ. Συμβουλίου (4 μέλη και η ψήφος του διορισμένου Δκ/τη, στην ουσία ήλεγχε και το 9μελές Δ.Σ.). Βλέπε: Δ.ΠΕΤΡΙΔΗ, *ό.π.*, σσ. 103-104.

⁴⁷⁵ Η Τράπεζα, όμως, αυτή ήταν κατ' όνομα, μόνο, Συνεταιριστική, αφού δεν διέφερε, ως προς τον εταιρικό τύπο, από τις συνήθεις εμπορικές εταιρίες. Βλέπε σχετικά: Δημ.ΠΕΤΡΙΔΗ, *ό.π.*, σ. 103. Αλλά, όπως έχει και πρόσφατα, με αφορμή την αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για το θεσμό των συνεταιριστικών τραπεζών, επισημανθεί «...ο εταιρικός αυτός τύπος δημιουργήθηκε για τους οικονομικά αδύναμους», δεν πρέπει δε να αντιμετωπίζεται ωσάν να πρόκειται για μια επιπλέον / εμπορική εταιρία, Δεδομένου ότι αποτελεί ένα ιδιαίτερο «...οικονομικό, κοινωνιολογικό και ηθικό μόρφωμα στην περιοχή του εμπορικού δικαίου». Βλέπε: Σταυρ.ΚΙΝΤΗΣ, *Συνεταιριστικές Τράπεζες*, 2^η έκδ. Αθήνα-Κομοτηνή: Α.Σάκκουλα, 2004, σ. 18.

Η Τράπεζα αυτή εμφανιζόταν όλο και περισσότερο, να είναι ευάλωτη τόσο από τις, εκ του Κράτους, εκπορευόμενες επεμβάσεις όσο και από επιρροές, που απέρρεαν από τον ετεροκαθορισμό, ως ένα βαθμό, της πολιτικής της από την Εθνική Τράπεζα της Ρουμανίας.⁴⁷⁶ Ετεροκαθορισμό που δημιουργούσε συνθήκες συστηματικής ώσμωσης της Κεντρικής Συνεταιριστικής Τράπεζας με το υπόλοιπο τραπεζικό σύστημα.

3.3. Η ιδεολογική προεργασία και η δεξίωση θεσμών συλλογικού δανεισμού (πιστωτικών συνεταιρισμών) από την ελληνική επιστημονική κοινότητα

Στο τέλος του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα σημειώνεται ιδεολογική ζύμωση⁴⁷⁷ και έντονος προβληματισμός και στην Ελλάδα σχετικά με τις πρωτοβουλίες που έπρεπε να αναληφθούν, ώστε να επιτευχθεί η προσέλκυση κεφαλαίων στον αγροτικό τομέα. Οι διάφορες μελέτες, που δημοσιεύονται και έχουν ως αντικείμενο τη διερεύνηση αγροτοπιστωτικών θεσμών, δεν κάνουν τίποτε άλλο από το να απευθύνουν εκκλήσεις προς το κράτος να παρέμβει και να φροντίσει αυτό για την οργάνωση της αγροτικής πίστης.

Όπως από το 1848 ο Boulanger, με το υπόμνημά του προς τον Κωλέττη, ζητούσε από την Κυβέρνηση τη θέσπιση κινήτρων για να στραφεί ο πληθυσμός προς τη συνεταιριστική οργάνωση της παραγωγής⁴⁷⁸, έτσι και οι νεότεροι μελετητές δεν παρέλειπαν με κάθε ευκαιρία να επαναλαμβάνουν ότι: «όπου οι λαοί δεν δύνανται να μεριμνήσωσι υπέρ εαυτών επιβάλλεται εις τας Κυβερνήσεις να έρχονται εις βοήθειαν αυτών».⁴⁷⁹ Ασκούσαν μάλιστα κριτική στο

⁴⁷⁶ Η Εθνική Τράπεζα, εκτός του ότι δανειοδοτούσε με σημαντικά ποσά την Κεντρική Συνεταιριστική Τράπεζα (ή οργανισμούς συνδεδεμένους με αυτή) και αναπροεξοφλούσε τα χαρτοφυλάκια των «*Λαϊκών Τραπεζών*» με διαμεσολάβηση της Κεντρικής Συνεταιριστικής, συμμετείχε και στο Διοικ. Συμβούλιο της τελευταίας. Βλ. σχετικά: Δημ.ΠΕΤΡΙΔΗ, *ό.π.*, σσ. 103-105.

⁴⁷⁷ Η ιδεολογική αυτή ζύμωση συνδέεται με την αναζήτηση λύσεων που να ανταποκρίνονται στα γενικότερα αγροτικά προβλήματα. Βλέπε λεπτομέρειες και στο δημοσίευμα: Κ.Βαλέτα, «*Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1875-1905)*», περιοδικό: *Αιολικά Γράμματα*, τευχ. 99-100, σσ. 46-51.

⁴⁷⁸ Βλέπε: F.BOULANGER,., *ό.π.*, σ. 48.

⁴⁷⁹ Λ.ΜΕΛΑ, *Συγκριτική μελέτη περί γεωργικής πίστωσης*, Αθήναι, 1902, σ.93.

Κράτος όχι μόνο για τις καθυστερήσεις⁴⁸⁰ στο θέμα αυτό, αλλά και για την τακτική του να διατυπώνει ευχολόγια, με εγκυκλίους περί συνεταιρισμών, γεγονός που θεωρούσαν παραωδία όσων συνέβαιναν σε άλλες χώρες όπου, για την προώθηση τέτοιων θεσμών, το κράτος θέσπιζε Νόμους και ελάμβανε δραστικά μέτρα⁴⁸¹ για τη ρύθμιση των αγροτοπιστωτικών ζητημάτων.

Ιδιαίτερη έμφαση στην επεξεργασία προτάσεων για την αντιμετώπιση, στο θεσμικό επίπεδο, των προβλημάτων, που συνδέονται, άμεσα ή έμμεσα, με την αγροτική πίστη, δίνεται με αφορμή το Πανελλήνιο Γεωργικό Συνέδριο του Ναυπλίου (1901). Το θέμα των αγροτοπιστωτικών θεσμών ανακινείται⁴⁸², είτε με μονογραφίες είτε με σχετική αρθρογραφία, και θίγεται για πρώτη φορά σε συνάρτηση με εκείνο των συνεταιρισμών από γεωπόνους, ιδίως, αλλά και από άλλους επιστήμονες.⁴⁸³ Πριν και μετά το Συνέδριο, που συνήλθε στο Ναύπλιο από 23 έως 28 Απριλίου του 1901, δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα 'Ακρόπολις', άρθρα υπό το γενικό τίτλο: «Πώς θα αυξηθεί ο εθνικός μας πλούτος».⁴⁸⁴ Ανάμεσα στους άλλους αρθρογράφους δημοσίευσαν και γνωστοί για τις φιλοσυνεταιριστικές τους απόψεις επιστήμονες μεταξύ των οποίων και οι: Θεοδωρίδης⁴⁸⁵, Γρηγοριάδης, Ρουσόπουλος κ.ά., οι οποίοι πρόβαλαν και τις περί πιστωτικών συνεταιρισμών ιδέες.

⁴⁸⁰ Βλέπε: Ρ. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, *Ο Γεωργός*, Αθήναι 1901, σ. 84, όπου μεταξύ άλλων γράφει: «Οι γεωργοί περιμένουν ακόμη τον Μεσσία εκείνον. ο οποίος θα εισάγει εις την Ελλάδα το σύστημα των συνεταιρικών πωλητηρίων, δηλαδή καταστημάτων μη κερδοσκοπικών».

⁴⁸¹ Βλέπε σχετικά: Δ. ΧΡΗΣΤΙΝΗ, *Μελέται περί της εν Ελλάδι γεωργίας*, Αθήναι, 1899, σ. 19.

⁴⁸² Έχουν ήδη δημοσιευθεί οι αξιόλογες για την εποχή τους εργασίες των: Δ. ΤΣΟΠΟΤΟΥ, *Περί αγροτικής Πίστεως εν Θεσσαλία* (1896) και Α. ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ, *Περί αγροτικής Πίστεως*, Αθήναι, 1897.

⁴⁸³ Βλέπε: Ν. ΔΕΛΑΚΟΒΙΑ (δικηγόρου εν Αθήναις). Υπόμνημα υποβληθέν εις το εν Ναυπλίω συνελθόν την 24 Απριλίου 1901 Συνέδριον (σ. 10), με το οποίο προτείνεται σειρά μέτρων (ίδρυση Υπουργείου Γεωργίας, ίδρυση γεωργικών ταμείων αλληλοβοήθειας, ανάπτυξη του πνεύματος των συνεταιρισμών κλπ.).

⁴⁸⁴ Βλέπε: Εφημερίδα 'Ακρόπολις', από 6 Απριλίου έως 29 Μαΐου 1901.

⁴⁸⁵ Ο Θεοδωρίδης, σε άρθρο του ενταγμένο στη σειρά άρθρων υπό τον τίτλο: «Πώς θα αυξηθεί ο εθνικός μας πλούτος» τόνιζε, μεταξύ άλλων, την ανάγκη να μην αφηθεί στην τύχη η συνεταιριστική οργάνωση των γεωργών, αλλά να προωθηθεί, νομοθετικά από το Κράτος, η δημιουργία μορφής συνεταιρισμών πίστεως (τραπεζών) και για τους λοιπούς, πλην της σταφίδας, γεωργικούς κλάδους και κατά το υπόδειγμα της Σταφιδικής Τράπεζας, αντί να εκφράζονται ευχές περί εκουσίων γεωργικών ενώσεων». Βλέπε: Α.

Στις απόψεις αυτές μπορούμε να διακρίνουμε και ορισμένα χαρακτηριστικά στοιχεία που τις διατρέχουν και τείνουν να τις ομοιομορφοποιούν. Τα στοιχεία αυτά είναι:

α. Κοινή αντίληψη αυτών που τις εξέφρασαν για το ρόλο των συνεταιρισμών, κατά την άσκηση της αγροτικής πίστης, από την οποία απορρέει σύμπτωση των προτάσεών τους, ως προς το είδος των συνεταιρισμών που έπρεπε, κατά προτεραιότητα, να αναπτυχθούν (πιστωτικοί).

β. Κοινή πεποίθηση για το ρόλο του κράτους στην όλη διαδικασία προώθησης των αγροτοπιστωτικών θεσμών. Από τους περισσότερους θεωρείται απαραίτητη η διαπλαστική παρέμβαση του κράτους για τη δημιουργία των θεσμών αυτών.

γ. Κοινή εκτίμηση για την αναγκαιότητα διάδοσης των ιδεών τους, τουλάχιστον εκείνων που αφορούσαν στους αγροτοπιστωτικούς θεσμούς, με αξιοποίηση των θέσεων που οι εκφραστές τους κατείχαν μέσα στον κρατικό μηχανισμό (περιπτώσεις Γρηγοριάδη, Ιασεμίδη, Μιχόπουλου, κ.ά.).

Εξυπακούεται ότι όσο ωρίμαζαν οι συνθήκες και η ώρα να δοκιμαστούν στην πράξη οι ιδέες έδειχνε να πλησιάζει, γινόταν αισθητές και οι υπαρκτές διαφοροποιήσεις προσεγγίσεων.

Τούτο έγινε περισσότερο φανερό μετά τη διακηρυγμένη βούληση της νέας διαταξικής συμμαχίας, που έφερε στο προσκήνιο τους εκφραστές του «αστικού εκσυγχρονισμού», να προχωρήσει σε ρυθμιστικές παρεμβάσεις στο πεδίο της υπό διαμόρφωση αγροτικής πολιτικής. Ο Κ.Δ. Καρούσος, ο οποίος φαίνεται ότι συμμετείχε, ως «τεχνοκράτης», σε διαδοχικές υπουργικές συσκέψεις το χειμώνα του 1910-1911⁴⁸⁶, βεβαιώνει ότι σε αυτές η

ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ, «Πώς δύναται να αυξηθεί ο δια της σταφίδας πλούτος (η γνώμη της τράπεζας)», *Ακρόπολις*, 18 Απριλίου 1901.

⁴⁸⁶ Βλέπε: Κ.Δ. ΚΑΡΟΥΣΟΥ, *Κατεύθυνσις της Αγροτικής Πολιτικής*, Εν Αθήναις: Εστία, 1914, σ. 24. Ας σημειωθεί επιπρόσθετα, ότι τη συμβολή του Καρούσου κατά το κρίσιμο αυτό, για τη διαμόρφωση σημαντικών θεσμών της αγροτικής πολιτικής, διάστημα επιβεβαιώνει και ο Σπ. Χασιώτης. Σε σχετικό σημειώματά του στα *Νέα Γεωπονικά* διαβάζουμε: «Εσχάτως τη πρατοβουλία του κ. Καρούσου μεθ' ου έσχον την τιμήν να συνεργασθώ, εψηφίσθη νόμος περί γεωργικού ταμείου και γεωργικής έρευνας εν Ελλάδι, ου ανοπομόνως αναμένεται το εκτελεστικόν διάταγμα και η εφαρμογή». Βλέπε: *Τα Νέα Γεωπονικά*, περίοδ. Β', έτος 5^{ον}, τευχ. 54, Ιούνιος 1910, σ. 858.

συστηματοποίηση της αγροτικής πίστης, οι πιστωτικοί συνεταιρισμοί, η εισαγωγή κτηματικών βιβλίων, η κτηματική πίστη «...ως και τα εν γένει μεταρρυθμιστικά μέτρα αγροτικής πολιτικής...»⁴⁸⁷ ευρίσκοντο στο επίκεντρο.

Οι σχετικές συζητήσεις, όμως, είχαν αναζωπυρωθεί και μεταξύ των επιστημονικών κύκλων. Ο διάλογος μάλιστα αποκτούσε όλο και πιο συστηματικό χαρακτήρα και τούτο υποχρέωνε και σε εξειδίκευση των εκφραζομένων θέσεων σχετικά με μέτρα πολιτικής. Εξειδίκευση η οποία βοηθούσε να αναδειχτούν και τα σημεία τριβής ή και οι διαφορετικές οπτικές. Μπορούμε έτσι να διακρίνουμε, πέρα από τις εκφραζόμενες μεμονωμένα θέσεις σημαντικών επιστημόνων⁴⁸⁸ (ή και πολιτικών) επί των προσφορότερων θεσμικών παρεμβάσεων στα της αγροτικής πίστης, την ύπαρξη δύο ισχυρών πόλων γύρω από τους οποίους είχε συσπειρωθεί ικανός αριθμός επιστημόνων. Ο ένας ήταν η ομάδα των περί την Ελληνική Γεωργική Εταιρεία Επιστημόνων (κυρίως γεωπόνων), ο δε άλλος ήταν τα μέλη και οι φίλοι της «Κοινωνιολογικής Εταιρείας». Δηλαδή της προσκείμενης στον Αλ. Παπαναστασίου επιστημονικής και πολιτικής ομάδας⁴⁸⁹, η οποία αν και δεν περιόριζε το έργο

Παράβαλε και: Σπ. ΧΑΣΙΩΤΟΥ, Εισηγητήριο Λόγος «Περί γεωργικής εν γένει πολιτικής ως βάσεως οικονομικής ανορθώσεως της χώρας» στο Πανελλήνιον εν Αθήναις Συνέδριον Γεωργίας, Βιομηχανίας, Εμπορίου (1-11-1909), όπου γίνεται αναφορά και στη συμβολή του Καρούσου στην προώθηση της σύστασης Υπουργείου Γεωργίας, Βιομηχανίας και Εμπορίου. Όπως σχετικά επισημαίνει και ο εισηγητής (Σπ. Χασιώτης): με τον τρόπο που «...λίαν ευστόχως συνεβούλευσεν εσχάτως δια περισπουδάστου πραγματείας ο εν Τεργέστη έξοχος ομογενής κ. Κωνσταντίνος Καρούσος...» (στο ίδιο, σ. 760).

⁴⁸⁷ Βλέπε: Κ. ΚΑΡΟΥΣΟΥ, *Κατεύθυνσις της Αγροτικής Πολιτικής*, ό.π., σσ. 27-28.

⁴⁸⁸ Η περίπτωση του Καρούσου περί του οποίου ήδη αναφερθήκαμε είναι ενδεικτική. Φαίνεται ότι του είχε ζητηθεί επίσημα και είχε καταθέσει την επιστημονική του άποψη επί θεμάτων σχετιζομένων με την ακολουθητέα αγροτική πολιτική. Θεμάτων όπως: η κατάρτιση κτηματικού χάρτη, κτηματικών βιβλίων κλπ. (βλ. σχετικά: Κ.Δ.ΚΑΡΟΥΣΟΥ, *Κατεύθυνσις της αγροτικής πολιτικής*, ό.π., σσ. 24-25), η υποθηκική και κτηματική πίστη (στο ίδιο, σ. 28), η σύσταση Υπουργείου Γεωργίας (στο ίδιο, σ. 28). Ενώ, όπως σημείωνε ο ίδιος, με την κατάθεση σχετικής συμβουλευτικής έκθεσης προς τον κ. πρόεδρο της κυβερνήσεως, τον Ιανουάριο του 1911 (και συμπληρωματικής το Φεβρουάριο του 1911) «...έληξεν η επί των προκειμένων θεμάτων προς την Κυβέρνησιν συνεργασία μου» (στο ίδιο, σ. 28). Ας σημειωθεί ότι ενδεικτική εικόνα για τις ενδιαφέρουσες απόψεις του αποκομίζουμε από τα δημοσιευόμενα στο εν λόγω έργο, όπου και ειδικότερες θέσεις για το ρόλο της ΕΤΕ στην άσκηση της αγροτικής πίστης (βλέπε: στο ίδιο, σσ. 15-18), για τα γεωργικά επιμελητήρια, την αγροτική πίστη και τους πιστωτικούς συνεταιρισμούς (στο ίδιο, σσ. 41-42 και 54-55) κλπ.

⁴⁸⁹ Παρ'ότι το επιστημονικό και το πολιτικό σκέλος της ομάδας δεν ταυτίζονται απόλυτα (βλέπε: Κ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, Πρόλογος στο: Αλεξ. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ – *Πολιτικά Κείμενα*, μέρος Α', Αθήνα: Μπάβρον, σσ. η' - θ') ο Lazarsfeld επικαλείται το πρώτο άρθρο του καταστατικού της

της μόνο στη διατύπωση προτάσεων για τη διευθέτηση των αγροτικών προβλημάτων, είχε επιλέξει, ως προνομιακό πεδίο για την ανάπτυξη της δράσης της, τις θεσμικές καινοτομίες στον αγροτικό τομέα. Ιεραρχούσε, μάλιστα, ως απόλυτης προτεραιότητας και μη επιδεχόμενο αναβολής ως προς την αντιμετώπισή του, το ζήτημα⁴⁹⁰ των μεταρρυθμίσεων στις γαιοκτητικές σχέσεις καθώς και την, παράλληλη, προώθηση θεσμών υποστηρικτικών της αγροτικής μεταρρύθμισης (συνεταιρισμοί⁴⁹¹, αγροτοπιστωτικό σύστημα συλλογικού δανεισμού κλπ.).

Τα επιχειρήματα που ανέπτυξε η κάθε μια ομάδα, σχετικά με τα προαναφερθέντα θέματα αποκαλύπτουν και τις διαφορετικές πηγές έμπνευσης, όπως και τις αντίστοιχες προτιμήσεις προς συγκεκριμένα ευρωπαϊκά πρότυπα, τα οποία εκλαμβάνονταν από τους εδώ θαυμαστές τους, περίπου, ως πανάκεια, για την επίλυση αγροτοπιστωτικών (και όχι μόνο) προβλημάτων, που έθετε η ελληνική πραγματικότητα.

Μια πρώτη, τουλάχιστον, εικόνα περί αυτών μπορούμε να σχηματίσουμε, αναλύοντας το περιεχόμενο των προτάσεων που δημοσιεύονται, σχετικά, στα περιοδικά 'Τα Νέα Γεωπονικά' και 'Δελτίον' της Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας. Ιδιαίτερα μάλιστα 'Τα Νέα Γεωπονικά' αποτέλεσαν «βήμα» διαλόγου⁴⁹² όπου, επικείμενων εξελίξεων στα των κυβερνητικών

«Κοινωνιολογικής Εταιρείας» μεταξύ των επιχειρημάτων που παρουσιάζει, προκειμένου να υποστηρίξει τη θέση του για τις δυνατότητες που διαγράφονται, ώστε μια κοινωνιολογική εταιρεία (επιστημονική) να καταφέρει να εναρμονίζει την καλλιέργεια της επιστήμης με την άμεση παρέμβαση στην ενεργό πολιτική δράση. Η περίπτωση της Ομάδας των «Κοινωνιολόγων» θεωρείται από το συγγραφέα ως ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα. Βλέπε: Paul LAZARSFELD, *Qu'est-ce que la sociologie?* Paris: Gallimard, 1970, pp. 165-166.

⁴⁹⁰ Σύμφωνα με τον Κων. Τριανταφυλλόπουλο, συνιδρυτή της «Κοινωνιολογικής Εταιρείας»: «...το αγροτικών ζήτημα υπήρξε το προσφιλέστερον πολιτικόν θέμα του Αλεξ. Παπαναστασίου». Βλέπε: Κ.ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, Πρόλογος..., ό.π., σ. ιδ'.

⁴⁹¹ Στο πρώτο άρθρο του Καταστατικού της Κοινωνιολογικής Εταιρείας, και αφού προσδιορίζεται ο σκοπός αυτής, αναφέρεται ρητά: «...προς τοιαύτην βαθμιαίαν επίτευξιν του ανωτέρω σκοπού είναι απαραίτητος η οργάνωσις του εργαζομένου λαού εις οικονομικούς συνεταιρισμούς και ίδιον πολιτικόν κόμμα». Βλέπε: Αλεξ.ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, *Πολιτικά Κείμενα*, μέρος Α', ό.π., σ. 3. Όπως επισημαίνει, επίσης, ο Τριανταφυλλόπουλος, στον ίδιο Πρόλογο: «...Εντέλεις συνεταιρισμών παντός είδους, θέμα ιδιαίτερος αγαπητόν και πάντα επανερχόμενον εις λόγους και δημοσιεύματα του Αλεξ. Παπαναστασίου, επειδή είχαν ιδιαίτερος εγκόψει εις μελέτας ειδικάς, εν Βερολίνω, ως μαθητής του καθηγητού Otto Gierke, του ρηζικέλευθου ερευνητού του θεσμού των συνεταιρισμών». Βλέπε: Κων. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, Πρόλογος..., ό.π., σ. ια'.

⁴⁹² Βλέπε σχετικά: 1) 'Τα Νέα Γεωπονικά' (Όργανον της Ενώσεως των Ελλήνων Γεωπόνων-εκδιδόμενον κατά μήνα) και ιδίως στα τεύχη: αριθμ. 44 (Αυγούστου 1909), αριθμ. 53 (Μαΐου 1910), αριθμ. 54 (Ιουνίου

θεσμικών παρεμβάσεων, εξέθεταν τις επ' αυτών απόψεις τους επιστήμονες που εθεωρούντο ως αυθεντικοί εκφραστές των τάσεων που επικρατούσαν, τουλάχιστον στους δύο αυτούς επιστημονικούς (και όχι μόνο) ομίλους. Έτσι, σχηματικά μιλώντας, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι από τους προσκείμενους στις θέσεις της Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας και της ηγετικής ομάδας της Ένωσης Ελλήνων Γεωπόνων, εκείνοι που εμφανίζονται να τις προωθούν με κάθε ευκαιρία ήσαν ο Σπ. Χασιώτης (γαλλοτραφής γεωπόνος και, επί δεκαετίες, εκδότης του περιοδικού της Ένωσης) και ο Δημ. Μαργέτης (ιταλοτραφής γεωπόνος). Στον αντίποδα τούτων, από τους προσκείμενους στον άλλο πόλο, το βάρος της αντιπαράθεσης σήκωναν οι Σωκρ. Ιασεμίδης και Αριστ. Μουράτογλου. Οι πρώτοι φαίνονται να αποκλίνουν υπέρ κάποιας παραλλαγής των ιταλογαλλικών εκδοχών ως προς τα της διαρρύθμισης του συλλογικού δανεισμού και ως προς τους τρόπους συνάρθρωσης των (πιστωτικών ιδίως) συνεταιρισμών με τους υπόλοιπους χρηματοπιστωτικούς φορείς (με περιφερειακό δίκτυο Λαϊκών Τραπεζών ως ενδιάμεσους πιστωτικούς φορείς).⁴⁹³ Οι δεύτεροι δε, δείχνουν να

1910), αριθμ. 55 (Ιουλίου 1910), αριθμ. 56 (Αυγούστου 1910), αριθμ. 58 (Οκτωβρίου 1910), αριθμ. 59 (Νοεμβρίου 1910), αριθμ. 60 (Δεκεμβρίου 1910), αριθμ. 61 (Ιανουαρίου 1911) και 68 (Αυγούστου 1911). 2) 'ΔΕΛΤΙΟΝ' της Ελλην. Γεωργικής Εταιρείας και ιδίως στα τεύχη: αριθμ. 6-7 (Ιουνίου – Ιουλίου 1912), αριθμ. 9 (Σεπτεμβρίου 1912) καθώς επίσης και: αριθμ. 3 (Φεβρουαρίου 1911), αριθμ. 6 (Ιουνίου 1911), αριθμ. 7 (Ιουλίου 1911), αριθμ. 8 (Αυγούστου 1911), αριθμ. 9 (Σεπτεμβρίου 1911), αριθμ. 5 (Μαΐου 1912), 9 (Σεπτεμβρίου 1912) και 10 (Οκτωβρίου 1912), όπου γίνεται και παρουσίαση αγροτοπιστωτικών συνεταιριστικών μοντέλων της αλλοδαπής.

⁴⁹³ Βλέπε σχετικά: Τη σειρά άρθρων του Δημ. ΜΑΡΓΕΤΗ: «Εν ταχύ βλέμμα επί της Γεωργικής Ιταλίας», *Τα Νέα Γεωπονικά*, περιόδ. Β', έτος 5^{ον}, 1910, ιδίως στα τεύχη: 52 (σσ. 817-823), 53 (σσ. 841-844), 57 (σσ. 897-900), 58 (σσ. 913-916), 60 (σσ. 962-966), όπου γίνεται εγκωμιαστική αναφορά στο σύστημα αγροτικής πίστης Luzzatti και γενικότερα στο έργο αυτού, όπως και στο έργο του κορυφαίου Γάλλου θεωρητικού του συνεργατισμού L. Bourgeois καθώς και του Raineri.

Ως προς τις συναφείς απόψεις του Χασιώτη βλέπε, ιδίως, στα άρθρα του: 1) «Το αγροτικό ζήτημα της Θεσσαλίας – Κτηματική και Γεωργική Τράπεζα», *Τα Νέα Γεωπονικά*, περιόδ. Β' έτος 5^{ον}, αρ. τευχ. 53, Μάιος 1910, σσ. 833-841. (Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται από το συγγραφέα στο μοντέλο των Λαϊκών Τραπεζών – τύπος Luzzatti). 2) «Γεωργική Τράπεζα – Απάντησις του κ. Χασιώτη εις τον κ. Μουράτογλου», *Τα Νέα Γεωπονικά*, περ. Β', έτος 5^{ον}, αρ. τευχ. 55, Ιούλιος 1910, σ. 871.

Αλλά και στο 'Δελτίο' της Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας γίνεται παρουσίαση της, αντιπροσωπευτικής για το προαναφερόμενο σύστημα, περίπτωσης της Σκελίας. Όπως σημειώνεται, ενόψει της παρουσίας από το Διευθυντή του 'Δελτίου' (του Π. Παπαγεωργίου), μελέτης του C. Grimaldi, αναφερόμενης στην Αγροτική Πίστη (όπου γίνεται αναφορά, πέρα από τα ισχύοντα στην περιοχή, και σε γενικότερα στοιχεία, ενώ δίνεται και σύντομο ιστορικό των ειδικών πιστωτικών ιδρυμάτων της Ιταλίας): «... Η μελέτη αυτή ως αφορώσα χώραν κατά πολύ ανάλογον προς την ημετέραν, παρέχει τρανότατα διδόμενα της δυνατής αυτών εφαρμογής και των λαμπρών αποτελεσμάτων, άπαντα δι' αυτών επιτογχάνονται».

εμπνέονται περισσότερο από το Γερμανικό και Αυστριακό πρότυπο⁴⁹⁴ (ο Μουράτογλους είχε υπόψη του και την ακμάζουσα στο Βέλγιο εκδοχή των γεωργικών ταμείων τύπου Ραϊφάιζεν).⁴⁹⁵

Αντιλαμβανόμενοι, όμως, και οι μεν και οι δε, ότι, στα πλαίσια της τότε ελληνικής πραγματικότητας, τίποτα δε θα μπορούσε να γίνει ερήμην του Κράτους και της Εθνικής Τράπεζας, προσδίδουν τις ανάλογες, συμβιβαστικού χαρακτήρα, αποχρώσεις στις θέσεις που υποστηρίζουν. Είναι μάλιστα φανερό ότι οι, χάριν της συνδιαλλαγής, παραλλαγές αποχρώσεων, που εμφανίζονται στο επίπεδο των προτάσεων για τη θεσμική συγκρότηση του

Βλέπε: «*Αγροτικοί Συνεταιρισμοί εν Σικελία*», *Δελτίον* Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας, έτος Γ', αρ. τ. 7, Ιούλιος 1911, σ. 216. Στο ίδιο τεύχος (σσ. 217-220) αλλά και σε επόμενα: αρ. τεύχ. 8, Αυγούστου 1911 (σσ. 247-252), αρ. τεύχ. 9, Σεπτεμβρίου 1911 (σσ. 273-279) και υπό τον τίτλο: «*Η αγροτική πίστις εν Σικελία*», γίνεται εκτενής παρουσίαση του ιταλικού συστήματος.

⁴⁹⁴ Βλέπε σχετικά: Σωκρ. ΙΑΣΕΜΙΔΟΥ, «Οι Γεωργικοί Συνεταιρισμοί», *Γεωργικόν Δελτίον Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας* (τμ. Γεωργίας), έτος 3^{ον}, τεύχος Α', Ιανουάριος – Φεβρουάριος – Μάρτιος 1913, ιδίως σσ. 22-32 και 39-46 και Σ. ΙΑΣΕΜΙΔΟΥ, «Περί Γεωργικής Τραπεζής και Γεωργικών Συνεταιρισμών», *Τα Νέα Γεωπονικά*, περίοδο. Β', έτος 5^{ον}, τεύχ. 54, Ιούνιος 1910, σσ. 849-851.

Επίσης παράβαλε και 1) «*Γεωργική Τράπεζα – άρθρον του κ. Ιασεμίδου*», *Τα Νέα Γεωπονικά*, περ. Β', έτος 5^{ον}, τεύχ. 55, Ιούλιος 1910, σσ. 867-869 και 2) «Περί Γεωργικής Τραπεζής – η Απάντησις Σ. Ιασεμίδου προς τον κ. Σ. Χασιώτην», *Τα Νέα Γεωπονικά*, περ. Β', έτος 5^{ον}, τεύχ. 59, Νοέμβριος 1910, σσ. 932-940.

⁴⁹⁵ Ο Αρ. Μουράτογλους είχε σπουδάσει στο Βέλγιο και είχε διατελέσει πρώτος Διευθυντής στην Κασσαβέτεια Γ. Σχολή (όπου δίδαξε και γεωργική Οικονομία). Όπως φαίνεται είχε επιφυλάξεις ως προς το επίπεδο ωρίμανσης της συνεταιριστικής συνείδησης των Ελλήνων αγροτών (δεν συμμερίζονταν την αισιοδοξία των Γρηγοριάδη και Ιασεμίδη που τον διαδέχτηκαν στη Σχολή). Πίστευε, λοιπόν, πως το Κράτος θά'πρεπε να εγγυηθεί, στο μέτρο των οικονομικών του δυνατοτήτων, την πορεία προς τη συγκρότηση αγροτοπιστωτικών μηχανισμών, απευθυνόμενων στις ευρύτερες μάζες των αγροτών. Συμφωνούσε όμως, σε αρκετά σημεία, με τον Ιασεμίδη, ενώ δεχόταν για μεταβατική περίοδο την κρατική ανάμειξη ιδίως με στόχο την αναγκαία αναβάθμιση του επιπέδου των αγροτών. Παράλληλα πρωτοστατούσε, ήδη από το 1909, για την ίδρυση Γεωργικού Κόμματος, αφού η πολιτική οργάνωση έπρεπε, κατά το βελγικό υπόδειγμα, να συμβαδίζει με την οργάνωση των επαγγελματικών συμφερόντων και οι δύο κινήσεις θα ήταν χρήσιμο να αλληλοτροφοδοτούνται.

Βλέπε σχετικά: 1) Αρ. ΜΟΥΡΑΤΟΓΛΟΥ, «Γεωργική τράπεζα», *Τα Νέα Γεωπονικά*, περ. Β', έτος 5^{ον}, αρ. τεύχ. 55, Ιούλιος 1910, σσ. 865-876. 2) Νίτσας ΚΟΛΙΟΥ, *Οι πρατοπόροι της περιοχής Αλμυρού*, Αθήνα: Οδυσσεύς, 1996, ιδίως σσ. 172-174 και σ. 192. 3) Χαρ. ΧΑΡΙΤΟΥ – Ιουλία ΚΑΜΗΛΑΚΗ, *ό.π.*, σσ. 63-64. Ως προς τις θεωρητικές καταβολές του βελγικού υποδείγματος, βλέπε στο κλασσικό έργο του Emile VALDERVELDE, *Le socialisme agraire*, Paris: V. Giard et E. Brière, 1908, ιδίως pp. 357-368.

Επίσης γενικότερα για τις απόψεις του Μουράτογλου επί του θέματος της αγρ. πίστις παράβαλε και: 1) «Το ζήτημα της Γεωργικής Τραπεζής – Αι γνώμαι του κ. Μουράτογλους», *Τα Νέα Γεωπονικά*, περ. Β', έτος 5^{ον}, αρ. τεύχ. 56, Αύγουστος 1910, σσ. 881-883. 2) Αρ. ΜΟΥΡΑΤΟΓΛΟΥ, «Γεωργική Τράπεζα - Ανταπάντησις εις τον κ. Χασιώτην», *Τα Νέα Γεωπονικά*, περ. Β', έτος 5^{ον}, αρ. τεύχ. 58, Οκτώβριος 1910, σσ. 916-918.

αγροτοπιστωτικού συστήματος, αντανακλούν παράλληλες διεργασίες στο πεδίο της πραγματικής οικονομίας (ή και της εφαρμοζόμενης πολιτικής).⁴⁹⁶

⁴⁹⁶ Πράγματι, ειδικότερα στο πεδίο της αγροτοπιστωτικής πολιτικής, έτεινε από τότε να διαμορφωθεί το πρόσφορο εκείνο έδαφος όπου, λίγο αργότερα, θα ελάμβαναν χώρα «τριβές» (ή και αντιπαραθέσεις) τραπεζικού κεφαλαίου και Κράτους. Το τελευταίο θα αποκτούσε όλο και πιο σαφή συνείδηση περί του ότι για την υλοποίηση των όποιων, γενικών έστω, κατευθύνσεων αγροτικής πολιτικής, ήταν αναγκαίο να αναδιαπραγματεύεται τους όρους ενός νέου συμβιβασμού (ή συμβολαίου) με το τραπεζικό κεφάλαιο. Πολύ περισσότερο μάλιστα όταν, ως γνωστόν «...παρά τις βελτιώσεις τα ολιγοπωλιακά δίκτυα δανεισμού θα διατηρήσουν την κυριαρχία τους στην αγροτική οικονομία έως τον μεσοπόλεμο, με επικεφαλής την Εθνική», [Βλέπε: Γ. ΔΕΡΤΙΑΝ, *Ιστορία του Ελληνικού κράτους (1830-1920)*, Αθήνα: 2^η έκδ. Βιβ. 'Εστίας', τ. Β', 2005, Αθήνα: σ. 705]. Το επίδοκο αντικείμενο θα αποτελούσε, και πάλι, η διευθέτηση των ορίων ως προς τα περιθώρια άσκησης της ρυθμιστικής, επί του οικονομικού πεδίου, εξουσίας του Κράτους και αντίστοιχα ο περιορισμός της πολιτικής δύναμης της Εθνικής Τράπεζας. Πολιτικής δύναμης που η συγκεκριμένη τράπεζα αντλούσε από τη δυνατότητά της να αλλάζει (εντός ενός ελάχιστου ανταγωνιστικού περιβάλλοντος) τη ροή των πιστώσεων, μετασηματιζόντας την κλίμακα της δύναμης που έδινε το χρήμα. Πιο συγκεκριμένα η αυξημένη βαρύτητα της αγροτικής ψήφου έπρεπε να συνεκτιμάται σε κάθε κίνηση προς επαναδιατύπωση των κατευθύνσεων αγροτικής πολιτικής και αναπροσανατολισμού της αγροτοπιστωτικής πολιτικής [Παράβαλε και: Γ. ΔΕΡΤΙΑΝ, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους (1830-1920)*, Β' τομ., 2^η έκδοση, Αθήνα: Βιβλ. της 'Εστίας', 2005, ιδίως σσ. 696-698]. Ενώ, από την άλλη, και η Εθνική Τράπεζα δεν μπορούσε να αγνοεί την πραγματικότητα που έδειχνε πως οι κανόνες του παιχνιδιού, προκειμένου για την άσκηση της αγροτικής πίστης, με άμεσα ενδιαφερόμενη τη συντριπτική πλειοψηφία των εκλογέων, ήταν συναρτημένοι και με εξωοικονομικές παραμέτρους.

Ένα προσεκτικότερο ξαναδιάβασμα, λοιπόν, του άρθρου 22 («παρεχόμενα πιστώσεις») του σχεδ. καταστατικού που προώθησε η Ελλ. Γεωργ. Εταιρεία, υπό το πρίσμα που προαναφέρθηκε, θα μας επιτρέψει να αποκωδικοποιήσουμε την υφέρπουσα ήδη διαφοροποίηση ως προς τις προτεραιότητες, ιδίως στα των ρυθμιστικών παρεμβάσεων επί του αγροτικού τομέα. Η αποστασιοποίηση της αγροτοπιστωτικής πολιτικής της ΕΤΕ από την κρατική αγροτική πολιτική, αν και θα προσλάβει σαφέστερο χαρακτήρα κατά την επόμενη δεκαετία, υπό την πίεση και του «προσφυγικού», είχε αρχίσει να διαφαίνεται. Σαφείς ενδείξεις για αυτό παρέχει και η ευνοϊκή μεταχείριση που επιφύλασσε το σχεδ. καταστατικού, ως προς την πιστοδότηση των καλλιεργητών, των προς εξαγωγή προοριζόμενων προϊόντων. Μεταχείριση εναρμονιζόμενη με επιλογές που συνιστούσαν «σταθερές» της εθνοτραπεζικής αγροτοπιστωτικής πολιτικής.

Βλέπε σχετικά: «Σχέδιον Καταστατικού Πιστωτικών Συνδέσμων», «*Δελτίον*» Ελλ. Γεωργ. Εταιρ., έτος Δ', αρ. τευχ. 5 (σσ. 211-223), Μάιος 1912, σ. 221 (άρθρ. 22, Σχ. Καταστατικού). Εξάλλου και η ίδια η ΕΤΕ δεν έκρυβε το γεγονός ότι η άσκηση από αυτήν αγροτικής πίστης δεν αποτελούσε, τουλάχιστον μέχρι τις αρχές της β' δεκαετίας του Κ' αιώνα, αυτοσκοπό. Δι' αυτής εξυπηρετούντο άλλοι, ευρύτεροι, στόχοι, που ήταν περισσότερο συμβατοί με τα συμφέροντα των μετόχων της.

(Παράβαλε και: Ι.ΕΥΤΑΞΙΑ, «Τα νεκρά κεφάλαια – πώς ημπορούν να χρησιμοποιηθούν», συνέντευξη στην εφημ. Ακρόπολις, όπως αναδημοσιεύεται στα *Νέα Γεωπονικά*, περ. Β', έτος 6^{ος}, αρ. τευχ. 72, Δεκέμβριος 1911, σσ. 1137-1144).

Όπως τόνιζε ο Ι.Ευταξίας (στο ίδιο, σ. 1142): «Και την σήμερον παρέχονται δάνεια τοις γεωργοκτηματίαις, ως και τοις επιμόρτοις καλλιεργηταίς, αλλά ταύτα ως επί το πλείστον είναι δάνεια καταναλώσεως ουχί καλλιεργείας...». Έχοντας κατά νουν τα παραπάνω, δεν θα δυσκολευτούμε να κατανοήσουμε γιατί κεντρικές κυβερνητικές επιλογές (όπως π.χ. της «σιτάρκειας») επρόκειτο να προσκρούσουν στις αντιστάσεις της ΕΤΕ· και, επίσης, γιατί όταν η ανάγκη υλοποίησης τούτων έτεινε να εξελιχθεί σε μείζον,

Έτσι μπορούμε να ισχυριστούμε πως ο τραπεζοτροπισμός εξακολουθούσε να διακρίνεται πιο έντονα στους προσανατολισμούς των εκφραστών της Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας⁴⁹⁷

ζωτικής σημασίας, διακώβευμα, ο κρατικός τρόπος ρύθμισης έδειχνε να αποκτά ευρύτερη νομομοποιητική βάση.

⁴⁹⁷ Σε άρθρο που δημοσιεύεται στο 'Δελτίο' της Ελληνικής Γεωργ. Εταιρείας: «Περί ιδρύσεως αγροτικών πιστωτικών συνεταιρισμών εν Ελλάδι» ήταν προφανής ο τραπεζοτροπισμός του συστήματος, το οποίο προωθούσαν οι περί την Εταιρεία κύκλοι. Συγκεκριμένα αναφέρεται πως, ειδικά για την ελληνική περίπτωση, είναι αναγκαίο τα κεφάλαια για τη συγκρότηση συστήματος μαζικής άσκησης αγροτικής πίστης να σχηματιστούν μέσω δανεισμού των εν λόγω συνεταιρισμών από τις τράπεζες και ιδίως (αν όχι αποκλειστικά) από την Εθνική. Όπως διευκρινιζόταν μάλιστα σχετικά: τούτο όχι μόνο «... διότι η καταβολή κεφαλαίων παρά των μελών θα ήτο δύσκολος αν μη αδύνατος, αλλά προ πάντων όπως δια της αμέσου συμμετοχής των τραπεζών εις τας επιχειρήσεις ταύτας καταστή δυνατή η παρέμβασις αυτών εις τα οργανώσεως και επιβλέψεως των τοιούτων συνεργατικών Εταιρειών...».

Βλέπε: «Περί ιδρύσεως αγροτικών πιστωτικών συνεταιρισμών εν Ελλάδι», «Δελτίον» Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας, έτος Δ', αριθμ. 6-7, Ιούνιος – Ιούλιος 1912, σ. 208.

Αλλά για να μη μένει και η παραμικρή αμφιβολία περί του τι εννοούσαν οι της Ελλ. Γεωργ. Εταιρείας, όταν αναφέροντο σε τραπεζικά πιστωτικά ιδρύματα αμέσως πιο κάτω, στο ίδιο κείμενο, εξειδίκευαν και συγκεκριμενοποιούσαν τις θέσεις τους. Έτσι παρουσίαζαν ολοκληρωμένο σχέδιο καταστατικού, βυσιωμένο στις θέσεις που υιοθετούσε η Εταιρεία. (Όπως χαρακτηριστικά τόνιζαν «... επί τη βάσει τούτων συντάχθη το κατωτέρω σχέδιον καταστατικού». Βλέπε: (στο ίδιο, σ. 211). Εκεί (στο σχεδ. καταστατ.), λοιπόν, γίνεται σαφές ότι οι «περί ων ο λόγος» Τράπεζες στην ουσία ήταν ... η εξής μία: Η Τράπεζα δε αυτή δεν ήταν άλλη από την Εθνική. Στο άρθρο 12, έτσι, δεν τηρούνται ούτε τα προσήματα, ονοματίζεται η Τράπεζα και διαβάζουμε συνακόλουθα ότι το Διοικητ. Συμβούλιο του «Πιστωτ. συνδέσμου» (όπως αποκαλείται ο πιστωτ. συνεταιρισμός στο σχέδιο) έχει, μεταξύ των αρμοδιοτήτων του και τη διαχείριση των εταιρικών υποθέσεων και, στο πλαίσιο αυτό, μεταξύ άλλων: «...δέχεται τας χρηματικές καταθέσεις των μελών εκδίδον... και καταθέτον τα εκ των καταθέσεων τούτων εισπραττόμενα ποσά εις την Εθνικόν Τράπεζαν» (Βλέπε: Στο ίδιο, σ. 215). Είναι προφανές ότι, δια του προτεινομένου τυποποιημένου καταστατικού, η ΕΤΕ αποκτούσε ένα πρόσθετο δίκτυο πρακτορείων άντλησης καταθέσεων επιτοκίως, απαλλασσόμενη μάλιστα των λειτουργικών εξόδων, αφού οι συνεταιρισμοί θα αποτελούσαν, στην ουσία, ενδιάμεσους αποταμιευτικούς – πιστωτικούς φορείς.

Επιπρόσθετα ως σημειωθεί, αν και είναι κάτι που καθόλου δεν μας εκπλήσσει, αφού κινείται στην προαναφερθείσα λογική, της οποίας δεν αποτελεί παρά απλή προέκταση, ότι ανιχνεύουμε στο ίδιο άρθρο (άρθρο 12), επίσης, τα σπέρματα του ετεροκαθορισμού των συνεταιρισμών. Ειδικότερα βρίσκονται ήδη εδώ οι ρίζες του φαινομένου που επρόκειτο να εξελιχθεί σε μοχλό υπονόμευσης του συλλογικού δανεισμού (με τη δυναμική χρήση από την ΕΤΕ της ρήτρας «άνευ διζήσεως»). Πρόκειται για την προβλεπόμενη ήδη στο σχέδιο καταστατικού (περίπτωση ια' του άρθρου 12) δυνατότητα για αναζήτηση εκ μέρους της ΕΤΕ των οφειλόμενων απ' ευθείας από τους πιστούχους – μέλη του συνεταιρισμού, με παράκαμψη του νομικού προσώπου και του Δ.Συμβουλίου του Συνεταιρισμού (της ΕΤΕ στρεφόμενης κατ' αυτών ως πρωτοφειλέτων και όχι κατά του, κατά το σύστημα του συλλογικού δανεισμού, πρωτοφειλέτη, δηλαδή του πιστωτικού συνεταιρισμού ως νομικού προσώπου). Βλέπε: «Περί ιδρύσεως αγροτικού πιστωτικού συνεταιρισμού...», ό.π., σ. 216 (όπου και το άρθρο 12, περίπτωση ια' του Σχ. Καταστ.). Φαίνεται, τελικά, πως δεν πρέπει να θεωρείται συμπτωματικό το ότι, μερικούς μήνες νωρίτερα, ο Σπ. Χασιώτης διατύπωνε, χωρίς περιστροφές, τη λογική του «τραπεζοτροπισμού» που διατρέχει τις προτάσεις αυτές της Ελλ. Γεωργικής Εταιρείας, σε μια προσπάθεια «κωδικοποίησης» των απαντήσεων προς «τους κ.κ. Αρ. Μουράτογλου και Σ. Ιασεμίδην» Έγραφε λοιπόν σχετικά, κλείνοντας στην ουσία τον επί μήνες διάλογο από των στηλών της 'Θεσσαλίας' και των 'Νέων Γεωπονικών': «...Λύναται χάριν

Απεναντίας, στην άλλη όχθη, υπάρχουν σαφείς τάσεις κρατοτροπισμού και αυξημένες προσδοκίες για εντονότερη κρατική παρουσία στο, υπό διαμόρφωση, σύστημα συνεταιριστικής πίστης. Ο Σωκράτης Ιασεμίδης με περισσότερο έκδηλο τρόπο⁴⁹⁸ και ο Αριστείδης Μουράτογλου⁴⁹⁹ (εκφράζοντας αυτός ένα πιο ήπιο κρατοτροπισμό) θεωρούν αναγκαία και την κρατική οικονομική συνδρομή. Πιστεύουν συγκεκριμένα, πως, πέρα από τη συμβολή του στο επίπεδο της θεσμικής συγκρότησης και των κινήτρων, το Κράτος, και όχι οι Τράπεζες⁵⁰⁰, ήταν αυτό που όφειλε να αναλάβει, τουλάχιστον κατά τα πρώτα χρόνια,

*οικονομίας ν' ανατεθή αυτή (σ. η διαχείριση των «γεωργικών ταμείων») εις εγκατεστημένην ήδη Τράπεζαν και προτιμώμεν το γε νυν έχον την Εθνικήν, ης θ' αποτελεῖ ἴδιον παράρτημα με ἰδιαίτερον οργανισμόν. ἀλλὰ δια λογαριασμόν πάντοτε τοῦ προτεινομένου Γεωργ. Ταμείου, εφ' ὀρισμένους ποσοστοίς ἐπὶ των τόκων των μικροδανείων ὑπὲρ τῆς Εθνικῆς Τραπεζῆς δια τα ἐξόδα ὡς και δια μικρὸν αὐτῆς κέρδος» και συνέχισε, δίνοντας ἀπάντηση στο κρίσιμο ἐρώτημα: «Ποιοὶ και πὼς θα προσδιορίζωσι τους πιστούχους;», με τα ἐξῆς, ἀποκαλυπτικά για τους πραγματικούς στόχους του προτεινόμενου σχεδίου: «...Τα ἰδιαίτερα και ἐντὸς των αὐτῶν ὑποκαταστημάτων τῆς Εθνικῆς Τραπεζῆς λειτουργήσονται πρακτορεία (σ. του Γεωργ. Ταμείου) ... θα ἔχωσι κατάλογο των καταβαλλόντων ἀνελλιπῶς... Περὶ του βαθμοῦ ὁμως τῆς πίστεως ἐκάστου των ἀτόμων θα ἀποφαίνονται συμβούλια ἄμισθα ἐξ ἐντίμων πολιτῶν ἐκλεγομένων ὑπὸ τῆς κατὰ τόπους τραπεζικῆς υπηρεσίας...». Βλέπε: Σπ.ΧΑΣΙΩΤΟΥ, «Περὶ Γεωργικῆς Τραπεζῆς - Ἀπάντησις του κ. Σ.Χασιώτου εις τους κ.κ. Μουράτογλου και Σ. Ιασεμίδην», *Τα Νέα Γεωπονικά*, περιόδ. Β', ἔτος 5^{ον}, ἀρ. τ. 60, [σ. 945-954], Δεκέμβριος 1910, σ. 952.*

⁴⁹⁸ Οι ἀπόψεις του Ιασεμίδη (ἀλλὰ και των περὶ την «Κοινωνιολογικὴ Ἐταιρεία») ὡς προς τα συναφῆ θέματα διέφεραν ουσιαστικῶς ἀπὸ ἐκείνες που ἐξέφραζαν οι περὶ την Ἑλληνικὴ γεωργικὴ Ἐταιρεία. (Οἱ τελευταῖοι ἔβλεπαν το δικτυο τῆς συνεταιριστικῆς πίστης σε ἓνα ρόλο συμπληρωματικὸ και διαμεσολαβητικὸ). Ἀντίθετα και παρὰ τις αιτιάσεις ὡσον ἀμφισβητούσαν τις προθέσεις και τις προτάσεις του Παπαναστασίου, «...και παντὸς εισηγητοῦ του καινοῦ αὐτοῦ δαιμονίου...», ο μόνος δρόμος εἶναι, κατὰ τον Ιασεμίδη, αὐτὸς που δείχνει «...η παγκόσμιος πείρα και η κρατούσα ἀντίληψις περὶ τῆς υποχρέωσης του κράτους προς ἴδρυσιν γεωργικῶν τραπεζῶν, προικοδοστούμενων, ἐπιχορηγοῦμένων και διοικουμένων μάλιστα παρ' αὐτοῦ...». (Βλέπε: Σ.ΙΑΣΕΜΙΔΗ, *Ἡ Γεωργικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα, 1928, σ. 12.

⁴⁹⁹ Σχετικὰ με τις ἐπὶ του θέματος ἀπόψεις του Μουράτογλου, ἐκτὸς ἀπὸ ὅσα ἤδη ἔχουν ἀναφερθεῖ, βλέπε και: «Γεωργικὴ Τράπεζα - Ἡ γνώμη του κ. Ἀρ. Μουράτογλου», *Τα Νέα Γεωπονικά*, περ. Β', ἔτος 5^{ον}, ἀρ. τευχ. 55, Ἰούλιος 1910, ἰδίως σ. 865-866.

⁵⁰⁰ Πάγια θέση ὡσον, ὅπως ο Ιασεμίδης και γενικότερα οι «Κοινωνιολόγοι», εἶχαν δεχθεῖ την ἐπίδραση ρευμάτων τῆς γερμανικῆς οικονομικῆς επιστήμης, που ἔτειναν στην υιοθέτηση του κρατικὸυ παρεμβατισμοῦ στην οικονομία (βλ. σχετικὰ: Μιχ. ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Ο Ἀλ. Παπαναστασίου ὡς οικονομολόγος», ὡπως δημοσιεύεται [σ. 329-334] στον τόμο Γ.Μαυρογορδάτος - Χρ. Χατζηιώσηφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός ἐκσυγχρονισμός*, Ἡράκλειο: Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης 1988, ἰδίως σ. 330-333) ἦταν πως ἀπὸ την πλευρὰ του κερδοσκοπικοῦ ἰδιωτικοῦ κεφαλαίου δε θά'πρεπε να ἀναμένεται καμία μέριμνα. Ἀπέναντι μάλιστα στη γνωστὴ θέση τῆς Ἑλλ. Γεωργ. Ἐταιρείας, κατὰ την οποία τα απαιτούμενα προς συγκρότηση ἀγροτοπιστωτικοῦ δικτύου κεφάλαια «...πρέπει να ἐξευρεθῶσι δια δανείων παρεχομένων ὑπὸ πιστωτικῶν ἰδρυμάτων τῆς χώρας», (βλέπε: «Περὶ ἰδρύσεως ἀγροτικῶν πιστωτικῶν συνεταιρισμῶν ἐν Ἑλλάδι», ὁ.π., σ. 208), ο Ιασεμίδης πρόβαλε τις σοβαρὲς του ἀντιρρήσεις καθὼς πίστευε πως ἦταν πέραν πάσης ἀμφιβολίας, ὡπως ἔγραφε χαρακτηριστικὰ, «...ὅτι δεν εἶναι δυνατόν ἰδιωτικὰ τράπεζαι, ὡσον και ἀν ἐπιζητοῦν να προσλάβουν κοινωφελὴ χαρακτήρα, ν' ἀναλάβουν να

σημαντικό μέρος του τεράστιου οικονομικού βάρους που θα απαιτούσε η προώθηση των ρυθμιστικών παρεμβάσεων και ο εκσυγχρονισμός των γαιοκτητικών σχέσεων. Ακόμα περισσότερο, μάλιστα, όταν, στην ελληνική περίπτωση, δεν υπήρχε ακόμα, όπως συνέβη σε παρόμοια εγχειρήματα άλλων χωρών, η απαραίτητη για την υλοποίηση ευρύτατων αγροτικών μεταρρυθμίσεων υποστήριξη ενός ισχυρού αγροτοπιστωτικού συστήματος μαζικού (και συλλογικού συνήθως) δανεισμού.⁵⁰¹

*ενασχόσουν με την αρμόζουσα δια την προαγωγή της γεωργίας ανιδιοτέλειαν την γεωργική πίστιν και το συναφές προς αυτήν έργον δια τον απλούστατον λόγον, διότι δεν είναι δυνατόν να παραβλέψουν το συμφέρον των μετόχων των, το οποίον είναι να αποδώσουν εις αυτούς όσον το δυνατόν μεγαλύτερα κέρδη...» (Βλέπε: Σωκρ. ΙΑΣΕΜΙΔΗ, *Η Γεωργική Τράπεζα της Ελλάδος*, Αθήναι, 1928, σ. 9). Εξηγούσε δε, στη συνέχεια, πως ακόμα και αν μπορούσε να υπάρξει, χάριν της γεωργίας, παρέκκλιση από τον κύριο σκοπό των ιδιωτικών τραπεζών, τούτο δε θα γίνει «...επί μακρόν χρόνον και εις επαρκή δια τας ανάγκας των γεωργών έκτασιν...» (στο ίδιο, σ. 9).*

⁵⁰¹ Τούτο ήταν και το ζητούμενο άλλωστε, όπως δε τόνιζε και ο Ιασεμίδης, στα πλαίσια του προαναφερθέντος διαλόγου του με τον εκπροσωπούντα την «άλλη άποψη» Χασιώτη: Το ζήτημα δεν ήταν η οικοδόμηση ενός αγροτοπιστωτικού συστήματος που θα καλύπτει αριθμό αγροτών περίπου ίσο με τους ήδη πιστούχους της ΕΤΕ, αλλά «...αν θα επεκταθώσι εις περισσότερους των όσους σήμερα περιλαμβάνει εκ των γεωργών ο μικρός κατάλογος των εν ταις επαρχίαις υποκαταστημάτων της Εθνικής Τραπέζης». (Βλέπε: Σωκρ. ΙΑΣΕΜΙΔΗ, «*Γεωργική Τράπεζα*» [άρθρο που πρωτοδημοσιεύτηκε στην εφ. 'Θεσσαλία' της 9^{ης} Μαρτίου 1910] όπως αναδημοσιεύεται [σσ. 867-869] στα *Νέα Γεωπονικά*, περ. Β', έτος 5^ο, αρ. τευχ. 55, Ιούλιος 1910, σ. 868).

Βέβαια, λίγο αργότερα, όταν υπό το βάρος των συρρέοντων προσφυγικών ρευμάτων θα καταστεί αναγκαία η επιτάχυνση των εκσυγχρονιστικών μεταρρυθμίσεων, ο Ιασεμίδης (και οι ομοϊδεάτες του) θα θεωρήσουν, εκλαμβάνοντας την επιθυμία τους ως πραγματικότητα, ώριμες τις συνθήκες, ή, πάντως ότι, θα ήταν εφικτό να «εκβιάσουν» τις εξελίξεις, με στόχο την «εκ των άνω» κατά την έκφραση του Ιασεμίδα, (Βλέπε: Σ.ΙΑΣΕΜΙΔΗ, *Η Γεωργική Τράπεζα της Ελλάδος*, ό.π., σ.10-11) εξάπλωση του δικτύου συλλογικού δανεισμού. Πρότειναν δε την συμπλήρωση και ολοκλήρωση της «πυραμιδοειδούς» δομής του συστήματος με την Κεντρική Συνεταιριστική «Γεωργική Τράπεζα» στην κορυφή του. Το κύριο εγχείρημα των υποστηρικτών αυτής της άποψης όπως, συνοπτικά διατυπωμένο, το εξέφραζε ο Ιασεμίδης ήταν πως αυτή η «εκ των άνω» παρέμβαση θα προωθούσε τις διαδικασίες για την ολοκλήρωση της δευτεροβάθμιας οργάνωσης με τη διεύρυνση του περιορισμένου, πράγματι, δικτύου, καθώς θα συμπεριλαμβάνοντο όπως υποστηριζόταν «...και τινες ενώσεις των οποίων το δίκτυον δύναται η Γεωργική Τράπεζα να συμπληρώση» (Βλέπε: Σ.ΙΑΣΕΜΙΔΗ, *Η Γεωργική Τράπεζα της Ελλάδος*, ό.π., σ. 11).

Εκείνο που, ως φαίνεται, δεν είχε επαρκώς εκτιμηθεί ήταν πως η απόσταση που έπρεπε να διανυθεί, μέχρι να επιτευχθεί ακόμα και κατά προσέγγιση το πυραμιδικό τύπου μοντέλο που αυτοί είχαν κατά νουν (του γερμανικού, κυρίως, τύπου αλλά έστω και του της αυστριακής εκδοχής της «κόλουρης» πυραμίδας), ήταν τεράστια.

Έτσι παρά τις προσπάθειες των Παπαναστασίου - Ιασεμίδα και αρκετών συνεργατών και ομοϊδεατών τους (που καλύπτουν φάσμα πολύ ευρύτερο της Κοινωνιολογικής Εταιρείας) το όραμα αυτό δε θα υλοποιηθεί. Το αίτημα της δημιουργίας μιας Κεντρικής Αγροτικής Συνεταιριστικής Τράπεζας στην υπηρεσία των οργανώσεων (α' και β' βαθμού) συλλογικού δανεισμού των αγροτών θα παραμείνει για πολλές δεκαετίες ανεκλήρωτο. Ο Παπαναστασίου, μάλιστα, θα συγκρουσθεί με το Βενιζέλο ακριβώς πάνω στο θέμα του χαρακτήρα της Αγροτικής Τράπεζας η οποία, όπως επιγραμματικά σημειώνει ο Καλαφάτης: «...αν και

Δεν πρέπει, τέλος να διαφεύγει της προσοχής μας πως, ανεξάρτητα από ό,τι γενικότερα ίσχυε, ειδικά στα της διευθέτησης των αγροτοπολιτιστικών προβλημάτων, ο κρατοτροπισμός, ίσως και ο κρατοκεντρισμός ακόμα, είχε βρει στην Ελλάδα, από τις αρχές ήδη της δεύτερης δεκαετίας του Κ' αιώνα, ευρύτερο ακροατήριο. Δε μοιάζει καθόλου τυχαίο, λοιπόν, το ότι σε πόρισμα του Β' Πανελληνίου, Γεωργίας Βιομηχανίας και Εμπορίου, Συνεδρίου Πατρών, μεταξύ άλλων, διαβάζουμε ότι ως προς τη γεωργική πίστη «...το Συνέδριο απεφώνησε ότι το Κράτος δέον να ιδρύση Κεντρικόν Γεωργικόν Ταμείον, πιστωτικά εταιρικά ταμεία κατά νομαρχιακάς περιφέρειας και ανάλογα κατά μικροτέρας τοπικάς αγροτικάς περιφέρειας...».⁵⁰²

υπήρξε προσωπικό του επίτευγμα (σσ. του Παπαναστασίου) θα κινηθεί σε κατευθύνσεις πέρα από εκείνες που διέβλεπε ο ίδιος. Στα χρόνια που ακολουθούν, καθώς εντείνεται η αυταρχικότητα του αστικού καθεστώτος, ο Α. Παπαναστασίου θα γίνει σφοδρός πολέμιός της» Βλ. Θαν. ΚΑΛΑΦΑΤΗ, «Α. Παπαναστασίου – Θεωρία και Πράξη», *Ε-Ιστορικά*, τομ. 11^{ος}, τευχ. 103 (σσ. 18-23), 4 Οκτωβρίου 2001, Αθήνα: 'Ελευθεροτυπία', 2001, σ. 23.

Ο Σίδερης, επίσης, θα τονίσει ότι η προσπάθεια του Παπαναστασίου συνάντησε πολλές αντιδράσεις. Όπως γράφει χαρακτηριστικά: «...Ουχί δ'όλιγα αντιδράσεις παρουσιάστησαν κατ'αυτό...» Α.Δ. ΣΙΔΕΡΙ, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξαν εκατονταετίαν (1833-1933)*, Αθήνα: εκδ. Παπαδογιάννη, 1934, σ. 268.

⁵⁰² «Το πόρισμα του Γεωργικού Συνεδρίου Πατρών επί του γεωργικού θέματος – Περί αγροτικής ασφαλείας. Περί γεωργικής πίστεως. Περί γεωργικών Συνεταιρισμών», όπως δημοσιεύεται (σσ. 1046-1049) στα *Νέα Γεωπονικά*, περίοδ. Β', έτος 6^{ος}, αριθμ. τευχ. 66, Ιούνιος 1911, σ. 1048.

Είναι επίσης ενδεικτικό ότι και σε άλλο σημείο γίνεται ακόμα πιο έκδηλη (με ευθεία αναφορά και στο αυστριακό μοντέλο) η κρατικοκορπορατιστική αντίληψη καθώς τονίζεται ότι στο μέτρο που «...παρ'ημίν ελλείπει το πνεύμα του συνεταιρισμού...» πρέπει, όπως συμβαίνει και σε άλλες χώρες (π.χ. Αυστρία) έτσι και στην Ελλάδα «...να ιδρυθώσι τοιοῦτοι τοπικοί γεωργικοί συνεταιρισμοί υποχρεωτικῶς δια πάντας τους μετερχομένους γεωργικά και κτηνοτροφικά επαγγέλματα (Νομοσχέδιον Αυστρίας Rolsberg, 5 Νοεμβρίου 1896... και πρακτικά Διεθνούς Γεωργικού Ινστιτούτου Ρώμης 1905)». Βλέπε: «Το πόρισμα...», *ό.π.*, σ. 1048.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

«ΤΟ ΩΣΤΙΚΟ ΚΥΜΑ» ΤΗΣ ΣΥΓΚΥΡΙΑΣ

4.1. Η συγκυρία του αστικού εκσυγχρονισμού και της «ανόρθωσης»

4.1.1. Εισαγωγικές Επισημάνσεις

Αναφέραμε ήδη ότι οι φορείς της κρατικής εξουσίας τοποθετήθηκαν με διαφορετικό τρόπο, ανάλογα με τη μορφή του Κράτους και την κοινωνικοοικονομική συγκυρία, απέναντι στο συνεταιριστικό θεσμό.

Σε αρκετές χώρες του κόσμου η αστική τάξη και οι διαταξικές συμμαχίες, που συγκροτήθηκαν υπό την ηγεμονία της, επέδειξαν ενδιαφέρον, ιδίως στο πρώτο ξεκίνημα του θεσμού, για τους συνεταιρισμούς.⁵⁰³ Σε ορισμένες περιπτώσεις υποχρεώθηκαν, στην πορεία, σε τακτικούς ελιγμούς⁵⁰⁴, υπαγορευόμενους και από τις νέες συνθήκες που δημιούργησε η επέκταση των συνεταιρισμών, τούτο παρατηρήθηκε, όμως, ιδίως σε τομείς όπου οι συνεταιριστικές οργανώσεις λειτούργησαν ανταγωνιστικά ως προς τους εμπόρους και τους βιομηχάνους.

⁵⁰³ Βλέπε σχετικά και ΠΑΒΔΕΛΙΔΗ, «Κριτική ανάλυση του νέου νόμου "περί γεωργικών συνεταιρισμών"», στο περιοδικό *Οικονομία και Κοινωνία* τευχ. 3, 1979. Εξάλλου, είναι παρατηρημένο πως οργανώσεις, όπως οι συνεταιρισμοί, οι οποίες δημιουργήθηκαν το 19ο αιώνα από τα στρώματα τα εργατικά που επιζητούσαν μεγαλύτερη ασφάλεια από όση εύρισκαν στο καθαρά φιλελεύθερο Κράτος, προκειμένου να προφυλαχτούν, αντιμετωπίζοντας τις υφέσεις και τις εξάρσεις της οικονομίας, ξεπεράστηκαν από τους πολιτικούς, συντηρητικούς και φιλελεύθερους, τον Bismarck και το Loyd George, που επιδίωξαν να παρέχουν ασφάλεια μέσω του κράτους. Βλέπε: Ο' SALLIVAN, Παρέμβαση στα πλαίσια συζήτησης κατά το Διεθνές Συμπόσιο: *Το μέλλον των μη κολλεκτιβιστικών θεσμών στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ*, Αθήνα: ΚΠΕΕ, Μάιος, 1981, σ. 275.

⁵⁰⁴ Παράβαλε και τη σχετική επισήμανση του Γ. ΚΑΤΗΦΟΡΗ, *Η νομοθεσία των βαρβάρων*, ό.π., σ. 12.

Στην ελληνική περίπτωση βλέπουμε το κράτος, στην πρώτη περίοδο του «ανορθωτικού» βενιζελισμού, να ενθαρρύνει την ανάπτυξη των συνεταιρισμών και μάλιστα των πιστωτικών. Οι περισσότεροι δε από αυτούς, οι οποίοι ήταν υπέρμαχοι του συνεταιριστικού θεσμού, ως του μόνου ικανού να προσφέρει λύση στα αγροτοπιστωτικά προβλήματα, απευθύνονταν στο κράτος και ζητούσαν, όπως είδαμε, τη δική του παρέμβαση, ώστε να προωθηθεί ο θεσμός. Θεωρούσαν ότι τούτο έπρεπε να πάρει τις απαραίτητες πρωτοβουλίες, προκειμένου να επιταχυνθεί η θεσμοθέτηση κατάλληλων θεσμικών σχημάτων στο οικονομικό πεδίο, που θα μπορούσαν να διευκολύνουν την άσκηση της αγροτικής πίστης.

Αλλά και από την πλευρά των νέων πολιτικών στελεχών, που διαχειρίζονται τα της κρατικής εξουσίας, φαίνεται ότι υπήρχε, κατά τη πρώτη φάση του βενιζελισμού (1910-15), η απαιτούμενη ετοιμότητα για να ενθαρρυνθεί η ανάπτυξη των συνεταιρισμών. Το γεγονός φυσικά δεν παραξενεύει, αφού στη φάση αυτή το κόμμα του Βενιζέλου, επιζητεί την κοινωνική ειρήνη και οι συνεργατικοί θεσμοί ήταν συμβατοί προς την επίδιωξη αυτή.

4.1.2. Οι νέες πολιτικές δυνάμεις στο προσκήνιο

Οι νέες πολιτικές δυνάμεις, που ήρθαν να πλαισιώσουν το βενιζελισμό και που εκπροσωπούσαν ευρύτερο φάσμα απόψεων⁵⁰⁵, περιλάμβαναν στους κόλπους τους, τους περισσότερους και σημαντικότερους από τους εγχώριους σκαπανείς των συνεταιριστικών αγροτοπιστωτικών ιδεών. Δεν είναι, φαίνεται, τυχαίο το γεγονός ότι, σε μια σειρά από συνέδρια παραγωγικών τάξεων, που διοργανώνονται μετά το 1909, εκείνοι που πρωτοστατούν υπέρ της συνεταιριστικής αγροτοπιστωτικής οργάνωσης είναι «βενιζελικοί»⁵⁰⁶ ή σύμμαχοι του

⁵⁰⁵ Βλέπε: Ν. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, «Ο Βενιζέλος και ο συνταγματικός εκσυγχρονισμός της χώρας», Εφημερίδα 'Η Αυγή' (αφιέρωμα: Ο Βενιζέλος και η εποχή του) της 6-4-1986.

⁵⁰⁶ Ο Σπ. ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ (Άγις Θέρος), βουλευτής των Φιλελευθέρων, ζητούσε από το βήμα του Γ' Συνεδρίου Γεωργίας - Βιομηχανίας - Εμπορίου του Βόλου (Σεπτέμβριος 1912), την ίδρυση Κεντρικής Γεωργικής τράπεζας που θα παρείχε δάνεια στα γεωργικά πιστωτικά ταμεία. Βλέπε: εφημερίδα 'Θεσσαλία' 13-9-1912.

βενιζελισμού.⁵⁰⁷ Από τους τελευταίους οι «Κοινωνιολόγοι» ήταν, αναμφίβολα, εκείνοι που είχαν τη μεγαλύτερη ετοιμότητα να συνεισφέρουν, με τις απόψεις τους, στην κατάθεση συγκροτημένης πρότασης σχετικά με τα συνεταιριστικά⁵⁰⁸, αλλά και ειδικότερα τα αγροτοπιστωτικά συνεταιριστικά, προβλήματα.⁵⁰⁹

Ο ρόλος, άλλωστε, που επιφύλασσαν οι ίδιοι στους εαυτούς τους, ήταν εκείνος των πρωτοπόρων, που τις καινοτόμες ιδέες τους οι άλλοι, αργά ή γρήγορα, θα αναγκάζονταν να ακολουθήσουν. «*Ημείς θα βαδίζωμεν πάντα προς τα εμπρός και όταν θα ωριμάζουν οι ιδέες θα τις εφαρμόζετε εσείς*»⁵¹⁰, έλεγε ο Παπαναστασίου απευθυνόμενος στο Βενιζέλο και φαίνεται ότι και ο τελευταίος αυτός στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1910, αξιοποιούσε αυτόν τον ιδιαίτερο ρόλο των «κοινωνιολόγων» συνεργατών του.⁵¹¹ Είναι πανθομολογούμενο και δεν

⁵⁰⁷ Ήδη από το Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Γεωργίας Βιομηχανίας και Εμπορίου, όπου υπήρξε έντονη η παρουσία βενιζελικών διανοουμένων και στελεχών της ομάδας των «κοινωνιολόγων» είχαν υιοθετηθεί, στο εγκριθέν ψηφίσμα σημεία όπως το 17° (για την λήψη μέτρων περί κτηματικού βιβλίου) απαραίτητου για την ανάπτυξη της αγροτικής πίστης), το 22° (για σύσταση αγροτικής και κτηματικής τράπεζας) και το 23° (για κανονισμό με νόμο των σχέσεων των αγροτών και αστικών συνεταιρισμών). Η διατύπωση του 23ου σημείου του ψηφίσματος παρουσιάζει ομοιότητες με την ανάλογη θέση, που περιλαμβανόταν στο Υπόμνημα της Κοινωνιολογικής Εταιρίας προς το Στρατιωτικό Σύνδεσμο με τίτλο: «*Τι πρέπει να γίνη*» (Βλέπε το υπόμνημα αυτό στο: Αλ. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, *Πολιτικά Κείμενα* (Μελέτες - Λόγοι - Άρθρα), επιμέλεια Ξ. Λευκοπαρίδης, Μέρος Α', σ. 43, Αθήνα χ.χ.). Τα σημεία 17°, 22° και 23° του ψηφίσματος περιέχονται και στο τεύχος Α. Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Γεωργίας, Βιομηχανίας και Εμπορίου, εν Αθήναις, 1909, σ. 10

⁵⁰⁸ Όπως επισημαίνει ο Μ. ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΣ, αναφερόμενος στον σημαντικότερο των «Κοινωνιολόγων», τον Αλ. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ: «*οι φάκελλοι 125-131 του Αρχείου του είναι γεμάτοι από σχετικές σημειώσεις. Βλέπε. π.χ. Φακ. 126, φυλλάδιο 92 (Συνδρομή του κράτους υπέρ των συνεταιρισμών), φακ. 126, φυλλάδιο 122 (Σοσιαλδημοκρατία και Συνεταιρισμοί), φακ. 127 φυλλάδιο 151 (Συνεταιρισμοί Αμπελοουργών). Ακόμη το υλικό στο φακ. 128, φυλλάδια 225-249, την 37σέλιδη πραγματεία του «Πολιτεία και αγροτικοί συνεταιρισμοί» (φακ. 129 φυλλάδιο 275) και τα *Περί αγροτικού ζητήματος και συνεταιρισμών παραγωγών*. (φακ. 130, φυλλάδιο 314). Βλέπε: Μιχ. ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου ως οικονομολόγος», όπως περιέχεται [σσ. 95-111] στο: Μιχ. ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Πολιτική Οικονομία και Έλληνες διανοούμενοι*, Αθήνα: 'Τυπωθήτω', 1999, σ. 104. Παράβαλε και: Θαν. ΚΑΛΑΦΑΤΗ, «Α. Παπαναστασίου: Θεωρία και πράξη», στο *Ε-Ιστορικά* (ένθετη έκδοση εφημ. *Ελευθεροτυπία*), τόμος 11, τευχ. 103, 4/10/2001, σσ. 18-23.*

⁵⁰⁹ Εκτός από τους γνωστότερους (Παπαναστασίου, Μυλωνά κλπ.), και άλλοι λιγότερο γνωστοί, αλλά επίσης δραστήριοι, όπως ο Θ. Κουτούπης, προπαγανδίζουν υπέρ των συνεταιρισμών «*αγροτικής πίστεως*» και των αγροτικών τραπεζών τύπου Raiffeisen. Βλέπε την εισήγηση Θ. Κουτούπη, ιδρυτικού μέλους της Κοινωνιολογικής Εταιρίας και βουλευτή, στα Πρακτικά Συνεδριάσεων, του Α' Παμμαθησιακού Γεωργικού Συνεδρίου, Εν Καλάμαις 1912, σσ. 51-53.

⁵¹⁰ Βλέπε: Α. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, *ό.π.* Μέρος Β', σ. 583. *Πολιτικά Κείμενα*.

⁵¹¹ Όπως σημείωνε ο Αλ. Παπαναστασίου σε άρθρο του για τον Ελ. Βενιζέλο: «*Ακούραστος, αγήραστος, είσπλαγχος αντίληψις τον βιοηθία να δέχεται εγκόλως νέας εντυπώσεις και νέας ιδέας μέχρι βαθμού ακιστεπύτου*». Βλέπε: *Νέα Ελλάς*, 16 Δεκεμβρίου 1915.

χρειάζεται να επιμείνουμε περισσότερο ότι η υπό τον Παπαναστασίου πολιτική και επιστημονική ομάδα προώθησε, συστηματικά, την κοινωνική λειτουργία του Κράτους την περίοδο αυτή.⁵¹² Ιδιαίτερος ο Αλ. Παπαναστασίου, μετέπειτα αρχηγός τους, γράφει ο Βεντήρης: «Θα παραμείνει εις την νεοελληνικήν ιστορίαν ως απόδειξις της ακτινοβολίας και της επιβολής των ιδεών, όταν αυτοί εμφανίζονται μετά τόλμης, μετά πείσμονος συνεχείας και μετά πραγματικής επιστήμης, έστω και αν το περιβάλλον όπου μεταδίδονται δεν είναι τελείως πρόσφορον δια την πραγματοποίησίν των».⁵¹³ Ο κομματικός σχηματισμός⁵¹⁴, λοιπόν, που προέκυψε από τη θεωρητική δουλειά των «Κοινωνιολόγων» ήταν φυσικό να επιφορτισθεί, τόσο στην Α' όσο και στη Β' Αναθεωρητική Βουλή, σημαντικό μέρος από το βάρος της προσπάθειας για την προώθηση των νομοθετικών ρυθμίσεων. Ρυθμίσεων που επρόκειτο να έχουν επιπτώσεις στην τότε χαρασσόμενη πολιτική (οικονομική και κοινωνική) του βενιζελισμού⁵¹⁵, ιδιαίτερα μάλιστα όταν αυτή αφορούσε σε προβλήματα του αγροτικού τομέα. Έτσι τόσο κατά τις συζητήσεις, στη Βουλή, πάνω σε μεγάλα θέματα αγροτικής πολιτικής⁵¹⁶, όσο και κατά την προετοιμασία και επεξεργασία των πολύ σημαντικών για τον αγροτικό

⁵¹² Βλέπε: Αλεξάνδρου ΣΒΩΛΟΥ, «Η Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδος», *Τα Ελληνικά Συντάγματα, 1822-1952*, επιμ. Λ. Αξελός, Αθήνα: Στοχαστής, 1972, σ. 46.

⁵¹³ Γ. ΒΕΝΤΗΡΗ, *Η Ελλάς του 1910-20*, β' έκδοση, Αθήνα, 1970, σ. 37.

⁵¹⁴ «Το εύριθμον τούτο Κόμμα», γράφει για το Λαϊκό Κόμμα της εταιρίας ο Τριανταφυλλόπουλος, «απετέλεσε την αριστεράν της ανορθωτικής δράσεως, ήτις εις τα όμματα του κόσμου μετά την εμφάνισιν του Βενιζέλου είχαν ενσωματωθεί εις το κόμμα των Φιλελευθέρων».
Βλέπε: Κ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Πρόλογος» στο Αλ. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, *Πολιτικά Κείμενα, ό.π., Μέρος Α'*, σ. 17'.

⁵¹⁵ «Και επειδή η πολιτική αυτή ευρίσκειτο εγγύτατα προς την προγραμματισθείσαν ήδη υπό της Εταιρίας μεταρρύθμισιν, ιδρυτικά και άλλα μέλη αυτής μετά χαράς συνέβαλον διά της επιστημονικής αυτών πρωτοβουλίας επί των βασικωτέρων κοινωνικών νομοθετημάτων», σημείωνε ο Κ. Τριανταφυλλόπουλος. Στο ίδιο, μέρος Α', σσ. 13'-14'.

⁵¹⁶ Περίφημη υπήρξε η αγόρευση του Π. Αραβαντινού κατά την συζήτηση, στη Β' Αναθεωρητική Βουλή, σχετικά με το θέμα της αναθεώρησης του άρθρου 17 του Συντάγματος του 1864. Είπε μεταξύ άλλων ο εκ των ιδρυτικών μελών της Κοινωνιολογικής εταιρίας: «Ημείς θεωρούμεν τον θεσμόν της ιδιοκτησίας ως πεπαλαιωμένον εν πισι και γρηζονται ανακαινίσεως, αλλά δεν αρνούμεθα βεβαίως την έννοιαν της ιδιοκτησίας, όταν δε μαχώμεθα όπως δοθή η ιδιοκτησία εις τους αγρότας βεβαίως δεν αρνούμεθα την ιδιοκτησίαν». Βλέπε: «Αι αγορεύσεις του Ελληνικού Κοινοβουλίου, (1909-1956)», *Εθνικός Κήρυξ*, περ. Β', τομ. ΙΑ', σ. 504.

κόσμο νόμων: *Περί συμβατικού τόκου, τοκογλυφίας και αισχροκερδίας*⁵¹⁷ και *περί συνεταιρισμών*⁵¹⁸, οι εν λόγω βουλευτές έθεσαν τη σφραγίδα της πολιτικής και οικονομικής σκέψης της «Κοινωνιολογικής Εταιρίας».

4.2. Από τη ρευστότητα των θεσμικών μορφωμάτων στη θεσμική κρυστάλλωση

4.2.1. Πρώτα θεσμικά μορφώματα συλλογικού δανεισμού, πριν τις ανακατατάξεις (πληθυσμών και συνόρων) της περιόδου 1912-13

4.2.1.α. Οι πρόσφυγες από την Ανατολ. Ρωμυλία και η θεμελίωση του έργου της αποκατάστασής τους

Ο ίδιος ο Αλεξ. Παπαναστασίου, που πρωτοστάτησε στην επίλυση του Θεσσαλικού και τους αγώνες που οδήγησαν στην ανάληψη της πρώτης αυτής σοβαρής μεταρρυθμιστικής προσπάθειας, συνδέει (προλογίζοντας το κλασσικό βιβλίο του Νοταρά για τους πρόσφυγες), ευθέως, το μεταρρυθμιστικό έργο με την υλοποίηση του στόχου της προσφυγικής αποκατάστασης. Αυτός, αφού αντιδιαστέλλει το μεγάλο αυτό πληθυσμιακό κύμα από προγενέστερες ελεύσεις προσφύγων (κατά τον 19^ο αιώνα), θα επισημάνει την οξυτήτα του συγκεκριμένου προβλήματος, ένεκα της προσφυγής εις την «*Ελλάδα των εκ Βουλγαρίας*

⁵¹⁷ Ο Αλ. Μυλωνάς, προετοίμασε το έδαφος για το Νόμο αυτό στο περιοδικό της Εταιρίας, όπως και για εκείνον περί συνεταιρισμών 602/1914). Βλέπε: Κ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Πρόλογος...», ό π., Μέρος Α' σ. ιγ'.

⁵¹⁸ Ο Θ. Κουτούπης συμμετείχε στην αρμόδια επιτροπή βουλευτών, η οποία επεξεργάστηκε το Νομοσχέδιο «περί συνεταιρισμών», (είχε παραπεμφθεί σε αυτήν από την 30η Σεπτεμβρίου 1914). Βλέπε σχετικά: Εφημερίδα των συζητήσεων της Βουλής, 30 Σεπτεμβρίου 1914, σ. 261. Ας σημειωθεί, επιπρόσθετα, ότι ο Θαλής Κοιτούπης, που ήταν γνωστός για τις φιλοσυνεταιριστικές του ιδέες, διατέλεσε (από το 1909) υφηγητής της πολιτικής οικονομίας στο Πανεπ. Αθηνών και υπήρξε ένας από τους ιδρυτές της Εταιρείας Κοινωνικών Επιστημών. Προερχόμενος από τις τάξεις των αξιωματικών του Πολεμ. Ναυτικού, απολάμβανε της εμπιστοσύνης των προσκείμενων στο «Στρατιωτικό Σύνδεσμο» (είχε διατελέσει, το 1909, και μέλος της Επιτροπής που διήρθησε το «Στρατιωτικό Σύνδεσμο»). Τούτος θεωρείται ότι, κατά κάποιο τρόπο, αποτελούσε συνδετικό κρίκο μεταξύ των «Κοινωνιολόγων» (στους οποίους ανήκε) και όσων ανήκαν στο «Σύνδεσμο» ή στη σφαίρα επιρροής του. Από το Σεπτέμβριο του 1913 δημοσιογραφούσε στην ημερήσια αθηναϊκή εφημερίδα «Νέα Ελλάς», της οποίας ήταν εκδότης-ιδρυτής. Βλέπε σχετικά: *Ελευθεροδράκη Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήναι, χ.χ., τόμ. 8^ο - σελ. 134 και τόμ. 9^ο - σελ. 717.

εκδιωχθέντων ομοεθνών»⁵¹⁹ και θα τονίσει την ανάγκη εγκατάλειψης της αποσπασματικής αντιμετώπισης του αγροτικού ζητήματος και συστηματοποίησης της ακολουθητέας πολιτικής. Συνεχίζει, μάλιστα, στο ίδιο κείμενο, τις επισημάνσεις του, τονίζοντας και τα εξής:

«...Ως εκ τούτου παρέστη ανάγκη να ληφθούν συστηματικά μέτρα, τα οποία συνεδύσθησαν και με την αποκατάστασιν των κολλήγων που ευρίσκοντο εις τα κτήματα, τα οποία εξησιμοποιήθησαν δια την εγκατάστασιν των εκ Βουλγαρίας προσφύγων. Ούτω τα πρώτα αποτελεσματικά μέτρα προς αποκατάστασιν κολλήγων συνδέονται με την εγκατάστασιν ομοεθνών προσφύγων».⁵²⁰

Ο καθηγητής Στεφανίδης, εξάλλου, έγκυρος μελετητής των γαιοκτητικών σχέσεων, θεωρεί τη μεταρρύθμιση αυτή του Γ. Θεοτόκη, του 1907, ως τη δραστικότερη μέχρι τότε⁵²¹ και το Θεσσαλικό Ταμείο, το οποίο αποτελούσε το θεσμικό εργαλείο που δημιούργησε ο σχετικός Νόμος ΓΣΒ/1907, ως «την πρώτην αξιόλογον προσπάθειαν επίλυσης του αγροτικού ζητήματος».⁵²² Ο ίδιος δεν θα διστάσει να υιοστηρίξει, επίσης, πως τα τότε ληφθέντα μέτρα οφείλοντο, κυρίως, στην εισροή πολλών «χρηζόντων αποκαταστάσεως [...] ομογενών προσφύγων εκ Βουλγαρίας και κατά μικρόν μέρος εκ Ρουμανίας».⁵²³

Το κύριο θεσμικό εργαλείο, όπως είπαμε, είναι το Θεσσαλικό Ταμείο, αφού αυτό ήταν που αγόραζε μεγάλα Θεσσαλικά αγροκτήματα και τα παραχωρούσε, στην συνέχεια, στους εποίκους. Οι δε αποκαθιστάμενοι ανελάμβαναν, με τη σειρά τους, συγκεκριμένες υποχρεώσεις (αυτοπρόσωπη καλλιέργεια, μη διάθεση των κλήρων προ της πλήρους αποπληρωμής της αξίας κλπ.). Ποια ήσαν, όμως, τα αποτελέσματα της μεταρρύθμισης αυτής, η οποία είχε ως

⁵¹⁹ Βλέπε: Αλεξ. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, «Πρόλογος», στο Μιχ. Νοταρά, *Η αγροτική αποκατάστασις των προσφύγων*, Αθήναι, 1934, σ. στ'.

⁵²⁰ Στο ίδιο, σ. στ'.

⁵²¹ Δημοσθένη ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ, *Αγροτική Πολιτική*, Τομ. Α', *Γαιοκτησία και Γαιοκτητική Πολιτική*, Αθήναι: Υπουργείο Γεωργίας, 1948, σ. 238.

⁵²² Στο ίδιο, σσ. 247-248.

⁵²³ Στο ίδιο, σ. 138.

παράπλευρη συνέπεια και την αποκατάσταση γηγενών ακτημόνων καλλιεργητών⁵²⁴, αφού σε κάθε κτήμα το οποίο αγόραζε το Ταμείο (ή είχε προηγουμένως με «οιονεί» εκούσια απαλλοτρίωση αγοράσει το Κράτος, όπως π.χ. τα Στεφανοβίκεια) οι καλλιεργητές, οι υπαγόμενοι στα εξαγοραζόμενα τσιφλίκια, έπαιρναν και αυτοί προτεραιότητα ως προς την υποκατάσταση; Σχετικά στοιχεία δίνει ο τότε Διευθυντής του Ταμείου Ι. Παναγιωτόπουλος, σε Έκθεσή του προς το Υπουργείο Οικονομικών. Σύμφωνα λοιπόν με αυτόν μέχρι τον Απρίλιο του 1911⁵²⁵ «...είχον αποκατασταθεί δι'αυτού εις τους μεσογείους και παραθαλασσίους συνοικισμούς των Στεφανοβικείων αγροκτημάτων⁵²⁶, των Καλογηραίων, των αγροκτημάτων Τοπάλη⁵²⁷, Κυρτάλη και Μπαλατζή ως και επί των λεγομένων 'εθνικών λιβαδίων' 4.704 οικογένειαι, εκ των οποίων 1.291 εντοπίων επιμῶρτων καλλιεργητών, 219 εντοπίων παρακεντέδων, 1.675 προσφύγων κοινών καλλιεργητών, 1.335 προσφύγων καλλιεργητών βιομηχανικών και αρωματικών φυτών, μελισσοκόμων, σηροτρόφων κτλ. και 184 λοιπών προσφύγων επαγγελματιών, ήτοι 1.510 εντόπια οικογένειαι και 3.194 προσφυγικά. Φρονίδι

⁵²⁴ Βλέπε σχετικά με την επίδραση που είχε η αποκατάσταση των εκ Ρωμυλίας προσφύγων και η μεταρρύθμιση του 1907 στη διεύρυνση του αγώνα για αποκατάσταση και γηγενών αγροτών στο: Λάζαρου ΑΡΣΕΝΙΟΥ, *Το έπος των Θεσσαλών αγροτών και οι εξεγέρσεις τους 1881-1993*, 2^η έκδοση, Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυριακίδι 2005, ιδίως σσ. 218-219.

Παράβαλε και άρθρο της εφημερίδας «Πανθεσσαλική» (διευθ. Γ. Σαμαρόπουλος), υπό τον εύγλωττο τίτλο: «Θεσσαλική αγροτική επανάσταση», και υπότιτλο: «Η διανομή των Στεφανοβικείων». Με το άρθρο η εφημερίδα παρακινούσε τους γηγενείς ακτήμονες καλλιεργητές να εντείνουν τους αγώνες τους, ώστε να διανεμηθούν και σε αυτούς κτήματα (βλέπε σχετική αναφορά στο Λαζ. Αρσενίου, *ό.π.*, σ. 219).

⁵²⁵ Ι. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Έκθεσις περί των εκτελεσθέντων προς αποκατάστασιν των εγχωρίων και εποίκων ομογενών εν Θεσσαλία*, Αθήνα: 1911, σσ. 17-18 (τα ποσοτικά αυτά στοιχεία της Έκθεσης περιέχονται στο: Δημοσθ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ, *Αγροτική Πολιτική*, τομ. Α', *ό.π.*, σ. 248).

⁵²⁶ Ας σημειωθεί ότι ήδη από το 1901, ο Διευθυντής του Τριανταφυλλιδείου Γεωργικού Σταθμού Αθηνών είχε υποβάλει στο Υπουργείο Εσωτερικών Έκθεση (17-11-1901), μακροσκελή, που τυπώθηκε σε 20σέλιδο φυλλάδιο (μεγάλο σχήματος) «Περί διαθέσεως των εν Θεσσαλία κτημάτων Στεφανοβίκ». Βλέπε σχετικά: Νίτσας ΚΟΛΙΟΥ, *Οι πρωτοπόροι της περιοχής Αλμυρού*, Αθήνα: Εκδ. Οδυσσεάς, 1996, σ. 176.

⁵²⁷ Το 1907 επιτροπή προσφύγων επισκέφθηκε στο Γαλάτσι της Ρουμανίας τον Τοπάλη (που και ο ίδιος κατήγετο από την Αγχιάλο) και διαπραγματεύτηκε την εξαγορά κτήματος δικής του ιδιοκτησίας με προορισμό την εγκατάσταση σε αυτό προσφύγων (προερχόμενων, κυρίως, από την Αγχιάλο). Όπως σημειώνει σχετικά η Κολιού: «Η πληρωμή έγινε από την ελληνική κυβέρνηση και οι Αγχιάλιται εξόφλησαν αργότερα το αντίτιμο μέσω του Γεωργικού Θεσσαλικού Ταμείου». Βλέπε: Νίτσας ΚΟΛΙΟΥ, *Οι πρωτοπόροι...*, *ό.π.*, σσ. 231-232. Η ίδια συγγραφέας, αναφέρεται εκτενώς στη δημιουργία της Νέας Αγχιάλου (στο ίδιο, σσ. 222-235) και της Ευξεινούπολης (στο ίδιο, σσ. 272-280) καθώς και στο ρόλο των γεωργικών συνεταιρισμών, όσον αφορά την υλοποίηση των διαδικασιών για την αποκατάσταση των προσφύγων.

του ταμείου ανηγέρθησαν εκεί και 3.254 προσφυγικά οικήματα, εξ'ων 1.521 εις μεσογείους συνοικισμούς, 877 εις την Νέαν Αγχίαλον, 656 εις την Ευξεινούπολιν κτλ., δια συνολικής δαπάνης 3.874.886 δραχμών. Δεδομένου ότι ο εποικισμός εξηκολούθησε και μετά το 1911 επί των βραδύτερον κτηθέντων αγροκτημάτων Ζάππα, Μουφήτ βέη, Νεκή πασά κτλ., επ' αυτών δε απεκατεστάθησαν περί τας 3.000 οικογενείας εντοπίων επιμόρτων καλλιεργητών, φθάνομεν εις συνολικόν αριθμόν εποικισθέντων δια του Θεσσαλικού γεωργικού ταμείου περίπου 7.700 εντοπίων και προσφυγικών οικογενειών.⁵²⁸

Ποια ήταν τώρα η πρώτη, έστω έμμεση, συσχέτιση των συνεργατικού τύπου θεσμών με τη διαδικασία επίλυσης του Θεσσαλικού και την πρόοδο της αγροτικής μεταρρύθμισης;

Αν και δεν αναφέρεται ρητά ούτε προκύπτει άμεσα ότι υιοθετήθηκε η πρόταση (περιέχεται στη Μερική Έκθεση)⁵²⁹, που είχε διατυπωθεί στα πλαίσια της «Επιτροπείας επί του Θεσσαλικού» περί εισαγωγής του θεσμού των συνεταιρισμών, εν τούτοις φαίνεται πως, με την πάροδο του χρόνου, είχαν προχωρήσει οι σχετικές ζυμώσεις. Δόθηκε έτσι, λίγα χρόνια αργότερα, η ευκαιρία να γίνει ένα σημαντικό βήμα, που υποδηλώνει στροφή προς την κατεύθυνση της συγκρότησης θεσμών συνεργατικού τύπου. Πιο συγκεκριμένα, στο Νόμο ΓΣΒ'/1907 είχαμε για πρώτη φορά, έμμεση έστω, κρατική αναγνώριση του θεσμού των συνεταιρισμών, αφού γίνεται ρητή αναφορά στο Γεωργικό Μετοχικό Ταμείο Αλμυρού και ορίζεται μάλιστα στο άρθρο 4 αυτού του, καθοριστικού για την αγροτική μεταρρύθμιση, νόμου ΓΣΒ', ως ένα από τα 5 μέλη της Επιτροπής της επιφορτισμένης με το κρίσιμο έργο του

⁵²⁸ Βλέπε: Ι. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, Έκθεσις περί των εκτελεσθέντων προς αποκατάστασιν των εγχαρίων και εποίκων ομογενών εν Θεσσαλία, Αθήνα, 1911 σσ. 17-18, όπως παρατίθεται στο Δημ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ, Αγροτική Πολιτική, τόμος Α', ό.π. σ. 248.

Όπως σημειώνει επίσης ο Στεφανίδης: «...Από τας αποκατασταθείσας οικογενείας 500 περίπου διέρρευσαν κατά τα ακολουθήσαντα έτη προς διαφόρους κατευθύνσεις λόγω των ανθυγιεινών συνθηκών, υπό τας οποίας διετέλουν οι συνοικισμοί των, αλλά και άλλων αιτίων, εις τρόπον ώστε παρέμειναν τελικώς εις τας περιοχάς του εποικισμού περί τας 2.700 προσφυγικάς και 4.500 εντοπίας οικογενείας». (Στο ίδιο, σ. 248)

Ας υπογραμμιστεί επίσης ότι συνολικά για την αποκατάσταση όλων των κατηγοριών των εποικισθέντων μέσα από τη διαδικασία του «Θεσσαλικού Γεωργικού Ταμείου», χρησιμοποιήθηκαν 51 Θεσσαλικά τσιφλίκια εκτάσεως 1.058.700 στρεμμάτων. (Στο ίδιο, σ. 248).

⁵²⁹ Η «Μερική Έκθεσις» υπογράφεται από τον Αρ. Θεοδωρίδη και αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της υποβληθείσας συνολικής επί του Θεσσαλικού έκθεσης υπό τον τίτλο: «Μελέτη περί της εν Θεσσαλία εγγείου παραγωγής» (1896).

καταρτισμού κλήρων, ο Πρόεδρος του «εν Αλμυρώ Γεωργικού Ταμείου», ενώ και ένας ακόμη από τους πρωτοστατούντες στο Ταμείο συμμετείχε μέσω φωτογραφικής, σχεδόν, διάταξης στην ίδια επιτροπή υπό την ιδιότητά του ως Υποδιευθυντή και Διευθυντή, αργότερα, της «εν Αιδινίοις Γεωργικής Σχολής».⁵³⁰

Επομένως, τόσο ο θεσμός που θεωρείται ως πρόπλασμα⁵³¹ των σύγχρονων συνεταιρισμών (Γ.Τ. Αλμυρού) όσο και οι θεμελιωτές των ελληνικών Συνεταιρισμών (Ιασεμίδης, Μιχόπουλος), τυγχάνουν επίσημης αποδοχής και, μέσω της επιβράβευσης αυτής, το Κράτος δείχνει να αναγνωρίζει το ρόλο και το έργο τους και να εγκαταλείπει την επιφυλακτικότητα και την καχυποψία που το διακατείχε έναντι τέτοιων θεσμών συλλογικής δράσης. Ουσιαστικά, δηλαδή, αυτό που ερχόταν, έμμεσα έστω, να αποδεχτεί το Κράτος ήταν ο ξεχωριστός ρόλος που ανήκε στους συνεταιρισμούς. Αυτοί οι θεσμοί όπως και αλλού, έτσι και στην Ελλάδα, θα έπρεπε να αξιοποιηθούν προκειμένου να καρποφορήσουν οι όποιες προσπάθειες για αγροτική αποκατάσταση ακτημόνων⁵³² (προσφύγων και γηγενών).

⁵³⁰ Βλέπε στο άρθρο 4 του Νόμου ΓΣΒ/1907 σε συνδυασμό με την έκθεση του Ν. ΜΙΧΟΠΟΥΛΟΥ: «Περί του Ιστορικού της Σύστασως του Μετοχικού Γεωργικού Συλλόγου Αλμυρού», όπως παρατίθεται στο βιβλίο του Σ. ΙΑΣΕΜΙΔΗ, «Οι Γεωργικοί Συνεταιρισμοί», Γεωργικόν Λεπίον, Αθήναι, 1913, σσ. 202-216.

Ας σημειωθεί, επιπρόσθετα, πως, όταν δημοσιεύεται ο Νόμος (Απρίλιος 1907), μία ακόμα σημαντική προσωπικότητα της συνεταιριστικής κίνησης, ο Σπυρ. Χασιώτης, έχει μετατεθεί στην Κασσαβέτεια Σχολή, ως Διευθυντής, αλλά, μάλλον, δεν άσκησε τελικά τέτοια καθήκοντα. Και ο ίδιος ο Ιασεμίδης, ο νόμιμος αναπληρωτής του, δε φαίνεται, αν δεχτούμε όσα υποστηρίζονται εκ μέρους των Χ. Χαρίτου και Ι. Καμηλάκη, να αναμιγνύεται εκείνη την εποχή στα της Διοίκησης της Σχολής. Βλέπε και στην εφημερίδα 'Θεσσαλία' Βόλου 11-2-1907, όπως παρατίθεται στο Ν. ΚΟΛΙΟΥ, *Οι πρωτοπόροι...*, ό.π., σ. 212.

Παράβαλε επίσης στο ίδιο, (σ. 209 και σ. 214) σε συνδυασμό με Χαρ. ΧΑΡΙΤΟΥ και Ι. ΚΑΜΗΛΑΚΗ, *Κασσαβέτεια Γεωργική Σχολή Αιδινίου (1884-1914)*, Βόλος, 1997, σσ. 130-131.

⁵³¹ Βλέπε: Δημ. ΚΑΠΟΓΙΑΝΝΗΣ, «Μετοχικόν Ταμείον Αλληλοβοηθείας - Ένα πρόπλασμα των σύγχρονων συνεταιρισμών» στα *Ε-Ιστορικά* (ένθετη έκδ. εφημ. Ελευθροτυπία), τόμος 11, τευχ. 103, 4 Οκτωβρίου 2001, σσ. 12-17.

⁵³² Την αναγκαιότητα της ουσιαστικής (όχι, δηλαδή, στα χαρτιά μόνο) συνεταιριστικής οργάνωσης των αποκαθιστάμενων αγροτών, προς εξασφάλιση της βιωσιμότητας των μικρών αγροτικών εκμεταλλεύσεων, υπογράμμισε και ο Γάνωσης. Σε άρθρο του, το 1925, αναδείκνυε την ανάγκη να αντληθούν διδάγματα από τις μέχρι τότε εμπειρίες (τις πιο πρόσφατες αλλά και τις παλαιότερες στη Θεσσαλία) και λαμβάνοντας αφορμή από τις παρατηρούμενες ακόμη δυσλειτουργίες στον τομέα αυτό τόνιζε: «Αποκατεστάθησαν και αποκαθίστανται αρκετοί πρόσφυγες αγρόται, αλλά εντός ολίγου θα ζητούν και άλλα χρήματα, άτινα, μένοντες ανυργάνωτοι, δεν θα δύνανται να εξείρουν εκ των τραπεζών...». Βλέπε: Βασ. ΓΑΝΩΣΗ, «Η γεωργία και το ελληνικόν κράτος» (πρωτοδημοσιεύτηκε στη «Νέα Εποχή», 1925), όπως αναδημοσιεύεται [σσ. 73-77] στα *Γεωργικά Ανάλεκτα*, ό.π., σ. 75.

4.2.1.β. Ο «κοινωνικός πειραματισμός» και η μετάβαση από τα προσυνεταιριστικά μορφώματα στους σύγχρονους συνεταιρισμούς

Η πρώτη απόπειρα να δοκιμαστούν στην πράξη οι αγροτοπιστωτικές ιδέες, όπως ήδη φάνηκε, γίνεται με τη δημιουργία του Γεωργικού Ταμείου Αλληλοβοήθειας στον Αλμυρό, που είχε ως σκοπό την παροχή δανείου στους γεωργούς μέλη του. Η συνάντηση του νεαρού και σπουδασμένου στην Ευρώπη γεωπόνου Δημ. Γρηγοριάδη με το δάσκαλο Ν. Μιχόπουλο, που φαίνεται ότι είχε επηρεασθεί από την προοδευτική πνευματική κίνηση του Βόλου⁵³³, στάθηκε η αφορμή για το ξεκίνημα αυτής της προσπάθειας.

Το γεωργικό αυτό ταμείο, βέβαια, με βάση τουλάχιστον τα αρχικά χαρακτηριστικά του, δεν μπορεί να δικαιολογήσει το χαρακτηρισμό του ως πιστωτικού συνεταιρισμού, αφού ούτε στη αλληλέγγυα ευθύνη των μελών του στηριζόταν, ούτε διανομή κερδών πρόβλεπε, αλλά ούτε και κεφάλαιο με συνεταιριστικές μερίδες είχε συγκεντρώσει, αφού τα πρώτα κεφάλαιά του είχαν προέλθει από δωρεές.⁵³⁴ Ήταν, όμως, εντυπωσιακό ότι ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, σε αγόρευση του στη Βουλή (28-5-1914), επικείμενης της κατάθεσης Ν/Σ «περί συνεταιρισμών», έκανε λόγο για σχετικούς «πειραματισμούς», που είχαν διεξαχθεί, υπό την αιγίδα μάλιστα κρατικών λειτουργών και αναφερόταν, κυρίως, στην περίπτωση του Γ.Μ.Τ. Αλμυρού.

Παρ'ότι η εκτίμηση αυτή δε συμπίπτει απόλυτα με την εκδοχή που θα υιοθετήσει, σχετικά, η εισηγητική έκθεση του κατατεθέντος Ν/σχεδίου (Σεπτέμβριος 1914⁵³⁵) εγείρει ερωτήματα. Είτε αποδεχτούμε είτε όχι τον ισχυρισμό του Μιχαλακόπουλου, μας υποχρεώνει τούτος να αναρωτηθούμε όχι μόνο για τη φύση της θεσμοθέτησης αλλά, κυρίως, για τη σχέση του Γ.Μ.Τ Αλμυρού με αυτή. Αν μεν ο ισχυρισμός αυτός αποδειχτεί ακριβής ο νόμος «περί

⁵³³ Βλέπε: Αρ. ΚΛΗΜΗ, *Οι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα, τομ. Α*, Αθήνα, 1985, σ. 179.

⁵³⁴ Σ. ΙΑΣΕΜΙΔΗ, *Περί συνεταιρισμών εν Ελλάδι - διαλέξεις γενομένη εν τη αιθούση του Παρνασσού, την 16^{ην} Απριλίου 1918*, εκ μέρους της «Λέσχης Επιστημόνων», εν Αθήναις, 1918, σ. 9.

⁵³⁵ Η εισηγητική έκθεση, χωρίς να απορρίπτει την εκδοχή του «πειραματισμού», δίνει μεγαλύτερη έμφαση στον αυθόρμητο χαρακτήρα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, όσον αφορά στη δημιουργία του Γ.Μ.Τ. Αλμυρού. Βλέπε σχετικό απόσπασμα της εισηγητικής έκθεσης όπως παρατίθεται στο: Ι. ΤΣΟΥΔΕΡΟΥ,

συνεταιρισμών» θα είναι ο πρώτος στην ελληνική κοινοβουλευτική ιστορία ο οποίος έτυχε, πριν καν εισαχθεί προς ψήφιση στη Βουλή, δοκιμαστικής εφαρμογής. Αλλά και στην αντίθετη περίπτωση μένουν να αποσαφηνισθούν μια σειρά θέματα, που μας παραπέμπουν στη γενικότερη συζήτηση περί συνέχειας ή ασυνέχειας μεταξύ θεσμοποίησης και θεσμοθέτησης, περί του διαπλαστικού ή διαπιστωτικού χαρακτήρα της νομοθετικής πρωτοβουλίας του 1914 κλπ.

Στο μέτρο, λοιπόν, που η εν λόγω διαδικασία θεσμικής κρυστάλλωσης επιδέχεται διαφορετικές αναγνώσεις, η ανάγκη πλήρτερης κατανόησης επιβάλλει τη διαδοχική προσέγγιση τριών επιμέρους σταδίων που διήλθε το συνεργατικό αυτό εγχείρημα.

4.2.2. Το εγχείρημα του Γ.Μ.Τ. Αλμυρού και η θεσμοποίηση του συλλογικού δανεισμού

4.2.2.α. Περιρρέουσα ατμόσφαιρα και συγκυρία ευνοούν το εγχείρημα

Αναμφίβολα οι Θεσσαλοί αγρότες είχαν, τα χρόνια που ακολούθησαν την προσάρτηση, να αντιμετωπίσουν τεράστιες οικονομικές δυσκολίες.

Στον ίδιο τον Αλμυρό (περιοχή εκτεταμένης μοναστηριακής περιουσίας) οι δανειακές ανάγκες των αγροτών ήσαν ιδιαίτερα επαυξημένες. Πολύ περισσότερο, μάλιστα, που στη συγκεκριμένη περιοχή υπήρχαν, εκτός των άλλων, και πρόσθετες επείγουσες ανάγκες, καθώς έπρεπε να καλυφθεί και το καταφανές έλλειμμα καλλιεργητικών μέσων. Όπως προκύπτει από τα πορίσματα πρόσφατης έρευνας, η κατανομή των εργαλείων παραγωγής ήταν στη επαρχία αυτή «η δυσμενέστερη για τις 'γεωργικές' οικογένειες της Θεσσαλίας που εγκαθίστανται στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις».⁵³⁶

Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί εν τω πλαισώ της ελληνικής κοινωνικής διαρθρώσεως, Αθήνα: Εστία, 1960, σ. 52.

⁵³⁶ Β. ΠΡΟΝΤΖΑ, *Οικονομία και γαιοκτησία στη Θεσσαλία (1881-1912)*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., σ. 254. Ο συγγραφέας επικαλείται τα στοιχεία ειδικής μελέτης του Υπουργείου Οικονομικών (1896).

Το γεγονός ότι σε μια τέτοια συγκυρία η πρόταση ενός θεσμού πολλά υποσχόμενου (συλλογικό δανεισμό, συλλογική απόκτηση καλλιεργητικών μέσων κλπ.) έμοιαζε ελκυστική, δεν προκαλεί έκπληξη. Εκείνο που πρέπει εδώ να επισημανθεί είναι ότι, όσο και αν η συνύπαρξη ορισμένων αντικειμενικών προϋποθέσεων αποτελεί αναγκαία συνθήκη, δε σημαίνει πάντα ότι αρκεί η συνδρομή τούτων για να παρωθήσει στην ανάληψη συλλογικής δράσης. Έτσι, με δεδομένο ότι δεν ανήκει στον Αλμυρό η αποκλειστικότητα των συσσωρευμένων αγροτικών προβλημάτων, το ζητούμενο, είναι να διερευνηθεί περαιτέρω αν, στην συγκεκριμένη περίπτωση, συνέτρεξαν και πρόσθετες συνθήκες που συλλειτούργησαν έτσι ώστε, η προτροπή προς το συνεταιρίζεσθαι να μην παραμείνει μια ελκυστική πρόταση, αλλά να λάβει «σάρκα και οστά».

Πράγματι, μια περισσότερο διεισδυτική αποτίμηση των γεγονότων, θα επιτρέψει να διακρίνουμε το ευνοϊκό κλίμα που είχε ήδη, κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά την προσάρτηση, διαμορφωθεί στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα. Δύο, κυρίως, στοιχεία που δε θα πρέπει να περάσουν απαρατήρητα είναι: α) η αναθέρμανση των συζητήσεων για τους συνεργατικούς θεσμούς του παρελθόντος και β) η ώσμωση νέων επιστημόνων, εργατών, κυρίως καπνεργατών, και άλλων επαγγελματιών που συμμετείχαν ενεργά στην κοινωνικοπολιτική ζωή του τόπου τους. Ως προς την αναζωπύρωση της συζήτησης, αυτοί που, κυρίως, την υποδαύλιζαν, προσβλέποντας ρομαντικά στην αναβίωση της συνεργατικής και κοινοτικής παράδοσης, ήταν ο τοπικός Βουλευτής Γ.Φιλάρετος και ευάριθμος κύκλος, κυρίως διανοουμένων και νέων επιστημόνων, περί αυτόν. Τούτοι, χωρίς να συγκροτούν τυπική οργάνωση, συμμερίζονταν κοινές πεποιθήσεις, ενώ και η πολιτική τους παρέμβαση εύρισκε ακροατήριο, αν κρίνουμε από την πολύχρονη παρουσία του Γ. Φιλάρετου στη Βουλή. Οι συνεργατικές αντιλήψεις του Φιλάρετου, φαίνεται ότι είχαν ευρύτερη απήχηση. Τα υπέρ των συνεταιρισμών κηρύγματά του, διαποτισμένα από τις ιδέες και το έργο του Boulanger, γνωστού οπαδού του φουριερισμού, είχαν αποκτήσει και συστηματικό χαρακτήρα. Το 1900, οι απόψεις του για τις διάφορες εκδοχές του Ελληνικού συνεργατισμού είχαν, πλέον, αποκρυσταλλωθεί και θα τις παρουσιάσει σε συνέχειες στην τοπική εφημερίδα: «Πανθεσσαλική» Οι ιδέες αυτές έμοιαζαν, καθώς ήταν διαποτισμένες από το φουριερισμό του

Boulangier, συγγενείς με το ρομαντικό αντικαπιταλισμό, που συναντάμε στους ουτοπιστές σοσιαλιστές και σε αρκετούς αναρχικούς συγγραφείς.

Για παραπάνω αποτελούσαν, ίσως, και την αφορμή για την προσέγγιση των οπαδών του Φιλάρετου με εργατικά στρώματα και τους παλιννοστούντες μετανάστες⁵³⁷, πολλοί από τους οποίους είχαν μνηθεί στην Αίγυπτο, από Ιταλούς συναδέλφους τους στον αναρχισμό⁵³⁸. Η παρουσία τούτων ήταν μάλιστα έντονη τόσο στο οικονομικό όσο και στο κοινωνικό γίνεσθαι της ευρύτερης περιφέρειας του Βόλου.⁵³⁹ Επίσης αυτοί οι ίδιοι έδιναν τον τόνο σε διάφορες συλλογικότητες που δραστηριοποιούνται στο Βόλο⁵⁴⁰ και, ιδιαίτερα, οι εξ αυτών καπνεργάτες θα πρωτοστατήσουν λίγο αργότερα (1905 ή 1908) στην ίδρυση του Εργατικού Κέντρου Βόλου.⁵⁴¹ Η δυναμική, εξάλλου, που δημιουργούσε η προοπτική συλλογικής έκφρασης και η ανταπόκριση στα νεύματα αυτά από μερίδα της τοπικής κοινωνίας (κυρίως δικηγόρους, γιατρούς, καθηγητές, δασκάλους κλπ) συνιστούν στοιχεία για τη διαγραφόμενη στον ορίζοντα ώσμωση μεταξύ ευρύτερων κοινωνικών δυνάμεων. Οι σχετικές ζυμώσεις θα πολλαπλασιάζονται όσο η περιοχή θα γίνεται πόλος έλξης, κυρίως για τους μισθωτούς εργάτες.

Όπως ήταν φυσικό, οι επιδράσεις όλων αυτών των κοινωνικών διεργασιών στη κοινωνία του Αλμυρού ήταν έντονες. Δεν ήταν μόνο η εγγύτητα της περιοχής στο Βόλο, που καθιστούσε τους κατοίκους του Αλμυρού κοινωνούς των εξελίξεων. Υπήρχε και ο συγχρωτισμός, στα καπινοχώραφα και στην επεξεργασία καπνού, των αγροτών καπινοκαλλιεργητών με

⁵³⁷ Η έκδοση στο Βόλο των Εφημερίδων 'Ρήγας του Λαού' (1885), 'Ισότητα' και 'Εργάτης' (1899), με συναφές προς τις ιδέες αυτές ιδεολογικό στίγμα παρέχουν ασφαλείς ενδείξεις για την ύπαρξη ανάλογου ακροατηρίου.

⁵³⁸ Κ. ΜΟΣΚΩΦ, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, 1979, σσ. 247-248.

⁵³⁹ SIVIGNON, M., *Θεσσαλία*, ελληνική μετάφραση Γ. Αναστοπούλου, Αθήνα: Μ.Ι.Α.Τ., 1992, σ. 166.

⁵⁴⁰ Εκτός από τον υφιστάμενο ήδη από το 1888 εργατικό Σύλλογο κάνουν την εμφάνισή τους λίγο πριν το 1900 ο Σύλλογος εμποροϋπαλλήλων Βόλου και ο εμποροβιομηχανικός σύλλογος.

⁵⁴¹ Σύμφωνα με το Νικ. Σβωρωνο το καθαυτό συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα αρχίζει μόνο με τη δημιουργία των Εργατικών Κέντρων του Βόλου (1905) και της Λάρισας (1920) βλέπε: Νικ. ΣΒΩΡΩΝΟΥ *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1985, σ. 105. Σύμφωνα με την κρατούσα άποψη, όμως, η ίδρυση του Εργατικού Κέντρου Βόλου τοποθετείται στο 1908.

τους καπνεργάτες. Οι περισσότεροι απ'τους τελευταίους ήσαν πρώην αγρότες, και ανάμεσά τους υπήρχαν αρκετοί που είχαν πρόσφατα επαναπατρισθεί, κομίζοντας εμπειρίες και νέες ιδέες. Αυτοί οι ίδιοι υπήρξαν, παράλληλα, και οι καλοί αγωγοί για τη σύνδεση της τοπικής κοινωνίας με τον ευρύτερο περίγυρό της. Είναι ενδεικτικό της εκεί ισχυρής παρουσίας καπνεργατών και του ρόλου τους το γεγονός ότι, την πρώτη κιόλας δεκαετία του εικοστού αιώνα, ο Αλμυρός θα γίνει η πρώτη κωμόπολη που θα αποκτήσει δικό της Εργατικό Κέντρο, και μάλιστα σοσιαλιστικών προσανατολισμών, σε μια εποχή –1910– που ελάχιστες πόλεις στην Ελλάδα είχαν μόλις αποκτήσει εργατικά συνδικάτα ή Εργατικά Κέντρα. Στην ίδρυσή του, όπως και στο Βόλο, πρωτοστατούν, οι καπνεργάτες. Την ίδια εποχή η τοπική εφημερίδα «*Εργάτης*», γίνεται όλο και συχνότερα αποδέκτης των απόψεων συνεργατών και αναγνωστών της που απαιτούν την από κοινού προβολή των εργατικών και των αγροτικών αιτημάτων (Η αλλαγή του τίτλου της εφημερίδας από «*Εργάτης*», σε «*Εργάτης – Γεωργός*» -1911- ήταν απόδειξη των κοινών προσανατολισμών της τοπικής συνδικαλιστικής και αγροτικής κίνησης).⁵⁴²

Η εκτενής παρουσίαση της περιρρέουσας ατμόσφαιρας και του ευνοϊκού κλίματος που έχει διαμορφωθεί προς την κατεύθυνση της υλοποίησης συνεργατικών εγχειρημάτων, δε σημαίνει καθόλου υποτίμηση της μεγάλης συνεισφοράς που είχαν, σχετικά, οι πρωτεργάτες της συνεταιριστικής προσπάθειας του Αλμυρού. Ο ρόλος τους υπήρξε, χωρίς αμφιβολία, καταλυτικός στη δημιουργία αυτού του πρώτου, με τη σύγχρονη σημασία του όρου, συνεταιρισμού. Παράλληλα μπορούμε, όμως, με βάση όσα παραπάνω αναφέραμε, να υποθέσουμε πως αν και ήταν τυχαία η συνύπαρξη στην περιοχή του δάσκαλου Μιχόπουλου (γόνου οικογένειας καπνοκαλλιεργητών) και του Γρηγοριάδη (γαλλοσπουδαγμένου γεωπόνου)⁵⁴³, δεν ήταν τελείως τυχαίο και ανυποψίαστο το ακροατήριο, στο οποίο αυτοί απευθύνουν το προσκλητήριό τους. Παρ'ότι δεν έλειψαν οι αρχικές επιφυλάξεις ή και

⁵⁴² Σχετικά με το θετική συμβολή του Εργατικού Κέντρου και της Εφημερίδας «*Εργάτης – Γεωργός*» στην ανάπτυξη της αγροτικής κίνησης στην περιοχή βλέπε: Παρμ. ΑΒΔΕΛΙΔΗ, *Το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα στην Ελλάδα*, 2η έκδοση, Αθήνα: Παπαζήσης, 1976, σ. 17.

⁵⁴³ Βλέπε: Σπυρ. ΧΑΣΙΩΤΗ, «Δημήτριος Γρηγοριάδης», *Τα Νέα Γεωπονικά*, περιοδ. Β', έτος 2^ο, αριθμ.τ. 15, Μάρτιος 1907, σσ. 238-239.

αντιδράσεις, φάνηκε ότι μια κρίσιμη μάζα αγροτών δε ήταν τελείως απροετοίμαστη. Ο σπόρος που έριξαν οι πρωτοπόροι συνεταιριστές απέδωσε καρπούς. Το Γεωργικό Μετοχικό Ταμείο Αλμυρού έλαβε «σάρκα και οστά».

4.2.2.β. Η αποσαφήνιση του συνεταιριστικού χαρακτήρα

Ο συνεταιρισμός του Αλμυρού, από το 1907, θα τύχει έμμεσης κρατικής αναγνώρισης. Είναι η πρώτη φορά που, μια αμιγώς γεωργική οργάνωση, απολαμβάνει, έστω και στο πρόσωπο του προέδρου αυτής, επίσημης κρατικής επιδοκίμασας και αποδοχής. Τούτο θα γίνει, όπως προείπαμε, με την ψήφιση, τη συγκεκριμένη χρονιά, του Ν. ΓΣΒ' «*Περί συννοικισμού και διανομής γαιών εν Θεσσαλία και περί ιδρύσεως Θεσσαλικού Γεωργικού Ταμείου*».

Μια αξιοσημείωτη επίσης μεταβολή, που θα επιδράσει στη συνεταιριστική πορεία, καταγράφεται την ίδια εποχή. Συγκεκριμένα με αλλαγή στο καταστατικό, η οποία έγινε ύστερα από προτροπή του Ιασεμίδη, αποσαφηνίστηκε η συνεταιριστική, κατά τα διεθνώς ισχύοντα, νομική μορφή της οργάνωσης. Έτσι πλέον ο Μετοχικός Γεωργικός Σύλλογος Αλμυρού (όπως από το 1908, μεταβαπτίσθηκε το Γεωργικό Ταμείο) είχε, κατά τον Τζωρτζάκη, όλα τα χαρακτηριστικά του σύγχρονου συνεταιρισμού.⁵⁴⁴ Οι εξελίξεις αυτές έδειχναν ότι ο συνεταιρισμός είχε καταφέρει να ξεπεράσει τις παιδικές ασθένειες. Καθοριστική προς την κατεύθυνση αυτή υπήρξε η συμβολή του Ιασεμίδη, η εκεί παρουσία του οποίου, από το 1905, ήρθε να εμψυχώσει τους αγρότες του Αλμυρού. Ο πρωτοπόρος αυτός συνεταιριστής, εκτός του ότι έδωσε νέα πνοή στην όλη προσπάθεια, σε μια κρίσιμη καμπή της, συνετέλεσε, παράλληλα, και στην ενίσχυση των δεσμών του συνεταιρισμού με την εργατική κίνηση του Βόλου. Γερμανοτραφής ο ίδιος, και έχοντας αναπτύξει δεσμούς με τους περί τον Παπαναστασίου, συνδέθηκε επίσης με τους εκεί οπαδούς των «*Κοινωνιολόγων*», οι

⁵⁴⁴ Όπως παρατηρεί ο σημαντικός αυτός θεωρητικός του συνεργατισμού: «*απέκλινεν μόνον κατά την μερίδα, την οποίαν δεν είχαν ορίσει σταθεράν· σταθεράν είχαν ορίσει την ετησίαν εισφοράν έναντι της μερίδος, ήτις, σίτω ηδύνατο ν' αυξηθῆ ἀπεριορίστως*». Θεόδ. ΤΖΩΡΤΖΑΚΗ, *Οι συνεταιρισμοί εις την Ελλάδα*, Πάτραι, 1932, σ. 7.

οποίοι είχαν συσπειρωθεί περί το αρτισύστατο (1908) Εργατικό Κέντρο και την σοσιαλιστικών τάσεων εφημερίδα «Εργάτης». Εκτός από το Δελμούζο, ο οποίος προπαγανδίζει, από τις στήλες του «Εργάτη», υπέρ των συνεταιρισμών⁵⁴⁵ και ο Σαράτσος έδινε διαλέξεις περί Συνεταιρισμών⁵⁴⁶ στη Νυκτερική Σχολή του Εργατικού Κέντρου (είδος Λαϊκού Πανεπιστημίου).⁵⁴⁷ Η απήχηση που είχαν οι συνεταιριστικές ιδέες, μέσα μάλιστα στο κλίμα ευφορίας που είχε δημιουργήσει το παράδειγμα του Αλμυρού, προκύπτει και από τις προγραμματικές εξαγγελίες της νέας, το 1910, Διοικητικής Επιτροπής του Εργατικού Κέντρου. Στις άμεσες προτεραιότητες, επιδιώξεις της περιλαμβάνονταν και η δημιουργία καταναλωτικού συνεταιρισμού.⁵⁴⁸

Παράλληλα και οι σημαντικές αλλαγές που λαμβάνουν χώρα, την περίοδο 1909-1911, στο γενικότερο πολιτικό σκηνικό, είχαν θετικό αντίκτυπο και παρείχαν ενθάρρυνση, τόσο για τη συνδικαλιστική, όσο και για τη συνεταιριστική οργάνωση των εργαζομένων. Ανάμεσα στις νέες πολιτικές δυνάμεις που, μετά το 1909, έρχονται στο προσκήνιο περιλαμβάνονται και προσωπικότητες, ιδίως από τους «Κοινωνιολόγους», που όχι μόνον είχαν άμεσα συνεργαστεί στα πλαίσια του «Εργάτη» του Βόλου, αλλά και είχαν, ηθικά τουλάχιστον, παροτρύνει και ενισχύσει την πρωτοβουλία του Αλμυρού.

4.2.2.γ. Από τα επιτεύγματα στην προπαγανδιστική αξιοποίησή τους

Όπως γράφει, στη δεύτερη έκθεσή του προς το αρμόδιο Υπουργείο, ο πρόεδρος του Ταμείου Ν. Μιχόπουλος, τη χρονιά αυτή θα σημειωθεί «ανέλπιστος πρόοδος». Σπεύδει,

⁵⁴⁵ Βλέπε: Εφημερίδα 'Εργάτης' Βόλου, 16η Φεβρουαρίου 1908, όπως παρατίθεται στο Ν. ΚΟΛΙΟΥ, *Οι ρίζες του εργατικού κινήματος και ο «Εργάτης»...*, όπ., σσ. 92-93.

⁵⁴⁶ Βλέπε: Μάρκου Α. ΓΚΙΟΛΙΑ, *Το Εργατικό Κίνημα στην Ελλάδα και ο Κώστας Χατζόπουλος*, Αργίνο: Μοσχονάς, 1996, σ. 265.

⁵⁴⁷ Ν.ΚΟΛΙΟΥ, *Οι ρίζες του εργατικού κινήματος και ο «Εργάτης» ...*, όπ., σσ. 130-133.

⁵⁴⁸ Σύμφωνα με την Ανακοίνωσή της, προς τους Εργάτες, και την Κοινωνίας του Βόλου, η Δ.Ε. «Ειδικώς θα καταβάλη πάσαν της προσπάθειαν προς όσον ένεστι ταχίστην ύπαρξιν της λειτουργίας του «Ταμείου Αλληλοβοηθείας εργατών», προς ίδρυσιν οικονομικού συνεταιρισμού καταναλώσεως ...». Βλέπε: Ν. ΚΟΛΙΟΥ, *Οι ρίζες του εργατικού κινήματος και ο «Εργάτης»...*, όπ., σ. 198.

μάλιστα, καθώς υπάρχει χρονική σύμπτωση, να ταυτίσει την πρόοδο αυτή με την προμήθεια από το συνεταιρισμό των πρώτων αλωνιστικών μηχανών.

Αν και η Έκθεση δεν παραλείπει να αναφερθεί στα οφέλη, που επρόκειτο να προκύψουν για τους αγρότες, από αυτή τη συλλογική ιδιοκτησία μέσω παραγωγής, θεωρούμε χρήσιμο να αναδείξουμε δύο στοιχεία, που παρουσιάζουν ευρύτερο ενδιαφέρον για την κατανόηση της μετέπειτα πορείας των ελληνικών συνεταιρισμών. Το πρώτο συνδέεται με τη χρηματοδότηση του συγκεκριμένου εγχειρήματος. Πράγματι, καταγράφεται στις επιτυχίες του συνεταιρισμού η εξασφάλιση των απαιτούμενων πιστώσεων, με την από κοινού υπογραφή του δανειατικού συμβολαίου με την Ε.Τ.Ε. από είκοσι μέλη του Συλλόγου. Τούτο συνιστούσε βήμα – πρόκριμα για την οργανωμένη μετάβαση στη, διευρυμένη με αλληλεuthύνη, προσωπική πίστη και στο συλλογικό δανεισμό. Το δεύτερο, όπως προκύπτει και από την έκθεση, είναι η εισροή στο ταμείο του συλλόγου ενός όχι ευκαταφρόνητου ποσού, προερχόμενου από καταβολές, μελών και μη, ως αντίτιμο για τη χρήση της αλωνιστικής μηχανής. Η εξέλιξη αυτή όχι μόνο εξέθρεψε προσδοκίες για γρήγορη απόσβεση και δημιουργία πηγής εσόδων αλλά, κατά την έκθεση του Μιχόπουλου, ενέπνευσε την ελπίδα ότι ο *«ο ημέτερος σύλλογος, θεμελιωθείς ήδη επί βάσεων στερεών, δύναται να επεκτείνει τον κύκλο δράσεώς του, και ότι πολύ ταχέως ... θα μεταβληθή εις Τράπεζα Γεωργικήν, αναλαμβάνουσαν όλα τα προς τους διαφόρους εκμεταλλευτάς χρέη των μελών, καθιστώσα ούτω υποφερτόν τον βίον των γεωργών»*.

Ασφαλώς η εκδοχή αυτή συλλογικού δανεισμού παρουσίαζε, όπως φάνηκε και στη συνέχεια, ενδιαφέρον τόσο για την Εθνική Τράπεζα, όσο και για τους επιφορτισμένους με την υλοποίηση της αγροτικής πολιτικής. Ανάμεσα στους τελευταίους, ήταν τόσο ο Ιασεμίδης, όσο και άλλοι συνεργάτες του αρμοδίου Υπουργού, του Εμμ.Μπενάκη (Μαργέτης κλπ.).⁵⁴⁹ Το Ν/Σχέδιο το οποίο προώθησε το Υπουργείο για ψήφιση (Ιούνιος 1911) *«περί σιστιάσεως κεντρικού Ταμείου γεωργικής πίστεως, περί γεωργικών εταιρικών ταμείων και περί γεωργικών*

⁵⁴⁹ Στους συνεργάτες αλλά και το ευρύτερο περιβάλλον του Υπουργού, ήσαν γνωστές οι δραστηριότητες του Συλλόγου. Σημειώνουμε ότι ο κύκλος του *«Νουμά»*, που ένθερμα υποστήριξε την Υπουργοποίηση του Μπενάκη, περιλάμβανε και τον Δ. Ταγκόπουλο (διευθυντή περιοδικού) καθώς και τον Κ. Χατζόπουλο, οι οποίοι, παράλληλα, ήσαν και τακτικοί συνεργάτες του περιοδικού *‘Εργάτης’* του Ε. Κ. Βόλου. Βλ. σχετικά: Κ. ΜΟΣΚΩΦ, *ό.π.*, σ. 257.

συνεταιρισμών εν γένει», αποτυπώνει τα αμοιβαία (Κράτος και Ε.Τ.Ε.) ενδιαφέροντα και συμφέροντα και συνιστούσε προσπάθεια συγκερασμού τους. Καίτοι αυτή δεν θα τελεσφορούσε αρχικά, μη ψηφισθέντος του Νομοσχεδίου, ο στόχος της θεσμοθέτησης των συνεταιρισμών δεν εγκαταλείφθηκε. Ιδίως με την προβολή των επιτευγμάτων του Αλμυρού συνεχίστηκε, καθώς κλήθηκε στην Αθήνα ο Μιχόπουλος σε νευραλγική θέση του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας.

Αν επιχειρήσουμε, μετά όσα αναφέρθηκαν, μια συνοπτική αποτίμηση του εγχειρήματος του Αλμυρού, θα διακρίνουμε το σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισαν επιπρόσθετοι, πλην των αντικειμενικών συνθηκών, παράγοντες. Είναι φανερό ότι παρήχθησαν αποτελέσματα, των οποίων η εμβέλεια εκτείνεται, τοπικά και χρονικά, πολύ πέρα από τα αρχικά όρια, υπερακοντίζοντας τους στόχους των ιδρυτών (π.χ. οι πρακτικές συλλογικού δανεισμού που εγκαθιδρύθηκαν συνιστούν μονιμότερο χαρακτηριστικό της αγροτικής πίστης). Παρότι, αφετηριακά, δεν επρόκειτο για «πειραματισμό» και μάλιστα κρατικό, «χρησιμοποιήθηκε» στη συνέχεια η περίπτωση του Αλμυρού, ποικιλοτρόπως, από τον κρατικό μηχανισμό. Αρχικά, έμμεσα με την αξιοποίηση της «έξωθεν καλής μαρτυρίας» που είχαν ήδη το 1907 οι πρωτεργάτες του Αλμυρού, με στόχο τη βελτίωση και τον εξωραϊσμό της εικόνας που παρουσίαζε η κρατική αγροτική πολιτική στη Θεσσαλία. Στη συνέχεια (ιδίως μετά το 1911) με περισσότερο άμεσο τρόπο, όταν τα επιτεύγματα του Αλμυρού θα προβληθούν ως πρότυπο ανά την Ελλάδα και μάλιστα με την αυτοπρόσωπη συμμετοχή στη σχετική εκστρατεία διάδοσης των συνεταιρισμών του Μιχόπουλου και του Ιασεμίδη. Είναι η φάση που οι δημιουργημένοι «εκ των άνω» συνεταιρισμοί λειτούργησαν ως προπλάσματα, πριν την οριστική θεσμοθέτηση.

Τελικά, αν και ο νόμος 602/1914 «περί συνεταιρισμών» δεν ήταν απότοκος προϋπάρχουσας θεσμοποίησης (αφού και στον Αλμυρό «επίσακτος» ήταν ο θεσμός), εν τούτοις δεν είχαμε να κάνουμε με «παρθενογένεση». Η διαπλαστική νομοθετική πρωτοβουλία δεν αγνόησε τον κοινωνικό ρυθμό· επηρεάστηκε απ' αυτόν αλλά και τον επηρέασε, στο μέτρο που ο νέος θεσμός υπήρξε συμβατός με το εν εξελίξει σχέδιο αστικού εκσυγχρονισμού και οργάνωσης της κοινωνίας.

4.2.3. Το «μετέωρο βήμα» του Νομοσχεδίου Μπενάκη

4.2.3.α. Η συνταγματική αναθεώρηση του 1911 και η διάγνωση των παθολογικών αιτιών, που παρεμπόδιζαν το αποκαταστατικό έργο

Αναφερθήκαμε παραπάνω σε ένα σημαντικό χρονικό ορόσημο της πρώτης, ουσιαστικά, μεταρρυθμιστικής περιόδου, το έτος 1911. Πράγματι τη συγκεκριμένη χρονιά είχαμε ως γνωστόν, την αναθεώρηση του Συντάγματος και μεταξύ άλλων και την του άρθρου 17 αυτού, που παρουσίαζε μεγάλο ενδιαφέρον για την εξέλιξη της διαδικασίας της αναγκαστικής απαλλοτριώσης ιδιοκτησιών «*προς αποκατάστασιν ακτημόνων γεωργών*».⁵⁵⁰

Η εξέλιξη αυτή, με την οποία επρόκειτο, όπως έχει τονισθεί, να ανοίξουν νέοι δρόμοι για την προώθηση της μεταρρυθμιστικής διαδικασίας, φαίνεται να προέκυψε υπό την πίεση της εκδηλωθείσας νέας όξυνσης του αγροτικού ζητήματος.⁵⁵¹ Όξυνσης που κατέδειχνε, επίσης, ότι η πίστωση χρόνου που είχαν παραχωρήσει οι αγρότες προς τη «νέα κατάσταση», η οποία είχε προκύψει μετά το Γουδί (1909), έτεινε να εξαντληθεί, στο βαθμό που και οι επενδυμένες προσδοκίες έδειχναν να μένουν ανεκπλήρωτες.⁵⁵² Παράλληλα γινόταν όλο και πιο έκδηλες οι συνθήκες που, την περίοδο αυτή, κυφορούνται στο κοινωνικό πεδίο και των οποίων η ωρίμανση ήταν συναρτημένη, άμεσα, με συντελούμενες μεταβολές στους υφιστάμενους συσχετισμούς μεταξύ των κοινωνικών δυνάμεων. Έτσι μπορεί να παρατηρηθεί ότι από τη μια πλευρά έκαναν όλο και περισσότερο αισθητή την παρουσία τους δυνάμεις κοινωνικοπολιτικές,

⁵⁵⁰ Βλέπε: Αλεξ. ΣΒΩΛΟΥ, «Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος», ό.π., σσ. 15-62. Ο συγγραφέας θεωρεί την μεταβολή που επέρχεται, με την αναθεώρηση του άρθρου 17, ως μια από τις σημαντικότερες που έγιναν και η οποία εντάσσεται, κατ' αυτόν, στην γενικότερη «πολιτική αστικού συγχρονισμού», η οποία ξεκίνησε, όπως υποστηρίζει, μετά το 1909. (Στο ίδιο, σσ. 45-47).

⁵⁵¹ Βλέπε: Αντων. ΑΝΤΩΝΙΟΥ «Αγροτική Μεταρρύθμιση» στο *Ε-Ιστορικά*, αρ. τευχ. 289, 9-6-2005, σσ.28-35, όπου γίνεται και αναφορά σε τοπικές εξεγέρσεις (Κιλελέρ) και «ογκώδη συλλαλητήρια», ιδίως μετά τις ελπίδες που εξέθρεψε το κίνημα στο Γουδί.

⁵⁵² Ο ίδιος συγγραφέας αναφέρεται και στις προσδοκίες που είχε δημιουργήσει το κίνημα του 1909, υπενθυμίζοντας τα συλλαλητήρια προς στήριξη του «κινήματος» που έγιναν στη Θεσσαλία, επισημαίνει δε ότι αυτά «συνδέονται στενά με το αγροτικό ζήτημα», ενώ υπογραμμίζει την οργανωμένη παρουσία προσφυγικών σωματείων σε αυτά (Στο ίδιο, σ. 31).

γνωστές για τις φιλοσυνεταιριστικές τους απόψεις⁵⁵³, ενώ, από την άλλη, οι υπερασπιστές των μεγαλογαιοκτητικών συμφερόντων βρίσκονται σε υποχώρηση. Η απίσχναση, στο μεταξύ, των οικονομικής έμπνευσης επιχειρημάτων, που πρόβαλαν όσοι υποστήριζαν την, για μεταβατικό τουλάχιστο στάδιο, συντήρηση των μεγάλων ιδιοκτησιών, ήταν έκδηλη.⁵⁵⁴ Η αντίκρουση της επιχειρηματολογίας τους γινόταν, μάλιστα, ευχερέστερη με την επίκληση της επιτυχημένης εφαρμογής που είχαν οι συνεργατικοί θεσμοί διεθνώς. Υποστηριζόταν έτσι, βάσιμα, ότι και στη χώρα μας η εισαγωγή παρόμοιων θεσμών επρόκειτο να εξασφαλίσει προς όφελος και των μικροαγροτών, πλεονεκτήματα που μέχρι τότε αποτελούσαν, όπως τόνιζαν οι θιασώτες τους, «προνόμια» της μεγάλης καλλιέργειας.⁵⁵⁵

Παρ' ότι, όμως, οι παρεμβάσεις αυτές επί του θεσμικού πεδίου υπήρξαν διευκολυντικές και συντελούσαν στο άνοιγμα κάποιων δυνατοτήτων, δεν ήσαν από μόνες τους επαρκείς, ώστε να στηρίξουν τους μικροϊδιοκτήτες. Έμεναν να γίνουν πολλά ακόμα στο επίπεδο των θεσμών

⁵⁵³ Βλέπε στο πρώτο άρθρο του Καταστατικού της Κοινωνιολογικής Εταιρείας (έτος ίδρυσης 1908), ιδίως την υπό στοιχεία Ιηγ) Καταστατική θέση. Επίσης στο κείμενο με τίτλο «Τι πρέπει να γίνει» που επιδόθηκε από το Δ.Σ. της Εταιρείας στον αρχηγό του Στρατιωτικού Συνδέσμου και στο οποίο προτεινόταν, ως πρώτο οικονομικής φύσης μέτρο, η συνεταιριστική οργάνωση του λαού. Τα κείμενα αυτά περιέχονται στο: Αλ. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ *Πολιτικά Κείμενα*, τόμ. Α', ό.π. σ. 5 και σσ. 45-52.

Αξιωματικό είναι και το ότι ως νομικός σύμβουλος του Στρατ. Συνδέσμου φέρεται ο γνωστός θιασώτης των συνεργατικών θεσμών Αριστ. Θεοδωρίδης, στον οποίο και παραπάνω αναφερθήκαμε. Επιπρόσθετα έχει ενδιαφέρον να αναφερθεί ότι είναι το προαναφερθέν πρώτο άρθρο του Καταστατικού, και μάλιστα ακριβώς τη συγκεκριμένη παράγραφο του, που επιλέγει ο Lazarsfeld και την επικαλείται, μεταξύ των επιχειρημάτων που υποστηρίζουν τη θέση του για τις δυνατότητες που διαγράφονται, ώστε μια κοινωνιολογική εταιρεία (επιστημονική) να καταφέρει να εναρμονίζει την καλλιέργεια της επιστήμης με την άμεση παρέμβαση στην ενεργό πολιτική δράση. Η περίπτωση της Ομάδας των «Κοινωνιολόγων» θεωρείται από το συγγραφέα ως ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα για μια τέτοια προοπτική. Βλέπε. Paul LAZARSFELD, *Qu'est-ce que la sociologie?*, Paris: Gallimard, 1970, pp. 165-166.

⁵⁵⁴ Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1924, μερικά μόνο χρόνια μετά την αναθεώρηση του άρθρου 17, τα δεδομένα είχαν τόσο αλλάξει, ώστε οι ίδιοι οι υπερασπιστές των δικαιωμάτων των ιδιοκτητών θα προβάλλουν, ως υπερασπιστική γραμμή άμυνας, το αίτημα για πιστή εφαρμογή του συγκεκριμένου άρθρου «*όπερ τούτῳτα έπαθε παρά φίλελευθέρων και αντιφιλελευθέρων και επαναστατικών κυβερνήσεων και όπερ είναι ο ακρογωνιαίος λίθος όλων των καταστατικών χαρτών όλων των κρατών και βάσις όλων των νομοθεσιών*». Βλέπε: ΓΕΝΙΚΗ ΕΝΩΣΙΣ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ, «Το αγροτικόν ζήτημα και η απαλλοτριώσις», *Ανοικτόν Υπόμνημα δια την Εθνοσυνέλευσιν*, δια την Σ^η Κυβέρνησιν, Εν Αθήναις: τυποίς Θ. Τζαβέλλα, 1924, σ. 11.

⁵⁵⁵ Σύμφωνα με τους υποστηρικτές των συνεταιριστικών θεσμών, θα έπρεπε πλέον να προσβλέψουμε προς αυτούς, ως το πρότυπο εκείνο σύστημα το οποίο, κατά τη διατύπωση του Ν.Η. Αναγνωστόπουλου, «*χωρίς να παύσει να έχει τα πλεονεκτήματα μίας μεγάλης εκμεταλλεύσεως δίδει την γην εις τους καλλιεργητάς της και όλην την παραγωγήν εις τους πράγματι συντελούντας εις αυτήν*». Ν. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Αγροτική Μεταρρύθμισις*, εν Αθήναις, 1929, σ. 33.

αλλά και, πολύ περισσότερα, στην κατεύθυνση της υλοποίησης των θεσμικών αλλαγών. Αυτό προκύπτει με ευκρίνεια και από μια αρχική αποτίμηση που έγινε εκείνη τη χρονιά (1911) για την πορεία της πρώτης μεταρρυθμιστικής φάσης που είχε ξεκινήσει το 1907. Ορισμένα από τα δεδομένα που αυτή παρουσιάζει, κυρίως ποσοτικά στοιχεία, τα αναφέραμε παραπάνω. Όμως στην ίδια την προαναφερθείσα Έκθεσή του ο Διευθυντής του Θεσσαλικού Ταμείου προχωρούσε και σε ποιοτική αξιολόγηση. Υπήρχε ήδη μια εμπειρία από την πορεία της μεταρρύθμισης που επέτρεπε, πλέον, να εξαχθούν κάποια διδάγματα, ώστε να γίνουν στη συνέχεια οι κατάλληλες διορθωτικές κινήσεις, ιδίως εν όψει όσων το μέλλον φαινόταν να επιφυλάσσει. Μπορούμε να υποθέσουμε, ένεκα ορισμένων καίριων επισημάνσεων, ότι η Έκθεση μάλλον θορύβησε τους αρμόδιους. Ήταν φανερό πως ο συντάκτης της δεν περιοριζόταν να αποτυπώσει, απλώς, την υφιστάμενη κατάσταση, αλλά προχωρούσε και σε γενικότερες κρίσεις, μέσα από τις οποίες πρόβαλαν ανάγλυφα οι λόγοι για τους οποίους το εγχείρημα καρκινοβατούσε. Ακόμα περισσότερο, γινόταν σαφές ότι μόνο με τολμηρές και ρηξικέλευθες πρωτοβουλίες θα ήταν δυνατόν να αποτραπούν τα χειρότερα.

4.2.3.β. Το Νομοσχέδιο Μπενάκη ως απόπειρα επέκτασης του αγροτοπιστωτικού δικτύου, μέσω μηχανισμών «κοινωνικής» οικονομίας

Με βάση τα προαναφερθέντα, δεν πρέπει να προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι, σε μια τέτοια συγκυρία, ο Υπουργός Γεωργίας – Εμπορίου και Βιομηχανίας, ο Εμ. Μπενάκης, έσπευδε να καταθέσει το πρώτο Ν/Σχέδιο, που προωθούσε τη θεσμοθέτηση των συνεταιρισμών, μετατοπίζοντας όμως το κέντρο βάρους στη διευκόλυνση της αγροτικής πίστης. Αυτό δεν ήταν άλλο από το (περισσότερο γνωστό στους συνεταιριστικούς κύκλους ως «Ν/Σ Μπενάκη»), νομοσχέδιο *«περί συστάσεως Κεντρικού Ταμείου Γεωργικής Πίστης, περί γεωργικών εταιρικών πιστωτικών ταμείων και περί γεωργικών συνεταιρισμών εν γένει»*. Ουσιαστικά δηλαδή, επρόκειτο για σύσταση κάποιου τύπου πιστωτικών συνεταιρισμών.

Η προσεκτική μελέτη της αιτιολογικής έκθεσης του Ν/Σ δείχνει την υφέρπουσα διαφορά αντιλήψεων σχετικά με τους συνεταιρισμούς, ιδίως μεταξύ της ομάδας των γεωπόνων και αγροτιστών της παραδοσιακής σχολής που συγκροτούσαν τη Γεωργική Εταιρεία⁵⁵⁶ και των κοινωνικών επιστημόνων και αγροτιστών που συγκροτούσαν την Κοινωνιολογική Εταιρεία.⁵⁵⁷ Το επίδικο ήταν αν θα υπάρξει μια εντοπισμένη νομοθετική παρέμβαση για τη διευκόλυνση της άσκησης της αγροτικής πίστης από τις υφιστάμενες τράπεζες, την ΕΤΕ κυρίως, με τη σύμπραξη έστω του ιδρυθησόμενου Κεντρικού Πιστωτικού Ταμείου Γεωργικής Πίστης ή αν θα γίνει εισαγωγή του θεσμού των συνεταιρισμών με ευρύτερες στοχεύσεις, καθώς αυτοί θα εντάσσοντο σε ένα φιλόδοξο μεταρρυθμιστικό σχέδιο. Όπως προκύπτει από το νομοσχέδιο η κυβέρνηση και, προσωπικά, ο Μπενάκης έκλιναν υπέρ της πρώτης εκδοχής.

Δύσκολα, μάλιστα, συγκαλύπτεται το άγχος και η, παράλληλη, προσπάθεια να διασκεδάσουν, μέσω της αιτιολογικής Έκθεσης του νομοσχεδίου, τις ανησυχίες της τάξεως των εμπόρων. Διότι είναι γεγονός πως σε μερίδα εμπόρων που είχαν γνώση της κατάστασης, η οποία έτεινε να διαμορφωθεί στον ευρωπαϊκό χώρο από την εξάπλωση ορισμένων τύπων συνεταιρισμών, υπήρχε διάχυτος φόβος. Εκτιμούσαν ότι και στην Ελλάδα υπήρχε σοβαρό ενδεχόμενο να βρεθούν μπροστά σε ένα «δυνάμει» ισχυρό αντίπαλο στο μέλλον. Ακόμα περισσότερο, μάλιστα, καθώς μεγάλος όγκος των εγχώριων αγροτικών προϊόντων ήταν, ως γνωστόν, προορισμένα για εξαγωγή (καπνός, σταφίδα κλπ.), ενώ, παράλληλα, σημαντικό μέρος των αναγκών της χώρας σε βασικά αγροδιατροφικά προϊόντα (π.χ. δημητριακά, ιδίως σιτηρά) έμενε ακάλυπτο. Έτσι έμοιαζαν εύλογοι οι φόβοι όσων πραγματοποιούσαν κέρδη από

⁵⁵⁶ Όπως εύκολα μπορεί να διαπιστωθεί το νομοσχέδιο του 1911, διαφορετικά απ' ότι θα γινότανε αργότερα με αυτό του 1914 (το οποίο και ψηφίστηκε και έγινε ο Ν.602/1915) δείχνει ότι μεταξύ των στελεχών του Υπουργείου οι κύκλοι της Γεωργικής Εταιρείας διατηρούσαν ισχυρή επιρροή. Προφανώς δεν είναι τυχαίο ότι στην Αιτιολογική Έκθεση η Γεωργική Εταιρεία ρητά κατανομάζεται και της αναγνωρίζεται, μάλιστα, δικαίωμα ενεργητικής ανάμιξης, παράλληλα με τις διοικητικές και τις δημοτικές αρχές, προκειμένου να εξασφαλιστεί ότι οι άμεσα ιδρυθησόμενες συνεταιριστικές οργανώσεις θα ακολουθούσαν την «ορθόδοξη» και επιθυμητή πορεία. Βλέπε: Αιτιολογική έκθεση του νομοσχεδίου «περί συστάσεως Κεντρικού Ταμείου γεωργικής πίστης, περί γεωργικών εταιρικών πιστωτικών Ταμείων, και περί γεωργικών Συνεταιρισμών εν γένει», 14 Ιουνίου 1911, σ. 3.

⁵⁵⁷ Όπως προαναφέραμε, η υπό τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου πολιτική και επιστημονική ομάδα των «κοινωνιολόγων» ήταν αυτή που, κυρίως, πίεζε για την εφαρμογή μιας ευρύτερης πολιτικής «αστικού

το εξαγωγικό αλλά και το εισαγωγικό εμπόριο (καθώς ταχύτατη ήταν και η διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς⁵⁵⁸ ένεκα και της αύξησης του πληθυσμού), οι οποίοι προσδοκούσαν να διευρύνουν τις εμπορικές τους δραστηριότητες και όχι να υποχρεωθούν, από την πορεία των πραγμάτων, να μοιραστούν αυτές με τους συνεταιρισμούς των αγροτών. Επομένως, ήταν φανερό, ότι υπήρχαν σοβαρά επενδυμένα συμφέροντα, που αντιμετώπιζαν με καχυποψία όποια τάση να αναμιχθούν οι συνεταιρισμοί και σε δραστηριότητες άλλες⁵⁵⁹, πέρα από αυτές της εξυπηρέτησης της αγροτικής πίστης.

Δεν προκαλεί έκπληξη, λοιπόν, το γεγονός ότι η αιτιολογική έκθεση έσπευδε από την αρχή να τονίσει πως κύριος στόχος του κατατεθειμένου Ν/Σ ήταν η «*δια Νόμου κατ'ενιαίον τρόπον ρύθμισις κύριων τινών σημείων αναγκόμενων εις τε την σύστασιν και εις την λειτουργίαν των γεωργικών συνεταιρισμών εν γένει, και ίδια των σπουδαιοτάτων πιστωτικών τοιούτων*».⁵⁶⁰ *il* Ρύθμιση που, όσον αφορούσε τουλάχιστον στο σκέλος των συνεταιρισμών, απέβλεπε ως φαίνεται, περισσότερο στη «*εγκοίτωση*»⁵⁶¹ τούτων στην «*ορθή*» πορεία και στην αποφυγή ανεξέλεγκτων καταστάσεων, παρά στην ουσιαστική στήριξη του θεσμού. Είναι ενδεικτικό ότι μέσα από την αιτιολογική έκθεση ο Μπενάκης φρόντιζε, παράλληλα, να στείλει και το μήνυμα προς την τάξη στην οποία ανήκε, τονίζοντας πως με την κατάθεση του νομοσχεδίου η

συγχρονισμό» και μεταρρυθμίσεων κοινωνικού χαρακτήρα. Βλέπε και Αλεξ. ΣΒΩΛΟΥ, *Η Συνταγματική Ιστορία...*, ό.π., σ. 46.

⁵⁵⁸ Βλέπε συνοπτικά στα άρθρα του Θανάση ΚΑΛΑΦΑΤΗ: 1. «Οικονομία και Κοινωνία» και 2. «Εκσυγχρονισμός και Μεγάλη Ίδέα» που εμπεριέχονται στον τόμο: *Η Ελλάδα τον εικοστό αιώνα*, τομ. ΚΗ' της σειράς *Επτά Ημέρες/Καθημερινή*, Αθήνα, 2000, σσ. 43-46 και 101-103 αντίστοιχα.

⁵⁵⁹ Όπως έγραφε ειδικά για τις συνεταιριστικές προμηθευτικές δραστηριότητες, το συνεταιριστικό περιοδικό «*Συνεργατισμός*» (σ. 1088/τομ. έτους 1933) σε μια προσπάθεια αποτίμησης του επικρατούντος κλίματος «*...Η τάξις των μεταπρατών που κληττεται θανάσιμα από την ανάπτυξη μιας συνεταιριστικής δραστηριότητας προσπαθεί κατά τον πιο επιτήδειο τρόπο να διαβάλη πως αυτό που γίνεται είναι προς ζημίαν των γεωργών...*». Βλέπε αποσπάσματα από την αρθρογραφία του περιοδικού, όπως αναδημοσιεύονται στο: Αρ. ΚΛΗΜΗ, *Οι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα*, τομ. 2^{ος}, Αθήνα, 1988, σ. 1045.

⁵⁶⁰ Βλέπε: *Αιτιολογική Έκθεση* του νομοσχεδίου «*Περί συστάσεως Κεντρικού Ταμείου γεωργικής πίστωσης...*», ό.π., σ. 1.

⁵⁶¹ Τον όρο δανειζόμαστε από το Σβώλο, που τον χρησιμοποιούσε προκειμένου να καταδείξει τους αληθινούς στόχους της γενικότερης πολιτικής, η οποία επρόκειτο να ασκηθεί μετά τη συνταγματική αναθεώρηση του 1911. Όπως έγραφε χαρακτηριστικά: «*Η αναθεώρησις του Συντάγματος εχρησιμοποιήθη μάλλον ως ευφυής διέξοδος δια την εγκοίτωσιν της ακαθορίστου μεταρρυθμιστικής κινήσεως, παρά διότι αποτελεί το κύριον φάρμακον της καταστάσεως*». Βλέπε: Αλεξ. ΣΒΩΛΟΥ, *Η Συνταγματική Ιστορία...*, ό.π., σ. 45.

κυβέρνηση επιδίωκε να προλάβει τις «εν τη λειτουργία των συνεταιρισμών παρεκτροπές από του προσηκόντος αυτών προορισμού».⁵⁶² Δηλαδή, με άλλα λόγια, να αποκλείσει την όποια δυνατότητα παρέκκλισης από τον κύριο στόχο τους, που, κατά τους συντάκτες του Νομοσχεδίου, δεν ήταν άλλος από τη διευκόλυνση των αγροτοπιστωτικών εργασιών όσων τραπεζών ασκούσαν ήδη, ή επρόκειτο στο μέλλον να ασκήσουν, την αγροτική πίστη. Ακόμα και σημειολογικά αν εξετάσουμε το Ν/Σ θα δούμε ότι στα δύο πρώτα Μέρη, που ρύθμιζαν τα του «Κεντρικού Ταμείου Γεωργικής Πίστωσης» και τα των Γεωργικών εταιρικών πιστωτικών ταμείων, αφιερώνονται 60 άρθρα, ενώ στο 3^ο Μέρος «περί γεωργικών εν γένει συνεταιρισμών», μόλις 6 άρθρα.⁵⁶³ Είχαν δε αυτά τα τελευταία πολύ συνοπτικά διατυπωθεί (2-3 αράδες έκαστο) με εξαίρεση ένα (το άρθρο 61) που αναφερόταν στους σκοπούς των ιδρυθησόμενων συνεταιρισμών. Και γιατί γίνεται αυτή η «εξαίρεση»; Επειδή στο συγκεκριμένο άρθρο, σε αντίθεση με αντίστοιχα όλων των επακολουθησάντων συνεταιριστικών νόμων, στα οποία η απαρίθμηση είναι ενδεικτική, επιλέχθηκε η περιοριστική απαρίθμηση. Αναφέρεται δηλαδή το άρθρο αυτό, πολύ συγκεκριμένα και περιοριστικά, σε έξι σκοπούς αγροτικών συνεταιρισμών. Προφανώς προκειμένου να μην υπάρξουν περιθώρια παρερμηνειών και παρεκτροπών «από του προσηκόντος αυτών προορισμού», όπως ανέφεραν οι συντάκτες της αιτιολογικής έκθεσης.⁵⁶⁴ Το δεύτερο, εξάλλου, μήνυμα οι συντάκτες του Νομοσχεδίου το εκπέμπουν προς το τραπεζικό κεφάλαιο. Συγκεκριμένα, εμμέσως πλην σαφώς, αναδείκνυαν το συμπληρωματικό χαρακτήρα που θα εκαλούντο να διαδραματίσουν τα γεωργικά πιστωτικά ταμεία έναντι των «ήδη υφισταμένων ή των μελλόντων να συσταθώσι μεγάλων πιστωτικών ιδρυμάτων». Τούτο στο βαθμό που τονίζεται πως η αγροτική πίστη απαιτεί «... πυκνό δίκτυο υποκαταστημάτων και πρακτορείων διακλάδωση». Αναφορά που παραπέμπει στο τεράστιο λειτουργικό κόστος που συνεπάγεται κάτι τέτοιο για τις Τράπεζες. Ενώ, συνέχιζαν, «κλείνοντας πονηρά το μάτι» προς αυτές, με την επεξήγηση ότι, στην προκειμένη περίπτωση, μέσω των τοπικού χαρακτήρα «εταιρικών γεωργικών πιστωτικών ταμείων», τούτο το

⁵⁶² Βλέπε: Αιτιολογική Έκθεση του νομοσχεδίου «Περί σύστασης Κεντρικού Ταμείου Γεωργικής Πίστωσης .. », ό.π., σ. 1.

⁵⁶³ Στην ίδια Αιτιολογική Έκθεση, σσ. 12-13 του κατατεθέντος Ν/Σ.

⁵⁶⁴ Στην ίδια Αιτιολογική Έκθεση, σ. 1.

καταφέρνει «η άνευ κερδοσκοπίας εν αλληλεγγύη ένωσις των ενδιαφερομένων πολιτών». Επέχουν θέση τα ταμεία, λοιπόν, υποκατάστατων των τραπεζικών υποκαταστημάτων, παρέχοντας ανέξοδα⁵⁶⁵ σε αυτές «λεπτομερή γνώσιν των προσώπων και του αξιοχρέου αυτών».⁵⁶⁶

4.3. Η διαμόρφωση της νέας κοινωνικο-οικονομικής συγκυρίας, υπό την πίεση εκτεταμένων πληθυσμιακών ανταλλαγών

4.3.1 Προεισαγωγική επισήμανση

Στην προσπάθειά μας, λοιπόν, να εξετάσουμε τις αιτίες που έκαναν τους αγρότες να πυκνώσουν τις τάξεις των συνεταιρισμών, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε τις συνθήκες μέσα στις οποίες έλαβε χώρα το γεγονός αυτό. Πριν διερευνήσουμε τη βασιμότητα της υπόθεσής μας, σύμφωνα με την οποία σημαντικό κίνητρο για την αθρόα εγγραφή μελών στους συνεταιρισμούς αποτέλεσε η διευκόλυνση της λήψης δανείων εκ των χορηγούμενων, αποκλειστικά δια των συνεταιρισμών, γεωργικών πιστώσεων της ΕΤΕ, είναι ανάγκη να αναφέρουμε κάποια στοιχεία για το πολιτικό και οικονομικό κλίμα εκείνης της περιόδου. Υπάρχει αυτή η ανάγκη, γιατί πέρα από το αν οι συνεταιρισμοί ήταν αιτία για την ανάπτυξη της αγροτικής πίστης ή αντίστροφα, αν η ανάγκη για επέκταση της αγροτικής πίστης

⁵⁶⁵ Όπως έχει υπογραμμίσει και ο Ρέμερ, το γεγονός ότι οι πιστωτές δεν μπορούν, χωρίς κόστος, να διαπιστώσουν πόσο αξιόπιστοι είναι οι υποψήφιοι δανειζόμενοι, αποτελεί βασικό λόγο των δυσλειτουργιών που εμφανίζουν οι πιστωτικές αγορές. Βλέπε: Τζον Ε.ΡΕΜΕΡ, *Ένα μέλλον για το σοσιαλισμό*, μεταφρ. Θαν. Ολύμπιος, Αθήνα: Στάχυ, 1995, σ. 98. Παράβαλε και την επισήμανση του North σχετικά με τις σύνθετες συναλλακτικές διαδικασίες κατά τις οποίες η παρεμβολή τρίτων, ενδιάμεσων, εθελοντικών φορέων μπορεί να συμβάλει στη μείωση του κόστους πληροφόρησης για την άλλη συναλασσόμενη πλευρά. Βλέπε: North, *Θεσμοί - Θεσμική αλλαγή [...]*, ό.π., σ. 122. Η θέση αυτή αποκτά ιδιαίτερο νόημα, αν ενταχθεί στη γενικότερη θεωρητική συμβολή του ίδιου συγγραφέα περί «συναλλακτικού κόστους», όπου επιπίπτει, κατ'αυτόν, και το κόστος για την εξακρίβωση της πιστοληπτικής ικανότητας. (Στο ίδιο, ιδίως σσ. 131-132). Κατ'επέκταση είναι εύλογο να υποθέσουμε πως το ενδιαφέρον που επέδειξε η ΕΤΕ για τη γρήγορη διάδοση των πιστωτικών συνεταιρισμών συνδέεται και με το ότι, μέσω αυτών, πετύχαινε, χωρίς πρόσθετα λειτουργικά έξοδα, να έχει στη διάθεσή της ένα μηχανισμό τοπικό, που είχε και αυτός συμφέρον να μεριμνά για τη διακρίβωση της φερεγγυότητας όσων, δι'αυτού, θα λάμβαναν δάνεια από την ΕΤΕ (δανειολήπτες μέλη των συνεταιρισμών).

⁵⁶⁶ *Αιτιολογική Έκθεσις*, ό.π., σ. 1.

συνετέλεσε στην εξάπλωση των συνεταιρισμών, πρέπει να συνεκτιμηθούν και άλλοι παράγοντες, που ενδεχομένως βοήθησαν στην ανάπτυξη της αγροτικής πίστης ή αντίστροφα, στην ανάπτυξη των συνεταιρισμών. Αυτό, επειδή μια αιτία μπορεί να είναι αναγκαία για να επέλθει ένα αποτέλεσμα, αλλά δεν είναι συνήθως, μόνη αυτή, αρκετή να φέρει το αποτέλεσμα.

Έτσι ερχόμαστε στην παρουσίαση ορισμένων παραμέτρων της πολιτικής και οικονομικής ζωής της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της περιόδου που αποκλήθηκε και «περίοδος των πολέμων» (1912-1922), οι οποίες αποδείχτηκαν κρίσιμες για την έκβαση του εγχειρήματος της «ανόρθωσης» και του «αστικού εκσυγχρονισμού».

4.3.2. Το έργο της ανόρθωσης υπό την πίεση της συγκυρίας των, «ειδικώς κατόπιν συνοριακών αλλαγών», μετακινήσεων πληθυσμών

4.3.2.α. «Ανόρθωση» και μεγαλοϊδεατική πολιτική ιδεολογία

Ο Βενιζέλος, ο οποίος είχε την άποψη ότι οι στόχοι της «ανόρθωσης», έπρεπε να επιτευχθούν, έστω με δικτατορία, δήλωσε στο «Στρατιωτικό Σύνδεσμο», όταν ήρθε στην Αθήνα, ότι «η κατάλληλος προς τούτο ευκαιρία παρήλθε».⁵⁶⁷ Η στρατηγική που έπρεπε τώρα να ακολουθηθεί για την «ανόρθωση» ήταν διαφορετική. Βέβαια είναι και αυτή εμποτισμένη από την ίδια έλλειψη εμπιστοσύνης προς τις λαϊκές δυνάμεις και τη διατρέχει, επίσης, ο φόβος για τις πρωτοβουλίες της λαϊκής βάσης, την οποία θεωρεί ανώριμη. Είναι αποκαλυπτικά τούτων όσα με ειλικρίνεια διατύπωνε μπροστά στην Αναθεωρητική Βουλή του 1911, ο ίδιος ο Βενιζέλος όπου τόνιζε: «*Η δύναμις του αστικού καθεστώτος, δεν είναι να μη βλέπη παντάπασι τον κίνδυνον όστις έρχεται κατά τον εικοστόν αιώνα εκ των κάτω [...]. Ο κίνδυνος αυτός προλαμβάνεται μόνον δια της εγκαίρου ικανοποιήσεως των τάξεων εκείνων των εργατών, των αποκλήρων της κοινωνίας [...]. Εγώ εις πάσαν περίστασιν [...], θα είμαι το ασφαλέστερον*

⁵⁶⁷ Νικ. ΖΟΡΜΠΙΑ, *Απομνημονεύματα ή Πληροφορίες*, Αθήναι, 1925, σ. 67.

έρευνα της τάξεως του αστικού κοινωνικού καθεστώτος». ⁵⁶⁸ Δεν χρειάζεται να επεκταθούμε για να δείξουμε ότι με την παραπάνω λογική, που εισάγει ο Βενιζέλος, δείχνει συγχρόνως και την αντίληψή του για τον τρόπο εξουδετέρωσης κάθε κινήματος «εκ των κάτω», εργατικού ή αγροτικού, που θα αμφισβητούσε ριζικά «την τάξη του αστικού κοινωνικού καθεστώτος». Πρόκειται για μια διαδικασία ενσωμάτωσης, που, αν και δεν εκφράζει την αντίθεσή της στο οποιοδήποτε κίνημα αμφισβήτησης του καθεστώτος, του αφαιρεί την επικινδυνότητα με το να το αποδέχεται μεν, αλλά με διαφοροποιημένη τη μαχητική του κατεύθυνση. ⁵⁶⁹

Είναι φανερό πως ο αστός αυτός πολιτικός αντιλαμβανόταν ότι η στρωματοποιημένη ελληνική κοινωνία ήταν φυσικό να υποκρύπτει αντιθέσεις. Δεν είχε την πρόθεση να εφαρμόσει στρουθοκαμηλική πολιτική και να τις συγκαλύψει. Πίστευε ότι χρέος της πολιτικής ηγεσίας είναι να δρυ προληπτικά. Όπως χαρακτηριστικά τονίζει σύγχρονος μελετητής του «Βενιζελισμού», ο κεντρικός πυρήνας της σχετικής φιλοσοφίας του Βενιζέλου αυτή την περίοδο συνίσταται «στην επιδίωξη της ισορροπίας και της σύνθεσης, χωρίς παρασιώπηση των κοινωνικών αντιθέσεων, αλλά με συστηματική παρέμβαση για την άμβλυση του συγκρουσιακού τους χαρακτήρα» ⁵⁷⁰. Εκείνο, όμως, που θεωρούμε ότι είναι το κυρίαρχο στοιχείο των ιδεών του βενιζελικού κόμματος και που οποιοδήποτε συνδέεται με το προηγούμενο είναι η Μεγαλοϊδεατική πολιτική Ιδεολογία ⁵⁷¹.

Για την πραγματοποίηση του οράματος της εθνικής ολοκλήρωσης, που θα κατέληγε στην απελευθέρωση των αλότρωτων Ελλήνων, ήταν αναγκαίο να χρησιμοποιηθούν όλες οι δυνάμεις του Ελληνισμού. Η τάξη και η κοινωνική ειρήνη θεωρούνται προϋποθέσεις για να εξασφαλιστεί η ομοψυχία, χωρίς την οποία δεν θα μπορούσε να ξεκινήσει κανείς τις εκτεταμένες εκείνες πολεμικές επιχειρήσεις της δεκαετίας του 1910. Μια σειρά από μέτρα

⁵⁶⁸ Τάσου ΒΟΥΡΝΑ, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδος*, Αθήνα, 1977, σ. 18. Παράβαλε επίσης: Γ.Θ. ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΥ, *Μελέτες και Κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Αθήνα - Κομοτηνή: Λ. Σάκκουλα, 1982, σ. 105.

⁵⁶⁹ Α.-Ι.Δ. ΜΕΤΑΞΑ, *Πολιτική Επικοινωνία / Εφαρμοσμένη πολιτική επιστήμη*, Αθήνα: Ολκός, 1975, σ. 55.

⁵⁷⁰ Θανάση ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο Βενιζελισμός*, Τόμος 1ος, Τεύχος 1^ο, Αθήνα - Κομοτηνή: Εκδ. Σάκκουλα, 1985, σ. 55.

τόσο της εργατικής όσο και της αγροτικής πολιτικής του Βενιζέλου στοχεύουν στην επίτευξη της παραπάνω προϋπόθεσης και εναρμονίζονται με την πολιτική της Μεγάλης Ιδέας.

Όπως έχει επισημανθεί σχετικά: «η φιλεργατική πολιτική που χαρακτηρίζει αρχικά τον βενιζελισμό συνδέεται άμεσα με την γενικότερη επιδίωξη κοινωνικής ειρήνης και εθνικής ομοψυχίας [...] πριν από το 1912, τα πρώτα ακόμα βήματα για την επίλυση του αγροτικού ζητήματος συνδέονται οπωσδήποτε με την επιδίωξη εθνικής ομοψυχίας για την πολεμική προσπάθεια».⁵⁷² Από την άλλη μεριά τα κυρίαρχα στρώματα του Ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, εκμεταλλευόμενα το πραγματικό γεγονός της ύπαρξης ενός ιστορικά καθορισμένου εχθρού, που θεωρείται ότι απειλεί την υπόσταση της Ελλάδας, προσπαθούν να εμπεδώσουν την κυριαρχία τους. Έτσι φαίνεται ότι η Μεγάλη Ιδέα δεν ήταν απλά και μόνο μια ιδεολογία για την εθνική ολοκλήρωση, που συσπειρώσε και στράτευσε τους Έλληνες. «Υπήρξε, πολύ περισσότερο, ένα ολόκληρο σύστημα πολιτικών, ίσως και κοινωνικών σχέσεων, που έδιναν στο έθνος τη συνοχή του, επιτρέποντας στις ηγετικές του ομάδες να βρίσκουν κάποιο κοινό έδαφος συμβιβασμού των διαφορών τους αλλά και, πράγμα πιο σημαντικό, επιτρέποντάς τους να αξιώνουν και να επιβάλλουν στις λαϊκές μάζες πειθαρχία, ενότητα και θυσίες».⁵⁷³

4.3.2.β. Το πρόβλημα των «ανταλλάξιμων» πληθυσμών (1912-1922) - Ρυθμιστικοί μηχανισμοί και θεσμικός εξοπλισμός για την αντιμετώπισή του

Συνήθως όταν επιδιώκουμε να κατανοήσουμε μηχανισμούς, μέσω των οποίων επιχειρούνται ρυθμιστικές παρεμβάσεις, που σχετίζονται με δημογραφικές παραμέτρους, εντοπίζουμε το ενδιαφέρον μας σε αυτούς που, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, αποσκοπούν στη μεταβολή του ποσοστού των γεννήσεων. Όπως, όμως, επ' αυτού έχει επισημάνει ο Roland

⁵⁷¹ Βλέπε στο βιβλίο Ομάδας Επιστημόνων του ΚΚΕ, *Η διανομή στην Ελλάδα*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1980, σ. 145.

⁵⁷² Γ. Θ. ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΥ, *Μελέτες και Κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, ό.π., σ. 51. Παράβαλε μεταξύ άλλων και: Γ. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΗ, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, μετάφραση Σαρ. Αντίσχος, Αθήνα: Εξάντας, 1979, ιδίως σσ. 11-14

Pressat: κάτι τέτοιο δε σημαίνει ότι και τα άλλα δημογραφικά φαινόμενα «... δεν επηρεάζονται από τον κρατικό παράγοντα».⁵⁷⁴ Ανάμεσα, μάλιστα, σε εκείνα τα δημογραφικά φαινόμενα, τα οποία, κατά τον ίδιο συγγραφέα, συνδέονται με παρεμβάσεις της πολιτικής εξουσίας, είναι και αυτά που στη Βαλκανική παρατηρήθηκαν, όταν έλαβαν χώρα ευρύτατες πληθυσμιακές μετακινήσεις «ειδικώς κατόπιν συνοριακών αλλαγών».⁵⁷⁵ Τη δεύτερη 10ετία του Κ' αιώνα οι αλλαγές αυτές απέρρεαν από πολιτικές αποφάσεις και για τη διευθέτησή τους οι παρεμβάσεις της πολιτικής εξουσίας κρίθηκαν, επίσης, αναγκαίες. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των παρεμβάσεων αυτών υπήρξαν, αφενός, η συνδυασμένη δράση των εθνικών (κρατικών ή μη) φορέων, σε συντονισμό με διεθνείς ρυθμιστικές αρχές, κατά το σχεδιασμό και την υλοποίηση των ρυθμιστικών μέτρων και, αφ'ετέρου, η προσπάθεια μετακόλισης μέρους της ευθύνης και σε οργανώσεις και θεσμούς, εμπύκτοντες στην ευρεία έννοια της κοινωνικής οικονομίας. Όσον αφορά δε, τώρα, στο πεδίο εφαρμογής των παραπάνω παρεμβάσεων και, πιο συγκεκριμένα, τις πληθυσμιακές ομάδες τις εμπύκτουσες σε αυτό, είναι ευνόητο ότι αυτές θα πρέπει, κανονικά, να αναζητούνται μεταξύ εκείνων, κυρίως, που είχαν υπαχθεί υπό το νομικό καθεστώς των «ανταλλάξιμων». Και είπαμε «κανονικά», διότι πρέπει να έχουμε επίγνωση πως η χρήση του όρου «ανταλλάξιμοι» παρέμεινε, τελικά, στα χαρτιά, δεδομένου ότι στην κοινή συνείδηση γρήγορα διαδόθηκε ο ανακριβής, για την περίπτωση, όρος «πρόσφυγες», ο οποίος μάλιστα προσέλαβε: «... τέτοια περιφρονητική και υποτιμητική σημασία, ώστε πλησιάζει να γίνει πραγματικό παρατσούκλι».⁵⁷⁶ Δεν ήσαν, επομένως, λίγες οι περιπτώσεις κατά τις οποίες η μη εύστοχη

⁵⁷³ Γ. ΚΑΤΗΦΟΡΗ, *Η νομοθεσία των βαρβάρων*, Αθήνα, 1975, σ. 70.

⁵⁷⁴ Βλέπε: Rolland PRESSAT, «*Κοινωνική Δημογραφία*» (μεταφρ. Ι.Καβάσιλα), Αθήνα: ΕΚΚΕ, 1975, σ. 156.

⁵⁷⁵ Βλέπε: Rolland PRESSAT: *ό.π.*, σ. 157. Όπως συμπληρωματικά επισημαίνει, αναφερόμενος σε αυτές, ο ίδιος συγγραφέας: «...Αι πληθυσμιακαί αυταί μεταβολαί απήτησαν μεγάλας χρηματικές δαπάνας και μεγάλας ταλαιπωρίας δια τους υποστάντας την εκτόπισιν-μετακίνησιν. Αι εις τον τομέα αυτόν ληφθείσαι αποφάσεις εβασίσθησαν εις την διαπίστωσιν των υφισταμένων αφορήτων συνθηκών, εκ των οποίων μόνη διέξοδος παρέμενεν ο πλήρης διαχωρισμός των κοινοτήτων, αι οποίαι είναι εντελώς αδύνατον να ζουν ηνωμέναι». (Στο ίδιο, σ. 157).

⁵⁷⁶ Βλέπε: Βίκα ΓΚΙΖΕΛΗ, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, μετάφρ. από τα γαλλικά της διδακτορικής της διατριβής, Αθήνα: Επικαιρότητα, 1984, σ. 80.

(και, ενδεχομένως, και παραπλανητική) ορολογία ερχόταν να συγκαλύψει αυτό τούτο το γεγονός της ανταλλαγής των πληθυσμών.⁵⁷⁷

Εμβασθύνοντας ακόμα περισσότερο, σε μια προσπάθεια αναζήτησης των συμφερόντων που εκρύβοντο πίσω από τα «εθνικά ελατήρια και ιδανικά», ο Ι. Πασσαλίδης υποδείκνυε την υπέρπουσα σύστοιχη λογική, στην οποία εγγράφονται και οι προαναφερθείσες «γιγαντιαίου» τύπου εμπορικές ανταλλαγές όσο και η διεύρυνση αγορών που συνεπιφέρουν οι συνολικότερες αναδιευθετήσεις που έλαβαν χώρα την «περίοδο των πολέμων»(1912-1922). Αναφερόμενος έτσι στα βαθύτερα αίτια, που δημιούργησαν το αποκαλούμενο «προσφυγικό ζήτημα», ο αρχηγός της σοσιαλιστικής ομάδας τόνιζε, μεταξύ άλλων, ενώπιον της Εθνοσυνέλευσης και τα εξής: «Κατά βάθος όμως πίσω από τα εθνικά αυτά ελατήρια και ιδανικά εκρύβοντο [...] τα συμφέροντα τα οικονομικά της κυριαρχούσης αστικής τάξεως, που ήθελε ν' αναπτύξη τις δουλειές της, το εμπόριό της, τη ναυτιλία της και τις χρηματιστικές επιχειρήσεις της, τις νέες αγορές με νέες εδαφικές κατακτήσεις».⁵⁷⁸

Ως γνωστόν το πρώτο μαζικό ρεύμα «προσφύγων»⁵⁷⁹ προς την Ελλάδα, που συνδέεται επίσης με ανταλλαγή πληθυσμών, υπήρξε αυτό της περιόδου των βαλκανικών πολέμων και

⁵⁷⁷ Αξίζει βέβαια να επισημανθεί ότι ακόμα και ο όρος «ανταλλαγή» χρησιμοποιούμενος επί ανθρώπων, μας παραπέμπει σε εποχές πρωτόγονες (εποχές βαρβαρότητας θα λέγαμε). Είναι ενδεικτικά όσα σημείωνε ο Πάλλης, δυαλώματης που συμμετείχε ενεργά στην υλοποίηση της πολιτικής αυτής. Ο όρος ανταλλαγή γράφει: «... δανεισμένος ήδη από την πρωτόγονη εποχή, όταν το εμπόριο είχε ως βάση την ανταλλαγή προϊόντων, πέρασε στη διπλωματική ορολογία των συνθηκών. Εκείνη τη μακρινή εποχή της ιστορίας του ανθρώπου, οι άνθρωποι περιοριζόνταν να ανταλλάσσουν κοπάδια, σιτηρά, σκλάβους. Μας έμελλε όμως να δούμε, μέσα στον εικοστό αιώνα, τα κράτη να ανταλλάσσουν ολόκληρους πληθυσμούς. Γιατί πραγματικά αυτές οι ανταλλαγές των πληθυσμών που έγιναν από το 1914 ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία, στη Βουλγαρία και την Τουρκία, στη Βουλγαρία και την Ελλάδα, τι άλλο ήταν παρά γιγαντιαίες εμπορικές ανταλλαγές...». Παρατίθεται από τη Βίκα ΓΚΙΖΕΛΗ, *ό.π.*, σσ. 68-69.

⁵⁷⁸ Βλέπε: Ι. ΠΑΣΣΑΛΙΔΗ, «Άγορευση», *Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, Συνεδρ. 69, της 28^{ης} -6-1924, όπως παρατίθεται στο Αρετή ΤΟΥΝΤΑ - ΦΕΡΓΑΔΗ, *ό.π.*, σ. 17.

⁵⁷⁹ Είναι αλήθεια ότι ο όρος χρησιμοποιήθηκε για να χαρακτηρίσει συλλήβδην, τις περιπτώσεις των αφιχθέντων νέων πληθυσμών (και όσων κατευθύνθηκαν στις λεγόμενες «νέες χώρες» και όσων κατέβηκαν στην «παλαιά Ελλάδα») την «περίοδο των πολέμων». Έγινε δηλαδή χρήση του, ευκαιρως - ακαίρως, είτε οι περιστάσεις, υπό τις οποίες οι συγκεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες οδήγηθηκαν στη φυγή, δικαιολογούσαν τη χρήση του είτε όχι. Όπως επισημαίνει σχετικά η ΓΚΙΖΕΛΗ: «... ο τίτλος του 'Πρόσφυγα' είναι συμβατικός και καθόλου ακριβής για την περίπτωση μας: αν στην πραγματική του έννοια σημαίνει το πρόσωπο που αλλάζει πατρίδα, ενεργώντας λίγο ως πολύ από δική του θέληση, αυτή δεν είναι πάντως η περίπτωση όλων των

των αμέσως επομένων ετών. Όπως έγραψε ο Βεντήρης «Οι Βαλκανικοί πόλεμοι εδίδαξαν τους Τούρκους ποιόν κίνδυνον διέτρεχαν εκ της παρουσίας ελληνικών πληθυσμών εις παραμεθορίους περιφερείας». ⁵⁸⁰

Πράγματι ο Τούρκος πρεσβευτής στην Αθήνα, σε συνέχεια προφορικού διαβήματος της 6^{ης} Απριλίου 1914, απηύθυνε και έγγραφο υπόμνημα προς τον Βενιζέλο (8-4-1914) στο οποίο «...εξέθετε πλήρες σύστημα ανταλλαγής των πληθυσμών και αμοιβαίας αποζημιώσεως των περιουσιών». ⁵⁸¹ Ο Βενιζέλος και η Ελληνική κυβέρνηση, αφού εκτίμησαν την κατάσταση που είχε διαμορφωθεί, ⁵⁸² ιδίως μετά τη συνθήκη του Βουκουρεστίου (1913), για τους παραμείναντες στην Τουρκία μειονοτικούς πληθυσμούς, κυριολεκτικά εσύρθησαν στο να αποδεχτούν εσπευσμένα ⁵⁸³ την πρόταση της Τουρκίας για ανταλλαγή πληθυσμών.

μειονοτήτων που εξαναγκάστηκαν από το νόμο να 'αποφασίσουν' τη μετανάστευσή τους» Βλέπε: Βίκυ ΓΚΙΖΕΛΗ, *ό.π.*, σ. 80.

⁵⁸⁰ Βλέπε: Γεωργ. ΒΕΝΤΪΡΗ, *Η Ελλάς του 1910-1920*, τομ. Α', 2^η έκδοση, Αθήνα: Ίκαρος, 1970, σ. 192.

⁵⁸¹ Στο ίδιο, σ. 193

⁵⁸² Βλ. σχετικά: Δημ. ΠΟΥΡΝΑΡΑ, *Ελευθέριος Βενιζέλος (η ζωή και το έργο του)* τομ. Α', Αθήνα: εκδ. «Ελευθερος», 1959, ιδίως σσ. 346-347.

⁵⁸³ Η εσπευσμένη αποδοχή των όρων της ανταλλαγής οφείλεται οπωσδήποτε και στη συστηματοποίηση και επίταση των διώξεων αλλά και στο ότι, ήδη, είχε δημοσιευθεί ανάλογο προηγούμενο από την υπογραφή (την 16/29 Σεπτεμβρίου 1913) παρόμοιου τύπου Σύμβασης μεταξύ Τουρκίας και Βουλγαρίας, γεγονός που οπωσδήποτε ενθάρρυνε τις τουρκικές πιέσεις προς την Ελλάδα για την επίτευξη συμφωνίας στην ίδια περίπου βάση. Βέβαια δε θα πρέπει να αρκεστούμε στην άκριτη υιοθέτηση μιας τέτοιας εξήγησης (κάτι που θα βόλευε μάλλον τους θαυμαστές του Βενιζέλου) ούτε θα πρέπει, μέσω αυτής, να οδηγηθούμε στο να παραβλέψουμε ότι η λογική της ομογενοποίησης και η πίστη στην «αρχή των εθνικοτήτων», καθοδηγητικές συνιστώσες της βενιζελικής εξωτερικής πολιτικής, θα οδηγούσαν, αργά ή γρήγορα σε παρόμοια αποτελέσματα. Με την ανοχή (αν μη τι άλλο) της ελληνικής κυβέρνησης είχαν, ήδη, δραστηριοποιηθεί πόντιοι δάσκαλοι, εκπαιδευμένοι στην Αθήνα για το έργο της «αφήπισης» της ελληνικής συνείδησης ανάμεσα στους πληθυσμούς του Πόντου «... από το 1910 κεκαλυμμένα, ύστερα όμως από τους Βαλκανικούς πολέμους του 1912-13 ανοιχτά...». Βλέπε: Αλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΙ, «Η ανάπτυξη του εθνικού πνεύματος των Ελλήνων του Πόντου 1918-1922: Ελληνική εξωτερική πολιτική και Τουρκική αντίδραση», όπως δημοσιεύεται [σσ. 427-474] στο: Θ. ΒΕΡΕΜΗ και Ο. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ (επιπλ.) *Μελετήματα γύρω από το Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα: Φιλισκόπουλος, 1980, σ. 431. Επιπρόσθετα παράβαλε και σχετικό σχόλιο του Στ. Στεφάνου (ιδ. γραμματ. του Βενιζέλου), σχετικά με τη σταθερή επίκληση της αρχής των εθνικοτήτων από το Βενιζέλο. Ο Στεφάνου, με αποφασιστική ελικρίνεια τονίζει: «... φυσικά, η ηθική βάση της επιχειρηματολογίας του Βενιζέλου δια την κληρονομίαν τουρκικών εδαφών ήτο η αρχή των εθνικοτήτων». Βλέπε: Στεφ. Ι. ΣΙΓΦΑΝΟΥ (επιμελ.), *Πολιτικά Υποθήκαι Ελευθερίου Βενιζέλου*, τομ., Β', Αθήνα, 1969, σ. 143.

Έτσι, την 10/23 Μαΐου 1914, οι κυβερνήσεις Ελλάδας και Τουρκίας κατέληξαν σε συμφωνία περί ανταλλαγής πληθυσμών. Με βάση τα οριζόμενα σε αυτήν, όπως προκύπτουν από σχετικό ανακοινωθέν (απαντητικό) της τουρκικής κυβέρνησης οι πληθυσμοί των ελληνικών χωριών της Θράκης και του νομού Σμύρνης (μέχρι των Στενών) «... ανταλλαχθήσονται έναντι μουσουλμάνων, χωρικών της Μακεδονίας και Ηπείρου, η δ' ανταλλαγή γενήσεται ταυτοχρόνως και μετά πιστοποίησιν της αυθορμήτου αυτών επιθυμίας προς μετανάστευσιν».⁵⁸⁴ Προς υλοποίηση μάλιστα της σχετικής συμφωνίας οι δύο χώρες προχώρησαν και στη σύσταση Μικτής Επιτροπής, που άρχισε να λειτουργεί στη Σμύρνη (μετατέθηκε αργότερα στην Κωνσταντινούπολη), αλλά αυτή μόνο προσωρινές εντυπώσεις παρήγαγε και όχι έργο ουσίας. Τούτο δεδομένου ότι στην πράξη συνεχίστηκε ο δια της βίας εξαναγκασμός προς μετανάστευση 130.000 Ελλήνων τουρκικής υπηκοότητας από τη Θράκη καθώς και 154.000 από τα παράλια της Μικράς Ασίας (με βάση στοιχεία για το α' εξάμηνο του 1914).⁵⁸⁵

Ανεξάρτητα, πάντως, από τις επιμέρους εκτιμήσεις που υπάρχουν για τις διεθνείς και εσωτερικές πτυχές του εγχειρήματος της ανταλλαγής, παραμένει γεγονός αναμφισβήτητο ότι είχαν τεθεί σε κίνηση κοινωνικές διεργασίες, των οποίων η δυναμική ξεπερνούσε, κατά πολύ, το εύρος των ζητημάτων που είχαν ανακύψει εξαιτίας της ίδιας της ανταλλαγής. Οι παράπλευρες διαστάσεις και οι απότοκες συνέπειές της όχι μόνο ήταν περισσότερες, κατά πολύ, σε σύγκριση με αυτές που είχαν εμφανιστεί σε παλαιότερες μετακινήσεις πληθυσμών, αλλά είχαν και διαφορετικά ποιοτικά χαρακτηριστικά. Ενδεικτικά μόνο μπορούμε να υπενθυμίσουμε τις καταλυτικές επιδράσεις στο αγροτικό ζήτημα και στις τοπικές αγροτικές κοινωνίες. Επιδράσεις που αφορούσαν άμεσα όχι απλά το μεγαλύτερο κομμάτι του πληθυσμού, αλλά ολόκληρο τον ελληνικό λαό.

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, η ανάδειξη της προτεραιότητας που έπρεπε να δοθεί στην αποκατάσταση των ακτημόνων γεωργών (ντόπιων και μη) είχε, πλέον, γίνει κοινή συνείδηση. Έπρεπε να υπάρξει μέριμνα, ώστε να αντιμετωπιστούν, χωρίς άλλες καθυστερήσεις, τα

⁵⁸⁴ Βλέπε: Μ.Γ. ΘΕΟΤΟΚΑ, «Ανταλλαγή πληθυσμών», λήμμα στη *Σύγχρονη Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη*, τόμος 2^{ος}, 3^η έκδοση, Αθήνα: εκδ. Ν. Νίκας, 1962, σ. 180.

⁵⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 180.

ζητήματα που θα έθετε η ανάγκη μαζικής αγροτικής αποκατάστασης (γηγενών καλλιεργητών αλλά, πλέον, και «ανταλλαξίμων» ή και «προσφύγων», αγροτών και μη). Είχε γίνει φανερό ότι δεν υπήρχαν άλλα περιθώρια καθυστερήσεων και αναβολών, καθώς η παράταση της εκκρεμότητας μόνο επιπρόσθετους κινδύνους εγκυμονούσε. Παράπλευρο, αλλά όχι ήσσονος σημασίας, θέμα ήταν, συνεπώς, και αυτό της χρηματοδότησης του εγχειρήματος αυτού.

Στο σημείο αυτό, συνειρμικά σχεδόν, οδηγούμαστε στην υπόμνηση της χρονικής, τουλάχιστον, σύμπτωσης της συμφωνίας «ανταλλαγής» με την κατάθεση του νομοσχεδίου «περί συνεταιρισμών» (που ψηφίστηκε το Δεκέμβριο 1914, ως νόμος 602). Ήταν προφανές ότι η θεσμοθέτηση συνεταιρισμών (που τελικά επρόκειτο, σε μεγάλο βαθμό, να λειτουργήσουν ως συνεταιρισμοί δανειοληπτών) ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την ανάγκη να καλυφθούν και οι δημιουργηθησόμενες αυξημένες ανάγκες δανεισμού των αγροτών.⁵⁸⁶ Δεν ήταν, δηλαδή, τυχαίο ότι, ταυτόχρονα σχεδόν (Δεκέμβριος 1914) η ΕΤΕ ανελάμβανε έναντι του Κράτους την υποχρέωση (Νόμος 658/1914) να διαθέτει, «κατά προτίμηση μέσω των γεωργικών συνεταιρισμών ή των ενώσεών τους»,⁵⁸⁷ επιπλέον γεωργοκτηματικά δάνεια, τα οποία θα έφθαναν μέχρι και στο διπλασιασμό εκείνων, που, με βάση τα μέχρι τότε ισχύοντα, όφειλε να χορηγήσει.

Η επόμενη μεγάλη εισροή πληθυσμών είναι συναρτημένη με την υπογραφή στο Νεϊγύ σύμβαση περί μεταναστεύσεως των μειονοτήτων μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας (Νοέμβριος 1919).⁵⁸⁸

⁵⁸⁶ Βλέπε σχετικά: Δημ. ΠΕΤΡΙΔΗ, *Η αγροτική πίστις, θεωρία – εφαρμογή*, Αθήνα: Κάσιφμαν, 1934, σ.128. Ο συγγραφέας στην κλασική, πλέον, μελέτη αυτή, συνδέει ευθέως τη δημιουργία συνεταιρισμών και τη διεύρυνση των γεωργικών χορηγήσεων της ΕΤΕ με την κατάσταση που είχε διαμορφωθεί μετά τους Βαλκανικούς πολέμους. Όπως, χαρακτηριστικά αναφέρει: «...ότε κατόπιν των βαλκανικών πολέμων προσηρηθήσαν νέα εδάφη...» το Κράτος είχε φροντίσει, στη σύμβαση που είχε συνάψει με την ΕΤΕ «περί της επεκτάσεως των προνομίων αυτής εις τας νέας χώρας» να περιληφθούν δύο διατάξεις (άρθρο 2, εδαφ. 3° και άρθρο 9) με τις οποίες γινόταν προσπάθεια διεύρυνσης παλαιότερων υποχρεώσεων της ΕΤΕ προς ενίσχυση της αγροτικής πίστης (Στο ίδιο, σελ. 128).

⁵⁸⁷ Δημ. ΠΑΝΟΥ, *Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί έως την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδας*, Αθήνα, 1981, σ. 43.

⁵⁸⁸ Συνημμένο στη συνθήκη αυτή ήταν ένα σύμφωνο «περί αμοιβαίας μεταναστεύσεως», μεταξύ Ελλάδος και Βουλγαρίας, το οποίο είχε υπογραφεί στις 29 Νοεμβρίου 1919. Όπως παρατηρεί ο Πετρόπουλος όλοι όσοι είχαν προσχωρήσει στη λογική της ανταλλαγής πληθυσμών (μεταξύ αυτών και ο Βενιζέλος) απέφηναν,

Ο Βενιζέλος, με τον αέρα που του έδινε η εμφάνισή του παρά το πλευρό των «προθύμων»⁵⁸⁹, οι οποίοι στο μεταπολεμικό σκηνικό βρέθηκαν να συμπορεύονται με τους νικητές⁵⁹⁰, ήταν αυτός τώρα ο επισπεύδων για συμφωνία ανταλλαγής. Θα προκαλέσει, συνεπώς, ο ίδιος τη σύναψη συμφωνίας εκούσιας, όπως την χαρακτήρισαν, ανταλλαγής πληθυσμών με τη Βουλγαρία. Διαφορετικά, δηλαδή, από ότι είχε συμβεί στην προηγούμενη περίπτωση ανταλλαγής (αυτήν μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας), όταν είχε «συρθεί», εσπευσμένα, σε μια συμφωνία υπό το καθεστώς της αφόρητης πίεσης εξαιτίας των εκτεταμένων διώξεων, η εν λόγω ανταλλαγή των ελληνοβουλγαρικών πληθυσμών υπήρξε προϊόν συγκεκριμένου σχεδιασμού. Είναι χαρακτηριστικό πως ήδη την 13^η Αυγούστου 1917, κατά τη μαραθώνια πρωθυπουργική ομιλία ενώπιον της Βουλής των «Ααζάρων», ο Βενιζέλος

μέχρι τότε (1919), να προτείνουν η ανταλλαγή αυτή να έχει υποχρεωτικό χαρακτήρα επειδή, κατά τη διατύπωση του David Mitraly, η αναγκαστική μεταφορά πληθυσμών «ερχόταν σε αντίθεση με όλες τις παραδεχόμενες αρχές του διεθνούς δικαίου αλλά και με τις ανθρωπιστικές παραδόσεις της Ευρώπης...». Βλέπε: Γιάννη ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Η υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών: ελληνοτουρκικές ειρηνευτικές διευθετήσεις, 1922-1930», στο συλλογικό τόμο: Θ. ΒΕΡΕΜΗ – Γ. ΓΟΥΛΙΜΗ (επιμέλ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος, κοινωνία – οικονομία – πολιτική στην εποχή του*, [σσ. 439-473], Αθήνα: εκδ. 'Γνώση', 1989, σ. 455.

⁵⁸⁹ Η συμπαρατάξη αυτή με την πλευρά των «προθύμων» (για να μεταχειριστούμε ένα πολυσυζητημένο σήμερα όρο), είχε την εποχή του διχασμού, επισύρει τη «μηνιν» των αντιπάλων του, οι οποίοι αποκαλούσαν έκτοτε το κόμμα του (κάνοντας και ειρωνικό λογοπαίγνιο με τον τίτλο του) ως «Κόμμα των φιλοξένων». Βλέπε: Δέσποινας ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, «Ο τύπος και ο διχασμός 1914-1915», στο: Θ. ΒΕΡΕΜΗ – Γ. ΓΟΥΛΙΜΗ (επιμέλ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος: Κοινωνία – Οικονομία – Πολιτική στην εποχή του* [σσ. 390-438], Αθήνα: εκδ. Γνώση, 1989, σ. 402. Ας διευκρινιστεί ότι η αναφορά του παραπάνω ειρωνικού χαρακτηρισμού γίνεται και επειδή θεωρούμε ότι αποτελεί ένα από τα αντιπροσωπευτικά δείγματα της οξύτητας (όχι μόνο φραστικής!) την οποία είχε λάβει η περί της εξωτερικής πολιτικής αντιπαράθεση. Αντιπαράθεση την οποία ορισμένοι πολιτικοί της εποχής (όπως ο Γ. Παπανδρέου) είχαν επιχειρήσει να θεωρητικοποιήσουν. Η θεωρητική κατασκευή περί σύγκρουσης δύο κόσμων έλκει την καταγωγή της από σχετικό εκτενές άρθρο του της εποχής του διχασμού (1916). Σε αυτό, μεταξύ άλλων, τόνιζε και τα εξής: «... Η πολιτική αντίθεση, η οποία τοιουτοτρόπως εδημιουργήθη μεταξύ των δύο αντιπάλων κομμάτων, δεν οφείλεται πλέον εις απλήν προσωπικήν διαφοράν, ούτε εις δευτερεύοντα νομοθετικά και κυβερνητικά μέτρα: οφείλεται εις διαφοράν αντιλήψεων θεμελιώδη, εν σχέσει προς την φύσιν του Πολιτεύματος και την τύχην της Φυλής, διαφοράν μάλιστα, η οποία υφίσταται όχι μόνον μεταξύ των πολιτικών αντιλήψεων, αλλά και μεταξύ της ψυχικής και πνευματικής συστάσεως των αντιπάλων, διαφοράν μεταξύ δύο πολιτικών κόσμων!». Βλέπε: Γεωργ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, «Οι δύο πολιτικοί κόσμοι», στο περιοδικό: *Μηνιαία Επιθεώρησις – πολιτική και κοινοβουλευτική*, τευχ. 3^ο, 15 Μαΐου 1916, όπως αναδημοσιεύεται στο: Γ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, *Πολιτικά Κείμενα*, τομ. Α', [σσ. 67-84] Αθήνα: Μπαΐρον, χ.χ. σσ. 83-84.

⁵⁹⁰ Βλέπε: Κων. ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Ελευθέριος Βενιζέλος – Η εξωτερική του πολιτική» σε αφιέρωμα σχετικά με το Βενιζέλο στην εφημερ. *Καθημερινή της Κυριακής*, 8 Δεκεμβρίου 1996, σσ. 10-13.

είχε παρουσιάσει σαφή θέση επί του θέματος. Έτσι, εκφράζοντας τις επί του θέματος απόψεις του, τόνιζε, μεταξύ άλλων, και τα εξής: «... θα έλεγα ακόμη ότι θα ήτο δίκαιον και ανάλογον προς τας υπηρεσίας τας οποίας παρέχομεν [...] εάν εξητούσαμε [...] όπως επιβληθεί η ανταλλαγή των πληθυσμών των δύο χωρών, αι οποίαι επί εκτάσεως πολλών εκατοντάδων χιλιομέτρων πρόκειται να συνορεύουν του λοιπού, όπως οι μεν Βουλγαρικοί πληθυσμοί, οι ζώντες ακόμη, εντός του Ελληνικού εδάφους μεταφερθώσιν εις την Βουλγαρίαν, οι δε Ελληνικοί πληθυσμοί, οι ζώντες ακόμη και μεθ'όλας αυτάς τας καταστροφάς εν Βουλγαρία, μεταφερθώσιν επί του Ελληνικού εδάφους. Θα ήτο τούτο, κύριοι, μία εκ των καλύτερων εγγυήσεων, ότι το καθεστώς το Βαλκανικόν, οίον θα προήρχετο εκ του παρόντος πολέμου, αναγνωρίζεται οπωσδήποτε ειλικρινώς υπό των ενδιαφερομένων Κρατών και τουλάχιστον θα έλειπεν από τον αντίπαλον, το μέγα επιχείρημα ότι αγωνίζεται προς πραγματοποιήσιν αξιώσεων, αι οποίαι στηρίζονται τάχα επί εθνολογικής βάσεως».⁵⁹¹

4.3.3. Ειδικότερες όψεις της οικονομικής συγκυρίας (1910-1920)

4.3.3.α. Οι επιλογές της «ανορθωτικής» πολιτικής και το οικονομικό κλίμα

Όσον αφορά στο οικονομικό κλίμα, που διαμορφώθηκε από το βενιζελικό Κόμμα την περίοδο της ανόρθωσης πρέπει να σημειωθεί ότι είχε την αφετηρία του στο ίδιο το πρόγραμμα του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Σ' αυτό γινόταν ρητή αναφορά ότι ο Σύνδεσμος επιδίωκε, ανάμεσα σ' άλλα: «όπως τα οικονομικά ανορθωθώσι λαμβανομένων των απαιτούμενων μέτρων προς λελογισμένην διαρρύθμισιν των εσόδων και εξόδων του κράτος, ώστε [...] ο σχεδόν πενόμενος ελληνικός λαός ν' ανακουφισθή εκ των επαχθών, φόρων, ους ήδη καταβάλλει και οίτινες ασπλάχνως κατασπαταλώνται προς διατήρησιν πολυτελών και περιττών υπηρεσιών και υπαλλήλων, χάριν της απουσίας συναλλαγής».⁵⁹² Το σύνθημα όμως της «ανόρθωσης» των

⁵⁹¹ Βλέπε: Στεφ. Ι. ΣΤΕΦΑΝΟΥ (επιμελ.), *Πολιτικά Υποθήκαι Ελευθερίου Βενιζέλου*, τομ. Β', Αθήνα, 1969, σ. 49.

⁵⁹² Νικ. ΖΟΡΜΠΑ, *Απομνημονεύματα ή Πληροφορία*, Αθήνα, 1925, σ.17.

οικονομικών, για να λάβει σάρκα και οστά, χρειαζόταν συγκεκριμενοποίηση. Ο Βενιζέλος, ο οποίος «δεν έπαυε να προτάσσει το πολιτικόν έναντι του κοινωνικού»⁵⁹³ έδωσε σε αυτό το σύνθημα εκείνο το περιεχόμενο που ήταν περισσότερο εναρμονισμένο προς τις δικές του αντιλήψεις, περί πολιτικής. Η οποία έπρεπε, κατ'αυτόν, να υπηρετεί όχι συγκυριακές επιδιώξεις, αλλά μακρόπνοες στρατηγικές. Η εύρυθμη λειτουργία του κρατούντος κοινωνικο-οικονομικού συστήματος και η εξασφάλιση των όρων αναπαραγωγής του αποτελούσαν «σταθερές» της πολιτικής και οικονομικής σκέυσης του Βενιζέλου. Η αρθρογραφία του κρητικού ηγέτη από τις αρχές ήδη του 20^{ου} αιώνα στην εφημερίδα 'Κήρυξ' των Χανίων είναι αποκαλυπτική σχετικά: «...Εις τόπους όπου δεν εμπορεί να είναι τις βέβαιος, αν η αύριον θα φέρη ή δεν θα φέρη ριζικήν πολιτικήν μεταβολήν, μέλλουσιν να ανατρέψη τέλεον τους όρους, υφ'ους τελεί ο οικονομικός βίαις της χώρας» (γράφει σε ένα ενδεικτικό του τρόπου που αντιμετώπιζε τα πράγματα άρθρο του) «...η διηνεκής αυτή αβεβαιότης» συνεχίζει ο Βενιζέλος «...απομακρύνει τα κεφάλαια, νεκρώνει τας επιχειρήσεις και εμποδίζει πάσαν οικονομικήν πρόοδον»⁵⁹⁴

Η εξασφάλιση της σταθερότητας, πολιτικής και οικονομικής, θεωρείται, λοιπόν, προϋπόθεση για κάθε οικονομική πρόοδο. Ο δε ρυθμιστικός ρόλος του Κράτους⁵⁹⁵, στα πλαίσια του οργανωμένου καπιταλισμού⁵⁹⁶, ήταν αναγκαίο να ενισχυθεί.

⁵⁹³ Δ. ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις εις την αυτόνομον Κρήτην (1901-6)*, Αθήνα: 'Ικαρος', 1974, σ. 123.

⁵⁹⁴ Βλέπε απόσπασμα άρθρου του Βενιζέλου, δημοσιευμένου στην εφημερίδα των Χανίων 'Κήρυξ', της 14^{ης} Δεκεμβρίου 1901, όπως παρατίθεται στο: Κ. ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις ...* ό.π., σ. 135.

⁵⁹⁵ Όπως σημειώνει ένας εκ των βιογράφων του Βενιζέλου: Ο Βενιζέλος φαίνεται ότι πίστευε «εις την ανάγκην της ενισχύσεως της ρυθμιστικής αποστολής του Κράτους, εντός των πλαισίων πάντοτε της φιλελεύθερης πρακτικής» Κ. ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. 123.

⁵⁹⁶ Ηδη κατά την όγδοη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα είχε υπάρξει μια τάση εντός των κόλπων των ευρωπαϊών φιλελευθέρων, η οποία υποστήριζε ένθερμα την ανάγκη της οργανώσεως του καπιταλισμού, αφού όπως αυτοί υποστήριζαν «η απλή εγγρήσις των πολιτικών ελευθεριών και η ελευθέρα διακίνησις των οικονομικών μονάδων απέβαινεν ανεπαρκής ενώπιον των νέων κοινωνικών και οικονομικών εξελίξεων». (Στο ίδιο, σ.122). Όπως φαίνεται ο Βενιζέλος όχι μόνο ήταν κοινανός αυτών των τάσεων αλλά είχε επλέξει να ακολουθήσει πολιτικές που θα ήσαν εναρμονισμένες προς αυτές. Δικαιολογημένα, λοιπόν, σύγχρονοι συγγραφείς έχουν επισημάνει τις «ρυθμιστικού» τύπου επεμβατικές τάσεις, που εμφανίζονται στην πολιτική της «ανόρθωσης» από τους πολιτικούς εκφραστές της νέας

4.3.3.β. Το μεταρρυθμιστικό έργο και τα οικονομικά της «ανόρθωσης»

Με βάση τα προαναφερθέντα, όμως, για να ανταποκριθεί, ένα Κράτος στις νέες απαιτήσεις του ρόλου του⁵⁹⁷, ήταν αναγκαίο να αναμετρηθεί με τα προβλήματα που δημιουργούσε η δική του οικονομική καχεξία, την οποία τούτο έπρεπε πρώτιστα να αντιμετωπίσει.⁵⁹⁸

Η διεύθυνση του ρόλου του Κράτους ήταν συναρτημένη και με τη, συνακόλουθη, προσφυγή στην πραγματοποίηση δαπανών «εδραίωσης και διόγκωσης» της ισχύος του.⁵⁹⁹ Τα αυξημένα δε, όπως αποτυπώνεται και στους κρατικούς προϋπολογισμούς, έξοδα υπαχρύναν το Κράτος να συνεκτιμήσει και την ύπαρξη δυνατοτήτων βεβαίωσης και είσπραξης, σε ανάλογο ύψος, δημοσίων εσόδων.⁶⁰⁰ Με δεδομένη, μάλιστα, τη βαρύτητα που ο ίδιος ο εμπνευστής της «ανόρθωσης» φαίνεται να αποδίδει στο ρόλο του Κρατικού προϋπολογισμού⁶⁰¹, κρίνεται σκόπιμη η παράθεση συγκριτικών μεγεθών που θα εμφανίζουν

διαταξικής συμμαχίας που έκανε αισθητή την πολιτική παρουσία της, κυρίως από τη δεύτερη δεκαετία του Κ' αιώνα.

Όπως μάλιστα υπογραμμίζει ο Θ. Σακελλαρόπουλος, σε μια προσπάθεια εξήγησης της ψυχολογίας όσο και της ιδεολογίας της εγχώριας αστικής τάξης, ήταν αρκετά ενδεικτικό το γεγονός ότι αυτή άρθρωνε φιλελεύθερο λόγο την ίδια στιγμή που σίχχευε να ενισχύσει την ιδιωτικοποίηση των αποτελεσμάτων του εφαρμοσμένου οικονομικού κρατισμού. Βλέπε σχετικά: Θεοδ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη – Κράτος και Οικονομία στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εξάντας, 1991, σ. 292.

⁵⁹⁷ Γράφει σχετικά ο Στεφάνου (ιδ. γραμματέας του Βενιζέλου), προλογίζοντας το αναφερόμενο στη φορολογική πολιτική κεφάλαιο: «...Το Κράτος της ανόρθωσης εφρειάζετο νέους πόρους δια να οργανωθεί...». Βλέπε: Στεφ.Ι ΣΤΕΦΑΝΟΥ (επιμέλ.) *Ελευθερίου Βενιζέλου Πολιτικά Υποθήκαι*, τομ. Β', Αθήνα, 1969, σ. 470.

⁵⁹⁸ Όπως τόνιζε ήδη από το 1868 ο Ι.Σκαλισσίνης σχολιάζοντας τα του προϋπολογισμού που είχε κατατεθεί (και ο οποίος περιλάμβανε εγγραφές, ακόμα και σε κρίσιμους τομείς, κυμαινόμενες σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα): με τόσο ισχύα ποσά ένα Κράτος «... ουδέποτε δύναται ούτε εντός να προσδεύσει και προαχθεί ούτε εκτός να εμπνευστεί φόβον και σεβασμόν», Ι. ΣΚΑΛΙΤΣΟΥΝΗΣ, *Σκέψεις περί της εν Ελλάδι Βιομηχανίας*, Αθήνα, 1868, σ. 29.

⁵⁹⁹ Βλέπε σχετικά: Γεωργ. ΔΕΡΤΙΑΝΣ, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*, τομ. Β', 2^η έκδοση, Αθήνα: 'Εστία', 2005, σ. 669.

⁶⁰⁰ Βλέπε σχετικά και: Παναγ. ΠΕΤΡΑΚΗΣ, *Τα σημεία καμψής στη δραστηριότητα της ελληνικής οικονομίας 1840-1913*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1992, ιδίως σσ. 100-103.

⁶⁰¹ Ήδη από το 1908 και πάντως πριν να αναλάβει τη διακυβέρνηση της Ελλάδος ο Ελ. Βενιζέλος φαίνεται να έχει αποκρυσταλλώσει άποψη σχετικά. Εκφράζοντας λοιπόν τις επί της σημασίας του δημόσιου προϋπολογισμού απόψεις του τόνιζε: «... Ο προϋπολογισμός αποτελεί την διατύπωσιν και την εκδήλωσιν του πολιτικού προγράμματος της κυβερνήσεως, ο προϋπολογισμός πρέπει να είναι η εικόν όλων των σχεδίων, τα

την εξέλιξη των κρατικών εσόδων και εξόδων κατά την κρίσιμη πενταετία 1910-1915. Μπορούμε έτσι να έχουμε μπροστά μας μια πρώτη, έστω, σκιαγράφιση της ανορθωτικής προσπάθειας που ξεκίνησε το 1910. Μιας προσπάθειας που κατέτεινε στο να κάνει περισσότερο αισθητή την κρατική παρουσία αλλά και να ενισχύσει το κύρος και την αξιοπιστία των, ρυθμιστικής φύσεως, μηχανισμών, που η λειτουργία τους θα είχε άμεσο αντίκτυπο στη διαδικασία «οικονομικής ανόρθωσης».

Έχοντας σχηματίσει αλλιώς μια πρώτη γενική εντύπωση και έχοντας ελιγνώσει ότι στις γενικεύσεις ελλοχεύει ο κίνδυνος να εμφολωθήσει κάποιο, μικρό έστω, ποσοστό ανακρίβειας, δεν θα διστάσουμε, να συμεριστούμε κατ'αρχάς, μία συναφή εκτίμηση του Τσουδερού. Αναγνωρίζει, λοιπόν, αυτός την ύπαρξη σαφέστατης τάσης διεύρυνσης των δημοσίων εσόδων, σπεύδει μάλιστα ο ίδιος να την ερμηνεύσει, υποστηρίζοντας πως «οφείλεται γενικότερα στην αύξηση του εθνικού πλούτου της χώρας».⁶⁰² Ανεξάρτητα από το κατά πόσο η παραπάνω αποτίμηση αποδίδει την πραγματικότητα, είναι πάντως εμφανές ότι, ιδίως κατά την πρώτη «ανορθωτική» φάση, γίνεται συστηματική προσπάθεια άντλησης επαρκών πόρων, ώστε να υπερκαλύπτονται τα, κατ'έτος, έξοδα και να εμφανίζονται, λογιστικά τουλάχιστον, πλεονάσματα. Ανεξάρτητα, επίσης, από το κατά πόσο μια εξήγηση περί της προέλευσης των αυξημένων κρατικών εσόδων, όπως αυτή που δίνει ο Τσουδερός, μπορεί να θεωρηθεί επαρκής, η ουσία της διαπίστωσης παραμένει και έγκειται στην ανάδειξη της άμεσης συνάφειας μεταξύ των προσόδων του προϋπολογισμού και της γενικότερης κατάστασης της εθνικής οικονομίας. Είναι δε γεγονός ότι η συνάφεια αυτή θα ελαμβάνετο

οποία έχει η κυβέρνηση, όσον αφορά τα έσοδα και όσον αφορά τα έξοδα του Κράτους». Στην ουσία, δηλαδή, η κυβέρνηση ζητάει την ψήφο της Βουλής προκειμένου, συνεχίζει ο Βενιζέλος, να λάβει την έγκριση της όπως «... προβή εις τας δαπάνας και τας εισπράξεις εκείνας, αι οποίαι θα επιτρέψουν εις αυτήν να εφαρμόση το πολιτικόν αυτής πρόγραμμα...». Βλέπε: «Εστενογραφημένα πρακτικά της Βουλής των Κρητών – Συνεδρ. 27^{ης} Μαΐου και 2^{ης} Ιουνίου 1908», όπως καταγράφονται στο: Σ.Ι. ΣΤΕΦΑΝΟΥ (επιμέλ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου – Πολιτικά Υποθήκαι*, τομ. Β', σπ., σ. 466

⁶⁰² Βλέπε τη σχετική διαπίστωση του Εμμ. Τσουδερού, όπως τη μεταφέρει ο Νίκ. ΠΑΝΤΕΛΑΚΗΣ, *Τα Δημόσια δάνεια*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1995, σ. 63. Συνεχίζει μάλιστα ο Παντελάκης, επισημαίνοντας: «...Επιπλέον, πάντα κατά τον Τσουδερό, την περίοδο 1910-1913 η χώρα δανείστηκε λίγα γενικώς χρήματα και το προϊόν των δανείων αυτών χρησιμοποιήθηκε για τρεις κυρίως σκοπούς: α) για παραγωγικά έργα[...], β) για την ενίσχυση των στρατιωτικών και ναυτικών δυνάμεων. γ) για την αποκατάσταση προσφύγων από την Αν. Ρωμυλία, Ρουμανία, και Βουλγαρία.» (Στο ίδιο, σ. 63)

σοβαρά υπόψη κατά την εκπόνηση της «ανορθωτικής» οικονομικής πολιτικής⁶⁰³ και θα προσδιόριζε, ως ένα βαθμό, το χαρακτήρα και των φορολογικών ρυθμίσεων στις οποίες, όμως, θα επανέλθουμε με εκτενέστερη αναφορά. Μια πρώτη γεύση, πάντως, από τους καρπούς της «ανορθωτικής» πολιτικής μπορούμε να έχουμε από τον πίνακα Ι (εσόδων – εξόδων του προϋπολογισμού) για τις χρήσεις 1910-1915.

Εκείνο που επίσης πρέπει να συνεκτιμηθεί, προκειμένου να διαμορφωθεί μια, κατ'αρχάς, εικόνα των οικονομικών της «ανορθωτικής» περιόδου είναι και η, παράλληλη, εμπέδωση της νομισματικής σταθερότητας. Πράγματι, όπως έχει επισημανθεί «... Με την ψήφιση του νόμου 'ΓΧΜΒ' του 1910 λήγει και η περίοδος της 'νομισματικής στενότητας'»⁶⁰⁴ και έτσι «... η περίοδος 1910-1918 διακρίνεται για τη νομισματική της σταθερότητα και τα περιορισμένης σημασίας προβλήματα στον πιστωτικό τομέα...».⁶⁰⁵

Αν δεχτούμε, λοιπόν, την ορθότητα των παραπάνω εκτιμήσεων και παρακολουθήσουμε και την αντίστοιχη σταθερή πορεία του αντιπροσωπευτικού δείκτη της αγοράς συναλλάγματος⁶⁰⁶, την τιμή του συναλλάγματος «επί των Παρισίων»⁶⁰⁷, όπως απεικονίζεται

⁶⁰³ Βλέπε σχετικό απόσπασμα προεκλογικής ομιλίας του Ελευθ. Βενιζέλου, που εκφωνήθηκε στη Λάρισα την 14^η Νοεμβρίου 1910, όπως παρατίθεται στο Στεφ. ΣΤΕΦΑΝΟΥ (επιμέλ.), *ό.π.*, τομ. Β', σ. 467.

Σύμφωνα με το ΒΕΝΙΖΕΛΟ: «... εάν αι πηγαι εκ των οποίων τροφοδοτείται η μεγάλη δεξαμενή του εθνικού πλούτου παραμένουσι πάντοτε αι αυται, ενώ ο κρουσός από τον οποίον εκρέει η δεξαμενή και γεμίζει ο δημόσιος προϋπολογισμός διαρκώς ευρύνεται, θα κατελήγομεν εις το σημειον να στερεύσω η δεξαμενή και, συνεπώς, να στερεύσωσι και τα μέσα του Κράτους» (Στο ίδιο, σ. 467).

⁶⁰⁴ Στάθης ΤΣΟΤΣΟΡΟΣ, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939)*, τομ. Β', Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1994, σ. 20.

⁶⁰⁵ Ας σημειωθεί επιπρόσθετα πως και σύμφωνα με την αποτίμηση που έκανε η Τράπεζα της Ελλάδος, ο νόμος 'ΓΧΜΒ' /19-3-1920 αποτέλεσε σημαντικό σταθμό στη νομισματική πολιτική. Με βάση αυτόν, όπως τονίζεται σε επειτειακή έκδοση της Τράπεζας, το σύστημα πιστωτικής κυκλοφορίας «... λειτούργησε με επιτυχία μια δεκαετία περίπου (σχεδόν ως το τέλος του 1919) κατά την οποία η τιμή της δραχμής διατηρήθηκε γύρω στο άρτιο, σε σχέση με το χρυσό, παρ'όλο που αυτά ακριβώς τα χρόνια συνέπεσαν οι βαλκανικοί καθώς και ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος». Βλέπε: ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ – ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ, *Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τραπεζής της Ελλάδος (1928-1978)*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, 1978, σ. 25.

⁶⁰⁶ Όπως παρατηρεί ο Χατζήιωσήφ: «... Αν αναζητούσε κανείς έναν οικονομικό δείκτη για να συνοψίσει την κατάσταση της ελληνικής οικονομίας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα αυτός θα έπρεπε να ήταν η τιμή του συναλλάγματος, το ποσό δηλαδή των δραχμών που χρειάζονταν για να αγορασθούν διαταγές πληρωμής σε τοπικό νόμισμα με ισχύ στο Παρίσι, το Λονδίνο ή σε άλλο μεγάλο οικονομικό κέντρο του εξωτερικού. Στη τιμή του συναλλάγματος συνοψίζονταν οι παραγωγικές δομές της οικονομίας...». Βλέπε:

και στο σχετικό πίνακα (βλέπε πίνακα II) φαίνεται να επιβεβαιώνεται η άποψη ότι η «ανορθωτική» πολιτική επί του οικονομικού πεδίου απέφερε καρπούς που θα επέτρεπαν στην Ελλάδα «...τον Οκτώβριο του 1912 να μπει στους Βαλκανικούς πολέμους με καλύτερους οικονομικούς όρους απ'ό,τι το 1897».⁶⁰⁸

Χρ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, «Η μελ. επόχ του κεφαλαίου», που περιέχεται [σσ. 309-349] στην *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τόμ. Α1, 1900-1922: Οι απαρχές, Αθήνα: 'Βιβλιόραμα', σ. 309.

⁶⁰⁷ Ο Χατζηώσηφ, επίσης, επισημαίνει ότι «.. Στις αρχές του αιώνα από τις τιμές των διαφόρων 'συναλλαγμάτων' χρησιμοποιείτο, ως αναπροσωπευτικός δείκτης της αγοράς συναλλάγματος, η τιμή του συναλλάγματος 'επί των Παρισίων'. Αυτό γινόταν τόσο εξαιτίας της σημασίας των συναλλαγών με τη Γαλλία, ιδιαίτερα στην κίνηση των κεφαλαίων, όσο και γιατί, ως συνέπεια της συμμετοχής της Ελλάδας στη νομισματική ζώνη της Λατινικής Ένωσης, η νομισματική μονάδα του ελληνικού κράτους, η δραχμή, ήταν ίσης αξίας, στηριζόταν δηλαδή με το ίδιο περιεχόμενο σε πολύτιμο μέταλλο, με το γαλλικό φράγκο» (Στο ίδιο, σ.309).

⁶⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 317.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

Συγκριτικός Πίνακας Εσόδων – Εξόδων Προϋπολογισμών Χρήσεων
1910, -11, -12, -13, -14, -15 (1910-1915)⁶⁰⁹

Χρήση	Προϋπολογισθέντα έξοδα & έσοδα	Βεβαιωθέντα έσοδα και ενταλθέντα έξοδα	Εισπραχθέντα έσοδα και πληρωθέντα έξοδα	Υπόλοιπα εισπραχθέντα και υπόλοιπα πληρωθέντα
έσοδα 1910	141.560.607	193.977.401	175.440.804	18.536.597
έξοδα	159.932.569	140.872.465	140.543.245	329.220
έσοδα 1911	234.331.604	249.975.163	240.193.709	9.781.454
έξοδα	196.648.216	181.827.562	181.368.627	458.934
έσοδα 1912	184.168.645	234.306.877	224.919.481	9.387.395
έξοδα	306.432.904	208.364.034	207.984.004	380.030
έσοδα 1913	296.818.804	312.789.873	303.634.555	9.155.030
έξοδα	424.167.051	271.467.226	261.973.280	9.493.945
έσοδα 1914	581.932.275	572.484.756	559.252.049	13.232.706
έξοδα	646.963.400		482.340.612	
έσοδα 1915	461.454.355	449.921.828	433.463.021	16.458.807
έξοδα	650.220.131		375.725.083	

⁶⁰⁹ Τα στοιχεία έχουν ληφθεί από άρθρο του πρώην Υπουργού οικονομικών Γεωργ. Κοφινά, για τα Δημόσια οικονομικά της Ελλάδας στο *Γραμμοπλαστικό Λεξικό Ελευθερουδάκη*, (1927-30) και αναδημοσιεύεται στην «Σύγχρονη Εγκυκλοπαίδεια» Ελευθερουδάκη, έκδοση 3η, τομ. 5ος, σ. 456

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ

*Τιμή Συναλλάγματος*⁶¹⁰

ΕΤΟΣ	ΤΙΜΗ ΣΥΝΑΛΛΑΓΜΑΤΟΣ ΕΠΙ ΠΑΡΙΣΙΩΝ
1910	0,99
1911	0,99
1912	0,99
1913	0,99
1913	1,00
1914	1,00
1915	0,94

Η επισκόπηση των δύο αυτών πινάκων μας οδηγεί στη σύνθεση μιας εικόνας της Ελληνικής οικονομίας, που την εμφανίζει να βρίσκεται στο δρόμο της ανόρθωσης. Νομίζουμε ότι δεν χρειάζεται να τονίσουμε τη σημασία του κρατικού προϋπολογισμού, άλλωστε όπως σημείωνε ο Ι. Σκαλτσούνης από το 1868, σχολιάζοντας την καχεξία του προϋπολογισμού εκείνης της χρονιάς και τα ισχνά ποσά που είχαν εγγραφεί σ' αυτόν για την γεωργία και την βιομηχανία, με τέτοια ανορθολογική κατανομή και τόσο χαμηλά ποσά ένα Κράτος, «ουδέποτε δύναται ούτε εντός να προοδεύσει και προαχθεί, ούτε εκτός να εμπνεύσει φόβο και σεβασμόν».⁶¹¹ Υπάρχει ανάγκη όμως, στο σημείο αυτό, να διευκρινίσουμε ότι δεν φτάνει, βέβαια, μόνο το νοικοκύρεμα των δημόσιων οικονομικών για να ωθήσει μια οικονομία στην «ανόρθωση». Παρά το ότι, μάλιστα στην Ελληνική περίπτωση ο οικονομικός ρόλος του κράτους ήταν περισσότερο διευρυμένος απ' αυτόν που δικαιολογούσαν η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και η αντίστοιχη διαμόρφωση των παραγωγικών σχέσεων⁶¹², δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ήταν αρκετή η κινητοποίηση της κρατικής μηχανής για την

⁶¹⁰ Τα στοιχεία από την ίδια πηγή με εκείνα του προηγούμενου πίνακα, τόμος 3^{ος}, σ. 453.

⁶¹¹ Ι. ΣΚΑΛΤΣΟΥΝΗ, *Σκέψεις περί της εν Ελλάδι βιομηχανίας*, Αθήνα, 1868, σ. 29.

⁶¹² Γ. ΣΑΜΑΡΑΣ, *Κράτος και κεφάλαιο στην Ελλάδα*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1978, σ. 102-103.

συνολική ανάπτυξη της οικονομίας. Το γεγονός ότι στην Ελλάδα, μέχρι το μεσοπόλεμο τουλάχιστον, ο καπιταλισμός αναπτυσσόταν, κυρίως, στον εμπορικό και τραπεζικό τομέα⁶¹³, έδινε το προβάδισμα σ' εκείνους τους προκαπιταλιστικού τύπου, αστούς που δεν λειτουργούσαν με αναπτυξιακά κριτήρια. Τα μεταπρακτικά αυτά στρώματα δεν έδειχναν ενδιαφέρον παρά για να μεγιστοποιήσουν τα κέρδη τους, μέσα από μια άμεση κερδοσκοπία στη σφαίρα της ανταλλαγής και την τοκογλυφία⁶¹⁴. Όμως στη φάση αυτή, του βενιζελισμού της «ανόρθωσης», τα στρώματα αυτά δεν μπορούσαν να έχουν το κράτος τυφλό εκτελεστικό όργανό τους. Το Κράτος είχε ανάγκη από περιθώρια ελιγμών και πρωτοβουλιών για να πετύχει στον εξισορροπητικό του ρόλο και να εξυπηρετήσει έτσι τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα της αστικής τάξης. Συμφέροντα που η τάξη αυτή δεν έβλεπε πάντα.⁶¹⁵ Νομιμοποιείται λοιπόν το Κράτος, στο όνομα γενικότερων συμφερόντων, να επεμβαίνει άμεσα στα της λειτουργίας των διαφόρων οικονομικών δραστηριοτήτων και, βέβαια, και στον αγροτικό τομέα της οικονομίας. Το πράττει και προς την κατεύθυνση της οργάνωσης της αγροτικής πίστης και προς την κατεύθυνση της οργάνωσης των συνεταιρισμών.

4.3.3.γ. Απόπειρες αναδιευθέτησης του φορολογικού καθεστώτος

Όπως προαναφέραμε, προκειμένου να γίνουν «ταχέως αισθητοί» οι καρποί της οικονομικής πολιτικής (κατά την έκφραση του Ανδρεάδη), είχε καταβληθεί ιδιαίτερη μέριμνα για την εκτέλεση του προϋπολογισμού και την αύξηση των προσόδων του Κράτους. Το γεγονός επιβεβαιώνει, επίσης, ο Ανδρεάδης⁶¹⁶, ο οποίος υπογραμμίζει ότι και τάξη στους

⁶¹³ Μ. ΜΑΛΛΙΟΥ, *Η σύγχρονη φάση ανάπτυξης του καπιταλισμού στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1975, σ. 30.

⁶¹⁴ Βλέπε το άρθρο: ΠΕΤΜΕΖΙΔΟΥ – ΤΣΟΥΛΟΥΒΗ Μ., «Προσεγγίσεις στο θέμα της υπανάπτυξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού», περιοδικό *Σύγχρονα θέματα*, τεύχος 22, Ιούλιος – Σεπτέμβριος 1984.

⁶¹⁵ Βλέπε: Θανάση ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ, *ό.π.*, σ. 54.

⁶¹⁶ Βλέπε σχετικά απόσπασμα από το: Κ. ΒΑΡΒΑΡΕΣΟΥ – Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ – Ι. ΠΙΝΤΟΥ (επιμ.), *Ανδρ. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ – Έργα*, τομ. Β' (Μελέται επί της σύγχρονης ελληνικής δημοσίας οικονομίας), Αθήνα: Νομική Σχ. Παν. Αθηνών, σ. 545. Κρίνοντας συγκεκριμένα, το έργο του Υπουργού Οικονομικών (1910-1912) Λάμπρου Κορομηλά θεωρούσε απτόν άξιον επαίνου διότι, κατά τον Ανδρεάδη, ήταν εκείνος (ο Κορομηλάς), ο οποίος «... εισήγαγεν πολλήν σαφήνειαν και τάξιν εις τους δημοσίους λογαριασμούς, διότι

δημόσιους λογαριασμούς και επιμέλεια ως προς την είσπραξη των φόρων παρατηρήθηκε από την πρώτη κιόλας φάση της περιόδου της οικονομικής ανόρθωσης. Ανεξάρτητα, πάντως, από τις πραγματικές προθέσεις της διαταξικής συμμαχίας που συγκροτήθηκε υπό την αιγίδα του Βενιζελισμού. Ανεξάρτητα, επίσης, από το εάν και πώς επιτεύχθηκαν στόχοι (ταμειυτικοί και άλλοι) που επέτρεψαν τη διαμόρφωση συνθηκών οικονομικών, οι οποίες ήσαν άμεσα συναρτημένες με τη δημιουργία προϋποθέσεων (δημοσιονομικών και συναλλαγματικών) προς ευόδωση της πολεμικής προσπάθειας.⁶¹⁷ Έξω και πέρα από όλα αυτά, το ερώτημα σχετικά με την πορεία υλοποίησης της πολιτικής του φορολογικού εκσυγχρονισμού και των προεκλογικών δεσμεύσεων για το «φορολογικό» παρέμενε μετέωρο. Κράτος το οποίο «... δε θα έστεργε εφεξής να χαρακτηρίζεται σαν 'ψωροκάστανα'...», έγραφε ο Στεφάνου, θα έπρεπε να τολμήσει να θίξει το «... σκανδαλωδώς άδικον και ατελέσφορον φορολογικόν σύστημα...».⁶¹⁸ Και είναι αλήθεια πως η έναρξη της προεκλογικής εκστρατείας του Βενιζέλου, το Νοέμβριο του 1910 στη Λάρισα, είχε προκαλέσει ενθουσιασμό, καθώς η εμπέδωση της φορολογικής δικαιοσύνης γινόταν σύνθημα ταυτόσημο σχεδόν με την «ανόρθωση».⁶¹⁹ Όμως τα «δείγματα γραφής», όταν ήρθε η ώρα της εξειδίκευσης της φορολογικής πολιτικής με συγκεκριμένο νομοθετικό πλαίσιο, δεν έπεισαν για την τολμηρότητα του σχετικού εγχειρήματος. Μπορούμε να ισχυριστούμε, μάλιστα, ότι η κυβέρνηση όχι μόνο δεν τόλμησε, αλλά έδειξε και να υπαναχωρεί. Είναι ενδεικτικό ότι αυτή, υποκύπτοντας στις αντιδράσεις των κατόχων μεγάλων εισοδημάτων⁶²⁰ ανέστειλε (στην ουσία κατάργησε)⁶²¹ το φορολογικό νόμο του Ευταξία⁶²², που

επεμελήθη την είσπραξιν των φόρων, ιδίως δε διότι κατόρθωσε να φέρη οικονομίας. Οι καρποί της σώφρονος και επιστημονικής πολιτικής του εγένοντο ταχέως αισθητοί» (Στο ίδιο, σ. 545).

⁶¹⁷ Σ.Ι.ΣΤΕΦΑΝΟΥ, «Φορολογική πολιτική – προοίμιον», όπως περιέχεται στο: Στ. ΣΤΕΦΑΝΟΥ (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου - Πολιτικά Υποθήκα*, τομ. Β', ό.π., σ. 470.

⁶¹⁸ Στο ίδιο, σελ. 470.

⁶¹⁹ Στον πρώτο του προεκλογικό λόγο που εκφώνησε τη 14^η Νοεμβρίου 1910 στη Λάρισα ο Βενιζέλος τόνιζε: «... Δια των φορολογικών μεταρρυθμίσεων τας οποίας επαγγέλλεται η Κυβέρνησις... επιδιώκει όπως εν μέρος των δημοσίων βαρών, το οποίον υφίστανται σήμερον οι ανίσχυροι ώμοι των απορωτέρων τάξεων, μεταπέση εις τους ισχυροτέρους ώμους των ευπορωτέρων τάξεων...». Βλέπε: στο ίδιο, σ. 473.

⁶²⁰ Βλέπε σχετικά: Χρ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, «Εισαγωγή», στην *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τομ. Α1, Αθήνα: Βιβλιόραμα', χχ, σ. 33.

⁶²¹ Στο ίδιο, σ. 33. Όπως επισημαίνει ο συγγραφέας, ύστερα από την ουσιαστική κατάργηση του νόμου του Ευταξία, εκείνο το οποίο τελικά προέκυψε, σε συνδυασμό με την αναδιοργάνωση των οικονομικών

είχε ψηφιστεί το 1909 κάτω από την «έντονη πίεση του Στρατιωτικού Συνδέσμου για ανακαινιστικές αλλαγές στην οικονομική δομή του Κράτους».⁶²³

Την ανακολούθια της κυβέρνησης, ως προς τις προεκλογικές της δεσμεύσεις αλλά και, γενικότερα, ως προς τις ελπίδες που εξέθρεψε, το 1909, η πολιτική μεταβολή, τη στηλίτευσε από τους πρώτους ο Παπαναστασίου, κατά τη συζήτηση στη Βουλή τη σχετική με τη μεταρρύθμιση του φορολογικού συστήματος, τον Ιούνιο του 1911.⁶²⁴ Τούτος, αφού κατηγόρησε την κυβέρνηση ότι αντικαθιστά έναν άδικο φόρο (το φόρο επί των αροτριώντων κτηνών) με έναν άλλο επίσης άδικο (τον των σπειρομένων γαιών), αμφισβήτησε και το «εκσυγχρονιστικό», για την οικονομία, περιεχόμενο της «μεταρρύθμισης» (αντίθετα απέδειξε τον απαρχαιωμένο χαρακτήρα του προτεινόμενου συστήματος). Τόνισε μάλιστα πως τα νέα μέτρα, εκτός του ότι ήταν αμφισβητούμενης αποτελεσματικότητας επί του φοροεισπρακτικού πεδίου, δεν επρόκειτο και να συμβάλουν στη γενικότερη οικονομική πρόοδο, αφού δεν ήταν ενταγμένα σε κάποια αναπτυξιακή προοπτική.⁶²⁵

υπηρεσιών και την μεγαλύτερη απόδοση των εμμέσων φόρων, ήταν να προκληθεί στην πράξη διείσδυση των φορολογικών αντιστοιχιών σε βάρος των χαμηλών εισοδημάτων (βλ. στο ίδιο, σ. 33).

⁶²² Το Νόμο, δηλαδή, με τον οποίο «... εισήγεται και γενικός φόρος επί του εισοδήματος εις τον οποίον υπέκειντο οι έχοντες ελάχιστον εισόδημα ανώτερον του ποσού των 3000 δραχμών με προοδευτικόν φορολογικόν συντελεστήν από 1% - 5%. Η εφαρμογή όμως του νόμου τούτου, υιοθετήσαντος το ανακριτικόν σύστημα προσέκρουσεν εις αντιδράσεις των φορολογουμένων 'φοβηθέντων αποκάλυψιν' των μυστικών των υποθέσεων αυτών δια του δικαιώματος του ελέγχου των δηλώσεων υπό των διοικητικών οργάνων» (!) Βλέπε: Αγγ. Θ. ΑΙΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Δημοσία Οικονομική*, τευχ. Β', Αθήναι: Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία, 1942, σ. 356.

⁶²³ Βλέπε: Βίκτωρ ΠΑΠΑΚΟΣΜΑΣ, *Ο στρατός στην πολιτική ζωή της Ελλάδος*, μετάφρ. Αλεξ. Φιαδά, Αθήναι: Βιβλ. 'Εστίας', 1981, σ. 152. Ο συγγραφέας τονίζει ότι, την επόμενη μέρα από την κατάθεση των φορολογικών νομοσχεδίων, ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος, μέσω του κυρίου άρθρου της εφημερίδας 'Χρόνος' (που εθεωρείτο δημοσιογραφικό του όργανο) εξέφραζε την ικανοποίησή του «τονίζοντας ότι ήταν απαραίτητο να ψηφιστούν αυτά τα νομοσχέδια όσο το δυνατόν γρηγορότερα». (Βλέπε: στο ίδιο, σ. 152 όπου και ευθεία αναφορά στο 'Χρόνο' της 25^{ης} Νοεμβρίου 1909).

⁶²⁴ Βλέπε: Αλεξ. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, «Αγόρευση ενώπιον της Β' Αναθεωρητικής Βουλής» (26 Ιουνίου 1911), όπως περιέχεται στο Αλ. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, *Πολιτικά Κείμενα*, τομ. Α', ό.π., ιδίως σσ. 127-131 και 134-138.

⁶²⁵ Είναι ενδεικτικό ότι ο Παπαναστασίου επέλεξε να κλείσει την αγόρευσή του ως εξής: «... Επιχειρούντες σοβαρός φορολογικός μεταρρυθμίσεις χωρίς να έχωμεν υπ' όψει την κατεύθυνσην την οποίαν πρέπει να δώσωμεν εις την εθνικήν ημών οικονομίαν, ομοιάζομεν ναυτικών ο οποίος αποπειράται να ανοιχθή θηελώδη τινά νύκτι εις το πέλαγος, χωρίς να έχη πυξίδα». Βλέπε: στο ίδιο, σ. 138. Ειδικότερα όσον αφορά τον φόρο «επί των αροτριώντων» ας σημειωθεί ότι ο Γρηγοριάδης ήταν μεταξύ εκείνων που, ήδη από το 1905, στο

Ακόμα πιο έντονη κριτική άσκησε, όμως, ο Παπαναστασίου μερικούς μήνες αργότερα, στα πλαίσια της συζήτησης επί του προϋπολογισμού του 1912. Κατά τη συζήτηση αυτή, αφού επανέλαβε ότι τόσο ο φόρος εισοδήματος (που ήρθε να «συμπληρώσει» και, στην ουσία, να αντικαταστήσει τον προγενέστερο συναφή Νόμο του Ευταξία) όσο και ο φόρος επί των σπειρομένων γαιών «... απέχουν δυσταχώς από του να λύωσι το ζήτημα της δικαίας και καταλλήλου διαρρυθμίσεως της αμέσου ημών φορολογίας...», επανήλθε στα της αθέτησης των υποχρεώσεων για ελάττωση των εμμέσων φόρων.⁶²⁶ Σε έντονο λεκτικό διαξιφισμό, μάλιστα, με το Βενιζέλο, τον κατηγορήσε ευθέως ότι η κυβέρνησή του, με τη φορολογική της πολιτική ούτε τη μείωση των οικονομικών βαρών πέτυχε ούτε τη δικαιότερη κατανομή τούτων επέφερε.⁶²⁷

Η τελευταία αυτή μομφή που διατύπωσε ο Παπαναστασίου συνόψιζε και την πεμπτουσία της κριτικής, της αναφερόμενης στην παρατεταμένη δυσλειτουργία του φορολογικού συστήματος. Πράγματι, σε μια οικονομική συγκυρία κατά την οποία τα οικονομικά βάρη που επρόκειτο να επωμιστούν οι φορολογούμενοι ήσαν πολύ διογκωμένα, η κατανομή τους εξακολουθούσε να γίνεται με το ίδιο «τραγελαφικό»⁶²⁸, κατά την έκφραση του Στεφάνου, σύστημα. Δεδομένου ότι, εξαιτίας των παλινωδιών και της κυβερνητικής ατολμίας, καμία

Γεωργικό Συνέδριο του Βόλου (8-8-1905) είχαν ασκήσει έντονη κριτική, ενώ ο ίδιος ανέδειξε τον αντιαναπτυξιακό χαρακτήρα και «... κατέδειξε το καταθλιπτικόν του φόρου των αροσιώντων κτηνών» Βλέπε: Δημ. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗ, «Εισήγησις» στο Γεωργικόν Συνέδριον Βόλου, όπως παρατίθεται στα *Νέα Γεωπονικά*, έτος Στ', αρ.τ. 8, Αύγουστος 1905, σσ. 113-114.

⁶²⁶ Βλέπε: Αλ. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, «Αγόρευση ενώπιον της Β' Αναθεωρητικής Βουλής (17 Δεκεμβρίου 1911)», όπως παρατίθεται στο: Αλ. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, *Πολιτικά Κείμενα*, τομ. Α', ό.π., σ. 147.

⁶²⁷ Στο ίδιο, σ. 149.

Ας σημειωθεί, επίσης, ενόψει και του θέματος που διαπραγματευόμαστε στην παρούσα εργασία, ότι βασικό επιχείρημα του Παπαναστασίου προς αποδείξη της άδικης και άνιστης κατανομής των αμέσων φόρων αποτελούσε η προφανής, κατ'αυτόν, αδυναμία να συνεκτιμηθούν, κατά τον υπολογισμό των αναλογούντων φόρων, και τα υφιστάμενα χρέη που βάρυναν, κυρίως, τους μικροϊδιοκτήτες. Όπως τόνιζε χαρακτηριστικά: «... είναι φανερόν ότι εκείνοι, οι οποίοι έχουσι μικράν μεν παραγωγήν, αλλ' είναι απηλλαγμένοι χρεών, θα πληρώσωσιν ολιγώτερα από εκείνους, οτινες έχουσι μεν μεγαλιτέραν παραγωγήν, αλλ' εις τους οποίους λόγω των βαρυνόντων αυτους χρεών περιέρχεται πραγματικώς μικρότερον ποσόν παραγωγής. Είναι δίκαιον τούτο.» ρωτούσε ο Παπαναστασίου. Βλέπε: Αλ. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, *Αγόρευση ενώπιον της Β' Αναθεωρητικής Βουλής (26 Ιουνίου 1911)*, όπως περιέχεται στο: Αλεξ. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, *Πολιτικά Κείμενα*, τομ. Α', ό.π., σ. 131.

⁶²⁸ Στεφ. Ι. ΣΤΕΦΑΝΟΥ, «Φορολογική πολιτική – Προοίμιον», ό.π., σ. 470.

σημαντική αλλαγή του φορολογικού καθεστώτος δεν είχε λάβει χώρα κατά την πρώτη βενιζελική επταετία.⁶²⁹ Μέχρι το 1917 το ισχύον φορολογικό σύστημα, στην ουσία, παρέμεινε το ίδιο, αφού οι όποιες αξιόλογες παρεμβάσεις αποδείχτηκαν ανεφάρμοστες⁶³⁰, ενώ οι υπόλοιπες ρυθμίσεις είχαν μάλλον «τεχνικό» χαρακτήρα. Η μόνη ρύθμιση που αξίζει να αναφερθεί, κατά τον Αγγελόπουλο⁶³¹, ανήκει στην κατηγορία των «μερικών φόρων» και αφορά στον επιβληθέντα το 1917 φόρο των εκτάκτων κερδών. Ο φόρος αυτός επιβλήθηκε «επί των από το 1915 και εντεύθεν πραγματοποιηθέντων εκτάκτων κερδών»⁶³².

Από τη δική του τώρα σκοπιά (τη σκοπιά του απολογητή του βενιζελισμού) ο Στεφάνου, σε μια προσπάθεια να δικαιολογήσει την μέχρι το 1917 ολιγωρία των βενιζελικών κυβερνήσεων, θα επιχειρήσει να διασκεδάσει τις αρνητικές εντυπώσεις που παράγει αυτή η ανακολουθία. Έτσι θα υποστηρίξει πως η εξαγγελθείσα φορολογική αναμόρφωση έπρεπε να γίνει σταδιακά και ότι ήσαν οι πόλεμοι και οι περιπέτειες του Εθνικού διχασμού εκείνοι που είχαν δημιουργήσει «δυσχερείας εις το έργον τούτον της κυβερνήσεως»⁶³³. Παρ'ότι όμως οι δικαιολογίες αυτές φαίνεται πως εμπεριέχουν σπέρματα αλήθειας, εν τούτοις άλλοι βαθύτεροι λόγοι⁶³⁴ συνέτειναν, κατά τον Αγγελόπουλο, στο να ναυαγήσουν οι όποιες απόπειρες έγιναν, κατά τη δεκαετία του '10, για διορθωτικές παρεμβάσεις επί του φορολογικού καθεστώτος. Έτσι και οι μέχρι τότε (1917) προσπάθειες ρύθμισης του φορολογικού καθεστώτος και αυτή

⁶²⁹ Συννοώντας την ασκηθείσα φορολογική πολιτική ο Κοσκινός υπογράμμισε: «...φόροι νέοι δεν επιβλήθησαν μέχρι το 1917, οπότε η Ελλάδα επίσημως εισήλθεν εις τον πόλεμον». Βλέπε: ΚΟΣΚΙΝΑ «Δημοσία Οικονομικά», στο λήμμα «Ελλάς», σε: *Ελευθερουδάκη. Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια*, εκδ. 3^η, τομ. 5^{ος}, Αθήναι: 'Νίκας', χχ., σ. 454.

⁶³⁰ Η προσπάθεια, για παράδειγμα, εισαγωγής φόρου εισοδήματος «...προσκρούει κατά την εφαρμογήν και ούτω βλέπομεν ότι ο φόρος του εισοδήματος καταργείται ουσιαστικώς μετά εν έτος, δεδομένου ότι ο αντικαταστήσας αυτόν συμπληρωματικός φόρος επί του εισοδήματος του 1911, ως βασιζόμενος επί του ενσικίου δεν ηρεύνα την καθαράν πρόσοδον του φορολογουμένου». Βλέπε: Α. Θ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Δημοσία Οικονομική*, τομ. Β', ό.π., σ. 356.

⁶³¹ Στο ίδιο, σ. 356.

⁶³² Στο ίδιο, σ. 356.

⁶³³ Βλέπε: Στεφ. Γ. ΣΤΕΦΑΝΟΥ, «Φορολογική Πολιτική – Προοίμιον», ό.π., σ. 471.

⁶³⁴ Βλ. σχετικά: Αγγ. Θ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Δημοσία Οικονομική*, τευχ. Β', ό.π., σσ. 356-358.

που επακολούθησε (η φορολογική μεταρρύθμιση του 1919) ελάχιστους καρπούς απέφεραν τελικά.⁶³⁵

Πριν αναφερθούμε ειδικότερα στην ενδιαφέρουσα⁶³⁶, ως προς το περιεχόμενό της, φορολογική μεταρρύθμιση του 1919, πρέπει να γίνει σαφές ότι μιλάμε, κατά τα άλλα, για μια βραχύβια μεταρρυθμιστική πολιτική.⁶³⁷ Έτσι ενώ παρατηρούμε ότι, όντως, αυτή εμπεριέχει στον πυρήνα της μια στέρεη εκσυγχρονιστική λογική, που δύσκολα θα μπορούσε να αμφισβητηθεί⁶³⁸, εν τούτοις δεν παρήγαγε τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Το πιθανότερο είναι ότι, κατά την εκπόνησή της, δεν είχαν σταθμιστεί επαρκώς οι δομικές αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας, αλλά και του κρατικού μηχανισμού. Δεν είχαν, επίσης, σοβαρά συνεκτιμηθεί οι αντιστάσεις «...ευρύτατων κοινωνικών συμφερόντων, που εκτεινόταν από τις οικονομικά

⁶³⁵ Στο ίδιο, σσ. 357-358.

⁶³⁶ Μεταξύ άλλων παρουσιάζει ενδιαφέρον και για το ότι, στην Ελλάδα, όπως έχει επισημανθεί: «...η φορολογία της καθαρής προσόδου δεν καθιερώθηκε παρά μόλις το 1919». Θ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Κράτος και Οικονομία στην Ελλάδα – Μια ιστορική τυπολογία», όπως περιέχεται [σσ. 39-110] στο: Θ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Κείμενα Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας*, Αθήνα: Διώνικος, 2003, σσ. 59-60. Είναι μάλιστα ενδεικτικό ότι ορισμένοι συγγραφείς, όπως ο Α. Σίδερης, είχαν σπεύσει να αποκαλέσουν τη φορολογική μεταρρύθμιση του 1919, «σταθμό» της φορολογικής μας νομοθεσίας. Βλ. σχετικά: Θ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Αθήνα: Εξάντας 1991, σ. 314.

⁶³⁷ Διατηρήθηκε μόνο για 2 χρόνια (βλ. Θ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Θεσμικός μετασχηματισμός, ό.π.*, σ. 314). Την εξήγηση για την έκβαση αυτή πρέπει να την αναζητήσουμε στο γεγονός ότι, όπως τόσες άλλες έτσι και αυτή, δεν επρόκειτο να αποτελέσει εξαίρεση στο γενικότερο φαινόμενο αναβολών ή και ματαιώσεων εκσυγχρονιστικού χαρακτήρα θεσμικών παρεμβάσεων οι οποίες «...μολονότι είχαν διακηρυχθεί και προετοιμασθεί αρκετά νωρίτερα (π.χ. φορολογική), ματαιώθηκαν ή αναβλήθηκαν από το φόρο ελάττωσης των δημοσίων προσόδων...». Θ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Κράτος και Οικονομία στην Ελλάδα – Μία ιστορική τυπολογία...», ό.π., σ.60.

⁶³⁸ Ας σημειωθεί ότι ακόμα και αυτοί που, όπως ο Αγγελ. Θ. Αγγελόπουλος, είχαν επικρίνει επιμέρους ρυθμίσεις της φορολογικής νομοθεσίας του 1919 διευκρύνιζαν, σε μεταγενέστερες εργασίες ότι η διαφωνία τους δεν αφορούσε στη λογική επί της οποίας αυτή είχε θεμελιωθεί. Έγραφε συγκεκριμένα ο Αγγελόπουλος, το 1942, σχετικά με την κριτική που είχε παλαιότερα ασκήσει (στα πλαίσια προγενέστερης [1933] μελέτης του υπό τον τίτλο: «*Η άμεσος φορολογία εν Ελλάδι*») ότι μέσω αυτής (της κριτικής) «...δεν ηθελήσαμεν να καταδικάσωμεν την γενομένην κατά το 1919 μεταρρύθμισιν ως τινες ισχυρίσθησαν. Η γενομένη κριτική δεν ανεφέρτεο εις την βάσιν της γενομένης μεταρρυθμίσεως, ήτις ήτο πλέον η επιβεβλημένη, αλλ' εις το ότι η γενομένη μεταρρύθμισις δεν υπήρξεν ανάλογος προς τας ιδιαίτερας συνθήκας της ελληνικής οικονομίας, αποτέλεσμα δε τούτου υπήρξε και η επακολοθήσασα αναπροσαρμογή του φόρου του εισοδήματος προς τα δεδομένα της ελληνικής πραγματικότητος». Βλέπε: Α. Θ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Δημοσία Οικονομική*, τευχ. Β', ό.π., σ. 358.

κυρίαρχες έως τις κατώτερες τάξεις».⁶³⁹ Αντιστάσεις που, όπως φαίνεται, επιβράδυναν σημαντικά τη διαμόρφωση των προαπαιτούμενων συνθηκών, χωρίς την επενέργεια των οποίων η ευρύτερη φορολογική μεταρρύθμιση ήταν καταδικασμένη σε αποτυχία. Όπως δε συγκεκριμένα έχει επισημανθεί⁶⁴⁰, όσο εκκρεμούσε το άλλο μεγάλο εκσυγχρονιστικό εγχείρημα, το της αγροτικής μεταρρύθμισης, είναι αμφίβολο κατά πόσο οι όποιες φορολογικές διαρρυθμίσεις θα απέδιδαν.

Επιστρέφοντας επομένως στη μεταρρύθμιση του 1919, για να αναφερθούμε ειδικότερα στο περιεχόμενο και τη σημασία της⁶⁴¹, κρίνουμε σκόπιμο να υπογραμμίσουμε ότι μέσα σε μια χρονιά «εξαιρετικής χρηματοοικονομικής αστάθειας»⁶⁴², όπως ήταν το 1919, δεν προκάλεσε έκπληξη η ανακίνηση του ζητήματος της αναμόρφωσης του φορολογικού συστήματος. Ιδιαίτερα, μάλιστα, αν συνεκτιμηθεί ότι ένας από τους παράγοντες που «υπέθαλψαν τη νομισματική και συναλλαγματική αστάθεια»⁶⁴³, θεωρείται ότι ήταν ο κρατικός προϋπολογισμός.⁶⁴⁴ Χρειαζόταν, συνεπώς, ένα φορολογικό σύστημα αποτελεσματικό να

⁶³⁹ Βλέπε Θ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Κράτος και Οικονομία – Μια ιστορική τυπολογία», ό.π., σ. 62.

⁶⁴⁰ Βλέπε σχετικά: Θ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Θεσμικός μετασχηματισμός...*, ό.π., ιδίως σσ. 312-315. Ο συγγραφέας μεταξύ άλλων συμπεραίνει σχετικά: «... Σε θεωρητικό επίπεδο επομένως, η δυνατότητα της φορολογικής μεταρρύθμισης γινόταν δυνατή μόνο μετά την αγροτική μεταρρύθμιση» (Στο ίδιο, σ. 312).

⁶⁴¹ Αρκετοί συγγραφείς, μεταξύ αυτών και ο Ψαλιδόπουλος, αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στη συγκεκριμένη φορολογική μεταρρύθμιση. Βλέπε: Μιχ. ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Η κρίση του 1929 και οι έλληνες οικονομολόγοι*, Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1989, σσ. 58-61.

Δεν είναι τυχαίο ότι ο συγγραφέας συγκαταλέγει αυτήν ανάμεσα στα «σημαντικότερα οικονομικο-πολιτικά γεγονότα του μεσοπολέμου» (Βλέπε Στο ίδιο, κεφ. 2^ο, σσ. 53-73).

Ο ίδιος αξιολογεί, επίσης, ως σημαντικά: i) το αναγκαστικό δάνειο του 1922, ii) την αποκατάσταση προσφύγων και τη νομισματική αστάθεια 1923-1927, iii) τη σταθεροποίηση του 1928 και την ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος, iv) τα παραγωγικά έργα της περιόδου 1928-34, v) την οικονομική κρίση του 1929, vi) την πτώχευση της 26-4-1932 και τη νέα οικονομική πολιτική, vii) το σύστημα εισαγωγών του 1935 (βλέπε: στο ίδιο, σσ. 53-73). Στα περισσότερα από αυτά θα επανέλθουμε σε επόμενο κεφάλαιο, επειδή θεωρούμε ότι όντως δεν μπορούμε να σχηματίσουμε μια, πρώτη έστω, εικόνα για το οικονομικό – κοινωνικό περιβάλλον της συγκεκριμένης περιόδου, χωρίς να λάβουμε σοβαρά υπόψη τέτοια σημαντικά γεγονότα.

⁶⁴² Μ. MAZOWER, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση*, ό.π., σ. 100.

⁶⁴³ Θ. ΒΕΡΕΜΗΣ – Κ. ΚΩΣΤΗΣ, *Η Εθνική Τράπεζα στη Μικρά Ασία (1919-1922)*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1984, σ. 116.

⁶⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 116.

αντικαταστήσει, επειγόντως, το απαρχαιωμένο και μη ανταποκρινόμενο στις νέες συνθήκες⁶⁴⁵ φορολογικό καθεστώς.

Έτσι, εκτός από το Νόμο 1640/1919 «*περί φορολογίας καθαρών προσόδων*», ο οποίος δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι δικαίωσε τις προσδοκίες των εμπνευστών του⁶⁴⁶, ψηφίστηκαν το ίδιο έτος άλλοι δύο νόμοι (ήσαν οι νόμοι 1641/1919⁶⁴⁷ και 1642/1919 αντίστοιχα: «*περί φορολογίας κληρονομιών*» και «*περί φορολογίας αυτομάτου υπερτιμήσεως ακινήτων*»).⁶⁴⁸ Από τις δέσμες ρυθμίσεων που εμπαιρείχε η φορολογική αυτή μεταρρύθμιση, εκείνο που άντεξε στο χρόνο ήταν η ιδέα της προοδευτικότητας του φόρου.⁶⁴⁹

Μπορούμε, κλείνοντας, να δεχτούμε επιγραμματικά ότι οι ειδικότερες συνθήκες που επικράτησαν, κατά τη φάση της εφαρμογής των συγκεκριμένων ρυθμίσεων, είχαν ως αποτέλεσμα την «*απορρύθμιση ενός ορθολογικού φορολογικού συστήματος...*».⁶⁵⁰

⁶⁴⁵ Βλέπε σχετικά: Μ. ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, «*Η κρίση του 1929...*», ό.π., σ. 59.

⁶⁴⁶ Βλέπε σχετικά: Ιωάννη ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, «*Η Οικονομία από το 1919 ως το 1923*», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΕ', (σσ. 296-301), Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1978, σ. 301. Την ίδια αξιολόγηση έκανε και ο Βερέμης που γράφει σχετικά με τον τομέα της άμεσης φορολογίας: «... με το Νόμο 1640/1919 καθιερώθηκε φορολογία εισοδήματος σε κλίμακα 4-12%, που εξασκολλουθεί να σπυραει σημαντικά από τις αντίστοιχες ευρωπαϊκών χωρών και απέφερε μικρά έσοδα στο Δημόσιο», βλέπε: Θ. ΒΕΡΕΜΗΣ, *Οικονομία και Δικτατορία*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1982, σ. 50.

⁶⁴⁷ Αναλυτικά για το Ν. 1641/1919, τις διατάξεις των εκτελεστικών τούτου διαταγμάτων, τις οδηγίες που εκδόθηκαν για την εφαρμογή τους κλπ. βλέπε: Σπ. ΒΑΡΟΥΞΗ - Ευάγγελ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Η εν Ελλάδα φορολογία των κληρονομιών, δωρεών και προικών*, Αθήνα 1936, ιδίως σσ. 95-254. Επίσης ως προς την ιστορική εξέλιξη της φορολογίας των κληρονομιών, δωρεών και προικών στην Ελλάδα βλέπε: Στο ίδιο, ιδίως σσ. 3-29.

⁶⁴⁸ Μ. ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Η κρίση του 1929...*, ό.π., σ. 59.

⁶⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 60.

⁶⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 60.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΟΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΕΣ ΜΕΤΑΛΛΑΞΕΙΣ ΚΑΙ Ο ΘΕΣΜΙΚΟΣ ΕΚΦΥΛΙΣΜΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΤΟ ΑΓΡΟΤΟΠΙΣΤΩΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ «ΜΑΖΩΝ» ΚΑΙ ΟΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΤΟΥ

5.1. Ο διαπλαστικός χαρακτήρας της θεσμοθέτησης

Δεν προσθέτουμε τίποτε καινούργιο, επισημαίνοντας την πρακτική της πολιτικής εξουσίας σύμφωνα με την οποία αυτή προσπαθεί να επιβάλει «εκ των άνω» θεσμούς, σε μια προσπάθεια να παρέμβει στην οικονομική βάση ενός συγκεκριμένου κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού και να χαράξει συγκεκριμένη οικονομική πολιτική.⁶⁵¹ Πολύ περισσότερο όταν η προσπάθειά της αυτή συνδέεται και με την ανάγκη για ενίσχυση της νομιμοποιητικής της βάσης, οπότε οργανώνει κατά τέτοιο τρόπο τη συναίνεση των κυριαρχούμενων τάξεων, ώστε να τη θεμελιώνει και σε οικονομικές βάσεις (οικονομική ενσωμάτωση).

Παρατηρείται μάλιστα, συχνά, το φαινόμενο κοινωνικο-οικονομικοί σχηματισμοί «ανοιχτοί» στην παγκόσμια αγορά να «προσλαμβάνουν» από τους ηγεμονικούς της αγοράς αυτής σχηματισμούς, με τους οποίους βρίσκονται σε κάποια μορφή συνάθρωσης, θεσμικά σχήματα.⁶⁵² Το παράδειγμα της Ελλάδας του μεσοπολέμου είναι ενδεικτικό των ανάλογων πρακτικών. Μάλιστα, ο εντοπισμός των παρενεργειών που προήλθαν από τέτοιες «μεταφυτεύσεις» αποτελεί πρόκληση για τον ερευνητή. Αυτές ήσαν αναπόφευκτες, άλλωστε, αφού έχουμε να κάνουμε με απόσπαση των συγκεκριμένων δικαϊκών μορφών από το φυσιολογικό τους

⁶⁵¹ Παράβαλε: Ν. ΜΟΥΖΕΛΗ, «Η Ελλάδα στο περιθώριο. Ποιος φταίει», Εφ. *Το Βήμα*, 30-12-1990

⁶⁵² Βλέπε σχετικά και στο: Κ. ΤΣΟΥΚΑΛΑ, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1981, σ. 15 κ.ε.

περιβάλλον, όταν, μάλιστα, η πορεία που ακολουθούν οι θεσμικές μεταβολές παρουσιάζει τομές στη συνέχεια, όπως για παράδειγμα αυτή που χώριζε την πριν από την μετά, το 1910, δικαιική εξέλιξη, οι δημιουργούμενοι θεσμοί προσδιορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τον εκάστοτε φορέα της νομοθετικής εξουσίας. Στην περίπτωση αυτή η διαπλαστική δύναμη των νομικών θεσμών βρίσκεται περισσότερο στο χώρο της πολιτικής εξουσίας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είναι ανεξάρτητη από τον κοινωνικοπολιτικό ρυθμό. Παρατηρούμε, ότι οι θεσμικοί κανόνες δε δρουν διαπιστωτικά ως προς ορισμένες κοινωνικές – βιωτικές σχέσεις με την έννοια, δηλαδή, ότι απλά αυτοί συλλαμβάνουν και καταγράφουν τον κοινωνικό ρυθμό, αλλά παρεμβαίνουν και διαπλάθουν αυτές τις σχέσεις, στο βαθμό που η κυρίαρχη πολιτική βούληση, σε συνάρτηση με το συγκεκριμένο συσχετισμό κοινωνικο-πολιτικών δυνάμεων, επιτυγχάνει να λειτουργήσει, επιβραδυντικά ή επιταχυντικά, προς την κατεύθυνση της μεταβολής τους.⁶⁵³

Έτσι μπορεί πλέον να κατανοηθεί και ο τρόπος που εμπλέκονται στην όλη διαδικασία, εκφράζοντας τη βούληση αυτή, και τα πολιτικά στελέχη που χρησιμοποιήθηκαν για τη διεκπεραίωση των κρατικών λειτουργιών της περιόδου. Είναι, μάλιστα χαρακτηριστικό ότι και το επιτελικό επιστημονικό δυναμικό, που πλαισίωσε τους εκφραστές του «ανορθωτικού» βενιζελισμού, αποτελείται, κυρίως, από νέους επιστήμονες που είχαν σπουδάσει στην Ευρώπη. Τα στελέχη αυτά είχαν ενστερνισθεί μεταρρυθμιστικές εκσυγχρονιστικές ιδέες που, βέβαια, αφορούσαν και στο επίπεδο των οικονομικών θεσμών. Φαίνεται μάλιστα ότι, όσο και αν οι θεσμοί που εισηγήθηκαν ήρθαν να ικανοποιήσουν πραγματικές ανάγκες και αποτελούσαν την απάντηση σε υπαρκτά προβλήματα της ελληνικής οικονομίας, κατά τη δεκαετία

⁶⁵³ Βλ. σχετικά: Αρ. ΜΑΝΕΣΗ, «Δίκαιο και πολιτική», μελέτη που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Δίκαιο και Πολιτική*, τευχ. 1, Θεσσαλονίκη, 1982 και περιέχεται στον τόμο *Δίκαιο – Σύνταγμα – Πολιτική*, Θεσσαλονίκη, χ.χ., σσ. 16-18. Επίσης και στο άρθρο του Γ. ΚΑΣΙΜΑΤΗ, «Περί των θεμελιωδών αρχών του Συντάγματος» στο περιοδικό *Το Σύνταγμα*, τευχ. 1^ο, Ιανουάριος – Φεβρουάριος, 1975, σσ. 5-8.

του 1910, τις περισσότερες φορές χρωστούσαν την ύπαρξή τους σε πρωτοβουλίες του νομοθέτη που είχαν διαπλαστικό χαρακτήρα.

Όταν, επομένως, ο Αλεξ. Μυλωνάς ο Σωκρ. Ιασεμίδης και άλλα στελέχη του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας εκπονούσαν το σχέδιο νόμου περί συνεταιρισμών δεν ήρθαν να περιβάλουν με τυπική ισχύ ένα θεσμό που είχε ήδη επιβληθεί στη συνείδηση της Ελληνικής κοινωνίας⁶⁵⁴, της θεσμοθέτησης δεν είχε προηγηθεί, δηλαδή, μια φάση θεσμοποίησης.

Οι συνεταιριστικοί θεσμοί, παρά την ιδεολογική προεργασία που αναφέραμε, σε ελάχιστους, πέραν από τους «ειδήμονες», ήσαν γνωστοί και ακόμα λιγότερους είχαν απασχολήσει, ως μορφές οικονομικής συνεργασίας οι οποίες θα μπορούσαν να προσφέρουν ικανοποιητικές λύσεις στα οξύτατα αγροτοπιστωτικά προβλήματα. Η ύπαρξη μεμονωμένων περιπτώσεων, όπως π.χ. αυτή του Αλμυρού, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι ξεπερνούσε τα όρια των απλών «πειραματισμών» ορισμένων ονειροπόλων συνεταιριστών. Αυτό δε σημαίνει ότι πρέπει να μηδενίσουμε τη σημασία τους, αφού και ως τέτοιοι, είχαν όπως είδαμε την αξία τους. Η κάπως μεγαλύτερη κινητικότητα που εμφάνισαν παρόμοιες προσπάθειες τα τελευταία, πριν την εμφάνιση του Ν. 602/1914, χρόνια, πρέπει να αποδοθεί και στο ενδιαφέρον του κράτους για τους «πειραματισμούς» αυτούς.⁶⁵⁵

Ο ίδιος ο εισηγητής του Νόμου, ο Ανδρ. Μιχαλακόπουλος, μιλώντας στη Βουλή την 28-5-1914, λίγους μήνες πριν τη ψήφιση του Νόμου (31-12-1914), συνομολογούσε, στην ουσία, αυτήν την πραγματικότητα, αφού, μεταξύ άλλων, τόνιζε και τα εξής: «Κύριοι, τον πειραματισμόν αυτόν ο ομιλών την στιγμήν αυτήν

⁶⁵⁴ Οι ελάχιστες περιπτώσεις συνεργατικών ομάδων, που έκαναν την εμφάνισή τους πριν το 1914 είχαν βέβαια ανάγκη νομικού πλαισίου, αλλά εκαλύπτοντο από τις γενικά περί σωματείων ισχύουσες διατάξεις. Βλέπε σχετικά: Μ. ΓΕΡΑΚΑΡΗ, «Κράτος και συνεταιρισμός», *Δελτίον της Αγρ. Τραπεζής Ελλάδος*, τομ. Α', τευχ. Ι, (ανάτυπο), Αθήνα, 1936.

⁶⁵⁵ Βλέπε σχετικά με τις ενέργειες αυτές του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας και στην Αιτιολογική Έκθεση του Νομοσχεδίου περί συνεταιρισμών, όπως παρατίθενται στο: Α. ΜΙΧΑΛΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Μικτά Σελίδες*, Αθήνα, 1967, σσ. 494-495.

*προς υμάς τον εφήρμοσε. Δεν παρέλειπεν από τις πρώτης στιγμής της Υπουργείας του, δι' αποστόλων ειδικών, να σπεύση να βοηθήσει την ίδρυσιν συνεταιρισμών εις διάφορα μέρη του Βασιλείου. Δεν παρέλειπον να κάμω την δυνατήν προπαγάνδα, δια την ίδρυσιν τοιούτων συνεταιρισμών. Πλείστοι τούτων επέτυχον, εκ των επιτυχιών δε συλλέγομεν συμπεράσματα, τα οποία θα χρησιμεύσωσι δια την καλύτεραν ρύθμισιν του θέματος».*⁶⁵⁶

Μπορούμε, συνεπώς, μετά τα όσα αναφέρθηκαν να υποστηρίξουμε ότι αναδεικνύεται ο ουσιαστικός χαρακτήρας της κρατικής παρέμβασης στα της αγροτικής πίστης. Εκτός, όμως, από τον αποφασιστικό ρόλο του κράτους στη διάπλαση θεσμών που θα προωθούσαν λύσεις των αγροτοπιστωτικών προβλημάτων, πρέπει να συνεκτιμηθεί και η συμβολή της Εθνικής Τράπεζας στην κατεύθυνση αυτή. Είναι πραγματικά δύσκολο να αποδειχθούν ως ευσταθείς ισχυρισμοί που θα εμφάνιζαν το κράτος να αναλαμβάνει πρωτοβουλίες στον τομέα αυτό «ερήμην» της Εθνικής. Στο βαθμό που η τράπεζα αυτή προβάλλει ως η μόνη, η οποία θα μπορούσε να διεκδικήσει, με αξιώσεις, την ανάληψη της υλοποίησης της αγροτοπιστωτικής πολιτικής, θα έμοιαζε παράδοξο το να δεχτούμε ότι οι όποιοι φορείς της κρατικής εξουσίας ενήργησαν χωρίς να λάβουν υπόψη τους αντίστοιχους σχεδιασμούς της Ε.Τ.Ε.

5.2. Η προσωπική αγροτική πίστη και οι πιστωτικοί συνεταιρισμοί

Η ζήτηση χρήματος όπου λαμβάνει χώρα αγροτική μεταρρύθμιση και μάλιστα τόσο εκτεταμένη, όπως στην ελληνική περίπτωση, αυξάνει θεαματικά.

Οι νέοι μικροϊδιοκτήτες, ευθύς μετά την αποκατάστασή τους, ήσαν και εδώ αναγκασμένοι να αντιμετωπίσουν, με τις δικές τους δυνάμεις, το σύνολο των εξόδων

⁶⁵⁶ Βλέπε: Α. ΜΙΧΑΛΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Λόγοι Καινοβουλευτικοί*, τόμος Α', Αθήναι, 1962, σσ. 295-296.

της οικογενειακής τους αγροτικής εκμετάλλευσης. Επειδή τα «*ίδια*» κεφάλαια τις περισσότερες φορές, αν δεν έλειπαν παντελώς, ήσαν πάντως ανεπαρκέστατα, έπρεπε να προσφύγουν σε δανεισμό. Όμως οι άρτι αποκατασταθέντες δεν εύρισκαν εύκολα πρόσβαση στα επίσημα πιστωτικά ιδρύματα που, περίπου στο σύνολό τους, ήσαν εμπορικές κυρίως τράπεζες. Οι τελευταίες, εκτός από την «*άπωση*»⁶⁵⁷ για κάθε επέκταση της εξαιρετικά επικίνδυνης αγροτικής πίστης, είχαν και πρόσθετους λόγους να είναι επιφυλακτικές, αφού οι μικροϊδιοκτήτες αδυνατούσαν, συνήθως, να προσφέρουν εμπράγματα ασφαλείας. Οι αγρότες και όταν ακόμα είχαν τη διάθεση να τις παράσχουν, ανταποκρινόμενοι στις τραπεζικές απαιτήσεις, προσέκρουιν σε αντικειμενικές δυσκολίες. Πολλά κτήματα ήσαν υπέγγρα για την αποπλήρωσή του τιμήματος της αγοράς τους, (όπως π.χ. εκείνα των άρτι αποκατασταθέντων)⁶⁵⁸, ενώ σε άλλες περιπτώσεις η δανειοληψία προσέκοπτε στην ανυπαρξία καθυρών τίτλων μεταγραφών.⁶⁵⁹ Αλλά και στις λίγες περιπτώσεις που δεν συνέτρεχαν οι προαναφερόμενοι λόγοι, αρκούσαν οι δυσλειτουργίες, οι σχετιζόμενες με την πολυδαίδαλη

⁶⁵⁷ Σύμφωνα με διατύπωση του Γ. ΔΕΡΤΙΑΝ, *Το ζήτημα των Τραπεζών, 1871-1873*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1980, σ. 259.

⁶⁵⁸ Βλέπε σχετικά: Δ.Θ. ΠΑΝΟΥ, *Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί έως την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος*, Αθήνα, 1980, σ. 31.

⁶⁵⁹ Βλέπε σχετικά: Κ.Δ. ΚΑΡΟΥΣΟΥ, *Περί εισαγωγής του συστήματος των κτηματικών βιβλίων και περί συστάσεως Κτηματικής Τραπέζης, και Ιστορικών Τομείων κτηματιών*, εν Αθήναις, 1905, σ. 405. Ας σημειωθεί ότι τα προβλήματα αυτά θα περιμένουν τη λύση τους για αρκετά χρόνια. Όπως προκύπτει από επίσημα κυβερνητικά κείμενα, το 1932 θα χρειαστεί να ληφθούν ειδικά μέτρα, προς αντιμετώπιση του αδιεξόδου που είχε δημιουργηθεί. Έτσι, στα πεπραγμένα του Υπουργείου Γεωργίας αναφέρονται και τα εξής χαρακτηριστικά: «...Γνωρίζουσι καλώς η κυβέρνησις την επιτακτικήν ανάγκην των μεσοπρόθεσμων και μακροπρόθεσμων πιστώσεων και τα παροισαζόμενα δια την χορήγησιν τούτων εμπόδια, συνιστάμενα εις την έλλειψιν τίτλων ιδιοκτησίας νομικώς αρτίων, είτε και την παντελή έλλειψιν τοιοούτων [...] εθέσπισε σύντομον διαδικασίαν προς διαπίστωσιν της κυριότητος ελί των προσφερομένων εις υποθήκην προς την Αγροτικήν Τραπεζαν κτημάτων, και επέτρεψε την εγγραφήν υποθήκης επί των κτημάτων αν η νομή έχει παραχωρηθεί προς τους αγροτικώς αποκαταστηθέντας τέως ακτήμονες καλλιεργητάς και πρόσφυγας, των οποίων, κτημάτων, η κυριότης ανήκει στο κράτος», ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΑΣ, *Τα πεπραγμένα του Υπουργείου Γεωργίας κατά την τελευταίαν τετραετίαν, 1928-1932*, εν Αθήναις, Εκδосс. Γραφείου Δημοσιεύσεως Γεωργικών Μελετών, 1932, σσ. 47-56.

διαδικασία αναγκαστικής εκτέλεσης, «*δια να φυγαδεύσωσι μακράν των κτημάτων, συνεπώς μακράν της γεωργίας, τα κεφάλαια*».⁶⁶⁰

Μέσα σε τέτοιες, λοιπόν, συνθήκες, αυξημένης ζήτησης χρήματος⁶⁶¹, χωρίς την παράλληλη εξασφάλιση δυνατοτήτων άμεσης προσπέλασης στο τραπεζικό σύστημα, για τη μεγαλύτερη μερίδα των αγροτών, αναφύονται άλλοι, ανεπίσημοι ή παρατραπεζικοί μηχανισμοί. Στα πλαίσια μιας τέτοιας ιδιόμορφης πιστωτικής αγοράς οι λίγοι και «εκλεκτοί», που κατάφερναν να είναι πιστούχοι των τραπεζών, έρχονταν να υποκαταστήσουν τις τράπεζες στο ρόλο του πιστωτή των αγροτών.⁶⁶² Τα επιτόκια των αγροτικών δανείων εκτοξεύονταν, τότε, στα ύψη και οι δανειζόμενοι έμπαιναν σε ένα φαύλο κύκλο αλληπάληλων δανεισμών, αφού η φύση των δανείων (βραχυπρόθεσμα), ήταν τέτοια που, κατά κανόνα, δε συντελούσε στην αύξηση της αποδόσεως των κτημάτων.

Τα αδιέξοδα, τα οποία προέκυπταν από τη διαιώνιση μιας τέτοιας κατάστασης, είχαν, με αφορμή και την αγροτική μεταρρύθμιση, καταστεί εμφανή. Οι απόψεις όσων θεωρούσαν ότι ήταν πλέον καιρός, να μετατοπιστεί το κέντρο βάρους του αγροτοπιστωτικού συστήματος, από την εμπράγματη στην προσωπική πίστη, κέρδιζαν όλο και περισσότερο έδαφος. Οι υποστηρικτές τους πίστευαν, ότι μόνο με αυτόν τον τρόπο, θα είχαν και οι μικροαγρότες την ευκαιρία να δανειστούν, άμεσα, από το τραπεζικό σύστημα, με βάση την προσωπική τους φερεγγυότητα.⁶⁶³ Δεν προκάλεσε, επομένως, έκπληξη το γεγονός, ότι στο σύνολο των θεσμικών

⁶⁶⁰ Αντ. ΡΟΝΤΗΡΗ: *Η Γεωργική πίστις εν Ελλάδι*, εν Αθήναις, 1911, σ. 30.

⁶⁶¹ Βλέπε σχετικά: Θ. ΤΣΕΡΠΕ, *Η ενάσκησις της αγροτικής πίστεως εν Ελλάδι*, Αθήναι, χ.χ., σ. 60.

⁶⁶² Σχετικά με την καταγωγή παρόμοιων πρακτικών βλέπε: Θαν. ΚΑΛΑΦΑΤΗ, *Αγροτική Πίστη και Οικονομικός μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1990, τομ. Γ', σ. 50. Ο συγγραφέας κάνει λόγο για «έμμεσο αλυσίδατο δανεισμό» προς κάλυψη των αναγκών για βραχυπρόθεσμες πιστώσεις στον αγροτικό χώρο.

⁶⁶³ Βλέπε: Αιτιολογική Έκθεση του νομοσχεδίου «Περί συστάσεως Κεντρικού Ταμείου Γεωργικής Πίστεως, περί γεωργικών Εταιρικών πιστωτικών Ταμείων και περί Γεωργικών Συνεταιρισμών εν γένει», που κατατέθηκε το 1911 στη Βουλή, χωρίς να ευτυχήσει να γίνει Νόμος τους Κράτους (Αρχείο Βουλής των Ελλήνων).

πρωτοβουλιών που είχαν αναληφθεί, κατά τη δεύτερη δεκαετία του αιώνα μας, από τους εκφραστές του αστικού εκσυγχρονισμού, συμπεριλήφθηκαν και θεσμοί που ενίσχυαν αποφασιστικά την προσωπική αγροτική πίστη. Σύμφωνα με τους εισηγητές τους, η υιοθέτηση τούτων, επρόκειτο να διευκολύνει σημαντικά, τη μετάβαση σε μία μορφή πίστης, που θα στηριζόταν, κυρίως, στη δυνατότητα για «λεπτομερή γνώσιν των προσώπων και του αξιόχρεου αυτών».⁶⁶⁴

Είναι ενδεικτικά, των επικρατουσών αντιλήψεων, τα όσα έγραψε ο Α. Μιχαλακόπουλος, που θεωρείται⁶⁶⁵ ως ένας από τους θεμελιωτές της αγροτικής μας πολιτικής και ο οποίος σε άρθρο του τόνιζε σχετικά: «*Η γεωργική πίστις είναι προσωπική, βασίζεται δηλαδή ουχί επί της ασφαλείας των αγροτικών κτημάτων, αλλ' επί του προσώπου του δανειζόμενου, της χρηστής διαθέσεως των δανείων χρημάτων και της καλής πίστεως αυτού και τούτο εξελέγχουν δι'έκαστον δανειζόμενον ο συνεταιρισμός και τα μέλη αυτού*».⁶⁶⁶

Σε λίγες γραμμές, ο εισηγητής του θεσμού των συνεταιρισμών συμπυκνώνει την πεμπτουσία της αλλαγής, η οποία επρόκειτο να συντελεστεί μετά τη ψήφιση του Ν. 602 (περί συνεταιρισμών). Την αντικατάσταση, δηλαδή, των εμπράγματων ασφαλειών από την προσωπική πίστη. Πραγματικά, με βάση τις αρχές της αλληλέγγυας ευθύνης, ο κάθε συνεταιίρος ανελάμβανε να εγγυηθεί τη φερεγγυότητα των άλλων, διευρύνοντας έτσι κατά πολύ την πιστωτική επιφάνεια την οποία θα είχε ο καθένας χωριστά και ενισχύοντας την παρεχόμενη στους πιστωτές του εξασφάλιση. Τα τραπεζικά ιδρύματα, εις το εξής, θα είχαν την ευχέρεια να προχωρήσουν σε εκτεταμένο και μαζικό δανεισμό και εκείνων που, υπό το

⁶⁶⁴ Στην ίδια Αιτιολογική Έκθεση, σ. 1.

⁶⁶⁵ Σύμφωνα με άποψη που έχει εκφράσει ο Αρ. Σίδερης, ο Αχαιός πολιτικός, με το πρώτο σχέδιο αγροτικού νόμου «έθεσε τις βάσεις της αγροτικής μας πολιτικής». Βλέπε την αγόρευση του Α. ΜΙΧΑΛΑΚΟΠΟΥΛΟΥ στη Συνεδρίαση της Δ' Συντακτικής Συνέλευσης, της 16-7-1924, όπως την παραθέτει η *Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ'*, εν Αθήναις, *Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, τ. Δ' 1924, σ. 981 κ.ε.

⁶⁶⁶ Α. ΜΙΧΑΛΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Οι συνεταιρισμοί και η ΕΤΕ», στο περιοδικό: *Μηνιαία Επιθεώρησις, Πολιτική και Κοινοβουλευτική*, τ. Α', 1915, σ. 65.

προηγούμενο καθεστώς κυριαρχίας του ενυπόθηκου δανεισμού, αδυνατούσαν να παράσχουν τις απαιτούμενες εμπράγματα διασφαλίσεις.

Οι απόψεις των περισσότερων μελετητών, που έχουν εντυπώσει στα αγροτοπιστωτικά προβλήματα, συγκλίνουν στη διαπίστωση ότι, πριν το 1914, ο τρόπος που λειτουργούσε η αγροτική πίστη ούτε την τοκογλυφία καταπολεμούσε, ούτε τις πιστωτικές ανάγκες του αγροτικού τομέα εξυπηρετούσε.⁶⁶⁷ Το ότι μια τέτοια παραδοχή, που σε άλλη περίπτωση θα έμοιαζε «κοινοτυπία», εμπεριέχεται στο κείμενο της εισηγητικής έκθεσης του Ν/Σ «περί συνεταιρισμών», αποκτά τη δική του σημασία. Τα συμπράττοντα, κατά τη διαδικασία της νομοθετικής λειτουργίας, αρμόδια πολιτειακά όργανα, έρχονται να επιβεβαιώσουν και μάλιστα με τον πιο επίσημο τρόπο, μια πραγματικότητα της οποίας η διάγνωση είχε από καιρό γίνει, χωρίς όμως να επιχειρηθεί, συστηματικά, και η αντιμετώπισή της. Παραδεχόμενη, όμως, ρητά τώρα και η υπεύθυνη κυβέρνηση, που είχε και τη νομοθετική πρωτοβουλία, την έκταση του προβλήματος, αναδεχόταν, έμμεσα τουλάχιστον, και το μερίδιο ευθύνης, που αναλογούσε στο κράτος καθώς και τις αντίστοιχες υποχρεώσεις που θα δημιουργούσε η προσπάθεια επίλυσής του.

Εξυπακούεται ότι παρόμοια εγχειρήματα, ακόμα και όταν το ζητούμενο είναι η προσέγγιση έστω, προς τους αντικειμενικά δυσεπίτευκτους στόχους, προϋποθέτουν λεπτομερή κατανόηση των επιμέρους δυσλειτουργιών. Προκειμένου, συγκεκριμένα, για την επιδίωξη της λειτουργικότητας των αγροτοπιστωτικών μηχανισμών, προσαπαιτούμενη θεωρείται η πλήρης επίγνωση εκ μέρους των ιθυνόντων, της αναγκαιότητας να παραμερίσουν τα προσχήματα, που ήσαν εναρμονισμένα με

⁶⁶⁷ Εκτός από τις εργασίες που δίνουν μια συνολική αποτίμηση των αγροτοπιστωτικών λειτουργιών (Αλφειζάτου, Ευελπίδη, Ιασεμίδη, Πετρίδη, Ροντήρη, Στεφανίδη κ.ά.), υπάρχουν και άλλες που αναφέρονται και σε τοπικές πτυχές των αγροτοπιστωτικών προβλημάτων. Αποδεικνύουν, όμως και αυτές ότι τα προβλήματα αυτά δεν έχουν ενδημικό χαρακτήρα. (Βλ. σχετικά Χρ. Τερζάκη, Συνεταιριστική Οργάνωση, 1928). Απαντώνται ακόμα και σε εκείνες τις περιοχές της χώρας, που είχαν για πολλά χρόνια βιώσει κάτω από κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες διαφορετικές από αυτές της υπόλοιπης Ελλάδας (βλ. σχετικά Κ. ΖΑΒΙΤΣΑΝΟΥ, Το Αγροτικόν Ζήτημα

παγιωμένες αντιλήψεις επί των οποίων δέσποζε η βραχύσκοπη και καιροσκοπική αντιμετώπιση των θεμάτων αγροτικής πολιτικής.

Έχοντας συνείδηση όλων αυτών οι συνεργάτες του Ανδρ. Μιχαλακόπουλου, ο οποίος διαπνεόταν από την πεποίθηση ότι: Το Δημόσιο δεν μπορεί να παρέχει διαρκώς πιστώσεις, για τις αγροτικές ανάγκες⁶⁶⁸, θα δοκιμάσουν να συμβιβάσουν την κατευθυντήρια αυτή αρχή με τις «δουλείες», που βρίσκονται «εν σπέρματι» και βαρύνουν ένα κρατογέννητο θεσμό. Με τους περιορισμούς, υπό τους οποίους τελούν όλα αυτά, ανέλαβαν και επεξεργάστηκαν το νομοσχέδιο «περί συνεταιρισμών». Εισηγούμενοι το νομοσχέδιο αυτό, με εμφανή τα «δάνειω» στοιχεία από αντίστοιχες νομοθεσίες⁶⁶⁹, τη γερμανική (ιδίως το Νόμο του 1889)⁶⁷⁰ και την Αυστριακή (ιδίως το νομοσχέδιο του 1911)⁶⁷¹, οι συντάκτες του φιλοδοξούσαν, όπως επισημάναμε ήδη, να αποτελέσει τούτο ένα συνολικό περί συνεταιρισμών νομοθέτημα, ώστε να προωθήσει λύσεις σε γενικότερα οικονομικά προβλήματα. Ήταν αναπόφευκτο, όμως, παρά τις όποιες προθέσεις των δημιουργών του, το κέντρο βάρους του Νόμου να μετατοπιστεί προς τα «φλέγοντα» αγροτοπιστωτικά θέματα και να επικεντρωθεί στα των πιστωτικών συνεταιρισμών.

Είναι ευδιάκριτος ο επαμφοτερισμός των συντακτών του νομοσχεδίου σχετικά με το φορέα που θα ασκούσε, σε συνεργασία με τους συνεταιρισμούς αυτούς, την αγροτική πίστη. Το επιθυμητό ήταν η δημιουργία Συνεταιριστικής Τράπεζας (αποτελούσε ανέκαθεν το «όραμα» των «Κοινωνιολόγων» και των «συνεται-

Κερκύρας, αγόρευσις, εν Αθήναις 1914 και Γερ. ΧΥΤΗΡΗ, *Το Κερκυραϊκό αγροτικό πρόβλημα την επομένη της Ενώσεως και οι αναφορές του Άγγλου προξένου*, Κέρκυρα, 1981, σσ. 31-36.

⁶⁶⁸ Βλέπε Δημ. ΓΑΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρέας Μιχαλακόπουλος*, Αθήνα, χ.χ., σ. 53.

⁶⁶⁹ Επαληθεύεται και εδώ η άποψη για διείσδυση της γερμανικής νομικής επιστήμης στην Ελλάδα προς το τέλος του 19ου και την αρχή του 20ου αιώνα. Βλ. σχετικά Κ. ΣΤΑΜΑΤΗ, *Ο ελληνικός νομικός ιδεαλισμός στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, 1984, σ. 134.

⁶⁷⁰ Τις βασικές αρχές του νόμου αυτού βλέπε στο INSTITUT INTERNATIONAL D' AGRICULTURE, *Etudes Monographiques...*, Rome 1911, σ. 21-24.

⁶⁷¹ Ειδικότερα για την αυστριακή εκδοχή του συστήματος Raiffeisen, υπό την επίδραση του Kampelik, βλέπε και στο: E. GRUNFELD, *Οι συνεταιρισμοί από οικονομικής και κοινωνικής απόψεως*, ελληνική μετάφραση Τ. Χασαπόπουλου, εν Πάτραις 1932, σσ. 107-109.

ριστών»), αλλά η προσέγγιση του εφικτού υπαγόρευε τη σύνδεση τελικά, με μία των υφισταμένων Τραπεζών. Η αμφιταλάντευση εκφράζεται και από τη διάζευξη, που συντηρείται και μέσα στο κείμενο της εισηγητικής έκθεσης, η οποία ρητά αναφέρει ότι «βαθμηδόν δε θέλομεν εισηγηθεί και όλα τα μέτρα εκείνα, τα οποία κυρίως θα συντελέσουν, εις την οικονομική τόνωσιν των συνεταιρισμών δια κεντρικού πιστωτικού οργανισμού αυτοτελούς, ή συνδυναζόμενου προς τινα των υφισταμένων τραπεζών».⁶⁷² Η οριστική άρση του διλήμματος θα παραπεμφθεί στο, εγγύτερο ή απώτερο, μέλλον. Στο ενδιαμέσο διάστημα οι πιστωτικοί συνεταιρισμοί θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν τη βιωσιμότητά τους, προσφεύγοντας στις υπηρεσίες εκείνης από τις υφιστάμενες τράπεζες που ήταν, πανθομολογούμενα όπως προαναφέρθηκε, σε θέση να τους πιστοδοτήσει και μάλιστα όχι, ως συνήθως, με ενυπόθηκα αλλά, κυρίως, με δάνεια προσωπικής πίστης. Σχετικά με τον διευρυμένο χαρακτήρα που προσλάμβανε αυτής της μορφής η πίστη, με την αξιοποίηση του συνεταιριστικού θεσμού και της αλληλέγγυας ευθύνης που θα συνεπιφέρει αυτό το, προοδευτικό για την εποχή, νομοθέτημα, (Ν. 602/1914) ο ίδιος ο Μιχαλακόπουλος την είχε επισημάνει.⁶⁷³

Αναδεικνύεται, έτσι, η σχέση που συνδέει τη γέννηση των πιστωτικών συνεταιρισμών και τη νέα αγροτοπιστωτική πολιτική της Ε.Τ.Ε. Η τελευταία προσανατολίζεται, όλο και περισσότερο, στο να δημιουργήσει ευκαιρίες πρόσβασης στο τραπεζικό αγροτοπιστωτικό σύστημα, τις οποίες θα έχουν πλέον τη δυνατότητα να εκμεταλλευθούν και τα ευρύτερα στρώματα των μικροϊδιοκτητών αγροτών. Δείχνει, δηλαδή, να ανταλαμβάνεται ότι οι διαμορφούμενες, στον αγροτικό τομέα, συνθήκες καθιστούσαν επιβεβλημένο το μετασχηματισμό του συστήματος αυτού σε

⁶⁷² Εισηγητική Έκθεση επί του σχεδίου του νόμου 602 «περί συνεταιρισμών», ό.π., σ. 27.

⁶⁷³ Α. ΜΙΧΑΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Οι συνεταιρισμοί και η Εθνική Τράπεζα», *περιοδ. Μηνιαία Επιθεώρησης Πολιτική και Κοινοβουλευτική*, τ.Α', 1915, σ. 65. Βλέπε και Σωκρ. ΙΑΣΕΜΙΔΗ, «Κεντρική συνεταιριστική Τράπεζα», όπως αναδημοσιεύεται σχολιασμένο στο περιοδικό *Συνεταιριστική Πορεία*, έτος 4^ο, αρ. τευχ. 14, Απρίλιος-Μάιος-Ιούνιος 1989, σσ. 123-128

αγροτοπιστωτικό σύστημα μαζών.⁶⁷⁴ Αναμενόμενη δε συνέπεια των νέων αυτών προσανατολισμών ήταν και η βαθμιαία αντικατάσταση και αναβάθμιση του κυριαρχικού ρόλου της δυσλειτουργικής (ιδίως στα πλαίσια του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού) εμπράγματης υποθηκικής ασφάλειας από, περισσότερο ανταποκρινόμενες στις νέες ανάγκες, μορφές διασφάλισης των πιστώσεων.

Οδηγήθηκε, έτσι, η Ε.Τ.Ε. στην εναρμόνιση της νέας πιστωτικής της πολιτικής προς τους νέους αγροτοπιστωτικούς θεσμούς, η αξιοποίηση των οποίων θα επέτρεπε την αποτελεσματικότερη υλοποίησή της. Σχετίστηκε, κατά συνέπεια, η άσκηση της αγροτικής πίστης, με τις διευρυμένες, όπως ειπώθηκε, ιδιαίτερα εξαιτίας της αλληλέγγυας ευθύνης των συνεταιρών, λειτουργίες προσωπικής πίστης που εξασφάλιζε ο νέος θεσμός των πιστωτικών συνεταιρισμών. Το επόμενο βήμα ήταν η σχέση αυτή να μορφοποιηθεί σε σχέση αλληλεπίδρασης, στο μέτρο που η αύξηση των συνεταιρισμών προκαλούσε επέκταση των χορηγούμενων, μέσα από τα νομικά πρόσωπα των συνεταιρισμών, γεωργικών πιστώσεων, το γεγονός αυτό, όπως θα δείξουμε στη συνέχεια, αποτελούσε «επιλεκτικό κίνητρο»⁶⁷⁵ για όλο και περισσότερους αγρότες που έσπευδαν να οργανωθούν σε συνεταιρισμούς, προκειμένου να επωφεληθούν από την εκπεφρασμένη πλέον προτίμηση της Ε.Τ.Ε. προς τους συνεταιρισμένους αγρότες.

⁶⁷⁴ Είναι προφανές ότι η μεταβολή αυτή, στα της άσκησης της αγροτικής πίστης, δημιουργούσε συνθήκες ικανές να οδηγήσουν σε περιορισμό των τοκογλυφικών δυνατοτήτων και βαθμιαία εξασθένηση του ρόλου των τοκογλύφων. Όλο και περισσότερο θα εκδηλώνεται η τάση να εγκαταλειφθούν οι παραδοσιακές πρακτικές, υπό το κράτος των οποίων ήταν, ιδίως το 19^ο αιώνα, συνηθισμένο το φαινόμενο οι ελάχιστοι αυξημένης φερεγγυότητας πελάτες της ΕΤΕ «να δανείζουν σε άλλους λιγότερο φερέγγυους πελάτες τους που δεν έχουν πρόσβαση στις χορηγήσεις της Τράπεζας», Βλέπε: Στ. ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Πιστή και Έκχρηματισμός της Οικονομίας*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1981, σ. 279.

⁶⁷⁵ Μια περιεκτική θεώρηση της παροτρυντικής, για τη συλλογική δράση, λειτουργίας των «επιλεκτικών κινήτρων», βλέπε στο Μ. OLSON, *The logic of collective action*, Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press, 1965, ιδίως pp. 50-51. (Το βιβλίο και σε ελληνική μετάφραση υπό Δ. Γράβαρη, Αθήνα: Παπαζήσης, 1991).

5.3. Η αλληλέγγυα ευθύνη και η αλληλοτροφοδότηση αγροτικής πίστης και πιστωτικών συνεταιρισμών

Εκφράζοντας την υπόθεση σύμφωνα με την οποία υφίσταται σχέση αλληλεπίδρασης μεταξύ του φαινομένου της αριθμητικής, τουλάχιστον, αύξησης των πιστωτικών συνεταιρισμών, και εκείνου της επέκτασης των προς συνεταιρισμένους αγρότες χορηγήσεων, είναι αναγκαίο να προσκομίσουμε και τα ενισχυτικά της άποψης αυτής δεδομένα, αρχίζοντας με τη διερεύνηση της περιόδου 1915-1920.

Από συγκεκριμένα ποσοτικά στοιχεία, που θα παραθέσουμε στη συνέχεια, φαίνεται να προκύπτει μια πραγματικότητα που οδηγεί, αβίαστα, στην επαλήθευση της υπόθεσης για αλληλεπίδραση των δύο φαινομένων τα οποία επισημάναμε. Γίνεται, λοιπόν, φανερό μέσα από αυτά ότι όσο εξαπλώνονται, μετά το 1915, οι συνεταιρισμοί, που στη πλειοψηφία τους είναι πιστωτικοί, αρχίζει μια σταδιακή αύξηση των ποσών, των χορηγούμενων προς τους συνεταιρισμένους αγρότες δανείων. Παράλληλα παρατηρείται μια έκδηλη αυξητική τάση αυτών, ως ποσοστού, επί του συνόλου των πιστώσεων που δίνονται σε αγρότες διαμέσου των εν λόγω συνεταιρισμών.

Έτσι, για τα τρία πρώτα χρόνια μετά τη θεσμοθέτηση των συνεταιρισμών, η κατάσταση στην άσκηση της αγροτικής πίστης διαμορφώνεται όπως καταγράφεται στον επόμενο πίνακα. (βλέπε: πίνακα III).

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙΙ

Νεοϊδρυθέντων, κατ'έτος, συνεταιρισμών και αγροτικών χορηγήσεων ΕΤΕ
(συνολικών και ειδικά προς συνεταιρισμένους)
1915-1916-1917

ΕΤΟΣ	Νεοϊδρυθέντες συνεταιρισμοί	Συνολικές αγροτ. χορηγήσεις (σε δρχ.)	Χορηγήσεις σε συνεταιρ/νους αγρότες (σε δρχ.)	Ποσοστό χορηγήσεων σε συνεταιρισμένους επί του συνόλου των αγροτ. χορηγήσεων (%)
1915	151	4.685.159	223.000	4,8%
1916	198	7.896.439	979.749	12,4%
1917	275	8.291.512	1.495.122	18%

ΠΗΓΗ: Τα στοιχεία αυτά βασίζονται σε υπολογισμούς και συνδυασμούς ποσοτικών αριθμητικών δεδομένων που πήραμε από τις εργασίες των:

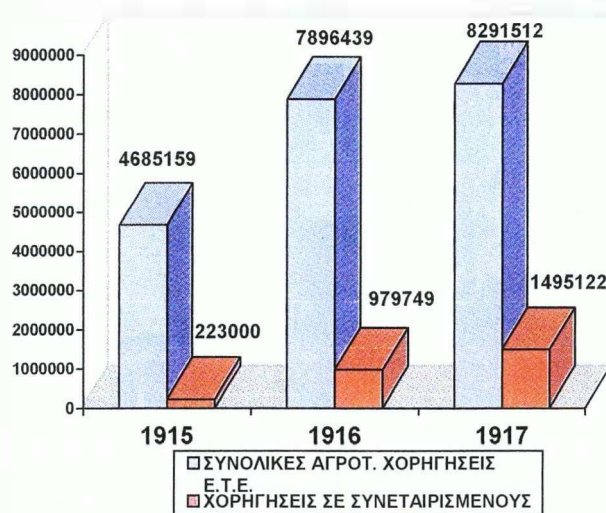
(α) Α. Boyatzoglou, *Contribution à l'étude* ... ό.π., σσ. 76-77.

(β) Β. Alivizatos, *La réforme agraire en Grèce (chap. XIV)*, Paris, 1932, σ. 279.

(γ) Γ. Τρακάκη, *Η συνεταιριστική οργάνωσις εν Ελλάδι και η Εθνική Τράπεζα*, εν Αθήναις, 1925.

(δ) Κ. Τσάκα, *Συνεταιρισμοί* (προλογ. Δ. Καλιτσουνάκης), Αθηναι 1933, σ. 170.

ΓΡΑΦΙΚΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΠΙΝΑΚΑ

Στο τέλος του 1917 ο αριθμός των συνεταιρισμών φαίνεται να υπερτετραπλασιάζεται, συγκρινόμενος με εκείνον του 1915 (πρώτης χρονιάς που εφαρμόστηκε ο νόμος 602/14), ενώ την ίδια εξέλιξη θα εμφανίσουν και οι προς συνεταιρισμούς χορηγήσεις ως ποσοστό επί του συνόλου των αγροτικών χορηγήσεων, της Ε.Τ.Ε. (από 4,8 το 1915 θα φτάσουν το 18% του συνόλου των αγροτικών χορηγήσεων της Ε.Τ.Ε. το 1917). Παρόλα αυτά, το συνολικό διατιθέμενο από την Τράπεζα αυτή στον γεωργικό τομέα ποσό θα εξακολουθήσει να κινείται σε χαμηλά, κινούμενα κάτω και από αυτές τις συμβατικές υποχρεώσεις της Ε.Τ.Ε., επίπεδα. Το γεγονός δε αυτό θα μπορούσε να αποδοθεί και στο ότι μικρό παραμένει ακόμα και το μερίδιο των γεωργικών χορηγήσεων (λιγότερο από το 1/5), που διατίθεται με την αξιοποίηση του νέου αγροτοπιστωτικού θεσμικού πλαισίου. Κάτι τέτοιο, όμως, μάλλον δεν είναι ανεξήγητο, ιδίως αν συνυπολογίσουμε ότι η πρώτη εγκύκλιος της Εθνικής Τράπεζας, η οποία ρυθμίζει τα σχετικά με την άσκηση της αγροτικής πίστης (είναι η υπ' αριθμ. 115 εγκύκλιος) εκδίδεται την 7η Σεπτεμβρίου 1915. Είναι ευλογοφανές ότι θα χρειάστηκαν μερικοί μήνες για την υλοποίησή της και έτσι, μέχρι το τέλος του 1916, οι συνεταιρισμοί, που είναι καταγεγραμμένοι ως πιστούχοι, ήσαν μόλις 44. Η πρώτη χρονιά, επομένως, κατά την οποία καταγράφεται ένας αξιόλογος αριθμός πιστούχων συνεταιρισμών ήταν το 1917.

Τα νέα αυτά δεδομένα (διπλασιασμός των συνεταιρισμών, δυνατότητες αύξησης του προς συνεταιρισμένους αγρότες ποσοστού επί των συνολικών γεωργικών χορηγήσεων, με ενδεικτικό γεγονός την αυξητική τάση πιστούχων συνεταιρισμών) θα συνεκτιμήσει, λοιπόν, η Εθνική Τράπεζα. Αντικρύζοντας δε αυτό το νέο τοπίο που διαμορφωνόταν θα οδηγηθεί, την αμέσως επόμενη χρονιά (1918), στην πρώτη σημαντική αύξηση των παρεχόμενων σε συνεταιρισμένους αγρότες, αλλά και στον αγροτικό τομέα γενικότερα, πιστώσεων. Το ποσό των 7.432.085 δραχμών, που χορηγούνται σε συνεταιρισμένους αγρότες το συγκεκριμένο έτος, αποτελεί πενταπλασιασμό, σχεδόν, συγκρινόμενο με τις πιστώσεις που είχαν, προς την ίδια κατηγορία αγροτών, διατεθεί την αμέσως προηγούμενη (1917) χρονιά

(1.495.122 δραχμές). Σε κάθε περίπτωση η αύξηση αυτή, ήταν πολλαπλάσια, συγκρινόμενη προς το ποσοστό κατά το οποίο μεγεθύνθηκαν οι συνολικές προς τον αγροτικό τομέα χορηγήσεις (η αύξηση των οποίων, πάντως, ήταν επίσης εντυπωσιακή, περίπου 148% αύξηση).

Εμφανίζεται επομένως η τάση, με την πάροδο του χρόνου και καθώς αυξάνει ο αριθμός των συνεταιρισμών, να μεταβάλλεται γρήγορα και αισθητά η αναλογία των δύο κατηγοριών χορηγήσεων, ως ποσοστό, επί του συνόλου. Συγκεκριμένα, ενώ αρχικά το ποσοστό των προς μεμονωμένους γεωργούς χορηγήσεων αντιπροσωπεύει τη «μερίδα του λέοντος» (πάνω από 95% του συνόλου), στη συνέχεια το ποσοστό αυτό μειώνεται, ενώ αυξάνεται ανάλογα το ποσοστό των προς συνεταιρισμένους δανείων. Συνέπεια και αυτής της τάσης είναι να παρακινούνται όλο και περισσότεροι γεωργοί στο να συστήσουν νέους συνεταιρισμούς, ώστε ως συνεταιρισμένοι πλέον, να προσελκύσουν, με την ανάληψη αλληλέγγυας ευθύνης και αυτοί το ενδιαφέρον της Ε.Τ.Ε., η οποία όλο και περισσότερο θα εκδηλώνει έμπρακτα την προτίμηση στην δια των συνεταιρισμών, τοποθέτηση των προοριζόμενων για τον γεωργικό τομέα χορηγήσεων⁶⁷⁶ (το ποσοστό 4,8% του συνόλου των γεωργικών χορηγήσεων που δίνεται το 1915 σε συνεταιρισμένους αγρότες, τείνει να οκταπλασιαστεί το 1918 οπότε φτάνει το 36%).

Παρακολουθούμε έτσι την ευμενή υποδοχή, που είχε ο θεσμός κατά τα πρώτα χρόνια, να μετασχηματίζεται σε ζωνφό έκδηλο ενδιαφέρον, με αποτέλεσμα να συνεχίζεται και κατά τα επόμενα χρόνια (1918-1919-1920) η αθρόα ίδρυση συνεταιρισμών. Έρχεται τώρα, συνακόλουθα, η ώρα της Ε.Τ.Ε. να αποδεχτεί (ή και να ενθαρρύνει) τη νέα πρόκληση, την οποία μεταχειρίζεται σαν εφάτηριο για να επιχειρήσει το ακόμα μεγαλύτερο άλμα. Έτσι παρατηρούμε ότι οι χορηγήσεις σε συνεταιρισμένους αγρότες από τις 7.432.085 δρχ. το 1918 θα φτάσουν τις

⁶⁷⁶ Α. ΚΟΡΙΖΗ, *Ομιλία εν τη εταιρεία των κοινωνικών και πολιτικών επιστημών επί του ζητήματος: «Η αγροτική πίστις και η Εθνική Τράπεζα», Συνεδρίασις, 5 Ιανουαρίου 1925, Αθήναι, 1925, σ. 37.*

24.907.751 το 1920, μια αύξηση δηλαδή 235%, ενώ αντίστοιχα και οι συνολικές πιστώσεις προς τον αγροτικό τομέα θα ανέλθουν το 1920 στις 79.560.380 δρχ. (από 20.584.784) που ήσαν το 1918. (Βλέπε αναλυτικότερα: πίνακα IV και γραφική παράσταση για ορισμένα από τα δεδομένα του πίνακα).

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙV

Συνεταιρισμών, κατ'έτος, νεοϊδρυθέντων – πιστούχων,
και αγροτικών χορηγήσεων ΕΤΕ
(συνολικά και ειδικά προς συνεταιρισμένους)
1917, 1918, 1919, 1920

ΕΤΟΣ	Ίδρύσεις συνετ/σμών	Σύνολο πιστούχων συνετ/σμών	Χορηγήσεις Ε.Τ.Ε. αγροτικές συνολικές	Χορηγήσεις Ε.Τ.Ε. σε συνετ/μένους	Ποσοστό σε συνετ/μένους (%)
1917	275	226	8.291.512	1.495.122	18%
1918	150	227	20.584.784	7.432.085	36,1%
1919	151	260	27.274.362	13.443.646	49,3%
1920	257	305	79.560.380	24.907.751	31,3%

ΠΗΓΗ: Τα στοιχεία αυτά βασίζονται σε υπολογισμούς και συνδυασμούς ποσοτικών δεδομένων που πήραμε από τις εργασίες των:

(α) Α. Βογαντζόγλου, *Contribution...*, ό.π., σ. 76-77.

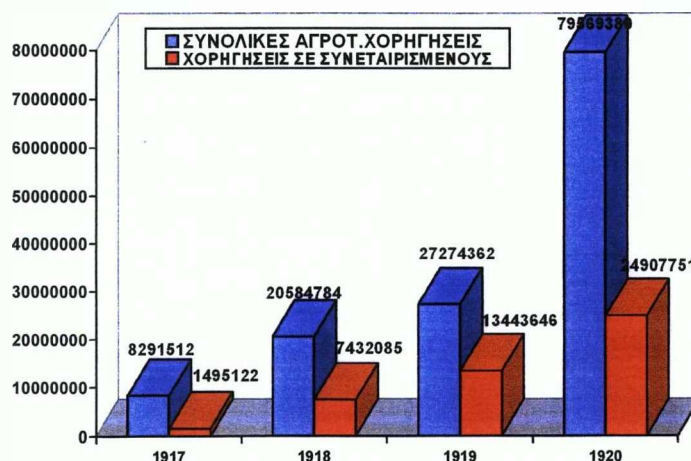
(β) Β. Αλιβιζάτος, *La réforme agraire...*, ό.π., σ. 279

(γ) Κ. Τσάκα, *Συνεταιρισμοί*, ό.π., σ. 170.

(δ) Τ. Τρακάκη, *Η συνεταιρική οργάνωση εν Ελλάδι...*, εν Αθήναις.

(ε) Περιοδ. Βοηθός Συνεταιρισμών, τόμος του 1919, σ.1, 32, 48, 63, 80, 95, 111, 126, 143, 159, 175 και τόμος του 1920, σ. 14, 31, 62, 78, 95, 110, 143, 158, 175.

ΓΡΑΦΙΚΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΠΙΝΑΚΑ ΙV

Την ώθηση γι' αυτό το εγχείρημα θα πρέπει, λογικά, να την αναζητήσουμε στην επενέργεια της «ωστικής δύναμης» που λέγεται αλληλέγγυα ευθύνη, στο μέτρο που αυτή, με τις νέου τύπου ασφάλειες που παρείχε, δημιούργησε τις προϋποθέσεις γι' αυτό το «άλμα».

Σε τι όμως συνίσταται η δύναμη που περικλείει η αλληλέγγυα ευθύνη, ως παράγοντας προωθητικός της αγροτοπιστωτικής πολιτικής. Η κατευθυντήρια σκέψη της καινοτομίας αυτής του αγροτοπιστωτικού συστήματος εκκινεί από την ανάγκη για υποκατάσταση της εμπράγματης ασφάλειας από μια μορφή διευρυμένης προσωπικής πίστης. Για το σκοπό αυτό καθιερώνεται η υποχρέωση κάθε συνεταιίρου να συνδράμει στην εκπλήρωση των υποχρεώσεων του πιστωτικού συνεταιρισμού έναντι των τρίτων (άρα και έναντι της δανειστρίας τράπεζας), όταν η περιουσία του συνεταιρισμού δεν επαρκεί για την ικανοποίηση των απαιτήσεων των δανειστών. Ο αλληλέγγυα ευθυνόμενος συνetaίρος ευθύνεται, επομένως, και πέραν του ποσού της χρηματικής εισφοράς του (μερίδας) είτε απεριόριστα (με όλη του την περιουσία) είτε μέχρι του ποσού (της ευθύνης) που ορίζεται από το καταστατικό. Σύμφωνα με το άρθρο 22 του Ν. 602/14 ο συνεταιρισμός μπορεί να ιδρύεται με απεριόριστη ή περιορισμένη ευθύνη. Είναι, δηλαδή, υποχρεωμένος ο συνetaίρος στο προβλεπόμενο από το καταστατικό μέτρο, να καταβάλει και ποσά, τα οποία προκύπτουν από την αδυναμία άλλων μελών να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους, έτσι ώστε οι δανειστές να εξασφαλίζονται όχι μόνο με την προσωπική φερεγγυότητα του κάθε δανειζόμενου χωριστά, αλλά και με τη διευρυμένη προσωπική πίστη, που παρέχουν και οι αλληλέγγυα με αυτόν ευθυνόμενοι (συνetaίροι και πιστωτικός συνεταιρισμός ως σύνολο, δηλαδή ως νομικό πρόσωπο).

Παράλληλα, μια προσεκτική προσέγγιση του τρόπου λειτουργίας της αλληλέγγυας ευθύνης, αποκαλύπτει και τα εμπεριεχόμενα, κοινωνικής υφής, στοιχεία και ειδικότερα ένα μηχανισμό κοινωνικού ελέγχου, που υπεισέρχεται στη σχετική διαδικασία. Ο εμπλουτισμός αυτός του όλου συστήματος και με ποιοτικά

χαρακτηριστικά έχει το συγκριτικό πλεονέκτημα να καθιστά το Νομ. Πρόσωπο του συνεταιρισμού ένα αξιόχρεο σύνολο, με ικανότητα πιστοληπτική, τόσο δική του όσο και των μελών του, αφού οι συνεταιίροι αυτοί όλοι μαζί, εκτός από το να λειτουργούν ως μηχανισμός που πολλαπλασιάζει ανάλογα, τη φερεγγυότητα, του καθενός χωριστά, αποτελούν και μηχανισμό προληπτικού ελέγχου⁶⁷⁷, που κατοχυρώνει και τα εθνοτραπεζικά συμφέροντα. Τούτο εκφράζεται, εξάλλου, απερίφραστα στην πρώτη κιόλας εγκύκλιο, τη σχετική με το θέμα, που έστειλε η Διοίκηση της Εθνικής Τράπεζας προς τα υλοκαταστήματα στην οποία, μεταξύ άλλων, τονίζεται ότι: ο θεσμός των συνεταιρισμών είναι 'εκτάκτως ενδιαφέρων' για τη τράπεζα η οποία δύναται να χρησιμοποιήσει αυτούς ως όργανα ασφαλών τοποθετήσεων.⁶⁷⁸

Είναι φανερό ότι η κατανόηση του τρόπου λειτουργίας της αλληλέγγυας ευθύνης, που συνεπαγόταν και διευρυμένης φερεγγυότητας αγροτική πελατεία για την Ε.Τ.Ε., μας επιτρέπει να αντιληφθούμε και το μηχανισμό αλληλοτροφοδότησης που, σύμφωνα με την υπόθεσή μας, υφίσταται μεταξύ συνεταιρισμών και εθνοτραπεζικής αγροτοπιστωτικής λειτουργίας. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί γιατί η αύξηση των προς την γεωργία πιστώσεων, αλλά πολύ περισσότερο βέβαια, και του ποσοστού αυτών, το οποίο διατίθεται σε συνεταιρισμένους αγρότες, πυροδοτεί και μετά το 1920 τη θεαματική αύξηση του αριθμού των συνεταιρισμών.

Παράλληλα γίνεται, πλέον, φανερό και το πόσο καθοριστική για την παραπέρα αγροτοπιστωτική πολιτική της Ε.Τ.Ε. υπήρξε η επαύξηση της συνολικής πιστοληπτικής ικανότητας, άμεσο επακόλουθο της διόγκωσης του αριθμού των πιστωτικών συνεταιρισμών (και των αλληλέγγυα ευθυνόμενων μελών τους,

⁶⁷⁷ Όπως έχει παρατηρηθεί, το απόφθεγμα «η φερεγγυότης του πλησίον μου είναι η ημετέρα ζωή», έχει «μοναδικήν προσαρμογήν» στους συνεταιρισμούς τύπου Ραϊφφάιζεν. Βλέπε: Κ. ΤΣΑΚΑ, ό.π., σ. 93. Παράβαλε και: Κ. Α. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, «Η έννοια της κοινωνικής διάστασης των συνεταιρισμών», *Συνεταιριστική Πορεία*, έτος 4^ο, τευχ. 16, Οκτώβριος-Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1989, σσ. 225-232.

⁶⁷⁸ Βλέπε: Εγκύκλιο υπ' αριθμ. 115, της 7ης Σεπτεμβρίου 1915, στη «Συλλογή των προς τα Υποκαταστήματα εν ισχύι εγκυκλίων αυτής μέχρι της 30ης Ιουνίου 1920» που περιέχεται στο: *Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος*, τομ. Α', μέρος τέταρτον, εν Αθήναις, 1920, σ. 485.

πιστούχων ή όχι), η οποία συνετέλεσε αποφασιστικά στην ανατροφοδότηση του ενδιαφέροντος της ΕΤΕ. Η συγκεκριμένη τράπεζα γίνεται τόσο λιγότερο φειδωλή σε αγροτικές χορηγήσεις, όσο περισσότερο οι συνεταιρισμένοι αγρότες γίνονται μια πελατεία προσελκύνουσα, με τη συμπεριφορά της, το ενδιαφέρον των πιστοδοτών.

Γίνεται, δηλαδή, αντιληπτό γιατί την πενταετία που ακολουθεί το 1920, οι πιστωτικοί συνεταιρισμοί θα γίνουν αναγκαίο συμπλήρωμα, αν όχι εξάρτημα, της εθνοτραπεζικής αγροτοπιστωτικής πολιτικής. Δεν είναι τυχαίο ότι αυτήν ακριβώς την περίοδο, οπότε η αλληλέγγυα προσωπική ασφάλεια είναι η προσφορότερη μορφή διασφάλισης των χορηγήσεων της τράπεζας, ιδίως στην προσπάθεια αγροτικής αποκατάστασης των προσφύγων, οι ρυθμοί ίδρυσης νέων συνεταιρισμών είναι πραγματικά εντυπωσιακοί.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΟΙ «ΔΙΟΡΘΩΤΙΚΕΣ» ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ ΣΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΥ ΔΑΝΕΙΣΜΟΥ

6.1. Η υπερδιόγκωση του συνεταιριστικού οικοδομήματος και η κρίση εμπιστοσύνης μεταξύ Ε.Τ.Ε. και συνεταιρισμών

Από τα διαθέσιμα στοιχεία γίνεται εμφανές, όμως, ότι οι ρυθμοί της ετήσιας αύξησης των συνεταιρισμών, που ήσαν πιστούχοι της Ε.Τ.Ε., δεν παρακολουθούν πάντοτε εκείνους του διογκούμενου συνεταιριστικού οικοδομήματος. Μόνο από ένα χρονικό σημείο (1921) και μετά οι αυξητικοί ρυθμοί πιστούχων συνεταιρισμών αρχίζουν να υπερκαλύπτουν τις αντίστοιχες ετήσιες ποσοστιαίες αυξήσεις του συνόλου των αγροτικών συνεταιρισμών (βλ. πίνακα V).

Αυτό σημαίνει ότι, μέχρι και το 1920, ένας όλο και μεγαλύτερος αριθμός πιστωτικών συνεταιρισμών έμενε στο περιθώριο του εθνοτραπεζικού δανειοδοτικού μηχανισμού, ενδεχομένως και για λόγους ανεξάρτητους από τη δανειοληπτική ικανότητα που εμφάνιζε.

Όσο και αν αυτό, εκ πρώτης όψεως, μας ξενίζει φαίνεται πως πράγματι, τα πρώτα χρόνια τουλάχιστον, υπάρχει ένας όχι ευκαταφρόνητος αριθμός τέτοιων συνεταιρισμών που, γρήγορα, και πάντως πριν φτάσουν στη σύναψη του πολύ-πόθητου δανείου, αποθαρρύνονται. Το φαινόμενο, ως ένα σημείο, επιδέχεται εξήγηση, αν το εντάξουμε στις γενικότερες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, εξαιρετικά ρευστές ομολογουμένως, ιδίως στην Ελλάδα, κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα.

ΠΙΝΑΚΑΣ V

Συνεταιρισμοί λειτουργούντες – Συνεταιρισμοί πιστούχοι ΕΤΕ και ποσοστιαία (%) ετήσια μεταβολή 1917-1924

ΕΤΟΣ	Λειτουργούντες Συνεταιρισμοί	Ποσοστιαία Ετήσια Αύξηση (%)	Πιστούχοι Συνεταιρισμοί	Ποσοστιαία Ετήσια Αύξηση (%)
1917	649	-	226	-
1918	799	23,10	227	0,44
1919	950	18,90	260	14,54
1920	1.207	27,0	305	17,30
1921	1.501	19,59	438	43,60
1922	1.816	21	615	40,40
1923	2.224	22,5	663	7,80
1924	2.800	26	933	40,72

ΠΗΓΗ: Τα στοιχεία προκύπτουν από στοιχεία που περιέχονται στα:
 (α) Αλ. Κοριζή, *Η αγροτική πίστις και η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος* (Διάλεξις – 5 Ιανουαρίου 1925).
 (β) Γ. Τρακάκη, *Η συνεταιριστική πίστις...*, ό.π.
 (γ) Αρ. Κλήμη, *Οι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα*, τ. Α', Αθήνα: Πιτσώλος 1985, σ. 346, 435, 461, 480.

ΓΡΑΦΙΚΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΠΙΝΑΚΑ V

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Συνεξέλιξης λειτουργούντων συνεταιρισμών και πιστούχων της ΕΤΕ συνεταιρισμών
1917-1924

Είναι γνωστό ότι σημειώθηκαν τέτοιες και τόσο καθοριστικές εξελίξεις, συσσωρευμένες σε μικρό χρονικό διάστημα, ώστε δε θα μπορούσαν να μείνουν ανεπηρέαστοι και οι συνεταιρισμοί.⁶⁷⁹ Ωστόσο οι εγκλεισμός σε ένα τέτοιο εξηγητικό σχήμα, δε θα μας επέτρεπε να προσεγγίσουμε παρά μερικές, μόνο, όψεις του φαινομένου.

Αυτό σημαίνει ότι η εικόνα που θα έχουμε θα είναι πληρέστερη, αν συνεκτιμήσουμε και άλλες διαστάσεις που δεν υποκίπτον αμέσως στην αντίληψή μας. Δε θα πρέπει, συγκεκριμένα, να διαφύγει της προσοχής μας, η εμφάνιση συμπεριφορών, σύμφυτων καθώς φαίνεται, με τους αρτιγέννητους συνεταιρισμούς.

⁶⁷⁹ Η συσσώρευση σε μικρό χρονικό διάστημα ιδιαίτερα σημαντικών γεγονότων ήταν τέτοια, ώστε δε θα μπορούσαν να μείνουν ανεπηρέαστοι οι αρτιγέννητοι συνεταιρισμοί. Όπως αναφέρει ο Κλήμης: «απαιτήθηκε δύο και τρεις φορές να ξαναρχίζον κυριολεκτικά από την αρχή οι συνεταιρισμοί». Βλέπε: Αρ. ΚΛΗΜΗ, «Η απαραίτητη μετεξέλιξη των συνεταιρισμών, με βάση τις πιθανολογούμενες συνθήκες και ανάγκες κατά τον 21ο αιώνα», στον τόμο *Αναφορές στο έργο (1934-1998) του Αρ. Ν. Κλήμη*, επιμέλεια Ολυμπία Κλήμη - Καρινάρη, Αθήνα, 1998.

Πραγματικά είναι χαρακτηριστικό, πως, ενώ η υπόσχεση της ευκολότερης πρόσβασης στις τραπεζικές πιστώσεις έκαμπε τους αρχικούς δισταγμούς και την επιφυλακτικότητα των αγροτών έναντι του νέου επείσαστου θεσμού, στη συνέχεια, η έλλειψη εξοικείωσης, ως προς τις «πολυδαίδαλες», για τους αμήτους, διαδικασίες του τραπεζικού δανεισμού, καλλιεργούσε τη δυσπιστία ή και το φόβο ακόμα. Ο ίδιος ο Κοριζής ομολογούσε την ύπαρξη μεταξύ των αγροτών του, κατ'αντόν, «αδίκου φόβου έναντι των τραπεζών».⁶⁸⁰

Τις φοβίες αυτές έντεχνα καλλιεργούσαν, όπως αναμενόταν⁶⁸¹, και οι εξωτραπεζικοί δανειστές των αγροτών (μικροέμποροι, παντοπώλες και άλλοι επιδιδόμενοι σε τοκογλυφικές δραστηριότητες).⁶⁸² Οι προσπάθειες όμως, όλων αυτών δε θα τελεσφορούσαν, ίσως, αν δεν εύρισκαν και το κατάλληλο έδαφος. Την κατάσταση υπέθαυπε, όπως φαίνεται, η αμφιρρέπεια που χαρακτήριζε τη συμπεριφορά εκείνων που είχαν καθήκον να υλοποιήσουν τη νέα αγροτοπιστωτική πολιτική.

⁶⁸⁰ Βλέπε: ΚΟΡΙΖΗ, «Ομιλία...», ό.π., σ. 17.

⁶⁸¹ Οι αντιδράσεις ανεμεόντο, καθώς δεν αποτελούσε ελληνική ιδιαιτερότητα η πολεμική που ασκούσαν ορισμένοι, πληττόμενοι οικονομικά, κύκλοι στο θεσμό των συνεταιρισμών. Ο Ch. Gide, σε δύο διαλέξεις του, είχε από τα τέλη του 19ου αιώνα αναλύσει διεξοδικά το φαινόμενο. Οι διαλέξεις αυτές δόθηκαν η μεν πρώτη την 15η Οκτωβρίου του 1893 στη Grenoble υπό τον τίτλο: «Les ennemis de la Coopération» στα πλαίσια του *Congrès des sociétés Coopératives* και η άλλη υπό τον τίτλο: «La guerre entre les commerçants et les coopérateurs», την 7^η Φεβρουαρίου 1900. Βλέπε: Charles GIDE, *Le coopératisme*, 5η έκδοση, Paris, Recueil Sirey, 1929, p. 103-12. Ειδικότερα για την πολεμική των εμπόρων, βλέπε στο ίδιο, pp. 107-119.

⁶⁸² Για τις αντιδράσεις των «πληττόμενων παρά του συνεργατισμού στοιχείων», όπως τους αποκαλεί ο Κοριζής βλέπε: Α.Γ.ΚΟΡΙΖΗ, *Ομιλία...», ό.π., σ. 23.* Επίσης για τις δυσχέρειες που αντιμετώπισαν οι συνεταιρισμοί, «κατά την πρώτη ίδρυση», ένας από τους πρωτεργάτες της ελληνικής συνεταιριστικής κίνησης γράφει τα εξής χαρακτηριστικά: «Τοπικό εμπόριο και μικροκεφαλαιοχόι των χωριών, μεσάζοντες και μετακράτες, στην αρχή, βρέθηκαν πολλές φορές αντιμετώπι στο συνεταιριστικό κίνημα και αυτό, γιατί διαισθάνονταν ή και υποπτεύονταν ζημία για τα δικά τους συμφέροντα από την εξάπλωση των συνεταιρισμών, είτε ήταν αυτοί πιστωτικοί, είτε από κοινού προμηθείας και πώλησης γεωργικών και δασικών ειδών και προϊόντων, είτε...». Βλέπε: Δ.Θ.ΠΑΝΟΥ, *Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί έως την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδας*, Αθήνα, 1981, σ. 47.

Εκείνο όμως που, κυρίως, διαμόρφωνε το κλίμα στις τοπικές κοινωνίες δεν ήταν τόσο οι αφηρημένες διατυπώσεις του νόμου ούτε οι διακηρύξεις που εμπειρείχαν οι εγκύκλιοι (συχνά άλλωστε αυτές έμεναν στα χαρτιά...). Αυτό που μάλλον εισέπρατταν οι αγρότες, ως βούληση της τράπεζας, ήταν ό,τι εφαρμοζόταν στην πράξη και, είναι αλήθεια πως οι «εφαρμοστές» δεν ήταν πάντα «αθθεντικοί ερμηνευτές» της βούλησης της Ε.Τ.Ε. Τούτο στο βαθμό που οι τελευταίοι, όχι σπάνια, ήταν εμπλεγμένοι με συμφέροντα των «παραδοσιακών» πελατών των υποκαταστημάτων. Οι ισχύουσες πρακτικές ήταν, συνεπώς, αυτές που κυρίως ενδιέφεραν τους τελικούς αποδέκτες τούτων των έσχατων απολήξεων «τον νομικού δέοντος στην καθημερινή κοινωνική συμβίωση»⁶⁸³ Οι όποιες μεθοδεύσεις θα παρέμεναν μετέωρες, θα έπεφταν στο κενό πιθανότατα, αν δεν συνέτρεχαν με χειρισμούς, τουλάχιστον ατυχείς, τοπικών εκφραστών της εθνοτραπεζικής πολιτικής, που έθελπαν τέτοιες νοσηρές καταστάσεις.⁶⁸⁴

Είναι χαρακτηριστικό ότι η ίδια η Διοίκηση της Ε.Τ.Ε., έδειξε να προβληματίζεται σοβαρά και βρέθηκε στην ανάγκη να απευθύνει, το 1916, αυστηρή εγκύκλιο προς τους τοπικούς ιθύνοντες. Με την εγκύκλιο αυτή, μεταξύ άλλων, μέμφεται, εμμέσως πλην σαφώς, τα υποκαταστήματα για την, ηθελιμένα ή όχι, μικρόψυχη συμπεριφορά τους απέναντι στους συνεταιρισμούς. Υπάρχουν περι-

⁶⁸³ Σύμφωνα με την εύστοχη διατύπωση του Κ.Δ. ΚΕΡΑΜΕΩΣ, «Ο νομικός λόγος του καθηγητή Φαίδωνος Βεγλερή», περιοδικό 'Νομικό Βήμα', том. 47ος, τευχ. 8, Σεπτέμβριος 1999, σ. 1.264.

⁶⁸⁴ Μπορεί να διαβάσει κάποιος στις εγκυκλίους της Ε.Τ.Ε. σχετικά με τα παράπονα που έδεχτο η Διοίκηση της τράπεζας για την απόρριψη «αμελετήτως», αιτήσεων συνεταιρισμών, χωρίς οι τελευταίοι να ενημερωθούν καν για την τύχη της αίτησής τους. Όπως τονίζεται σε εγκύκλιο της τράπεζας «...ότε εξητήθη αύξησις έγκριμένων πιστώσεων υπέρ συνεταιρισμών, οι οποίοι τελευταίως παρουσίαζαν αξίαν προσοχής αύξησιν μελών ικανής φερεγγυότητας, και οίτινες ευλόγως αναθεώρησαν τας περί των πιστώσεων των αποφάσεις, εφόσον τόσον σημαντικώς, είχε προαχθεί η πίστις αυτών, και τούτων τα αιτήματα βραδέως, αν μη ουδόλως, και μετά τινος δυσφορίας ηρευνήθησαν, εκρίθησαν δε μετά περισσής επιφυλακτικότητας, μη ενδεικνομένης εκ των πραγμάτων, αλλ' έξ αδικαιολογήτων δυσπιστίας προς τον θεσμόν του συνεταιρισμού». Βλέπε: «Εγκύκλιο υπ' αριθμ. 115 της 25ης Σεπτεμβρίου 1916», *Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος*, том. Α', μέρος τέταρτον, *Κανονισμοί της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος και συλλογή των προς τα Υποκαταστήματα εν ισχύει εγκυκλίων αυτής, μέχρι 30 Ιουνίου 1920*, έκδοσις 4η, εν Αθήναις, 1920, σ. 492.

στατικά που μας δίνουν το δικαίωμα, αναφέρει η εγκύκλιος, να κρίνουμε ότι «δεν κατενοήθη πλήρως και παρ' όλων το πνεύμα μέθ' ού αντιλαμβάνεται η Κεντρική Υπηρεσία την εν τω προκειμένω αποστολήν της τραπεζής». ⁶⁸⁵

Βέβαια, δε μπορεί κανείς να μην επισημάνει ότι οι συντάκτες της εγκυκλίου του 1916, μοιάζουν να λησμονούν ότι και εκείνοι δεν ήσαν, ως Κεντρική Διοίκηση, άμοιροι της ευθύνης για την τροπή που έπαρναν τα πράγματα. Είναι αλήθεια, ότι είχαν και αυτοί συντείνει, με τις υποδηλώσεις της πρώτης κατευθυντήριας εγκυκλίου, να υπάρξουν τα διάκενα που θα επέτρεπαν να εμφιλοχωρήσει η δυσπιστία στις σχέσεις Ε.Τ.Ε. και συνεταιρισμών. Έτσι φαίνεται πως μάλλον, δεν θα αδικούσαμε τους εμπνευστές της εγκυκλίου, αν υποστηρίζαμε πως σε αυτό τούτο το κείμενό της εμφωλεύει η καχυποψία, απέναντι στους αγρότες. Οι συντάκτες δε της εγκυκλίου ήσαν αυτοί που είχαν ενσπείρει δυσπιστία και καχυποψία, όταν έσπευδαν να προειδοποιήσουν και να προδικάσουν ότι θα υπάρξουν συνεταιρισμοί που θα δημιουργηθούν «μόνον προς πορισμόν και σφετερισμόν, εκ προμελέτης, κεφαλαίων» ⁶⁸⁶ Όση δόση αλήθειας και αν είχε η προειδοποίηση αυτή, εκφερόμενη έτσι αποκάλυπτα στην πρώτη κιόλας, πανηγυρικού χαρακτήρα, εγκύκλιο άνοιγε το δρόμο για «αποκλεισμούς». Στην ουσία οδηγούσε σε μια υπέρμετρη διεύρυνση των ακροτάτων ορίων της διακριτικής ευχέρειας, υπέρ των τοπικών οργάνων της Ε.Τ.Ε., τα οποία θα μπορούσαν να συγκαλύπτουν πλέον, υπό το μανδύα της αυστηρότητας, τις όποιες υπερβολές. Από το σημείο αυτό η διολίσθηση σε πρακτικές αυθαιρεσίας, οι οποίες έμελλαν πολύ γρήγορα (με την παρέλευση λίγων μηνών) να απασχολήσουν τη Διοίκηση της Τράπεζας, ήταν σχεδόν αναπότρεπτη. ⁶⁸⁷ Χρειάζεται, όμως εδώ, να επισημανθεί ότι οι παραπάνω παρατηρήσεις, δεν πρέπει να οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι οι προαναφερθείσες δυσλειτουργίες είχαν παροδικό χαρακτήρα.

⁶⁸⁵ Στην ίδια εγκύκλιο, ό.π., σ. 492.

⁶⁸⁶ Βλέπε: Εγκύκλιο υπ' αριθμ. 115, της 7ης Σεπτεμβρίου 1915, ό.π., σ. 488.

⁶⁸⁷ Βλέπε: Εγκύκλιο υπ' αριθμ. 20, της 7ης Μαρτίου 1916, ό.π., σ. 491. Επίσης την υπ' αριθμ. 24, της 14ης Μαρτίου 1917, ό.π., σ. 493.

Ακόμα και όταν είχε περάσει η πρώτη φάση άσκησης αγροτοπιστωτικής πολιτικής, μέσω των πιστωτικών συνεταιρισμών (1915-1920), εξακολουθούν να αναφέρονται τέτοια κρούσματα. (Βλέπε σχετικές μαρτυρίες τόσο από τον Κοριζή, όσο και από τον Ιασεμίδη).

Δεν θα πρέπει να διαφύγει της προσοχής μας, όμως, ότι είναι ακριβώς μετά το 1920, οπότε ο τρόπος δανεισμού έχει αλλάξει, όταν το ποσοστό ετήσιας αύξησης των πιστούχων συνεταιρισμών ξεπερνά, όπως είδαμε (στον πίνακα V) το αντίστοιχο ποσοστό αύξησης λειτουργούντων συνεταιρισμών. Έχοντας, πλέον, η Εθνική Τράπεζα θέσει τους συνεταιρισμούς, στην ουσία, κάτω από την άμεση κηδεμονία των διευθυντών των Υποκαταστημάτων, είχε λόγους να ενισχύσει τις επιρροές της, διευρύνοντας σημαντικά τον κύκλο των πιστούχων συνεταιρισμών.

Μπορούμε να υποθέσουμε πως αρχικά η Ε.Τ.Ε., διοχέτευε στους αγρότες περισσότερες προσδοκίες παρά χρήματα. Μόνο όταν διαμορφώθηκε, με την μεταβολή της ασταθούς ισορροπίας στις σχέσεις Κράτους – Ε.Τ.Ε. και με τις επίμονες πιέσεις της τελευταίας, ένα πλέγμα θεσμών που επέτρεπε όχι απλά την εξασφάλιση των πιστώσεων, αλλά και την στενότερη πρόσδεση των συνεταιρισμών στο δίκτυο των υποκαταστημάτων, τα ταμεία της τράπεζας είναι πλέον προσπελάσιμα, επιτρέποντας στους συνεταιρισμένους αγρότες να γίνουν και πιστούχοι.

Στην πενταετία, όμως, που είχε στο μεταξύ διαρρεύσει, αρκετοί συνεταιρισμοί το μόνο που είχαν εισπράξει, ήταν αυτή η αντιφατικότητα των κατά τόπους υποκαταστημάτων, που τη βίωναν, όπως είπαμε, μέσα από την έκδηλη διάσταση μεταξύ υποσχέσεων και πράξεων. Στις τάξεις των αγροτών η τακτική αυτή, είχε προκαλέσει σύγχυση και αμηχανία. Ακόμα και τα μέλη συνεταιρισμών που είχαν ξεκινήσει με την ορμή των νεοφώτιστων, είχαν εμφανίσει τα σημάδια κόπωσης και αποκαρδίωσης, καθώς προσδοκούσαν, αμεσότερα και περισσότερο αιτιά αποτελέσματα. Αν μάλιστα συνεκτιμηθεί το γεγονός ότι έχουμε να κάνουμε με μια απροσδόκητη κίνηση «ανοίγματος» της Ε.Τ.Ε. στην αγροτική κοινωνία, η προφάνεια

του επιχειρήματος αποκτά ερείσματα ικανά να δικαιολογήσουν τις αδράνειες ή και τις αντιστάσεις ακόμα, που ανεφύησαν στους κύκλους του τραπεζικού κατεστημένου. Δύσκολα θα μπορούσε με σοβαρότητα να αρνηθεί κάποιος ότι ο μεγάλος αυτός οργανισμός, η Ε.Τ.Ε., δε θα edικαιοúτο μιας περιόδου χάριτος, μέχρις ότου τα στελέχη του, αφομοιώνοντας τη νέα πολιτική, εναρμονιστούν προς τις νέες απαιτήσεις.

Αλλά το επιχείρημα αυτό, που εκ πρώτης όψεως φαίνεται εύλογο, στρέφεται, στη συνέχεια, εναντίον όσων το επικαλούνται. Είναι το σημείο ευθραυστότητας της επιχειρηματολογίας που διεκδικούσε να λειτουργήσει υπέρ αυτής, το κριτήριο του εύλογου χρόνου. Οι καταστάσεις που προκάλεσαν τα πυρά της κριτικής εναντίον των επιφορτισμένων, σε τοπικό επίπεδο, με την άσκηση της αγροτικής πίστης, κάθε άλλο παρά παροδικές αποδείχτηκαν. Άντεξαν στο χρόνο και μάλιστα φαίνεται ότι, από ένα σημείο και πέρα, οι δυσκαμψίες που έδειχναν οι ιθύνοντες των επαρχιακών υποκαταστημάτων απασχολούσαν, αλλά και προβλημάτιζαν σοβαρά, όσους είχαν, σε επίπεδο διοίκησης, την ευθύνη για το σχεδιασμό και το συντονισμό της αγροτοπιστωτικής πολιτικής της Εθνικής Τράπεζας. Ο Κοριζής, κατεξοχήν αρμόδιος, ως επικεφαλής των αγροτοπιστωτικών δραστηριοτήτων της Ε.Τ.Ε., σε διάλεξή του το 1925 (μετά από δέκα χρόνια, δηλαδή, άσκησης της αγροτικής πίστης, με την χρησιμοποίηση του δικτύου των πιστωτικών συνεταιρισμών) παραδεχόταν τις δυσλειτουργίες.

Ενώ ήδη⁶⁸⁸ είχε πλέον τεθεί ανοικτά και κατά τρόπο επιτακτικό το αίτημα για τη δημιουργία φορέα εξειδικευμένου στην άσκηση της αγροτικής πίστης, αναγκαζόταν να ομολογήσει την ύπαρξη των προβλημάτων που είχαν ανακύψει από

⁶⁸⁸ Η αρμόδια υπηρεσία του υπουργείου Γεωργίας είχε υποβάλει, από το 1923 ήδη, σχέδιο νομοθετικού διατάγματος «περί ιδρύσεως Γεωργικής Τραπέζης». Βλέπε: Αρ. ΚΛΗΜΗ, *Αγροτική Πίστις*, βιβλίου πρώτον, Αθήναι, 1954, σσ. 60-61. Αξίζει να σημειωθεί ότι αρκετά χρόνια πριν, τον Ιούνιο του 1911, η ομάδα των Θεσσαλών βουλευτών, είχε απαιτήσει από το Βενιζέλο να προωθήσει προς «ήφιση, επειγόντως, «προ της διακοπής των εργασιών της Βουλής», νομοσχέδιον «περί γεωργικής τραπέζης», Βλέπε: Εφημερίδα 'Νεολόγος' Πατρών, 18 Ιουνίου 1911.

τον τρόπο που τα Υποκαταστήματα, υλοποιούσαν την αγροτοπιστωτική πολιτική της Ε.Τ.Ε. Παρά το γεγονός ότι είχε προσπαθήσει στην ομιλία του αυτή, να ανασκευάσει τους ισχυρισμούς των επικριτών της Τράπεζας, εν τούτοις παραδεχόταν, ότι οι αιτιάσεις σχετικά με την αυστηρότητα των τοπικών οργάνων της Ε.Τ.Ε., αποτελούν «ζήτημα πραγματικών», βέβαια συμπλήρωνε, ταυτόχρονα, ότι «η κατά μέρος έρευνα ατυχώς δεν αποβαίνει δυνατή». Φυσικά θα μπορούσε να αναρωτηθεί κανείς μήπως ενδελεχής έρευνα περίττεινε. Πράγματι, εάν επρόκειτο, όπως λεγόταν, απλώς για επίδειξη αυστηρότητας, αυτή δεν ήταν επιτέλους και προς ψόγο. Πολύ περισσότερο, μάλιστα, όταν και οι ίδιοι οι επικριτές της αγροτοπιστωτικής πολιτικής, τη θεωρούσαν σωτήρια. Όπως διευκρίνιζε, όμως, ο Σωκρ. Ιασεμίδης, ένας από τους επιφανέστερους της όχθης των επικριτών «Από της μεγάλης αυστηρότητος περί τον έλεγχον της φερεγγυότητος των συνεταιρισμών [...] μέχρις της κατά των συνεταιρισμών αντιδράσεως, διά της επί μακρόν καταπονήσεως απτών διά των αδικαιολογήτων απαιτήσεων ή της τελείας αδιαφορίας υποκαταστημάτων της Εθνικής τραπεζής είναι μέγιστη, η απόστασις. Ενώ το πρώτον μέρος σώζει, το δεύτερον απογοητεύει».⁶⁸⁹

6.2. Ο Συνεταιρισμός ως Συλλογικός δανειολήπτης

Η Εθνική Τράπεζα, έδειξε να αντιλαμβάνεται, έγκαιρα, τα πλεονεκτήματα που επρόκειτο να συνεπιφέρει ο αναπροσανατολισμός της πιστωτικής πολιτικής προς ένα αγροτοπιστωτικό σύστημα μαζών. Το νέο αυτό σύστημα, η διαμόρφωση του οποίου είχε επιταχυνθεί εξαιτίας αφενός της οξύτητας που προσλάμβανε το ζήτημα της αγροτικής αποκατάστασης (όχι, πλέον, μόνο γηγενών καλλιεργητών αλλά και χιλιάδων ομογενών συρρεόντων από όμορες χώρες) και, αφετέρου, υπό την πίεση των αναγκών που ανέκυπταν κατά τη διεύρυνση υπό την πίεση των αναγκών που

⁶⁸⁹ Βλέπε: Σωκρ. ΙΑΣΕΜΙΔΗ, *Ανάγκη Ενώσεως των Γεωργικών Συνεταιρισμών*, εν Αθήναις, χ.χ., σ. 19.

ανέκυπταν κατά την διεύρυνση της «εσωτερικής αγοράς», φαινόταν καθαρά πως θα ήταν συμβατό μόνο με κάποια από τις εφικτές εκδοχές συλλογικού δανεισμού. Άρχισε, συνεπώς, η Ε.Τ.Ε. να εκδηλώνει, σταθερά, την προτίμησή της, προς το δανεισμό συνεταιρισμένων αγροτών. Αυτοί βαθμιαία έπαιρναν τη «μερίδα του λέοντος» και το γεγονός αυτό παρωθούσε και τους μη συνεταιρισμένους, να συνεταιρισθούν. Λειτουργούσε δε, η προνομιακή αυτή μεταχείριση, ως ένα είδος επιλεκτικού κινήτρου, για όσους ήθελαν να τύχουν τραπεζικής πίστωσης.⁶⁹⁰

Η συμπεριφορά αυτή της Ε.Τ.Ε, μπορεί εύκολα να εξηγηθεί, αν κατανοηθεί ο τρόπος που λειτουργούσε ο συλλογικός δανεισμός, στηριζόμενος, κυρίως στη συνδρομή ενός μηχανισμού κοινωνικού ελέγχου⁶⁹¹, που υπεισέρχεται στην όλη διαδικασία. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε πολλές περιπτώσεις ο «ηθικός εκφοβισμός»⁶⁹², όπως γράφει ο Τερζάκης, δρούσε περισσότερο αποτελεσματικά ακόμα και από αυτήν την απειλή δικαστικής εκτέλεσης. Ο ίδιος αναφέρεται σε συγκεκριμένα περιστατικά «στιγματισμού», των κακόπιστων συνεταιίρων, τα οποία είναι ενδεικτικά της ασκούμενης κοινωνικής πίεσης σε βάρος όσων από τα μέλη των συνεταιρισμών επέδειξαν ασυνέπεια ως προς την εκπλήρωση των υποχρεώσεών

⁶⁹⁰ Το σύνθημα για την ίδρυση συνεταιρισμών ήταν και είναι, όπως γράφει και ο Ι.Ε. Τσουδερός: «*Οργανωθείτε εις Συνεταιρισμόν δια να δύνασθε να λαμβάνετε δάνεια από την τράπεζαν*». Βλέπε: *Οι γεωργικοί Συνεταιρισμοί, εν τω πλαίσιω της ελληνικής κοινωνικής διαρθρώσεως*, Αθήναι: Βιβλ. 'Εστίας', 1960, σ.162. Παράβαλε σχετικά με τα περι επιλεκτικών κινήτρων, στο Μ. OLSON, *Η Λογική της Συλλογικής Δράσης*, (μετάφρ. Δ. Γράβαρης), Αθήνα: Παπαζήσης 1991, ιδίως σσ 222-226/253-263 και 246-249.

⁶⁹¹ Για ένα συνοπτικό προσδιορισμό της έννοιας «*Κοινωνικός έλεγχος*», βλέπε: Jean CAZE-NEUVE, *Dix grandes notions de la sociologie*, Paris: Ed. du Seuil, 1976, pp. 21-22.

⁶⁹² Είναι ενδεικτικό της τραχύτητας που προσελάμβανε ορισμένες φορές ο «ηθικός εκφοβισμός», όπως τον αποκαλεί ο Τερζάκης, ένα περιστατικό, το οποίο αναφέρει ο ίδιος, «*Εις την επαρχίαν Καλαμών υστέρησαν εις την εξόφλησιν των χρέους των δέκα οκτώ (18) συνεταιίροι, εις ήτο μικροκτηματίας, δέκα επτά οι μεγαλύτεροι κτηματίαι. Ηπειλήθησαν δια δικαστικών εκτελέσεων, δια του πλέον αποφασιστικού τρόπου. Μόνο όταν εδημοσιεύθη κατ'επανάληψιν στερεοτύπως το όνομά των εις τας καθημερινάς εφημερίδας του τόπου με τον τίτλο «κακόπιστοι συνεταιίροι» και υπό το όνομά τους η δήλωσις, ότι τα κακής πίστεως αυτά ονόματα θα γραφούν εις μαύρο πίνακα και θα αναρτηθούν εις τα γραφεία των συνεταιρισμών της περιφέρειας, προς στιγματισμό, τότε μόνον εξόφλησαν και πρώτος, με τον πρώτον δημοσίημα, ο μικροκτηματίας. Βλέπε: Χ. ΤΕΡΖΑΚΗ, *Αγροτική συνεταιριστική οργάνωσις*, τομ. Α', 1928, σσ. 13-14.*

τους. Στο βαθμό μάλιστα που το πρότυπο Ραϊφφάιζεν, το οποίο κατά βάση ακολουθήθηκε από τους εγχώριους θιασώτες του θεσμού, ήταν εκείνο των συνεταιρισμών πίστεως, που δραστηριοποιούνταν κατά στενές περιφέρειες (ενορίες ή μικρές κοινότητες), ο αλληλοέλεγχος των συνεταιρίων διευκολύνονταν σημαντικά.⁶⁹³ Το νομικό πρόσωπο του συνεταιρισμού, την πρώτη περίοδο, δεν περιοριζόταν στο ρόλο του απλού διαμεσολαβητή μεταξύ της ΕΤΕ και των συνεταιρισμένων αγροτών – πελατών της, αλλά ουσιαστικά λειτουργούσε ως πολλαπλασιαστής της φερεγγυότητας των τελευταίων.⁶⁹⁴ Τούτο είχε ως αποτέλεσμα το νομικό πρόσωπο του συνεταιρισμού να καθίσταται ένα αξιόχρεο σύνολο με ενισχυμένη την πιστοληπτική ικανότητα, τόσο τη δική του όσο και των μελών του. Επιπρόσθετα συνεταιρισμός και συνεταιίροι, αναπόσπαστα δεμένοι καθώς ήταν, είχαν κάθε λόγο να συγκροτούν, παράλληλα, και σύστημα προληπτικού ελέγχου για τη διασφάλιση της ορθολογικής χρήσης των πιστώσεων. Εξυπακούεται πως κάτι τέτοιο προάσπιζε, εκτός από τα δικά τους, και τα τραπεζικά συμφέροντα, γεγονός που είχαν εξ αρχής, οι ίδιοι οι ιθύνοντες της Ε.Τ.Ε. επισημάνει.⁶⁹⁵

⁶⁹³ Παράβαλε και Κ.ΤΣΑΚΑ, *ό.π.*, σ. 93.

⁶⁹⁴ Όπως τόνιζε κατά τις παραδόσεις του, της περιόδου Δεκεμβρίου 1924-1925 στο *College de France*, ο Ch. Gide «εάν ο καθείς από τους πτωχούς αυτούς (σσ. χωρικούς), δέχεται να αναλάβει την ευθύνη των χρεών όλων, τότε η πενιχρά αυτή φερεγγυότης, πολλαπλασιαζόμενη επί 50 ή επί 100, καθίσταται επίσης σταθερά και ακόμη περισσότερο από την ευθύνη που αναλαμβάνει εις μόνον πλούσιος». Το κείμενο το παραθέτουμε κατά τη μετάφρ. του Αντ. Χατζηαποστόλου, όπως παρατίθεται στο Καρόλου ΖΙΝΤ, *Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί*, *ό.π.*, σ. 65 (πρόκειται για εβδομαδιαίο τεύχος της σειράς «Κοινωνιολογική και Πολιτική Εγκυκλοπαίδεια», με αριθμ. 34-35. Η σειρά αυτή ήταν έκδοση της εφημερίδας «Ανεξάρτητος» του αγροτιστή θεωρητικού Δημ. Πουρνάρα, που συμμετείχε ενεργά και στην αγροτική πολιτική κίνηση του μεσοπολέμου) βλ. ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΔΑΚΗ, *Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος 2ος (συμπλήρωμα), σ. 242.

⁶⁹⁵ Βλέπε: Εγκύκλιο αριθμ. 115 της 7ης Σεπτεμβρίου 1915, που περιέχεται στον τόμο: *Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Συλλογή των εν ισχύει εγκυκλίων αυτής μέχρι 30ης Ιουνίου 1920*, том Α', μέρος τέταρτον, εν Αθήναις, 1920, σ. 485.

6.3. Η υπονόμευση του συλλογικού δανεισμού

Έχει γίνει σαφές ότι οι προσωπικές ασφάλειες, οι εξασφαλίσεις δηλαδή των δανείων που στηρίζονται στην προσωπική φερεγγυότητα των δανειζομένων, δύσκολα θα μπορούσαν να αντικαταστήσουν τις παρεχόμενες εκ μέρους των, πιστούχων και μη, μελών του πιστωτικού συνεταιρισμού, εμπράγματα διασφαλίσεις που απέρρεαν και από την απεριόριστη ευθύνη.

Ο συλλογικός δανεισμός, με την αλληλέγγυα ευθύνη των συνεταιριών, δημιουργούσε όμως τις προϋποθέσεις εκείνες που θα επέτρεπαν στο τραπεζικό σύστημα την πιστοδότηση του αγροτικού τομέα της οικονομίας, έστω και χωρίς τις επαυξημένες διασφαλίσεις που προσέφεραν οι εμπράγματα ασφάλειες.

Σύμφωνα με την ακολουθούμενη κατά την αρχική φάση (1915-20) πρακτική ο πιστωτικός συνεταιρισμός δανειζόταν από την Ε.Τ.Ε., ως νομικό πρόσωπο, ένα ποσό, ως προς το ύψος του οποίου λαμβάνονταν υπόψη ορισμένα κριτήρια (κεφάλαιο συνεταιρισμού, μέγεθος της αλληλέγγυας ευθύνης, είδη των καλλιεργειών των αγροτών-μελών κλπ). Αρκούσε, η υπογραφή, εκ μέρους του προέδρου και του ταμιά του Συνεταιρισμού, ενός δανειστικού τίτλου και το εκταμιευόμενο ποσό μεταφερόταν προς διανομή στους αγρότες. Στη συνέχεια το Διοικητικό Συμβούλιο του συνεταιρισμού, αφού συνεκτιμούσε τις καλλιεργητικές ανάγκες εκάστου συνεταιριού και ορισμένα άλλα στοιχεία (π.χ. συνέπεια στις συναλλαγές, εργατικότητα, οικογενειακή κατάσταση κλπ) αποφάσιζε, σύμφωνα και με τις διαπνεόμενες από το σύστημα Ραϊφφάιζεν⁶⁹⁶ αρχές του καταστατικού, σχετικά με το ύψος της πίστωσης που θα χορηγούσε σε κάθε συνεταιίρο. Με αυτόν τον τρόπο γινόταν η διανομή στους αιτούντες συνεταιίρους του συνολικού δανείου που είχε συνάψει ο συνεταιρισμός συλλογικά (ως νομικό πρόσωπο) με την Εθνική τράπεζα. Όλοι οι συνεταιίροι (πιστούχοι και μη) ευθύνοντο πλέον «αλληλέγγυως» για την

ομαλή επιστροφή του συνολικού δανείου του συνεταιρισμού στην Εθνική Τράπεζα. Επρόκειτο, όπως αντιλαμβανόμαστε, για ενεργητική ανάμειξη των πιστωτικών συνεταιρισμών στη διεκπεραίωση αλλά και στην ολοκλήρωση των αγροτοπιστωτικών λειτουργιών της τράπεζας. Επιφυλάσσοντας και αποφασιστικές, υπέρ των συνεταιρισμών, αρμοδιότητες, οι διαδικασίες αυτές εξασφάλιζαν τόσο τη δανείστρια τράπεζα (την Εθνική εν προκειμένω) όσο και τα μέλη των συνεταιρισμών που πλέον εδανείζοντο, χωρίς να είναι αναγκασμένα να προσφεύγουν στις διαμεσολαβητικές ή εγγυητικές παρεμβάσεις τρίτων.

Η λειτουργικότητα, τουλάχιστον, μιας τέτοιου τύπου αγροτοπιστωτικής πολιτικής από την Ε.Τ.Ε. έχει, σχεδόν από όλους, τους αρμόδιους, επισημανθεί. Η επιστροφή των χορηγούμενων δανείων αποδείχτηκε, εκ των αποτελεσμάτων κρινόμενη, επαρκώς εξασφαλισμένη.⁶⁹⁷ Όπως μάλιστα δείξαμε, αυτή η θετική έκβαση είχε τροφοδοτήσει τη βαθμιαία διεύρυνση του ποσοστού των, διαμέσου των συνεταιρισμών, χορηγούμενων πιστώσεων. Η εξέλιξη αυτή εξέθρεψε, με τη σειρά της, τις προσδοκίες των αγροτών, οι οποίοι έσπευδαν και να πυκνώσουν το δίκτυο των πιστωτικών συνεταιρισμών, συντείνοντας έτσι στην εγκατάσταση ενός μηχανισμού αλληλοτροφοδότησης μεταξύ διευρυνόμενης αγροτικής πίστης και διογκούμενου κύματος ιδρύσεων νέων συνεταιρισμών.⁶⁹⁸

⁶⁹⁶ Βλέπε λεπτομέρειες για τον τρόπο λειτουργίας του συστήματος αυτού στους πιστωτικούς συνεταιρισμούς του αγροτικού τομέα στο βιβλίο του Γ. ΤΡΙΒΙΖΑ, *Η οργάνωση των γεωργικών συνεταιρισμών κατά το σύστημα Ραϊφφάιζεν*, εν Αθήναις, 1930.

⁶⁹⁷ Ο Γ. Τρακάκης, από τους κατεξοχήν αρμόδιους να αποφανθούν για τα αγροτοπιστωτικά θέματα της Ε.Τ.Ε., έγραφε το Δεκέμβριο του 1924, κάνοντας τον απολογισμό των τραπεζικών αυτών εργασιών από το 1915 «*Η ρευστοποίηση των δανείων τούτων υπήρξεν καθέκαστον έτος κανονική. Η καθυστέρησης δεν υπερέβη ποτέ το ονειρώδες δια τραπεζικήν επιχειρήσιν ποσοστόν του 1½ τοις χιλίοις και αυτή είναι πάντοτε εξασφαλισμένη δια την τελικήν εξόφλησιν*». Βλέπε: Γ. ΤΡΑΚΑΚΗ, *Η συνεταιριστική οργάνωσις εν Ελλάδι και η Εθνική Τράπεζα*, Αθήναι, 1925, σ. 18.

⁶⁹⁸ Βλέπε σχετικά: Έκθεσις Αλεξ. ΜΥΛΩΝΑ, γενικού γραμματέως του Υπουργείου Γεωργίας, Γεωργική και κτηματική πίστις, υποδείξεις δια την οργάνωσιν αυτών εν Ελλάδι, εν Αθήναις Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1919, σ. 42.

Με αυτά τα δεδομένα είναι δύσκολο να ανιχνευτούν ισχυροί οικονομικοί λόγοι, στους οποίους να μπορεί να αποδοθεί η «στροφή»⁶⁹⁹ που σημειώνεται γύρω στο 1920. Τη στροφή αυτή, που ουσιαστικά εγκαινιάζει τη σταδιακή αλλοίωση και υπονόμευση του συλλογικού δανεισμού, σηματοδοτούσε, κυρίως, η εισαγωγή δύο νέων θεσμών στα της άσκησης της αγροτικής πίστης. Πρόκειται για το θεσμό του γεωργικού ενεχυρογράφου (θεσμοθετήθηκε με το Ν. 2184/1920) και για το αποκαλούμενο⁷⁰⁰ πλασματικό ενέχυρο καπνού (πρωτοθεσμοθετήθηκε αρχικά μόνο για τις νέες χώρες με το Ν.Δ. της 31^{ης} Μαΐου 1919 «Περί δανείων επ'ενέχυρω καπνού των νέων χωρών»).

Με το πρώτο νομοθέτημα μπορούσε να συσταθεί ιδιότυπο δικαίωμα ενεχύρου στα μέσα καλλιέργειας του οφειλέτη (ζώα, εργαλεία, κλπ.), χωρίς την παράδοση του πράγματος (εδώ έγκειται η διαφορά του από το κοινό ενέχυρο). Η ιδιοτυπία, δηλαδή τούτου συνίσταται στο ότι, ενώ είχε συσταθεί ενέχυρο, ο αγρότης δεν αποχωριζόταν ούτε τα ζώα ούτε τα εργαλεία, τα τόσο απαραίτητα για τις καλλιεργητικές εργασίες του. Μια άλλη ιδιομορφία του ήταν το γεγονός ότι δινόταν, επίσης, με το νόμο αυτό, η δυνατότητα συστάσεως ενεχύρου και «επί της μελλούσης εσοδείας». Με το άλλο νομοθέτημα (που εγκαθίδρυσε το πλασματικό ενέχυρο καπνού) διασφαλιζόνταν απαιτήσεις από τραπεζικά δάνεια σε καπνοπαραγωγούς. Τα δάνεια αυτά μπορούσαν

⁶⁹⁹ Η επίσημανση σχετικά με τη στροφή που επέρχεται στον τρόπο άσκησης της, δια των συνεταιρισμών, αγροτικής πίστης, έχει γίνει τόσο από μελετητές που έγραψαν κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου (Θ. Τζωρτζιάκης, Χρ. Ευελπίδης, Ξ. Ζολώτας κλπ) όσο και σε μεταγενέστερες εργασίες (Κλήμης, Πάνου, Τσουδερός κλπ). Σύμφωνα με τα πορίσματα συστηματικής έρευνας που διεξήγαγε ο Ιωάννης Εμμ. Τσουδερός (καθηγητής Πανεπιστημίου των Η.Π.Α.) με την ενίσχυση του Αμερικανικού Εκπαιδευτικού ιδρύματος Fulbright (1958-60): «Η μετάπτωση εκείνη κατακρίνεται υπό πάντων και χαρακτηρίζεται ως βασικόν αίτιον της καθυστέρησης του πιστωτικού συνεταιρισμού εις την Ελλάδα». Βλέπε: Ι.Ε. ΤΣΟΥΔΕΡΟΥ, *Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί εν τω πλαισίω της ελληνικής κοινωνικής αναδιαρθρώσεως*, Αθήναι: Βιβλιοπ. της 'Εστίας', 1960, σ. 148

⁷⁰⁰ Γράφουμε «αποκαλούμενο» επειδή, όπως υποστηρίζει ο καθηγητής Γεωργιάδης, καιτοι ο όρος έχει πια καθιερωθεί και μάλιστα όχι μόνο για την περίπτωση του εν λόγω ενέχυρου αλλά και σε άλλα παρεμφερούς χαρακτήρα, πρέπει να θεωρηθεί ανακριβής. Τούτο επειδή κατά την άποψή του: «Δεν υπάρχει πλάσμα του νόμου». Βλέπε: Α.Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, στο λήμμα «ενέχυρο», της εγκυκλοπαίδειας, *Πάπυρος Λαρούς, Μπριτάνικα*, τόμος 23ος, Αθήνα 1997, σσ. 198-199.

να χορηγηθούν με την παράδοση, στη δανειστρία τράπεζα, του ενός από τα δύο αντίτυπα της άδειας κατοχής καπνού.⁷⁰¹

Η «στροφή» που σημειώνεται υπήρξε καθοριστικής σημασίας για το μέλλον των πιστωτικών συνεταιρισμών αλλά και, γενικότερα της ελληνικής συνεταιριστικής κίνησης. Παρ'ότι αυτή φάνηκε να δίνει μια ώθηση στους ρυθμούς επέκτασης των συνεταιρισμών, κυρίως διευκολύνοντας τη ροή των αγροτικών πιστώσεων, στην πραγματικότητα υπονόμευσε τις όποιες δυνατότητες είχαν αποκτήσει οι συνεταιρισμοί αυτοί να διαδραματίζουν ουσιαστικά, σε κάποια έστω φάση της αγροτοπιστωτικής διαδικασίας, ρόλο αποφασιστικό. Ο Θεοδ. Τζωρτζάκης είχε υπαγραμμίσει τη συρρίκνωση αυτή του ρόλου των συνεταιρισμών, με τρόπο επιγραμματικό, καθώς έγραφε ότι η αλλαγή που, ιδίως με την εισαγωγή του γεωργικού ενεχυρογράφου επήλθε: «εμείωσε σημαντικά την αξίαν αυτών ως οργάνων ασκήσεως πίστεως».⁷⁰² Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί εδώ ότι υπέρ της εισαγωγής του γεωργικού ενεχυρογράφου είχαν ζωνρά προπαγανδίσει κύκλοι φιλικά προσκείμενοι προς την Εθνική τράπεζα (Αναστασιάδης⁷⁰³, Ροδόπουλος⁷⁰⁴,

⁷⁰¹ Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Αλ. Μυλωνάς: «*Λίαν ενδιαφέρον τέλος είνε το νεώτατον από 31 Μαΐου 1919 νομοθετικόν διάταγμα περί δανείων χορηγουμένων υπό της Εθν. Τραπεζης εις τους καπνοπαραγωγούς των Ν.Χωρών επί ενεχύρω του καπνού, δια της παραδόσεως εις την Τράπεζαν ουχί του ενεχυροζομένου καπνού, αλλά των κατά την φορολογικήν νομοθεσίαν εκδιδόμενων υπό του οικονομικού εφόρου αδειών κατοχής αυτού*».

Βλέπε: Στο ίδιο, σ. 42.

Παράβαλε και: Θεοδ. ΤΖΩΡΤΖΑΚΗ, Οι συνεταιρισμοί εις την Ελλάδα, Πάτρα, 1932, σ. 30.

⁷⁰² Στο ίδιο, σ. 32.

⁷⁰³ Βλέπε ενδεικτικά τη μελέτη του δικηγόρου Στεφ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗ, *Ενίσχυσις της Αγροτικής Πίστεως δια των γεωργικών ενεχυρογράφων* (Warrants agricoles), εν Βόλω 1916. (Γούτη αποτελεί περίληψη ανάλογης εκτενέστερης, που είχε δημοσιευτεί σε συνέχειες στα φύλλα της εφημερίδας 'Θεσσαλία' από 1ης έως 9ης Μαρτίου 1916). Ο Αναστασιάδης παραδέχεται στη μελέτη του αυτή ότι «*την πρώτην νόξιν προς μελέτην του ζητήματος παρέσχεν ημίν ο νύν διευθυντής του εν Αθήναις υποκαταστήματος της Εθνικής Τραπεζης της Ελλάδος και άλλοτε βουλευτής εκ των λίαν μελετηρών αξιότιμος κ. Γ. Ροδόπουλος*» (Βλέπε στο ίδιο, σ. 20).

⁷⁰⁴ Βλέπε Γ. ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Γεωργική πίστις και Αγροτική Τράπεζα*, Αθήναι 1936, σ. 22. Ας σημειωθεί ότι ο Ροδόπουλος (πατέρας του γνωστού πολιτικού της μετεμφυλιακής περιόδου Κωνσταντίνου Ροδόπουλου και του λογοτέχνη Καραγάτση) διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της αγροτοπιστωτικής πολιτικής της Ε.Τ.Ε. καθώς, εκτός από στέλεχος, ήταν και σημαίνων μέτοχος της Τράπεζας.

Μυλωνάς⁷⁰⁵ κ.ά), τονίζοντας μάλιστα την επιτυχία του θεσμού στο εξωτερικό (Ιταλία, Γαλλία, Βέλγιο κ.ά.). Ας σημειωθεί ότι, δεν ήταν αυτή καθαυτή η εισαγωγή του θεσμού του γεωργικού ενεχυρογράφου που παρήγαγε τις δυσλειτουργίες. Ο νέος θεσμός μπορούσε να συμβάλει, έτσι και αλλιώς, στην ποσοτική επέκταση των χορηγούμενων αγροτικών πιστώσεων. Προβληματικός υπήρξε, κυρίως, ο τρόπος που χρησιμοποιήθηκε και μάλιστα τη δεδομένη στιγμή, με την εμπλοκή του στη συνεταιριστική αγροτική πίστη (αρχικά εισήχθη προς χρήση συνεταιρισμών).

Πώς ακριβώς συνετέλεσαν όμως οι αλλαγές στην υπονόμηση και πώς διαμορφώθηκε ο νέος τρόπος δανεισμού;

Σύμφωνα με το νέο τρόπο δανεισμού, δεν είναι πλέον το νομικό πρόσωπο του συνεταιρισμού το αντισυμβαλλόμενο μέρος. Δεν είναι, δηλαδή, ο συνεταιρισμός ο δανειολήπτης. Ούτε, όμως, ήταν στο εξής και εκείνος που θα καθόριζε τα της κατανομής των πιστώσεων στα μέλη του. Οι δανειζόμενοι, αγρότες – μέλη του συνεταιρισμού, θεωρούνται συνοφειλέτες της Εθνικής Τράπεζας (υπέρ της οποίας εξακολουθεί να λειτουργεί και η αλληλέγγυα ευθύνη των, πιστούχων και μη, συνεταιριτών). Η διαμεσολάβηση επομένως του συνεταιρισμού (δια του διοικητικού του συμβουλίου) περιορίζεται στο διαδικαστικό πεδίο, στο βαθμό που η αρμοδιότητα επιμερισμού των αγροτικών χορηγήσεων έχει περιέλθει στα κατά τόπους Υποκαταστήματα της Ε.Τ.Ε. Το τοπικό υποκατάστημα είναι αυτό που διαμοιράζει τις πιστώσεις, μεταξύ των μελών των πιστωτικών συνεταιρισμών, τα συμβούλια των οποίων έχουν μεταπέσει τώρα σε ρόλο βοηθητικό, αφού έχουν επιφορτισθεί με τη διεκπεραίωση, απλά, του γραφειοκρατικού σκέλους, της διαδικασίας και της προώθησης των πιστώσεων στους τελικούς αποδέκτες, που είναι οι πιστούχοι της Ε.Τ.Ε. αγρότες – μέλη του συνεταιρισμού.

⁷⁰⁵ Τις απόψεις του σχετικά με τη χρησιμότητα του θεσμού βλέπε στο: ΑΛ. ΜΥΛΩΝΑΣ *Γεωργική και κτηματική πίστις*, εν Αθήναις 1919, σσ. 40-41. Ο προεργόμενος από τους «Κοινωνιολόγους» μετέπειτα «αγροτιστής», Αλέξ. Μυλωνάς ήταν επίσης φίλα προσκείμενος (και μέτοχος) στην Ε.Τ.Ε., έδωσε μάλιστα μάχες προκειμένου να περιέλθει στις αρμοδιότητες της Τράπεζας και η Εποπτεία των Συνεταιρισμών (βλ. σε οικεία θέση).

Προκειμένου να γίνει περισσότερο κατανοητός ο ρόλος, που έρχεται να διαδραματίσει η εισαγωγή του γεωργικού ενεχυρογράφου στο νέο σύστημα δανεισμού, χρειάζεται να εξηγήσουμε αναλυτικότερα τον τρόπο με τον οποίο ο νέος θεσμός εντάσσεται στο όλο σύστημα. Πρέπει επομένως, να γίνει αντιληπτό πώς ακριβώς επέρχεται η αλλοίωση του συλλογικού δανεισμού, εξαιτίας της εμπλοκής του γεωργικού ενεχυρογράφου, στη σχετική διαδικασία. Όπως προκύπτει, οι γεωργικοί συνεταιρισμοί δεν δανείζονται πλέον, (με βάση τη συνεταιρική περιουσία τους, τα ίδια κεφάλαιά τους και την αναλογούσα ευθύνη που έχουν επωμιστεί τα μέλη τους), απευθείας από την Εθνική τράπεζα, τα ποσά που τα αιτούντα δάνεια μέλη τους θα θελήσουν. Εκείνο που κάνουν οι συνεταιρισμοί είναι να προσκομίζουν, απλώς, τα αξιόγραφα (ενεχυρόγραφα) στα τοπικά υποκαταστήματα της Ε.Τ.Ε., έχοντας μεριμνήσει προηγουμένως να τα έχουν υπογράψει όσα μέλη (απλά ή του Δ.Σ.) θα όφειλαν. Εδανείζοντο, δηλαδή, οι συνεταιίροι με την προεξόφληση των ενεχυρογράφων αυτών.⁷⁰⁶

Ο οφειλέτης στην τράπεζα αγρότης θα έπρεπε να φροντίσει για την έγκαιρη εξόφληση με την εντατικοποίηση των προσπαθειών του. Τα καλλιεργητικά μέσα είχαν για το σκοπό αυτό παραμείνει στα χέρια του (αυτή ήταν και η ιδιοτυπία του γεωργικού ενεχυρογράφου του Ν.2184), ώστε, συνεχίζοντας εντατικά τις καλλιεργητικές του εργασίες, να ανταποκριθεί και στις υποχρεώσεις του έναντι της ΕΤΕ. Αν όμως, παρ'επίδα, τούτο δεν ήταν κατορθωτό τότε ο δανειστής (η Ε.Τ.Ε. εν προκειμένω) μπορούσε να προχωρήσει σε αναγκαστική εκτέλεση. Το ενεχυρόγραφο στην περίπτωση αυτή, θεωρούμενο ως τίτλος εκτελεστός, είχε έτσι

⁷⁰⁶ Σύμφωνα με τις σχετικές οδηγίες της ΕΤΕ στο λογαριασμό «χορηγήσεις προς συνεταιρισμούς δια γεωργικών ενεχυρογράφων», περιλαμβάνονται, κυρίως, τα δάνεια δια γεωργικών ενεχυρογράφων πρωτοφειλής είτε των συνεταιρισμών είτε των μελών του συνεταιρισμού που εξέδιδε αυτό από τα βιβλία του και τα οπισθογραφούσε υπέρ της Τράπεζας. Βλέπε λεπτομερείς οδηγίες για τις χορηγήσεις προς συνεταιρισμούς δια γεωργικών ενεχυρογράφων στο: ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, τομ Α', μέρος 4^ο, Κώδιξ εγκυκλίων και ειδικών οργανικών διαταγών, μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1927, έκδοσις 5^η, εν Αθήναις, 1928, σσ. 752-769.

συμβάλει στη διεύρυνση της εξασφάλισης της τράπεζας και με εμπράγματες ασφάλειες.⁷⁰⁷

Είναι φανερό πως με το αξιόγραφο αυτό, το οποίο κάθε δανειζόμενος υπόγραφε για το ποσό του δανείου του και ως κομιστής του τίτλου, ο συνεταιρισμός μπορούσε να φέρει, προς προεξόφληση, στην Ε.Τ.Ε., διαμορφώθηκε μια εκδοχή ατομικού δανεισμού των συνεταιρισμένων πλέον αγροτών. Αυτό, ως εξυπακούεται, δεν σημαίνει καθόλου, ότι η ΕΤΕ θα απεκδύετο την ασφαλειών που απέρρεαν από την αλληλέγγυα ευθύνη των συνεταίρων, αφού ο συνεταιρισμός ήταν τελευταίος οπισθογράφος και η ΕΤΕ μπορούσε να στραφεί για την εξόφληση του δανείου εναντίον οποιουδήποτε των μελών του συνεταιρισμού. Τελειώς διαφορετική, βέβαια, ήταν η περίπτωση των ολίγων, «δυστροπούντων» συνεταιρισμών για τους οποίους η ΕΤΕ έκανε, προς «συμμόρφωση» των Δ.Σ. αυτών, χρήση της δυναμικής ρήτρας «άνευ διζήσεως». Εξανάγκαζε, δηλαδή, αυτούς σε παραίτηση από το ευεργέτημα της διζήσεως.

Εκείνο όμως που έχει ιδιαίτερη σημασία και πρέπει να τονισθεί είναι το γεγονός ότι παρά την ύπαρξη, θεωρητικά τουλάχιστον, δυνατότητας να κάνουν χρήση του γεωργικού ενεχυρογράφου και μεμονωμένοι γεωργοί, όταν κάποιος ήταν μέλος συνεταιρισμού απεστερείτο αυτής της δυνατότητας. Δεν είχαν, δηλαδή, οι συνεταιρισμένοι γεωργοί την ευχέρεια να δανείζονται με ενεχυρόγραφο, παρά μόνο διαμέσου του συνεταιρισμού στον οποίον ανήκαν. Όπως ανέφεραν, σχετικά, οι οδηγίες της Διοικήσεως της ΕΤΕ προς τα Υποκαταστήματα: «Προς μέλη συνεταιρισμών δεν πρέπει να ενεργώνται χορηγήσεις απευθείας, αφού και η τυχόν χρήσις των προσωπικών πιστώσεων τούτων δέον να γίνηται, δια προεξοφλήσεως

⁷⁰⁷ Το γεγονός ότι πρόκειται για παρατέρα διεύρυνση, και με εμπράγματες διασφαλίσεις, ήδη παρεχόμενης ασφάλειας ομολογείται από την ίδια την Ε.Τ.Ε. Η Τράπεζα, ούτως ή άλλως, δεν εστερείτο των εξασφαλίσεων που απέρρεαν από την αλληλέγγυα ευθύνη «χρησιμοποιουμένων» του γεωργικού ενεχυρογράφου απλώς προς επίρραση της ασφαλείας της τραπεζής εν τω κρατούντι συστήματι των γεωργικών χορηγήσεων».

Βλέπε: ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, τομ. Α', μέρος 4ον, κώδικς Εγκυκλίων... ό.π., σ. 754.

ενεχυρογράφων εκδόσεως του Συνεταιρισμού εις όν ανήκουσι. Λέον να ζητή όθεν το Υποκατάστημα όπως υπογράφωσιν οι δανειζόμενοι δήλωσιν δι' ής να βεβαιώσιν, εν γνώσει των συνεπειών της ψευδούς δηλώσεως, ότι δεν ανήκουσιν εις Συνεταιρισμόν τινα, όπερ δέον να εξακριβώση το υποκατάστημα...». ⁷⁰⁸ Λεν ήταν, επομένως, καθόλου τυχαία η απότομη άνοδος (πολύ μεγαλύτερη σε σύγκριση με την αντίστοιχη προς μεμονωμένους) των δανείων των καλυπτόμενων με εμπράγματα ασφάλειες, που κατευθύνθησαν προς συνεταιρισμένους αγρότες. Άνοδος, η οποία καταγράφεται τα χρόνια που ακολούθησαν τη «στροφή» (Βλέπε αναλυτικότερα στοιχεία στους πίνακες VI – VII και, ιδίως στο διάγραμμα 2).

Ακόμα, συνεπώς, και να υπήρχαν κάποιες αμφιβολίες ως προς την πραγματική στόχευση του νέου θεσμού, ο τρόπος υλοποίησής του έρχεται να τις ξεδιαλύνει. Η ΕΤΕ δεν επιζητούσε να παραχωρήσει μια ακόμα μορφή δανεισμού, ώστε να επεκτείνει τις πιστωτικές εργασίες της, κάτι που θα ήταν απόλυτα θεμιτό να κάνει αυτή, όπως και κάθε πιστωτικό ίδρυμα άλλωστε. Η Εθνική τράπεζα ερχόταν να εκδηλώσει, με αυτόν τον τρόπο, την τάση που είχε να οδηγήσει το σύστημα αγροτικής πίστης, σε ακόμα πιο έντονο συγκεντρωτισμό, με την επανάκαμψη των επιμέρους πιστωτικών «αγωγών» της στην κοίτη της εμπράγματης ασφάλειας. ⁷⁰⁹

⁷⁰⁸ ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, τομ. Α', μέρος 4ον, *Κώδιξ εγκυκλιών...*, ό π., σ. 758.

⁷⁰⁹ Ανάλογη στόχευση είχε και η δυνατότητα χορήγησης δανείων σε καπνοκαλλιεργητές και συνεταιρισμούς, μέσω του «πλασματικού ενεχύρου καπνού». Η παροχή αυτής της δυνατότητας είχε μάλιστα προηγηθεί χρονικά του θεσμού του γεωργικού ενεχυρογράφου, αλλά το σχετικό νομοθέτημα αρχικά αφορούσε, όπως έχουμε προαναφέρει, μόνο τις Νέες χώρες. Μετά την τροποποίηση του σχετικού Νόμου (1954/1919) οι χορηγήσεις επεκτάθηκαν με το Ν. Δ της 23ης /9/1925, σε όλη την Επικράτεια. Παράλληλα, όμως, δίνεται η ευχέρεια στην Ε.Τ.Ε. να μετατρέψει ακόμα και τα ήδη χορηγημένα καλλιεργητικά δάνεια σε επ' ενεχύρου, πλασματικά δάνεια. Όπως εξηγήσαμε, τούτο ήταν εύκολο γραφειοκρατικά να διεκπεραιωθεί, αφού αρκούσε να υποχρεωθούν οι αγρότες δανειολήπτες σε παράδοση της άδειας κατοχής καπνού. Η αλληλογραφία της αρμόδιας Διεύθυνσης του κεντρικού της Ε.Τ.Ε. είναι αποκαλυπτική των προθέσεων της Ε.Τ.Ε. για επιστροφή, ουσιαστικά, της αγροτικής πίστης σε μορφές εμπράγματης ασφάλειας.

Βλέπε: α) Αναφορά του Διευθυντού του υποκαταστήματος Μυτιλήνης, της 13-4-1926 προς τη Διοίκηση της Ε.Τ.Ε. β) Αναφορά του Διευθυντού του υποκαταστήματος Λάρισας προς την Διοίκηση της Ε.Τ.Ε. και γ) Οδηγίες του τμήματος εργασιών Υποκαταστημάτων της Στ' Διεύθυνσης της Ε.Τ.Ε. (της 14ης Ιουνίου 1926).

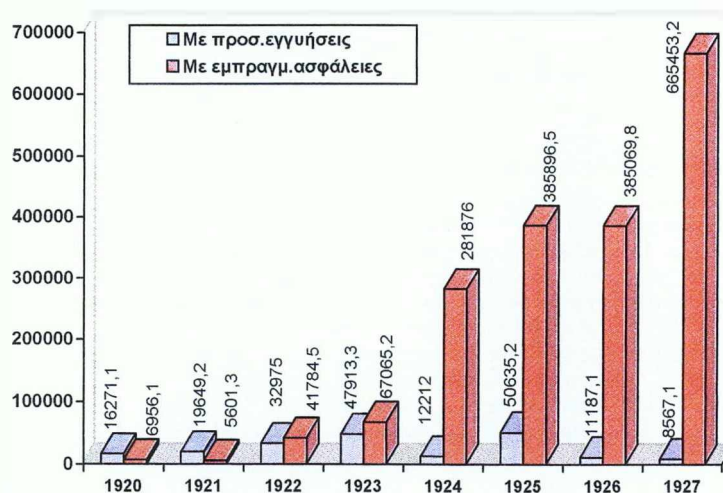
ΠΙΝΑΚΑΣ VI

ΕΤΕ: Δάνεια προς συνεταιρισμένους αγρότες
 (σε χιλιάδες δραχμές)

ΕΤΟΣ	Με προσωπική εγγύηση	Με εμπράγματη ασφάλεια
1920	16.271,1	6.956,1
1921	19.649,2	5.601,3
1922	32.975,0	41.784,5
1923	47.913,3	67.065,2
1924	12.212,0	281.876,0
1925	50.635,2	385.896,5
1926	11.187,1	385.069,8
1927	8.567,1	665.453,2

ΠΗΓΗ: Δ. Πάνου, *Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί έως την ίδρυση της ΑΤΕ, ό.π., σσ 85-86*
 και δικό μου υπολογισμό

ΓΡΑΦΙΚΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΠΙΝΑΚΑ VI

Τα παραπάνω έγγραφα περιέχονται στο Ι.Α.Ε.Τ.Ε. Φακ. Δάνεια επί πλασματικό ενεχύρω
 καπνών (1925-1926).

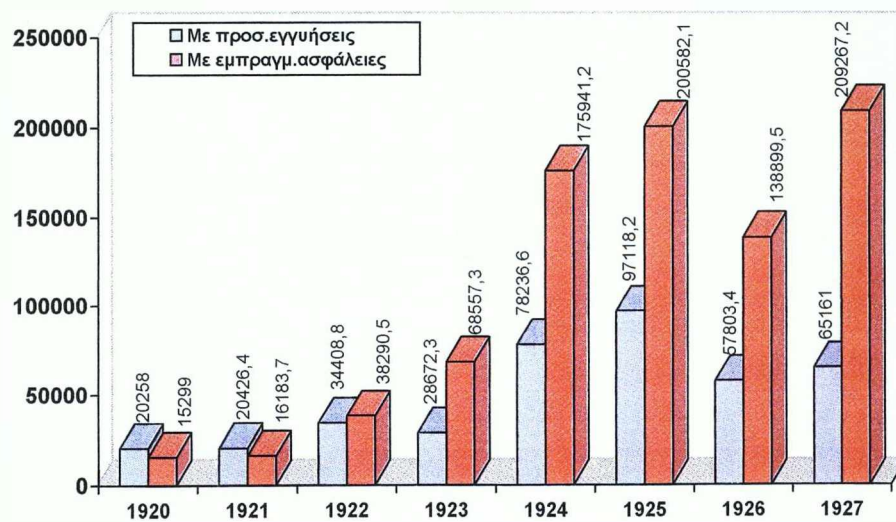
ΠΙΝΑΚΑΣ VII

ΕΤΕ: Δάνεια προς Μεμονωμένους αγρότες
 (σε χιλιάδες δραχμές)

ΕΤΟΣ	Με προσωπική εγγύηση	Με εμπράγματη ασφάλεια
1920	20.258,0	15.299,0
1921	20.426,4	16.183,7
1922	34.408,8	38.290,5
1923	28.672,3	68.557,3
1924	78.236,6	175.941,2
1925	97.118,2	200.582,1
1926	57.803,4	138.899,5
1927	65.161,0	209.267,2

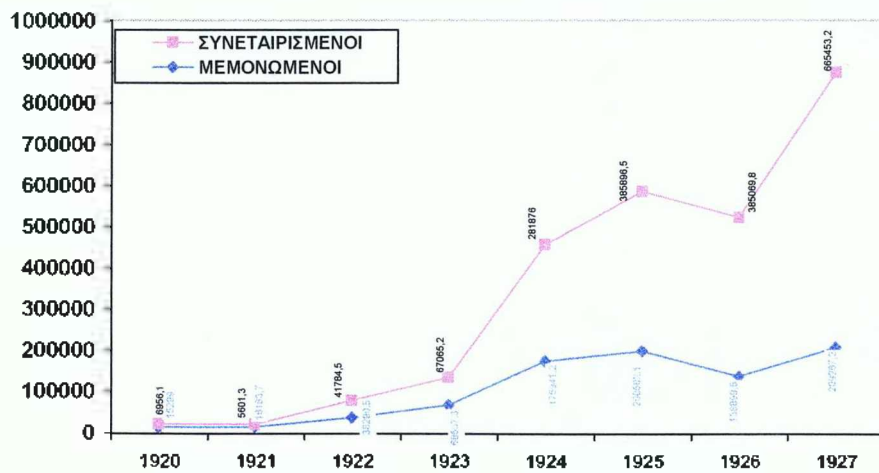
ΠΗΓΗ: Δ ΠΑΝΟΥ. Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί έως την ίδρυση της ΑΤΕ,
 ό.π., τόμος σσ. 85-86 και δικό μου υπόλογισμοί

ΓΡΑΦΙΚΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΠΙΝΑΚΑ VII

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Συνεξέλιξη χορηγήσεων ΕΤΕ, με Εμπράγματη Ασφάλεια,
προς συνεταιρισμένους και προς μεμονωμένους αγρότες

ΠΗΓΗ: Δ. Πάνου, *Οι γεωργικοί... ό.π.*, σσ 85-86

Είναι για όλα τα παραπάνω που η «στροφή» προκάλεσε και προκαλεί έντονο προβληματισμό σχετικά με τους λόγους που την υπαγόρευαν.⁷¹⁰ Ακόμα περισσότερο μάλιστα, όταν είναι πανθομολογούμενη η επιτυχία που σημείωσε, ιδίως κατά την πρώτη εφαρμογή του (1915-20), ο συλλογικός δανεισμός, μέσω των συνεταιρισμών,

⁷¹⁰ Βλέπε: ΦΡ. ΑΡΧΟΝΤΑΚΗ, *Κείμενα Αγροτικής Οικονομίας και Πολιτικής*, Αθήνα, 1985, σ. 86.

ως νομικών προσώπων δανειζόμενων, με παράλληλη αξιοποίηση της αλληλέγγυας ευθύνης.⁷¹¹

6.4. Η δύσκολη εξήγηση της «στροφής»: Δοκιμαστικές υποθέσεις

Έχουν ήδη διαφανεί οι δυσχέρειες που ανακύπτουν όταν, αυτοπεριοριζόμενοι, επιμένουμε να αντλήσουμε από τα διαθέσιμα οικονομικά στοιχεία και μόνο επαρκείς εξηγήσεις, όσον αφορά στην «στροφή» που καταγράφεται, κατά τη δεκαετία του 1920, στην ασκούμενη από την Ε.Τ.Ε. αγροτοπιστωτική πολιτική.

Με βάση τα δεδομένα που έχουν προκύψει από τη μέχρι τώρα διερεύνηση, δύσκολα θα μπορούσε να αποδοθεί η «στροφή» στις καθυστερήσεις ως προς την αποπληρωμή των γεωργικών δανείων ή, ακόμα περισσότερο, στην αδυναμία ρευστοποίησης των χορηγηθεισών προς γεωργούς και μάλιστα συνεταιρισμένους, πιστώσεων.⁷¹² Δε φαίνεται δηλαδή να ευσταθεί ο ισχυρισμός ότι θα μπορούσαμε, ως παραγωγικά αίτια της βουλήσεως για αλλαγή του τρόπου δανεισμού, να θεωρήσουμε δύο από τις πιο συνηθισμένες εξηγήσεις, που δίνονται σε αυτές τις περιπτώσεις.

⁷¹¹ Βλέπε σχετικά: ΠΑΣΕΓΕΣ, Ψηφίσματα του Πανελληνίου Αγροτο-συνεταιριστικού Συνεδρίου της 25ης Νοεμβρίου 1956, Αθήνα, χ.χ., σ. 75.

⁷¹² Εκτός από τα δεδομένα που επακαλείται ο κατεχοχόν αρμόδιος για το θέμα Γ.Τρακάκης, τα οποία και προαναφέραμε, παρόμοιες ήταν και οι εκτιμήσεις του, επίσης, υπεύθυνου για τα αγροτοπιστωτικά της Ε.Τ.Ε., Αλεξ. Κοριζή (βλέπε και σχετικές δηλώσεις του Αλ. Κοριζή στο περιοδικό «Οικονομικός Ταχυδρόμος» της 16^{ης} Μαΐου 1926). Παράλληλα ο Διοικητής της Ε.Τ.Ε. Αλ. Διομήδης εκθέτει ορισμένα ειδικότερα στοιχεία υποστηρίζοντας ότι: «... α') Εκ των χορηγήσεων των τελευταίων εννέα ετών προς τους γεωργικούς συνεταιρισμούς των σταφιδοφόρων επαρχιών ανελθουσών εις δραχμάς 115.628.909 απομένει καθυστέρησις 179.598,45 αναλογούσα εις ποσοστόν 1 τοις χιλίοις και αύτη πλήρως εξασφαλισμένη β') εκ των χορηγήσεων προς γεωργικούς συνεταιρισμούς των καπνοπαραγωγικών περιφερειών ανελθουσών κατά την τελευταία πενταετίαν εις δραχμάς 121.778.601,60 απομένει καθυστέρησις δρχ. 559.711,50 αναλογούσα εις ποσοστόν κατώτερον του ημίσεως τοις εκατόν, επίσης πλήρους ασφαλείας της Τραπεζής, οφειλομένη εις την μη εισέτι κάλυψιν του παραχθέντος καπνού δια την καλλιέργειαν του οποίου ειχεν χορηγηθεί (Βλέπε: Εισηγητήριος Έκθεσις του Διοικητού της Εθνικής Τραπέζης Ελλάδος Αλ. Ν. Διομήδους προς την Γεν. Συνέλευσιν των Μετόχων, κατά την συνεδρίασιν της 3^{ης} Μαρτίου 1924, Αθήναι, 1924, σ. XXII, επίσης, ας σημειωθεί ότι και στον απολογισμό της ΕΤΕ του 1919, αμέσως πριν τη «στροφή», ομολογείται ότι οι καθυστερήσεις υφίσταντο στο ποσοστό οκτώ τοις χιλίοις.

Γίνεται αντιληπτό, καθώς ήδη ξεκινήσαμε με αποκλεισμούς πιθανών αιτιών, ότι η διαδικασία ανακάλυψης λόγων που θα ήσαν ικανοί να προσφέρουν επαρκή ερμηνεία της σημειωθείσας «στροφής», οδηγείται, σχεδόν από μόνη της, σε μια μέθοδο, δανεισμένη από άλλα επιστημονικά πεδία, προσομοιάζουσα με αυτή που ευρύτερα είναι γνωστή ως η «εις άτοπον απαγωγή».⁷¹³

Αν παραδεχτούμε ότι τα πιστωτικά ιδρύματα της εποχής, και η ΕΤΕ επομένως, επιδεικνύουν μια κατά το δυνατόν ορθολογική συμπεριφορά⁷¹⁴, αυτό προϋποθέτει, επίσης, την ύπαρξη κάποιων κριτηρίων, με βάση τα οποία τα ιδρύματα λαμβάνουν αποφάσεις και επιλέγουν τρόπους για να ασκήσουν την πιστωτική τους πολιτική. Μια τέτοια προσέγγιση μας επιτρέπει, έχοντας θεωρήσει ως δεδομένη την ορθολογικότητα, των οικονομικά δρώντων, να κατανοήσουμε πληρέστερα τον τρόπο σχηματισμού της απόφασης είτε σε συνάρτηση με ιδιότητες του αποφασίζοντος είτε με διερεύνηση του περιβάλλοντος εντός του οποίου λαμβάνει χώρα η επιλογή, είτε συνδυάζοντας την έρευνα των παραπάνω παραμέτρων.

Με εμφανή τα πλεονεκτήματα της προαναφερθείσας συνδυαστικής εκδοχής, ο εντοπισμός ενός συστήματος κανόνων εξορθολογισμένης πιστωτικής δραστηριότητας θα συνεισφέρει τα απαιτούμενα για την αξιολόγησή της κριτήρια. Μπορεί, δηλαδή, τούτο να χρησιμεύσει ως γνώμονας για να κριθεί ο βαθμός συμμετοχής ή μη των εικαζόμενων οικονομικών αιτιών στην παραγωγή συγκεκριμένου αποτελέσματος.

⁷¹³ Όσον αφορά στην «νομιμοποίηση» της χρήσης από την επιστήμη της ιστορίας τέτοιων «δανείων» βλ.επε στη συνέντευξη: «Ως διψώσα έλαφος...», την οποία παραχώρησε ο Κ.Θ. Δημαράς στους Ν. Αλιβιζάτο και Στ. Πεσμαζόγλου για το περιοδικό «Σύγχρονα Θέματα», τευχ. 35-36-37, Δεκέμβριος 1988, σ. 16.

⁷¹⁴ Σχετικά με την κεντρική θέση που κατέχει το ζήτημα της ορθολογικής συμπεριφοράς στην οικονομική Επιστήμη, χαρακτηριζόμενη, από τους συγγραφείς και ως «φορμαλιστική λογική της ορθολογικής επιλογής», βλ.επε στο O LANGE - W BRUS - T.KOWALIK-I.SACHS, *Οικονομική Επιστήμη - Κύριες τάσεις*, (εισαγωγή στην ελληνική έκδοση. Σηπλ. Παπαση-λόπουλος), ελληνική μετάφραση Φλ. Κυριακοπούλου, Αθήνα: Κένταυρος/Unesco, 1986, σ. 36.

Το «αιτιατό», που στη προκειμένη περίπτωση συνίσταται στην αλλαγή, γύρω στο 1920, του τρόπου άσκησης της αγροτικής πίστης από την Ε.Τ.Ε., θα μπορούσε να έχει προκύψει με την συνδρομή ενός ή περισσότερων από τους λόγους που πιθανολογείται, θεωρητικά, ότι συνήθως δικαιολογούν μια τέτοια «στροφή». Τα κριτήρια αξιολόγησης των πιθανών αιτιών θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι απορρέουν από ορισμένες βασικές αρχές που διέπουν συναφείς πιστωτικές δραστηριότητες.⁷¹⁵

Θα αναφερθούμε σε τρεις από αυτές που τυχαίνουν, μάλλον, ευρύτερης αποδοχής, η δε πρώτη μάλιστα συνοδεύεται και από δύο άλλες, «επικουρικές» θα λέγαμε, αρχές. Συγκεκριμένα πρόκειται για:

- α. την αρχή της ασφάλειας, που συνεικονοφείται και από τις αρχές της κατανομής των κινδύνων και της ενημερότητας.⁷¹⁶
- β. την αρχή της ρευστότητας.
- γ. την αρχή της αποδοτικότητας.⁷¹⁷

Με βάση, λοιπόν, τις πέντε αυτές (κύριες και «επικουρικές» αρχές), μένει να κριθεί εάν και κατά πόσον η «στροφή» που παρατηρήθηκε τη 10ετία του '20 στον τρόπο που η Ε.Τ.Ε. δάνειζε τους συνεταιρισμένους, ιδίως, αγρότες υπαγορεύτηκε από δυσλειτουργίες, σχετιζόμενες με αποκλίνοσες, ως προς τα επιτασόμενα από τις παραπάνω αρχές, συμπεριφορές. Σε περίπτωση, δηλαδή, διάγνωσης περί του ότι

⁷¹⁵ Βλ. σχετικά: Ευρυβιάδη ΤΣΟΥΤΡΕΛΛΗ, *Χρηματοδοτικά λειτουργία τραπεζών*, Αθήνα: 1965, σ.10. Για περισσότερο διεξοδική ανάλυση του θέματος κλασσικό είναι το έργο του: J.W GILBART (αναθεωρημένο από τον E. Sykes): *The history, principles and practice of banking*, London: George Bell and sons, 1907 τόμ. 2.

⁷¹⁶ Βλ. σχετικά: Α. ΚΥΡΚΙΛΙΤΣΗ, *Παραδόσεις, Τραπεζικής Οικονομικής*, Αθήνα: 1958, σσ. 41-42.

⁷¹⁷ Η οικονομική λογική και η αποδοτικότητα της υπό πιστοδότηση δραστηριότητας ή επένδυσης αξιολογούνται από την ΕΤΕ με κριτήρια πιστωτικά των ειδικών κατηγοριών, αφού ως τέτοιες αντιμετωπίζονται οι πιστοδοτήσεις προς γεωργικές εκμεταλλεύσεις κλπ. επιχειρήσεις του αγροτικού τομέα. Τα κριτήρια αυτά, όμως, είχαν προκριθεί μέσα από ένα ειδικό πρίσμα. Το πρίσμα μιας εμπορικής Τράπεζας, αφού η ΕΤΕ δεν είχε, σίτε μπορούσε να έχει, κριτήρια αξιολόγησης αντίστοιχα με αυτά ενός πιστωτικού ιδρύματος εξειδικευμένου στην αγροτική πίστη. Βλέπε, συνεπώς, σχετικά με τα πιστωτικά κριτήρια ειδικών κατηγοριών που αφορούν σε

η ακολουθηθείσα από την Ε.Τ.Ε. αγροτοπιστωτική πολιτική δεν πληρούσε κάποιες, ή κάποια έστω, από τις προαναφερθείσες αρχές, θα μπορούσε τούτο να εκληφθεί ως αιτία, αν όχι επαρκής τουλάχιστον αναγκαία, ώστε να χρησιμεύσει ως αφετηρία κατανόησης ενός σχήματος συνθηκών, εξηγητικού της «στροφής».

Έτσι, και σύμφωνα με τη πρώτη αρχή, η πιστωτική πολιτική πρέπει να ασκείται κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να διασφαλίζεται η ανάκτηση του χορηγηθέντος, ως δανείου, ποσού και επιπλέον του τόκου. Η ανάγκη συμμόρφωσης προς την αρχή αυτή γίνεται ακόμα περισσότερο φανερή, αν συνεκτιμηθεί η έλλειψη περιθωρίου υπέρ της Ε.Τ.Ε. προς αντιμετώπιση των σύμφυτων προς τις πιστωτικές της δραστηριότητες κινδύνων, με δεδομένη μάλιστα τη μικρή σχετικά διαφορά μεταξύ κόστους ξένου χρήματος και εκείνου που η Ε.Τ.Ε., όπως κάθε τράπεζα, απολαμβάνει από τη διάθεσή του.⁷¹⁸

Αδιαφιλονίκητο, συνεπώς, κριτήριο για την διερεύνηση της συμμόρφωσης ή μη της αγροτοπιστωτικής πολιτικής της Ε.Τ.Ε. προς την εν λόγω αρχή είναι το σύνολο των αποτελεσμάτων που αυτή παρήγαγε, κατά την περίοδο 1915-1920. Από αυτά κρίνεται η φερεγγυότητα των πιστούχων και η βεβαιότητα σχετικά με τη συνεπή εκπλήρωση των υποχρεώσεών τους.

Από τις ομολογίες των ίδιων των ιθυνόντων και των επί κεφαλής της αγροτοπιστωτικής πολιτικής, στις οποίες αναφερθήκαμε ήδη, αλλά και από τα απολογιστικά στοιχεία της Ε.Τ.Ε. προκύπτει ότι : *«εκ των χορηγήσεων των τελευταίων δέκα ετών (σ.σ. 1914-24, άρα και των της περιόδου 1914-20) προς τους συνεταιρισμούς, ανελθουσών εις δραχμάς 566.697.959 απομένει καθυστέρησης εκ δραχμών 1.203.038 αναλογούσα εις ποσοστό 20/00 (δύο τοις χιλίοις) και αυτή πλήρως*

δανειολήπτες δραστηριοποιούμενους στον αγροτικό χώρο: Αλ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Τραπεζικές πιστοδοτήσεις*, Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, 1999, σσ. 39-40.

⁷¹⁸ Βλέπε σχετικά: Ευρ. ΤΣΟΥΤΡΕΛΛΗ, *ό.π.*, σσ. 10-11.

*εξασφαλισμένη, προελθούσα δε, κατά το μέγιστον μέρος, εκ της μη εισέτι πωλήσεως των προϊόντων των συνεταιρίων και μέλλουσα να τακτοποιηθεί συντόμως».*⁷¹⁹

Δεν είναι δυνατόν, συνεπώς, να θεωρηθεί ότι ευσταθεί τυχόν ισχυρισμός κατά τον οποίο η μη εκπλήρωση της αρχής της ασφαλείας θα μπορούσε να συγκαταλέγεται στους πιθανούς λόγους που οδήγησαν την Ε.Τ.Ε. στην αλλαγή του τρόπου δανεισμού των αγροτών και μάλιστα εκείνων που εδανείζοντο μέσω των συνεταιρισμών, αφού είναι ακριβώς αυτοί, οι οποίοι θεωρούνται ως οι πλέον φερέγγυοι από την Ε.Τ.Ε. «η οποία, χρησιμοποιούσα αυτούς ως όργανα ασφαλών τοποθετήσεων, εξυπηρετεί σκοπιμότερον και μεθοδικότερον μεγάλους πλουτοπαραγωγικούς κλάδους της χώρας και ιδία την γεωργία».⁷²⁰

Αλλά μήπως το σύστημα δανεισμού που ίσχυε μέχρι το 1920 δεν ανταποκρινόταν σε κάποια από τις επικουρικές και παρεπόμενες της αρχής της ασφαλείας αρχές, δηλαδή σ'εκείνη της κατανομής των κινδύνων ή στην της ενημερότητας;

Ως προς την αρχή της κατανομής των κινδύνων πρέπει, αφητηριακά, να σημειωθεί ότι αυτή από τη φύση της, δεν μπορεί παρά να είναι απόλυτα συμβατή με εκείνο ακριβώς το σύστημα δανεισμού, το οποίο προκρίνει τη χορήγηση πιστώσεων σε όσο το δυνατό μεγαλύτερο αριθμό πιστούχων. Επιλέγει δηλαδή την ικανοποίηση, έστω και με μικρά καλλιεργητικά δάνεια, των κατά το δυνατόν περισσότερων αιτήσεων δανείων (επαρκώς βέβαια εξασφαλισμένων με την αλληλέγγυα ευθύνη) έναντι της χορήγησης μεγαλύτερων ποσών σε μικρότερο αριθμό πιστούχων. Το ακολουθούμενο σύστημα, επομένως, το του συλλογικού δανεισμού, από το οποίο βαθμιαία η Ε.Τ.Ε. άρχισε να απομακρύνεται, με την επελθούσα μεταβολή, δεν συνιστούσε παρά την πραγμάτωση της αρχής της διασποράς του κινδύνου.

⁷¹⁹ Βλέπε: ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Απολογισμός του έτους 1924* («Εισηγητήριος Έκθεσις του Διοικητού»), εν Αθήναις, 1925, σ. XXIV.

⁷²⁰ Βλέπε: ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, τόμος Α', μέρος 4ον, *Κώδιξ Εγκυκλίων και ειδικών οργανικών διαταγών*, έκδοση 5η, Εν Αθήναις 1928, σ. 727.

Σαφέστατα ήταν εκείνο, ακριβώς, που επέτρεψε στην Ε.Τ.Ε. να κατανείμει τις γεωργικές χορηγήσεις της σε πρωτοφανή για ελληνική τράπεζα αριθμό πιστούχων αγροτών. Είναι αυταπόδεικτη, συνεπώς, η τήρηση της εν λόγω αρχής, δεδομένου ότι αρκεί η παρακολούθηση και μόνο της κλιμάκωσης που εμφανίζουν από έτος εις έτος οι πιστούχοι συνεταιρισμοί για να πειστούμε για το θεαματική διεύρυνση του κύκλου των πιστούχων αγροτών – μελών τους κατά την πενταετία 1916-1920.⁷²¹

Πραγματικά ουδέποτε άλλοτε στο παρελθόν δεν υπήρξε τέτοια διασπορά κινδύνων σε τόσο πολλούς, και μάλιστα αλληλέγγυα ευθυνόμενους, όσο με το σύστημα αυτό συλλογικού δανεισμού που ερχόταν, με τρόπο πανηγυρικό, να διασκεδάσει τη διαδεδομένη εντύπωση ότι οι τράπεζες «δε δανείζουν παρά μόνο τους πλούσιους και δεν ασχολούνται με τις μικρές υποθέσεις».⁷²²

Ανάλογη ήταν και η αύξηση του ποσοστού επί του συνόλου των γεωργικών χορηγήσεων, οι οποίες διοχετεύοντο σε συνεταιρισμένους αγρότες έναντι του μειούμενου ποσοστού των προς μεμονωμένους, όπως επισημάναμε και σε προηγούμενο σημείο.

Ως προς την τήρηση της άλλης «επικουρικής» αρχής, αυτής της ενημερότητας, που έχει να κάνει κυρίως με τη δυνατότητα άντλησης πληροφοριών⁷²³ που αφορούν στην περιουσιακή κατάσταση, φερεγγυότητα κλπ. των αιτούντων πιστώσεις, δεν έχουμε «χρειάν μαρτύρων». Όπως η ίδια η Εθνική είχε επίσημα ομολογήσει: «Τα υποκαταστήματα της τραπεζής μακράν συνήθως των εστιών των γεωργών, και προκειμένου περί μεγάλου αριθμού αυτών, ευρίσκονται πολλάκις εν δυσχερεία να γνωρίζωσιν επακριβώς τα οικονομικά στοιχεία εκάστου και τας καλλιεργητικώς ανάγκας του, προ πάντων δε δεν δύνανται να παρακολουθώσιν εκ του σύνεγγυς την εργασίαν και πρόοδον αυτών, πράγμα απαραίτητον δια την ασφάλειαν και

⁷²¹ Βλέπε Γ. Τρακάκη, *ό.π.*, σ. 31.

⁷²² Βλέπε: G. Petit DUTAILLIS, *Le risque de crédit bancaire*, Paris, 1950, σ. 154.

⁷²³ Βλέπε σχετικά με τη σημασία της λειτουργίας αυτής: W. SHATERIAN, *Export Import Banking*, N.York, 1956, σ. 33.

σκοπιμότητα των τοποθετήσεων, όπερ όμως είναι εις θέσιν να πράττη ο Συνεταιρισμός, έχει δε προς τούτο άμεσον ενδιαφέρον ένεκα της αλληλεγγύης των μελών του».⁷²⁴

Βέβαια και η Ε.Τ.Ε. μερμινούσε, με τα Υποκαταστήματά της, για εμπεριστατωμένο έλεγχο, κάθε συνεταιρισμού και για την εξακρίβωση, ακόμα και με την χρησιμοποίηση πληροφοριοδοτών, όσων και όποιων στοιχείων μπορούσε.⁷²⁵ Αλλά οι προσπάθειες αυτές απέδιδαν μια τυπική απεικόνιση της κατάστασης του συνεταιρισμού ή των γεωργικών καλλιεργειών της περιοχής, εντός της οποίας αυτός εδραστηριοποιείτο⁷²⁶, αφού ήταν σχεδόν ανέφικτο να γνωρίζει το όποιο υποκατάστημα καλύτερα από τον ίδιο το συνεταιρισμό την πραγματική οικονομική κατάσταση κάθε συνεταίρου. Αποτελούσε κοινό μυστικό ότι, τις περισσότερες φορές, τα στοιχεία, με βάση τα οποία εκαλούντο οι τραπεζικοί να κρίνουν τις αιτήσεις δανεισμού, είχαν τυπικό χαρακτήρα και δεν αποτύπωναν την αληθινή εικόνα καθενός από τους αιτούντες πίστωση.⁷²⁷ Η υποβάθμιση της συνευθύνης, όμως, προϊόν της μετάθεσης τελικών αποφασιστικών αρμοδιοτήτων για καίρια θέματα (π.χ. για το ποιά μέλη και πόση πίστωση θα λάβουν κλπ.), στους διοικούντες τα τοπικά υποκαταστήματα, αντί των διοικητικών συμβουλίων των συνεταιρισμών, είχε ως φυσικό επακόλουθο την εξασθένηση του ενδιαφέροντος των συμβουλίων των συνεταιρισμών (διοικητικών και εποπτικών).⁷²⁸

⁷²⁴ Βλέπε: ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, τομ. Α', μέρος 4ον, *Κώδιξ εγκυκλίων...*, ό.π., σ. 727.

⁷²⁵ Στο ίδιο, σ. 737.

⁷²⁶ Βλ. Γεν. Αρχ. Ε.Τ.Ε. – *Αγρ. Πιστη – Αλληλογραφία με Υποκαταστήματα*.

⁷²⁷ «Δεν εμφανίζουν π.χ. την εργατικότητα του, την επαγγελματική του κατάρτιση κλπ. που είναι όμως κατά πολύ ανώτερα των τυπικών στοιχείων, όπως είναι οι αριθμοί των στρεμμάτων, που καλλιεργεί ή των ζώων (κεφαλές) που εκτρέφει. Ακόμη δεν ανταποκρίνονται στις αποδόσεις των διάφορων καλλιεργειών του κάθε συνεταίρου...», Φ. ΑΡΧΟΝΤΑΚΗ, ...ό.π., σσ 87-88.

⁷²⁸ Αν αυτό συνδυαστεί και με το, συχνά εμφανιζόμενο, φαινόμενο της απτονόμησης των συμφερόντων των οργάνων διοίκησης των συνεταιρισμών από τα συμφέροντα και τις επιδιώξεις των μελών, ο κίνδυνος διολίσθησης σε προσωπικές στρατηγικές από μέρους των διοικούντων είναι αυξημένος. Βλέπε στα πορίσματα σχετικών ερευνών των Skar και Utterstrom

Εκείνο, επομένως, που είχε τρωθεί με την απομάκρυνση από το ακολουθούμενο, μέχρι το 1920, μοντέλο συλλογικού δανεισμού ήταν το αίσθημα ευθύνης. Την υπευθυνότητα, δηλαδή, που, εξαιτίας και της αλληλέγγυας ευθύνης, ήταν υποχρεωμένοι να επιδεικνύουν όχι μόνο οι διοικούντες, αλλά και τα μέλη των συνεταιρισμών, έπληξε καίρια η αλλαγή του πετυχημένου αυτού συστήματος μαζικής άσκησης της αγροτικής πίστης.

Μπορεί, λοιπόν, να συμπεράνουμε ότι η απομάκρυνση από το αρχικό μοντέλο όχι μόνο δεν επιχειρήθηκε με στόχο να ικανοποιήσει καλύτερα την τραπεζική αρχή της ενημερότητας αλλά λειτουργούσε, ως εκ της εσωτερικής της δυναμικής, προς την αντίθετη κατεύθυνση.

Η εναρμόνιση προς την αρχή της ρευστότητας έχει, επίσης, ιδιαίτερη σημασία για τα πιστωτικά ιδρύματα. Η συμμόρφωση προς αυτήν την αρχή επιβάλλει τη διατήρηση της ικανότητάς τους να ανταποκρίνονται κανονικά στις ληξυπρόθεσμες υποχρεώσεις τους και μάλιστα σε πρώτη ζήτηση των δικαιούχων.⁷²⁹

Στο μέτρο, συνεπώς, που η εν λόγω αρχή είναι στενά συνυφασμένη με την αρχή της ασφάλειας, γίνεται φανερό ότι η διαπιστούμενη κανονική επιστροφή και ρευστοποίηση των αγροτικών δανείων, των χορηγούμενων από την Ε.Τ.Ε., δια των πιστωτικών συνεταιρισμών, στα μέλη αυτών, σήμαινε ότι τουλάχιστον η συγκεκριμένη πιστωτική δραστηριότητα δεν αντιστρατευόταν, όπως την ασκούσαν Ε.Τ.Ε. και συνεταιρισμοί, την αρχή της ρευστότητας.

Η φύση, εξάλλου, του συντριπτικά μεγαλύτερου ποσοστού των δανείων της κατηγορίας αυτής, που ήταν τα βραχυπρόθεσμα δάνεια, εναρμονίζεται πλήρως προς την αρχή αυτή. Η ίδια η εφαρμογή της αρχής επιβάλλει, εκτός των άλλων, όπως ένα σημαντικό μέρος των διαθέσιμων της τράπεζας, ιδίως αυτό που πηγάζει από τις

στα οποία αναφέρεται ο Γ.ΓΚΕΚΟΣ, *Αγροτοβιομηχανικός συνεταιρισμός και πολιτικά παίγνια*, Αθήνα: ΑΤΕ, 1988, ιδίως σσ. 113-114.

⁷²⁹ Παράβαλε και: Ευρυβ. ΤΣΟΥΤΡΕΛΛΗ, *ό.π.*, σ. 10.

καταθέσεις όψεως, χορηγείται υπό μορφή βραχυπρόθεσμων πιστώσεων οι οποίες, υπό κανονικές συνθήκες, είναι γρήγορα ρευστοποιήσιμες.⁷³⁰

Θα μπορούσε, ίσως, κάποιος να εκλάβει τη ‘στροφή» ως διορθωτική κίνηση που, χωρίς να παραβιάζει την αρχή της ρευστότητας, τη σχετικοποιούσε κατά την υλοποίησή της. Συγκεκριμένα θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι, η Ε.Τ.Ε., με αυτήν της την κίνηση, μετατοπίζοντας το κέντρο βάρους από το βραχυπρόθεσμο προς το μέσο – μακροπρόθεσμο δανεισμό, κάλυπτε ένα σημείο της αγροτοπιστωτικής πολιτικής της που συνιστούσε την «αχίλλειο πτέρνα» της. Θα ήταν εύλογο να δεχτούμε ότι επιδίωκε να θωρακιστεί εκεί όπου επικέντρωναν τα βέλη τους οι επικριτές της πολιτικής της. Ήταν άλλωστε διαδεδομένη⁷³¹ η κριτική πως τα χορηγούμενα αγροτικά δάνεια ήταν βραχυπρόθεσμα και δεν εξυπηρετούσαν αναπτυξιακούς στόχους.

Μια προσπάθεια, λοιπόν, που θα στόχευε στη σύμμετρη ικανοποίηση του αιτήματος για ρευστότητα και της απαίτησης για επαναπροσανατολισμό των πιστώσεων, με έμφαση στο μεσομακροπρόθεσμο δανεισμό, θα ήταν κατανοητή και θα μπορούσε ως ένα βαθμό, να δικαιολογήσει τη σημειωθείσα «στροφή». Κάτι τέτοιο όμως, όπως φαίνεται, δε συνέβη⁷³² και έτσι δε μπορεί κανείς βάσιμα να

⁷³⁰ Βλ. σχετικά και Χ. ΣΕΠΕΝΤΖΗ, *Παραδόσεις Νομισματικής και Πιστωτικής Πολιτικής*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 1980, σ. 120.

⁷³¹ Παράβαλε και Σπ. ΧΑΣΙΩΤΗ, «Οικονομικά προβλήματα – τα κεφάλαια της Αγροτικής», στο περιοδικό ‘Πειθαρχία’, της 7-12-1930. Επίσης Γ.ΚΑΦΑΝΤΑΡΗ, «Η μορφή της Αγροτικής» στην εφημερίδα ‘Πρωτα’, της 9ης – 11-1930.

⁷³² Σύμφωνα με στοιχεία του Κ. Κωστή, τα μεσοπρόθεσμα και τα μακροπρόθεσμα δάνεια της ΕΤΕ στη γεωργία δεν αντιπροσώπευαν περισσότερο από 1-5% του συνόλου των χορηγήσεων της ΕΤΕ σε γεωργοκτηματίες. Βλέπε: Κ. ΚΩΣΤΗ, *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα...*, ό π., σ. 217.

Ας σημειωθεί ότι και μετά την ίδρυση της ΑΤΕ η πολιτική αυτή, παρά τις προσδοκίες που καλλιεργήθηκαν, ελάχιστα διαφοροποιήθηκε. Έτσι το 1939 το Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο, μεταξύ άλλων, τόνιζε: «...Το πιστωτικόν πρόγραμμα της Τραπέζης οφείλει να τροποποιηθή με σαφή κατεύθυνσιν του περιορισμού εις το ελάχιστον των βραχυπρόθεσμων και συγκεκριμένως των λεγομένων καλλιεργητικών δανείων, τα οποία δεν είναι ει μη δάνεια συντηρήσεως της χρεωκοπημένης γεωργικής οικογενείας. Αναθέτως χρειάζεται να ενισχυθούν αι μεσοπρόθεσμοι και μακροπρόθεσμοι χορηγήσεις... ».

ισχυριστεί ότι η Ε.Τ.Ε., δικαιολογημένα έστω, έκανε παραχωρήσεις, παρακάμπτοντας την απόλυτη προσηλωσή της στην αρχή της ρευστότητας. Αντίθετα, η εμφανής εμμονή της στο βραχυπρόθεσμο δανεισμό δεν είναι άσχετη και προς την προτεραιότητα που έδινε στην αυστηρή τήρηση της συγκεκριμένης αρχής.

Παρόλα αυτά είναι δυνατόν να διατυπωθούν επιφυλάξεις για το κατά πόσο η Ε.Τ.Ε., καιτοι ακολουθούσε πιστά την εν λόγω αρχή στα της αγροτικής πίστης, ήταν απαλλαγμένη προβλημάτων ρευστότητας και όσον αφορούσε στο σύνολο των εργασιών της. Μήπως, δηλαδή, ήσαν αυτά τα προβλήματα που της υπαγόρευαν τον επαναπροσδιορισμό της πιστώτικής της πολιτικής και τούτο είχε αντίστοιχες επιπτώσεις και στα της άσκησης της αγροτικής πίστης. Όμως ούτε και οι επιφυλάξεις, αυτού του είδους δε φαίνονται δικαιολογημένες, αφού τα υπάρχοντα στοιχεία δείχνουν ότι ήταν πολύ αργότερα, στα μέσα του 1925, που η Ε.Τ.Ε., όπως και άλλες τράπεζες, αντιμετώπισε απειλητική μείωση της ρευστότητάς της⁷³³ και πάντως κάτι τέτοιο δεν φαίνεται να ισχύει για την πριν το 1920 περίοδο.⁷³⁴

Ούτε, λοιπόν, μια εξήγηση της «στροφής», η οποία θα εκκινεί υποθέτοντας ότι η Ε.Τ.Ε. αντιμετώπιζε προβλήματα ρευστότητας θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ευσταθεί.

Βλέπε: Ανάπαιτον Οικονομικόν Συμβούλιον, Γνωμοδότησις, επί του γεωργικού προβλήματος της χώρας, Αθήναι 1939, σ. 99.

⁷³³ Βλέπε: Κ.ΚΩΣΤΗ, *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1987, σσ. 173-174.

⁷³⁴ Βλέπε στο ίδιο, σ. 168 (πίνακα XXV) βασισμένο και σε στοιχεία του Α. ΚΥΡΚΙΑΠΤΣΗ, *Αι Τράπεζαι εν Ελλάδι*, Αθήναι 1934, σ. 31.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Η ΔΙΟΛΙΣΘΗΣΗ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΚΡΑΤΙΚΟ ΚΟΡΠΟΡΑΤΙΣΜΟ

7.1. Η οικονομική συγκυρία μετά την Μικρασιατική καταστροφή και τις μαζικές προσφυγοποιήσεις

7.1.1. Οι πρόσφυγες του '22 ως καταλύτης για οικονομικές θεσμικές εξελίξεις

Στην πρόσφατη βιβλιογραφία το ιστορικό γεγονός της «Μικρασιατικής καταστροφής» γίνεται, συνήθως, αντικείμενο πραγμάτευσης σε όρους «παιγνίου», σύμφωνα με τέτοιου είδους αναλύσεις η χώρα «έχασε από τη μια πλευρά», ενώ «κέρδισε από την άλλη πλευρά». Το προφανές μειονέκτημα από ένα τέτοιο χειρισμό είναι, τουλάχιστον όσον αφορά στην προσέγγιση που επιχειρείται με την παρούσα μελέτη, ότι χάνεται η ορατότητα του γενικότερου τοπίου και μοιάζει, έτσι, να διανοίγεται μια νέα προοπτική για την επίλυση του προβλήματος των γεωργικών συνεταιρισμών, σαν κρίκου της οικονομικής ανάκαμψης στην Ελλάδα.

Είναι χαρακτηριστικό ότι σε ενδιαφέρουσα σχετική εργασία, για να περιοριστούμε σε ένα αρκετά πρόσφατο δείγμα του προαναφερθέντος τύπου ανάλυσης, τονίζεται ότι: «Το τραγικό γεγονός της προσφυγιάς συνδυάστηκε με θετικές ανακατατάξεις των οικονομικών, πολιτικών, κοινωνικών και πολιτιστικών μεγεθών. Οι πρόσφυγες δεν αποτέλεσαν μόνο ένα βαρύ φορτίο για την ήδη βεβαρημένη και αδύναμη Ελληνική οικονομία, αλλά και κινητήρια δύναμη για την ανάπτυξη της, καθώς η ίδια η προσπάθεια αποκατάστασής τους λειτούργησε σαν ένας μηχανισμός για την υπέρβαση της ύφεσης και για την αναδιάρθρωση της οικονομίας».⁷³⁵

⁷³⁵ Βλέπε: Σπύρου ΤΖΟΚΑ, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού - Η οικοδόμηση του αστικού κράτους*, Αθήνα: Θεμέλιο, 2002, σ. 15.

Μια τέτοιου τύπου θεώρηση, θα μπορούσε, όμως, αξιολογούμενη, να κριθεί ότι πάσχει, ως προς την επιστημονική της εγκυρότητα, σε επιμέρους σημεία της και πιο συγκεκριμένα:

- i. Η «Μικρασιατική καταστροφή» και η «προσφυγοποίηση» ενός και πλέον εκατομμυρίου αστικού και αγροτικού πληθυσμού δεν αποτελούν απλά ένα «τραγικό γεγονός». Είναι το αποτέλεσμα ολόκληρης αλυσίδας επιλογών⁷³⁶ που οδήγησαν στο «γεγονός» τούτο, και που αντικατοπτρίζουν, ως ένα βαθμό, και το επίπεδο ωριμότητας μίας ηγετίδας τάξης ή και των κυβερνητικών ηγεσιών να χειρίζονται με τον προσφορότερο τρόπο τα ζητήματα της χώρας. Θα ήταν χρησιμότερο, επομένως, αν ο προβληματισμός που αναπτύσσεται σχετικά περιστρεφόταν, κυρίως, γύρω από την αποτελεσματικότητα των ηγεσιών αυτών ως προς το να αντιμετωπίζουν τέτοια μείζονος σημασίας θέματα (εθνικά, οικονομικά, κοινωνικά κλπ) και, συνεπώς, και για τις παρεχόμενες, εκ μέρους τους, εγγυήσεις για εκπόνηση, όντως εξορθολογισμένων σχεδιασμών και για δυνατότητα διαχείρισης κρίσεων.
- ii. Οι «*ήδη δρομολογημένες από το 1917 διαδικασίες της αγροτικής μεταρρύθμισης*»⁷³⁷ γιατί επρόκειτο ειδικά τώρα να επισπευθούν, δηλαδή να υπερκεράσουν τις σχετικές αντιδράσεις, που εγείρονταν ακόμα και από κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις, οι οποίες συστεγάζονταν σε κομματικούς φορείς που είχαν προσχωρήσει στις αντιλήψεις περί αστικού εκσυγχρονισμού; Και γιατί θα έπρεπε να θεωρείται αυτονόητο, πως «*η αντικατάσταση της τσιφλικής γεωργίας από την οικογενειακή ήταν προϋπόθεση για την αστική ανάπτυξη στην Ελλάδα*»⁷³⁸ ενώ,

⁷³⁶ Παράβαλε και τις χρήσιμες επισημάνσεις του MAZOWER στο γνωστό έργο του για την ελληνική εκδοχή της κρίσης του Μεσοπολέμου όπου, μεταξύ άλλων, υποδεικνύει και το ενδιαφέρον που έχει το να μπορέσουμε «...να κρίνουμε ποιο φάσμα πολιτικών επιλογών είχαν στη διάθεσή τους οι κυβερνητικές ηγεσίες», υπογραμμίζοντας επίσης: «Έτσι (σσ. αυτές) δεν μπορούν πλέον να παρουσιάζονται ως αβοήθητα θέματα των διεθνών συγκυριών» Mark MAZOWER, *ό.π.*, σ. 31.

⁷³⁷ Σπ.ΤΖΟΚΑ, *ό.π.*, σ. 15.

⁷³⁸ Στο ίδιο, σελ. 15.

ταιυτόχρονα, αποσιωπάται πως το ίδιο αυτό αναπτυξιακό πρότυπο (αστικό είτε καπιταλιστικό) προϋποθέτει, επίσης, την ύπαρξη μεγάλης βιομηχανίας και μεγάλης γεωργίας κάτω από κεφαλαιοκρατικούς όρους, με τη συνδρομή του τραπεζικού και εμπορικού κεφαλαίου, εγχώριου και ξένου.⁷³⁹

iii. Ποιοι ήταν επομένως, οι όροι που θα καθιστούσαν αξιόπιστο το εγχείρημα του «αστικού εκσυγχρονισμού» στην Ελλάδα, το 1922, μετά από μία κολοσσιαία χρεοκοπία; Πολύ περισσότερο, μάλιστα, όταν ακόμα και στις απαρχές του 21^{ου} αιώνα το αίτημα του «εκσυγχρονισμού» υψαινίσσεται και την ύπαρξη αναχρονιστικών δομών ή, τουλάχιστον, ανολοκλήρωτων πτυχών, όσον αφορά στην επιβολή και πλήρη κυριαρχία ενός καπιταλιστικού σχεδίου στην Αγροτική Οικονομία.

7.1.2. Η οικονομική πολιτική υπό καθεστώς εκτάκτων αναγκών και η νομισματική αστάθεια (1923-27)

Αποτέλεσμα της υπογραφής της Συνθήκης της Λωζάννης, υπήρξε, σε άμεση μορφή, η είσοδος στην Ελλάδα ενός τεράστιου, σε αριθμό, προσφυγικού πληθυσμού. Έτσι, μέχρι το 1926⁷⁴⁰, ο αριθμός των ομοεθνών που κατά κύματα είχαν αφιχθεί θα

⁷³⁹ Πολύ περισσότερο, μάλιστα, όταν είναι ιστορικά επιβεβαιωμένο (στη μακρά διάρκεια) ότι ο αγροτικός τομέας είναι, κατ'εξοχήν, από αυτούς που αναπτυξιακά ετεροκαθορίζονται. Τούτο στο βαθμό που, όπως έχει επισημανθεί, λειτούργησε (και λειτουργεί) εντός ενός πλαισίου του οποίου «...οι βασικές κρίσιμες αποφασίζονται από πολιτικές βουλήσεις που αντιπροσώπευαν τα συμφέροντα κοινωνικών χώρων έξω από τον αγροτικό». Ενώ και, γενικότερα, ο αγροτικός χώρος «...λειτούργησε και λειτουργεί ως παθητικός μεν, συνήθως, δέκτης των εξωγενών κανόνων του παιχνιδιού, από την άλλη, όμως, ως ενεργητικός δρών στο εσωτερικό του, με μια αέναη προσπάθεια εκσυγχρονισμού των οικονομικών και παραγωγικών του στρατηγικών».

Βλέπε: Αντ. ΜΩΨΙΔΗ, «Σύγχρονα διαρθρωτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του αγροτικού χώρου», στο ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ Θ.- ΜΩΨΙΔΗ Α. (Επιμ.), Από τον Αγροτικό Χώρο στην Ύψαιτρο Χώρα, Αθήνα: Gutenberg, 2005, σσ. 57-58.

⁷⁴⁰ Προτιμήσαμε την αναφορά σε αυτή τη χρονολογία, επειδή η έλευση των προσφύγων ήταν μια διαδικασία που εξελίχθηκε σταδιακά σε μακρός χρόνου και δεν πρέπει να αιωρείται η εντύπωση ότι οι πρόσφυγες έφτασαν όλοι, ή σχεδόν όλοι, μαζί στην Ελλάδα. Βλ. σχετικά και Χρ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, «Το προσφυγικό σοκ...», ό.π., σσ. 18-19.

ανέλθει, αν δεχτούμε τις εκτιμήσεις των ιθυνόντων της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ), σε 1.400.000.⁷⁴¹ Οι κραδασμοί από τη μεγάλη αυτή δημογραφική ανατροπή ήταν δύσκολο να αφομοιωθούν από την ελληνική κοινωνία, αφού έλειπε η αναγκαία υποδομή, δεδομένου, μάλιστα, ότι δεν είχε υπάρξει πρόβλεψη και ανάλογος σχεδιασμός για την αποκατάσταση και ενσωμάτωση όλων αυτών των προσφύγων.⁷⁴²

Έτσι, στα πλαίσια της αγωνιώδους προσπάθειας να ανταποκριθεί στις έκτακτες και επείγουσες ανάγκες που είχαν προκύψει⁷⁴³, το Κράτος αναγκάστηκε, παράλληλα με την αύξηση της φορολογίας, να προσφύγει σε εκτεταμένο δανεισμό (εξωτερικό⁷⁴⁴ και εσωτερικό), προκειμένου να εξεύρει τα οικονομικά μέσα που απαιτούσε το τεράστιο αυτό εγχείρημα.⁷⁴⁵ Όμως, όπως ήταν αναμενόμενο, δεν αρκούσε απλά και μόνο να εξασφαλιστούν κάποια οικονομικά μέσα, ώστε να επέλθουν και τα

⁷⁴¹ Βλέπε: SOCIÉTÉ DES NATIONS, *L'Établissement des Réfugiés en Grèce*, Genève: Publications de la Société des Nations (Les Questions Économiques et financières), 1926, p.v. Ας σημειωθεί ότι η εκτίμηση αυτή προκύπτει από αναφορά της 1ης Σεπτεμβρίου 1926 προς την ΚΤΕ που υπογράφει ο Πρόεδρος της Ε.Α.Π. Charles P. Howland (Μετά τους Χένρυ Μοργκεντάου (1923-24) και τον Αλφρέντ Μπουζόν (1925-25), ο Τσάρλς Χόουλαντ υπήρξε ο τρίτος, στη σειρά, πρόεδρος).

⁷⁴² Βλέπε σχετικά: Θ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Οικονομία-Κοινωνία...*, ό.π., σ. 16.

⁷⁴³ Ο Βαγγελ. Πισσίας κάνει λόγο για «...Πολύ ισχυρή δημογραφική πίεση» και αναφέρεται στις ειδικότερες επιπτώσεις που αυτή είχε στην παραπέρα πορεία καθοριστικών, για την εξέλιξη της αγροτικής οικονομίας, παραμέτρων. Βαγγ. ΠΙΣΣΙΑ, *Αδιέξοδα της αγροτικής πολιτικής*. Αθήνα: Ιστορικές εκδόσεις, 1981, σσ. 26-29.

⁷⁴⁴ Όσον αφορά στον εξωτερικό δανεισμό κατά την περίοδο 1922-1930, βλέπε συνοπτικά: Κλαύδιου ΜΠΑΝΤΑΛΟΥΚΑ, *Ιστορική επισκόπηση του προπολεμικού εξωτερικού δημοσίου χρέους της Ελλάδος*, Πειραιεύς: Εκδ. Γραφ. Οικονομικών Ερευνών Α.Β.Σ.Π., 1961, ιδίως σσ. 53 κ.ε. και 65-82. Παράβαλε και: Νίκου ΠΑΝΤΕΛΑΚΗ, *Δημόσια Δάνεια*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1995, σσ. 73-80. Ας σημειωθεί ότι το 1930 θεωρείται ότι συνιστά έτος ορόσημο και για τη διαδικασία αποκατάστασης των προσφύγων, αφού συμπίπτει με το χρόνο διάλυσης της ΕΑΠ. Βλέπε: Μαργ. ΔΡΙΤΣΑ, «Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση», στο: Θ. ΒΕΡΕΜΗ - Γ. ΓΟΥΛΙΜΗ (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, Κοινωνία - Οικονομία - Πολιτική στην εποχή του*, [σσ. 29-70], Αθήνα: Γνώση, 1989, ιδίως σελ. 35 και σελ. 62. Ειδικότερα όσον αφορά στο προσφυγικό δάνειο του 1924 βλέπε: Αρ. ΤΟΥΝΤΑ - ΦΕΡΓΑΔΗ, *Το προσφυγικό δάνειο του 1924*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1986, ιδίως το τέταρτο και το έκτο κεφάλαιο. Παράβαλε και: Ιωάννας ΠΕΠΕΛΑΣΗ - ΜΙΝΟΓΛΟΥ, «Οι διαπραγματεύσεις για το προσφυγικό δάνειο», στο: Θ.ΒΕΡΕΜΗ - Γ. ΓΟΥΛΙΜΗ (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος, ό.π.*, σσ. 333-366.

αποτελέσματα εκείνα που ανυπόμονα προσδοκούσαν εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι, ευρισκόμενοι σε τραγική κατάσταση. Όπως έχει επισημανθεί, σε σύγκριση με τα ποσά που δαπανήθηκαν για τον εν λόγω σκοπό, οι κυβερνήσεις δεν είχαν να παρουσιάσουν θεαματικό έργο, «κυρίως λόγω της σύμπτωσης αλλεπάλληλων πολιτικών μεταβολών».⁷⁴⁶ Παράλληλα, η χώρα βρέθηκε μπροστά στην ανάγκη να σηκώσει το δυσβάσταχτο βάρος της νομισματικής σταθεροποίησης. Το βάρος δε αυτό το είχε καταστήσει επαχθέστερο το γεγονός ότι η παραγωγή αποδείχτηκε πολύ αδύναμη για να επιφέρει, από μόνη της, ένα παρόμοιο αποτέλεσμα «έστω και κατά προσέγγιση».⁷⁴⁷ Σε ένα τέτοιο πλαίσιο οι γνώμες που εκφράστηκαν, ως προς την ενδεικνυόμενη λύση, «ποίκιλαν ανάμεσα στην ανατίμηση της δραχμής, στη σταθεροποίησή της στην τρέχουσα ισοτιμία και στην παραπέρα υποτίμησή της».⁷⁴⁸

Κάτω από τις προαναφερθείσες συνθήκες είχε αποκαλυφθεί, ακόμα περισσότερο, και ο αναχρονιστικός χαρακτήρας των σχέσεων κράτους - νομισματικής σφαίρας. Δεν επέτρεπαν τούτες στο Κράτος να αναλάβει ένα διευρυμένο ρόλο, αναφορικά με την κυκλοφορία του εθνικού νομίσματος. Πράγματι, θα μπορούσαμε να επισημάνουμε, σε συνάρτηση με αυτό και κάνοντας μια αναφορά και στο παρελθόν, πως μέχρι το 1877, οπότε επιβλήθηκε για τρίτη φορά η αναγκαστική κυκλοφορία (οι προηγούμενες ήσαν αυτές του 1848 και του 1869)⁷⁴⁹ το Κράτος περιοριζόταν στην επίβλεψη της εκδοτικής δραστηριότητας για την οποία μια ιδίως τράπεζα (η ΕΤΕ κυρίως)⁷⁵⁰ είχε την ευθύνη. Όπως επί του προκειμένου

⁷⁴⁵ Βλέπε συνοπτικά: Σπ. ΤΖΟΚΑ, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού (1928-1932)*, Αθήνα: Θεμέλιο, 2002, σσ. 29-32.

⁷⁴⁶ Μ. ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Η κρίση του 1929...*, ό.π., σ. 63.

⁷⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 63.

⁷⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 64.

⁷⁴⁹ Βλ. σχετικά: Γεωργ. ΚΑΤΣΕΛΙΔΟΥ, *Το Νόμισμα*, Εν Αθήναις: Τυπογρ. 'Εστία', - Κ. Μαϊσνερ και Ν. Καργαδούρη, 1902, (ανατύπωση Ενωσ. Ελλ. Τραπεζών, Αθήνα 1996), σσ. 283-286.

⁷⁵⁰ Η ισχύς της παραπάνω διαπίστωσης δεν επηρεάζεται από το γεγονός της ύπαρξης (στις περιοχές προνομίου της) και άλλων εκδοτικών τραπεζών, σύμφωνα με το υιοθετούμενο από τις ελληνικές κυβερνήσεις δόγμα της pluralité des banques. Ως προς το δόγμα αυτό βλέπε: Β. ΠΡΟΝΤΖΑ, *Η αυθεντία του νομίσματος στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα: Ε.Μ.Ν.Ε.,

σημειώνει ο Γ. Στασινόπουλος: «Η ενεργή συμμετοχή του κράτους, από τα μέσα της δεκαετίας του 1870, στη νομισματική διαχείριση, μέσω της παρέμβασής του στην προσφορά χρήματος, ανέτρεψε ουσιαστικά την κυρίαρχη, ως τότε, αντίληψη που θεωρούσε ότι τον ενεργό ρόλο στην ποσότητα του χρήματος τον είχε η ζήτηση (του κοινού) και όχι η προσφορά. Έτσι το κράτος απέκτησε σταδιακά τον έλεγχο της νομισματικής κυκλοφορίας και άσκησε έμμεσα επεκτατική νομισματική πολιτική».⁷⁵¹

Μια τέτοιου τύπου νομισματική πολιτική, όμως, που ήταν συμβατή με την έμμεσα διευρυμένη λειτουργία του κράτους, είχε πλέον εξαντλήσει τα όριά της. Είχε, δηλαδή, αποδειχτεί ατελέσφορη και ως εκ τούτου έπρεπε να παραχωρήσει τη θέση της σε μια άλλη, που δεν μπορούσε παρά να είναι προϊόν μιας ριζικής μεταρρύθμισης.

7.1.3. Έκτακτες ανάγκες και αναγκαστικά δάνεια

Μια περίοδος γενικής οπισθοδρόμησης της χώρας είχε, κατά το Γιαννουλόπουλο, ξεκινήσει μετά το 1920.⁷⁵² Δεν εξέπληξε, επομένως, κανένα γνώστη των πραγμάτων η προσφυγή, την Άνοιξη του 1922, σε αναγκαστικό δανεισμό, αφού αυτό το μέσο κάλυψης των αναγκών του κρατικού προϋπολογισμού

⁷⁵¹ 'Μνήμων', σσ. 28-29. Παράβαλε και το του ίδιου: «Τραπεζική δικαιοταξία και κεφαλαιούχοι στο Ιόνιο κράτος (1833-1864)», στο: Στεφ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ (επιμ.), *Ανάλεκτα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας*, (αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Δεσποτόπουλο), [σσ. 163-201], Αθήνα: Παπαζήσης, 1995, ιδίως, σσ. 173-183. Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι στην Ελλάδα με το Νόμο της 30ης Μαρτίου 1841 (άρθρο 19 παρ. β') είχε δοθεί στην, ιδρυόμενη με τον ίδιο νόμο, Εθνική Τράπεζα το δικαίωμα εκδόσεως τραπεζογραμματίων. Όπως μάλιστα τονίζει σχετικά ο Νικ. Μπακόπουλος παρείχτο: «Το δικαίωμα όμως απλώς, ουχί και προνόμιον. Το δικαίωμα δε τούτο μετετρέπη εις προνόμιον δια τον νόμον της 19 Αυγούστου 1841, όστις εν άρθρω 7 παρ. β' ώριζεν, ότι τα γραμμάτια της Εθνικής Τραπέζης έχουν αποκλειστικόν δικαίωμα κυκλοφορίας επί 25 έτη εντός των επαρχιών, όπου η Τράπεζα έχει το Κατάστημα ή τα υποκαταστήματά της». Βλέπε: Νικολάου ΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Περί εκδοτικών Τραπεζών*, Αθήνα: Α.Βιτσικουνάκης, 1920, σσ. 224-225.

⁷⁵² Γιώργου ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Νομισματική Θεωρία και Πολιτική στην Ελλάδα τον 19° Αιώνα*, Αθήνα: Τυπωθήτω-Δαρδανός, 2000, σσ. 254-255.

θεωρήθηκε επιβεβλημένο από την πίεση των περιστάσεων και δη των πολεμικών αναγκών. Ανεξάρτητα, δηλαδή, από το ποιες ήσαν οι αληθινές επιδιώξεις, όσων εμπνεύστηκαν την «πρωτότυπη» αυτή διαδικασία⁷⁵³, πρέπει να συνεκτιμηθεί ότι αυτοί σύρθηκαν, μάλλον, από τα πράγματα στη λήψη εσπευσμένων αποφάσεων, ενώ ήδη είχαν απελπιστικά στενέψει τα περιθώρια εναλλακτικών επιλογών.

Το μέτρο, συνακόλουθα, της διχοτόμησης του νομίσματος, όπως έγινε ευρύτερα γνωστή η εν λόγω διαδικασία (που διατηρούσε τυπικά χαρακτηριστικά εσωτερικού δανείου συνδεδεμένου προς αυτήν), από οικονομική άποψη, και ως μέτρο αντιπληθωριστικό και ως μέσο ανακούφισης του κρατικού προϋπολογισμού, έφερε πρόσκαιρα μόνο αποτελέσματα.⁷⁵⁴ Είναι ενδεικτικό ότι ενώ, πριν τα μέτρα, η νομισματική κυκλοφορία ανερχόταν σε 2.161 εκατομμύρια δραχμές (συν 351 εκατομμύρια ως αποθεματικό),⁷⁵⁵ όχι πολύ μετά έφτανε στα 3.200 εκατομμύρια δραχμές.⁷⁵⁶ Για να εκτοξευθεί μάλιστα στα ύψη ένα χρόνο μετά τα μέτρα, αφού η κυκλοφορία χαρτονομίσματος είχε, στις 31 Μαρτίου 1923, σχεδόν προσεγγίσει τις 5.000 εκατομμύρια δραχμές.⁷⁵⁷

⁷⁵² Ιωάννη ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Η Οικονομία από το 1919 ως το 1926», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΙΕ, [296-301], Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1978, σ. 300.

⁷⁵³ Όπως, με απλά λόγια, την περιγράφει ο MILLER: «...ο Πρωτοπαπαδάκης, στις 3 Απριλίου του 1922 αφηνιαστικά ανήγγειλε ένα αναγκαστικό δάνειο που θα έπαιρνε κόβοντας τα τραπεζογραμμάτια των 10, και των 25 δραχμών στη μέση: το μισό που έφερε τη μορφή του Γ. Σταύρου, τον θεμελιωτή και πρώτου διοικητή της Εθνικής Τράπεζας, θα αντιπροσώπευε το νόμισμα, ενώ το άλλο μισό που είχε το στέμμα, θα αντιπροσώπευε το χρεόγραφο. Στην καθημερινή γλώσσα τα δύο αυτά μισά έμειναν γνωστά αντίστοιχα ως «σταυροί» και «στέμματα». Βλέπε: S.MILLER, *Ελλάδα - 100 χρόνια ελεύθερου βίου*, εισαγ.-μετάφρ. Φ.Κ.Βώρος, Αθήνα: Ειμός, 1993, σσ. 82-83. Ας αναφερθεί, επιπρόσθετα, ότι σύμφωνα με την Τράπεζα της Ελλάδος, το ένα κομμάτι που θεωρήθηκε ομολογία δανείου του κράτους, αντιπροσώπευε «δάνειο στο άρτιο εξοφλητέο ως την πρώτη Απριλίου 1943 με επιτόκιο 6,5%». Βλέπε: Τράπεζα της Ελλάδος, *Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τραπέζης της Ελλάδος, 1928-1978*, Αθήνα, 1978, σ. 3.

⁷⁵⁴ Βλέπε σχετικά: Γιάννη ΔΕΛΑΓΡΑΜΜΑΤΙΚΑ, *Η εθνική υποτέλεια στα χρόνια του διχασμού*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1985, σσ. 20-21.

⁷⁵⁵ Μ. MAZOWER, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση...*, ό.π., σ. 98 (ιδίως βλέπε: πίνακα Γ, 5 - Νομισματικοί δείκτες).

⁷⁵⁶ Μ. ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Η κρίση του 1929...*, ό.π., σ. 61.

⁷⁵⁷ Γιάννη ΔΕΛΑΓΡΑΜΜΑΤΙΚΑ, ό.π., σ. 21.

Από κοινωνική άποψη, εξάλλου, οι επιπτώσεις υπήρξαν ακόμα χειρότερες. Εκτός του ότι κλονίστηκε, ανεπανόρθωτα, η εμπιστοσύνη του κοινού στο χρήμα «ως μέσου διαφύλαξης αγοραστικής δύναμης»⁷⁵⁸, γινόταν φανερό πως, τελικά, αυτοί που κυρίως, υφίσταντο τις συνέπειες ήσαν οι μικροί αποταμιευτές ή, αλλιώς και γενικότερα, οι κάτοχοι δραχμών. Έτσι, ενώ η διχοτόμηση παρουσιάζεται ως μέτρο γενικό που έθιγε όλες τις κοινωνικές τάξεις, προκάλεσε έντονες αντιδράσεις και διαμαρτυρίες εκ μέρους αυτών που, κυρίως, «πλήρωσαν τη διχοτόμηση της δραχμής».⁷⁵⁹

Το πολιτικό κόστος⁷⁶⁰ υπήρξε, συνακόλουθα, εξαιρετικά μεγάλο και έγινε ακόμα επαχθέστερο για την κυβέρνηση από την αίσθηση που δημιουργήθηκε, τελικά, περί του ότι τα μέτρα είχαν συνεπιφέρει ετεροβαρείς επιπτώσεις μεταξύ των κοινωνικών τάξεων. Η αίσθηση αυτή ενισχύθηκε από το ότι το Κράτος, που ήρθε «να βάλει χέρι [...] απευθείας στα θυλάκια των πολιτών»,⁷⁶¹ με τον τρόπο που λειτουργήσε, όχι μόνο δεν εκδήλωσε την παραμικρή μέριμνα ώστε, διορθωτικά και εκ των υστέρων έστω, να αμβλυνθεί η ανισοκατανομή βαρών αλλά, απεναντίας, έδειχνε να οδηγεί σε περαιτέρω διεύρυνση τις εισοδηματικές ανισότητες.

⁷⁵⁸ Μιχ. ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Η κρίση του 1929...*, ό.π., σ. 62. Όπως σημειώνει επί του προκειμένου ο Δελαγραμματικός, ήχησαν παρόξενα τα λόγια του Γούναρη (...σαν «κακόγουστο αστείο»), ο οποίος υποστήριζε πως η διχοτόμηση αποτελούσε μέσο εξυγίανσης, αφού, όπως χαρακτηριστικά δήλωνε, το μέτρο θα αποθάρρυνε στο μέλλον τους αγρότες να κρατούν τις δραχμές τους σε κομπόδεμα και γενικά θα αποθάρρυνε τον αντανακτωξιακό αποθησαυρισμό. Βλέπε: Γιάννη ΔΕΛΑΓΡΑΜΜΑΤΙΚΑ, ό.π., σ. 122.

⁷⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 118.

⁷⁶⁰ Περισσότερο από όλους, το κόστος αυτό εφάρνυε, αναμφίβολα, τον ίδιο τον Πρωτοπαπαδάκη, καθώς μάλιστα δεν αποκλείεται η λαϊκή δυσαρέσκεια να συνέβαλε, με δεδομένο και το κλίμα της εποχής, στην επιβάρυνση της θέσης του και ίσως και στην καταδίκη του κατά τη «δίκη των έξι». Είναι ενδεικτικά και όσα έγραφε λίγα χρόνια αργότερα (14-6-1930) η εφημερίδα «Πατρίς» (γνωστή για την προσήλωσή της στο κόμμα των Φιλελευθέρων), σε άρθρο της, όπου διατύπωνε και το ερώτημα: «Ποία κυβέρνησις και ποίος υπουργός, μετά το πάθημα του μακαρίτου Πρωτοπαπαδάκη, ο τρφεκισμός του οποίου είναι ανατίρητον ότι οφείλεται εις την διχοτόμησην του χαρτονομίσματος, [...] θα είχε το θάρρος και την πυγμήν να επιβάλη νέαν διχοτόμησην, παρά η Δικτατορία» Βλέπε το απόσπασμα, όπως παρατίθεται στο: Αρχείον Θεοδ. Πάγκαλου, (επιμέλ. Θεοδ. Πάγκαλος), τόμος δεύτερος (1925-1952), Αθήνα: Κέδρος, 1974, σ. 159.

⁷⁶¹ Τασ. ΒΟΥΡΝΑΣ, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα: εκδ. Τολίδη, 1977, σ. 228.

Μετά τα όσα ήδη αναφέρθηκαν, θεωρούμε ότι είναι ευεξήγητο το γεγονός της ανταπόκρισης που βρήκαν, σε ευρύτατο όντως ακροατήριο, οι κατηγορίες που εκτόξευαν κατά της διχοτόμησης, οι επικριτές της. Συνοπτικά θα λέγαμε, δηλαδή, ότι η απήχηση της κριτικής αυτής οφείλεται, κυρίως, στο ότι, με τα σχετικά μέτρα, αφενός «...θίχτηκαν οι κάτοχοι ρευστού χρήματος, αλλά όχι και οι κάτοχοι ακινήτων και αξιών»⁷⁶², ενώ παράλληλα «...από τις διατάξεις του εξαιρέθηκαν οι ξένοι υπήκοοι και οι ξένες εταιρίες (και έτσι, έμμεσα, αρκετοί ευκατάστατοι έλληνες)...».⁷⁶³

Τα επόμενα χρόνια και με νωπές τις μνήμες από την κατακραυγή που είχε προκαλέσει η διχοτόμηση του 1922, η επανάληψη μιας παρόμοιου τύπου κρατικής παρέμβασης στα της οικονομίας έμοιαζε σχεδόν απίθανη. Μόνο μια δικτατορία θα μπορούσε, ίσως, μη υπολογίζοντας το τεράστιο πολιτικό και κοινωνικό κόστος, το οποίο κάτι τέτοιο, συνήθως, συνεπιφέρει, να καταφύγει ξανά σε ένα ανάλογο εγχείρημα. Πράγματι, το δεύτερο από αυτά τα, κατά την Τράπεζα της Ελλάδος, «ιδιόμορφα»⁷⁶⁴ αναγκαστικά δάνεια θα λάβει χώρα στις αρχές του 1926. Πιο συγκεκριμένα στις 23 Ιανουαρίου 1926, επί δικτατορίας Πάγκαλου, η τότε κυβέρνηση υποχρεώθηκε να προσφύγει σε νέο αναγκαστικό δάνειο (σχεδόν ίδιας μορφής, με αυτό του 1922) και με μείωση, αυτή την φορά, της αξίας των τραπεζογραμματίων που κυκλοφορούσαν «κατά το ένα τέταρτο, δηλαδή κατά 1,2 δισεκατομμύρια δραχμές».⁷⁶⁵ Το ποσό εισέπραξε, επίσης ως δάνειο, το Δημόσιο και ήταν εξοφλητέο ως την 1η Φεβρουαρίου 1946, με επιτόκιο 6%.⁷⁶⁶

Ο ίδιος ο Πάγκαλος, αργότερα (8-20 Ιουνίου 1930), σε σειρά άρθρων του στην εφημερίδα «Πατρίς» (τα οποία έγραψε σε συνεργασία με το δημοσιογράφο Παντελή Καψή), υπεραμύνθηκε, μεταξύ άλλων, και του μέτρου αυτού. Το απέδωσε

⁷⁶² Μτχ. ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, σ. 62.

⁷⁶³ Ιωάννη ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, *ό.π.*, σ. 301.

⁷⁶⁴ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *ό.π.*, σ.33.

⁷⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 33.

⁷⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 33.

βέβαια σε εισήγηση της Διοίκησης της Εθνικής Τράπεζας και, ιδίως, στην προσπάθεια «*προς αποσόβησιν των επαπειλούντων την τράπεζαν κινδύνων*». ⁷⁶⁷ Δεν αρνήθηκε, όμως, ότι και αυτός είχε πιστέψει απολύτως στην αναγκαιότητα του δανείου και πως συμεριζόταν τις οικονομικής φύσεως, εκτιμήσεις της τράπεζας. Καταλήγει, μάλιστα τονίζοντας ότι, κατόπιν όλων αυτών, «*...δεν εδίστασα να λάβω και το έσχατον αυτό μέτρον, παρά την αντιδημοτικότητα την οποίαν, φυσικά, συνεπιφέρει*». ⁷⁶⁸

Εκείνο που θα μπορούσε κάποιος, ασφαλώς, να παρατηρήσει στο σημείο αυτό είναι πως, παρά τις διαβεβαιώσεις της τότε κυβέρνησης και των ιθυνόντων της ΕΤΕ, η οποία μάλιστα, δια του διοικητή της, υποστήριξε πως με τα οικονομικά μέτρα της δικτατορίας ερρυθμίσθησαν «*επί βάσεων υγιεστέρων τα οικονομικά πράγματα του τόπου*» ⁷⁶⁹, η πραγματικότητα φαίνεται ότι υπήρξε πολύ διαφορετική. Το συγκεκριμένο, μάλιστα, δάνειο αν και έγινε προσπάθεια συγκάλυψης των ομοιοτήτων του προς το πρώτο αναγκαστικό δάνειο ⁷⁷⁰, στην ουσία παρήγαγε, για τους οικονομικά ασθενέστερους ιδίως, εξίσου δυσμενείς με τις του πρώτου επιπτώσεις. Με άλλα λόγια, δηλαδή, και τούτο το δάνειο, κυρίως έθιγε, όπως υποστηρίζει και ο Βερέμης: «*τις λιγότερο εύρωστες κοινωνικές τάξεις, όχι μόνο γιατί στερούνταν την ίδια αναλογία της αγοραστικής τους δύναμης (25%) με τις περισσότερο*

⁷⁶⁷ Βλ. Θ. ΠΑΓΚΑΛΟΥ, «*Ο απολογισμός της Δικτατορίας*», στο: Αρχείο Θεοδ. Πάγκαλου [σφ. 122-171], ό.π., σ. 158. Ας προστεθεί ότι η ΕΤΕ, όπως γράφει ο ίδιος σε άλλο σημείο του κειμένου, είχε φτάσει σε τόσο κρίσιμη κατάσταση, ώστε «*να απειλήται και η χρεωκοπία της*». Τούτο έπρεπε να αποτραπεί με κάθε θυσία δεδομένου ότι η ζωή της ΕΤΕ ήταν, κατά τον Πάγκαλο, «*συνδεδεμένη με την ύπαρξιν του κράτους*» (στο ίδιο, σ. 157).

⁷⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 158.

⁷⁶⁹ Βλέπε απόσπασμα ομιλίας του Διομήδη ενώπιον της Γ.Σ. των μετόχων της ΕΤΕ (1927), όπως παρατίθεται: Στο ίδιο, σ. 158.

⁷⁷⁰ Προκειμένου ακριβώς να αποφύγει τις «*εύλογες συγκρίσεις με το αναγκαστικό δάνειο Πρατοπαπαδάκη*», γράφει ο Βερέμης, ο υφυπουργός οικονομικών εξηγησέ στους «*δανειστής*» του Δημοσίου: «*ως γνωστόν το προϊόν του δανείου εκείνου [1922] προωριζέτο και εσπαταλήθη εις πολεμικός ανάγκας, ενώ το προϊόν του σημερινού επανακάμπει δια της Εθνικής Τραπέζης εις χείρας κατ'επιλογην παραγωγικός*».

Βλέπε: Θάνου ΒΕΡΕΜΗ, *Οικονομία και Δικτατορία*, ό.π., σ. 61.

εύπορες, αλλά και γιατί, μη έχοντας μεγάλη δυνατότητα αποταμίευσης, διατηρούσαν τις μικρές οικονομίες τους στο σπίτι». ⁷⁷¹

Αν, παρόλα αυτά, θελήσει κάποιος να ανακαλύψει οπωσδήποτε σημεία διαφοροποίησης μεταξύ των αναγκαστικών δανείων του 1922 και του 1926, τούτα θα πρέπει, μάλλον, να τα αναζητήσει προς την αντίθετη, από αυτήν των απολογητιών της Δικτατορίας, κατεύθυνση. Μπορούμε, δηλαδή, βάσιμα να υποστηρίξουμε πως η λύση που προκρίθηκε επί Πάγκαλου συνιστούσε ενισχυμένη εκδοχή της «λύσης Πρωτοπαπαδάκη». Τούτο γίνεται φανερό αν λάβουμε υπόψη ότι στο ίδιο Διάταγμα (της 23^{ης} Ιανουαρίου) υπήρξε πρόσθετη ρύθμιση, που στην ουσία συνιστούσε ένα επί πλέον αναγκαστικό δάνειο. Όπως γράφει επί του προκειμένου ο Δαφνής ⁷⁷² «*Δια του ιδίου διατάγματος ωρίζετο ότι τα έντοκα γραμμάτια της Εθνικής Αμύνης* ⁷⁷³ (τα οποία εκκλοφορούσαν σχεδόν ως χαρτονομίσματα, διότι ανταλλάσσοντο εις την Τράπεζα άμα τη εμφανίσει) [...] μετετρέποντο εις ομολογίας Αναγκαστικού επίσης Δανείου εξοφλητέου μετά 10 έτη». Την ουσιαστική αυτοτέλεια αυτής της εκδοχής αναγκαστικού δανείου από εκείνη που μείωσε, όπως προείπαμε, την αξία των τραπεζογραμμάτων που ήσαν στην κυκλοφορία την παραδέχεται και ο Κοφινάς (τεχνοκράτης οικονομολόγος που διετέλεσε και επί δικτατορίας Παγκάλου Υπουργός Οικονομικών). Τούτος γράφει τα εξής χαρακτηριστικά επί του

⁷⁷¹ Στο ίδιο, σ. 61.

⁷⁷² Γρηγ. ΔΑΦΝΗ, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, τομ. Α', Αθήναι: Ίκαρος 1955, σ.σ. 310-311.

⁷⁷³ Σύμφωνα με την ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (ό.π., σ. 33, υποσημ. 3): «*Τα έντοκα γραμμάτια Εθνικής Αμύνης καθιερώθηκαν, με το νόμο 1240, το 1918. Ανάλογη τακτική είχε εφαρμοστεί κυρίως στη Γαλλία, όπου το 1914 τα λεγόμενα Bons de la Défense Nationale είχαν κυκλοφορήσει σε ύψος 4 δισεκ. γαλλικών φράγκων. Σκοπός των γραμμάτων Εθνικής Αμύνης ήταν η άντληση κεφαλαίων με προσφορά στο κοινό ενός τίτλου που αποτελούσε επαφελή βραχυπρόθεση τοποθέτηση των διαθέσιμων του. Οι τίτλοι είχαν τη μορφή συναλλαγματικών με αποδέκτη την Εθνική Τράπεζα, και με προθεσμία τρίμηνη, εξόμηνη ή ετήσια και αντίστοιχα επιτόκια αρχικά 4%, 4,5% και 5%. Ως το 1920 το καθορισμένο ανώτατο όριο κυκλοφορίας τους ήταν 200 εκατ. δραχμές. Ακολούθησαν όμως διαδοχικές αυξήσεις, και το όριο έφτασε στα 2.500 εκατ. δρχ., ενώ παράλληλα δόθηκε στην κυβέρνηση το δικαίωμα να αυξομειώνει το επιτόκιο. Η κυκλοφορία τους έφτασε στο ανώτατο επίπεδο των 1.933 εκατ. δρχ. στις 23 Ιουνίου 1924. Όταν έγινε η νομοθετική ρύθμιση της εξοφλήσεώς τους (23 Ιανουαρίου 1926), η κυκλοφορία τους είχε περιοριστεί σε 1.368 εκατ. δρχ.*».

συγκεκριμένου θέματος: «...*Η κυβέρνηση Πάγκαλου προήλθε προσέτι εις τρίτον αναγκαστικόν δάνειον [...] δια της υποχρεωτικής παγίωσης των εντόκων γραμματίων της Εθνικής Αμύνης, των υπό του Δημοσίου δια της ΕΤΕ εκδιδομένων*». ⁷⁷⁴

Ολοκληρώνοντας την αναφορά μας στο ιδιαίτερο αυτό θέμα των αναγκαστικών δανείων και των επιπτώσεων που, με την «ιδιοτυπία» τους, είχαν συνεπιφέρει στην ελληνική οικονομία του μεσοπολέμου, θα μπορούσαμε, ως κατακλείδα, να σταθούμε στις εξής επισημάνσεις:

α) Τα εν λόγω δάνεια άσκησαν αρχικά μια άμεση επίδραση, με τη μείωση της αγοραστικής δύναμης και την αύξηση της ζήτησης τραπεζικών πιστώσεων. Σε μια δεύτερη φάση, όμως, η ανάγκη ανταπόκρισης στην πρόσθετη ζήτηση τροφοδότησε νέα αυξητική τάση της νομισματικής κυκλοφορίας και οδήγησε έτσι, ουσιαστικά, σε αποτελέσματα αντίθετα των επιδιωκόμενων (δεδομένου ότι από τους πρωταρχικούς στόχους των δανείων ήταν, κατά τους εμπνευστές τους, να επέλθει μείωση της νομισματικής κυκλοφορίας). ⁷⁷⁵

β) Η έκδοση των αναγκαστικών δανείων, με την απότομη μείωση του όγκου της κυκλοφορίας, λειτούργησε, στη βραχεία διάρκεια, αντυληθωριστικά. Σταδιακά, όμως, το ποσό του νομίσματος που είχε αποσυρθεί άρχισε να επανέρχεται στην κυκλοφορία «*δαπανώμενο από το Δημόσιο, που το είχε εισπράξει ως δάνειο*». ⁷⁷⁶

γ) Η διευθέτηση του ζητήματος των εντόκων γραμματίων, που, όπως αναφέρθηκε ήδη, ισοδυναμούσε με επιβολή ενός ακόμα αναγκαστικού δανείου, συνιστούσε ανοικτή παραβίαση της συμφωνίας (μεταξύ Κράτους και ΕΤΕ), που είχε κατοχυρώσει την έγκαιρη εξόφληση των γραμματίων, γεγονός που είχε ως

⁷⁷⁴ Βλέπε: Γεωργ.Ν. ΚΟΦΙΝΑ, «*Δημόσια Οικονομικά*», κείμενο που εμπεριέχεται στο εκτεταμένο [σσ. 249-472] λήμμα: «*Ελλάς*» του έργου: *Ελευθεροδόκη, Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια*, 3^η έκδοση, Αθήνα: Νίκας, χ.χ. τόμος 5^{ος}, σ. 455.

⁷⁷⁵ Βλέπε σχετικά: Μαργαρίτα ΔΡΙΤΣΑ, «*Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*», Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1990, σ. 60.

⁷⁷⁶ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *ό.π.*, σ. 34.

αποτέλεσμα τον κλονισμό, άλλη μια φορά, της εμπιστοσύνης του επενδυτικού κοινού.⁷⁷⁷

7.1.4. Η σταθεροποίηση του 1928 και η ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος

Με βάση όσα αναφέρθηκαν αμέσως παραπάνω, δε θα πρέπει να μας εκπλήσσει ο αποφασιστικός τρόπος, με τον οποίον η Κοινωνία των Εθνών έθεσε, το 1927, το αίτημα της νομισματικής μεταρρύθμισης. Πράγματι, κανένας άλλος οργανισμός, ελληνικός ή διεθνής, δεν φαίνεται να διέθετε εκείνη τη στιγμή το απαιτούμενο σθένος ούτε το ανάλογο κύρος, προκειμένου να εισηγηθεί μια τόσο ριζική μεταρρύθμιση, η οποία επρόκειτο να συνεπιφέρει μείζονες τροποποιήσεις, ακόμα και ως προς αυτόν τούτο το ρόλο της Εθνικής Τράπεζας.⁷⁷⁸ Εκείνο που, πραγματικά, προκαλεί εντύπωση είναι η έμφαση με την οποία διατυπώθηκε η απαίτηση της Δημοσιονομικής Επιτροπής της Κοινωνίας των Εθνών, προκειμένου η τραπεζική μεταρρύθμιση να προηγηθεί της σταθεροποίησης της δραχμής.⁷⁷⁹

Υπογραμμίζεται πως η νομισματική κυκλοφορία στην Ελλάδα, κατά τα τέλη του 1927, παρουσίαζε, σύμφωνα με στατιστικά δεδομένα που βασίζονται σε στοιχεία του Γενικού Λογιστηρίου της ΕΤΕ⁷⁸⁰, την παρακάτω εικόνα:

- Τραπεζικά γραμμάτια για λογαριασμό Δημοσίου (βάσει του Νόμου ΒΦΙΘ' του 1898)⁷⁸¹ δραχμές 40 εκατομμύρια.

⁷⁷⁷ Θάνος ΒΕΡΕΜΗΣ, *Οικονομία και Δικτατορία*, ό.π., σ. 64.

⁷⁷⁸ Βλ. σχετικά: Μ. ΜΑΖΩΒΕΡ, *Η Ελλάδα και η οικονομική...*, ό.π., σ. 144.

⁷⁷⁹ Βλ. σχετικά: Όλγας ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΑΚΗ, «Η μεταρρύθμιση του τραπεζικού συστήματος και η ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος», στο Χρ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας τον 20^ο αιώνα, 1922-1940, ο Μεσοπόλεμος*, τόμος Β1, Αθήνα: 'Βιβλιόραμα', 2002, σσ. 255-256.

⁷⁸⁰ Τα δεδομένα αυτά παρατίθενται στο: ΕΝΩΣΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΤΡΑΠΕΖΩΝ, *Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1929*, υπό Γ. Χαριτάκη - Α. Καλλιάβα - Ν. Μικέλη, Αθήνα: Τύποις 'Πυρσού', 1931, σ. 287.

- Τραπεζικά γραμμάτια για λογαριασμό της τράπεζας: δραχμές 2669,6 εκατομμύρια.
- Τραπεζικά γραμμάτια για λογαριασμό Τραπέζης (βάσει του Νόμου ΓΧΜΒ΄ του 1910)⁷⁸² δραχμές 1.139,7 εκατομμύρια.
- Τραπεζικά γραμμάτια για λογαριασμό του Δημοσίου / βάσει του Ν.Δ. της 23/4/1923 και 28/10/1926): 1103,5 εκατομμύρια.

Το αποτέλεσμα αυτό, ως προς την νομισματική κυκλοφορία, προτόν της τακτικής στην οποία είχε οδηγηθεί το Κράτος από τη διόγκωση του ακάλυπτου χρέους του προς την ΕΤΕ, δεν ήταν και η μόνη δυσμενής εξέλιξη που είχε προκύψει για την ελληνική οικονομία. Όπως ήταν αναμενόμενο, κάτι τέτοιο, εκτός από τη συνεχή υποτίμηση της δραχμής από την άποψη της αγοραστικής αξίας⁷⁸³, είχε, επίσης, ως άμεσο επακόλουθο και την υποτίμηση της δραχμής από την άποψη της διεθνούς ισοτιμίας.⁷⁸⁴ Όπως έχει ειδικότερα επισημανθεί⁷⁸⁵, κατά το διάστημα 1922-1927 μεταξύ της αρχής και του τέλους της περιόδου: «*Η ανατίμηση της αγγλικής*

⁷⁸¹ Πρόκειται για το νόμο με τον οποίο κυρώθηκε (το 1898) η συμφωνία σχετικά με την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου. Βλέπε: Σπυρ. ΜΑΡΚΕΖΙΝΗ, *Πολιτική Ιστορία Νεωτέρας Ελλάδος*, τομ. 7^{ος}, Αθήνα: 'Πάπυρος', 1966, σ. 25.

⁷⁸² Ο νόμος αυτός, του οποίου εμπνευστής θεωρείται ο Βαλαωρίτης, συνιστούσε μια τομή σε σχέση με προγενέστερες ρυθμίσεις και απηχούσε ένα νέο πνεύμα που αφορούσε και στον επαναπροσδιορισμό του ρόλου του Κράτους (όχι παρατηρητής το Κράτος, αλλά ενεργός συμμετέχων). βλ. σχετικά: Γ. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Νομισματική θεωρία και πολιτική στην Ελλάδα το 19^ο αιώνα*, Αθήνα: 'Τυπωθήτω', 2000, σσ. 300-301. Παράλληλα, όμως, αξ σημειωθεί ότι ο εν λόγω νόμος, γνωστός και ως νόμος Βαλαωρίτη, μπορούσε ένεκα της δυνατότητας που άφηνε για καταχρηστική ερμηνεία των διατάξεών του, να χρησιμεύει ως μέσο πίεσης εκ μέρους των κυβερνήσεων της Γαλλίας και της Αγγλίας. Όπως παρατηρεί ο Ανδρεάδης: «*Η Ελλάς εγένετο υποχείριος απτών άνευ αυτού ανταλλάγματος προς όφελός της*». (Βλέπε την άποψη Ανδρεάδη, όπως παρατίθεται στο Γ. ΔΕΛΑΓΡΑΜΜΑΤΙΚΑ, *ό.π.*, σ. 83, όπου και διεξοδική ανάλυση του τρόπου με τον οποίο ερμηνεύτηκε, καταχρηστικά, ο νόμος ΓΧΜΒ΄ και των συνεπειών της ερμηνείας αυτής. Βλ. *στο ίδιο*, σσ.81-84).

⁷⁸³ Το διάστημα μεταξύ 1922 και 1927 η δραχμή «*είχε χάσει στο εσωτερικό το 60% της αγοραστικής της δυνάμεως*». Βλέπε: ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *ό.π.*, σ. 21.

⁷⁸⁴ Βλ. σχετικά: Κ. ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Εθνιαμός και Οικονομική Ανάπτυξη, Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Εξάντας 1978, σσ. 52-53.

⁷⁸⁵ Βλέπε: ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *ό.π.*, σ.2.

λίρας και του αμερικανικού δολλαρίου ήταν σχεδόν συνεχής, με αποτέλεσμα η τιμή τους να υπερδιπλασιαστεί...». ⁷⁸⁶ Στον πίνακα που ακολουθεί ⁷⁸⁷ καταγράφονται οι διακυμάνσεις της δραχμής σε σχέση με την αγγλική λίρα και το αμερικανικό δολλάριο κατά την προαναφερθείσα περίοδο.

ΠΙΝΑΚΑΣ VIII

*Μέσες ετήσιες τιμές συναλλάγματος
1922-1927
(σε δραχμές)*

ΕΤΟΣ	£ ΑΓΓΛΙΑΣ	§ Η.Π.Α.
1922	166,54	36,87
1923	296,44	64,00
1924	247,35	56,08
1925	312,62	64,76
1926	336,51	79,56
1927	368,55	75,82

ΠΗΓΗ: *ΤΕ 1 Δεκέμβριος 1935, σ. 565.*

Οι επιπτώσεις που είχαν τα παραπάνω στο σύνολο της Ελληνικής οικονομίας κάθε άλλο παρά αισιοδοξία θα μπορούσαν να εμπνεύσουν. Ήταν, καθώς φαίνεται, τόσο έντονες οι δυσλειτουργίες που αυτή εμφάνιζε την αυγή του 1927, ώστε ο καθηγητής Σμπαρούνης, περιγράφοντας την τότε κατάσταση, υπογράμμισε σε μεταγενέστερο κείμενό του ότι: «Ουδείς επίστευεν εις το δυνατόν της αναρ-

⁷⁸⁶ Στο ίδιο, σ.22.

⁷⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 22.

ρώσεως».⁷⁸⁸ Και συνεχίζει, στο ίδιο άρθρο, συνοψίζοντας τη γενική εικόνα της ελληνικής οικονομίας το Δεκέμβριο του 1926, όταν τις ευθύνες του Υπουργείου Οικονομικών κλήθηκε να επιφορτισθεί ο Γ.Καφαντάρης: «*Το Δημόσιον Ταμείον ήτο τελείως αποστραγγισμένον, το δ'ετήσιον έλλειμμα του προϋπολογισμού προεβλέπετο κολοσσιαίον. Η πίστις του κράτους ήτο εξουθενωμένη, η οικονομία ευρίσκετο εις υπότασιν, η ανεργία ωγκούτο, ο δε λαός εδεινοπάθει. Τέλος ρευστότης του Εθνικού Νομίματος και ροπή προς υποτίμησιν αυτού, εδημιούργει αστάθειαν εις τας συναλλαγάς, αφήρει το αίσθημα της ασφαλείας εις πάσαν τιμίαν εργασίαν, κατέστειλλε το πνεύμα της αποταμιεύσεως, ώθει προς κερδοσκοπίαν και γενικώς απειργάζετο οικονομικήν αποσύνθεσιν*».⁷⁸⁹

Οι εκτιμήσεις αυτές του Σμπαρούνη δεν απέχουν από τη γενική αποτίμηση της περιόδου, όπως αποτυπώνεται στην προαναφερθείσα μελέτη της Τράπεζας της Ελλάδος (1978), στην οποία επισημαίνεται, μεταξύ άλλων, ότι η όλη οικονομική κατάσταση στην Ελλάδα, τις παραμονές της ίδρυσης και λειτουργίας της Τράπεζας της Ελλάδος, εμφάνιζε μια οικονομία «*με τις οργανικές αδυναμίες και τα διαθρονητικά χαρακτηριστικά της καθυστερήσεως*».⁷⁹⁰

Μπροστά σε αυτή την κατάσταση οι άμεσες προτεραιότητες που έθεσε το Υπουργείο Οικονομικών⁷⁹¹ ήταν η σταθεροποίηση της δραχμής⁷⁹² και η ισοσκέλιση

⁷⁸⁸ Αθανασίου ΣΜΠΑΡΟΥΝΗ, «Ο Γεώργιος Καφαντάρης ως οικονομολόγος», πρωτοδημοσιεύτηκε στο *Βήμα* της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1946 (ως επιμνημόσυνο άρθρο) και αναδημοσιεύεται στο: Δημοσθένη ΓΟΥΛΑ, *Γεώργιος Καφαντάρης*, Αθήνα: Ιστορικές εκδόσεις - Σ. Βασιλόπουλος, 1982, σσ. 60-66.

⁷⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 61.

⁷⁹⁰ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *ό.π.*, σσ. 40-41.

⁷⁹¹ Βλέπε σχετικά: Αθανασίου ΣΜΠΑΡΟΥΝΗ, *Δημόσια Οικονομική*, τομ. Α', Αθήνα: Παπαζήσης, 1955, σσ. 123-127. Ο συγγραφέας αποκαλεί το όλο εγχείρημα της υπουργίας Καφαντάρη ως «*πείραμα Καφαντάρη*» και το συγκρίνει με άλλα, ανάλογης σημασίας, που έλαβαν χώρα διεθνώς. Στο ίδιο, σσ. 121-128.

⁷⁹² Το ότι η επιδίωξη της σταθεροποίησης της δραχμής δεν μπορούσε παρά να αποτελέσει αδιαφιλονίκητο και μη επιδεχόμενο αναβολής στόχο, το μαρτυρεί και το ότι ακόμα και οι επικριτές αυτής (της «*σταθεροποίησης*») παραδέχονται ότι τούτη ήταν εκ των ων ουκ άνευ για όποια αναπτυξιακή διαδικασία. Γράφει χαρακτηριστικά ένας από αυτούς, ο Ν. Μπελογιάννης

του δημόσιου προϋπολογισμού.⁷⁹³ Ο Καφαντάρης θεωρούσε την επίτευξη αυτών των δυο στόχων ως ουσιώδεις προϋποθέσεις, προκειμένου, εκτός των άλλων, να γίνει κατορθωτή και η βελτίωση της διεθνούς πίστεως απέναντι στην Ελλάδα, γεγονός που θα επέφερε, συνακόλουθα, αύξηση της ροής κεφαλαίων από το εξωτερικό, η οποία εκρίνετο αναγκαία για την ανόρθωση της ελληνικής οικονομίας.⁷⁹⁴

Στο πλαίσιο της εργώδους προσπάθειας που απαιτείτο για να υλοποιηθούν τα παραπάνω αλλά και για την άμεση αντιμετώπιση των υπόλοιπων διαρθρωτικών (και επειγούσης φύσεως) προβλημάτων της ελληνικής οικονομίας (ή, τουλάχιστον, όσων εξ αυτών ήσαν άμεσα συναρτημένα με τις επιδιώξεις της οικουμενικής κυβέρνησης), χρειάστηκε να υπάρξουν κατάλληλη διάγνωση και συστηματική προετοιμασία. Δύο επιτροπές σε εθνικό και μία σε διεθνές επίπεδο, ανέλαβαν να φέρουν ταχύτατα σε πέρας αυτό το, επίσης επίμοχθο, έργο. Πράγματι, τόσο η συσταθείσα από τον Καφαντάρη Επιτροπή Ελλήνων Εμπειρογνομόνων⁷⁹⁵ όσο και η εργασθείσα υπό τον

(που μάλιστα αφιερώνει στο βιβλίο του ειδικό κεφάλαιο υπό τον εύγλωτο τίτλο: «Ο μύθος της σταθεροποίησης»): «Για την περίοδο εκείνη που οργίαζε η κερδοσκοπία σε βάρος της δραχμής, κι οι μεγάλες διακυμάνσεις του νομίσματος προξενούσαν αδιάκοπες αναταραχές στην οικονομική ζωή της χώρας, μια νομισματική σταθεροποίηση θα βοηθούσε την ανάπτυξη της εθνικής μας οικονομίας, εφόσον βέβαια δεν θα γινόταν σε βάρος του λαού και της Ελλάδας και της ίδιας της δραχμής».

Βλέπε: Νίκου ΜΠΕΛΟΓΙΑΝΝΗ, *Το ξένο κεφάλαιο στην Ελλάδα*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1998, σ. 208.

⁷⁹³ Όπως αναφέρουν οι Χαριτάκης – Καλλιάβας – Μικέλης, το γεγονός της ισοσκέλισης, «αποτελεί τίτλον τιμής δια την Οικουμενικήν Κυβέρνησιν και την διαδεχθείσαν αυτήν Κυβέρνησιν Βενιζέλου ως και τους Υπουργούς των Οικονομικών αυτών, διότι ούτως εξησφαλίσθη ουσιώδης προϋπόθεσις δια την ευστάθειαν του Εθνικού νομίσματος και την ταυτοποίησιν της Εθνικής Οικονομίας».

Βλέπε: Ένωσις Ελληνικών Τραπεζών, *Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος, 1929*, υπό Γ. Χαριτάκη - Α. Καλλιάβα - Ν. Μικέλλη, Αθήνα: τυπ. 'Πυρσού', σ. 273.

⁷⁹⁴ Ο ίδιος ο Καφαντάρης, αργότερα, σε προεκλογική ομιλία του στο Καρπενήσι (30-7-1932), θεωρούσε ότι «Υπό την εξυγιαντικήν πνοήν της πολιτικής του 1927-28 [...] εγένετο εισέλθει ο τόπος εις τον δρόμον της αναγεννήσεως». Βλέπε: Μιχ. ΣΤΑΦΥΛΑ, *Γεώργιος Καφαντάρης*, Αθήνα: Σ. Βασιλόπουλος, 2005, σ. 272.

⁷⁹⁵ Η Επιτροπή Εμπειρογνομόνων, αποτελείτο από 12 μέλη (μεταξύ των οποίων και οι: Α. Ανδρεάδης, Κυρ. Βαρβαρέσος, Π. Βουρλούμης, Αλ. Διομήδης, Επ. Χαρίλαος) ορίστηκε με το Δ/γμα της 10ης Δεκεμβρίου 1926 (δημοσ. στο αριθμ. 429 ΦΕΚ) και σε αυτήν ανατέθηκε: «α) η υπόδειξις των μέτρων δι' αν οφείλει να επιδιωχθεί η βελτίωσις των δημοσίων οικονομικών και η εν γένει οικονομική εξυγιάνσις της χώρας και β) η γνωμοδότησις επί παντός αντικειμένου,

Ανεπιτο ειδική επιτροπή της ΚΤΕ, ανέλαβαν να επεξεργαστούν, επειγόντως, προτάσεις για λήψη συγκεκριμένων (και άμεσα εφαρμόσιμων) μέτρων. Με αυτά επιδιώχθηκε η συνολική αντιμετώπιση σειράς προβλημάτων, τα οποία ήδη από το καλοκαίρι του 1927 εμφανίζοντο σαν «απολύτως αζεδιάλυτα»⁷⁹⁶

Τα ζητήματα αυτά που τέθηκαν, κατά τρόπο επιτακτικό, με αφορμή το αίτημα για το δεύτερο προσφυγικό δάνειο και τα οποία θα έπρεπε, όπως υπογραμμίζει ο Βεργόπουλος «να λυθούν ή όλα μαζί ή κανένα»⁷⁹⁷, ήσαν τα ακόλουθα: δημοσιονομική εξυγίανση, νομισματική σταθεροποίηση, αναδιοργάνωση τραπεζικού συστήματος και ίδρυση αυτοτελούς εκδοτικού ιδρύματος.

Η κατάσταση, επομένως, στην οποία βρισκόταν η Ελληνική οικονομία, κατά το α' εξάμηνο του 1928, και που συνιστούσε αυτό που η Τράπεζα της Ελλάδος αποκαλεί το «Ελληνικό πρόβλημα»⁷⁹⁸, συνοψίζεται στην εξής γενική εικόνα:⁷⁹⁹

- i. «δυσβάστακτο δημόσιο χρέος από τα συσσωρευόμενα δημοσιονομικά ελλείμματα».
- ii. ασθενές νόμισμα στο εσωτερικό.

εφ' ον ήθελε ζητηθεί η γνώμη αυτής υπό του Υπουργού Οικονομικών». Βλέπε: Έκθεσις Επιτροπής Εμπειρογνομόνων 1926, Εν Αθήναις: εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1927. Όπως αναφέρεται στο ως ανωτέρω εκδοθέν τεύχος, εισηγητής του Α' μέρους: «Γενική Έκθεσις» ήταν ο και πρόεδρος αυτής Π.Βουρλούμης (είχε διαδεχτεί τον αρχικά εκλεγμένο πρόεδρο κ. Αλ. Διομήδη, μετά την αποδημία του τελευταίου στο Λονδίνο). Το ταχύρρυθμο των εργασιών της επιτροπής αναδεικνύεται από την εξής επισήμανση που προτάσσεται των κειμένων των εκθέσεων: «Η Επιτροπή επιληφθείσα του έργου αυτής από της πρώτης εβδομάδος του Ιανουαρίου, υπέβαλε τω κ. Υπουργώ των Οικονομικών τας εν τω παρόντι τεύχει εκθέσεις την 21^{ην} Φεβρουαρίου ε.ε.».

⁷⁹⁶ Κωνστ. ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, «Η Ελληνική Οικονομία από το 1926 έως το 1935», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΙΕ, (σσ. 327-342), Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1978, σ. 333.

⁷⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 333.

⁷⁹⁸ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *ό.π.*, σ. 41.

⁷⁹⁹ Σχετικά με την ενδιαφέρουσα και μακράς διάρκειας συζήτηση: α) περί του αν το δικαίωμα έκδοσης τραπεζογραμματίων θα έπρεπε να αφηθεί ελεύθερο για κάθε Τράπεζα ή αν έπρεπε να αποτελεί αντικείμενο ειδικού (μονοπωλιακού) προνομίου υπέρ μιας κεντρικής τράπεζας καθώς και β) περί του εάν (στην τελευταία περίπτωση) η περιβεβλημένη με το αποκλειστικό προνόμιο τράπεζα θα έπρεπε να είναι ιδιωτική ή κρατική, βλέπε διεξοδικότερα στο: Νικ. ΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Περί εκδοτικών τραπεζών*, Αθήνα: Α. Βιτσικουνάκη, 1920, ιδίως, σσ. 191-224 και 230-260.

- iii. παρατεταμένη, αν όχι μόνιμη, παθητικότητα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών και, παράλληλα, «ασταθής εξωτερική αξία του νομίσματος».
- iv. «εσωτερική αγορά που την πίεζαν η απότομη μεγάλη αύξηση του πληθυσμού, η ανεπάρκεια παραγωγικού δυναμικού» και οι τροφοδοτούμενες από το κλίμα αστάθειας κερδοσκοπικές τάσεις.

Με εφαλτήριο τις παρεμβάσεις που ακολούθησαν και οι οποίες είχαν ως κινητήριο άξονα το νόμο 3424 (για τη σταθεροποίηση) και το διάταγμα της 12^{ης} Μαΐου 1928, καταργήθηκε το εκδοτικό προνόμιο της ιδιωτικής Τράπεζας (ΕΤΕ) και από τις 14 Μαΐου 1928 άρχισε να λειτουργεί η Τράπεζα της Ελλάδος ως κεντρική τράπεζα «κύριος φορέας, θεωρητικά τουλάχιστον, της νομισματικής και πιστωτικής πολιτικής του ελληνικού κράτους».⁸⁰⁰ Σύμφωνα με την εμπειριστατωμένη εισήγηση που είχε κάνει ο Αλεξ. Διομήδης (που επρόκειτο να είναι και ο πρώτος Διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος, μετά από μακρά θητεία στη Διοίκηση της ΕΤΕ - από το 1918 Συνδιοικητής και μετά το 1923 Διοικητής) κατά τη Γενική Συνέλευση των Μετόχων της ΕΤΕ (της 1^{ης} Μαρτίου 1928): «Ο άξων της όλης εξυγιαντικής του νομίσματος πολιτικής είναι η νέα εκδοτική τράπεζα... Πάσα πράξις και ενέργεια πρέπει να έχει ως ελατήριο την οικονομική ωφέλεια του συνόλου άνευ απόψεως πορισμού κερδών. Αυτός είναι ο απολύτως ισχυρός λόγος δι'ον επεβάλλετο η απόσχισις, της εκδοτικής λειτουργίας από της μέχρι τούδε ασκούσης ταύτην Εθνικής Τραπεζής».⁸⁰¹

⁸⁰⁰ Βλέπε: Κ. ΚΩΣΤΗΣ, «Οι Τράπεζες και η κρίση», ό.π., σ. 43. Ο συγγραφέας επισημαίνει (στο ίδιο, σ. 43) πως η ίδρυση της συγκεκριμένης τράπεζας εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο εντός του οποίου και ο θεσμός της Κεντρικής εκδοτικής τράπεζας που συνιστούσε μια «προσπάθεια επιστροφής στην ομαλή λειτουργία των διεθνούς κανόνα χρυσού» θα επεκταθεί ευρύτατα, κυρίως στην Ευρώπη, κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου.

⁸⁰¹ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, ό.π., σ. 69. Ας σημειωθεί εδώ ότι αυτό που είσοχημα ανταρέρχεται ο κ. Διοικητής είναι ότι ακριβώς αυτή ήταν και η επιχειρηματολογία της Επιτροπής Αβενόλ. Εξ ου, άλλωστε, και η απαίτηση της Δημοσιονομικής Επιτροπής της ΚΤΕ, να προηγηθεί η τραπεζική μεταρρύθμιση της σταθεροποίησης της δραχμής, καθώς και η εναλλακτική πρόταση που έγινε στην ΕΤΕ να μετατραπεί, αν θα το ήθελε, σε εκδοτική τράπεζα, αφού προηγουμένως, όμως, αποφάσιζε να απεμπολήσει τις εμπορικές της λειτουργίες (Βλέπε, σχετικά, και: ΜΑΖΟΒΕΡ, «Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση...», ό.π., σ. 144.

Σε συνάφεια με τον καιρίας σημασίας ρόλο της η νέα τράπεζα θα αναλάβει και την υποχρέωση⁸⁰² να διατηρεί ένα κάλυμμα⁸⁰³, τουλάχιστον μέχρι το 40% του κυκλοφορούντος νομίσματος συν τον όγκο των καταθέσεων όψεως. Επίσης, σε σχέση με το παρελθόν, θα επέλθουν και οι εξής μεταβολές:⁸⁰⁴

- α. Κατάργηση κυκλοφορίας χρυσών νομισμάτων.
- β. Κατάργηση διαλής βάσης (ασήμι - χρυσός) που ίσχυε από την εποχή της Λατινικής Ένωσης (η δραχμή ορίστηκε σε σχέση με το χρυσό).
- γ. Υποχρέωση της Τράπεζας της Ελλάδος για αγορά και πώληση προσφερομένων ή ζητούμενων ποσοτήτων ξένου συναλλάγματος στην ορισμένη νέα τιμή (επίσημη εισαγωγή κανόνα συναλλάγματος - χρυσού).
- δ. Ορισμός της εις χρυσό περιεκτικότητας της δραχμής (με μείωση από 0,299 σε 0,019 γραμμάρια χρυσού ανά δραχμή).

Έτσι, με τη δέσμη αυτή των μέτρων και των αλλαγών, δημιουργήθηκαν (με έτος ορόσημο το 1928) οι τυπικοί όροι για την «νομισματική σταθεροποίηση της οικονομίας της χώρας από την οποία προσδοκούσε κανείς μια αντίστοιχη οικονομική ανάπτυξη και ισχυροποίησή της.

Παρ' όλα αυτά, όπως προκύπτει και από εκτιμήσεις της ίδιας της Τράπεζας της Ελλάδος⁸⁰⁵, η νομισματική και τραπεζική - τεχνική σύλληψη του εγχειρήματος δεν έδειχνε να είναι επαρκής ή θεμελιώδης. «*Η δυσκαμψία των εξωτερικών συναλλαγών και η μόνιμη ελλειμματικότητα του ισοζυγίου πληρωμών της χώρας συνδέεται με τη δεδομένη διάρθρωση της οικονομίας στο χαμηλό στάδιο ανάπτυξεως όπου βρισκόταν*

⁸⁰² Μιχ. ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Η κρίση του 1929 και οι έλληνες οικονομολόγοι...*, ό.π., σ. 65.

⁸⁰³ Ως προς το όλο ζήτημα της κάλυψης των τραπεζογραμματίων στην Ελλάδα, βλέπε μια όντως περιεκτική παρουσίαση στο αντίστοιχο (ομότιτλο) κεφάλαιο της αξιολογής μελέτης του Νικ. ΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σσ. 171-190.

⁸⁰⁴ Μιχ. ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΣ, «*Η Κρίση του 1929 και οι έλληνες οικονομολόγοι...*», ό.π., σ. 65.

⁸⁰⁵ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, ό.π., σ. 37.

ακόμη»⁸⁰⁶ Στο ίδιο επίσης κείμενο της τράπεζας γίνεται και η επισήμανση πως το έλλειμμα στο εμπορικό ισοζύγιο, αποτέλεσμα της ανισορροπίας μεταξύ του περιορισμένου εγχώριου δυναμικού και των, ταχύτατα αυξανόμενων, καταναλωτικών και αναπτυξιακών αναγκών, μπορούσε ίσως να περιοριστεί, αλλά ήταν σχεδόν αδύνατον να καλυφθεί από το μικρό μόνο πλεόνασμα⁸⁰⁷, που άφηναν οι άδηλες συναλλαγές. Μάλιστα η τράπεζα θα συνοψίσει τις παρατηρήσεις επί του θέματος προβαίνοντας, στη κατακλείδα θα λέγαμε, σε μια ενδεικτική για την όλη εικόνα που παρουσίαζε η οικονομία, διαπίστωση. Στη σύνθεση, γράφει, τόσο των εισαγωγών, όσο και των εξαγωγών «αντικατοπτρίζεται η οικονομική καθυστέρησης της χώρας»⁸⁰⁸ Αν συνεκτιμήσουμε ότι ο χρόνος που μεσολάβησε από τις προαναφερθείσες διαρθρωτικές αλλαγές, μέχρι την εκδήλωση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, τον Οκτώβριο του 1929, ήταν εξαιρετικά μικρός, εύκολα θα εξηγήσουμε γιατί δε θά'πρεπε να αναμένονται θεαματικά αποτελέσματα από την ίδρυση της Τράπεζας Ελλάδος. Όσο και αν τα αποτελέσματα της κρίσης του '29 καθυστέρησαν να γίνουν αισθητά στην Ελλάδα, αρκούσαν οι κερδοσκοπικές

⁸⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 37.

⁸⁰⁷ Όπως έχει επισημανθεί σχετικά: Παρά τους σημαντικούς πόρους οι άδηλες συναλλαγές άφηναν μικρό μόνον πλεόνασμα εξαιτίας των άδηλων δαπανών που απορροφούσαν (γύρω στα τρία τέταρτα των εισπράξεων). Η εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέους και οι εξαγόμενοι πρόσοδοι των ξένων κεφαλαίων είχαν καθοριστική συμβολή στη διόγκωση των άδηλων δαπανών. Βλέπε σχετικά: Στο ίδιο, σ. 38.

⁸⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 37. Ας αναφερθεί εδώ ότι μια ανάγλυφη αποτύπωση της κατάστασης που επικρατούσε στο πεδίο των εξωτερικών συναλλαγών προκύπτει και από τα ακόλουθα στοιχεία που παραθέτει η Τ.τ.Ε. (στο ίδιο, σ. 37)

1. ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ

α. ειδών διατροφής (+ 80% του συνόλου εισαγωγών)

β. αυξημένος όγκος εισαγόμενων πρώτων υλών στο διάστημα 1923-28.

2. ΕΞΑΓΩΓΕΣ

α. βιομηχανικά προϊόντα (+ 2% αξίας εξαγωγών)

β. εξαγόμενα μεταποιημένα γεωργικά είδη: κρασί και κονιάκ (+ 8% αξίας εξαγωγών).

γ. εξαγόμενα γεωργικά είδη: καπνός και σταφίδα κυρίως (αποτελούν τον κύριο όγκο). Και τα δύο αυτά προϊόντα, μέχρι το 1929 τουλάχιστον, ήσαν το 80% των ελληνικών εξαγωγών. Βλέπε: Γ.ΜΗΛΙΟΥ, Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός, Αθήνα: Εξάντας, 1988, σ. 291.

ενέργειες στην αγορά και το κλίμα που δημιουργήθηκε⁸⁰⁹, ώστε να εξουδετερώσουν, σε σημαντικό βαθμό, τις όποιες θετικές επιπτώσεις θα μπορούσαν να αναμένονται από την εφαρμογή των δρομολογημένων μεταρρυθμίσεων του τραπεζικού σιτηνικού.

Όπως, άλλωστε, έχει εύστοχα επισημανθεί⁸¹⁰, κατά τα πρώτα αυτά κρίσιμα χρόνια της λειτουργίας της Τράπεζας της Ελλάδας θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να γίνει ιδιαίτερα αισθητή η παρέμβασή της στην πιστωτική αγορά. Πολύ περισσότερο, μάλιστα, όταν αυτή δεν διέθετε στο ενεργητικό της παρά «ένα μηδαμινό ποσοστό χρεογράφων σε σύγκριση με άλλες, εμπορικές τράπεζες».⁸¹¹

Λαμβάνοντας υπόψη τις προαναφερθείσες εξελίξεις, μπορούμε να υποθέσουμε ότι, στο βαθμό που οι άμεσες επιπτώσεις της σταθεροποίησης και της τραπεζικής μεταρρύθμισης ήσαν περιορισμένης εμβέλειας, ακόμα και ως προς αυτήν την πιστωτική αγορά, κατά μείζονα λόγο, αυτές δεν θα ήταν, από μόνες τους, επαρκείς ώστε να πυροδοτήσουν μια μακρόπνοη αναπτυξιακή ώθηση. Απεναντίας υπάρχουν βάσιμες ενδείξεις ότι ακόμα και σε νευραλγικούς τομείς της οικονομίας όπου είχαν εμφανιστεί σημάδια, ποσοτικής, τουλάχιστον, ανάπτυξης η αρχική ώθηση ανακόπηκε.

Στη βιομηχανία, για παράδειγμα, συνεργούσης και της γενίκευσης της κρίσης, δεν άργησαν να γίνουν ορατά τα συμπτώματα επιβράδυνσης. Ακόμα και αυτοί που είχαν λόγους να εμφανίζουν τη βιομηχανία ως διανύουσα ένα πιο προχωρημένο (από ό,τι το πραγματικό) στάδιο ανάπτυξης⁸¹² δεν δίσταζαν να ομολογήσουν ότι «...η

⁸⁰⁹ Βλ. σχεπικά: Μιχ. ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες...*, ό.π., σ. 70.

⁸¹⁰ Στο ίδιο, σ. 66.

⁸¹¹ Στο ίδιο, σ. 66.

⁸¹² Πράγματι η παρουσίαση και ανάλυση των στοιχείων που δείχνουν κάμψη της αξίας της βιομηχανικής παραγωγής αποκτούν ιδιαίτερη βαρύτητα, όταν προέρχονται από την «αριστερή αντιπολίτευση» του ΚΚΕ. Τούτο επειδή οι θεωρητικοί της ομάδας αυτής (Παντ. Πουλιόπουλος, Κ. Σκλάβος, Σ. Μάξιμος, Ν. Ευαγγελόπουλος κλπ) είχαν υποστηρίξει, ήδη από το 1928, την άποψη για ανάπτυξη του ελλ. καπιταλισμού με αιχμή την ανάπτυξη της βιομηχανίας. Όπως τόνιζαν, όμως, κατά το χρόνο 1923-28 «...η πληθωριστική κυκλοφορία και τα προστατευτικά δασμολόγια από τη μια μεριά, και η πληθώρα φτηνών εργατικών χεριών και το μέγαλωμα του

πτώση των αξιών των βιομηχανικών επιχειρήσεων, η ελάττωση της βιομηχανικής παραγωγής [...] είναι τα χαρακτηριστικά σημεία της κρίσεως». Οι ίδιοι υκοστήριζαν, επίσης, ότι τα μέτρα για την «σταθεροποίηση» του νομίσματος και, γενικότερα, της καπιταλιστικής οικονομίας «...ανακόψανε την εισροή των κεφαλαίων στο βιομηχανικό τομέα καθώς και τη δημιουργία νέων ανωνύμων βιομηχανικών επιχειρήσεων και επιταχύνανε τη βιομηχανική κρίση...»⁸¹³

7.1.5. Τα μεγάλα έργα προς εξυπηρέτηση των νέων, μετά την «επαναγροτοποίηση», αναγκών

Παρά τις πρόσθετες οικονομικές δυσκολίες που ανέκυψαν και την επιβεβλημένη ανάγκη αναθεώρησης των αρχικών αναπτυξιακών προσανατολισμών, είναι γεγονός⁸¹⁴ ότι μία σειρά από τη δέσμη των «μεγάλων έργων»⁸¹⁴ δεν εγκαταλείφθηκαν. Αρκετά από αυτά τα έργα είχαν προγραμματιστεί από τις

κύκλου κατανάλωσης (1,5 εκατομμύρια πρόσφυγες) αποτελέσανε για τη βιομηχανία συνθήκες γρήγορης ανάπτυξης...». Βλέπε: ΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ ΤΟΥ ΚΚΕ, «Οικονομική και πολιτική κατάσταση», Σπάρτακος, χρόνος Α' αριθμ. 1 [σσ. 3-6], 1' ενάριος 1928, σ. 3. Ας σημειωθεί, σχετικά, ότι ένα από τα κύρια σημεία της διαφοροποίησης τούτων από το ΚΚΕ είχε την αφετηρία σε διαφωνία περί του σταδίου ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού, όπως σαφέστερα εκφράστηκε η διαφορετική αυτή εκτίμηση, λίγα χρόνια αργότερα (1934) στο έργο του Παντ. Πουλιόπουλου «Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα». Σύμφωνα με την εκεί αναπτυσσόμενη επιχειρηματολογία, ο αστικός μετασχηματισμός και το επίπεδο βιομηχανικής ανάπτυξης είχαν αρκούντως προωθηθεί (βλέπε: Παντ. ΠΟΥΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα; δ' έκδοση, Αθήνα: Πρωτοποριακή Βιβλιοθήκη, 1980, σσ. 42-46).

Σε βαθμό μάλιστα τέτοιο, ώστε να μπορούμε να μιλάμε για ωρίμανση των συνθηκών για την πραγματοποίηση της σοσιαλιστικής επανάστασης (στο ίδιο, σσ. 68-70 και 171-176) και δεν χρειαζόταν, επομένως να περιμένουμε τη συμπλήρωση του αστικοδημοκρατικού μετασχηματισμού (θέση που η Ομάδα Σπάρτακος απέδιδε στο ΚΚΕ, βλέπε: στο ίδιο, σ. 70).

⁸¹³ ΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗΣ ΑΝΤΙΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ (ΟΜΑΔΑ «ΣΠΑΡΤΑΚΟΣ»), Σπάρτακος, περιόδ. Β', χρόν. Α', αρ. φ. 6 [σσ. 2-10], Δεκέμβρης 1930, σ. 4.

⁸¹⁴ Ανάμεσα σε αυτά τα πιο σημαντικά ήταν: α. τα έργα πεδιάδας Θεσσαλονίκης β. τα έργα πεδιάδας Σερρών - Δράμας, γ. τα έργα Θεσσαλίας - Ηπείρου - Κρήτης και Βοιωτικού Κηφισού. Βλέπε Μιχ. ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Η κρίση του 1929...*, δ.π., σσ. 67-68.

προηγούμενες κυβερνήσεις⁸¹⁵, όμως προωθήθηκαν προς ολοκλήρωση, την περίοδο 1928-32, από την κυβέρνηση Βενιζέλου, ο οποίος «...με τον χαρακτηριστικό ενθουσιασμό του τα οικειοποιήθηκε...»⁸¹⁶.

Χωρίς αμφιβολία, και παρά τις επικρίσεις που υπήρξαν από αρκετές πλευρές, κυρίως ως προς τον τρόπο υλοποίησης τούτων⁸¹⁷, η κατασκευή τους δεν παύει να αποτελεί, για τα μέτρα της εποχής, σημαντικό επίτευγμα. Επίτευγμα ιδιαίτερα χρήσιμο, μάλιστα, στα πλαίσια μιας αναπροσανατολισμένης πολιτικής κατεύθυνσης, που έδινε έμφαση στην αύξηση της γεωργικής παραγωγής. Ήταν ο ίδιος ο Βενιζέλος⁸¹⁸ δε εκείνος που εξέφραζε, εκείνη την εποχή, την προτίμησή του προς μια τέτοιου τύπου⁸¹⁹ αναπτυξιακή πορεία, ενώ συνέδεε ευθέως την ανάπτυξη με την κατασκευή των μεγάλων αυτών παραγωγικών έργων.

⁸¹⁵ Βλέπε σχετικά: Μ. MAZOWER, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση...*, ό.π., σ. 148. Ο συγγραφέας αναφέρει ενδεικτικά ότι, στην περίπτωση της αποξήρανσης της κοιλάδας του Αξιού, τα προκαταρκτικά έργα είχαν αρχίσει ήδη από το 1927 (ενώ οι διαπραγματεύσεις με την American Foundation είχαν ξεκινήσει από το 1925).

⁸¹⁶ Στο ίδιο, σ. 148.

⁸¹⁷ Βλέπε: Μιχ. ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Η κρίση του 1929...*, ό.π., σ. 69.

⁸¹⁸ Σε ομιλία του, μάλιστα, στη Θεσσαλονίκη, τον Ιούλιο του 1928 ο ίδιος ο Βενιζέλος, διαβεβαιώνει το ακροατήριό του πως η ολοκλήρωση των έργων στον Αξιό και Στρυμόνα «... θα μας παράσχει τα μέσα, όπως επαρκέσωμεν όχι μόνον εις τας ανάγκας της εγκαταστάσεως του σημερινού πληθυσμού, αλλά, δια μερικά τουλάχιστον έτη, και εις τας ανάγκας του κατ' έτος φυσικώς αυξανόμενου τοιούτου...». Βλέπε: Προεκλογική ομιλία 28^{ης} Ιουλίου 1928, όπως παρατίθεται στο: Μ. MAZOWER, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση...*, ό.π., σ.148. Επίσης, ενώπιον της Βουλής, κατά τη συνεδρίαση της 3^{ης} Απριλίου 1929 ο Βενιζέλος δήλωνε «... αλλ' η χώρα μας είναι κατ' εξοχήν γεωργική, και δια τούτο η κυβέρνηση [...] έστρεψε όλην της την προσοχήν, όπως εξασφαλίσει την ανάπτυξιν της καλλιεργείας της γης, κατά τον καλύτερον δυνατόν τρόπον...», Στ. ΣΤΕΦΑΝΟΥ (επιμέλεια), *Βενιζέλου – Πολιτικά υποθήκαι*, τόμος Β', ό.π., σσ. 506-507. Είναι προφανές, η προτίμησή του Βενιζέλου για μια ανάπτυξη βασισμένη στην αύξηση της γεωργικής παραγωγής. (Παράβαλε και Μ. MAZOWER, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση...*, ό.π., σ. 148).

⁸¹⁹ Βλέπε σχετικά: Μ. MAZOWER, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση...*, ό.π., σ.148-149. Όπως αναφέρει σχετικά ο Mazower: Ο Βενιζέλος σε συνέντευξή του στους Φαϊνάνσιαλ Τάιμς του Λονδίνου τόνιζε πως τα συγκεκριμένα «παραγωγικά έργα» ήσαν απαραίτητα για να εξασφαλιστεί η σιτόρκεια της χώρας, η οποία αποτελούσε κύρια προτεραιότητα της κυβέρνησής του, εν όψει της όξυνσης των προβλημάτων που απέρρεαν από το δυσμενές εμπορικό ισοζύγιο και από το δημογραφικό πλεόνασμα της χώρας (στο ίδιο σ. 149). Ειδικότερα, όσον αφορά στα μέτρα της κυβέρνησης Βενιζέλου (1928-32) «προς ενίσχυση της σιτοκαλλιέργειας», βλέπε στο: ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΑΣ, *Τα πεπραγμένα του Υπουργείου*

Ή πράγματι, όπως συνοπτικά συμπεραίνει και ο Ψαλιδόπουλος⁸²⁰: η αύξηση του γεωργικού κλήρου στη Βόρεια Ελλάδα, η εξυγίανση των ελωδών περιοχών, η αύξηση της γεωργικής παραγωγής και η, μέσω αυτής, βελτίωση του ισοζυγίου πληρωμών, ήσαν ανάμεσα στους λόγους που επέβαλαν την εκτέλεση των συγκεκριμένων έργων.

Τα όσα αναφέραμε παρέπεμπαν σε ένα αναπροσδιορισμό προτεραιοτήτων. Καθώς η Ελλάδα εισέρχεται στην τελευταία φάση της μεσοπολεμικής περιόδου, που τη σηματοδοτεί η μεγάλη ύφεση, γίνεται όλο και περισσότερο φανερό, ότι σημειώνονται διαφοροποιήσεις που δείχνουν να μην υπακούουν «... σε κάποιο γραμμικό εξελικτικό σχήμα».⁸²¹ Όπως προαναφέραμε, η πρώτη ώθηση που δόθηκε με το κύμα εκβιομηχάνισης που σημειώθηκε, δεν ήταν αρκετή να συντηρήσει την αρχική ορμή. Σημειώνεται μία κάμψη στο βιομηχανικό τομέα, ενώ, παράλληλα, επανακάμπτει η λογική που ήθελε την ανάπτυξη του γεωργικού τομέα να έχει το προβάδισμα, ώστε να αντιμετωπιστούν τα οξυμένα προβλήματα που έθετε η νέα οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα. Αυτή η αλλαγή σκηνικού φαίνεται να επιβεβαιώνει τους μελετητές εκείνους που υποστηρίζουν ότι, παράλληλα με την εκβιομηχάνιση, «... τάσεις επαναγροτοποίησης είναι εμφανέστερες και ενεργές».⁸²²

*Γεωργίας κατά την τελευταίαν τετραετίαν 1928-32, εν Αθήναις: εκδ. Γραφείου Δημοσιεύσεως Γεωργικών Μελετών, 1932, σσ. 47-56. Ας σημειωθεί ότι σε ομιλία του, κατά τα εγκαίνια του Εμπορικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης (Δεκέμβριος 1930), Ο Βενιζέλος υπερασπίστηκε την πολιτική της κυβέρνησης για την προστασία της σιτοπαραγωγής, η οποία, όπως επισημαίνει ο Στεφάνου: «... απετέλει τον ακρογωνιαίον λίθον της γεωργικής και γενικότερον της οικονομικής του πολιτικής» Στ. ΣΤΕΦΑΝΟΥ (επιμέλεια και υπομνηματισμός), *Ελ. Βενιζέλου – Πολιτικά υποθήκαι*, τόμος Β', Δευτέρα έκδοσις, Αθήναι 1971, σ. 511. Όπως τόνιζε, σχετικά, στην ίδια ομιλία του ο Βενιζέλος «... Θα ήτο δε παράδοξον αληθώς, αν από μακροῦ ἤδη χρόνον, από τριάκοντα ετών και πλέον, εφαρμόζαμεν μίαν προστατευτικὴν πολιτικὴν ἐπὶ τῆς βιομηχανίας μας, ἢ ὅποια ἀναγκάζει, φυσικά, τὸν ἀγρότην νὰ ἀγοράζει τὰ προϊόντα τὰ βιομηχανικά ἀκριβώτερα καὶ ἡννούμεθα νὰ δώσομεν εἰς αὐτὸν, ἐπὶ τῆς βάσει τῆς ἰδίας ἀρχῆς, τῆς προστασίας τοῦ ἐλληνικοῦ εἰσοδήματος, τὴν αὐτὴν προστασίαν» στο ἴδιο, σ. 511.*

⁸²⁰ Μιχ. ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Η κρίση του 1929...*, ὁ.π., σ. 69.

⁸²¹ Θ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Οικονομία – Κοινωνία – Κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Πληροφόρηση, 1991, σ. 28.

⁸²² Στο ἴδιο, σ. 29. Όπως υποστηρίζει ο συγγραφέας, πέντε δείκτες σκιαγραφούν ενταργέστερα αυτή την τάση «επιαναγροτοποίησης», οι εξής: α) αύξηση καλλιεργούμενης γης, β) αύξηση αξίας

Οι νέες προτεραιότητες, επομένως, που αναδεικνύονται και μέσα από τη διαδικασία υλοποίησης των μεγάλων έργων, επιβεβαιώνουν ότι τούτα έρχονται, κυρίως, να εξυπηρετήσουν τις νέες, μετά την, προσωρινή έστω, «επαναγροτοποίηση», ανάγκες,

7.1.6. Η κρίση και οι επιπτώσεις της

Σε κείμενο, δημοσιευμένο από το γνωστό αλεξανδρινό περιοδικό «Έρευνα» (εκδ. Α.Κασιγόνης), όταν πλέον η μεγάλη κρίση του μεσοπολέμου είχε, διεθνώς, διαγράψει την τροχιά της, κατονομάζεται η συνθήκη των Βερσαλλιών ως η «αρχή του κακού».⁸²³ Όπως με έμφαση έγραφε ο συγγραφέας (Γ. Χ. Οικονόμου): «Η υπογραφή του συμφώνου της ειρήνης ήτο η κήρυξις του οικονομολογικού πολέμου». Και ο Οικονόμου συνέχιζε τον συλλογισμό του για να συμπεράνει ότι «κατόπιν τιαύτης συνθήκης ειρήνης, τα διάφορα κράτη εξηκολούθησαν αλληλοϋποβλεπόμενα, φοβούμενα δε μήπως από στιγμής εις στιγμήν ο οικονομολογικός πόλεμος μετατραπεί πάλιν εις πόλεμον δια των όπλων, δεν έπαυσαν να εξακολουθούν παρασκευαζόμενα προς τούτο».⁸²⁴

Είναι αλήθεια, ότι και πολλοί άλλοι συγγραφείς, που καταπιάστηκαν μεταγενέστερα με το τόσο σημαντικό αυτό ζήτημα, αναγνωρίζουν, εν τούτοις, ότι «το κραχ είχε τω όντι βαθύτερας ρίζας».⁸²⁵ Το γεγονός μαρτυρεί ότι εκείνου του

γεωργικής παραγωγής, γ) αύξηση πληθυσμού (απόλυτη αλλά και σχετική ως ποσοστό επί του συνόλου του οικονομικά ενεργού πληθυσμού), δ) επέκταση της γεωργίας σε βάρος της κτηνοτροφίας και ε) αναπροσανατολισμός των καλλιεργειών με την εμφάνιση νέων «δυναμικών» καλλιεργειών. Βλέπε διεξοδικά: Στο ίδιο, σσ. 29-33.

⁸²³ Γεωργ. Χ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, «Η παγκόσμια οικονομική κρίσις», περιοδ. Έρευνα, Αλεξάνδρεια, Φεβρουάριος 1933, σ. 8.

⁸²⁴ Στο ίδιο, σσ. 8-9.

⁸²⁵ Βλέπε: Στυλ. ΠΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Η παγκόσμιος οικονομία μεταξύ των δύο πολέμων - Συμβολή εις την εφαρμογή της θεωρίας των οικονομικών διακομάνσεων*, Αθήναι: εκδ. του περιοδ. «Επιθεώρησις ελληνικής οικονομίας», 1952, σ. 7. Ο ίδιος συγγραφέας παρουσιάζει σε αδρές γραμμές το οικονομικό περιβάλλον ύφεσης εντός του οποίου έγινε η κωσοφορία και τελικά η κορύφωση της κρίσης. Ανάμεσα δε στα κύρια χαρακτηριστικά της παγκόσμιας οικονομίας

τύπου οι αναλύσεις, που, εστιάζουν στη χρηματιστηριακή διάσταση της κρίσης, αναζητούν τις αιτίες της μάλλον σε παράγοντες συγκυριακούς παρά σε δομικούς και εκτεινόμενους στη μακρά διάρκεια, δεν φαίνεται να κρίνονται ικανοποιητικές ούτε θεωρείται ότι εξαντλούν το ζήτημα.

Ανεξάρτητα, όμως, του αν οι ρίζες της κρίσης αναζητηθούν σε βάθος ή θεωρηθούν πιο επιφανειακές⁸²⁶, παραμένει γεγονός αδιαμφισβήτητο ότι η υποβόσκουσα παγκόσμια οικονομική κρίση έγινε έκδηλη και έλαβε διεθνώς⁸²⁷ διαστάσεις δραματικές, μετά από το μεγάλο⁸²⁸ χρηματιστηριακό κραχ που σημειώθηκε στη Νέα Υόρκη.⁸²⁹

(1919-29) μεταξύ άλλων θεωρεί πως ξεχωρίζουν και τα εξής: α) Η διόγκωση, του προσανατολισμένου στην κάλυψη πολεμικών αναγκών, μηχανικού εξοπλισμού αρκετών χωρών, ο οποίος είχε πλέον, στην περίοδο της ειρήνης, καταστεί σε σημαντικό βαθμό, περιττός. β) Η ύπαρξη σε αρκετές χώρες, και ιδίως στη Μεγ. Βρετανία, χρόνιας ανεργίας και πάντως μεγαλύτερης από εκείνη που θα μπορούσε να θεωρηθεί «φυσιολογική» ή «κανονική». γ) Η διαφορά των τιμών και γενικώς η μεγάλη αταξία που παρατηρήθηκε, μετά τον πόλεμο, στις τιμές που κάνει ευεξήγητες και την αταξία του εξωτερικού εμπορίου αλλά και, σε κάποιο βαθμό, και την ανεργία της Ευρώπης. δ) Η εμφανισθείσα από το 1920 και μετά γενική πτώση τιμών. ε) Η μετά το 1925 ενταθείσα ευρωπαϊκή παραγωγή, η οποία, μαζί με την διογκωθείσα εξωευρωπαϊκή, είχε γίνει υπέρογκη. στ) Η μεγάλη νομισματική αταξία και οι διακυμάνσεις, ως προς την αγοραστική δύναμη των νομισμάτων των διαφόρων χωρών, διακυμάνσεις που μόλις προς το τέλος της εν λόγω δεκαετίας (1928) είχε ομαλοποιηθεί. Βλέπε σχετικά: Στο ίδιο, σσ. 8-11.

⁸²⁶ Ο Galbraith για παράδειγμα, αναφέρεται (και ασκεί κριτική) στην επιφανειακή εκείνη άποψη που, δίνοντας έμφαση στη χρηματιστηριακή διάσταση της κρίσης, θεωρεί ότι όλα ξεκίνησαν την άνοιξη του 1927. Σύμφωνα με τους υποστηρικτές της άποψης, τότε ήταν που η Κεντρική Τράπεζα των ΗΠΑ (ανταποκρινόμενη σε αίτημα των κεντρικών τραπεζιών Αγγλίας, Γαλλίας και Γερμανίας) υιοθέτησε πολιτική φθηνού χρήματος. Ένα πλήθος, μικροεπενδυτών, ιδίως, βρέθηκε τότε με άφθονα διαθέσιμα κεφάλαια που του επέτρεψαν να επιδοθεί σε κερδοσκοπία, από το σημείο αυτό και πέρα η κατάσταση ήταν εκτός ελέγχου. Όπως τονίζει ο Galbraith η διαδομένη αυτή άποψη που, σε τελευταία ανάλυση, θεωρεί την πολιτική φθηνού χρήματος, που εγκαίνιασε η Κεντρική Τράπεζα των ΗΠΑ (το 1927), υπεύθυνη για την κερδοσκοπία και την κατάρρευση, ουδέποτε αμφισβητήθηκε σοβαρά. Βλέπε σχετικά: John KENNETH GALBRAITH, *The Great Crash 1929*, Middlesex: Pelican Books, pp. 37-39.

⁸²⁷ Για μια σφαιρικότερη θεώρηση της πορείας και των φάσεων που η παγκόσμια οικονομική κρίση, διεθνώς, ακολούθησε, βλέπε: SECRETARIAT DE LA SOCIÉTÉ DES NATIONS, *«Le Cours et les Phases de la Dépression Economique Mondiale»*, (Rapport présenté à l'Assemblée de la Société des Nations), Genève: Publié par le Secrétariat de la Société des Nations, 1931, ιδίως, pp. 242-336. Επίσης, στο ίδιο τον πίνακα 32 όπου και αναφορά στην χώρα μας, εντασσόμενη στην 4η Ομάδα (p. 270).

Θέλοντας να καταγράψει με τρόπο παραστατικό τα όσα συνέβησαν την 29ην Οκτωβρίου 1929, ο Δαφνής θα κάνει λόγο για «σεισμό» που συγκλόνησε τη Γουόλ Στρητ. «Όλοι αι αξίαι υπέστησαν απότομον πτώσιν, 40 και 60% και εις μερικός περιπτώσεις ακόμη μεγαλύτεραν. Πέντε εκατομμύρια τίτλοι ήλλαξαν κατόχους εντός μιας ημέρας», θα συνεχίσει, συμπτικνώνοντας σε λίγες λέξεις όσα διαδραματίστηκαν.⁸³⁰ Εκείνο που, κυρίως, ενδιαφέρει τον γνωστό αυτόν ιστορικό είναι, όμως, το να αναδείξει παρακάτω πως «... η εκδήλωθείσα οικονομική κρίσις εις τας Ηνωμένας Πολιτείας δεν ήτο δυνατόν παρά να έχει αντίκτυπον και εις την Ελλάδα».⁸³¹ Παρά το ότι η άποψη αυτή, που θέλει να θεωρεί την ελληνική οικονομική κατάσταση, στις αρχές της δεκαετίας του '30, ως αντίκτυπο του αμερικανικού κραχ (ή κατ' άλλους, και του αγγλικού του 1931), είναι αρκετά διαδεδομένη, δεν φαίνεται πως αυτή ήταν για όλους⁸³² τόσο αυτονόητη (όπως, άλλωστε, και η λιγότερο

⁸²⁸ Του μεγάλου αυτού κραχ είχε προηγηθεί το μικρότερο κραχ («μίνι κραχ» θα λέγαμε) του χρηματιστηρίου του Λονδίνου (το αποκλήθην και κραχ Χάτρυ από το όνομα του ιδιοκτήτη της βιομηχανικής και χρηματοπιστωτικής αυτοκρατορίας που ξαφνικά κατέρρευσε) καθώς και άλλα γεγονότα, που αποτελούσαν πρόδρομα φαινόμενα του σεισμού που θα επακολουθούσε. Βλ. σχετικά: Στ. ΠΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, *ό.π.*, σσ. 6-8. Ειδικότερα για το «Κραχ Χάτρυ» παράβαλε και John Kenneth GALBRAITH, *The Great Crach 1929*, *ό.π.*, pp. 113-115.

⁸²⁹ John Kenneth GALBRAITH, *The Great Crach 1929*, *ό.π.*, pp. 133-134.

⁸³⁰ Γρηγορίου ΔΑΦΝΗ, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, Αθήναι: Ίκαρος, 1955, σ. 100.

⁸³¹ Στο ίδιο, σ. 103.

⁸³² Ακούστηκαν για παράδειγμα και τότε στην Ελλάδα έντονες κριτικές φωνές, ιδίως από συλλογικότητες που εξέφραζαν τη διαφοροποίησή τους από ανταγωνισμούς αυτού του είδους. Πρέπει, διακήρυξε μια από αυτές, «να αποκρούσουμε την άποψη πως η σημερινή κρίση είναι μόνο ελληνική ή μόνο παγκόσμια (με την έννοια ότι η ελληνική κρίση είναι εκδήλωση της παγκόσμιας κρίσης)», και ερχόταν έτσι να επαναβεβαιώσει, με την εισήγηση αυτή του καθοδηγητικού του οργάνου, ανάλογες θέσεις που από το 1930 είχαν διατυπωθεί από την Αριστερή Αντιπολίτευση του ΚΚΕ. Βλέπε: «Εισηγήσεις της Π.Κ.Γ. της Αντιπολίτευσης του ΚΚΕ» (Ομάδα «Σπάρτακος»): Προς την Α' Εθν. Συνδ/ση, όπως δημοσιεύεται στο περιοδικό: «Σπάρτακος». (όργανο της Κομμουνιστικής Αντιπολίτευσης - ομάδα «Σπάρτακος»), περίοδος Β' - Χρόνος Γ, αρ. φ. 24-25 [σσ. 2-40] Αθήνα: Ιούνης-Ιούλης 1932, σ. 14. Παράβαλε και: «Θέσεις της Κομμουνιστικής Αντιπολίτευσης» (Ομάδα «Σπάρτακος»), όπως δημοσιεύονται στο: «Σπάρτακος», περίοδος Β', χρόνος Α', αρ.φ. 6 [σσ.2-10], Αθήνα, Δεκέμβριος 1930, ιδίως σσ. 2-5. Υπενθυμίζεται ότι στην Ομάδα «Σπάρτακος», καθοδηγητικό ρόλο είχαν, την περίοδο αυτή, μερικοί από τους σημαντικότερους θεωρητικούς της μαρξιστικής αριστεράς, όπως ο Σεραφ. Μάξιμος, ο Παντ. Πουλιόπουλος κ.ά., που αρθρογραφούσαν ανελλιπώς και στο εν λόγω περιοδικό.

διαδεδομένη, αλλά υπαρκτή, επίσης αντίληψη, κατά την οποία οι αιτίες της κρίσης στην Ελλάδα ήσαν ενδογενείς).

Χωρίς κανείς να μπορεί να αρνηθεί τον καταλυτικό χαρακτήρα του κρηχ που εκδηλώθηκε στις ΗΠΑ, ούτε και το ότι από εκεί ήταν που ξεκίνησε ένα τεράστιο ωστικό κύμα το οποίο, ανά την υφήλιο, παρήγαγε κραδασμούς, η επίκληση τούτων των γεγονότων δεν προσφέρει επαρκείς απαντήσεις, ώστε να φωτιστούν και όλες οι πτυχές της ελληνικής κρίσης. Δεν πρέπει, δηλαδή, οι αλυσιδωτές αντιδράσεις που προκλήθηκαν από αυτά τα, όντως τεράστιας εμβέλειας, γεγονότα να μονοπωλήσουν το ενδιαφέρον μας, έτσι ώστε να μας αποτρέψουν από μια ενδελεχέστερη θεώρηση των ιδιαιτεροτήτων της ελληνικής περίπτωσης. Όσο και αν όλα αυτά συγκλόνισαν, όπως γράφτηκε, την ανθρωπότητα και η κρίση: «...επηρέασε αποφασιστικά τις πολιτικές εξελίξεις στην Ευρώπη - και στην Ελλάδα...»⁸³³, τούτο δεν πρέπει να μας εμποδίσει να σκεφτούμε ότι η εξήγηση της κατάστασης, στην οποία βρέθηκε η ελληνική οικονομία, φαίνεται να ήταν πιο σύνθετη από αυτήν που υιοθετούν οι μηχανιστικές ερμηνείες⁸³⁴ και από αυτήν που έδιναν εκφραστές των θεωριών της «αντανάκλασης».

⁸³³ Γιάννη ΑΝΔΡΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Δημοκρατία του μεσοπολέμου*, Αθήνα: Φυτράκης / Σύγχρονη Ιστορία, 1987, σ. 47.

⁸³⁴ Σε μια προσπάθεια αντίκρουσης των μηχανιστικών - αντιμαρξιστικών θεωρήσεων καθώς και εκείνων που δίνουν μια αφηρημένη σχηματική και γενική έννοια στην κρίση είτε υποστηρίζοντας (οι πρώτες) πως τα αίτια της ήταν μόνο εθνικά είτε υιοθετώντας άκριτα (οι δεύτερες) τις αντιλήψεις της «φιλελεύθερης μπουρζουαζίας», η οποία «για να πάρει άφεση» υποστήριζε πως η ελληνική κρίση είναι αντανάκλαση (αντίκτυπος) της παγκόσμιας, η ομάδα «Σπάρτακος» παρουσίαζε τις δικές της εκτιμήσεις. Όπως τόνιζε αναφορικά με την οικονομική κατάσταση και τα ουσιώδη γνωρίσματα της κρίσης (τόσο της παγκόσμιας όσο και της Εθνικής):

α. «...πρέπει να έχουμε υπ' όψη μας αφ' ενός μεν τον διεθνή χαρακτήρα της καπιταλιστικής οικονομίας (ο χαρακτήρας αυτός ούτε καλύπτει ούτε αναιρεί τους εθνικούς καπιταλιστικούς ανταγωνισμούς και την ανισομερή εξέλιξιν του κεφαλαίου), αφ' ετέρου την ιδιαίτερη συμβολή του διεθνούς κεφαλαίου στην σταθεροποίηση και ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού».

β. «...Η ελληνική κρίση τοποθετείται μέσα στα πλαίσια της νέας παγκόσμιας κρίσης με τις εθνικές και διεθνείς αιτίες της».

γ. «...Τα φαινόμενα του συσχετισμού και της επιδράσεως, της παγκόσμιας αυτής κρίσης στην ελληνική καπιταλιστική οικονομία εκδηλώνονται από το τέλος του 1929 στα οικονομικά εκείνα

Όπως, όμως, και να είχαν τα πράγματα, όποια εκδοχή και αν υιοθετήσει κάποιος επί του θέματος, δύσκολα μπορεί να αρνηθεί ότι και η κρίση αυτή, όπως όλες, ίσως, οι κρίσεις προέρχεται όπως τόνιζε ο Χρ. Ευελπίδης⁸³⁵ «από έλλειψιν προσαρμογής» στις διεθνείς εξελίξεις, ιδίως μάλιστα όταν συμβαίνει αυτές να είναι γοργές και εκτεταμένες.

Η ίδια, επομένως, η πραγματικότητα, όπως τη συνέθεταν οι συνέπειες της κρίσης του '29 στον παγκόσμιο καπιταλισμό και η είσοδος της Ελλάδας σε μια φάση ύφεσης, ήταν αυτή που έθετε, κατά τρόπο επιτακτικό, και την ελληνική οικονομία αντιμέτωπη με το πρόβλημα της προσαρμογής.⁸³⁶

Σε αυτό το επίπεδο προτεινόταν δύο (συγκρουόμενες κατά τον Ψαλιδόπουλο) κατευθύνσεις.⁸³⁷

1. Η «διατήρηση της ελλ. οικονομίας και, ιδίως, του νομίσματος της, ως συμπληρωματικού μηχανισμού προς τις μεγάλες οικονομικές δυνάμεις» και
2. Η στροφή προς μια: «εθνική» οικονομική πολιτική «που θα είχε ως συνέπεια τον αναπροσδιορισμό σε υψηλότερα επίπεδα των παραγωγικών δυνατοτήτων της χώρας».

σημεία, όπου η ελληνική εμπορευματική παραγωγή εισέρχεται απ'ευθείας στο παγκόσμιο εμπόριο, είναι δηλαδή ταυτόχρονα διεθνής παραγωγή (καπνός, σταφίδα, λάδι)». Βλέπε: «Εισηγήσεις της Π.Κ.Γ. της Αντιπολίτευσης του Κ.Κ.Ε. («Ομάδα «Σπάρτακος») προς την Α' Εθνική Συνδιάσκεψη», ό.π., σσ. 14-15.

⁸³⁵ Βλέπε σχετικά: Χρ. ΕΥΕΛΠΙΔΗΣ, *Η εξέλιξις της γεωργικής κρίσεως*, Αθήναι: εκδοσ. «Φλόγμα», 1935, σ. 2.

⁸³⁶ «Προφανώς διερχόμεθα μια περίοδο εξαντλήσεως, κατόπιν μοιραίων και αναπότρεπτων περιπετειών...» έγραφε στις αρχές του 1930 ο Μαλαματιανός σε μια επισκόπηση του ελληνικού οικονομικού προβλήματος και συνέχισε: «Επιβάλλεται, επομένως, η κατάστρωσις ενός νέου παραγωγικού προγράμματος, ανταποκρινομένου, κατά τον τελειότερον δυνατόν τρόπον, προς την οπίσως επικείν σχηματιζομένην νέαν κοινωνικήν και οικονομικήν σύνθεσιν της χώρας και θεμελιωμένου δια της καθιερώσεως νέας και συντόμου διαδικασίας εις την ρύθμισιν των οικονομικών σχέσεων». Για να προχωρήσει ο ίδιος, τελικά, στην ανάδειξη της ανάγκης προσαρμογής του ελληνικού περιβάλλοντος «προς τας συγχρόνους οικονομικάς απαιτήσεις». Βλέπε: Κων. ΜΑΛΑΜΑΤΙΑΝΟΥ, *Περί το οικονομικόν πρόβλημα της Ελλάδος*, Αθήναι: Τύποις Π.Δ.Σακελλάριος, 1930, σσ. 195-196. Παράβαλε επίσης και τα «Γενικά συμπεράσματα» της εν λόγω μελέτης, στο ίδιο, σσ. 195-198.

⁸³⁷ Μιχ. ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι...*, ό.π., σ. 70.

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε, συνακόλουθα, να πούμε πως, μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο διεθνών περιορισμών και ανεξάρτητα από ποιο έμοιαζε να είναι το φάσμα των πολιτικών επιλογών, που, θεωρητικά, θα είχαν στη διάθεσή τους, οι κυβερνώντες (αν βέβαια στο επίκεντρο ήταν τοποθετημένη η εγχώρια» οικονομία)⁸³⁸, σε πραγματικούς όρους αλλιώς είχαν τα πράγματα. Φαίνεται δηλαδή πως, αν με τέτοιους όρους μιλήσουμε: «*Η εξωστρεφής ελληνική οικονομία σημαδεύεται από την κρίση του '29, μπαίνοντας σε μια παρατεταμένη φάση αγωνίας οποία θα αποκορυφωθεί με την κήρυξη του χρεοστασίου, στις 26/4/32*»⁸³⁹

Ζητήματα, όπως το προκείμενο όμως, δεν πρόκειται στο σημείο αυτό να μας απασχολήσουν περισσότερο. Στο τελευταίο κεφάλαιο θα επανέλθουμε, εξετάζοντας, στο πεδίο του πολιτικού, πρόσθετες πτυχές, άμεσα ή έμμεσα συναρτημένες, προς την έξαρση του οικονομικού εθνικισμού που η κρίση πυροδότησε.

7.2. Αποκατάσταση με διαδικασίες του «επείγοντος» και θρυμματισμός της συλλογικής ταυτότητας

7.2.1. Εισαγωγικές επισημάνσεις

Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί, πιστωτικοί στην συντριπτική τους πλειοψηφία, δεν κατάφεραν, τουλάχιστον κατά το Μεσοπόλεμο, να συνδιαμορφώσουν ένα συλλογικό σύστημα πεποιθήσεων και σκοπών. Αυτό συνιστούσε μια έλλειψη, που συνήθως την αντιπαρερχόμαστε, παρ'ότι γίνεται, γενικότερα, αποδεκτή η σημασία της ύπαρξης ενός ισχυρού ιδεολογικού ιστού, ικανού να προσφέρει την αναγκαία για την ανάπτυξη της συλλογικής δράσης συνεκτικότητα.⁸⁴⁰ Στην περίπτωση των ελληνικών συνεταιρισμών η διαίωσιση ενός τέτοιου ελλείμματος φαίνεται να οφείλεται και

⁸³⁸ Mark MAZOWER, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση*, ό.π., σ. 31.

⁸³⁹ Μιχ. ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Η κρίση του 1929 και οι έλληνες οικονομολόγοι...*, ό.π., σ. 70.

⁸⁴⁰ Βλ. σχετικά και: Jean MAISONNEUVE, *La Psychologie sociale*, Paris: P.U.F., 1991, σσ. 69-71. Παράβαλε επίσης τις σελ. 54-56 του ίδιου βιβλίου.

στην προώθηση από το Κράτος, με αφορμή τις ανάγκες της αγροτικής αποκατάστασης ακτημόνων, του θεσμού των αναγκαστικών συνεταιρισμών. Ενός θεσμού που, όπως γρήγορα έγινε φανερό, θα δημιουργούσε εμπόδια στην εξέλιξη των επίπονων διαδικασιών για συγκρότηση συλλογικής ταυτότητας.

Εκτός, όμως, από την απουσία συλλογικής ταυτότητας και άλλες ελλείψεις, ή αδυναμίες, των ελληνικών συνεταιρισμών περνούσαν απαρατήρητες, συγκαλυπτόμενες κάτω από μυθοπλασίες από εκείνες που κολακεύουν το «λαό» εθίζοντάς τον, συγχρόνως, στη λατρεία εικόνων. Μια τέτοια «εικονική πραγματικότητα» υπήρξε, νομίζουμε, και αυτή που επιδίωκε να εμφανίσει τους Έλληνες αγρότες σαν «γεννήτορες» ενός μαζικού συνεταιριστικού κινήματος. Στο βαθμό, όμως, που παραδεχόμαστε πως ο λόγος των κοινωνικών επιστημών χρειάζεται να είναι και απομυθοποιητικός (ή και εικονοκλαστικός), οφείλουμε να ξαναδούμε με κριτικό βλέμμα όχι μόνο τη διάπλαση αλλά και τις μεταπλάσεις των θεσμών που υπεισέρχονται, ιδίως στις πιστωτικές δραστηριότητες της γεωργοσυνεταιριστικής κίνησης. Παράλληλα υποβοηθείται η διάγνωση των επιπτώσεων, που είχαν στην όλη εξέλιξη της κίνησης, οι έκδηλες αλλά και οι λανθάνουσες λειτουργίες⁸⁴¹ των συγκεκριμένων θεσμών και όσων άλλων διαπλέκονται με αυτούς. Είναι πιθανό, έτσι, να αποκαλυφθούν οι πραγματικοί ρόλοι που διαδραματίζουν «κηδεμόνες» (όπως η ΕΤΕ, το Κράτος, τα Κόμματα) και προστατευόμενοι (συνεταιρισμοί), ενώ ίσως προκύψουν και κάποιες ενδείξεις ως προς τις αιτίες, που ανέκοψαν την ολοκλήρωση των πιστωτικού τύπου λειτουργιών καθώς και τη μετάβαση σε άλλες συνθετότερες μορφές συνεταιρισμών.

⁸⁴¹ Η διάκριση οφείλεται στο R. Merton. Βλέπε, συνοπτικά, στο: P. BERGER, *Invitation to Sociology*, N.York-London-Toronto: Anchor Books, 1963, σ. 40.

7.2.2. Η πορεία συγκρότησης αποκαταστατικών μηχανισμών πριν τη Μικρασιατική καταστροφή

7.2.2.α. Η ανεπάρκεια του αποκαταστατικού μηχανισμού, ιδίως ως προς την πιστοδότηση: Εισαγωγικές Επισημάνσεις

Ακόμα και αν η νομοθετική πρωτοβουλία που ανέλαβε ο Μπενάκης (το καλοκαίρι του 1911) θα είχε ευτυχή κατάληξη, αυτή μόνο βραχύβια αποτελέσματα θα μπορούσε να επιφέρει. Η ταχύτητα ωρίμανσης των αντικειμενικών συνθηκών ήταν τέτοια, ώστε ακόμα και οι πιο προχωρημένες ρυθμιστικές παρεμβάσεις, εντός ολίγου, να θεωρούνται ότι έχουν ξεπεραστεί από τα πράγματα και να κρίνονται ως ανεπαρκείς. Πολύ περισσότερο, μάλιστα, όταν οι εξελίξεις, οι οποίες ραγδαία έσπρωχναν τη χώρα στη δίνη των βαλκανικών πολέμων, θα αναστείλουν προσωρινά τον κυοφορούμενο, εκσυγχρονιστικού τύπου, θεσμικό μετασχηματισμό. Την ανάδυση, δηλαδή, και νέων θεσμών που θα αποτελούσαν αναγκαία εξαρτήματα των υπό συγκρότηση αποκαταστατικών μηχανισμών.

Εξάλλου, πολύ γρήγορα, θα γινόταν φανερό ότι αρκετές από τις μεταρρυθμίσεις, οι οποίες είχαν μάλιστα διαφημιστεί πως συνιστούσαν μεγάλες τομές, στο νέο περιβάλλον (ελληνικό αλλά και διεθνές) που ήδη διαμορφωνόταν, εφαρμοζόμενες στην πράξη, μικρή μόνο χρηστικότητα θα είχαν. Αρκεί να αναλογιστούμε ότι και το ίδιο το νομοσχέδιο Μπενάκη, παρά τις μεγάλες προσδοκίες που είχαν καλλιεργηθεί, πενιχρή μόνο συμβολή θα μπορούσε να έχει στην ανακούφιση του χειμαζόμενου αγροτικού πληθυσμού. Με βάση το πνεύμα του νομοσχεδίου, όπως αυτό απορρέει από το ίδιο το κείμενο της αιτιολογικής του έκθεσης, αλλά και τις επιμέρους ρυθμίσεις που εμπεριείχαν τα άρθρα του, η πιο πιθανή εξέλιξη, μετά από ενδεχόμενη επιψήφισή του, θα ήταν η συγκρότηση ενός ευάλωτου αγροτοπιστωτικού μηχανισμού. Ενός μηχανισμού που μία, εκ των υστέρων, αξιολόγησή του δε θα δυσκολευόταν να εντοπίσει τα τρωτά του σημεία. Αφού παραμένει εξαιρετικά αμφίβολο, εάν και κατά πόσο αυτός θα μπορούσε να ξεπεράσει, κατά τη λειτουργία

του, ορισμένες από τις εγγενείς αδυναμίες που τον βάρυναν και εκ των οποίων οι πλέον ευδιάκριτες ήσαν:

- α) Η έμμεση εξάρτηση του Κεντρικού Ταμείου (και κατ'επέκταση και των κατά δήμους εταιρικών ταμείων των άρθρων 8-60 του νομοσχεδίου) από τις υφιστάμενες ή τις ιδρυθησόμενες τράπεζες, λόγω ισχύοντος των ίδιων πόρων.
- β) Ο καθαρά διεκπεραιωτικός ρόλος που προδιέγραφαν οι διατάξεις του νομοσχεδίου και, τέλος,
- γ) Η εισαγωγή μιας εκδοχής αγροτικής πίστης προσωπικής μεν (σε πρώτο πλάνο) που όμως, έμμεσα, δεν απέκλειε τις διόδους για την παλινόρθωση του προηγούμενου καθεστώτος.⁸⁴²

Η πρώτη μεταρρυθμιστική φάση, λοιπόν, στα της γαιοκτησίας σημαδεύτηκε, όπως είναι φανερό, από την έλευση μερικών χιλιάδων προσφύγων, που λειτούργησαν ως «επιταχυντής», κυρίως για τη θεμελίωση του αποκαταστατικού έργου και άσκησαν επίδραση στην τελική έκβαση του αναθεωρητικού έργου της Βουλής του 1911 σε συναφή προς την αποκατάσταση θέματα, ιδίως δε ως προς τη συνταγματική αναθεώρηση του άρθρου 17.⁸⁴³

⁸⁴² Πράγματι στο μέτρο που τα νεοσύστατα ταμεία θα αδυνατούσαν να ικανοποιήσουν ακόμα και στοιχειώδεις ανάγκες, ιδίως των νεοαποκατεστημένων (το άρθρο 20 έθετε ανώτατο όριο δανείων τις 1000 δρχ./μέλος) οδήγησε, έμμεσα, αυτούς, προκειμένου για λήψη πρόσθετων δανείων, σε διαδικασίες εμπράγματων ασφαλειών (όπως δηλαδή συνέβαινε και στο προϋφιστάμενο καθεστώς Αγρ. Πίστης). Βλέπε: *Αιτιολογική Έκθεση*, και σ. 6 του εν λόγω Σχεδίου Νόμου, *Αρχείο Βουλής*.

⁸⁴³ Η αναθεώρηση του άρθρου 17 είχε ως συνέπεια να αρθούν τα συνταγματικά κωλύματα, τα οποία επικαλούντο (μαζί με βολικές «ερμηνείες» διεθνών συνθηκών, που, όπως προείπαμε, προσχηματικά επίσης αναδείκνυαν) οι υποστηρικτές της μεγάλης ιδιοκτησίας, προκειμένου να παρεμποδίσουν τη μεταρρυθμιστική διαδικασία.

Αξίζει να επισημανθεί ότι το βήμα που έγινε, το 1911, υπήρξε σημαντικό όχι μόνο επειδή άνοιγε το δρόμο των μεταρρυθμίσεων αλλά και επειδή αποτύπωνε τη μεταβολή συσχετισμών κοινωνικών δυνάμεων που είχε, στο μεταξύ, επέλθει. Είναι ενδεικτικό, μάλιστα, επί του προκειμένου το ότι, αρκετά χρόνια αργότερα (1927) και παρά τις μεγάλες κοινωνικές αλλαγές που είχαν μεταπολεμικά συντελεσθεί, στην Ελλάδα και διεθνώς, όσοι επιχειρήσαν να τροποποιήσουν το άρθρο αυτό σε προοδευτικότερη κατεύθυνση απέτυχαν. Ειδικότερα αξίζει να αναφερθεί πως από τις τροπολογίες που, το 1927, είχαν υποβληθεί στην επί του Συντάγματος κοινοβουλευτική επιτροπή, οι μόνες που έγιναν δεκτές ήσαν: α) αυτή που κατοχύρωνε την

Αν όμως αυτές οι, περιορισμένης έκτασης, μετακινήσεις πληθυσμών της πρώτης δεκαετίας του Κ' αιώνα είχαν τις προαναφερθείσες επιδράσεις στην πρόοδο του μεταρρυθμιστικού έργου, γίνεται αντιληπτό γιατί η επόμενη φάση (κατά τη δεύτερη 10ετία του Κ' αιώνα) έμελλε να οδηγήσει σε πολύ πιο σημαντικό (ποιοτικά και ποσοτικά) θεσμικό μετασχηματισμό στα των γαιοκτητικών σχέσεων.

Τον καταλύτη για το δεύτερο αυτό κύμα μεταρρυθμίσεων επρόκειτο, όπως είπαμε, να αποτελέσουν οι Βαλκανικοί πόλεμοι, που θα συνεπιφέρουν αυτή τη φορά πολλές δεκάδες χιλιάδες πρόσφυγες καθώς και την ανταλλαγή (εκούσια ή αναγκαστική) πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας, αφενός και Τουρκίας αλλά και Βουλγαρίας αφ'ετέρου.

Δεν έμεινε τώρα η παραμικρή αμφιβολία πως, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η νέα σαφώς πιο περίπλοκη κατάσταση (στο βάθος του ορίζοντα ουριτές, άλλωστε, ήταν οι εξελίξεις, καθώς η θέση που είχε περιέλθει ο «μεγάλος ασθενής», η Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλά οι βλέψεις των όμορων κρατών είχαν πλήρως αποσαφηνιστεί) το παραδοσιακό θεσμικό οπλοστάσιο αποδεικνυόταν τελείως ανεπαρκές. Ήδη οι διαγραφόμενες μεγάλης έκτασης πληθυσμιακές ανακατατάξεις (ενόψει των αναμενόμενων εκτεταμένων, επίσης, αναδιευθετήσεων συνόρων κλπ.) έθεταν επί τάπητος την επίσπευση⁸⁴⁴ της αλοκατάστασης και τη συμπλήρωσή της,

*«πλήρη» αποζημίωση, ενισχύοντας ακόμα περισσότερο τη θέση των ιδιοκτητών, αφού η προηγούμενη διατύπωση πρόβλεπε απλά και μόνο αποζημίωση και β) αυτή που διασφάλιζε τον καθορισμό των αποζημιώσεων δια των τακτικών δικαστηρίων (και όχι απλά δια της «δικαστικής οδού» που, κατά ελαστικότερη διατύπωση, πρόβλεπε το άρθρο 17 του Συντάγματος του 1911). Αντίθετα, δεν έγινε δεκτή, παρά την πρόταση της επί του Συντάγματος κοινοβουλευτικής επιτροπής, η προσθήκη ως ιδιαιτέρου εδαφίου στο ίδιο άρθρο της παρακάτω τροπολογίας την οποία, σχεδόν παμπηφεί, είχε διατυπώσει η εν λόγω επιτροπή και που είχε ως εξής: «Η ιδιοκτησία δεν αποτελεί μόνο δικαίωμα, αλλά γεννά και υποχρεώσεις. Η άσκηση αυτής πρέπει να είναι συνάμα υπηρεσία προς την κοινήν ωφέλεια». Βλέπε σχετικά: «Η επί του άρθρου 19 έκθεσις της επί του Συντάγματος κοινοβουλευτικής επιτροπής», όπως παρατίθεται στο: Αντ. ΜΑΛΑΓΑΡΔΗ (επιμελ.), *Κώδιξ Θέμιδος (1821-1931)* τομ. Α', Αθήναι: Ι. Ν. Ζαχαρόπουλου, 1933, σσ. 426-430.*

⁸⁴⁴ Δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι, από το τέλος του 1911, με ορατό το ενδεχόμενο ευρύτερων ανακατατάξεων στα Βαλκάνια, που θα έφερναν και νέους πρόσφυγες, δρομολογήθηκε και η επιτάχυνση των δικαστικών διαδικασιών για τις αναγκαστικές απαλλοτριώσεις.

ώστε να εξασφαλίζονται καλλιεργητικά μέσα κλπ. εισροές στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις των αποκαθιστάμενων.

**7.2.2.β. Η ανάγκη συμπλήρωσης και ολοκλήρωσης
του μηχανισμού αποκατάστασης ακτημόνων:
Οι θεσμοί της «κοινωνικής» οικονομίας στο προσκήνιο**

Για να μη ξαναπέσουν στα «νύχια» των τοκογλόφων και αποβεί η αποκατάσταση «δώρο-άδωρο» για τους μικρο-καλλιεργητές (ήδη κατά την α' φάση, 1907/1911, λόγω αδυναμίας πληρωμής χρεών, υποθηκευμένα ακίνητα άλλαξαν χέρια) έπρεπε να συμπληρωθεί και να ολοκληρωθεί ο μηχανισμός αποκατάστασης. Προς τούτο ήταν επιβεβλημένο να προωθηθούν και τα εξής: i. Η εγκατάλειψη της αποσπασματικής αγροτοπιστωτικής πολιτικής που οφειλόταν και στην εμπλοκή διαφόρων ετεροειδών πιστωτικών ιδρυμάτων (ΕΤΕ, Π.Τ. Ηλείου, Θεσσαλικό Ταμείο κλπ.), τα οποία ασκούσαν (όσο και όταν ασκούσαν), αγροτοπιστωτικές δραστηριότητες, χωρίς κανένα συντονισμό και καμία αναπτυξιακή προοπτική για τον αγροτικό τομέα. ii. Η προώθηση συστήματος αγροτικής πίστης, με το οποίο θα μετατοπιζόταν το κέντρο βάρους από τον ενυπόθηκο δανεισμό και τις εμπράγματα

Έτσι, με την προσθήκη ενός άρθρου, του άρθρου 5, στο Νόμο της 4^{ης} / 8^{ης} Δεκεμβρίου 1911 «περί αναγκαστικής απαλλοτριώσεως οικοπέδου προς ανέγερσιν μεγάλου δικαστηρίου εν Τριπόλει» (η οποία απαλλοτρίωση είχε διεξαχθεί με εξαιρετικά επείγουσα διαδικασία) οριζόταν ότι: «Αι διατάξεις των άρθρων 2,3 και 4 εφαρμόζονται και εις πάσας τας περιπτώσεις κανονισμού αποζημιώσεων δι' αναγκαστικής απαλλοτριώσεως, μέχρις επιψηφίσεως γενικού περί τούτου νόμου. Αρμόδιος πρόεδρος πρωτοδικών είναι ο της περιφέρειας των απαλλοτριούμενων ακινήτων». Είναι πραγματικά εντυπωσιακό ότι η διαδικασία αυτή που θεσπίστηκε για να απαλλοτριωθεί ένα και μόνο οικόπεδο ενός ιδιώτη (Γ.Μαστοράκου) αποτέλεσε για αρκετά χρόνια το βασικό νομικό εργαλείο για την προώθηση των διαδικασιών των αναγκαστικών απαλλοτριώσεων.

Βλέπε τα σχετικά άρθρα του νομοθετήματος στο: Αντ. ΜΑΛΑΓΑΡΔΗ, *ό.π.*, τομ. Η', σσ. 639-642. Παράβαλε και την αριθμ. 314/1929 απόφαση του Α' τμήματ. του Αρείου Πάγου (εισηγ. Κ. Κυριλλόπουλος), όπως παρατίθεται στο νομικό περιοδικό 'Θέμις' της 2-3-1930 (έτος ΜΑ', τομ. 9^{ος}, σσ. 199-200). Ας τονισθεί επιπρόσθετα ότι, όπως έκρινε η νομολογία των δικαστηρίων, το μεταγενέστερο Ν.Δ. της 12^{ης} Μαΐου 1923, δεν αποτελούσε παρά αυθεντική ερμηνεία του προαναφερθέντος νόμου του 1911. Βλέπε ενδεικτικά: Εφετ. Αθηνών 643/1925 και Εφετ. Αθηνών 1638/1929, όπως δημοσιεύονται στο νομικό περιοδικό 'Θέμις' στους τόμους ΛΖ' και ΜΑ', (σελίδες 499 κ.ε. - 618 κ.ε. αντιστοίχως).

ασφάλειες/υποθηκική πίστη στην προσωπική πίστη. iii. Η δημιουργία ευρύτατου δικτύου συνεταιρισμών, οι οποίοι δε θα έδιναν απλά μικροπιστώσεις (καλλιεργητικά δάνεια), αλλά θα ανελάμβαναν ευρύτερο ρόλο, ώστε να μπορέσουν και οι μικρές αγροτικές εκμεταλλεύσεις να γίνουν βιώσιμες και να απεγκλωβιστούν από το φαύλο κύκλο του δανεισμού. iv. Η επαρκής προικοδότηση του Κεντρικού Ταμείου, όπως έγινε αργότερα με την ΑΤΕ, ώστε να μπορεί να ανταποκριθεί στον επιτελικό ρόλο του. v. Η αποδέσμευση των εταιρικών πιστωτικών ταμείων από τον ετεροκαθορισμό τους από το τραπεζικό κεφάλαιο που μεριμνούσε, κυρίως, για την προάσπιση των συμφερόντων των μετόχων και πελατών των τραπεζών, τα οποία συχνά ήσαν αντικρουόμενα και αντιστρατεύοντο τα συμφέροντα των καλλιεργητών.

Είναι ίσως ως εκ περισσού το να επιμείνουμε στην παράθεση επιχειρημάτων, προκειμένου να καταδείξουμε πρόσθετους λόγους που μαρτυρούν ότι το νομικό ένδυμα, με το οποίο οι ιθύνοντες είχαν, το 1911, επιχειρήσει να περιβάλουν τη θεσμική συγκρότηση συνεταιρισμών ήταν στενάχωρο. Καθώς η χώρα ετοιμαζόταν για τη μεγάλη Βαλκανική σύγκρουση, η νέα ηγεσία του Υπουργείου Εθν. Οικονομίας διέγινωσε ότι το τοπίο στον αγροτικό χώρο (και όχι μόνο) θα άλλαζε ριζικά. Επιτελείς και στελέχη του ΥΠΕΘΟ είχαν αντιληφθεί ότι έτεινε να δημιουργηθεί πρόσφορο έδαφος για τη δεξίωση ιδεών, που νέες πολιτικές δυνάμεις έφερναν στο προσκήνιο. Ανάμεσά τους η περί τον Αλεξ. Παπαναστασίου πολιτική ομάδα ετοιμαζόταν να διαδραματίσει νέο ρόλο, αυτόν της «ατμομηχανής»⁸⁴⁵ (κατά την έκφραση του ίδιου του Ελευθ. Βενιζέλου) στη διαδικασία του αστικού εκσυγχρονισμού. Αναδεχόμενος, συνεπώς, τις ευθύνες που του αναλογούσαν ο πολιτικός φορέας που από το 1910 είχε περιλάβει (ως «Λαϊκό Κόμμα» τότε) μεταξύ

⁸⁴⁵ Ο Αλεξ. Παπαναστασίου, απευθυνόμενος (το 1929, ενώπιον της Βουλής) στον Ελευθέριο Βενιζέλο τον υπενθύμιζε μια παλαιά στιχομυθία τους, του 1910, όταν ο, και τότε, πρωθυπουργός του είχε παρατηρήσει: «...Σεις έχετε άλλον προορισμόν και άλλον εγώ· σεις είσθε ένα είδος ατμομηχανής, η οποία πρέπει να προχωρή και εγώ να κάμω ένα κόμμα ανορθωτικόν, το οποίον, εφ' όσον ωριμάζουν αι ιδέαι αυτάι θα τις εφαρμόζη». Το κείμενο εδώ όπως παρατίθεται στο: Θαν. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο Βενιζελισμός*, τευχ. Α': *Ο Βενιζελισμός της Ανόρθωσης*, Αθήναι: Α. Σάκκουλα, 1985, σ. 105.

των προγραμματικών του στόχων τη θεσμοθέτηση συνεταιρισμών⁸⁴⁶, είχε πλήρη επίγνωση ότι έπρεπε να συντρέξουν και οι κατάλληλες αντικειμενικές συνθήκες, ώστε όσα είχε επαγγελθεί να μπορέσουν να λάβουν «σάρκα και οστά». Γνώριζαν οι «κοινωνιολόγοι» ότι η ώρα αυτή είχε, το καλοκαίρι του 1912, σημάνει, καθώς οι εξελίξεις που θα οδηγούσαν στη σύγκρουση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία είχαν δρομολογηθεί, αρκετές δε από τις επιπτώσεις μιας τέτοιας σύρραξης ήσαν, σε αδρές γραμμές, προβλέψιμες.

7.2.2.γ. Η αδυναμία του κράτους να αναλάβει τις αυξημένες οικονομικές απαιτήσεις του εγχειρήματος

Δεν είναι τυχαίο ότι σχεδόν αμέσως μετά τη σύναψη (Μάιος 1912) της μυστικής συνθήκης Ελλάδας-Βουλγαρίας (3ετούς διάρκειας)⁸⁴⁷ ο Ανδρ. Μιχαλακόπουλος, ως Υπουργός Εθνικής Οικονομίας⁸⁴⁸, διάλεγε μια εφημερίδα του Βόλου για να εξαγγείλει τη νέα πολιτική της Κυβέρνησης για την αντιμετώπιση του Αγροτικού Ζητήματος. Όποια και αν θα ήταν η έκβαση της επικείμενης αναμέτρησης στα Βαλκάνια⁸⁴⁹, δεν ήταν δύσκολο να προβλέψει κάποιος (με βάση και όσα ήδη ελάμβαναν χώρα) ότι δεκάδες χιλιάδες ομογενών προσφύγων από

⁸⁴⁶ Βλέπε: Το πρόγραμμα του «Λαϊκού Κόμματος», όπως παρατίθεται στο: Αλεξ. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, *Πολιτικά Κείμενα*, τομ. Β', ό.π., σ. 833.

⁸⁴⁷ Ενώ νωρίτερα είχε συναφθεί και συνθήκη Σερβο-Βουλγαρικής Συμμαχίας (που έμμεσα σήμαινε και σύνδεση της Ελλάδας και με τη Σερβία) και, λίγους μήνες αργότερα, η Βαλκανική συμμαχία εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα διευρυνόταν με τη συνθήκη συμμαχίας μεταξύ Σερβίας-Μαυροβουνίου. Βλέπε συνοπτικά: Αλεξ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι», στο ειδικό αφιέρωμα της *Καθημερινής* / 7 ημέρες, Κυριακή 8 Δεκεμβρίου 1996, σσ. 14-15.

⁸⁴⁸ Βλ. Ανδρ. ΜΙΧΑΛΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Η λύσις του αγροτικού ζητήματος», συνέντευξη στην εφημ. «Θεσσαλία» Βόλου, αρ.φ. 3838, 1^η Ιουνίου 1912.

⁸⁴⁹ Σε κείμενο της εποχής διαβάζουμε και τα εξής: «Ο πόλεμος είναι προ των θυρών μας. Όταν θα δημοσιεύονται αυτές οι γραμμές θα είναι, κατά πάσα πιθανότητα, γεγονός. ...Και μετά από αυτές τις σκληρές δοκιμασίες, (σσ. εκ του επικείμενου πολέμου) οι εθνικοί αγώνες μεταξύ των λαών δεν θα έχουν τελειώσει. Θα γίνουν ακόμα πιο σκληροί, καθώς ο κάθε λαός θα επιδιώκει την ηγεμονία...». Κριστιάν ΡΑΚΟΦΣΚΙ, «Μανιφέστο των Σοσιαλιστών της Τουρκίας και των Βαλκανίων: 12 Οκτωβρίου 1912», όπως αναδημοσιεύεται μεταφρασμένο στην εφημ. *Εποχή* της 16^{ης} - 10 - 2005.

όμορες χώρες θα αναγκάζονταν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους και να βρεθούν εντός Ελλάδας. Ανεξάρτητα από το ποια θα ήταν τα νέα όρια της ελληνικής επικράτειας, οι μετακινήσεις πληθυσμών, αναπόφευκτες πλέον, θα δημιουργούσαν πρόσθετα προβλήματα, οξύτερα μάλιστα αυτών που είχαν, προηγουμένως, ανακύψει εξαιτίας της έλευσης των προσφύγων από την Ανατολ. Ρωμυλία.

Παράλληλα η ανάγκη να συστρατευθούν στη νέα «εθνική εξόρμηση» ευρύτερες λαϊκές δυνάμεις έβαζε επί τάπητος μια σειρά ζητήματα, συνδεδεμένα τόσο με τις προσδοκίες που έπρεπε να καλλιεργηθούν όσο και με το θεσμικό εξοπλισμό που αντιστοιχούσε σε αυτές. Ανάμεσα δε στις θεσμικές παρεμβάσεις, τις αναγκαίες για την επίλυση του αγροτικού ζητήματος, ο Μιχαλακόπουλος⁸⁵⁰ θεωρούσε σημαντική και τη δημιουργία συστήματος αγροτικής πίστης με την ίδρυση Αγροτικής Τράπεζας ή, μάλλον, Τραπεζών (αγροτικών) σε διάφορες περιφέρειες και τη σύνδεση τούτων με τους υπό ίδρυση αγροτικούς συνεταιρισμούς.

Προς τούτο βέβαια δεν αρκούσε η πολιτική βούληση μιας ενεργής μειονότητας ούτε η ορατή πλέον αλλαγή του πολιτικού κλίματος. Γεγονότα περισσότερο απτά επρόκειτο να επιταχύνουν τις εξελίξεις. Διαρκούνταν ήδη των βαλκανικών πολέμων, άρχισε να συρρέει και πάλι, πλήθος ομογενών από τουρκοκρατούμενες και βουλγαροκρατούμενες περιοχές (αντίστροφη πληθυσμιακή ροή είχαμε βέβαια και προς τις περιοχές αυτές). Έχοντας επίγνωση της κατάστασης που, ιδίως μετά τη συνθήκη του Βουκουρεστίου (1913), είχε διαμορφωθεί για τους παραμένοντες στην Τουρκία ομοεθνείς, η ελληνική κυβέρνηση και προσωπικά ο Ελ. Βενιζέλος

⁸⁵⁰ Όπως τόνιζε χαρακτηριστικά στην προαναφερθείσα συνέντευξή του (της 1^{ης} Ιουνίου 1912) «...πρέπει να ιδρυθεί μια ή, υπέρ των άλλων αποκλίνω, πλείονες αγροτικά τράπεζαι εις διάφορος περιφερείας...».

Ενώ, ερωτώμενος, στη συνέχεια, από την εφημερίδα εάν οι αγροτικές τράπεζες, ως τροφοδότες του υπό συγκρότηση αγροτοπιστωτικού συστήματος, επρόκειτο να αποτελέσουν τη βάση για τη βιωσιμότητα των λύσεων που είχαν δρομολογηθεί προσέθετε: «...Εννοείται ότι το σύστημα τούτο πρέπει να συνδυασθεί μετά της δια νόμου ιδρύσεως αγροτικού συνεταιρισμού και συνδικάτου. Άνευ αλληλεγγύης είναι αδύνατον να ιδρυθή αγροτική πίστις.». Βλέπε: Ανδρ. ΜΙΧΑΛΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Η λύσις του αγροτικού...», στην προαναφερθείσα συνέντευξη.

«σύρθηκαν», ουσιαστικά, στην αποδοχή της Τουρκικής πρότασης για ανταλλαγή πληθυσμών (Απρίλης 1914).

Τώρα πλέον ήταν προφανές ότι όσο θα πύκνωναν⁸⁵¹, μετά τις νέες εξελίξεις και τη «θεσμοποίηση» των εκπατρισμών, τα «κύματα» των συρρεόντων προσφύγων, τόσο θα γινόταν πιεστικότερο το αίτημα για την αγροτική αποκατάσταση τούτων (και παράλληλα και των γηγενών ακτημόνων της νέας Ελλάδας). Το Κράτος δε θα μπορούσε για πολύ ακόμα να απεκδύεται των ευθυνών του, διότι η παράταση της εκκρεμότητας ήταν φανερό πως εγκυμονούσε κινδύνους. Κινδύνους που απέρρεαν όχι μόνο από τις συνθήκες, σε παρόμοιες περιπτώσεις, αιτίες αλλά και από τις έριδες, που ανεφύησαν μεταξύ προσφύγων και γηγενών ακτημόνων.⁸⁵² Μέσα σε αυτό το περιβάλλον, ανήκε στις άμεσες προτεραιότητες της Κυβέρνησης η αντιμετώπιση της νέας έκρυθμης κατάστασης.

Παρά τον καλύτερο θεσμικό εξοπλισμό, όμως, και τις νέες δυνατότητες που είχαν δοθεί, επί του θεσμικού τουλάχιστον πεδίου, με την αναθεώρηση, ήδη από το 1911, του άρθρου 17 του Συντάγματος, το οικονομικό βάρος για την υλοποίηση ενός τέτοιου εγχειρήματος ήταν πραγματικά δυσβάστακτο. Ακόμα και αν θεωρήσουμε ως δεδομένη τη διαμόρφωση πολιτικής βούλησης για εκτεταμένη χρήση αναγκαστικών απαλλοτριώσεων, το κόστος για κάτι τέτοιο έμοιαζε σχεδόν απαγορευτικό. Εξάλλου τα οικονομικά του ελληνικού κράτους είχαν επιβαρυνθεί, εξαιτίας των πρόσθετων αναγκών της πολεμικής προπαρασκευής, πέραν του ότι αναμενόταν και μείωση των δημοσίων εσόδων, ένεκα της εμπλοκής στον πόλεμο.

⁸⁵¹ Έχει υπολογιστεί ότι, πριν περάσουν λίγοι μήνες και πάντως όχι πολύ πέραν του α' εξαμήνου του 1914, έφθασαν στην Ελλάδα «...εκ Θράκης μεν 130.282, εκ των παραλίων δε της Μικράς Ασίας 153.890 Έλληνων, Τούρκων υπηκόων». Βλέπε: Μ.Γ. ΘΕΟΤΟΚΑ, «Ανταλλαγή πληθυσμών», στο: *Ελευθερουδάκη, Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια*, τομ.2, εκδ. 3^η, Αθήνα: εκδ. Ν.Νίκας, σ. 180.

⁸⁵² Βλέπε: Βασ. ΓΑΝΩΣΗ, «Επί του ακανθώδους αγροτικού ζητήματος» (πρωτοδημοσιεύτηκε, το 1925, στην εφημ. «Θεσσαλία»), όπως αναδημοσιεύεται στο: Βασ. ΓΑΝΩΣΗ, *Γεωργικά Ανάλεκτα*, Αθήνα, 1972, σσ. 31-32.

7.2.2.δ. Η προσφυγή στην «οιονεί» εκούσια απαλλοτρίωση με αλληλέγγυα ευθύνη των αποκαθισταμένων: προανάκρουσμα αναγκαστικών συνεταιρισμών

Η πραγματικότητα αυτή συνέτεινε αποφασιστικά στην ενθάρρυνση, από τους φορείς της κρατικής εξουσίας, της διαδικασίας αποκατάστασης ακτημόνων καλλιεργητών σε μικροϊδιοκτήτες, με τη μέθοδο της εκούσιας απαλλοτρίωσης.⁸⁵³ Προς την κατεύθυνση αυτή κινήθηκαν τόσο ο Ν. 350 «περί εγκαταστάσεως των εποίκων ομογενών εν Μακεδονία και αλλαχού», της 31-10-1914 όσο και ο Ν. 351/1914 «περί

⁸⁵³ Η λεγόμενη «εκούσια απαλλοτρίωση», προϋπέθετε την απόκτηση των αναγκαίων κτημάτων «δι' αγοράς επί τη βάσει της ελευθέρως συμφωνίας μεταξύ των κτηματιών και του Κράτους». Βλέπε: Αλεξ. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Συνέντευξη στο «Σκριπ» (8-4-1910), ό.π., σ. 53. Κρίνουμε σκόπιμο να προβληματιστούμε, εδώ, σχετικά με το κατά πόσο το γεγονός ότι δεν επιλέγεται, ακόμα, η οδός της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης, θα έπρεπε να μας οδηγήσει αυτόματα στο χαρακτηρισμό ως εκούσιας της διαδικασίας απαλλοτρίωσης, σύμφωνα με τα οριζόμενα από τους Ν. 350 και 351 του 1914. Εκφράζονται αμφιβολίες κατά πόσο δικαιολογείται ένας τέτοιος χαρακτηρισμός. Υπάρχουν μάλλον, περιπτώσεις όπου είναι ακριβέστερο να μιλήσουμε για «οιονεί» εκούσια απαλλοτρίωση. Στην προκειμένη περίπτωση η εμπλοκή του Κράτους στην όλη διαδικασία ήταν προφανές ότι οδηγούσε σε ασύμμετρες σχέσεις, ιδίως στο επίπεδο της διαπραγματευτικής δύναμης. Ακόμα και αν το Κράτος δεν προσήρχετο στη διαπραγμάτευση προτάσσοντας το εξουσιαστικό του πρόσωπο, η διαπραγματευτική ισχύς ήταν ετεροβαρώς κατανομημένη, μεταξύ των διαπραγματευόμενων μερών. Τούτο, στο βαθμό που το ένα από τα μέρη (το Κράτος) είχε, επικουρικά, τη δυνατότητα, αν ναυαγούσαν οι διαπραγματεύσεις και δεν επιτυγχάνετο συμφωνία, να κάνει χρήση της εξουσιαστικής του δύναμης (νομοθετική εξουσία) και να προσφύγει σε κάποια εκδοχή αναγκαστικής απαλλοτρίωσης. Τελικά, δηλαδή, να τονίσουμε ότι στη συζήτηση για την πορεία της αγροτικής αποκατάστασης, γηγενών ή προσφύγων, κατά την επακολουθήσασα τη συνταγματική μεταρρύθμιση του 1911 περίοδο, δεν θα πρέπει να παραβλέπουμε τη διάσταση αυτή. Και τούτο, καθώς φαίνεται πως η φερόμενη ως «εκούσια» απαλλοτρίωση δεν εμπεριείχε μόνο μια αντίφαση «εν τοις όροις». Πραγματικά όσο δύσκολη μοιάζει η συμβατότητα των όρων «εκούσια» και «απαλλοτρίωση», άλλο τόσο θα ήταν υποκριτικό να θεωρήσουμε ότι «τα παραγωγικά αίτια της βολήσεως», θα ήσαν τα ίδια χωρίς παρεμβολή μιας «δαμιάκλειας σπάθης». Το ρόλο αυτής ακριβώς αναλάμβανε εδώ (άρρητα ή υπόρητα) η επαπειλούμενη αναγκαστική απαλλοτρίωση. Διαφορετική, όμως, ήταν προφανώς η περίπτωση της εκούσιας αγοράς κτημάτων, ευρισκομένων στην Ελλάδα και ανηκόντων σε ξένους υπηκόους. Όπως αναφέρεται σε δημοσίευμα του Γραφείου Τύπου του πρωθυπουργού: «...Αι ενδιαφερόμεναι ξένοι κυβερνήσεις (Αγγλία, Γαλλία, Ιταλία, Βέλγιον) δεν ήθελον να απαλλοτριωθούν τα κτήματα των υπηκόων των, αλλά να εξαγοραστούν φιλικώς παρά τον Ελληνικού Λημοσίου. Κατόπιν πολλών συζητήσεων, έγινε τέλος, η εξαγορά παρά τον Κράτους [...]. Η Κυβέρνησις [...] έδωσε τέρμα εις ζήτημα το οποίον είχε αρκετά τελματωθή». Βλέπε: Γραφείο τύπου Πρωθυπουργού (επιμέλ.), Το έργον της κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την τετραετίαν 1928-1932., Αθήναι, Αύγουστος 1932, σ. 138.

του τρόπου αγοράς χωρίων ή τμημάτων αυτών υπό ομογενών εποίκων προς ίδιαν γεωργικήν αποκατάστασιν». Όσοι αποκαθίσταντο⁸⁵⁴, με βάση τους παραπάνω νόμους, αναλάμβαναν να εξοφλήσουν σε ορισμένες δόσεις το σχετικό ποσό, που εθεωρείτο ως δάνειο του κράτους προς αυτούς, ευθυνόμενοι, ως συναγοραστές, «αλληλεγγύως», (αλληλέγγυα ευθύνη). Γίνεται στο σημείο αυτό αντιληπτό ότι μια τέτοια μορφή «συννοικισμού» αποτελούσε, στην ουσία της, το προανάκρουσμα της εκτεταμένης χρήσης των αναγκαστικών συνεταιρισμών που επρόκειτο να επακολουθήσει. Των συνεταιρισμών δηλαδή που, σε συνδυασμό με την εισαγωγή της αναγκαστικής πλέον απαλλοτριώσης, θα ανέλμβαναν, λίγο αργότερα, να ολοκληρώσουν, με επείγουσες διαδικασίες, το έργο της αποκατάστασης προσφύγων και γηγενών ακτημόνων σε μικροϊδιοκτήτες.

Οι προαναφερθέντες Νόμοι (350 και 351 του 1914) λοιπόν, με τις αναγκαίες τροποποιήσεις και συμπληρώσεις που υπέστησαν⁸⁵⁵, ήσαν αυτοί που αποτέλεσαν το νομικό έρεισμα με βάση το οποίο επρόκειτο (μέχρι το 1917) να αποκατασταθούν 6.854 οικογένειες προσφύγων.⁸⁵⁶ Παράλληλα δημιουργήθηκαν κατά «συννοικισμό» και ιδιαίτερα νομικά πρόσωπα, που επιφορτίστηκαν με την υλοποίηση της νέας νομοθεσίας. Είναι μάλιστα αξιοσημείωτη, και δεν πρέπει να περάσει απαρατήρητη, η αποφυγή χρήσης του όρου «συνεταιρισμοί» παρά το ότι στη σχετική νομοθεσία⁸⁵⁷ απαντώνται ορισμένα από τα συστατικά στοιχεία, που παραπέμπουν στους μετέπειτα

⁸⁵⁴ Παράβαλε και: Μ. Ι. ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΥ και Α. Χ. ΧΑΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Μακεδονία. Μελέτη δημογραφική και οικονομική*, Θεσσαλονίκη: τυπ. Παπαδόπουλου – Μαρινέλη 1931, ιδίως σσ. 12-14 και σ. 22. Όπως σημειώνει ο ίδιος συγγραφέας: «...Ευθύς μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, η εθνολογική σύνθεση της ελληνικής Μακεδονίας ήρχισε να μεταβάλλεται, ενισχυόμενον του ελληνικού χαρακτήρα της...» (στο ίδιο, σ. 12).

⁸⁵⁵ Βλέπε: Δ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ, *ό.π.*, σσ. 253-254.

⁸⁵⁶ Είχαν εγκατασταθεί μέχρι την εφαρμογή των εποικιστικών νομοθετικών μέτρων της προσωρινής κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης «...κατ' επίσημον στατιστικὴν του υπουργείου των οικονομικῶν. εκ του συνολικοῦ αριθμοῦ 20.557 προσφυγικῶν οικογενειῶν, 6.246 αγροτικαὶ και 608 επαγγελματικαὶ οικογένειαι». (Στο ίδιο, σ. 254).

⁸⁵⁷ Βλέπε το Διάταγμα της 13^{ης} Φεβρουαρίου 1915 «περὶ εκτελέσεως του Νόμου 350...», το οποίο αναφέρεται και στη διαδικασία εκλογῆς των εκπροσώπων των ιδρυόμενων νομικῶν προσώπων.

συσταθέντες συνεταιρισμούς αποκατάστασης ακτημόνων και μας επιτρέπουν, όπως προείπαμε, να κάνουμε λόγο για «οιονεί» αναγκαστικούς συνεταιρισμούς.

Αντίθετα δηλαδή με ό,τι θα συνέβαινε, αργότερα, με τους συνεταιρισμούς αποκαταστάσεως ακτημόνων, στην προκειμένη περίπτωση επιλέχτηκε ο, από επιστημονική άποψη, ορθότερος όρος «συνοικισμός», παρά το γεγονός ότι και εδώ είχαμε ορισμένα, συνεργατικής έμπνευσης, χαρακτηριστικά (ένωση προσώπων, δημοκρατική εκλογή αντιπροσώπων κάθε «συνοικισμού», ο οποίος λογίζεται ως νομικό πρόσωπο, οικονομική συμμετοχή των μελών, αυτοβοήθεια, αυτευθύνη αλλά και αλληλέγγυα ευθύνη).⁸⁵⁸ Θεωρούμε δε ορθότερη, επιστημονικά, την συγκεκριμένη αυτή επιλογή, να αποφευχθεί η χρησιμοποίηση του σημαίνοντος «συνεταιρισμός» στην εν λόγω περίπτωση των «συνοικισμών», διότι ο όρος «συνεταιρισμός», δεν αποδίδει επακριβώς το κατά την κρατούσα επιστημονική αντίληψη, περιεχόμενο της έννοιας. Υπάρχει δηλαδή αναντιστοιχία σημαίνοντος και σημαίνόμενου. Τούτο επειδή απουσιάζει⁸⁵⁹, τόσο από τους συνοικισμούς αυτούς όσο και από τις μετέπειτα συσταθείσες αναγκαστικές συσσωματώσεις για αποκατάσταση ακτημόνων, που κατ'όνομα θεωρούνται συνεταιρισμοί, το ουσιώδες γνώρισμα της εκούσιας συμμετοχής. Δεν πληρούν, δηλαδή, τη βασική συνεταιριστική αρχή της εθελοντικής και ελεύθερης συμμετοχής, γεγονός που σημαίνει πως έχουμε να κάνουμε μάλλον με κορπορατιστικού τύπου ενώσεις προσώπων παρά με συνεργατικού τύπου συνεταιρισμούς.

⁸⁵⁸ Σχετικά με τη θεμελίωση της συλλογικής δράσης σε χαρακτηριστικά και αξίες όπως: η αλληλεγγύη, η αλληλοβοήθεια, η κοινωνική ευθύνη κλπ., βλέπε συνοπτικά: Paul SPICKER, *Το Κράτος Πρόνοιας – μια γενική θεωρία* (μετάφρ. – επιμ. Χ.Οικονόμου), Αθήνα: Διώνικος, 2004, ιδίως σσ. 79-109.

⁸⁵⁹ Στο βαθμό που αυτοί, όπως τόνιζε ο ΤΖΩΡΤΖΑΚΗΣ: «...σγκροτούνται υποχρεωτικώς, κατόπιν προσκλήσεως της αρμοδίας γεωργικής υπηρεσίας μετά την κήρυξιν κτήματός τινος ως απαλλοτριωτέου». Βλέπε: Θεοδ.ΤΖΩΡΤΖΑΚΗ, *Οι συνεταιρισμοί εις την Ελλάδα*, Πάτραι, 1932, σ. 87.

7.3. Το ζήτημα της προϋμότητας του κρατικού κορπορατισμού: Όψεις Κράτους και Οικονομίας «Κατάστασης Ανάγκης»

7.3.1. Η αποκατάσταση των προσφύγων του '22 ως επιταχυντής ζυμώσεων για προσφυγή στην «κοινωνική» οικονομία: εισαγωγικές επισημάνσεις

Αποφασιστικό βήμα, προς την κατεύθυνση του θεσμικού εκσυγχρονισμού των γαιοκτητικών σχέσεων, αποτελούσε η ψήφιση του Ν.1072/1917. Θεωρήθηκε, δε πως τούτο, θα συνέβαλε ουσιαστικά και στην οριστική διευθέτηση αυτού του τόσο σοβαρού προβλήματος και μάλιστα, όπως τόνιζε ο Σβάλος, κατά τρόπο «*αρμόζοντα εις Κράτος συγχρονισμένον με τας αντιλήψεις της επιστήμης*».⁸⁶⁰ Παρ'όλα αυτά, η επιτυχία των εμπνευστών του θα λέγαμε ότι εγγράφεται, κυρίως, στο «*επικοινωνιακό*» πεδίο. Πέτυχαν δηλαδή τούτοι, εκτρέφοντας τις προσδοκίες των ακτημόνων, να κερδίζουν χρόνο, καθώς εμφάνιζαν ως επικείμενη την οριστική λύση του αγροτικού ζητήματος. Αντίθετα, σε πρακτικό επίπεδο, ελάχιστα απέφερε κατ'αρχάς η ψήφιση του νόμου, εφόσον τα αμέσως επόμενα χρόνια, ακόμα και διαρκούσης της ισχύος του, δεν έλαβαν χώρα παρά ελάχιστες απαλλοτριώσεις.

Χρειάστηκε να μεσολαβήσει η Μικρασιατική καταστροφή, ώστε η κίνηση προς την πραγμάτωση της αγροτικής μεταρρύθμισης, που είχε παρεμποδιστεί εξαιτίας και της πολεμικής περιπέτειας, να επανεργοποιηθεί. Την ώρα που, κατά μυριάδες, οι καθημαγμένοι ομογενείς έφταναν στα πάτρια εδάφη, ακόμα και ο παραμικρός δισταγμός, ως προς την αποκατάσταση των ακτημόνων, θα έβαζε σε δοκιμασία την κοινωνική συνοχή. Θα μπορούσε αυτή, ανά πάσα στιγμή, να θρυμματιστεί, αφού έδειχνε να εξαντλείται η υπομονή γηγενών και προσφύγων ακτημόνων που, ιδίως στις λεγόμενες Νέες Χώρες, συνυπήρχαν σαν εκρηκτικό μίγμα. Οι κοινωνικο-

⁸⁶⁰ Αλ. ΣΒΩΛΟΥ, *Η αναγκαστική απαλλοτριώσις προς αποκατάστασιν ακτημόνων γεωργών υπό οικονομικὴν και συνταγματικὴν ἔκφωσιν*, εν Αθήναις, 1918, σ. 75.

οικονομικές συνθήκες είχαν τόσο μεταβληθεί ώστε, συγκρινόμενο με το πρόσφατό του παρελθόν, το παρόν έμοιαζε σαν να ήταν άλλης χώρας.⁸⁶¹

Μπροστά σε μία τόσο εκτεταμένη αλλαγή σκηνικού, ακόμη και αν είχαν προϋπάρξει κάποιοι σχεδιασμοί, ή έστω, γενικοί προσανατολισμοί περί της ακολουθητέας αγροτικής πολιτικής, αυτοί είχαν πλέον ξεπεραστεί από τα γεγονότα. Η εκδήλωση του κρατικού ενδιαφέροντος για την αποκατάσταση υκτιμώνων δεν πρέπει, επομένως, να εκλαμβάνεται ως προϊόν ορθολογικών τεχνικοοικονομικών εκτιμήσεων, με στόχο αποκλειστικά τη βελτίωση της θέσης των αγροτών και τη γεωργική πρόοδο της χώρας.

Στο επίπεδο της κοινωνικής οικονομίας, κατά τη φάση αυτή της αγροτικής προσφυγικής αποκατάστασης, μπορούμε να διακρίνουμε, εξάλλου, τη συνύπαρξη προσφυγικών ομάδων⁸⁶² και αναγκαστικών συνεταιρισμών. Το κράτος έσπευσε, μάλιστα, πριν αυτοργανωθούν (σε επίπεδο Ομοσπονδίας), οι αγρότες πρόσφυγες στην υπό συγκρότηση Ομοσπονδία Προσφυγικών Ομάδων, και ανακοίνωσε, λίγες μέρες πριν το ιδρυτικό τους Συνέδριο, τη σύσταση Επιτροπής⁸⁶³ για τη σύνταξη

⁸⁶¹ Όπως υπογράμμιζε σε Έκθεσή του ο Α. ΜΙΧΑΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, από το 1924: «Έχουμε μίαν νέαν Μακεδονίαν και Θράκην, όπου όχι μόνον η σύνθεσις των πληθυσμού, αλλά και αυτή η φυσιογνωμία των χωρών, των αγρών, των πόλεων είναι όλως διάφορος...» και συνέχισε: «...οξύτερα των αναγκών η μορφή και μείζων ασυγκρίτως ο αριθμός αυτών παρίσταται σήμερον». Βλέπε: «Τα ζητήματα Μακεδονίας και Θράκης» (Έκθεσις υποβληθείσα εις την Κυβέρνησιν κατά Απρίλιον 1929), εν Αθήναις: Εθν. Τυπογραφείον, 1929, σ. 6.

⁸⁶² Όπως αναφέρεται σε σχετική μελέτη για τη Μακεδονία: «Κατά πρώτον εσχηματίζοντο οι ομάδες προσφύγων [...] Εκάστη ομάς αντιπροσωπεύετο υπ' ενός αντιπροσώπου, εκλεγμένου υπό των αρχηγών των οικογενειών. Αφού η ομάς οδηγείτο εις τον νέον τόπον εγκαταστάσεώς της και εγένετο προσωρινή στέγασίς της εις τας υπαρχούσας οικίας ή υπό σκηνάς, ήρχιζεν η διανομή του κλήρου». Βλέπε: Μ.Ι. ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΥ – Α. ΧΑΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Μακεδονία*, ό.π., σ. 24.

⁸⁶³ Είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ ήδη είχε προγραμματιστεί ιδρυτικό συνέδριο της Ομοσπονδίας για την 11^η Ιανουαρίου 1925, εξεδόθη – το Δεκέμβριο του 1924 – Υπουργική απόφαση για τη σύσταση της σχετικής με τους προσφυγικούς συνεταιρισμούς επιτροπής. Αυτή ανέλαβε να εκπονήσει σχέδιο καταστατικού προσφυγικού συνεταιρισμού, ώστε και οι προσφυγικές ομάδες, μετατρεπόμενες πλέον σε προσφυγικούς συνεταιρισμούς, να το εφαρμόσουν αλλά και άλλοι προσφυγικοί συνεταιρισμοί να ιδρυθούν και να λειτουργήσουν απ' την αρχή σύμφωνα με τα «πρότυπα» αυτά καταστατικά. Βλέπε σχετικά: Αριστ. ΚΛΗΜΗ, *Οι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα*, τομ. 2^{ος}, Αθήνα: ΠΑΣΕΓΕΣ, 1988, σσ. 51-52 και σ. 125.

πρότυπου καταστατικού προσφυγικών συνεταιρισμών, μεθοδεύοντας έτσι την ταχεία και ελεγχόμενη από την κρατική εποπτεία μετεξέλιξη των ομάδων σε προσφυγικούς συνεταιρισμούς. Για τους λόγους που επέβαλαν τούτο είναι αποκαλυπτική η έκθεση της Ε.Α.Π. προς το Συμβούλιο της ΚτΕ στη Γενεύη. Μεταξύ άλλων αυτή αναφέρει: *«Η οικονομική οργάνωση των προσφύγων συνιστά το αποτελεσματικότερο αντίδοτο στο ύπουλο μικρόβιο της αναρχίας, που θα μπορούσε να αναπτυχθεί σε πληθυσμούς οι οποίοι από καιρό ήταν εκτεθειμένοι στη δυστυχία και την πείνα»*.⁸⁶⁴

Προκειμένου να προωθήσουν την «εκ των άνω» οργάνωση των προσφυγικών συνεταιρισμών, ΕΑΠ και Κράτος, φαίνεται ότι κινήθηκαν ταχύτατα και έτσι στην εν λόγω Έκθεσή της (Σεπτεμβρίου 1926) η ΕΑΠ, κάνοντας ένα απολογισμό των μέχρι τότε εργασιών της, αποτιμούσε θετικά το γεγονός ότι ήδη στη Μακεδονία μόνο λειτουργούσαν ήδη 571 αγροτικοί προσφυγικοί συνεταιρισμοί.⁸⁶⁵ Ταυτόχρονα, όμως, λειτουργούν και γίνονται αναγκαστικοί συνεταιρισμοί.

7.3.2. Η ανολοκλήρωτη συλλογική ταυτότητα και ο αναγκαστικός δυϊσμός στην «κοινωνική» οικονομία

Η παρουσία και μόνο, παράλληλα με τους εκούσιους, μιας άλλης μεγάλης κατηγορίας συνεταιρισμών, δημιουργημένης κατά τρόπο που μαρτυρούσε παράκαμψη ακόμη και ορισμένων από τις θεωρούμενες ως θεμελιώδεις συνεταιριστικές αρχές, παρεμπόδιζε την εξέλιξη, προς την κατεύθυνση μιας αρμονικής σύλλειτουργίας των γεωργοσυνεταιριστικών οργανώσεων (πιστωτικών και άλλων). Δεν είναι μόνο οι διαφορετικές τους λειτουργίες εκείνες που διαφοροποιούν τους αναγκαστικούς από τους εκούσιους συνεταιρισμούς. Οι δύο αυτοί τύποι συνεταιριστικών οργανώσεων παρουσιάζουν, επίσης, σημαντικές αποκλίσεις, σχετι-

⁸⁶⁴ Βλέπε: SOCIÉTÉ DES NATIONS, *L' établissement des réfugiés en Grèce*, Genève, 1926, p.113.

⁸⁶⁵ Βλέπε: Στην ίδια έκθεση, σ. 113.

ζόμενες με την προέλευσή τους και το σχηματισμό τους ή ακόμη και με τον τρόπο εισδοχής των μελών τους.

Πιο συγκεκριμένα μπορεί να ειπωθεί ότι οι κοινωνικές καταστάσεις, που κατέστησαν επιβεβλημένη τη θεσμοθέτηση των αναγκαστικών συνεταιρισμών⁸⁶⁶, ήσαν πολύ διαφορετικές από εκείνες που συνετέλεσαν στην ψήφιση του Νόμου «περί συνεταιρισμών» (602/1914). Η ετερογένεια αυτή, μάλιστα, συνεπαγόταν ουσιώδεις διαφορές και ως προς τη διαδικασία σχηματισμού τούτων των ετεροειδών τύπων συνεταιρισμών. Ο τρόπος εισδοχής των μελών είναι, εξάλλου, αυτός που απεικονίζει πιο ανάγλυφα την ετερότητά τους, αφού δεν είναι διόλου ίδιο το να εξαναγκάζεσαι να γραφτείς σε μία οργάνωση και το να συμμετέχεις εθελοντικά σ' αυτήν.⁸⁶⁷

⁸⁶⁶ Όπως αναφέρει ο Δασκάλου, επικαλούμενος την εισηγητική έκθεση του Ν. 602/1914 (Βλέπε: Γεωργ. ΔΑΣΚΑΛΟΥ, *Κοινωνική Οικονομία – Αστικοί και Γεωργικοί Συνεταιρισμοί*, Αθήνα: Σύγχρονη Εκδοτική, 1992, σ. 406) μορφές αναγκαστικών συνεταιρισμών που στόχευαν «... στην επίλυση κάποιου ειδικού γεωργικού προβλήματος σε κάποια συγκεκριμένη περιοχή ή και ευρύτερα» είχαν προϋπάρξει του Ν.602/1914. Επισημαίνει, όμως, ο ίδιος συγγραφέας πως, ειδικά για την αποκατάσταση ακτημόνων καλλιεργητών, υπήρξε πρόβλεψη στο πρώτο από τα πέντε Διατάγματα της προσωρινής κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης (το 2446 του 1917) σχετικά με την παραχώρηση των κτημάτων σε συνεταιρισμούς. Με το ίδιο Διάταγμα, του οποίου η ισχύς, με το Ν.1072, επεκτάθηκε σε όλη την ελληνική επικράτεια, θεσπιζόταν η μεταβίβαση των κτημάτων στους συνεταιρισμούς και η εκμετάλλευση τούτων, μέχρι την οριστική αποπληρωμή του επιδικασθέντος τιμήματος, από τους συνεταιρισμούς αυτούς. Η διανομή των κτημάτων στα μέλη κάθε συνεταιρισμού θα γινόταν, στη συνέχεια, με συμβολαιογραφική πράξη και αφού θα είχε γίνει «...η αποπληρωμή της αξίας τους στους ιδιοκτήτες». Βλέπε: Γ. ΔΑΣΚΑΛΟΥ, *ό.π.*, σ. 429. Παράβαλε και «*Εισηγητική Έκθεση Αν.Νόμου 1154*» 22 Φεβρουαρίου 1938. Όπως αναφέρεται στην έκθεση, βάσει των διατάξεων του Αγροτικού Νόμου είχαν ιδρυθεί 1641 αναγκαστικοί συνεταιρισμοί αποκαταστάσεως ακτημόνων.

⁸⁶⁷ Βλέπε σχετικά με το ρόλο του «*αυθόρμητου*» στην ανάπτυξη συλλογικής δράσης και την αλληλοβοήθεια στο: Paul SPICKER, *ό.π.*, σσ. 98-99. Ας σημειωθεί, επιπρόσθετα, ότι, στην ελληνική περίπτωση, ο Χασιώτης ήταν ένας από εκείνους που, αρκετά έγκαιρα, είχαν εκφράσει την πλήρη αντίθεσή τους στην εισαγωγή του θεσμού των αναγκαστικών συνεταιρισμών, ακόμα και αν επρόκειτο για συνεταιρισμούς προοριζόμενους να υποβοηθήσουν τη διαδικασία αποκατάστασης ακτημόνων. Όπως αυτός τόνιζε σχετικά: «... *Αλληλεγγύη δια την πληρωμήν των δόσεων μεταξύ των αποκαθισταμένων δεν υπάρχει ανάγκη να επιβληθή διά του νόμου. Έκαστος θα ευθύνεται δια τον ίδιον αυτού κλήρον. Οι Συνεταιρισμοί θα γίνονται μόνον προαιρετικοί μεταξύ των εμπιστευόμενων αλλήλους διά σκοπούς πιστωτικούς, προμηθευτικούς ή και παραγωγικούς κατά τα περί τούτων νόμιμα*». Βλέπε: Σπ. ΧΑΣΙΩΤΗ, *Επί του αγροτικού ζητήματος*, εν Αθήναις: Υπουργείον Γεωργίας, 1921, σσ. 16-17.

Οι παραπάνω επισημάνσεις δεν επαναβεβαιώνουν, απλώς, την ματαιοπονία όσων επιζητούν να εμφανίσουν ως υποστατό ένα σύστημα κοινών πεποιθήσεων ή ομαδικών νοοτροπιών, που εμπεριέχει τάχα τη δυσεύρετη εκείνη δύναμη, η οποία παρωθεί σε κοινή δράση τα μέλη των «ετεροταγώς» ταξινομημένων ομάδων συνεταιρισμών. Αναδεικνύουν, ταυτόχρονα, πόσο ενδιαφέρον έχει να εξετάζονται, παράλληλα, οι διαδοχικές φάσεις της διαδικασίας για την αποκατάσταση ακτημόνων και η πορεία προς τη θεσμοθέτηση αναγκαστικών συνεταιρισμών. Η βεβαιωμένη εξάπλωση του θεσμού, ο οποίος έφτασε σε μικρό διάστημα χρόνου να αριθμεί 170.000 και πλέον μέλη⁸⁶⁸, μετέβαλε άρδην την εικόνα την οποία η γεωργοσυνεταιριστική κίνηση έδινε προς τα έξω κατά το πρώτο ξεκίνημά της. Τα προαναφερθέντα συνέτειναν, μάλιστα, καθοριστικά στη διαμόρφωση τόσο διαφορετικών νοοτροπιών⁸⁶⁹, ώστε, παρακολουθώντας κάποιος τη συνεταιριστική κίνηση κατά την εξέλιξή της, δεν θα ήταν υπερβολή να μιλάει για θραύσματα μιας ανολοκλήρωτης συλλογικής ταυτότητας.⁸⁷⁰

Κλείνοντας αξίζει να τονίσουμε ότι, παρά την υφιστάμενη δυνατότητα των αναγκαστικών συνεταιρισμών να επιδίδονται και σε άλλες «ουχί παρακινδυνευμένες εργασίας»⁸⁷¹, όπως π.χ. πιστωτικές, προμηθευτικές κλπ., αν τούτο το αποφάσιζε αυξημένη πλειοψηφία των συνεταιριών (τουλάχιστον τα 3/5 των μελών), κάτι τέτοιο

⁸⁶⁸ Βλ. Bab. ALIVISATOS, *La Réforme Agraire en Grèce*, Paris: R. Sirey, 1932, σ. 239.

⁸⁶⁹ Βλέπε σχετική επισήμανση του Σ. ΑΣΔΡΑΧΑ, ως προς την συσχέτιση μεταξύ οικονομικών θεσμών και της βιώσής τους, στο πεδίο των νοοτροπιών, στο βιβλίο του: *Οικονομία και Νοοτροπίες*, Αθήνα: εκδ. Ερμής, 1988, σ. 7. Στην προκειμένη περίπτωση αρκεί να υπενθυμίσουμε ότι πολλοί από τους αποκαθιστάμενους αποκτούσαν προσλαμβάνουσες παραστάσεις περί του θεσμού (σ.σ. των συνεταιρισμών) από τη συμμετοχή τους σε συνεταιρισμούς αυτού του συγκεκριμένου τύπου (αναγκαστικούς). Βλ. επίσης Δ. ΚΑΠΟΓΙΑΝΝΗΣ, «Οι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα - Κοινωνικό κίνημα ή κρατικός κορπορατισμός» στο: *Οικονομία και Πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα* (επιμ. Θ.Σακελλαρόπουλος), том Β', Αθήνα: Διώνκος, 2004, σ. 282.

⁸⁷⁰ Η απουσία ή ο επιφανειακός χαρακτήρας της συλλογικής ταυτότητας συνεπάγεται, όπως έχει δείξει ο Ροζανβάλον, σοβαρές δυσκολίες όσον αφορά στην προοπτική διαμόρφωσης μιας «ουσιώδους αλληλεγγύης», αφού δεν διευκολύνει τη δημιουργία αμοιβαίων υποχρεώσεων. Βλ. Πιέρ ΡΟΖΑΝΒΑΛΟΝ, *Το Νέο Κοινωνικό Ζήτημα*, Αθήνα: εκδ. Μεταίχμιο, 2003, σ. 94.

⁸⁷¹ Βλέπε: Θεοδ. ΤΖΩΡΤΖΑΚΗ, *Οι συνεταιρισμοί εις την Ελλάδα*, ό.π., σ. 90.

ελάχιστες φορές συνέβη. Αντίθετα οι ακτήμονες καλλιεργητές χρησιμοποιούσαν, συνήθως, τους αναγκαστικούς συνεταιρισμούς μόνο σε ό,τι αφορούσε στην πληρωμή των δόσεων, ενώ για τις λοιπές δραστηριότητές τους συμμετείχαν, με την πάροδο του χρόνου όλο και περισσότερο, σε χωριστούς συνεταιρισμούς.⁸⁷² Η λειτουργία των πάσης φύσεως συνεταιρισμών που ενεπλάκησαν στην αποκατάσταση ακτημόνων συνεχίστηκε βέβαια για πολλές δεκαετίες. Όπως δε γράφει ο Δασκάλου, κάνοντας μια συνολική αποτίμηση του έργου τους, αποτέλεσαν για εβδομήντα, περίπου, χρόνια αυτοί «*συνοδευτικό εργαλείο κάθε κρατικής προσπάθειας για αποκατάσταση των γεωργών*».⁸⁷³ Μιας προσπάθειας που, όπως αναφέρει ο ίδιος συγγραφέας⁸⁷⁴, «...από το 1907, που ελήφθησαν τα πρώτα μέτρα για τη διανομή γαιών της Θεσσαλίας μέχρι το 1952», είχε ως αποτέλεσμα τη διανομή 19,5 εκατομμυρίων στρεμμάτων σε 322.350 γεωργικές οικογένειες.

7.3.3. Η «πρωϊμότητα» του κρατικού κορπορατισμού:

Πρόβλημα ή διέξοδος ανάγκης

Η αναφορά στην κατάσταση «*πρωϊμότητας*» που διέπει την ελληνική εκδοχή ενός κακέκτυπου κρατικού κορπορατισμού⁸⁷⁵, ο οποίος βλάστησε μέσα στις

⁸⁷² Η υποχρεωτική διάλυση των υφιστάμενων ακόμα Συνεταιρισμών Αποκαταστάσεως Ακτημόνων (ΣΑΑΚ) και η συγχώνευσή τους με τους γεωργικούς συνεταιρισμούς των περιφερειών τους επιβλήθηκε με το άρθρο 26 του Ν. 1644 (ΦΕΚ Α' 131/25-8-1986). Με τον ίδιο νόμο ρυθμίστηκαν και άλλα εκκρεμή εποικιστικά θέματα. Βλέπε: Γ. ΔΑΣΚΑΛΟΥ, *Κοινωνική Οικονομία, ό.π.*, σ. 431.

⁸⁷³ Στο ίδιο, σ. 431.

⁸⁷⁴ Βλέπε: Γ. ΔΑΣΚΑΛΟΥ, *Κοινωνική Οικονομία, ό.π.*, σ. 431.

⁸⁷⁵ Δεν πρέπει ωστόσο να συγχέουμε τον κρατικό κορπορατισμό του μεσοπολέμου με το νεοκορπορατισμό ούτε, ακόμα περισσότερο, με τη συντεχνιακή οργάνωση συγκεκριμένων επαγγελματικών κατηγοριών. Το συντεχνιακό φαινόμενο εξάλλου, όχι μόνο δεν ταυτίζεται με το νεοκορπορατισμό αλλά αναφέρεται, όπως έχει επισημανθεί, σε διαμετρικά αντίθετες καταστάσεις, αφού «ο νεοκορπορατισμός τοποθετείται σε μακρο-κοινωνικό (ταξικό) επίπεδο και αφορά την τριμερή συνεργασία (κράτους – κεφαλαίου – εργασίας) στα πλαίσια του Κράτους – Πρόνοιας. Ο συντεχνιασμός, αντίθετα, τοποθετείται σε ενδοταξικό επίπεδο και τέμνει τις ταξικές ομάδες, οδηγώντας στον κατακερματισμό και την αποδυνάμωση των οριζόντιων κοινωνικών δομών». Βλέπε: Δημ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, «Σύστημα γης και κατοικίας στη μεταπολεμική Ελλάδα», στο: Θ. ΜΑΛΟΥΤΑ και Δ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ (επιμέλ.), *Προβλήματα ανάπτυξης του*

ιδιόμορφες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες της περιόδου 1928-32, δε γίνεται τυχαία. Επιδιώκεται κυρίως να δοθεί, δι' αυτής, έμφαση σε ποιοτικά χαρακτηριστικά, με την υπογράμμιση του χαμηλού – όσον αφορά τη σύλληψη, το σχεδιασμό και την εκτέλεση – επιπέδου του συνολικότερου εγχειρήματος εκσυγχρονισμού. Ακόμα περισσότερο μάλιστα όταν, ως φαίνεται, εμπερικλείει έντονα στοιχεία που διαφοροποιούν τον ελληνικό δρόμο προς τον καπιταλιστικό εκσυγχρονισμό από αντίστοιχες απόπειρες που εκτυλίχθηκαν σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Δύσκολα, εξάλλου, συγκαλύπτεται και η συντρέχουσα αναντιστοιχία ανάμεσα στο προκείμενο εγχείρημα και στις απαιτήσεις ενός μετασχηματισμού της καπιταλιστικής οικονομίας που θα προσιδίαζε στις προτεραιότητες που έμπαιναν από το χρηματιστικό πυρήνα της, κατά την εποχή εκείνη. Σχηματίζεται έτσι η εντύπωση, πως η κίνηση προς ένα «πρώιμο» κρατικό κορπορατισμό δεν προκύπτει από τις ανάγκες μιας νέας οικονομικής δομής του καπιταλισμού, αλλά από τις πρωτοβουλίες των «εκσυγχρονιστών» που, στην περίπτωση της Ελλάδας, προέρχονταν από το πολιτικό ακαδημαϊκό κλπ περιβάλλον του, που είχε επιφορτισθεί κυβερνητικές λειτουργίες.

Ένα τέτοιο συμπέρασμα, όμως, μάλλον δε δίνει επαρκή προσοχή σε μια σειρά γενικούς και ειδικούς συντελεστές: *ί.* Σε ό,τι αφορά το γενικό ευρωπαϊκό περιβάλλον, δε λαμβάνεται υπόψη η βαθμιαία, αλλά συνεχώς επιταχυνόμενη, διαμόρφωση ενός κλίματος οικονομικής και κοινωνικής κρίσης στις μεγάλες ευρωπαϊκές χώρες κατά το τέλος του πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Η όξυνση των οικονομικών αντιθέσεων ανάμεσα στους Συμμάχους και τη Γερμανία, με βάση τη Συνθήκη των Βερσαλλιών, και η μετακυλιόμενη Επανάσταση στη Ρωσία, το Φεβρουάριο και τον Οκτώβριο του 1917, είχαν οδηγήσει σε μια νέα «προπολεμική»

Κράτους Πρόνοιας στην Ελλάδα, [σσ. 57-113], Αθήνα: Εξάντας, 1988, σσ. 86-87. Παράβαλε, επίσης, σχετικά με ιδιαίτερες εκφάνσεις του κορπορατισμού στην Ελλάδα του μεσοπολέμου, και το ενδιαφέρον άρθρο της Γιώτας Κραβαρίτου, στο περιοδ. 'Ο Πολίτης', αριθμ. τευχ. 84(12), 30 Οκτωβρίου 1987, σσ. 42-48.

κατάσταση και είχαν ενισχύσει τις τάσεις του συγκεντρωτισμού και κρατισμού.⁸⁷⁶
ii. Σε ό,τι αφορά το άμεσο περιβάλλον του, δε συνεκτιμάται το γεγονός πως όλες οι ζυμώσεις και τάσεις των μεγάλων χωρών διαμεσολαμβάνονται και προωθούνται από κινήσεις μικρών χωρών για παράδειγμα στην περιοχή της Νοτιο-ανατολικής Ευρώπης όπου, στο εξεταζόμενο χρονικό διάστημα, συναφείς κορπορατιστικές κινήσεις εμφανίστηκαν να οφείλονται σε αυτοτελείς τοπικές πρωτοβουλίες. iii. Σε ό,τι αφορά την Ελλάδα αγνοείται περίπου η ιστορική κατάσταση που προέκυψε μετά την ήττα και την αποχώρηση των στρατιωτικών της δυνάμεων - ακολουθούμενων από τεράστιο όγκο προσφύγων - από τη Μικρά Ασία. Κάτω από τέτοιες συνθήκες δεν επιτρέπεται να γίνεται, εκ μέρους της ελληνικής κυβερνητικής πλευράς, να γίνεται λόγος για «πρωτοβουλίες» και για «κοινωνικές καινοτομίες».

Όπως αναφέρει ο Σπ. Τζιόκας⁸⁷⁷, μετά τη στρατιωτική κατάρρευση στη Μικρά Ασία: «Οι νέες στρατηγικές του Ελληνικού κράτους αναγκάστηκαν να αναδιπλωθούν στον εσωτερικό χώρο και να λειτουργήσουν πλέον στην κατεύθυνση του εκσυγχρονισμού και της ανάπτυξης του υπάρχοντος χώρου, αναιρώντας διλήμματα και επιλογές του παρελθόντος, σχετικά με την πρόταξη του εθνικού θέματος έναντι του αναπτυξιακού». Πιο συγκεκριμένα, η Ελλάδα δεν είχε ούτε το χρόνο ούτε τη δυνατότητα να σχεδιάσει «νέες στρατηγικές». Αντίθετα, ήταν υποχρεωμένη να αντιμετωπίσει, δίπλα στα άλλα προβλήματα της οικονομίας της, εκείνα του αστικού και αγροτικού προσφυγικού πληθυσμού, που απαιτούσαν λύσεις σε «χρόνο-μηδέν».

⁸⁷⁶ Ο όρος «κρατισμός» χρησιμοποιείται με την ευρεία έννοια, που δεν μπορεί να περιορίζεται στις οργανικές σχέσεις καπιταλιστικού κράτους (με τη στενή έννοια) και οικονομίας. Όπως βέβαια σημειώνει ο Πουλιαντζής: «Το σύνολο της δράσης του (του καπιταλιστικού κράτους) είτε πρόκειται για την κατασταλτική βία ή για την ιδεολογική ενστάλαξη, την πειθαρχική ομαλοποίηση ή την οργάνωση του χώρου και του χρόνου ή τη δημιουργία της συναίνεσης, βρίσκεται σε συνάρτηση με αυτές τις οικονομικές λειτουργίες...». Για να προσθέσει ο ίδιος την επισήμανση πως: «...Τούτο ισχύει περισσότερο από ποτέ άλλοτε για τον γιγαντοῦμενο κρατισμό που παρατηρείται στις μέρες μας». Νίκου ΠΟΥΛΑΝΤΖΑ, *Το Κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός*, μετάφρ. Γιάννης Κρητικός, Αθήνα: Θεμέλιο, 1984, σσ. 233-234.

⁸⁷⁷ Σπύρος ΤΖΟΚΑΣ, *ό.π.*, σ. 25.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ

ΚΡΑΤΙΚΟΣ ΚΟΡΠΟΡΑΤΙΣΜΟΣ: ΕΜΠΕΔΩΣΗ ΚΑΙ ΚΟΡΥΦΩΣΗ

8.1. Οι κύριοι συντελεστές επίτασης του κρατικού κορπορατισμού σε συνάφεια με τη διεθνή οικονομική συγκυρία κρίσης

8.1.1. Προεισαγωγικά

Ενώ στο αμέσως προηγούμενο κεφάλαιο αποσαφηνίζεται πως οι περιορισμοί ως προς την επιτέλεση των λειτουργιών, έκδηλων ή λανθανουσών, των γεωργικών συνεταιρισμών, ανάγονται σε ένα στοιχειώδες πεδίο αναφοράς, όπου αντανακλάται η διολίσθηση προς τον κρατικό κορπορατισμό, στην προϊούσα ιστορική διαδικασία αναδεικνύεται η έντονη ροπή προς επέκταση του φαινομένου. Συγκεκριμένα όλο και περισσότερο θα γίνεται ορατό πως ένα ολόκληρο κρατικοκορπορατιστικό σύστημα⁸⁷⁸ πλέον, το οποίο είχε ήδη, ως φαίνεται, εισέλθει στη φάση της υπερωρίμανσης και των επιπτώσεών της, απλωνόταν στο σύνολο της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας. Αυτή η καινοφανής τάση στρέβλωσης είναι προφανές ότι ξεπερνούσε, κατά πολύ, την επίδραση ειδικών και περιορισμένης εμβέλειας

⁸⁷⁸ Μια τέτοια διαπίστωση παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον και εξαιτίας του ότι σύγχρονοι μελετητές προτείνουν εναλλακτικούς χαρακτηρισμούς για τα υποδείγματα του κορπορατισμού και του πλουραλισμού. Γίνεται έτσι λόγος για «κλαδικό κορπορατισμό», για «πλουραλισμό πιέσεων» ή για «δίκτυα» πολιτικής «προκειμένου να εστιασθεί η ανάλυση στις σχέσεις μεταξύ του Κράτους και των οργανωμένων συμφερόντων μιας κοινωνίας». Βλέπε σχετικά: ΛΕΩΝ. ΛΟΥΛΟΥΔΗ, «Πολιτικές όψεις της κρατικής παρέμβασης στη γεωργία», στον τόμο: Ν. ΜΑΡΑΒΕΓΙΑ, Κ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Π. ΣΟΛΔΑΤΟΥ (επιμέλεια), *Κράτος και Αγροτικός Χώρος* (εισηγήσεις 3^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Αγροτικής Οικονομίας), Αθήνα: Παπαζήσης, 1996, σσ. 45-59. Ιδίως βλέπε τις σελίδες: 45-48 όπου και το απόσπασμα που εδώ παραθέτουμε (σελ. 45).

παραγόντων. Μπορεί μάλιστα, βάσιμα, να υποστηριχθεί ότι αναφερόταν, τελικά, σε θεμελιώδεις συστημικούς συντελεστές.

Ανάμεσα σε αυτούς βαρύνουσα σημασία στο προκείμενο πλαίσιο είχαν, i) οι συνδεόμενοι με το πλέγμα των διεθνών πολιτικών σχέσεων που είχαν καθοριστικά συμβάλει στην εμπλοκή της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και ii) οι συντελεστές της διεθνούς οικονομικής κρίσης οι οποίοι, ενώ ξεκίνησαν από αντιφάσεις των διεθνώς δεσποζουσών οικονομιών, προκάλεσαν συνθήκες εκτεταμένης αστάθειας⁸⁷⁹, μέσα στις οποίες ασθενέστερες οικονομίες, όπως η ελληνική, δύσκολα θα μπορούσαν να διατηρήσουν, επί μακρόν, την τόσο εύθραυστη, άλωστε, σταθερότητά τους.⁸⁸⁰

⁸⁷⁹ Ιδίως μετά το Σεπτέμβριο του 1931, οπότε η εμπιστοσύνη στη στερλίνα είχε εξανεμισθεί: «...Η μία μετά την άλλη, πολλές χώρες άρχισαν να εγκαταλείπουν το χρυσό κανόνα για να μην υποστούν μεγαλύτερη καθίζηση οι εξαγωγές τους». Βλέπε: Γ. ΑΝΔΡΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Η Δημοκρατία του μεσοπολέμου», Αθήνα: Φυτράκης, 1987, σ. 48. Αλλά, όπως θα 'πρεπε να αναμένεται, ούτε οι χώρες που παρέμειναν «πιστές» στο χρυσό κανόνα είχαν καλύτερη τύχη. Καθώς αυτές αποδύθηκαν σε ένα δύσκολο αγώνα επιβίωσης «...μειώνοντας ακόμα περισσότερο τις εισαγωγές τους - όπως έκαναν ακολούθως και οι άλλες χώρες - και προσπαθώντας να μειώσουν το κόστος παραγωγής στο επίπεδο των χωρών που είχαν εγκαταλείψει το χρυσό κανόνα. Το διεθνές εμπόριο συνέχισε, έτσι, να μειώνεται με ακόμη πιο καταστρεπτικές συνέπειες για τους παραγωγούς». Βλέπε: Στο ίδιο, σσ. 48-49.

Για μια σφαιρικότερη θεώρηση της πορείας και των φάσεων που η παγκόσμια οικονομική κρίση, διεθνώς, ακολούθησε, βλέπε: SECRETARIAT DE LA SOCIÉTÉ DES NATIONS, «Le Cours et les Phases de la Depression Economique Mondiale», (Rapport présenté à l'Assemblée de la Société des Nations), Genève: Publié par le Secrétariat de la Société des Nations, 1931, ιδίως pp. 242-336. Επίσης στον ίδιο τον πίνακα 32 όπου και αναφορά στη χώρα μας, εντασσόμενη στην 4η Ομάδα (π. 270).

Ειδικότερα τώρα όσον αφορά στις Ην. πολιτείες Αμερικής από όπου η παγκόσμια οικονομική κρίση ξεκίνησε την καταστρεπτική πορεία της και την ατμόσφαιρα πανικού που δημιουργήθηκε εκεί με το «μεγάλο κραχ» του 1929, έχει γραφτεί πλήθος εργασιών. Ανάμεσα σε αυτές ξεχωρίζει με τη συναρπαστική του γραφή, το σχετικό βιβλίο του Γκαλμπραϊθ, που δίνει ανάγλυφη εικόνα του κραχ και το οποίο είναι πλέον προσεχώς στον Έλληνα αναγνώστη (υπάρχει πρόσφατη έκδοσή του και σε ελληνική μετάφρ.). Βλέπε: John K. GALBRAITH, *The Great Crash 1929*, New York, Penguin, 1984, ιδίως στις σελίδες: 194-202, όπου αναφέρεται στις πέντε σοβαρότερες αδυναμίες της αμερικανικής οικονομίας, τις οποίες και θεωρεί ότι συνέτειναν καταλυτικά στην επέλευση της καταστροφικής εκείνης κρίσης.

⁸⁸⁰ Έχουν γίνει αρκετές προσπάθειες και από Έλληνες συγγραφείς για κατανόηση του χαρακτήρα της κρίσης, των αιτιών, των συνεπειών της κλπ., ώστε να αποτιμηθεί και η πολιτική που ακολούθηθηκε από το ελληνικό κράτος προς αντιμετώπισή της. Οι συγγραφείς, ανάλογα και με

Έτσι γίνεται ακόμα περισσότερο ευκρινές ότι εκείνο που θελήσαμε να αποφύγουμε, με την παρεμβολή στην προκείμενη ανάλυση της έννοιας του κρατικού κορπορατισμού, ήταν η διολίσθηση προς την εσωστρέφεια στην οποία θα οδηγείτο, αναγκαστικά σχεδόν, η όλη συζήτηση. Μετατοπίζοντας, επομένως, το κέντρο βάρους του σχετικού προβληματισμού και σταθμίζοντας την ιδιαίτερη σημασία που είχε η διαπίδυση, από και προς το περιβάλλον σύστημα, στοιχείων κρατικού κορπορατισμού, τα οποία πρωτοανιχνεύονται να ενυπάρχουν, σε επαρκή έκταση, στις αγροτοσυνεταιριστικές οργανώσεις, δεν επιχειρούμε να ξεφύγουμε από την υποχρέωση να απαντηθούν κάποια κρίσιμα ερωτήματα που ανακύπτουν σχετικά με τα όσα εδώ μας απασχολούν. Ειδικότερα, μάλιστα, δεν είναι στις προθέσεις μας να παρακάμψουμε αυτά που απορρέουν από τον προβληματισμό, τον οποίο έθεσαν όσοι μίλησαν για πρώιμο κρατικό παρεμβατισμό, ο οποίος, συστηματικά εφαρμόστηκε όχι μόνο μετά το 1922 αλλά ακόμα και πριν το Μεσοπόλεμο. Παρεμβατισμό τον οποίο απέδιδαν και σε επιφανείς πολιτικούς παράγοντες τόσο του Κόμματος, των Φιλελευθέρων όσο και άλλων κομμάτων αλλά, κυρίως, στις «κρατιστικές αντιλήψεις» των ιθυνόντων τεχνοκρατών του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας (ΥΠΕΘΟ).⁸⁸¹ Αλλά στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε και θα αναφερθούμε διεξοδικά

την οπτική μέσα από την οποία προσεγγίζουν το ζήτημα, αναδεικνύουν μία ή περισσότερες παραμέτρους.

Για μια συστηματική παρουσίαση απόψεων σχετικών με το θέμα, οι οποίες διατυπώθηκαν από σημαντικούς Έλληνες οικονομολόγους αλλά και πολιτικούς, βλέπε στο βιβλίο του Μιχ. ΦΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι*, Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1989, ιδίως σσ. 22-23, 70, 86-90, 97-98, 350-361 και 388-400. Ενδεικτικά, επίσης, αξ σημειωθεί ότι διάφορες επιμέρους πτυχές θίγονται και στα βιβλία των:

Γεωργ. Χ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Η παγκόσμια οικονομική κρίση*, Αθήνα: εκδ. Α.Κασσιγώνη, περιόδ. ΕΡΕΥΝΑ, 1933, ιδίως σσ. 8-26.

Στυλ. ΠΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Παγκόσμιος Οικονομία μεταξύ των δύο πολέμων*, Αθήνα: εκδ. περιόδ. *Επιθεώρησης Ελληνικής Οικονομίας*, 1952, ιδίως σσ. 34-36.

Γ. ΑΝΔΡΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, *ό.π.*, σσ. 47-57.

Κ. ΚΩΣΤΗ, *Οι Τράπεζες και η Κρίση*, Αθήνα: Εκδ. Ιστ. Αρχ. Εμπορ. Τραπεζ., Ελλάδα, 1986, ιδίως σσ. 19-2.

Σπ. ΤΖΟΚΑ, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος*,.....ιδίως, σσ. 207-219.

⁸⁸¹ Όπως τονίζει ο Mazower: «Οι προοδευτικοί γερμανοτραφεείς υπάλληλοι του ελληνικού υπουργείου εθνικής οικονομίας πίστευαν στον "κρατικό σοσιαλισμό" όσο και οι Ιαπωνικές ομόλογοί τους.

πο κάτω. Πρέπει να τονίσουμε, όμως, εδώ ότι, επειδή ακριβώς όσα έλαβαν χώρα στην Ελλάδα δεν αφορούσαν ένα «κλειστό» οικονομικό σχηματισμό⁸⁸², γι' αυτό και δεν θα είχε επιστημονική νομιμοποίηση μια ανάλυση που θα την χαρακτήριζε η εσωστρέφεια. Λειτουργεί άρα και προς αυτήν την κατεύθυνση υποβοηθητικά η χρήση, ως αναλυτικού εργαλείου της έννοιας του κρατικού κορπορατισμού. Πολύ περισσότερο δε, όταν αυτή συνάδει και προς τις γενικότερες συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί κατά το μεσοπόλεμο, εξαιτίας, ενός εξαπλούμενου κύματος ημιολοκληρωτικών ή ολοκληρωτικών κινήματων και καθεστώτων που ενέσκηψαν στην Ευρώπη.⁸⁸³ Γρήγορα μάλιστα αυτά απέκτησαν, όπως φαίνεται, ελκυστικότητα και στην Ελλάδα, ιδίως μετά την επιβολή στη γειτονική Ιταλία, το 1922, του

είχαν όμως πολύ μικρότερη επιρροή στη διαμόρφωση της πολιτικής». Βλέπε: Mark MAZOWER, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση...*, ό.π., σ. 53.

Όσον αφορά δε στη συσχέτιση αναβαθμισμένου ρόλου των ανώτερων, ιδίως, δημοσίων υπαλλήλων και ανάδυσης εκδοχών κρατικής παρέμβασης στην οικονομική ζωή, βλέπε συνοπτικά: Ραούφ ΜΙΛΛΙΜΠΑΝΤ, *Το Κράτος στην καπιταλιστική κοινωνία*, μετάφρ. Ν. Μπαλή, Αθήνα: Πολύτυπο, 1984, ιδίως σσ. 180-185.

Παράβαλε και: Christin BUCI-GLUCKSMAN, «Γύρω από την έννοια της κρίσης του κράτους και την ιστορία της», στο Νικ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑ (διεύθυνση), *Η κρίση του κράτους*, [σσ. 58-84], ό.π., σ. 61 (όπου και αναφορά σε παρεμφερείς απόψεις του Σαντιάγκο Καρτίγιο).

⁸⁸² Συγκριτικά στοιχεία σχετικά με τις εξωτερικές οικονομικές σχέσεις και τους ρυθμούς διεύρυνσης και ανοίγματος προς την εξωτερική αγορά κατά την περίοδο στην οποία εδώ αναφερόμαστε βλέπε συνοπτικά στο: Στεργ. ΜΠΑΜΠΑΝΑΣΗ *Ιδιομορφίες της ανάπτυξης στη Νότια Ευρώπη*, Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1985, ιδίως, σσ. 155-156 (και πίνακα 38).

⁸⁸³ Βλέπε: Hannah ARENDT, *Les origines du totalitarisme – Le système totalitaire*, (traduit de l'américain par Jean – Loup Bourget, Robert, Danreu et Patrik Levu), Paris: Editions du Seuil, 1972, p.30. Ας σημειωθεί, επίσης, ότι ήδη από το 1919 στην Ουγγαρία είχε επιβληθεί ένα ολοκληρωτικού τύπου καθεστώς μετά τη συντριβή της «Ουγγρικής Δημοκρατίας». Βλέπε: Νίκου ΨΥΡΟΥΚΗ, *Φασισμός και 4^η Αυγούστου*, Αθήνα: Επικαιρότητα, 1976, σ. 20. Παράβαλε και: Χέλμστ ΓΚΡΟΥΜΠΕΡ (επιμेल.): *Επανάσταση στην Ευρώπη (1917-1923)*, ελλ. μετάφρ Γιάννης Τεγόπουλος, Αθήνα: Κομμούνια / Ιστορική Μνήμη, 1985, σσ. 107-114.

μουσσολινικού μοντέλου διακυβέρνησης και των συναφών περί συντεχνιακού Κράτους αντιλήψεων.⁸⁸⁴

⁸⁸⁴ Στην Ελλάδα, και όχι μόνο, φαίνεται να είχε διαμορφωθεί κατά το Μεσοπόλεμο ένα ευρύτερο ακροατήριο έτοιμο να επικροτήσει τα τεκταινόμενα στην Ιταλία. Τούτο περιλάμβανε αρκετούς από εκείνους που είχαν ροπή προς την υιοθέτηση παρόμοιου χαρακτήρα πολιτικών επιλογών, αλλά και άλλους οι οποίοι εθεωρούντο, παραδοσιακά, ως ανήκοντες στο δημοκρατικό στρατόπεδο. Επικαλούμενος βρετανικές πηγές ο Ανδρικόπουλος σημειώνει χαρακτηριστικά: Ο Πλαστήρας έλεγε τον Ιούνιο του 1923 σε Βρετανό επίσημο: «Κοίτα το Μουσσολίνι έχει σώσει την Ιταλία». Βλέπε: Γ. ΑΝΔΡΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, *ό.π.*, σ. 14.

Δε χρειάζεται, όμως, κάποιος να πάει τόσο μακριά. Θα αρκούσε να διαβάσει τα διαμειφθέντα μεταξύ Βενιζέλου και Πλαστήρα κατά την κρίσιμη νύχτα της 5ης προς 6η Μαρτίου 1933, αμέσως μετά δηλαδή από την οριστικοποίηση της εκλογικής ήττας των βενιζελικών (του «*Εθνικού Συνασπισμού*»). Πράγματι, όποια ανάγνωση και αν επιχειρήσει κανείς, θα αντιληφθεί ένα δύσκολα συγκαλυπτόμενο θαυμασμό του πρώτου και ένα εκδηλό ενθουσιασμό του δεύτερου για το Μουσσολίνι. Βλέπε σχετικά: Γρ. ΔΑΦΝΗ, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων (1923-1940)*, τόμ. 2^{ος}, Αθήνα: Ίκαρος, 1955 σσ. 183-184 και 204-205, όπου γίνεται αναφορά και στις εκδόχες των σχετικών διαλόγων, όπως αναπαρήχθησαν ενώπιον της Βουλής και των ανακριτών.

Παράβαλε και σχετικές εύστοχες επισημάνσεις του Σεραφ. Μαζίμου, που περιέχονται σε πολυσυζητημένο βιβλίο του της μεσοπολεμικής περιόδου. Όπως γράφει χαρακτηριστικά, δίνοντας το κλίμα της εποχής, ο συγγραφέας στην Εισαγωγή του έργου (γραμμένη το Μάιο του 1928):

«Οι μεγαλύτερες δημοκρατικές εφημερίδες των Αθηνών γεμίζουν τις στήλες τους με απομνημονεύματα και εικόνες του Μουσσολίνι, θαυμάζουν το έργο του και τον τιμούν». Σεραφείμ ΜΑΞΙΜΟΣ, *Κοινοβούλιο ή δικτατορία.*, 2^η έκδοση, Αθήνα: Στοχαστής, 1975, σ. 7. Ας σημειωθεί εδώ ότι ο επιμελητής αυτής της 2^{ης} έκδοσης του βιβλίου, αναδεικνύοντας στο εισαγωγικό του σημείωμα την αξία του έργου, υπογραμμίζει επίσης τη θεωρητική συνεισφορά του Μαζίμου, ώστε να γίνει αντιληπτή η ερμηνεία εκείνου του φαινομένου που, στο επίπεδο της ταξικής ανάλυσης, αποκλήθηκε «*δικτατορία του χρηματιστικού κεφαλαίου*». Μια ανάλογη προσέγγιση φαίνεται να ξαναγίνεται επίκαιρη, καθώς μπορεί να αποτελέσει αφετηρία γόνιμου προβληματισμού, συμβάλλοντας στην πληρέστερη κατανόηση σημαντικών πτυχών του διεθνούς πολιτικοοικονομικού πλαισίου.

Βλέπε: Λουκά ΑΞΕΛΟΥ, «*Λίγα σχόλια πάνω στο βιβλίο "Κοινοβούλιο ή Δικτατορία."*», στο *ίδιο*, σ. στ·η' (προτάσσεται του κειμένου του Σερ. Μαζίμου).

Παράβαλε και: André GLUCKSMANN, «*Fascismes: L'ancien et le Nouveau*», στο περιοδικό *Les Temps Modernes*, No 310/1972, pp. 266-334. Η μελέτη εκδόθηκε και σε ελληνική μετάφρ. της Χριστ. Σταματοπούλου.

Παράβαλε: Αντρέ ΓΚΛΥΚΣΜΑΝ, *Φασισμοί: παλιός και νέος*, Αθήνα: Στοχαστής, 1976, ιδίως σσ. 34-70. «*Όπως τονίζεται στο εισαγωγικό σημείωμα αυτής της έκδοσης, ο Glucksmann πιστεύει ότι η γενική πορεία φασιστικοποίησης του καπιταλιστικού Κράτους: «δεν είναι απαραίτητο να χει τη μορφή ενός παραδοσιακού (μεσοπολεμικού) φασιστικού «μοντέλου», αλλά ότι εκφράζει οπωσδήποτε το πέρασμα της κυριαρχίας των μονοπωλίων σ'όλες τις σφαίρες της οικονομικής, κοινωνικής, πολιτικής και πολιτιστικής ζωής. Κάτι τέτοιο στην πράξη, σημαίνει ουσιαστική φασιστικοποίηση της κοινωνίας κάτω από ένα λιγότερο ή περισσότερο «εκουγχρονισμένο» καθεστώς, αυστηρού συγκεντρωτισμού, καλυμμένης τρομοκρατίας, απόλυτου ιεραρχικού έλεγχου*

8.1.2. Η δύσκολη συζήτηση γύρω από τη φύση και τις εκδοχές του κρατικού παρεμβατισμού.

8.1.2.α. Προβληματισμός / Διασαφήσεις

Η προσπάθεια να δοθεί στην παρούσα έρευνα ο κατάλληλος εκείνος προσανατολισμός, που θα της επιτρέψει να κινηθεί και προς ένα πεδίο, εντός του οποίου προσδίδεται ενισχυμένο ειδικό βάρος και σε όσα συνδέονται με τις γενικότερες επιπτώσεις του κρατικοκορπορατιστικού φαινομένου, δεν συνεπάγεται την εγκατάλειψη ή την υποβάθμιση άλλων, σημαντικών επίσης, στοχεύσεων αυτής. Ειδικότερα δεν πρέπει να δημιουργηθεί η εντύπωση ότι η στροφή προς ένα τέτοιο, ειδικότερο, προσανατολισμό σημαίνει και απαλλαγή από την υποχρέωση να συνεκτιμηθούν και άλλες ιδιαίτερες πτυχές των σχέσεων του ελληνικού κράτους με άλλους θεσμικούς χώρους, οι οποίοι άπτονται ειδικότερων λειτουργιών που επιτελούνται εντός του συγκεκριμένου οικονομικού και κοινωνικού σχηματισμού.

Πολύ περισσότερο δεν μπορούμε να παρακάμψουμε τη δύσκολη συζήτηση, σχετικά με την ύπαρξη ή μη, σχεδιασμένου και συστηματικού κρατικού παρεμβατισμού, ήδη πριν το 1932, δηλαδή και κατά την περίοδο που τη διακυβέρνηση της χώρας είχε το υπό τον Ελευθέριο Βενιζέλο Κόμμα των Φιλελευθέρων. Χρειάζεται, επομένως, συνοψίζοντας ένα ήδη διαμορφωμένο πλαίσιο ιστορικού προβληματισμού, ενόψει μάλιστα και όσων στη συνέχεια θα υποστηρίξουμε, σχετικά με τη θέση των συνεταιρισμών στο όλο σύστημα, να σταθούμε στη διερεύνηση μιας αρκετά διαδεδομένης άποψης περί «πρωιμότητας» του κρατικού παρεμβατισμού. Πιο συγκεκριμένα, μάλιστα, εκείνης της ειδικότερης εκδοχής της, σύμφωνα με την οποία τα μέτρα που προτάθηκαν και εφαρμόστηκαν

και βαθμιαίας εξάλειψης κάθε υπολείμματος απλής δημοκρατικής έκφρασης και ελευθερίας».
(Στο ίδιο, σ. 5).

Τέλος, και όσον αφορά στην επικαιρότητα της πολιτικής σκέψης του Σεραφ. ΜΑΞΙΜΟΥ, βλέπε: Σερ. ΜΑΚΡΗ, «Μεταπολίτευση και Ελληνική πολιτική επιστήμη - Η περίπτωση του Σεραφείμ Μάξιμου», στο περιοδικό: Ο Πολίτης (δεκαπενθήμερος), τευχ. 49, 6 Μαρτίου 1998, σσ. 46-49.

για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης ήρθαν, απλώς, να ενισχύσουν ή και να ολοκληρώσουν ένα ήδη υφιστάμενο σύστημα οικονομικού παρεμβατισμού του Κράτους. Αφετηριακά, μπορούμε, εδώ να επισημάνουμε ότι μια τέτοια γενικευτική τοποθέτηση εμπεριέχει, όπως κάθε γενίκευση, τον κίνδυνο της ανακρίβειας. Τούτο μας επιτρέπει, συνακόλουθα, να ισχυριστούμε ότι χρήζει, αν μη τι άλλο, σχετικοποίησης μια ερμηνεία που εκκινεί από την παραδοχή ότι ήταν «...τα μέτρα που έλαβε η κυβέρνηση Βενιζέλου για να αντιμετωπίσει την οικονομική κρίση...» εκείνα που «...ενίσχυσαν ή, κατ'άλλους, ολοκλήρωσαν τον προϋπάρχοντα κρατικό παρεμβατισμό».⁸⁸⁵ Τούτο στο βαθμό που μια τέτοια παραδοχή προϋποθέτει ότι, πολύ πριν από το 1932⁸⁸⁶, υπήρχε σε εξέλιξη σχέδιο, περισσότερο ή λιγότερο, γενικευμένου κρατικού παρεμβατισμού. Ενός κρατικού παρεμβατισμού που, με την πολιτική και τα μέτρα που εφαρμόστηκαν για την αντιμετώπιση των συνεπειών της οικονομικής κρίσης, έλαβε ολοκληρωμένη μορφή (ή, έστω, ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο). Αν όμως έτσι είχαν τα πράγματα και με δεδομένο, επίσης, ότι η παρέμβαση του κράτους κινείται, εξ ορισμού και αυτονόητα θα λέγαμε, προς την κατεύθυνση της επέλευσης ορισμένων επιθυμητών αποτελεσμάτων και, παράλληλα, της αποφυγής ορισμένων ανεπιθύμητων καταστάσεων⁸⁸⁷, είμαστε αναγκασμένοι, έστω υποθετικά, να προβληματιστούμε και για τα εξής:

⁸⁸⁵ Σπύρος ΤΖΟΚΑΣ, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος...*, ό.π., σ. 220.

⁸⁸⁶ Γιάννης ΑΝΔΡΙΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Δημοκρατία του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: Φυτράκης, Σύγχρονη Ιστορία, 1987, σσ. 55-57. Τούτο στην περίπτωση που υιοθετηθεί το χρονικό ορόσημο που θέτουν όσοι θεωρούν ότι από το Σεπτέμβριο του 1931 άρχισαν ουσιαστικά να λαμβάνονται μέτρα για την αντιμετώπιση των συνεπειών της οικονομικής κρίσης. Βλέπε, μεταξύ άλλων και την χαρακτηριστική επισήμανση του Δαφνή, ο οποίος τονίζει ότι, παρά τις περί του ανιθέτου προσωπικές διαβεβαιώσεις του Βενιζέλου στο Διάγγελμά του προς τον ελληνικό λαό της 27^{ης} Σεπτεμβρίου 1931, από την επόμενη κιόλας ημέρα, με τον Α.Ν. «περί προστασίας του εθνικού νομίσματος» (δημοσιεύτηκε την 28η Σεπτεμβρίου 1931), «...λαμβάνοντο μέτρα που ουσιαστικώς εσήμαινον άρσιν της σταθεροποίησας». Βλέπε: Γρηγορίου ΔΑΦΝΗ, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων (1923-1940)*, Αθήνα: Ίκαρος, 1955, τ.2, σ. 105.

⁸⁸⁷ Παράβαλε και σχετικές επισημάνσεις του Δ. Παπαδόπουλου ως προς τον προσδιορισμό επιθυμητών ή «κοινωνικά επιθυμητών στόχων και τους πολιτικούς μηχανισμούς λήψης αποφάσεων για τις αντιστοιχες κρατικές παρεμβάσεις στο: Δημήτρη Παπαδόπουλου, *Κρατική*

Είτε ότι τα, δυσάρεστα για τους πολλούς, οικονομικά αποτελέσματα της πολιτικής που εφαρμόστηκε ήσαν επιθυμητά είτε ότι υπήρχε αδυναμία ή ανεπάρκεια ως προς το να υλοποιηθούν όσα είχαν σχεδιαστεί, άρα ότι δεν είχαμε να κάνουμε με έναν ώριμο κρατικό παρεμβατισμό. Από την άλλη πλευρά, αν η μετακύλιση των συνεπειών της κρίσης προς τις ασθενέστερες και πολυπληθέστερες τάξεις, ως προς τις οποίες οι συνέπειες υπήρξαν δυσμενέστερες⁸⁸⁸, δεν είχε τύχει αποδοχής, έστω ως πιθανό ενδεχόμενο, τότε υπήρξε προφανής αδυναμία αποφυγής ανεπιθυμητών καταστάσεων. Οπότε και πάλι καταλήγουμε στο προηγούμενο συμπέρασμα, περί του σταδίου ωρίμανσης του εν λόγω συστήματος κρατικού παρεμβατισμού. Διότι ο ασφαλέστερος δείκτης, προκειμένου να προσδιοριστεί η ωριμότητα ενός τέτοιου συστήματος, είναι η ικανότητά του να ρυθμίζει αποτελεσματικά τον κοινωνικό σχηματισμό από δυσμενή και διαβρωτικά της κοινωνικής συνοχής φαινόμενα⁸⁸⁹, που ενσκήπτουν ένεκα της ανεξέλεγκτης λειτουργίας της αγοράς.⁸⁹⁰ Τότε είναι, θα τολμούσαμε να ισχυριστούμε, η ώρα της κρίσης για τον παρεμβατισμό. Πιο συγκεκριμένα, όταν και όπου, επειδή ακριβώς η αγορά ως τρόπος ρύθμισης ή

επέμβαση στην οικονομική δραστηριότητα, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1986, ιδίως σσ. 116-118. Εξυπακούεται, βέβαια, πως κάθε συνολική αποτίμηση περί του ρόλου και των λειτουργιών του Κράτους, σε δεδομένο χρόνο (και τόπο) πρέπει να συνεκτιμά τα όρια των δυνατοτήτων και ικανοτήτων των συγκροτούντων την κρατική δομή. Είναι απαραίτητο, ως εκ τούτου, στην αφετηρία της οποιας αξιολόγησης να βρίσκεται η παραδοχή ότι το Κράτος δεν είναι, κατά την εύστοχη διατύπωση του Μαραβέγια, ούτε «παντοδύναμο» ούτε «πάνσοφο» κέντρο σύλληψης και εκτέλεσης αναπτυξιακών σχεδίων αλλά ούτε και «παντογνώστης» των αναγκών του συστήματος. Βλέπε Ναι. ΜΑΡΑΒΕΓΙΑ, *Αγροτική πολιτική και Οικονομική Ανάπτυξη στην Ελλάδα*, ιδίως σ. 31 και σ. 150.

⁸⁸⁸ Βλ. σχετικά: Γ. ΑΝΔΡΙΚΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, σσ. 49-57.

⁸⁸⁹ Το γεγονός, βέβαια, ότι η διατήρηση της κοινωνικής συνοχής, μαζί με την εξασφάλιση της σταθερότητας και της μακροημέρευσης συγκεκριμένης μορφής κοινωνίας, αποτελεί κύρια φροντίδα του Κράτους, δε σημαίνει, όπως ορθά επισήμανε ο Σουήζυ, ότι το κράτος παραμελεί άλλες λειτουργίες του. Βλέπε: Paul S. SWEZY, *The Theory of Capitalist Development*, New York and London: Modern reader Paperbacks, 1968, p. 244.

⁸⁹⁰ Όσον αφορά στις ατέλειες του μηχανισμού της αγοράς καθώς και το ρόλο που συχνά καλούνται να διαδραματίσουν δημόσιοι φορείς «προς διόρθωση των ατελειών αυτών», βλέπε: Διον. ΚΑΡΑΓΕΩΡΓΑ, *Παραδόσεις Δημοσιονομικής Πολιτικής*, τεύχος Α', Αθήναι: Παπαζήσης, 1967, σσ. 31-88.

συντονισμού⁸⁹¹ της οικονομίας, αποδεικνύεται ατελέσφορη, ανακύπτει η ανάγκη μηχανισμών προφύλαξης ή πρόληψης. Η ανάγκη, δηλαδή, να αποφευχθεί, με την προσφυγή σε τέτοιους μηχανισμούς, η επέλευση εικαζόμενων ή ελλοχευόντων κινδύνων. Κινδύνων που απορρέουν, κυρίως, από τη δυσβάσταχτη κατάσταση ευρύτατων λαϊκών στρωμάτων και από τους οποίους θα μπορούσαν, στο εγγύτερο ή απώτερο μέλλον, να αναδυθούν απειλές ικανές να θραύσουν τον κοινωνικό ιστό.⁸⁹²

⁸⁹¹ Ο όρος οφείλεται στον Ούγγρο οικονομολόγο - καθηγητή Janos Kornai, ο οποίος υποστηρίζει ότι υπάρχουν (εκτός του μηχανισμού της αγοράς) τρεις ακόμα βασικές (αμιγείς) μορφές συντονισμού: ο γραφειοκρατικός, ηθικός, επιθετικός και υπογραμμίζει πως «η ιστορία έχει ήδη επιδείξει μια τεράστια ποικιλία συνδυασμών και, παράλληλα, με τους υπάρχοντες συνδυασμούς, εμφανίζονται συνεχώς νέοι». Βλέπε: Janos KORNAI, Όραμα και πραγματικότητα - Κράτος και Αγορά (εισαγωγή - επιμέλ. Στ.ΜΠΑΜΠΙΑΝΑΣΗ), Αθήνα: Παταξήσης 1993, σ. 29. Αν επιμείναμε εδώ στην επισήμανση αυτή, τούτο πρέπει να αποδοθεί στο ενδιαφέρον που παρουσιάζει για την όλη προβληματική της παρούσας εργασίας η ανάδειξη από τον Κορνάι μιας εκδοχής συντονισμού («ηθικός»), η οποία μπορεί, κατά το συγγραφέα, «να βασίζεται στην αμοιβαιότητα ή στην προσδοκία αμοιβαίας βοήθειας, αλλά μπορεί ακόμα να είναι μονόπλευρη αλτρουιστική ενέργεια», (στο ίδιο, σ. 27).

⁸⁹² Κατά τον Hirsch, ακόμα και η ανάγκη συντήρησης του μύθου της ουδετερότητας (το Κράτος πάνω από τις τάξεις) προϋποθέτει ένα Κράτος το οποίο «...υπολογίζει, μέχρι ενός σημείου, τα υλικά συμφέροντα των κυριαρχούμενων και εκμεταλλευόμενων τάξεων». Βλέπε: Joachim HIRSCH, «θεωρητικές παρατηρήσεις πάνω στο αστικό Κράτος και στην κρίση του», που περιέχεται στο συλλογικό τόμο: Νικ. ΠΟΥΛΑΝΤΖΑ (διευθύνση), *Η κρίση του κράτους*, [σσ. 97-120], μετάφραση ΞΕΝΟΦ. ΓΙΑΤΑΓΑΝΑΣ, Αθήνα: ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, χ.χ., σ. 103. Ας σημειωθεί ότι ο ANDERSON ανέδειξε τη βαρύτητα που έδωσε ο δυτικός μαρξισμός, ιδίως μέσα από το έργο του ΓΚΡΑΜΣΙ και των επιγόνων του, στην ανάλυση της στρατηγικής που οικοδόμησε το ηγεμονικό σύστημα εξουσίας, προκειμένου να πετύχει τη συγκατάθεση των λαϊκών τάξεων καθώς και στη μελέτη των μηχανισμών που τη συντηρούν. Βλέπε: Pety ANDERSON, *Sur le marxisme occidental* (Μετάφραση από τα αγγλικά: Dominique Lettelier και Serge Niemetz), Paris: Fr. Maspero, 1977, ιδίως pp. 111-112. Παράβαλε, επίσης, όσον αφορά στα όρια των θεωριών περί «ουδέτερου» ή «αμερόληπτου», κράτους, τις διατυπωθείσες ήδη κατά το μεσοπόλεμο, διαφορετικές προσεγγίσεις. Οι επισημάνσεις του LASKI στο κλασικό έργο του: *The State in theory and practice* (London, 1935) είναι ενδεικτικές: Το αξίωμα για το αμερόληπτο κράτος που, κατά τους υποστηρικτές του, «...μπορεί να αρθεί πάνω από τις ενεργές ταξικές αντιθέσεις, τις οποίες οφείλει κατά κάποιο τρόπο να ρυθμίζει με την εξουσία του» δεν έχει, τονίζει ο LASKI, «...ρίζες στην πραγματικότητα». Και διακρινίζει, στη συνέχεια, τη θέση του αυτή με την εξής παρατήρηση: «Έχοντας υπόψη τον χαρακτήρα της κοινωνίας μας, ίσως να υπάρχουν ορισμένα κράτη, πρόθυμα να προχωρήσουν περισσότερο από τα άλλα, αναφορικά με το τμήμα που θα καταβάλουν για την κοινωνική ειρήνη...» για να καταλήξει «...πέρα απ'αυτό καμία απόδειξη (σ.σ. αμεροληψίας) δεν έχουμε». Harold LASKI, *Το Κράτος στη θεωρία και στην πράξη*, μετάφραση Κ. Αποστόλου, Αθήνα: Κάλβος, 1982, σ. 167.

Παράβαλε και την ευστοχη επισήμανση του DUVERGER πως η ανάδειξη και η προσήλωσή στον ακριβή προσδιορισμό της έννοιας της «ουδετερότητας» από τους νεότερους

Εξυπακούεται ότι δεν είναι στις προθέσεις μας να επεκτείνουμε τον προβληματισμό αυτό και να αναφερθούμε, δια μακρών, στο ζήτημα των κρατικοπαρεμβατικών ρυθμιστικών μηχανισμών. Ένα, ούτως ή άλλως, πελώριο θέμα, για το οποίο, ως γνωστόν, πολυάριθμες μελέτες γράφτηκαν και γράφονται και αμέτρητες συζητήσεις έγιναν και γίνονται μεταξύ κοινωνικών επιστημόνων, πολιτικών ή δημοσιολογούντων (και όχι μόνο). Αυτό που θα μπορούσε εδώ να επιχειρηθεί είναι το να τεθούν κάποια προαπαιτούμενα (ή «σταθερές») που διευκολύνουν την πρόοδο της σχετικής συζήτησης. Δηλαδή το να γίνεται αυτή με τρόπο τέτοιο που, και όταν δεν καταλήγει σε συμπεράσματα, τουλάχιστον να διευρύνει (ή να μην κλείνει) τις δυνατότητες ποιοτικής αναβάθμισης του διαλόγου.

Πριν αποπειραθούμε να διατυπώσουμε αυτές τις «σταθερές», που, κατά κάποιο τρόπο, έρχονται να συμβάλουν στη συγκρότηση των όρων της συζήτησης, αφού θεωρούμε ότι θα διευκολύνουν ώστε, κατόπιν, να διερευνήσουμε, με τρόπο στέρεο, την τροπή που πήραν οι παρεμβατικές τάσεις του ελληνικού κράτους κατά το Μεσοπόλεμο, είναι αναγκαία μια διευκρίνιση. Για να μιλήσουμε πιο συγκεκριμένα κρίνουμε χρήσιμο να αποσαφηνίσουμε, αν δεν διεφάνη ήδη, ότι στον προεκτεθέντα προβληματισμό υπάρχει μια υπόρρητη παραδοχή που τον διαπερνά. Σύμφωνα με αυτή θα πρέπει αφετηριακά να εκλαμβάνεται ως δεδομένο (ή ως «σταθερά») το ότι, ανεξάρτητα από τις διαφοροποιήσεις στο επίπεδο της τακτικής, στρατηγικός στόχος του ελληνικού κράτους, στη μακρά διάρκεια του προηγούμενου αιώνα, παρέμεινε η επιβίωση του καπιταλισμού ως συστήματος.

Δεν μπορούμε συνεπώς να κατανοήσουμε τις επί μέρους πολιτικές, που παρήχθησαν και εφαρμόστηκαν κατά τη συγκεκριμένη⁸⁹³ περίοδο (1920-1938), αν

οικονομολόγους έλαβε χώρα μόνο όταν οι παρεμβατικές διαθέσεις είχαν εκδηλωθεί από το αντίπαλο (των Φιλελευθέρων) στρατόπεδο.

Maurice DUVERGER, *Finances Publiques*, Paris: Presses Universitaires de France, 1988, p. 137.

⁸⁹³ Όπως είχε επισημανθεί, ιδίως μετά το 1929, ο κλονισμός της εμπιστοσύνης του κοινωνικού συνόλου προς την ιδιωτική οικονομία οδήγησε στη νομοποίηση των απόψεων εκείνων που

δεν έχουμε συνείδηση του ότι αυτές, σε τελευταία ανάλυση, εγγράφονται σε στρατηγικές επιβίωσης του καπιταλισμού.⁸⁹⁴

8.1.2.β. Οι όροι της συζήτησης

Η πολυπλοκότητα των πρακτικών που θα μπορούσαν να διεκδικήσουν την υπαγωγή τους στην ευρεία έννοια του κρατικού παρεμβατισμού συνιστά, μάλλον, το πρώτο και, ίσως, το δυσκολότερο πρόβλημα που έχει να επιλύσει οποιοσδήποτε προσπαθήσει να διερευνήσει την ειδικότερη φύση των σχέσεων Κράτους και Οικονομίας. Διαπιστώνει αμέσως, δηλαδή, την ύπαρξη ενός μεγάλου φάσματος διαβαθμίσεων, οι οποίες καλύπτονται υπό το όνομα «κρατικός παρεμβατισμός» και θεωρούνται ότι αποτελούν ειδικότερες εκδηλώσεις ενός και του αυτού φαινομένου.

Ήδη από την περίοδο του *laissez faire* ή την εποχή που, υπό την κυριαρχία του φιλελευθερισμού, το κράτος έδειχνε να αρκείται σε ρόλο «νυχτοφύλακα»⁸⁹⁵

υποστήριζαν ότι για τη επιβίωση του κρατούντος κοινωνικοοικονομικού συστήματος: «... πρώτον, κάποιος βαθμός κρατικής ανάμειξης στην οικονομική δραστηριότητα είναι επιθυμητός και δεύτερον, κάποιος άλλος βαθμός κρατικής παρέμβασης είναι αναπόφευκτος τουλάχιστον βραχυχρόνια...». Βλέπε: Δημ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Κρατική Παρέμβαση στην οικονομική δραστηριότητα*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής 1986, σσ. 98-99.

⁸⁹⁴ Βλέπε: P. SWEEZY, *Capitalist development*, ό.π., p. 244. Όπως μάλιστα ειδικότερα γράφει, σε άλλο σημείο του βιβλίου του ο ίδιος, το Κράτος υπάρχει για να διαφυλάξει τη δομή του καπιταλισμού. Τούτο (το κράτος) ενδέχεται με τη δράση του να αντιστρατεύεται τα άμεσα οικονομικά συμφέροντα ορισμένων ή όλων των καπιταλιστών. Φροντίζει όμως να πραγματώνεται ο στρατηγικός στόχος της επιβίωσης του συστήματος (*Στο ίδιο*, pp. 248-249). Παράβαλλε και τη μετάφραση στην ελληνική έκδοση: Πωλ ΣΟΥΗΖΥ, *Η θεωρία της καπιταλιστικής ανάπτυξης*, Μετάφραση: Νίκηφ. Σταματάκη, Εισαγωγή – επιμέλεια: Κ. Χατζηαργύρη, Αθήνα, Gutenberg, 1964, σ. 248.

⁸⁹⁵ Ο Γκράμσι θεωρούσε ως ιδεολόγημα τα περί «κράτους - νυχτοφύλακα» και είχε επισημάνει πως αυτό είχε συμβάλει, έτσι όπως χρησιμοποιήθηκε, στο να δημιουργηθεί ένα είδος «υποκειμενικής κρυπτικότητας», θα λέγαμε, ως προς τον πραγματικό χαρακτήρα της κρατικής εξουσίας ως ταξικής εξουσίας. Η αληθοφάνεια του ιδεολογήματος απέρρευε, κυρίως, από το ότι οι φιλελεύθεροι οικονομολόγοι, στη δική τους θεωρητική εκδοχή περί κράτους, υπογράμμιζαν ότι το επιθυμητό κράτος θα ήταν εκείνο που, σε σχέση με την οικονομία, θα έπρεπε να περιορίζεται στο ρόλο του φύλακα της εντιμότητας και των κανόνων του παιχνιδιού. Ο Γκράμσι που απέδιδε στο Lassaile την έκφραση «Κράτος - νυχτοφύλακας» (του έκανε μάλιστα και κριτική σχετικά), δεχόταν και ο ίδιος, πάντως, ότι το πέρασμα από αυτή την ενδιάμεση φάση (του κατ'έπιαση «νυχτοφύλακα») έδωσε την ευκαιρία στο κράτος να

αναφορικά με την παρουσία του στο οικονομικό γίνεσθαι, είναι ευδιάκριτη η ανάληψη από αυτό πρωτοβουλιών, που έχουν να κάνουν με τη ρύθμιση, κυρίως, του εξωτερικού πλαισίου⁸⁹⁶ ή ακόμα και, κατ'άλλους, των εξωτερικών όρων αναπαραγωγής του κεφαλαίου.⁸⁹⁷

Στη συνέχεια, και ιδίως μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο⁸⁹⁸, η «ρυθμιστική» ανάμιξη του κράτους στο οικονομικό γίνεσθαι διευρύνεται⁸⁹⁹ βαθμιαία, για να

οδηγηθεί σε αυτοπεριορισμούς σταδιακά, κυρίως ως προς τη μορφή (τουλάχιστον) του ανταρχικού και καταναγκαστικού χαρακτήρα επεμβάσεών του. Βλέπε σχετικά Antonio GRAMSCI, *Textes*, trad de J. Bramont, G. Moget, A. Monjo, Fr. Ricci et A. Tosel, Paris: Ed sociales, 1983, p. 291.

⁸⁹⁶ Βλέπε ενδεικτικά: Νίκου ΠΟΥΛΑΝΤΖΑ, «Οι σημερινοί μετασχηματισμοί του Κράτους, η πολιτική κρίση και η κρίση του κράτους», στο: Νικ. ΠΟΥΛΑΝΤΖΑ (Διεύθυνση) *Η κρίση του κράτους* [σσ. 19-55], ελληνική μετάφραση: Ξεν. Γιαταγάνας, Αθήνα: Παπαζήσης, χ.χ., ιδίως σ. 31. Παράβαλε και το του ιδίου: *Pouvoir politique et classes sociales*, t.I., Paris: Fr. Maspero, 1972, ιδίως pp. 52-53.

⁸⁹⁷ Χωρίς την παρουσία του κράτους ενδέχεται ακόμα και πολλά από τα θεωρούμενα ως αυτονόητα (ή αυτορρυθμιζόμενα) στην οικονομική λειτουργία να ήταν δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να συντελούνται ομαλά, αφού, όπως εύστοχα έχει επισημάνει ο Hirsch: «... μόνο το κράτος είναι σε θέση να προσδιορίσει το περιεχόμενο των 'εξωτερικών' όρων αναπαραγωγής του κεφαλαίου, όρους όμως που δεν «είναι ούτε προσδιοριστικοί ούτε πραγματοποιήσιμοι από τη σκοπιά του στενοκέφαλου, μεμονωμένου κεφαλαιοκράτη». Βλέπε: Joachim HIRSCH «Θεωρητικές παρατηρήσεις πάνω στο αστικό κράτος και στην κρίση του», στο Νικ. ΠΟΥΛΑΝΤΖΑ (Διεύθυνση), *Η κρίση του κράτους* [σσ. 97-120], ό.π., σ. 102.

⁸⁹⁸ Δεν είναι τυχαίο ότι, αναφερόμενοι στην επακόλουθησασα περίοδο, κάποιοι συγγραφείς κάνουν λόγο για εμφάνιση κυμάτων εθνικοποιήσεων (ένα πρώτο αμέσως μετά τον Α' Παγκ. πόλεμο και ένα νέο κύμα κατά τη δεκαετία του '30). βλέπε σχετικά, ιδίως με αφορμή τη γαλλική εμπειρία, στο: Janine BRÉMONT και Alain GÉLÉDAN, *Dictionnaire des théories et mécanismes économiques*, Paris: Hatier 1984, ιδίως pp. 145-146.

Παράβαλε και γενικότερη αναφορά για τις οικονομικές επιπτώσεις των μεγάλων πολέμων (και του Α' Παγκ. πολέμου), οι οποίες προκαλούν ανακαταξίες που, κατά τους συγγραφείς, είναι τόσο περισσότερο ριζικές όσο πιο γενικευμένοι και μεγαλύτερης διάρκειας είναι οι πόλεμοι, από τους: Paul BARAN – Paul SWEEZY, *Monopoly Capital*, Middlesex: Penguin Books, ιδίως pp 219-220. Παράβαλε, επίσης και: Maurice DUVERGER, *Finances Publiques*, Paris: Press Universitaires de France, 1988, p. 74

⁸⁹⁹ Ο Gough απαριθμεί μια σειρά από παράγοντες ή συνθήκες που θεωρεί ότι συνδέονται με την τάση επέκτασης και συστηματοποίησης του κρατικού παρεμβατισμού. Έτσι αποδίδει ιδιαίτερη σημασία σε παράγοντες όπως: η αύξηση της αναλογίας των μέσων παραγωγής προς την εργασία, η εισαγωγή, σε μεγάλη κλίμακα, της τεχνολογίας στην παραγωγική διαδικασία, το αυξανόμενο χρονικό διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ της αρχικής απόφασης για την παραγωγή και της παραγωγής του τελικού προϊόντος κλπ.

Βλέπε I.GOUGH, «State expenditure in advanced capitalism», *New Left Reviews*, 92/1975. [pp.53-92], σελ. 66, όπως παρατίθεται: μεταφρασμένο στο: Μαρ. ΠΕΤΜΕΤΖΙΔΟΥ -

φτάσουμε στην ανάληψη, από το ίδιο το κράτος (ή άλλα Ν.Π.Δ.Δ. που συγκροτούν ό,τι χαρακτηρίστηκε ως ευρύτερος δημόσιος τομέας⁹⁰⁰ της οικονομίας), εκτεταμένης επιχειρηματικής δράσης.

Το ερώτημα, λοιπόν, που, αυτόματα σχεδόν, ανακύπτει από τα παραπάνω και που πρέπει να απαντηθεί, προκειμένου να προχωρήσει η συζήτηση για την ειδικότερη φύση του παρεμβατισμού σε συγκεκριμένο χρόνο και τόπο (ή, καλύτερα, κοινωνικό σχηματισμό), σχετίζεται με τους λόγους ύπαρξης αυτής της ποικιλομορφίας. Σε ένα πρώτο επίπεδο προσέγγισης του ζητήματος, μπορεί να επισημανθεί ότι και μόνο το γεγονός των διαχρονικών εννοιολογικών μεταβολών, τόσο ως προς το περιεχόμενο της έννοιας «Κράτος» όσο και ως προς αυτό της έννοιας «οικονομία»⁹⁰¹, συνιστά, θα λέγαμε, παράγοντα ικανό να δημιουργήσει πρόσθετες δυσκολίες ως προς την αποκωδικοποίηση. Τούτο στο βαθμό που είναι αναμενόμενο η αλληλοδιείσδυση να δημιουργεί αντίστοιχες μετακινήσεις, λόγω και της ρευστότητας της οριοθέτησης⁹⁰² αλλά και των αλληλοεπικαλύψεων που αυτή συνεπάγεται.

Έχοντας συνείδηση των παραπάνω περιορισμών, υπό τους οποίους τελεί κάθε προσπάθεια πληρέστερης κατανόησης, ένας εύκολος τρόπος να δοθεί κάποια απάντηση στα περί ποικιλομορφίας, θα ήταν η υιοθέτηση μιας επιχειρηματολογίας που «φυσικοποιεί», θα λέγαμε, την υπάρχουσα ποικιλότητα. Θεωρούν, δηλαδή, οι

ΤΣΟΥΛΟΥΒΗ, *Κοινωνικές τάξεις και μηχανισμοί κοινωνικής αναπαραγωγής*, Αθήνα: Εξάντας, σ. 185.

⁹⁰⁰ Ως προς τη διεύρυνση του δημοσίου τομέα καθώς και τη σταδιακή διαδικασία ανάληψης από το ίδιο το ελληνικό κράτος και επιχειρηματικών δραστηριοτήτων, βλέπε ενδεικτικά: Σπ. ΜΑΓΚΛΙΒΕΡΑ, *Ο κρατικός τομέας της οικονομίας στην Ελλάδα και η κρίση*, 2η Εκδ., Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1988, ιδίως σσ. 97-104.

⁹⁰¹ Νίκος ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, ελληνική μετάφραση: Γιάννης Κρητικός, Αθήνα: Θεμέλιο, 1984, σσ. 24-25.

Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο συγγραφέας, οι έννοιες αυτές, για μια σειρά από λόγους, δε θα μπορούσαν να έχουν «...ούτε την ίδια έκταση ούτε το ίδιο πεδίο ούτε το ίδιο περιεχόμενο...» (Στο ίδιο, σ. 22).

⁹⁰² Όπως έχει τονίσει ο Πουλιαντζάς: «Δεν πρόκειται παρά για ένα σχετικό χωρισμό κράτους και οικονομικού χώρου» Βλέπε: Στο ίδιο, σσ. 24-25.

υποστηρικτές της άποψης αυτής, «φυσικό» να εμφανίζεται αυτή η τεράστια ποικιλία ειδικών μορφών κρατικής παρέμβασης, αφού, δέχονται ότι, αναλόγως των συμφερόντων της τάξης ή της διαταξικής συμμαχίας που κυριαρχεί, μετασχηματίζεται και η κρατική μορφή.⁹⁰³

Μια τέτοιου τύπου απάντηση, όμως, θα μας εγκλώβιζε σε ένα ερμηνευτικό πλαίσιο, στα στενά όρια του οποίου δύσκολα θα μπορούσαμε να δώσουμε επαρκή εξήγηση για το πώς γίνεται, για παράδειγμα, να προκύπτουν κρατικά μορφώματα που τείνουν να κινηθούν προς κατευθύνσεις όπου το Κράτος, για μεταβατικό έστω διάστημα, κυριαρχεί, όπως έχει τονιστεί⁹⁰⁴, «πάνω στις τάξεις που ασκούν την εξουσία».

Είναι αυτονόητο, συνεπώς, ότι οι απόπειρες για περαιτέρω εμβάθυνση στο ζήτημα της ποικιλομορφίας πρέπει να γίνονται με εξαιρετική προσοχή. Ιδίως όταν απαιτείται ειδικότερη αναφορά σε συγκεκριμένους κοινωνικούς σχηματισμούς, όπως ο ελληνικός του μεσοπολέμου, όπου η κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στην «καθαρή»⁹⁰⁵ του μορφή τουλάχιστον, δεν είχε πλήρως εμπεδωθεί οπότε, μάλλον, πρέπει να αναφερόμαστε, κυρίως, στην ύπαρξη αυτού που χαρακτηρίζεται ως «ειδικός συνδυασμός»⁹⁰⁶, τρόπων παραγωγής. Στις περιπτώσεις

⁹⁰³ Για μια κριτική θεώρηση των σχετικών απόψεων και επιχειρημάτων, βλέπε στο: Αιμίλ ΖΑΧΑΡΕΑ, *Κράτος και οικονομική θεωρία - κριτική*, Αθήνα: Ηριδανός, 1973, ιδίως σσ. 58-63. Ο συγγραφέας αναφέρεται, κυρίως, στην ανεπάρκεια της επιχειρηματολογίας όσων υποστήριζαν κάτι τέτοιο.

⁹⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 60.

⁹⁰⁵ Όπως έχει δείξει ο Πουλαντζάς, ο τρόπος παραγωγής, με την κύρια σημασία της λέξης, δεν υπάρχει στην πραγματικότητα. Ένας συγκεκριμένος κοινωνικός σχηματισμός παρουσιάζει μια ειδική αλληλοεπικάλυψη πολλών «καθαρών» τρόπων παραγωγής. Για παράδειγμα, η Γερμανία του Βίσμαρκ χαρακτηρίζεται από ένα ειδικό συνδυασμό καπιταλιστικών, φεουδαρχικών και πατριαρχικών τρόπων παραγωγής, που μονάχα ο συνδυασμός τους υπάρχει με την πλήρη σημασία του όρου. Βλέπε: Νίκος ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ, *Pouvoir politique et classes sociales*, t.1., Paris: Fr. Maspero, 1972, p. 9.

⁹⁰⁶ Κατ'αναλογία μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η παραπάνω παρατήρηση ισχύει για κοινωνικούς σχηματισμούς όπως ο ελληνικός του μεσοπολέμου, που τους χαρακτηρίζει η μεταβατικότητα και ένας «ειδικός συνδυασμός τρόπων παραγωγής, ανάμεσα στους οποίους ο καπιταλιστικός στην καθαρότητα» που τείνει να κυριαρχήσει.

αυτές είναι ακόμα περισσότερο επιβεβλημένο να αναζητήσουμε τις βαθύτερες ρίζες του φαινομένου. Και οι ρίζες αυτές δεν είναι μόνο βαθιές είναι και πολύπλοκες. Φτάνει μόνο να αναφέρουμε ότι, όπως έδειξε ο Πουλαντζάς, ακόμα και κατά τη διαμόρφωση της τάσης προς την «καθαρότητα» (του Κ.Τ.Π.), τόσο ο βαθμός καθαρότητας όσο και οι μετατοπίσεις του δείκτη κυριαρχίας ποικίλουν, εξαιτίας ακριβώς της συνύπαρξης διαφορετικών και ειδικών μορφών του «καθαρού» καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (ΚΤΠ).⁹⁰⁷

Έτσι αν επιχειρήσουμε τη συνέχιση της διερεύνησης, συνεκτιμώντας τις εκλεπτυσμένες και διεισδυτικές θεωρητικές συμβολές του Πουλαντζά σχετικά με το καπιταλιστικό κράτος, δεν μπορούμε να αντιπαρέλθουμε ορισμένες, τουλάχιστον, από τις λογικές τους συνέπειες. Μια τέτοια παραδοχή, αν δεν μας παραπέμπει ευθέως, μας φέρνει πάντως πιο κοντά στην υιοθέτηση της, επίσης γνωστής, πουλαντζικής θέσης που θεωρεί το Κράτος ως σχέση.⁹⁰⁸

Έχοντας λάβει, αφηρητικά, υπόψη αυτές τις κατευθυντήριες παραδοχές και διατηρώντας όλες τις επιφυλάξεις, ως προς τους κινδύνους που περικλείουν οι τυποποιήσεις (η οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα είναι πολύπλοκη και «ανοιχτή» λόγω του δυναμικού χαρακτήρα της και άρα δεν επιδέχεται «εγκλωβισμούς» σε τυπολογίες «κλειστές»), μπορούμε να προτείνουμε την υιοθέτηση κάποιων «σταθερών», οι οποίες μπορούν να αποτελέσουν βάση για τη συνέχεια του παρόντος προβληματισμού. Εξυπακούεται πως, δεδομένης της ποικιλότητας στη

⁹⁰⁷ Ν. POULANTZAS, *Pouvoir politique et classes sociales*. ό.π., p. 157.

⁹⁰⁸ Το κράτος, γράφει ο Πουλαντζάς, δεν πρέπει να θεωρείται ως μια «ενδογενής οντότητα», αλλά «...ως σχέση, ακριβέστερα ως υλική συμπύκνωση ενός συσχετισμού δυνάμεων ανάμεσα σε τάξεις και μερίδες τάξεων, έτσι όπως αυτός εκφράζεται, πάντοτε με ειδικό τρόπο, μέσα στο Κράτος». Βλέπε: Νίκου ΠΟΥΛΑΝΤΖΑ, *Το Κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, μετάφραση: Γιάννης Κρητικός, Αθήνα: Θεμέλιο, 1984, σ. 184. Ας σημειωθεί, μάλιστα, ότι πιο κάτω στο ίδιο κείμενο ο συγγραφέας τονίζει: «Το κράτος, όμως, δεν είναι, απλώς και μόνο, μια σχέση ή συμπύκνωση μιας σχέσης, είναι η υλική και ειδική συμπύκνωση ενός συσχετισμού δυνάμεων ανάμεσα σε τάξεις και μερίδες τάξης». Βλέπε: Στο ίδιο, σ. 185.

μορφολογία του κράτους⁹⁰⁹, ή, ίσως, και ένεκα αυτής, το εγχείρημα να διερευνήσουμε τη φύση της κρατικής δραστηριότητας, αναφορικά με την ελληνική οικονομία του μεσοπολέμου, θα διευκολυνθεί σημαντικά, αν τελεσφορήσει η απόπειρα αυτή. Αν δηλαδή καταφέρουμε, τελικά, να αναδείξουμε ορισμένα σταθερά σημεία αναφοράς, ως ειδικότερους όρους απαραίτητους για την πρόοδο της σχετικής συζήτησης.

Θεωρούμε, λοιπόν, ότι κάθε προσπάθεια για κατανόηση της ειδικότερης εσωτερικής «υφής», την οποία προσέλαβε η παρουσία του ελληνικού κράτους στην οικονομία είναι, κατά πρώτον, αναγκαίο να υπογραμμίζει την υπαρκτή διάκριση⁹¹⁰ μεταξύ δραστηριοτήτων «θεσμικού - ρυθμιστικού» χαρακτήρα και εκείνων που έχουν «αναπαραγωγικό»⁹¹¹, χαρακτήρα.

Δεύτερο, είναι επιβεβλημένο να υποδεικνύει τις περιπτώσεις εκείνες κατά τις οποίες το κράτος εμπλέκεται στο οικονομικό γίγνεσθαι με μεθόδους που

⁹⁰⁹ Όπως έχει επισημανθεί, εν αναφορά προς τα εγχειρήματα συγκρότησης τυπολογιών του σύγχρονου κράτους, δεν υπάρχει ασυμβατότητα μεταξύ της ποικιλίας των μορφών με τις οποίες εμφανίζεται το κράτος και του προσδιορισμού ορισμένων σταθερών βασικών χαρακτηριστικών τούτου. Βλέπε: Αιμιλ. ΖΑΧΑΡΕΑΣ, *ό.π.*, σ. 62.

⁹¹⁰ Βλέπε τη διάκριση στο: Θεόδ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Κείμενα Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας*, Αθήνα: Διόνικος, 2003, σ. 68.

Παράβαλε και τη σχετική επισήμανση του Κ. Βεργόπουλου, αναφορικά με τα περιθώρια ρύθμισης του πλαισίου της οικονομίας από το Κράτος. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι τέτοιες παρεμβάσεις προσδιορίζουν τα ελάχιστα όρια και όχι «τους μέγιστους στόχους που η οικονομία μπορεί να επιδιώκει». Κ. ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΥ «Η παγκοσμιοποίηση και ο Νίκος Πουλαντζάς» στο: Α. ΡΗΓΟΥ και Κ. ΤΣΟΥΚΑΛΑ (επιμέλ.), *Η πολιτική σήμερα. Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του* [σ.σ. 282-294], Αθήνα: Θεμέλιο, 2001, σ. 293.

⁹¹¹ Σχετικά με τον αναπαραγωγικό ρόλο του κράτους στους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς γενικότερα, βλέπε στο: Βεν FINE, *Οικονομική θεωρία και ιδεολογία*, μετάφραση: Ζ. Σαρίκας, Αθήνα, Κάλβος, 1984, ιδίως σ.σ. 93-94.

Πιο συγκεκριμένα, για τον αναπαραγωγικό ρόλο του ελληνικού κράτους, βλέπε και: Γιάννη ΣΑΜΑΡΑ, *Κράτος και Κεφάλαιο στην Ελλάδα*, (3η έκδοσ.), Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, ιδίως σ.σ. 190-191, 274-275 και 333-334. Ειδικότερα σχετικά με τον συζητημένης βαρύτητας, ρόλο που αποκτά, σε ορισμένες ιδίως ιστορικές περιόδους, το ελληνικό κράτος «...για την κοινωνική συνοχή και την αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων. » Βλέπε: Ναπ. ΜΑΡΑΒΕΓΙΑ, *Αγροτική πολιτική και Οικονομική Ανάπτυξη...*, *ό.π.*, σ.σ. 124-147

συνεπάγονται τον κατακερματισμό και την αποδιοργάνωση των μαζών.⁹¹² Τρίτο, είναι χρήσιμο να προβαίνει στην αποσαφήνιση ότι η πρωιμότητα του ελληνικού αστικού κράτους δεν πρέπει να οδηγεί σε βεβιασμένες και εσφαλμένες εντυπώσεις περί εμφάνισης, ήδη από τότε, συγκροτημένου συστήματος «πρώιμου» έστω κρατικού παρεμβατισμού. Πολύ περισσότερο, μάλιστα, όταν οι τάξεις αυτές εκδηλώθηκαν στοιχειωδώς και μόνο σε ορισμένους χώρους.⁹¹³

Τέλος, δεν θα πρέπει να μένει απαρατήρητο το γεγονός ότι, την ίδια ώρα που, όπως προαναφέρθηκε, το καπιταλιστικό κράτος λειτουργούσε αποδιοργανωτικά όσον αφορά τις κυριαρχούμενες μερίδες τάξης ή τάξεις, έδειχνε, παράλληλα, ιδιαίτερη μέριμνα για την οργάνωση του «μπλοκ εξουσίας», ολοκληρώνοντας έτσι και τον έτερο από τους δύο κύριους πολιτικούς ρόλους του.⁹¹⁴

⁹¹² Κάτι τέτοιο συμβαίνει όταν το καπιταλιστικό κράτος προσεταιρίζεται ή ενεργοποιεί «... τις μικροαστικές και τις αγροτικές τάξεις για την υποστήριξη του μπλοκ εξουσίας», προκειμένου αυτές να μην είναι, όπως υποστηρίζει ο Jessop, «... διαθέσιμες για συμμαχίες με το προλεταριάτο...» (Στο ίδιο, σ. 94). Όπως, μάλιστα, επισημαίνει ο ίδιος συγγραφέας, επικαλούμενος την Πουλαντζική ανάλυση «... διαφορετικά τμήματα του μπλοκ εξουσίας υιοθετούν διαφορετικές στρατηγικές» και αυτό εκφράζεται «... με την προτίμησή τους για διαφορετικές μορφές κράτους με διαφορετικές κοινωνικές βάσεις...».

Bob JESSOP, «Η στρατηγική επιλεκτικότητα του Κράτους: σκέψεις σχετικά με ένα θέμα του Πουλαντζά» στο Αλκ. ΡΗΓΟΥ - Κ.ΤΣΟΥΚΑΛΑ (επιμ.), Η πολιτική σήμερα - Ο Νικ. Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του [σσ. 87-123], ελλ. μετάφρ. Θεω. Τσακίρη, Αθήνα, Θεμέλιο, 2001, σ. 94.

Παράβαλε και: Nicos POULANTZAS, *State, Power Socialism*, London: Verso, 1978, pp. 140-142.

⁹¹³ Βλέπε: Θεοδ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Κείμενα*, Αθήνα, Διώνκος 2003, σ. 72. Παράβαλε και την περιδολόγηση του ίδιου συγγραφέα ο οποίος την πρώτη, από τις τρεις μεγάλες περιόδους του σύγχρονου παρεμβατικού κράτους στην Ελλάδα, την τοποθετεί στην περίοδο του μεσοπολέμου «... ιδιαίτερα αυτή που ακολουθεί τη μεγάλη διεθνή ύφεση...». Στο ίδιο, σ. 76.

⁹¹⁴ Όπως αναφέρει ο Jessop, σε γενικές γραμμές, ήταν ο Πουλαντζάς που προσδιόρισε «ως κύριους πολιτικούς ρόλους του καπιταλιστικού Κράτους την οργάνωση του 'μπλοκ εξουσίας' και την αποδιοργάνωση των λαϊκών μαζών». Βλέπε: Bob JESSOP, «Η στρατηγική επιλεκτικότητα του Κράτους...», ό.π., σ. 94.

8.1.3. Οψεις επιλεκτικού κρατικού παρεμβατισμού στην Ελλάδα πριν και κατά το μεσοπόλεμο

8.1.3.α. Προκαταρτικές επισημάνσεις

Πριν προχωρήσουμε στην προσπάθεια αναζήτησης των ειδικότερων μορφών, με τις οποίες διάφορες, κρατικοεπεμβατικού τύπου, εκδοχές υιοθετούνται και εφαρμόζονται στην Ελλάδα, είναι χρήσιμες ορισμένες προκαταρτικού χαρακτήρα επισημάνσεις και παραδοχές.

Φαίνεται, κατ' αρχάς, εύλογο να συνταχθούμε με εκείνες τις απόψεις που έχουν υποστηρίξει ότι δεν μπορεί να γίνεται λόγος για ύπαρξη και εφαρμογή στην Ελλάδα, πριν το 1922⁹¹⁵, μακρόπνοης, συγκροτημένης και συνολικού τύπου οικονομικής πολιτικής, τουλάχιστον υπό τη σύγχρονη έννοια του όρου.⁹¹⁶

Μια τοποθέτηση όπως η παραπάνω δημιουργεί, μάλλον, περιορισμούς, κυρίως ως προς τη δυνατότητα προσχώρησης, μετά από μια τέτοια παραδοχή, στις τάξεις εκείνων που επέλεξαν να τοποθετήσουν την φάση έναρξης και εφαρμογής συγκροτημένης πολιτικής κρατικού παρεμβατισμού σε προγενέστερη του μεσοπολέμου περίοδο. Δε έχει την ευχέρεια δηλαδή (ή, τουλάχιστον, θα χρειαστεί να κοπιάσει πολύ) όποιος, έχοντας ξεκινήσει από μια τέτοια αφετηρία, θελήσει, στη συνέχεια να εξηγήσει πειστικά πως, κάίτοι δεν εντόπισε τα συστατικά στοιχεία μιας συνεκτικής οικονομικής πολιτικής, ανακάλυψε εν τούτοις κυβερνήσεις οι οποίες είχαν, ήδη πριν το μεσοπόλεμο, ασκήσει ολοκληρωμένη πολιτική κρατικού

⁹¹⁵ Τούτο δε σημαίνει ότι έλειψαν, ήδη από το 19ο αιώνα, σχεδιασμοί οικονομικής πολιτικής που είχαν ως κεντρικούς άξονες κρίσιμα για την εξέλιξη του ελληνικού οικονομικού σχηματισμού ζητήματα. Βλέπε, ενδεικτικά, τις αναφορές στις αντίστοιχες πολιτικές του Κομμουνδούρου και του Χ. Τρικούπη, στο Κ. Παπαθανασόπουλου, *Ναυτιλία, Κράτος και Πολιτική*, που εμπεριέχεται στο συλλογικό έργο: *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (8ος - 20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα: Τυπωθήτω - Γ. Δαρδανός, 2002, σσ. 105-144 και ιδίως σσ. 132-144.

⁹¹⁶ Ας σημειωθεί ότι την αξία της επισήμανσης αυτής δεν μειώνει το γεγονός ότι σε ορισμένους τομείς (π.χ. στον αγροτικό) φαίνεται να είχαν και νωρίτερα χαραχθεί επί μέρους πολιτικές. Βλέπε ενδεικτικά: Σωτ. ΠΕΤΜΕΖΑ, «Αγροτική Οικονομία», στο: Χρ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, οι απαρχές 1900-1922*, том. Α1, Αθήνα: Βιβλιόραμα, χ.χ., σ. 84.

παρεμβατισμού. Θεωρούμε αρκετά ενδεικτική, εν προκειμένω, την περίπτωση του Χρ. Ευελπίδη, ο οποίος, ενώ είχε σπεύσει αρχικά να υιοθετήσει την εκδοχή κατά την οποία το 1909 αποτελούσε έτος ορόσημο για την εισαγωγή και την εφαρμογή συγκροτημένης οικονομικής πολιτικής (αλλά και κρατικού παρεμβατισμού) στην Ελλάδα,⁹¹⁷ είχε, σε μεταγενέστερη εργασία του⁹¹⁸, μετριάσει τη θέση του αυτή. Διευκρίνιζε συγκεκριμένα ότι: «...η περίοδος 1909-1912 δόναται κυρίως να χαρακτηρισθή ως προπαρασκευαστική εποχή δια την χάραξιν και εφαρμογήν της οικονομικής μας πολιτικής».⁹¹⁹ Κατά την επακολουθήσασα δε περίοδο, (1912-1922), η οποία αποκαλείται από τον ίδιο συγγραφέα ως «περίοδος των πολέμων», φαίνεται ότι μόνο στο γεωργικό τομέα είχαμε μια δέσμη μέτρων που αποσκοπούσαν στην οργάνωση της εθνικής παραγωγής. Και πράγματι το πεδίο της γεωργικής πολιτικής μοιάζει να ήταν, όπως έχει και ο Mazower, σε σχετικά πρόσφατη εργασία του, επισημάνει, το μόνο στο οποίο και πριν το 1922 είχε υπάρξει «έντονη και ενεργή»⁹²⁰ κρατική παρέμβαση.

Προκειμένου να ολοκληρώσουμε τις προκαταρτικές αυτές αναφορές, τις σχετικές με την πριν το 1922 περίοδο, χρειάζεται να τονιστεί ότι ακόμα και εκείνοι

⁹¹⁷ Ο συγγραφέας, αφού τόνιζε ότι είχαν «έκτοτε» διαμορφωθεί δημόσιες υπηρεσίες «...κύριον έργον έχουσαι την παρακολούθησιν και ποδηγέτησιν της οικονομίας...», συνέχιζε επισημαίνοντας ότι: «Η επέμβασις του Κράτους... επεκτείνεται ολίγον κατ'ολίγον εις όλα τα πεδία της εθνικής οικονομίας, πρώτον μιν κατά τον Παγκόσμιον πόλεμον και έπειτα συστηματικώτερον και μονιμώτερον...», στο: Χρ. ΕΥΕΛΠΙΔΗ, *Οικονομική Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, Αθήνα: εκδ. «Φλάμμα», 1939, σ. 82.

⁹¹⁸ Χρυσ. ΕΥΕΛΠΙΔΗ, *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος*, που εμπεριέχεται στο Τρίτο Μέρος του τόμου «Ελλάς», *Νεώτερο Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό Ήλιος*, Αθήνα: Εγκυκλοπαιδικές Εκδόσεις «ΗΛΙΟΣ» - Ι. Πασσάς, 1948-1955, σσ. 93-212.

⁹¹⁹ Στο ίδιο, σ. 209.

⁹²⁰ Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά: «Πράγματι από τη σκοπιά του ελληνικού κράτους, ο μόνος τομέας στον οποίο αυτό είχε έντονη και ενεργή ανάμειξη ήταν η γεωργία». Βλέπε: Μ. MAZOWER, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση...*, ό.π., σ. 106. Παράβαλε και: Στο ίδιο, σ. 75.
Για μια συνοπτική και περιεκτική περιγραφή της ζωηρής διαμάχης που προηγήθηκε (τέλη 19^{ου}-αρχές 20^{ου} αιώνα) ανάμεσα στους φιλοπαρεμβατιστές και τους αντιπάλους τους, με σχετική αναφορά και στα αντίστοιχα οικονομικά δόγματα, βλέπε: Θαν. ΚΑΛΑΦΑΤΗ, *Αγροτική Πίστη και Οικονομικός Μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο*, πρώτος τόμος, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1990, σσ.36-40.

που, όπως ο Ευελπίδης, είχαν την άποψη πως και από τις προ του Μεσοπολέμου κυβερνήσεις υπήρξαν κάποιες που είχαν επιλέξει να ασκήσουν πολιτικές κρατικού παρεμβατισμού, φαίνεται ότι κάνουν χρήση του όρου αυτού υπό την ευρεία του έννοια. Δεν αναφέρονται, δηλαδή, τόσο σε ρυθμίσεις που εντάσσονται, στενά, στο πλαίσιο μιας συγκροτημένης παρεμβατικής οικονομικής πολιτικής όσο στη λήψη, συγκεκριμένων επιλεγμένων μέτρων στο πεδίο, κυρίως, της κοινωνικής πολιτικής⁹²¹, ή της εργατικής νομοθεσίας όπου, όμως, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1920 οι σχετικές διευθετήσεις «έφθασαν ως τα διαφόρων ειδών κορπορατιστικά σχήματα».⁹²²

8.1.3.β. Ο ιδιότυπος επιλεκτικός κρατισμός

Παρ' όλα αυτά εκείνο που δύσκολα μπορεί να αμφισβητηθεί είναι ότι είχαν ενταθεί, προς επιλεγμένους στόχους κατευθυνόμενες, παρεμβατικού τύπου κρατικές πρωτοβουλίες. Ιδιαίτερα υπό την πίεση και την καταλυτική επίδραση της Μικρασιατικής καταστροφής και όσων επακολούθησαν, παρόμοιου τύπου απόπειρες

⁹²¹ Όπως προκύπτει από τη διατύπωση και τις διευκρινίσεις του Ευελπίδη «τα παρεμβατικά μέτρα [...] ήταν συγκεκριμένα θεσμικά μέτρα κοινωνικής πολιτικής». Όπως τονίζει: «Η ίδρυσις άλλωστε του Υπουργείου Περιθάλψεως (Διάταγμα 4^{ης} Δεκεμβρίου 1917) [...] δεικνύει ότι η Ελλάς εισήλθε εις το στάδιον του κρατικού παρεμβατισμού προς ρύθμισιν των κοινωνικών ζητημάτων, συμφώνως άλλωστε προς αναληφθείσας υποχρεώσεις δια τον άρθρον 505 της Συνθήκης των Βερσαλλιών και των σχετικών αποφάσεων της Διασκέψεως της Ουάσινγκτων [...] και του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας της Γενεύης». Βλέπε Χρυσ. ΕΥΕΛΠΙΔΗ, *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος*, ό.π., σ. 210.

Παράβαλε και: Αλέξ. ΣΒΩΛΟΥ, «Η κοινωνική κατεύθυνσις εν τη εξελίξει του Κράτους», *Εναρκτήριος Λόγος Υψηλ. Γενικής Πολιτειολογίας* (15-12-1916), που δημοσιεύτηκε το 1921 στο: *Αρχείο των Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, (τόμος 1^{ος}, 1921, σσ. 128-142) και επιπεριέχεται στο: Αλέξ. ΣΒΩΛΟΥ, *Προβλήματα του Έθνους και της Δημοκρατίας*, Αθήνα: Στοχαστής, 1972, ιδίως σσ. 12-13.

Ο Σβώλος, διευκρινίζει επίσης, ότι από το 1909 ενόψει της αναθεωρήσεως του Συντάγματος «Η υπό του Αλ. Παπαναστασίου πολιτική και επιστημονική ομάδα των «κοινωνιολόγων» προωθούσε έκτοτε συστηματικώς την κοινωνικήν πολιτικήν του κράτους». Βλέπε: Αλ. ΣΒΩΛΟΥ, «Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος», που αναδημοσιεύεται στον τόμο: *Τα Ελληνικά Συντάγματα 1822-1952*, Αθήνα: Στοχαστής, 1972, σ. 46.

⁹²² Βλέπε: Χρ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τόμος Β [σσ. 9-57], Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2002, σ. 13.

θα πυκνώσουν και, όλο και συχνότερα, θα παίρνουν τη μορφή επιλεγμένων ρυθμιστικών επεμβάσεων του κράτους στο κοινωνικό και οικονομικό γίγνεσθαι.

Ανακύπτει βέβαια, συχνά, το ερώτημα περί του κατά πόσο θα μπορούσε να συμβαίνει διαφορετικά όταν, όπως φαίνεται, ο κρατικός μηχανισμός και οι συγκροτούντες αυτόν δεν ήσαν, ακόμα, σε θέση να υλοποιήσουν περισσότερο φιλόδοξους στόχους. Δεν είχαν δηλαδή, συνολικά κρινόμενοι, αποκτήσει ούτε τη δυνατότητα αλλά ούτε και την ικανότητα να επιχειρήσουν, και στην περίπτωση ακόμη που θα είχε διαμορφωθεί σχετική πολιτική βούληση, ευρύτερου χαρακτήρα παρεμβάσεις, που θα επεκτείνοντο στη ρύθμιση του οικονομικού σχηματισμού. Κατά συνέπεια φαίνεται ότι δεν προσεγγίζουν την πραγματικότητα απόψεις που «ανακαλύπτουν» την ύπαρξη συγκροτημένου, ίσως και μακρόπνοου, σχεδίου κρατικού παρεμβατισμού, που βρισκόταν ήδη σε εξέλιξη την επαύριο της μικρασιατικής καταστροφής. Σχεδίου μάλιστα το οποίο έτεινε να ολοκληρώσει τους σημαντικότερους στόχους που, σύμφωνα τουλάχιστον με τις περί κρατικού παρεμβατισμού θεωρίες, οφείλει να υλοποιήσει ένα Κράτος, όταν αναλαμβάνει την πρωτοβουλία να επέμβει δραστικά στο οικονομικό πεδίο.

Είναι, επομένως, φανερό ότι η προσπάθεια να κατανοηθούν οι πραγματικές διαστάσεις του φαινομένου «κρατικός παρεμβατισμός» στην Ελλάδα του Μεσοπόλεμου προϋποθέτει ορισμένες αφητηριακές επισημάνσεις και παραδοχές. Χρειάζεται δηλαδή, ιδίως όσον αφορά, συγκεκριμένα, αφενός εκφορά αξιολογικών κρίσεων, αναφορικά με τη διαμόρφωση σχετικής πολιτικής βούλησης και, αφετέρου, αποτίμηση περί της ύπαρξης ή όχι δυνατοτήτων (αλλά και ικανότητας για αξιοποίηση και υλοποίηση τούτων – των δυνατοτήτων – από τον τότε υφιστάμενο κρατικό μηχανισμό), να έχουν γίνει ορισμένες, προκαταρτικού χαρακτήρα, παρατηρήσεις.

Όσον αφορά, κατ' αρχάς, την ύπαρξη ή μη σχετικής πολιτικής βούλησης, αρκεί να αναφέρουμε ότι οι σημαντικότεροι από τους επιφορτισμένους με κυβερνητικές

ευθύνες πολιτικούς, πριν το 1922, δεν έδειχναν πρόθυμοι, με μόνη κτυπητή εξαίρεση τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου⁹²³, να υιοθετήσουν φιλοπαρεμβατικές απόψεις. Ακόμα και κατά τα πρώτα χρόνια του Μεσοπολέμου οι φιλελεύθερες οικονομικές αντιλήψεις δεν είχαν χάσει την ελκυστικότητά τους. Το ίδιο, άλλωστε, ίσχυε και διεθνώς, αφού μέχρι την ώρα που η «μεγάλη ύφεση» ήρθε να αναστρέψει πλήρως το κλίμα, ο φιλελευθερισμός εξακολουθούσε να αποτελεί «όραμα και ιδανικό προς το οποίο θα έπρεπε να είναι στραμμένες οι κυβερνήσεις των διαφόρων χωρών, ένα όραμα προς το οποίο όφειλαν να τείνουν οι ενέργειές τους»⁹²⁴.

Για να επανέλθουμε στα της Ελλάδας, όμως, αξίζει στο σημείο αυτό να υπενθυμίσουμε ότι έχει υποστηριχθεί, σχετικά, ότι ούτε και τα μηνύματα για την εκδήλωση και την εξέλιξη της διεθνούς κρίσης είχαν σταθεί ικανά να κλονίσουν την κυριαρχία των απόψεων αυτών στην κοινωνία, αφού μόνο μετά το 1932 παρατηρείται ουσιαστική μεταβολή.⁹²⁵ Το επισημαίνουμε δε αυτό εδώ διότι, και αν ακόμα δεν προσφέρει επαρκή εξήγηση, φαίνεται πάντως να συνδέεται με το γεγονός ότι και ισχυρές κυβερνήσεις, όπως αυτή της Βενιζελικής τετραετίας 1928-1932, έμοιαζαν να αμφιταλαντεύονται και έδειξαν διστακτικότητα, από φόβο μήπως κατηγορηθούν για φιλοπαρεμβατισμό, ακόμα και όταν η κρατική παρέμβαση είχε γίνει αναπόφευκτη.

Με αυτά ως δεδομένα εμφανίζεται να είναι, κατά μείζονα λόγο, βάσιμος ο ισχυρισμός ότι οι προηγηθείσες (κατά την πριν το 1928 μεσοπολεμική περίοδο) βραχύβιες και λιγότερο ισχυρές κυβερνήσεις δε θα μπορούσαν, ως προς αυτό, να έχουν ευρύτερα περιθώρια και μείζονες δυνατότητες. Ακόμα δηλαδή και αν, στα

⁹²³ Βλ. σχετικά: Μιχ. ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου ως οικονομολόγος», Γ. ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΥ - Χρ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ (επιμελ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Έκσυγχρονισμός* [σσ. 329-344], Ηράκλειο Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988, ιδίως σσ. 335-339.

⁹²⁴ Κ. ΚΩΣΤΗ, *Οι Τράπεζες και η κρίση*, ό.π., σ. 5

⁹²⁵ Βλέπε σχετικά: Μιχ. ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Η κρίση του 1929...*, ό.π., σ. 96

δικά τους πλαίσια, θα είχε διαμορφωθεί φιλοπαρεμβατική πολιτική βούληση, κάτι που μέχρι τώρα δεν προέκυψε, δε φαίνεται ότι θα ήσαν, αντικειμενικά, σε θέση να προωθήσουν ένα επεξεργασμένο και πλήρες σχέδιο κρατικού παρεμβατισμού.

Όπως σαφώς προκύπτει, όμως, έχουμε κιόλας περάσει, με τα όσα αμέσως πριν επισημάναμε, στο επόμενο από τα καίρια ερωτήματα που τέθηκαν και πρέπει να απαντηθούν. Σε αυτό, δηλαδή, που αναφέρεται στο κατά πόσον είχαν δημιουργηθεί, ήδη πριν το 1928, προϋποθέσεις και ανάλογες δυνατότητες, που θα επέτρεπαν να λάβουν σάρκα και οστά όλα εκείνα, τα οποία θα μπορούσαν να συγκροτούν μια συνεκτική πολιτική κρατικού παρεμβατισμού. Το εγχείρημα να υπάρξει μια, κατ'αρχάς τουλάχιστον, πειστική απάντηση σε τούτο το ερώτημα διευκολύνεται, αν εντοπίσουμε τη διερεύνησή μας σε ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της περιόδου 1918-1928.

Ειδικότερα αρκεί να σταθούμε σε αυτό που αναδεικνύεται, ως σημαντικό γνώρισμα, από τον Ψαλιδόπουλο, στα πλαίσια του χρονολογίου των οικονομικών εξελίξεων της συγκεκριμένης εποχής. Όπως με έμφαση σημειώνει ο συγγραφέας: έχουμε, δυστυχώς, *«πολλές εναλλαγές κυβερνήσεων λόγω πολιτικής αστάθειας, όπου κόμματα με διακηρυγμένες αντιθέσεις στην οικονομική τους φιλοσοφία εναλλάσσονται με τόσο γρήγορο ρυθμό που είναι αδύνατο να προκύψει έτσι μια λειτουργική περιδιολόγηση...»*.⁹²⁶ Ενώ, ταυτόχρονα, δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας ότι ακόμα και η Οικουμενική Κυβέρνηση (1926-1928), που υπήρξε κάπως μακροβιότερη, είχε να αντιμετωπίσει τις τριβές και τις δυσκολίες που ανέκυπταν από την αναγκαστική συνύπαρξη σε αυτήν όχι μόνο περισσότερων κομμάτων, αλλά και ισχυρών πολιτικών παραγόντων, ηγετών και ηγετίσκων. Λογικό ήταν, λοιπόν, πέραν των επιλεκτικών παρεμβάσεων, που στόχευαν στην άμεση διευθέτηση επειγόντων και κρίσιμων οικονομικών προβλημάτων, να μην έχει και αυτή, κατά την

⁹²⁶ Μιχ. ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Η κρίση του 1929...*, ό.π., σσ. 75-76.

εικοσάμηνη περίπου παραμονή της στην εξουσία, δυνατότητες άσκησης μακρόπνοης οικονομικής πολιτικής.

Συνοψίζοντας, επομένως, και χωρίς να θεωρούμε ότι εξαντλήσαμε τη διερεύνηση του υπό εξέταση ερωτήματος, εκτιμάμε ότι, για τις ανάγκες τουλάχιστον της παρούσας εργασίας, δεν απαιτείται να επιμείνουμε περισσότερο, προκειμένου να καταδείξουμε την αδυναμία διευρυνμένων κυβερνητικών παρεμβάσεων στις κρίσιμες παραμέτρους του οικονομικού συστήματος, μέσω μιας συγκροτημένης ενεργητικής οικονομικής πολιτικής. Με άλλα λόγια και με δεδομένη την κατάσταση στο επίπεδο του πολιτικού σχηματισμού, την οποία ανωτέρω σε αδρές γραμμές εκθέσαμε, δεν φαίνεται να υπήρχε η δυνατότητα να τεθεί σε εφαρμογή μακρόπνοο και συνεκτικό σχέδιο εναλλακτικής οικονομικής πολιτικής, που θα επιφύλασσε στο Κράτος κεντρικό ρυθμιστικό ρόλο προωθητικό ενός γενικευμένου παρεμβατισμού.

Επιπρόσθετα, πλην ευάριθμων φωτεινών εξαιρέσεων, έκδηλη υπήρξε και η αναποτελεσματικότητα καθώς και η έλλειψη ικανοτήτων και η ανεπάρκεια των συγκροτούντων τους αναχρονιστικούς μηχανισμούς του Κράτους. Είναι ενδεικτικές σχετικά οι αναφορές σε γαλλικό περιοδικό της εποχής (1922) τις οποίες επικαλείται ο Μειώνω, όπου γίνεται λόγος για παροιμιώδη ανικανότητα της ελληνικής γραφειοκρατίας, που χαρακτηρίστηκε ως «*το ανησυχητικό είδωλο της πολιτικής ζωής*» και είχε ως κύριο γνώρισμά της την απουσία «*επαγγελματικής συνειδήσεως*».⁹²⁷

Από όλα όσα προαναφέρθηκαν, έχει γίνει αρκετά σαφές ότι οι όποιες παρεμβάσεις του Κράτους στην Οικονομία, όπως εκδηλώνοντο με τη λήψη μέτρων αποσπασματικού χαρακτήρα, στόχευαν κυρίως στην αντιμετώπιση προβλημάτων που ανέκυπταν από πιεστικές ανάγκες, τις οποίες δημιουργούσε η εκάστοτε

⁹²⁷ Βλέπε το Εισαγωγικό κεφάλαιο (υπό τον τίτλο: «Συντελεστές της ιστορικής εμπειρίας») του γνωστού έργου του Jean MEYNAUD (συνεργ. Π.Μερλόπουλος και Γ.Νοταρός), *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα (1946-1965)*, Α' τόμος (μετάφρ. Π.Μερλόπουλος), Β' εκδ. Αθήνα:

οικονομική συγκυρία. Τα μέτρα αυτά, ιδίως μετά το «προσφυγικό σοκ»⁹²⁸, φαίνεται ότι, ουσιαστικά, αποτελούσαν επί μέρους, βήμα-βήμα, κινήσεις εντασσόμενες σε λογικές εναρμόνισης προς δοκιμασμένες στρατηγικές επιβίωσης του καπιταλισμού. Με άλλα λόγια συνιστούσαν, όπως έχει υποστηριχθεί, σωτήριες επεμβάσεις για την «...ατομική ιδιοκτησία και τον οικονομικό φιλελευθερισμό και όχι βήματα προς τη συστηματικοποίηση και παγίωση του κρατικού παρεμβατισμού»⁹²⁹

Μπορούμε επομένως να υποστηρίξουμε, συμπερασματικά, ότι, διαρκούντος του Μεσοπολέμου και πριν ξεσπάσει η Διεθνής Κρίση του 1929-32, το Κράτος, δεν ενεργούσε υπακούοντας στις επιταγές μιας ήδη συγκροτημένης από φιλοπαρεμβατικές ιδεολογικές κατευθύνσεις πολιτικής. Στην πραγματικότητα εκείνο που συμβαίνει και το οποίο γίνεται ευκρινέστερο, πλέον, είναι ότι οι επιλογές του οικονομικού επιτελείου του⁹³⁰ παρατέμπουν όλο και συχνότερα, πια, σε ένα

Σαββάλας, 2002, σσ. 54-55. Παράβαλε και σχετικές επισημάνσεις στο: Μ. MAZOWER, *Η Ελλάδα και η Οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, ό.π., σ. 14.

⁹²⁸ Ο Χατζηιωσήφ κάνει χρήση του όρου αυτού, συμπλέοντας έτσι, ως προς αυτό, με την αξιολόγηση που έκανε, σε βιβλίο του για τη μεσοπολεμική περίοδο, ο Θ. Σακελλαρόπουλος. Ο τελευταίος, θέλοντας ήδη από το πρώτο κεφάλαιο τούτου, υπό τον τίτλο: «*Τα δύο σοκ του Μεσοπολέμου*», να αναδείξει την καταλυτική επίδραση που, παράλληλα, είχαν τόσο η μαζική έλευση προσφύγων (πρώτο σοκ) όσο και η διεθνής οικονομική κρίση (δεύτερο σοκ). Βλέπε αντίστοιχα: Χρ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, ό.π., σ. 9, και Θεόδωρ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Οικονομία - Κοινωνία - Κράτος...*, ό.π., σσ. 13-25.

⁹²⁹ Χρ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, ό.π., σ. 17.

⁹³⁰ Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι, όπως προαναφέραμε, αρκετά χρόνια πριν το Μεσοπόλεμο, ευαρίθμη μερίδα «τεχνοκρατών» του κρατικού μηχανισμού, ιδίως στο ΥΠ.ΕΘ.Ο, φαίνεται ότι έτεινε «*ευήκοον ους*» σε κρατιστικής έμπνευσης απόψεις. Βλ.: Χρ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, «*Η γηραιά σελήνη. Η Βιομηχανία στην Ελλάδα (1830-1940)*» Αθήνα: Θεμέλιο, 1993, σ. 283 κ.ε.

Ας σημειωθεί, εδώ, ότι η παραπάνω διαπίστωση ανοίγει, επίσης, και κάποια δυνατότητα να δοθεί μια πρώτη ερμηνεία ως προς τους λόγους που συνέταναν, ώστε να δημιουργείται συγγνωστή σύγχυση, όσον αφορά στο ακριβές περιεχόμενο και την επαρκή διάκριση των αποχρώσεων, σχετικά με τις ασκηθείσες επμέρους πολιτικές. Πράγματι, αν κάτι έρχεται να προσθέσει και να εξηγήσει μια διαπίστωση, όπως αυτή περί διείσδυσης του «*κρατισμού*» στις τάξεις των στελεχών του ΥΠ.ΕΘ.Ο, τούτο δεν μπορεί παρά να αναφέρεται στην ευκολία με την οποία οι «*τεχνοκράτες*» του ΥΠ.ΕΘ.Ο, έσπευδαν να ενστερνιστούν και να προωθήσουν παρεμβατικού τύπου ρυθμίσεις. Μπορούμε να πιθανολογήσουμε, λοιπόν, ότι ήταν ακριβώς αυτή η συγκεκριμένη εκδήλωση «*κρατισμού*» (ως μια εκδοχή επιλεκτικού κρατισμού κατά το Μεσοπόλεμο) που είχε συμβάλει στο να προκληθούν εντυπώσεις περί ύπαρξης γενικευμένης πολιτικής κρατικού παρεμβατισμού στο πεδίο του οικονομικού σχηματισμού της κοινωνίας.

επιλεκτικό κρατισμό συμβατό προς τις κρατικορπορατιστικές εκδοχές, οι οποίες ήδη, αρκετά πρώιμα όπως δείξαμε, είχαν κάνει ιδιαίτερα αισθητή την παρουσία τους. Ακόμη, λοιπόν, και αν θελήσουμε να διακρίνουμε αποχρώσεις ενός περιορισμένου οικονομικού παρεμβατισμού του Κράτους, αυτές δεν θα τις ανιχνεύσουμε παρά μόνο μέσα σε επιμέρους ρυθμίσεις. Τέτοιες αποσπασματικού χαρακτήρα ρυθμίσεις, όμως, ενισχύουν μάλλον παρά αποδυναμώνουν την περί επιλεκτικού κρατισμού θέση.

Εκείνο που χρειάζεται στο σημείο αυτό, και προς αποφυγή παρερμηνειών, ως προς την επιλογή του όρου, να αποσαφηνιστεί, είναι πως αυτή δεν προέκυψε από την πρόθεση να ανασκευαστούν, μέσω της πρότασης ενός νέου όρου, χαρακτηρισμοί που αποδόθηκαν στο ευρύτερο φαινόμενο του κρατισμού ή εκδοχών αυτού. Του ιδιότυπου, δηλαδή, εκείνου είδους κρατικής ανάμειξης στα της οικονομίας, που έχει μεν τις ρίζες του στο μεσοπόλεμο επιβίωσε, όμως, στην Ελλάδα, σχεδόν αταβιστικά θα λέγαμε, μέχρι και σχετικά πρόσφατα.⁹³¹ Έτσι θα ήταν λάθος να θεωρηθεί πως το περιεχόμενο του όρου «επιλεκτικός κρατισμός», είναι ασύμβατο, για παράδειγμα, με ό,τι αποκλήθηκε «αμυντικός κρατισμός».⁹³²

Είναι επίσης ενδεικτικά και τα αποσπάσματα με τις απόψεις του Κοφινά, Υπουργού Οικονομικών της παγκαλικής δικτατορίας, οι οποίες αποτελούν τυπικά παράδειγμα «αμαλαγάματος» που εμπεριέχει κράμα επιλεκτικού κρατισμού και κρατικού κορπορατισμού.⁹³³ Η κοινωνική φιλοσοφία του Κοφινά, σύμφωνα με το Βερέμη, συνοψίζεται στη «συναδελφοσύνη», κεφαλαίου και εργασίας.⁹³⁴ Απεναντίας ο τελευταίος εγγράφεται, αν δεν την προϋποθέτει κιόλας, στην ίδια εσωτερική

⁹³¹ Βλέπε: Θεόδ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Ο αμυντικός κρατισμός της δεκαετίας του '80», στο επιλογικό έργο: Θ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΥ (επιμελ.), *Οικονομία και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα*, τόμος Β' [σσ. 213-224], Αθήνα: Διώνικος, 2004, ιδίως σσ. 220-221.

⁹³² Βλέπε σχετικά την περιοδολόγηση του Θ. Σακελλαρόπουλου, όσον αφορά στο σύγχρονο ελληνικό παρεμβατικό κράτος. Ο συγγραφέας θεωρεί ως πρώτη περίοδο αυτήν του αμυντικού κρατισμού της μεσοπολεμικής περιόδου (ιδιαίτερα αυτή που ακολουθεί την μεγάλη ύφεση). Βλέπε: Θεόδ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Κείμενα...*, ό.π., σ. 76.

⁹³³ Βλέπε: Στο ίδιο, σσ. 80-81.

⁹³⁴ Στο ίδιο, σσ. 80.

λογική που διατρέχει αυτό που εδώ, για τις ανάγκες της συγκεκριμένης ανάλυσης, χαρακτηρίσαμε ως «επιλεκτικό κρατισμό».

Άλλωστε δύσκολα θα μπορούσε κάποιος να αρνηθεί ότι το σημείο συναγερμού για τα αμυντικά ανακλαστικά βρίσκεται ακριβώς εκεί όπου τα όρια αντοχής ενός συστήματος δοκιμάζονται και χρήζουν επαναδιευθέτησης. Μια τέτοια ανάγκη ρύθμισης προκύπτει και όταν, για παράδειγμα, τα αιτήματα για οικονομική δικαιοσύνη και παραγωγική αποτελεσματικότητα συγκρούονται.

Τούτο, τις περισσότερες φορές, συμβαίνει, όποτε οι κανόνες του παιχνιδιού προσαρμόζονται στις ευκαιριακές επιδιώξεις κυρίαρχων ομάδων, οι οποίες έχουν προσελκύσει υπέρ αυτών την κρατική παρέμβαση στις διαδικασίες που υπαγορεύονται από τις αναπαραγωγικού χαρακτήρα δραστηριότητες του Κράτους.

Το γεγονός αυτό όμως, με τη σειρά του, τροφοδοτεί ή και επιτείνει ενίοτε, τη διάθεση «αμυντικών» συμπεριφορών που εκδηλώνονται και από άλλες ισχυρές ομάδες. Έτσι, ανάλογα και με τους νέους συσχετισμούς που διαμορφώνονται, αναπτύσσεται, ως συνισταμένη, νέα τάση να διευρυνθεί ακόμα περισσότερο ο κύκλος των περιπτώσεων κατά τις οποίες η αρχή της οικονομικής δικαιοσύνης υπακούει σε λογικές που απορρέουν από τις νέες επιλεκτικές ερμηνείες της.⁹³⁵

Όπως εύστοχα έχει επισημανθεί⁹³⁶ σχετικά, αποτελεί πράγματι ειρωνεία το γεγονός ότι, τελικά, πολλές από τις δυσλειτουργίες που παρωθούν στην ανάληψη πρόσθετων διορθωτικών κρατικών παρεμβάσεων μπορεί να έχουν προκύψει από άλλες, πάλι επιλεκτικού τύπου (όχι σπάνια άσκοπες ή «λανθασμένες») παρεμβάσεις ή απόπειρες τροποποίησης των κανόνων του παιχνιδιού. Συχνά μάλιστα τούτες είχαν αναληφθεί στο όνομα στρατηγικών για την επιβίωση του συστήματος. Όπως μάλιστα συμπληρωματικά υπογραμμίζει ο ίδιος συγγραφέας (Π.Κορλίρας) επί του θέματος

⁹³⁵ Βλέπε σχετικά: Πανάγ. ΚΟΡΛΙΡΑ, *Οικονομική Δικαιοσύνη και Αποτελεσματικότητα*, Αθήνα: Gutenberg, ιδίως σσ. 47-49.

⁹³⁶ Στο ίδιο, σ. 50.

αυτού «Η ειρωνεία είναι ακόμα πιο έντονη όταν δεν υπήρξε καμία αρχική πρόθεση διαταραχής της ισορροπίας... αλλά σταδιακά ή ξαφνικά τα άτομα ή οι ομάδες βρίσκονται στην ανάγκη... να αμυνθούν απέναντι στις επιπτώσεις της αταξίας που προέκυψε».⁹³⁷

Στο σημείο αυτό, και με αφορμή αυτού του τύπου τις επισημάνσεις, πρέπει να υπογραμμιστεί πως θα ήταν αρκετά δύσκολο να προταθεί μια επαρκής εξήγηση για φαινόμενα και καταστάσεις, όπως οι προαναφερθείσες, χωρίς τη συνδρομή πρόσφορων θεωρητικών επεξεργασιών. Ειδικότερα ανακύπτει η ανάγκη να αξιοποιηθούν θεμελιώδη πορίσματα εκείνων των περί κράτους θεωρήσεων, οι οποίες δίνουν έμφαση⁹³⁸ στη σχεσιακή προσέγγιση τούτου.⁹³⁹

Ακόμα περισσότερο μάλιστα καθώς, ευρισκόμενοι ενώπιον τέτοιων (ως τα προαναφερθέντα) τύπων ερμηνευτικών (ή προς ερμηνεία) φαινομένων (ή καταστάσεων), είναι που προσκρούουν σε ανυπέρβλητες, σχεδόν, δυσκολίες όσοι επιμένουν όλα να τα εξηγούν με βάση λογικές που εκκινούν εκλαμβίνοντας το Κράτος ως ένα «ορθολογικά υπολογιστικό υποκείμενο»⁹⁴⁰ ή, ακόμα χειρότερα ίσως, ως ένα «ουδέτερο εργαλείο».⁹⁴¹ Και τούτο επειδή, όχι σπάνια, το ενδεχόμενο να κυριαρχούν άλλου τύπου λογικές, όπως για παράδειγμα αυτές που αναφέρονται⁹⁴² στην επιλεκτική προώθηση επιμέρους στρατηγικών, εμφανίζεται ως αρκετά πιθανό.

⁹³⁷ Στο ίδιο, σ. 50.

⁹³⁸ Βλέπε μεταξύ άλλων: Ν. ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, ό.π., ιδίως σ.σ. 184-185 και Bob Jessop, «Η στρατηγική επιλεκτικότητα του Κράτους: Σκέψεις σχετικά με ένα θέμα του Πουλαντζά, δείγμα “αμαλγαμάτωσης”» στο: Α. ΡΗΓΟΥ, Κ. ΤΣΟΥΚΑΛΑ (επιμ.), *Η πολιτική σήμερα*, ό.π., σσ. 87-123. Βλέπε: Peter BRATZIS, «Ο Νίκος Πουλαντζάς και η οντολογική θέση του Κράτους», στο: Α. ΡΗΓΟΥ - Κ. ΤΣΟΥΚΑΛΑ (επιμέλεια), *Η πολιτική σήμερα ...*, ό.π., σσ. 197-198.

⁹³⁹ Ο Jessop τονίζει πως μια τέτοια (σχεσιακή) προσέγγιση «αποκλείει οποιαδήποτε θεώρηση του κράτους ως απλού εργαλείου ή ως υποκειμένου», στο ίδιο, σ. 97.

⁹⁴⁰ Το οποίο, όπως διευκρινίζει ο Jessop, έχει «προκαθορισμένη ενότητα και σαφείς σκοπούς», JESSOP, ό.π., σ. 100.

⁹⁴¹ Στο ίδιο, σ. 100.

⁹⁴² Στο ίδιο, ιδίως σσ. 100-102.

Αποδεικνύεται τελικά δηλαδή, και η πολλαπλή χρησιμότητα θεωρητικών εγχειρημάτων, όπως αυτό του Jessop, ο οποίος με την εκλεπτυσμένη ανάδειξη της, ενυπάρχουσας ήδη στην Πουλαντζική σχεσιακή θεώρηση του Κράτους, αντίληψης περί «στρατηγικής επιλεκτικότητας του Κράτους»⁹⁴³, έρχεται να προσφέρει ένα σημαντικής ερμηνευτικής εμβέλειας εννοιολογικό εργαλείο. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Bratsis, αποδίδοντας εν συντομία την εν λόγω θεωρητική σύλληψη του Jessop, είναι, επιπρόσθετα, ιδίων της στρατηγικής επιλεκτικότητάς τους και το γεγονός ότι τα κράτη «δεν είναι ουδέτερες περιοχές σε σχέση με τις πολιτικές στρατηγικές των κοινωνικών δυνάμεων αλλά, μάλλον, είναι πιο ανοικτά σε κάποιες πολιτικές στρατηγικές από όσο σε κάποιες άλλες».

Η κατανόηση, επομένως, αυτού που εδώ αποκαλέσαμε «επιλεκτικό κρατισμό» διευκολύνεται, στο μέτρο που η σχεσιακή άποψη για το επιλεκτικό κράτος και τις αντίστοιχες στρατηγικές του απολήγει σε λογικές συνέπειες που, ως οδηγητικός μίτος, συμβάλουν στην εξελισσόμενη πορεία εξιχνίασης της εν λόγω εκδοχής κρατισμού.

8.2. Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί ως λειτουργικά υποκατάστατα των αγροτικών συνδικάτων

Μέσα σε ένα τέτοιο, όπως το προαναφερθέν, θεωρητικό πλαίσιο, διευκολύνεται η κατανόηση των, κρατικοκορπορατιστικού τύπου, μηχανισμών που συγκροτήθηκαν, με πεδίο αναφοράς αυτό του συλλογικού δανεισμού και των ειδικότερων λειτουργιών, που κλήθηκαν να επιτελέσουν εντός αυτού οι «δισυπόστατοι» γεωργικοί συνεταιρισμοί.

⁹⁴³ Κατά την παραπάνω σχεσιακή άποψη της επιλεκτικότητας του Κράτους, τούτο εκτός του ότι αποτελεί το ίδιο προϊόν των πολιτικών στρατηγικών και έχει καταστεί, επίσης, μήτρα πολιτικών στρατηγικών, αναγνωρίζεται και από ένα τρίτο γνώρισμά του, που σχετίζεται με τη δομή του. Αυτή, κατά την ίδια άποψη, «...αποτελεί προϊόν των πολιτικών στρατηγικών και αγώνων του παρελθόντος.», Peter BRATSI, ό.π., σσ. 197-198.

Σε μία περίοδο κατά την οποία τα αγροτικά συνδικάτα, ήσαν σχεδόν ανύπικτα⁹⁴⁴, οι γεωργικοί συνεταιρισμοί επωμίζοντο και πρόσθετα βάρη. Αυτοί οι τελευταίοι ήσαν, εκ των πραγμάτων, αναγκασμένοι να προασπίσουν τους αγρότες από τις δραστηριότητες που ανέπτυσαν, όσοι επιδίωκαν να προωθήσουν τα δικά τους συμφέροντα, σε βάρος εκείνων των αγροτών.

Όταν, λοιπόν, οι συνεταιριστικές οργανώσεις έρχονται να καλύψουν το συνδικαλιστικό έλλειμμα του αγροτικού χώρου, επιφορτιζόμενες και με λειτουργίες συνδικαλιστικής φύσης, τότε δικαιολογημένα μιλάμε για συνεταιρισμούς που χρησιμοποιούνται ως λειτουργικά υλοκατάστατα των αγροτικών συνδικάτων. Η «δυσκοσασία» αυτή, την οποία εμφάνιζαν οι αρτισύστατοι Ελληνικοί συνεταιρισμοί δεν υπήρξε τυχαία. Εκτός από τις αντικειμενικές συνθήκες που την επέβαλαν (έλλειψη άλλων φορέων που θα ασκούσαν τις πλέον επείγουσες από τις συνδικαλιστικές λειτουργίες), εύρισκε και θεωρητικό έρεισμα στο συνεταιριστικό πρότυπο, το οποίο είχαν τελικά προκρίνει, όσοι έλαβαν τη νομοθετική πρωτοβουλία να ρυθμίσουν τα του «επίσρακτου»⁹⁴⁵ αυτού θεσμού.

Συγκεκριμένα οι συνεταιρισμοί τύπου Ραϊφφάιζεν, είχαν από τη γέννησή τους συμπεριλάβει στα καταστατικά τους⁹⁴⁶, στοιχεία που μαρτυρούσαν την προτίμησή τους ιδρυτή τους, σε συνεταιρισμούς με διπλή αποστολή, όχι μόνο οικονομική αλλά

⁹⁴⁴ Ορισμένοι γεωργικοί σύλλογοι, βέβαια, υπήρχαν και πριν τη θεσμοθέτηση των συνεταιρισμών. Οι περισσότεροι από αυτούς, όμως, είχαν αδρανοποιηθεί μετά την πραγματοποίηση της αγροτικής μεταρρύθμισης. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του Γεωργικού Πεδιού Συνδέσμου Καρδίτσας, που διοργάνωσε και μεγάλο συλλαλητήριο για το θέμα αυτό. Βλ. σχετ. Λ. ΜΠΟΥΣΔΡΑ, *Η απελευθέρωση των σιλάβων αγροτών*, Αθήναι 1951, σ. 10. Παράβλεπε, επίσης, σχετικά με το συλλαλητήριο την «Ανταπόκριση του Αλ. Μέρου από την Καρδίτσα» στον *Ταχυδρόμο* Βόλου, 20-2-1910.

⁹⁴⁵ Βλέπε σχετικά με τον όρο: Κ. ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1981, σσ 16-19.

⁹⁴⁶ Στο πρώτο άρθρο (παραγρ 2) καταστατικού πιστωτικού Συνεταιρισμού που ίδρυσε ο Ραϊφφάιζεν, αναφέρεται ήδη από το 1871: «*Το Λανειοδοτικό ταμείο έχει ως στόχο να βελτιώσει τις συνθήκες της ζωής των μελών του από ηθικής (κοινωνικής) και υλικής (οικονομικής) πλευράς.*». Παρατίθεται μεταφρασμένο από το Στ. ΜΑΡΙΑΔΗ, *Συνεταιρισμοί. Ιστορία - Φιλοσοφία - Αποστολή*, Θεσσαλονίκη, 1992, σ. 115.

και κοινωνική. Όπως επισημαίνει μελετητής του γερμανικού αυτού συστήματος: «Έχουμε τα ίδια άτομα μέσα στην ίδια ομάδα, αλλά με δύο αποστολές (διπλή φύση⁹⁴⁷) την οικονομική και την κοινωνική».⁹⁴⁸

Αρκούσε, συνεπώς, να δοθεί μια διασταλτική ερμηνεία της κοινωνικής αποστολής, ώστε στο διευρυμένο πλάτος της έννοιας να μπορούν πλέον να περιληφθούν πλήθος δραστηριοτήτων (μη οικονομικών), τις οποίες θα όφειλε να υπηρετήσει ο συνεταιρισμός (στα πλαίσια πάντα... της κοινωνικής του αποστολής).⁹⁴⁹ Μέσα μάλιστα σε μια περιρρέουσα ατμόσφαιρα, όπως αυτή που επικρατούσε, κατά τη διάρκεια της 10ετίας του 1920, στην Ελλάδα, και η οποία ήθελε σύμφωνα με τα προαναφερθέντα, το συνεταιρισμό ως «θεσμό – πανάκεια», δεν ήταν δύσκολο να παραχθούν συγχύσεις, ως προς το ακριβές περιεχόμενο των ρόλων που αυτός έπρεπε να διαδραματίσει.

Ο μελετητής της περιόδου, αποκομίζει την εντύπωση ότι είχε de facto δημιουργηθεί κάτι σαν τεκμήριο αρμοδιότητας, με βάση το οποίο μπορούσαν να θεωρούνται εμπύκτοντα στην δικαιοδοσία των συνεταιρισμών και τα συνδικαλιστικής φύσης αιτήματα των αγροτών. Στο βαθμό, δηλαδή, που δεν προέκυπτε αρμοδιότητα άλλου οργάνου, όσον αφορούσε στην κοινωνική, με την ευρεία έννοια, αναβάθμιση των αγροτών, ανέλαμβαναν την εκπροσώπηση των επαγγελματικών τους συμφερόντων, οι κατά τόπους γεωργικοί συνεταιρισμοί.

⁹⁴⁷ Πρόκειται για θεμελιώδη αρχή των Γερμανικών συνεταιρισμών που την «αταβιστική» επιβίωσή της βρίσκουμε αργότερα, μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, και σε άλλες χώρες που υιοθέτησαν μάλιστα και το σχετικό όρο (Doppelnatur = διπλή φύση). Βλ. σχετικά με την αρχή αυτή στο προηγούμενο βιβλίο του Στ. ΜΑΡΙΑΔΗ, σσ 280-283.

⁹⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 281.

⁹⁴⁹ Όσον αφορά στην ανάγκη οριοθέτησης του πεδίου που εμπίπτει στην κοινωνική πλευρά (φύση) των συνεταιρισμών, προκειμένου, ιδίως, να αποφευχθούν ανεπιθύμητες, για τη συνεταιριστική κίνηση, καταστάσεις, βλέπε: Κ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, «Η έννοια της κοινωνικής διάστασης...», ό.π., σσ. 225-232. Όπως ευστοχα τονίζει ο συγγραφέας «... Αυτή η διφυής υπόσταση, αν δεν επεξηγηθεί, μπορεί να οδηγήσει σε παρανοήσεις ως προς το δεύτερο σκέλος της, το κοινωνικό περιεχόμενο...». (Στο ίδιο, σ 225).

Παρατηρούμε, λοιπόν, μια σημαντική διαφορά σε σχέση με τα ισχύοντα στις περισσότερες Ευρωπαϊκές χώρες.⁹⁵⁰ Εκεί οι επαγγελματικές οργανώσεις των αγροτών έχουν δική τους υπόσταση και αποτελούν χωριστά νομικά πρόσωπα, τα οποία στοχεύουν στην προώθηση αγροτικών διεκδικήσεων, οι οποίες, συνήθως, αφορούν είτε στην αγροτική πολιτική είτε και, ευρύτερα, στην κοινωνική πολιτική. Ως συνέπεια της χωριστής οργάνωσης έχουμε τη σαφέστερη οριοθέτηση των ρόλων που έχουν να διαδραματίσουν τα αγροτικά συνδικάτα και εκείνων τους οποίους έχουν να εκπληρώσουν, με τη δράση τους, οι γεωργικοί συνεταιρισμοί. Ελαχιστοποιούνται έτσι οι ευκαιρίες που έχουν οι τελευταίοι αυτοί, να επιδίδονται σε ενέργειες αλλότριες και ξένες προς τους διακηρυγμένους σκοπούς τους. Τα συνδικαλιστικά, συνεπώς, μόνο έμμεσα και παρεμπιπτόντως τους απασχολούν και τούτο στο μέτρο που δεν τους περισπών από τα κύρια έργα τους.

Στην Ελληνική περίπτωση, απεναντίας, έχουμε τους συνεταιρισμούς άμεσα εμπλεκόμενους, ταυτόχρονα με τις οικονομικές, και σε δραστηριότητες που ανήκουν στη συνδικαλιστική σφαίρα. Οι τελευταίες απορροφούσαν, συχνά, το ενδιαφέρον των συνεταιριστών, που χάριν του συνδικαλισμού, παραμελούσαν την επιτέλεση και βασικών ακόμη καθηκόντων τους.⁹⁵¹

⁹⁵⁰ Βλ. σχετικά: Ν. ΚΟΛΥΜΒΑ, «Προβλήματα της ελληνικής αγροτικής οικονομίας» (συνέντευξη στο Διευθυντή του «Σοσιαλιστικού Βήματος» Στρατή Σωμερίτη), όπως αναδημοσιεύεται στον τόμο: *Συνεταιριστικά. Ελληνικά και Διεθνή* (συλλογή κειμένων του συγγραφέα), Αθήνα: Αγρ. Συν. Εκδ., 1987, ιδίως σσ. 77-79.

⁹⁵¹ Ως «ιστορικό υπόχρημα» χαρακτήρισε ο, επί έτη πρόεδρος της ΠΑΣΕΓΕΣ, Καραμύχας, αυτήν την εμπλοκή των συνεταιρισμών σε δραστηριότητες που εμπίπτουν στο συνδικαλιστικό πεδίο. Πράγματι, σε ομιλία του, ενώπιον του Δ.Σ. της Συνομοσπονδίας, το 1999, ανέφερε σχετικά με την επιμονή ορισμένων στη συνέχιση του συνδικαλιστικού ρόλου «... Σε αυτούς απαντώ πως η ανάληψη αυτού του ρόλου [...] ήταν ένα 'ιστορικό υπόχρημα', επειδή τότε δεν υπήρχαν αγροτικές συνδικαλιστικές οργανώσεις...». Και κατέληγε: «... Προσωπικά, για τους λόγους που ήδη εξήγησα, πιστεύω ότι η ΠΑΣΕΓΕΣ θα πρέπει να απολαγεί σταδιακά από αυτό το «ιστορικό υπόχρημα», ώστε να μπορέσει να επικεντρώσει όλες της τις δυνάμεις και όλο της το ενδιαφέρον στον κυρίαρχο και φυσικό της ρόλο, δηλαδή το συνεταιριστικό της ρόλο». Γ. ΚΑΡΑΜΥΧΑΣ, «Χρήσιμοι προβληματισμοί στο Δ.Σ. της Συνομοσπονδίας (ΠΑΣΕΓΕΣ), για την αναπύκνωση και

Το γεγονός αυτό, εκτός του ότι είχε γίνει αιτία εμφάνισης συνδικαλιστικής νοοτροπίας στους συνεταιριστές, προσέφερε και πρόχειρο «άλλοθι» προς χρήση των απολογητών της συνεταιριστικής πολιτικής του κράτους. Οι τελευταίοι εύρισκαν σε αυτό, μια λογικοφανή πρόφαση, ώστε να θεωρούν τους συνεταιρισμούς, ως οιονεί οργανώσεις επαγγελματικών συμφερόντων. Μπορούσε, συνεπώς, το κράτος να αναγορεύει τους συνεταιρισμούς σε αποκλειστικούς εκπροσώπους των αγροτών και των συμφερόντων τους.

Το παραπάνω αποτελούσε τροχιοδεικτικό σημάδι, από τα πιά αποκαλυπτικά ίσως, μιας κατεύθυνσης που θα έφερνε τη γεωργοσυνεταιριστική κίνηση κοντά στον κορπορατισμό.

8.3. Η αμφίπλευρη «εκμετάλλευση» και οι εκφυλιστικές αλλοιώσεις του θεσμού

Η όλο και μεγαλύτερη ανάμειξη του συνεταιρισμού, καθώς αυτός μετατρέπεται σε θεσμό – «πανάκεια», στις περισσότερες από τις πτυχές της οικονομικής και κοινωνικής ζωής της υπαίθρου, ενίσχυε τις παρεμβατικές διαθέσεις, όσων ήθελαν να θέσουν υπό τον έλεγχό τους, τη συνεταιριστική κίνηση. Πολύ περισσότερο μάλιστα, όταν, μετά το 1922, είναι εμφανέστερες οι τάσεις επαναγροτοποίησης⁹⁵² που έκαναν την «πολιτική τάξη» να εντείνει περισσότερο τις προσπάθειές της για τον προσεταιρισμό της «πολυπληθέστερης τάξης της χώρας».⁹⁵³

Τα οικονομικά συμφέροντα που εξέφραζε η Ε.Τ.Ε., αντιλήφθηκαν τη σημασία και έγκαιρα προχώρησαν, με την αλλαγή του τρόπου δανεισμού, στην

⁹⁵² Βλέπε σχετικά: Θ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Οικονομία – Κοινωνία – Κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: Πληροφόρηση, 1991, ιδίως σσ. 28-33.

⁹⁵³ Βλέπε σχετικά: Γ. ΔΕΡΤΙΑΝ, *Ατελέσφοροι ή τελέσφοροι – Φόροι και Εξουσία στο Νεοελληνικό κράτος*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1993, ιδίως σ. 23, σσ. 40 κ.έ., 51 κ.έ. και 76 κ.ε.

αδρυνοποίηση των συνεταιρισμών, ενώ έθραυσαν τον δεσμό που συνέδεε αυτούς και τα μέλη τους.

Έχοντας, λοιπόν, δημιουργήσει σχέσεις εξάρτησης, τόσο με τους συνεταιρισμένους, όσο και με τις διοικήσεις των συνεταιρισμών (ιδίως με την διακριτική ευχέρεια να χρησιμοποιούν «κατά το δοκούν» την ρήτρα «άνευ διζήσεως»), πέτυχαν διπλό κατόρθωμα: Και την μετεξέλιξη των συνεταιρισμών σε δραστηριότητες ανταγωνιστικές προς τα συμφέροντα των μετόχων και πελατών τους να παρακωλύουν και το μοναδικό φορέα, που υποτυπωδώς, έστω, προωθούσε τις διεκδικήσεις των αγροτών να απονευρώνουν. Πράγματι, όπως ανάγλυφα αποτυπώνεται και στους πίνακες ΙΧ, Χ, ΧΙ καθώς και στα αντίστοιχα γραφήματα:

α. Όλα τα άλλα (πλην πιστωτικών) είδη αγροτικών συνεταιρισμών καθηλώθηκαν⁹⁵⁴ σε χαμηλά επίπεδα (και σε απόλυτους αριθμούς, αλλά, κυρίως, και ως ποσοστό επί του συνόλου) και

β. Ένα σημαντικό μέρος των συνεταιρισμών (σχεδόν ένας στους τρεις, κατά μέσο όρο, και προκειμένου για ορισμένα είδη συνεταιρισμών ή για συνεταιρισμούς συγκεκριμένων γεωγραφικών περιφερειών ποσοστό που ξεπερνούσε το 50%) είχε περιέλθει, κατά τη δεκαετία που ακολούθησε τη «στροφή» και τις παρεμβάσεις και αλλοιώσεις στα του συλλογικού δανεισμού, σε αδράνεια (βλέπε ειδικότερα τους πίνακες Χ και ΧΙ, όπως και τα αντίστοιχα γραφήματα).

Στο μέτρο που οι οικονομικές και συνδικαλιστικές λειτουργίες ασκούνται από το ίδιο νομικό πρόσωπο, αρκούσαν οι δουλείες που συνεπάγονταν για τους μόνιμα χρεωμένους αγρότες, οι ανάγκες του συνεχούς δανεισμού για να αισθάνονται οικονομικά εξαρτημένοι και συνδικαλιστικά ετεροκαθοριζόμενοι. Έτσι, και η ανάγκη να συνδικαλιστούν, δεν γινόταν πειστική, αφού την ικανοποιούσαν με υποκατάστατα και οι διεκδικήσεις ήταν λελογισμένες, αφού δεν μπορούσαν να

⁹⁵⁴ Διον. ΜΑΥΡΟΓΙΑΝΝΗ, «Η παρέμβαση των συνεταιρισμών στην αγροτική οικονομία», Συνεταιριστική πορεία, έτος 11^ο, τευχ. 44, 1996, σσ. 193-199.

ξεπερνούν ορισμένα, καθοριζόμενα «έξωθεν» όρια. Από την άλλη μεριά, καθώς οι συνεταιρισμοί είχαν, ιδίως μετά το 1922, γίνει: «μέσο προβολής και ανόδου διαφόρων τοπικών πολιτευόμενων»⁹⁵⁵, δεν ήσαν λίγοι οι πολιτικοί που προσέβλεπαν στον έλεγχο του θεσμού προκειμένου να προσεταιριστούν πρόσωπα επιρροής ή κομματάρχες στις τοπικές κοινωνίες.

Δεν θα ήταν υπερβολή να ειπωθεί ότι ο θεσμός των συνεταιρισμών έμοιαζε να μετατρέπεται σταδιακά σε πεδίο αντιπαράθεσης, αφού διαπλεκόμενα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα αντιμάχονται, προκειμένου να κερδίσουν ζωτικό χώρο μέσα στις συνεταιριστικές οργανώσεις. Είναι ενδεικτικό ότι το συνεταιριστικό πεδίο επέλεξαν για να διασταυρώσουν τα ξίφη τους Κράτος και Εθνική Τράπεζα, όταν τα συμφέροντα που εξέφραζε, η δεύτερη, εφάνησαν να αποκλίνουν από τις προτεραιότητες της κρατικής αγροτικής πολιτικής. Οι σχέσεις των δύο αυτών σημαντικών πόλων εξουσίας του Ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, που γνώρισαν πολλές διακυμάνσεις, κατά την πορεία τους (από την αλληλοϋποστήριξη έως την ανοιχτή σύγκρουση)⁹⁵⁶, ήσαν τη δεκαετία του 1920 τεταμένες. Τόσο περισσότερο μάλιστα την ώρα που η τράπεζα έδειχνε απρόθυμη, κατά τη χάραξη της αγροτοπιστωτικής της πολιτικής, να παρακολουθήσει τις κρατικές οικονομικές

⁹⁵⁵ Βλ. σχετικά: Αρ. ΚΛΗΜΗ, *Μερικές επισημάνσεις...*, ό.π., σ. 112.

επιλογές, οι οποίες έμοιαζαν διαπνεόμενες και από αντιλήψεις με έντονα στοιχεία κοινωνικής πολιτικής.⁹⁵⁷

⁹⁵⁶ Παράβαλε τη σχετική επισήμανση του Ζ. ΔΕΜΑΘΑ, στην παρέμβασή του κατά την 68η Συνάντηση ερευνητών του Ι.Α. της Ε.Τ.Ε. (20-11-1986), που είχε ως θέμα: «*Αγροτική Πίστη και Θεσμοί 1915-35*», σ. 45.

⁹⁵⁷ Όπως προκύπτει από επίσημες κυβερνητικές θέσεις, η άσκηση δια της συνεταιριστικής αγροτικής πίστης, και κοινωνικής πολιτικής, υπήρξε από τους κύριους λόγους που συνέτειναν στη μετάβαση από το εθνοτραβεζοκεντρικό σύστημα δανεισμού των αγροτών σε ένα σύστημα όπου θα κυριαρχούσε ο κρατοτρολισμός, υπό την αιγίδα της ΑΤΕ.

Σύμφωνα με το Υπουργείο Γεωργίας: «...Την Αγροτική Τράπεζα μεταχειρίσθη το Κράτος όπως έλθη αργών εις τους δεινούς [...] δοκιμασθέντας γεωργούς, ακολουθήσαν ευρύτατον κοινωνικόν πρόγραμμα εις το οποίον θα ήτο αδύνατον να ακολουθήση αυτήν οργανισμός και έξοχην οικονομικός όπως ήτο η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος...». Βλέπε: ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΓΕΩΡΓΙΑΣ, Τα πεπραγμένα του Υπουργείου Γεωργίας, κατά την τελευταίαν τετραετίαν (1928-1932), εν Αθήναις: Εκδ. Γραφείου Δημοσιεύσεως Γεωργικών Μελετών, 1932, σ. 128. Από την δική του πλευρά, όμως, το Ανώτατον Οικονομικό Συμβούλιο (ΑΟΣ) επικρίνει αυτήν ακριβώς την πολιτική, αφού το 1939 διαπίστωνε ότι: «...η Αγροτική Τράπεζα κατά τα πρώτα έτη της λειτουργίας της, δεν απέδωσεν όσα θα ήδύνατο να αποδώση, διότι επολιτεύθη περισσότερο ως ίδρυμα κοινωνικής προνοίας, παρά ως βραχίων στήριζών τα ζωτικότερα και δραστηριότερα γεωργικά στελέχη της Χώρας, δια την ανόψωσιν της γεωργικής της στάθμης...».

Βλέπε: Ανώτατον Οικονομικόν Συμβούλιο, Επί του γεωργικού προβλήματος της χώρας (Γνωμοδοτήσεις – Εισηγήσεις – Εκθέσεις), Αθήναι, 1939, σσ. 98-99.

Ενώ το ίδιο, στη συνέχεια, θα προτείνει: «...Δέον όπως η Αγροτική Τράπεζα αποθή ο γενναίος παραστάτης των προοδευτικώς προπορευομένων αγροτών. Δια τα ανιάπηρα γεωργικά σιράματα ως ενδιαφερθή η Κοινωνική Πρόνοια...». Στο ίδιο, σ. 99.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΧ

Συγκεντρωτικός πίνακας που εμφανίζει τους ανά έτος υφιστάμενους συνεταιρισμούς
κατ'είδος καθώς και την ποσοστιαία (%) αναλογία κάθε είδους
(1921-1936)

ΕΙΔΟΣ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΩΝ	1921	%	1922	%	1923	%	1924	%	1925	%	1926	%	1927	%	1928	%	1929	%	1930	%	1931	%	1932	%	1933	%	1934	%	1935	%	1936	%
ΠΕΤΥΠΗΚΟΙ	1127	75,1	1345	74,1	1661	74,8	2067	73,7	2619	76,2	3143	75,7	3392	75,7	3740	76,0	3917	75,5	4151	75,6	4482	76,1	4378	74,2	4466	74,2	4159	72,2	4605	71,1	4217	71,3
ΕΡΧΩΜΑΚΟΙ	110	7,3	136	6,6	175	7,9	193	7,0	198	5,2	201	4,9	201	4,5	199	4,0	190	3,7	184	3,3	178	3,0	169	3,0	168	2,7	168	2,6	165	2,6	91	1,5
ΠΛΑΜΙΣΕΙΣ	731	8,8	161	8,9	167	7,5	183	6,6	223	5,8	258	6,3	301	6,7	322	6,6	394	7,6	430	7,5	424	7,2	239	4,1	448	7,8	420	7,5	302	2,7	493	8,3
ΠΑΡΑΠΗΚΟΙ	72	4,8	72	3,8	103	4,6	133	4,7	178	4,6	196	4,7	205	4,6	230	5,1	247	4,7	260	4,9	343	5,8	286	3,1	311	6,4	479	7,6	503	5,8	407	6,8
ΔΙΑΦΟΡΟΙ	84	4,0	82	4,1	116	5,2	225	8,0	316	8,1	350	8,4	380	8,6	411	8,3	443	8,1	503	9,0	461	7,9	378	6,6	336	6,3	632	10,8	699	12,1		
ΣΥΝΟΛΟ	1501	100	1816	100	2224	100	2801	100	3524	100	4149	100	4483	100	4927	100	5166	100	5754	100	5889	100	5889	100	5601	100	6026	100	6278	100	6461	100

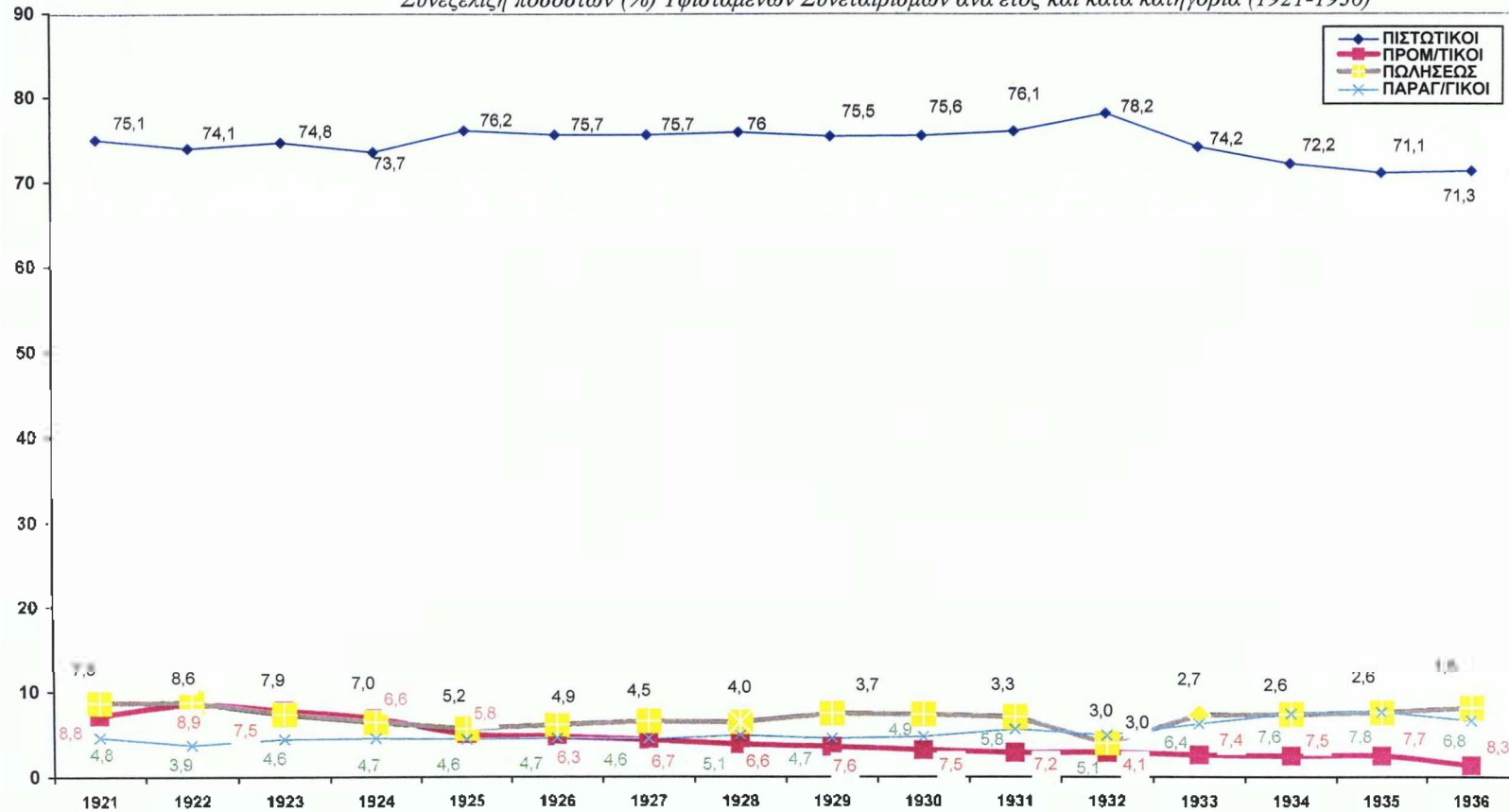
ΠΗΓΗ: Θ.ΤΖΩΡΤΖΑΚΗΣ, Οι συνεταιρισμοί εις την Ελλάδα, Πάτρις 1932, σ. 14.

Δ.ΠΑΝΟΥ, Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί έως την ίδρυση της ΑΤΕ, Αθήναι 1981, σ. 84.

Αρ.ΚΑΗΜΗ, Οι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα, τόμοι Β', Γ', Δ', σσ. 857,992,1041,1090,1199,1332.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

Συνεξέλιξη ποσοστών (%) Υφιστάμενων Συνεταιρισμών ανά έτος και κατά κατηγορία (1921-1936)

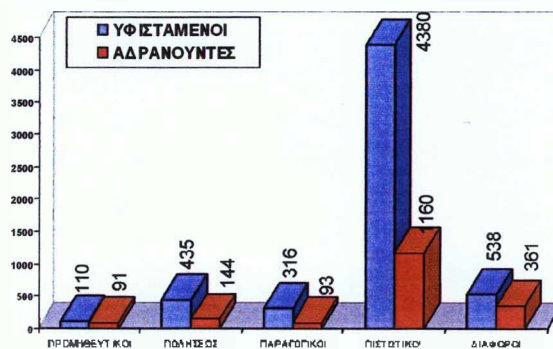
ΠΙΝΑΚΑΣ Χ

*Αδρανούντες Συνεταιρισμοί κατά είδος συνεταιρισμών
 (Με βάση απογραφή τέλους 1933)*

ΕΙΔΟΣ	ΥΦΙΣΤΑΜΕΝΟΙ	ΑΔΡΑΝΟΥΝΤΕΣ	%
Προμηθευτικοί	110	91	82,7
Πωλήσεις	435	144	34,2
Παραγωγικοί	316	93	29,4
Πιστωτικοί	4380	1160	26,4
Διάφοροι	538	361	61,7

ΠΗΓΗ: Εισηγητική Έκθεση Αν.Νόμου «Περί Κεντρικής Οργανώσεως των Γεωργικών Συνεταιρισμών της Ελλάδος», 22 Φεβρουαρίου 1938

ΓΡΑΦΙΚΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΠΙΝΑΚΑ Χ

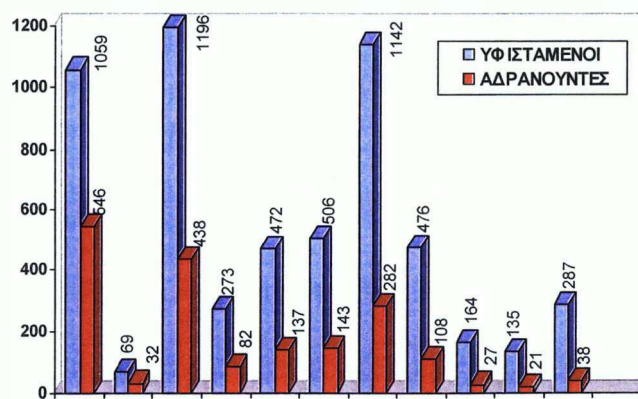
ΠΙΝΑΚΑ ΧΙ

*Αδρανούντες συνεταιρισμοί κατά γεωγραφικό διαμέρισμα
(Με βάση απογραφή τέλους 1933)*

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑ	ΥΦΙΣΤΑΜΕΝΟΙ	ΑΔΡΑΝΟΥΝΤΕΣ	%
Στερεά Ελλάδα	1059	546	51,55
Κυκλάδες	69	32	46,38
Πελοπόννησος	1196	438	36,62
Ήπειρος	273	82	30,03
Κρήτη	472	137	29,02
Θεσσαλία	506	143	28,27
Κεντρ.&Δντ.Μακεδονία	1142	282	24,69
Ανατολ. Μακεδονία	476	108	22,68
Νησιά Αιγαίου	164	27	16,46
Νησιά Ιονίου	135	21	15,55
Δντ. Θράκη	287	38	13,24

ΠΗΓΗ: Εισηγητική Έκθεση Αν.Νόμου «Περί Κεντρικής Οργανώσεως των Γεωργικών Συνεταιρισμών της Ελλάδος», 22 Φεβρουαρίου 1938

ΓΡΑΦΙΚΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΠΙΝΑΚΑ ΧΙ

Ταυτόχρονα είναι εύκολος ο εντοπισμός μιας σειράς από επεμβάσεις που επρόκειτο να διαβρώσουν την ίδια την ουσία του συνεταιρισμού. Εκτός από την εισαγωγή παράλληλων θεσμών που υπονόμειναν τους εκούσιους συνεταιρισμούς (γεωργικό ενεχυρόγραφο, κρατική εποπτεία, αναγκαστικοί συνεταιρισμοί, δηνιακή ρήτρα «άνευ διζήσεως»), είχαμε σειρά ολόκληρη νόμων που αλλοίωναν την ίδια τη φυσιογνωμία του αρχικού. Όπως υπογραμμίζει η Β. Λαμπροπούλου, η οποία παραθέτει και πίνακα σχετικά με την αντιστοιχία πολιτικών περιόδων και βασικών συνεταιριστικών νομοθετημάτων: «Κάθε πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα θέλησε να βάλει τη σφραγίδα της στους συνεταιρισμούς»⁹⁵⁸

Στην ουσία κάθε κυβέρνηση, δεν κάνει τίποτε άλλο, παρά να προσθέτει κρίκους στην αλυσίδα των παρεμβάσεων, οι οποίες προβάλλοντας εμπόδια και προκαλώντας υπονομεύσεις⁹⁵⁹, φαλκίδευαν τις όποιες δυνατότητες εξέλιξης. Ακόμη και τις ελάχιστες φορές που κάτι έμοιαζε να κυοφορείται, έσπευδαν οι θιγόμενοι από την πιθανή μετεξέλιξή του να το αμβλώσουν, πριν προφτάσει να οδηγήσει στη γέννηση κάποιας μορφής κινήματος των συνεταιρισμών.⁹⁶⁰

Είναι χαρακτηριστικός ο εκφυλισμός και οσσιωδών ακόμη συστατικών (στοιχείων) ιδιοτήτων που επήλθε με το ΝΔ της 28-11-1925, το οποίο άλλαξε ακόμα και τον ορισμό του συνεταιρισμού (το άρθρο Ι του Ν. 602).⁹⁶¹ Παραχωρήθηκε, επίσης, δικαίωμα σύγκλησης της Γεν. Συνέλευσης στο κατά περίπτωση αρμόδιο υπουργείο, ενώ άνοιξε ο δρόμος για τη συμμετοχή στις γενικές Συνελεύσεις και τα

⁹⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 21.

⁹⁵⁹ Ν. ΚΟΛΥΜΒΑ, «Προβλήματα της Ελληνικής Αγροτικής Οικονομίας» (Συνέντευξη που παραχώρησε στο Στρ. Σωμερίτη, Διευθυντή του Περιοδικού Σοσιαλιστικό Βήμα) αναδημοσιευμένο στα *Συνεταιριστικά*, ό.π., σ. 74.

⁹⁶⁰ Δ. ΚΑΠΟΓΙΑΝΝΗ, «Αγροτική Πίστη και θεσμοί 1915-1935», εισήγηση κατά την 68η Συνάντηση των ερευνητών του Ιστορ. Αρχ. της Ε.Τ.Ε. (20-11-1986), σσ. 19-21 και σσ. 33 και 39.

⁹⁶¹ Βλ. σχετικά: Σ. ΚΛΑΔΑ και Ν. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Νομοθεσία περί Συνεταιρισμών*, Εν Αθήναις, 1947, σ. 31.

Διοικητικά και Εποπτικά Συμβούλια, με δικαίωμα γνώμης, των οργάνων που ασκούσαν εποπτεία εξωτερική.⁹⁶²

Οι παραπάνω μεταβολές⁹⁶³, όπως και άλλες που επήλθαν με το ίδιο ή μεταγενέστερα νομοθετήματα, έκαναν κυριολεκτικά αγνώριστο τον αρχικό νόμο.⁹⁶⁴

8.4. Η επίταση του κρατικού κορπορατισμού

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1930 οι συνεταιρισμοί θα εμφανίζονται όλο και περισσότερο συσσωματωμένοι με την κρατική μηχανή.

⁹⁶² Με το Ν.Δ. «περί εποπτείας και ελέγχου των γεωργικών συνεταιρισμών», προχωρούσε, επίσης, η αναδιοργάνωση της υπηρεσίας, ενώ υπερδιπλασιάστηκε ο αριθμός των Εποπτών. Επιβεβαιωνόταν, συνεπώς, και στο νομικό επίπεδο, η βούληση του Κράτους να διευρύνει την παρέμβασή του στο εσωτερικό των συνεταιρισμών. Για να αντιληφθούμε, όμως, το πόσο σημαντικό ήταν, ιδίως την εποχή εκείνη, το ποιος θα έχει το έργο της εποπτείας αρκεί να λάβουμε υπόψη την έντονη διαμάχη που είχε ξεσπάσει μεταξύ των προσκεκμένων στην ΕΤΕ αγροτιστών και των κρατικών υπαλλήλων και ανήκαν στο σώμα των εποπτών. Έτσι, όπως τόνιζε, μεταξύ άλλων, ο Αλεξ. Μυλωνάς, που δε δίσταζε να αναφέρει τα πράγματα με το όνομά τους, είχε γίνει φανερό πως το επίδικο ζήτημα δεν ήταν το εάν θα ελέγχονται ή όχι «έξωθεν» οι συνεταιρισμοί, αφού, όπως υποστήριζε και ο ίδιος, στις συνθήκες που επικρατούσαν μόνο «... δια της δεούσης κηδεμονίας και εποπτείας» θα εξασφαλιζόταν η ομαλή λειτουργία τους. Το πραγματικό ζήτημα αφορούσε στο «υπό τίνος πρέπει να διεξάγεται αυτή».

Βλέπε: Αλεξ. ΜΥΛΩΝΑΣ, «Η εποπτεία των συνεταιρισμών εις την Εθνικήν Τράπεζαν», *Ο Συνεταιριστής*, έτος Β', τευχ. 6, 16 Μαρτίου 1926, σ. 81.

⁹⁶³ Πολλές από αυτές, όταν για πρώτη φορά είδαν το φως της δημοσιότητας, είχαν προκαλέσει έντονα επικριτικά σχόλια. Έγραφε σχετικά η *Αγροτική* της 1^{ης} –6-1920, σχολιάζοντας το προσχέδιο νόμου, που πρωτοδημοσίευσε ο «Βοηθός των Συνεταιρισμών» (τευχ. Μαΐου 1920), ότι η προτεινόμενη αλλαγή: «Ολάνοιχτα αφήνει τα πορτοπαράθυρα των συνεταιρισμών εις τους εκάστοτε ισχύοντες πολιτικούς και καταργεί την αυτοδιοίκησιν, αυτοβοηλίαν και αυτενέργεια τούτων».

⁹⁶⁴ Σύμφωνα με την εύστοχη διατύπωση έγκριτου ερμηνευτή της συνεταιριστικής νομοθεσίας: «Αι αλλεπάλληλοι τροποποιήσεις, συμπληρώσεις και προσθήκες, τας οποίας επέφεραν τα σημειωθέντα μεταρρυθμιστικά νομοθετήματα, εκτείνονται εις ολόκληρον σχεδόν τον νόμον 602. Ολίγα μόνον από τα άρθρα αυτού, όχι από τα κύρια, έμειναν άθικτα. Πολλά διατάξεις υπέστησαν μεταρρυθμίσεις όχι μίαν μόνον φοράν. Μερικά δε από αυτάς εις τιαύτην έκτασιν, ώστε δυσκόλως ανευρίσκειται η αρχική δομή». Βλέπε Π. ΧΑΣΑΠΟΠΟΥΛΟΥ, *Το Δίκαιο των Συνεταιρισμών*, τ. Α', Αθήνα, 1967, σ. 75.

Η λειτουργία της Αγροτικής Γράπεζας θα επεκτείνει και στο οικονομικό πεδίο την εξάρτηση των συνεταιρισμών. Με δεδομένο ότι η Συνομοσπονδία των γεωργικών συνεταιρισμών έχει αναγορευτεί από το κράτος σε αποκλειστικό εκπρόσωπο των συμφερόντων των αγροτών, γίνεται ορατός ο ετεροκαθορισμός των συνδικαλιστικής φύσης λειτουργιών που (ως λειτουργικά υποκατάστατα των συνδικάτων), επιτελούν οι συνεταιρισμοί.

Μια δέσμη αλλαγών το 1931 δεν αποτελεί παρά τη συμπλήρωση, σε νομοθετικό επίπεδο⁹⁶⁵, της παραμορφωτικής επέμβασης στο εσωτερικό της γεωργοσυνεταιριστικής κίνησης. Οι συνεταιρισμοί, πλήρως αποκομμένοι από τον ομφάλιο λώρο, που θα έπρεπε να τους συνδέει με το σώμα (Corpus) των θεσμών μιας ατροφικής κοινωνίας των πολιτών, έχουν πλήρως μεταλλαχθεί σε «μέσο εξουσίας»⁹⁶⁶. Είναι αποκαλυπτική σχετικά η νομολογία της εποχής που θεωρούσε αυτούς ως νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου (Ν.Π.Δ.Δ.).⁹⁶⁷ Δεν απέμενε επομένως, παρά να ενταχθούν και τυπικά πλέον στο θεσμικό πλαίσιο ενός οργανωμένου κρατικού κορπορατισμού. Μέσα στο γενικότερο κλίμα της Ευρώπης του Μεσοπολέμου, κάτι τέτοιο δεν επρόκειτο να καθυστερήσει. Οι διάφορες κρατικο-κορπορατιστικές εκδοχές κέρδιζαν, μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, έδαφος καθώς εμφάνιζε όξυνση η κρίση που μάστιζε τις φιλελεύθερες δημοκρατίες.⁹⁶⁸

⁹⁶⁵ Βλέπε για τις νομοθετικές παρεμβάσεις της 4ετίας 1928-32 στο πεδίο των συνεταιρισμών, μεταξύ άλλων και: Γραφείον Τύπου πρωθυπουργού (επιμ.) Το έργο της Κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την τετραερίαν 1928-1932, ό.π., σσ. 111-112.

⁹⁶⁶ Β.ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ – ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ, *Συνεταιρισμοί, Δεσμά σ'ένα δημοκρατικό θεσμό*, ό.π., σ. 20.

⁹⁶⁷ Βλέπε ενδεικτικά: Υπ' αριθμ. 44704 Εισ. Αθηνών, περιόδ. *Θέμις*, τομ. ΜΑ' (1930), σ. 73. Με την άποψη αυτή συντάχθηκαν και νεότερες δικαστικές αποφάσεις και την πρώτη πενταετία, μετά το 1930, φαίνεται ότι εύρισκε αρκετούς οπαδούς μεταξύ των νομικών κύκλων. Το γεγονός υποχρέωσε τον καθηγητή Αλ. Σβάλο, να γράψει ειδική μελέτη προς αντίκρουσή της. Βλέπε: «Η Νομική προσωπικότητα των Συνεταιρισμών: Οι Συνεταιρισμοί δεν είναι Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου» Περιοδικό *Συνεταιριστής*, τομ. 12ος (1936), σ. 4 κ.ε.

⁹⁶⁸ Βλέπε: Alain COTTA, *Le corporatisme*, Paris: P.U.F., 1984, σ. 91.

Στην Ελλάδα το καθεστώς, όσο προχωρούσαμε στη 10ετία του '30 προσλάμβανε σαφέστερα αυταρχικά χαρακτηριστικά. Η Δικτατορία Μεταξά (1936-1941) θα επιφέρει, όπως τονίζουμε στη συνέχεια, με την αποκάλυπτη «συντεχνιακή» οργάνωση των συνεταιρισμών (Ν. 1154/ 1938)⁹⁶⁹, την ενίσχυση της έντασης μιας μορφής κρατικού κορπορατισμού απόλυτα συμβατής προς ένα πολιτικό σύστημα αυταρχικής φύσης.⁹⁷⁰ Η αναφορά μας σε κλιμάκωση της έντασης, χωρίς, από μόνη της, να συνιστά προσχώρηση στις απόψεις του C.I.Cotta, πάντως υποδηλώνει παραδοχή της χρηστικότητας της μετρητικής κλίμακας που αυτός προτείνει σχετικά με τις διαστάσεις του κορπορατισμού.⁹⁷¹

Με γνώμονα το απονεμόμενο, με πολιτική απόφαση, status, μπορούμε εμπειρικά να διαπιστώσουμε ότι παράλληλα προς ένα status πόρων απαντάται, αρκετά εκτεταμένα, αντιπροσωπευτικό και οργανωτικό status. Δύσκολο θα μπορούσε να αμφισβητηθεί ότι το κράτος επεμβαίνει για εξασφάλιση πιστώσεων υπέρ των συνεταιρισμών, οι οποίες και αποτελούν το μεγαλύτερο ποσοστό των πόρων που αυτοί διαχειρίζονται. Επίσης είναι φανερό το εύρος, περίπου⁹⁷² αποκλειστικότητα, εκπροσώπησης (representation status) των αγροτών που έχει απονεμηθεί σε συνεταιριστικές οργανώσεις, ενώ και οι εσωτερικές σχέσεις των μελών με τις διοικήσεις των συνεταιρισμών (organisation status) ρυθμίζονται, σε σημαντική έκταση, από τις εκάστοτε αρμόδιες υπηρεσίες του κράτους.

⁹⁶⁹ Βλ. σχετικά: Μπ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, «Γεωργικοί Συνεταιρισμοί και Συντεχνιακή Οργάνωση», Διάλεξεις στη λέσχη του Συλλόγου Υπαλλήλων της ΑΤΕ, 6 Μαΐου 1938.

⁹⁷⁰ Alain COTTA, *ό.π.*, σ. 89.

⁹⁷¹ Βλέπε σχετικά: Δ. ΚΙΟΥΚΙΑΣ, *Οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εξάντας, 1994, σσ. 41-42.

⁹⁷² Λέμε: «περίπου», διότι με το Ν. 280/1914 είχε εισαχθεί στην Ελλάδα και ο θεσμός των γεωργικών επιμελητηρίων ως Ν.Π.Δ.Δ. (νομ. προσ. δημ.δικαίου). Οι οργανώσεις αυτές, πλην 3-4 εξαίρεσεων, ουσιαστικά παρέμειναν αδρανείς, ενώ και όταν ενεργοποιήθηκαν, τούτο έγινε για να εξυπηρετηθούν αλλότρια, κυρίως πολιτικά, συμφέροντα. Βλ. σχετ.: Α.Δ. ΣΙΔΕΡΙ, *Τα γεωργικά Επιμελητήρια*, Αθήνα: εκδ. Αγροτικής Οικονομίας, 1936, ιδίως σσ. 146-148. Παράβαλε και: Ξ.ΖΟΛΩΤΑ, *Αγροτική Πολιτική*, *ό.π.*, σσ. 236-239.

Αν γίνει δεκτό ότι ο κορπορατισμός είναι: «*αναγνωρίσιμος από συγκεκριμένα θεσμικά χαρακτηριστικά*⁹⁷³», θα αρκούσε μια επισκόπηση γνωρισμάτων των συνεταιρισμών, στα οποία έχουμε ήδη αναφερθεί, προκειμένου να προσδιορίσουμε ακριβέστερα τη μορφή που έλαβε στην Ελληνική εκδοχή του. Δεν θα απαιτηθεί προσπάθεια για να καταδειχθεί ότι έχουμε να κάνουμε με ένα κρατογέννητο θεσμό. Είναι, άλλωστε πανθομολογούμενος ο ρόλος καταλύτη, που, με αξιοποίηση της διαπλαστικής⁹⁷⁴ παρέμβασης του Κράτους, διαδραμάτισαν οι «Κοινωνιολόγοι»⁹⁷⁵ και ο Παπαναστασίου ειδικότερα⁹⁷⁶ κατά τη θεσμοθέτηση των συνεταιρισμών, τόσο των εκούσιων όσο και των αναγκαστικών.

⁹⁷³ Δ.ΚΙΟΥΚΙΑΣ, *ό.π.*, σ. 40.

⁹⁷⁴ Βλέπε σχετικά με τη διαπλαστική δύναμη των νομικών θεσμών και τη χρησιμοποίησή τους από το Κράτος, στη μελέτη του Α.ΜΑΝΕΣΗ: «Δίκαιο και πολιτική» που δημοσιεύτηκε στο πρώτο τεύχος του 1982 του περιοδικού: 'Δίκαιο και Πολιτική' και περιέχεται στον τόμο: *Δίκαιο – Σύνταγμα – Πολιτική*, Θεσσαλονίκη, χ.χ., ιδίως σσ. 16-18.

⁹⁷⁵ Η πολιτική και επιστημονική αυτή ομάδα προώθησε συστηματικά, την περίοδο αυτήν την κοινωνική λειτουργία του κράτους. Βλέπε: ΑΛ.ΣΒΩΛΟΥ, «Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος», όπως επανεκδόθηκε στον τόμο: *Τα Ελληνικά Συντάγματα 1822-1952*, Αθήνα: Στοχαστής, 1972, σ. 46. Πράβαλε και: Paul LAZARSFELD, *Qu' est-ce que la sociologie?* » Paris: Gallimard, 1970, σσ. 165-167. Ο γνωστός κοινωνιολόγος, επικαλούμενος και τις απόψεις των μελών της Κοιν. Εταιρίας τις σχετικές με τους συνεταιρισμούς, θεωρεί την εταιρία ως αντιπροσωπευτικό παράδειγμα κοινωνιολογικού ομίλου που τα μέλη του, ταυτόχρονα με την επιστημονική δράση, επδόθησαν και στην πολιτική πράξη.

⁹⁷⁶ Πελοίτηση του Παπαναστασίου, από τα χρόνια κιάλας των σπουδών του στη Γερμανία, αποτελούσε το ότι η ίδρυση των αγροτικών συνεταιρισμών: «*Δεν είναι ανάγκη να γίνη αυτοφωώς ούτως ειπείν εκ των κάτω*» αλλά ότι: «*...δύναται και πρέπει να γίνη εσκεμμένως και ταχύτερον εκ των άνω*». Βλ. ΑΛ. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ: «Πολιτεία και Αγροτικοί Συνεταιρισμοί», παραλλαγή 3η σειρά ΣΤ, *Σημειώσεις σπουδών εις το εξωτερικόν*, φασκ. 129, δέσμη 275. Προσωπικό αρχείο Αλ. Παπαναστασίου, Λεβίδι Αρκαδίας: Το απόσπασμα παρατίθεται στο Θαν. ΚΑΛΑΦΑΤΗ: «Οι θεωρητικές απαρχές και η πολιτική πράξη του Α.Παπαναστασίου για τους συνεταιρισμούς», ανάτυπο από τα *Πρακτικά του Συνεδρίου «Αλέξανδρος Παπαναστασίου: Οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές απόψεις του»*, Πέντειο Πανεπιστήμιο: 5-7 Δεκεμβρίου 1986, Αθήνα, 1990, σ. 230.

Επίσης έχουμε αναδείξει, παραπάνω, τον καταναγκασμό για εγγραφή των αγροτών σ'αυτές τις οργανώσεις που, τουλάχιστον⁹⁷⁷ στην περίπτωση των αναγκαστικών συνεταιρισμών, υπήρξε και θεσμοθετημένος.

Συνεπώς κορπορατιστικά χαρακτηριστικά, όπως η εξαρχής δημιουργία επαγγελματικών οργανώσεων από το κράτος και η νομική υποχρέωση εγγραφής μελών σε αυτές, απαντώνται από καταβολής ελληνικών συνεταιρισμών. Αυτά, μαζί με όσα άλλα συσσωρεύονται στην πορεία, είχαν ως αποτέλεσμα να αναφέρονται, στα μέσα της δεκαετίας του '30, τα κύρια συστατικά στοιχεία του κορπορατισμού και μάλιστα τα περισσότερα από εκείνα που αποδίδονται στην, κατά Smitter, εκδοχή του κρατικού κορπορατισμού.⁹⁷⁸

Ειδικότερα πέρα από τα προαναφερθέντα, απαντώνται:

- Πόροι των οργανώσεων που προέρχονται, στο συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος τους από κεφάλαια, τα οποία εξασφαλίζονται με την αποφασιστική (νομοθετική κλπ.) παρέμβαση του κράτους. Τα ίδια κεφάλαια αποτελούν, αντίθετα από τα ξένα, πολύ μικρό ποσοστό του συνόλου των πόρων, που διαχειρίζονται οι συνεταιρισμοί.

⁹⁷⁷ Γράφουμε «τουλάχιστον», επειδή δεν έλειπαν και οι περιπτώσεις έμμεσου εξαναγκασμού προς συμμετοχή και στα υπόλοιπα είδη συνεταιρισμών, δια της μεθόδου του ασφυκτικού περιορισμού των χορηγούμενων γεωργικών πιστώσεων.

Πράγματι, σε εμπιστευτικό έγγραφο του προς τον Υποδιοικητή της ΕΤΕ Δροσόπουλο, ο Διευθυντής του Υποκαταστήματος Λαμίας της ΕΤΕ αναφέρει, μεταξύ των επιτευγμάτων στελεχών του Υποκαταστήματός του, την ίδρυση και αναδιοργάνωση περί των 40 συνεταιρισμών, και τονίζει: «Συνετέλεσεν βεβαίως εις τούτο κατά πολύ ο εξαναγκασμός των γεωργών της περιφέρειάς μας όπως συνεταιρισθώσι κατόπιν της πλήρους σχεδόν διακοπής των ατομικών πιστώσεων επί τη βάσει των οποίων εδανείζοντο πριν υπό του Υποκαταστήματος...». Βλέπε εμπιστευτικό έγγραφο του Διευθυντή Υποκαταστήματος Λαμίας της ΕΤΕ προς Ι.Δροσόπουλο (Υποδιοικητή) με ημερομ. 10 Μαρτίου 1926. Ι.Α. ΕΤΕ, φ. 16, Αρχ. Ι.Δροσόπουλου.

⁹⁷⁸ Βλέπε σχετικά με αυτήν: Γ.Θ.ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΥ, *Μεταξύ Πιτωκόμπτη και Προκρούστη. Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα: Οδυσσέας, 1988, σσ. 19-21.

- Χαλαροί δεσμοί των συνεταιριστικών οργανώσεων με τα μέλη τους, ιδίως μετά τη «στροφή» ως προς τον τρόπο δανεισμού, οπότε παρατηρήθηκε και εμφανής άμβλυνση του αισθήματος ευθύνης.
- Το γεγονός ότι τα μέλη επαναπαύονται στις καλές υπηρεσίες της «έξωθεν» εποπτείας (του κράτους ή της ΑΤΕ) συνεπιφέρει την αδιαφορία για την άμεση παρακολούθηση της πορείας των συνεταιριστικών υποθέσεων, οι οποίες, στην πράξη, επαφίενται στην ευσυνειδησία των διοικητικών συμβουλίων. Το ενδιαφέρον και τούτων, όμως, ατονεί όλο και περισσότερο, καθώς αντιλαμβάνονται ότι βαθμιαία αποστερούνται αποφασιστικών αρμοδιοτήτων και περιορίζονται στην επιτέλεση διεκπεραιωτικών καθηκόντων.
- Διεισδυτικός γραφειοκρατικός έλεγχος του Κράτους. Σε πρώτη φάση αυτός ασκήθηκε απευθείας από όργανα του αρμοδίου υπουργείου, ενώ μετά την ίδρυση και λειτουργία της ΑΤΕ (1929-30) οι σχετικές αρμοδιότητες περιήλθαν σε αυτήν. Ο κρατικός έλεγχος, ασκούμενος μέσω μιας κρατικής τράπεζας, γίνεται πλέον ασφυκτικός καθώς, όπως επισημάνθηκε: *«Επεκτείνεται πέραν του διαχειριστικού ελέγχου και του ελέγχου νομιμότητας και στην σκοπιμότητα ακόμη των αποφάσεων των διοικήσεων των οργανώσεων»*.⁹⁷⁹

Αξίζει, στο σημείο αυτό, να υπογραμμιστεί ότι αυτή τούτη η ίδρυση και λειτουργία της Αγροτικής Τράπεζας (ΑΤΕ) συνιστούσε ένα αποφασιστικό βήμα προς την εμπέδωση του κρατικού κορπορατισμού, ιδίως στο βαθμό που έδινε στο Κράτος μεγαλύτερα περιθώρια χειρισμών, καθώς μάλιστα τώρα τούτο είχε στη διάθεσή του πρόσθετα *«οικονομικά εργαλεία»* κατά την υλοποίηση της αγροτικής του πολιτικής. Πράγματι, παρά το ότι η ΕΤΕ εξακολουθούσε, και κατά τη δεκαετία του 1930, να έχει ισχυρή παρουσία και στους νέους αγροτοπιστωτικούς μηχανισμούς και σε αυτήν ακόμη την ΑΤΕ, εν τούτοις το Κράτος επιδίωξε, από την πρώτη στιγμή,

να θέσει κάτω από τον απόλυτο, σχεδόν, έλεγχο του τη νέα Τράπεζα.⁹⁸⁰ Επιδίωξη που, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, υλοποιήθηκε στη μακρά διάρκεια της συνύπαρξής τους.

Κάτι ανάλογο συνέβη και στο πεδίο δράσης των πιστωτικών συνεταιρισμών. Στο πεδίο αυτό Κράτος και συνεταιρισμοί είχαν, όπως είδαμε, κατ'επανάληψη, διασταυρώσει τα ξίφη τους για τη διεύρυνση της σφαίρας επιρροής τους. Το Κράτος, όμως, πριν την ίδρυση της ΑΤΕ, ήταν αναγκασμένο, κατά κάποιο τρόπο, να συνδιαμορφώνει την αγροτική του πολιτική, αφού δεν μπορούσε να αγνοεί τις αγροτοπιστωτικές επιλογές της ΕΤΕ. Επιλογές οι οποίες απέρρεαν από διαφορετικές προτεραιότητες και, όχι σπάνια, εξυπηρετούσαν συμφέροντα διαφορετικά από εκείνα που όφειλε να υπηρετεί μια κρατική αγροτική πολιτική. Ιδίως, μάλιστα, όταν η τελευταία ήταν αναγκασμένη, όπως πλέον θα συνέβαινε όλα και πιο συχνά, να υπηρετεί, παράλληλα, και στόχους κοινωνικής πολιτικής αλλά και να συνεκτιμά και ευρύτερες, εθνικού χαρακτήρα, διωστάσεις, ενταγμένες πλέον στους γενικότερους

⁹⁷⁹ Ν. ΚΟΛΥΜΒΑ, «Η οργανωμένη ανάπτυξη των γεωργικών συνεταιρισμών», έκθεση στη γενική συνέλευση της ΠΑΣΕΓΕΣ, Αθήνα, 20 Δεκεμβρίου 1976, περιέχεται στα *Συνεταιριστικά*, (συλλογή κειμένων), ό.π., σ. 260.

⁹⁸⁰ Είναι αποκαλυπτική, σχετικά η αλληλογραφία του Ελ. Βενιζέλου με τον πρώτο Διοικητή της ΑΤΕ, τον Στέφανο Δέλτα. Η διαφωτιστική των δύο οδήγησε, τελικά, τον τελευταίο σε παραίτηση. Βλέπε ενδεικτικά τις από: 26/8/1929, 24/10/1929, 25/10/1929 και 16/11/1929 επιστολές του Ελ. Βενιζέλου και την από 14/10/1929 επιστολή του Υπουργού Γεωργίας Κ.Σποριδίδη που απευθύνονται στον Διοικητή της ΑΤΕ Στ. Δέλτα. Καθώς, επίσης, και το από 19/10/1929 χειρόγραφο σχεδίου επιστολής Στ. Δέλτα προς τον Ελ.Βενιζέλο και τις από 25/10/1929 και 21/11/1929 επιστολές Στ. Δέλτα προς Ελ.Βενιζέλο. Ιδίως, όμως βλέπε την από 8/12/1929 επιστολή του Στ.Δέλτα προς τον πρωθυπουργό. Σε αυτήν ο Δέλτα, μεταξύ άλλων, τόνισε: «...αν αναλάβη να δίνει το Κράτος, άλλα παρά γνώμες στα διάφορα ζητήματα, αν δηλαδή όπως φαίνεται στην *σφημερίδα*, το Κράτος πρόκειται να διευθύνει τη διαχείριση της ΑΤΕ, αλλάζει ριζικά ο χαρακτήρας του ιδρύματος, θα πέσει μοιραία σε κακαδιοίκηση». Ο Βενιζέλος, που απάντησε αυθημερόν στην εν λόγω επιστολή, προσπάθησε να διασκεδάσει τις εντυπώσεις, μάταια καθώς φαίνεται, αφού ο Δέλτα επέμεινε στην παραίτησή του, που υπέβαλε, και επίσημα, την επόμενη ημέρα (9-12-1929).

Η προαναφερθείσα αδημοσίευτη αλληλογραφία περιέχεται στο αρχείο του Στ. Δέλτα, το οποίο βρίσκεται στην κατοχή της οικογένειας Ζάννα. (κληρονόμοι Παύλου Ζάννα). Ειδικότερα όσον αφορά στη σύγκρουση Ελ.Βενιζέλου και Στ.Δέλτα για το ζήτημα της Αγροτικής, παράβαλε και: Π.Α.Ζάννα (επιμ.) Αρχείο Πηνελόπης Δέλτα – τομ. Α': Ελευθέριος Βενιζέλος, Αθήνα: Ερμής 1988, σ. 245.

σχεδιασμούς της οικονομικής πολιτικής. Η προσθήκη, τελικά, στο θεσμικό εξοπλισμό της κρατικής αγροτικής πολιτικής ενός τόσο σημαντικού, όπως ήταν η νέα Τράπεζα (ΑΤΕ), «εργαλείου», ενίσχυε αποφασιστικά τις, ήδη ακολουθούμενες, κρατικοκορπορατιστικές πρακτικές.

Αν, τέλος, συνεκτιμηθούν όλα τα παραπάνω, εύκολα συνάγεται το συμπέρασμα ότι η δικτατορική κυβέρνηση Μεταξά παραβίαζε, στην ουσία «ανοιχτές θύρες» όταν, το 1938, έθετε σε εφαρμογή τον Αν.Νόμο 1154/23-28 Μαρτίου 1938 (τ. Α', 118). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στην εισηγητική του έκθεση, το Κράτος είχε, και μάλιστα «κατ'επανάληψιν», προχωρήσει, ήδη κατά το πρόσφατο παρελθόν, στη λήψη νομοθετικών και διοικητικών μέτρων, στενού ελέγχου των συνεταιρισμών. Τα μέτρα αυτά όμως εθεωρούντο πλέον ανεπαρκή. Τούτο δε επειδή, όπως υποστήριζε η δικτατορική κυβέρνηση, δεν απέτρεψαν τους συνεταιρισμούς από την εμπλοκή τους «...εις τους κομματικούς και ενίοτε και κοινωνικούς ακόμη αγώνες...».⁹⁸¹ Με την επινόηση, λοιπόν, μιας τέτοιας δικαιολογίας, που συνήθως την επικαλούνται τα ολοκληρωτικά καθεστώτα, η δικτατορία επιχειρούσε, ανοιχτά και απροκάλυπτα, πλέον, την πλήρη κρατικο-κορπορατιστική μετάλλαξη και καθυπόταξη των συνεταιριστικών οργανώσεων.

Αρκεί, για να έχουμε, σε αδρές γραμμές, μια εικόνα, να αναφέρουμε μερικές από τις παραμορφωτικές επεμβάσεις που εισήχθησαν με αυτόν τον αναγκαστικό νόμο. Παρεμβάσεις που ολοκλήρωναν την πρόσδεση της συνεταιριστικής κίνησης σε κρατοκεντρικούς μηχανισμούς.

Πρώτα – πρώτα διακηρύχθηκε στο κείμενο της, από 22 Φεβρουαρίου 1938, εισηγητικής έκθεσης του Μεταξά προς το Υπουργικό Συμβούλιο ότι στις επιδιώξεις του αναγκαστικού νόμου ήταν και η ισχυροποίηση της κρατικής παρουσίας στους

⁹⁸¹ Βλέπε: Εισηγητική Έκθεση του Προέδρου του Υπουργικού Συμβουλίου επί του σχεδίου του Α.Ν. 1152/38, υποβληθείσα την 22-2-1938, όπως αναδημοσιεύεται στο: Στ. Αντύπα (επιμ.), Κώδιξ Νόμων 1938 ήτοι συλλογή νόμων, διαταγμάτων, αποφάσεων, εγκυκλίων, αστυν. διατάξεων κλπ. του έτους 1938, Αθήναι: Ι. & Π. Ζαχαρόπουλου, 1938, σ. 202.

συνεταιρισμούς και ιδίως στη Συνομοσπονδία τούτων δια της ... «ενισχύσεως εν αυτή της θέσεως του Κράτους...». ⁹⁸² Για να τονιστεί, μάλιστα, το «πατρικό» ενδιαφέρον του Κράτους «...η αναδιοργανωμένη συνομοσπονδία των γεωργικών συνεταιρισμών τίθεται υπό την άμεσον εποπτεία του Προέδρου της Κυβερνήσεως...». ⁹⁸³

Δεύτερο, με τον Α.Ν. 1154/1938, οι υπάλληλοι των συνεταιριστικών οργανώσεων «...μεταβάλλονται εις όργανα του Κράτους, δοθέντος ότι και δια τον διορισμόν αυτών αλλά και πειθαρχικώς ούτοι θα υπόκεινται, εφεξής, εις το ανώτατον Συμβούλιον συνεταιρισμών, το οποίον είναι, κατά πλειοψηφίαν, όργανον του Κράτους...». ⁹⁸⁴

Τρίτο, με το άρθρο 3 του ίδιου Νόμου (Α.Ν. 1154/38) θεσπιζόταν Ανώτατο Συμβούλιο Γεωργικών Συνεταιρισμών, το οποίο, όπως προκύπτει από την προαναφερθείσα επισήμανση της Εισηγητικής Έκθεσης, ήταν όργανο του κράτους και δια μέσου αυτού ελέγχεται η «ανασυνιστώμενη Συνομοσπονδία Γεωργικών Συνεταιρισμών».

Τέταρτο, όπως συνάγεται από το ίδιο άρθρο 3 αλλά και τη σύνθεση των οργάνων της Συνομοσπονδίας (ΕΣΣΕ), εκτός του ότι αυτή τελούσε υπό την άμεση εποπτεία του Μεταξά, ήταν και πλήρως ελεγχόμενη από διοριζόμενα από το Κράτος μέλη.

Πέμπτο, αλλά όχι μικρότερης σημασίας, ήταν το γεγονός ότι η, κατά τα παραπάνω πλήρως, σχεδόν, ελεγχόμενη από το Κράτος Εθνική Συνομοσπονδία Γεωργικών Συνεταιρισμών, αφ' ενός επέκτεινε το χώρο δράσης της, αφού ως μέλη δεν είχε μόνο Ενώσεις συνεταιρισμών αλλά, (ως προς τα μέλη) «...επεκτείνεται εφ' όλων εν γένει των γεωργικών συνεταιριστικών οργανώσεων της Χώρας...» (ακόμα και εκείνων που δεν ανήκαν σε Ενώσεις) ενώ, αφ' ετέρου, αποκτούσε διευρυμένο

⁹⁸² Στην ίδια Έκθεση, σσ. 202-203.

⁹⁸³ Στην ίδια Έκθεση, σ. 203.

⁹⁸⁴ Στην ίδια Έκθεση, σ. 205.

ρόλο, αφού κατά το άρθρο 2 αυτή «...θα ασκή εφ' εζής την ανωτάτην ενιαίαν διοίκησιν, οργάνωσιν και κατεύθυνσιν των γεωργικών συνεταιριστικών οργανώσεων, το μεν προς προαγωγήν και διάδοσιν των γεωργικών συνεταιρισμών και ανάπτυξιν υγιούς συνεταιριστικού κινήματος, το δε δια την συνεργασίαν μετά του Κράτους προς προαγωγήν της υπ' αυτού χαρασσόμενης γεωργικής πολιτικής...».⁹⁸⁵

Εν κατακλείδι, φαίνεται πως οι πολύμοχθες προσπάθειες που είχαν καταβάλει οι: Αλεξ. Σβώλος, Αρ. Σίδερης, Θ. Κωστόπουλος κ.ά., κινδύνευαν να αποβούν μάταιες. Ό,τι είχαν καταφέρει τούτοι, ανακόπτοντας την τάση που, εξαιτίας των κρατικο-κορπορατιστικού τύπου ρυθμίσεων της περιόδου 1928-32, όπως προαναφέρθηκε, διαμορφωθεί στη Νομολογία⁹⁸⁶, με σειρά δικαστικών αποφάσεων να χαρακτηρίζουν ως Ν.Π.Δ.Δ. τους συνεταιρισμούς, έδειχνε να είναι υπό κατάρρευση. Η δικτατορία Μεταξά, με ένα και μόνο αναγκαστικό νόμο, ερχόταν να ενισχύσει, αναδρομικά, την επιχειρηματολογία όσων, δικαστών και άλλων, είχαν σπεύσει να υιοθετήσουν την εκδοχή που ήθελε τους συνεταιρισμούς να είναι νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου.

⁹⁸⁵ Βλέπε στην ίδια Εισηγητική Έκθεση, σ. 203.

⁹⁸⁶ Βλέπε τη συλλογή σχετικών γνωμοδοτήσεων που είχαν εκπονήσει οι: Αρ. Σίδερης, Αλ. Σβώλος, Θ. Κωστόπουλος, Π. Παπανικολάου κ.ά., στην προσπάθειά τους να αντικρούσουν τις θέσεις που είχαν υιοθετήσει, διαφόρων βαθμών, ελληνικά δικαστήρια, κατά την περίοδο 1929-1936, όπως αυτές αναδημοσιεύονται στο Αρ. ΚΛΗΜΗ, «Οι Συνεταιρισμοί ως Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου» ανάτυπο από τη 'Φωνή των Συνεταιρισμών' (1946) ιδίως σσ. 184-187. Παράβαλε και: Σωτηρ. ΑΔΑΜΟΥ, Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου. Διάκρισις αυτών από τα νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου, Αθήναι, 1956, ιδίως σσ. 41-66.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η υπερχρέωση των αγροτών, στην έκταση που διαπιστώθηκε, κατά την πρώτη επίσημη διαδικασία καταγραφής χρεών (και προς ιδιώτες), μεσοσύσης της τελευταίας δεκαετίας του Μεσοπολέμου, κατέδειχνε ότι, παρά τις μεσολαβήσασες παρεμβάσεις (κρατική ή και τραπεζοκεντρική «ρύθμιση») ένα μεγάλο τμήμα των ελλήνων αγροτών συνέχιζε να υφίσταται τις συνέπειες χρόνιων αγροτοπιστωτικών δυσλειτουργιών. Οι νέες οικονομικές συνθήκες (εξάπλωση του εκχρηματισμού, προώθηση της αγροτικής αποκατάστασης προσφύγων και γηγενών μικροκαλλιεργητών, διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς σε συνδυασμό με τη συνεχιζόμενη υποχρηματοδότηση του αγροτικού τομέα) είχαν συντείνει, ώστε η προσφυγή στο δανεισμό να αποτελεί μια υπερβολικά διαδεδομένη πρακτική στον αγροτικό χώρο.

Συνακόλουθα, όσοι είχαν τη δυνατότητα να ασκήσουν επίδραση στη ροή των πιστώσεων προς τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις είχαν αποκτήσει όχι μόνο οικονομική αλλά και πολιτική δύναμη. Οι μηχανισμοί ρύθμισης (τραπεζικής ή κρατικής) προσέλαβαν έτσι, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ιδιαίτερη σπουδαιότητα και κλήθηκαν να διευθετήσουν, σε σύντομο χρόνο, πολύπλοκα και ζωτικής σημασίας κοινωνικο-οικονομικά ζητήματα. Ιδίως μάλιστα όταν εκτεταμένες μεταβολές στους δύο άλλους συντελεστές παραγωγής (έδαφος, εργασία) ως άμεση συνέπεια διεθνών γεωπολιτικών και δημογραφικών ανακατατάξεων, είχαν κάνει ιδιαίτερα αισθητές τις επιπτώσεις από τη γλισχρότητα του συντελεστή «κεφάλαιο». Παράλληλα, ακόμη και οι πιο επιφυλακτικοί απέναντι στις μεταρρυθμιστικές πρωτοβουλίες, δεν μπορούσαν να αμφισβητήσουν ότι οι διαδοχικές προσαρτήσεις εδαφών στην ελληνική επικράτεια καθώς και η άφιξη των συρρεόντων από διάφορες περιοχές της

βαλκανικής, κατά διογκούμενα κύματα, ελληνικών πληθυσμών, προσέδιδαν νέες, και εθνικές, διαστάσεις στο «αγροτικό ζήτημα».

Δεδομένου, εξάλλου, του αυξανόμενου πολιτικού βάρους που έδειχναν να αποκτούν οι αγροτικοί πληθυσμοί, ως άμεση συνέπεια της «επαναγροτοποίησης», ήταν αναγκαίο οι ρυθμιστικές παρεμβάσεις στην αγροτική οικονομία να βασίζονται, όλο και περισσότερο, σε σταθμίσεις συμφερόντων (οικονομικών αλλά και πολιτικών), που τελούσαν σε άμεση συνάρτηση προς υφιστάμενες ασταθείς ισορροπίες.

Όπως, λοιπόν, συνάγεται από την παρούσα μελέτη, η πορεία μετάβασης σε ένα αγροτοπιστωτικό σύστημα μαζών επιβλήθηκε από έκτακτες συνθήκες και επιταχύνθηκε εξαιτίας, κυρίως, της επιτακτικής ανάγκης για αποκατάσταση γηγενών και προσφύγων ακτημόνων μικροκαλλιεργητών. Αλλά η μαζικοποίηση της αγροτικής πίστης προϋπέθετε, όπως προκύπτει από το πρώτο μέρος της εργασίας, τον προσανατολισμό σε εκδοχές προσωπικής πίστης (αφού οι εμπράγματα ασφάλειες, εντός του τότε υφιστάμενου πλαισίου, μάλλον παρακάλυαν την προσπέλαση ευρύτερων αγροτικών στρωμάτων στον άμεσο τραπεζικό δανεισμό). Υπό την επίδραση των συνθηκών που είχαν δημιουργηθεί, η μετακύλιση μέρους των ευθυνών (και του οικονομικού βάρους), που συνεπαγόταν η αποκαταστατική διαδικασία, από το Κράτος αλλά και από τις Τράπεζες (κυρίως την ΕΤΕ) στους ίδιους τους αγρότες, προσανατόλιζε τους ιθύνοντες στην εισαγωγή και αξιοποίηση θεσμών προερχόμενων κυρίως από το θεσμικό εξοπλισμό της «κοινωνικής» οικονομίας.

Τα διαθέσιμα, διεθνώς, πρότυπα για τη θεσμική συγκρότηση του συλλογικού δανεισμού των αγροτών, που θα συνέτειναν στη μαζικοποίηση της αγροτικής πίστης, είχαν προσελκύσει το ενδιαφέρον «εκσυγχρονιστικών» πολιτικών δυνάμεων. Δυνάμεων, μάλιστα, που διαδραμάτιζαν αποφασιστικό ρόλο στις νομοπαρασκευαστικές δραστηριότητες για την προώθηση σημαντικών μεταρρυθμίσεων της «ανορθωτικής» περιόδου του βενιζελισμού. Ανάμεσα δε στα μοντέλα συλλογικού

δανεισμού προκρίθηκε, ως προσιδιάζον περισσότερο στις ελληνικές ιδιομορφίες, ένα θεσμικό μόρφωμα με μείξη στοιχείων από την γερμανική και αυστριακή νομοθεσία «περί συνεταιρισμών». Επιλέχθηκε, ειδικότερα, μια εκδοχή (όχι αμιγής) του συστήματος Ραϊφφάιζεν, που οδήγησε στη διαμόρφωση δικτύου γεωργικών πιστωτικών συνεταιρισμών, ως ενδιάμεσων φορέων άσκησης αγροτικής πίστης.

Μέσα σε αυτό το γενικότερο πλαίσιο ανάλυσης, λαμβάνοντας υπόψη τα προκείμενα στοιχεία και συνοψίζοντας τα σημαντικότερα από τα ευρήματα του πρώτου μέρους της έρευνας, σχετικά με τη συγκρότηση ενός αγροτοπιστωτικού συστήματος μαζών καθώς και αναφορικά με τον τρόπο ένταξης των «επείσαστων» θεσμικών μορφωμάτων στο εν λόγω σύστημα, θεωρούμε ότι έχουν προκύψει, ως μερικότερα πορίσματα, ιδίως από το πρώτο μέρος της εργασίας τα εξής:

- Η καταλυτική επίδραση των διεθνών οικονομικών συνιστωσών και της πολιτικής συγκυρίας στην επίσπευση θεσμικών μετασχηματισμών, καθώς και η βεβιασμένη μεταφορά «επείσαστων» θεσμικών μορφωμάτων «κοινωνικής» οικονομίας στην εσωτερική έννομη τάξη.
- Η προαναφερθείσα θεσμοθέτηση είναι συναρτημένη με τη θεμελίωση της συναίνεσης των αγροτών, ως τμήματος των κυριαρχούμενων τάξεων, στο βαθμό που και αυτή (η θεσμοθέτηση) είναι εντάξιμη σε μια γενικότερη στρατηγική, η οποία εμπεριέχει, μεταξύ άλλων, και την «εκ των άνω» επιβολή επιλεγμένων οικονομικών θεσμών, που ενισχύουν τη νομοποιητική βάση της πολιτικής εξουσίας.
- Η μετάβαση από παραδοσιακούς τρόπους άσκησης της αγροτικής πίστης (όπου κυριαρχούσαν οι εμπράγματα ασφάλειες, ο έμμεσος δανεισμός και τα τοκογλυφικά δίκτυα), σε νέες μορφές δανεισμού, συμβατές προς ένα, υπό συγκρότηση, αγροτοπιστωτικό σύστημα μαζών.

- Η τελική επιλογή του συγκεκριμένου μοντέλου δανεισμού συνιστούσε, για τους θιασώτες του, τη «*χρυσή τομή*» μεταξύ της ανάγκης για «*άνοιγμα*» του τραπεζικού συστήματος στις ευρύτερες μάζες των αγροτών δανειοληπτών και της ανάγκης όπως η διεύρυνση αυτή πραγματοποιηθεί με την, κατά το δυνατόν, ελαχιστοποίηση του επιπρόσθετου λειτουργικού κόστους που θα προκαλούσαν οι νέες, εκτεταμένες, αγροτοπιστωτικές δραστηριότητες και με διασπορά των κινδύνων που συνεπάγεται η προσωπική αγροτική πίστη.
- Η χρησιμοποίηση των οργανώσεων συνεταιριστικής πίστης (παρά την αντίθετη βούληση εκσυγχρονιστικών «*ενεργών*» μειονοτήτων που «*άναθην*» είχαν επιβάλει τη θεσμοθέτηση τούτων) σε ρόλους εγγυοδοτικών μηχανισμών, ιδίως ένεκα των περιορισμένων αποταμιευτικών δυνατοτήτων που τότε παρουσίαζε ο αγροτικός τομέας.
- Ο αναγκαστικός προσανατολισμός των αγροτοπιστωτικών λειτουργιών προς μια εκδοχή συλλογικού δανεισμού, με ευδιάκριτα τα στοιχεία του «*τραπεζο-τροπισμού*».
- Η αδυναμία συγκρότησης συλλογικής συνείδησης, αφού, ως ελκτική δύναμη για την όποια συλλογική δράση, λειτούργησε το «*δέλεαρ*» του, δια των αμοιβαίων εγγυήσεων, τραπεζικού δανεισμού και όχι κίνητρα διαποτισμένα από την παράδοση της κοινωνικής αλληλεγγύης.
- Η επιβεβαίωση της αρχής σύμφωνα με την οποία η δυναμική που εμπερικλείει η συλλογική δράση δεν μπορεί να υποκατασταθεί ούτε από το βολонταρισμό «*ενεργών*» μειονοτήτων ούτε από «*βεβιασμένες*» νομοθετικές πρωτοβουλίες.

Στο δεύτερο μέρος, η έμφαση δόθηκε στη «*φυσιολογία*», θα λέγαμε, των οργανισμών «*συνεταιριστικής πίστης*». Έτσι, ενώ στο πρώτο μέρος η ανάλυση, σύμφωνα με τα προαναφερθέντα, είχε επικεντρωθεί στη θεσμική συγκρότηση ενός αγροτοπιστωτικού συστήματος μαζών, με διαπλαστική νομοθετική παρέμβαση και

προσφυγή στο θεσμικό οπλοστάσιο της «κοινωνικής» οικονομίας, για τη διευκόλυνση της «συλλογικοποίησης» των εγγυοδοτικών μηχανισμών προσωπικής αγροτικής πίστης, στο δεύτερο μέρος το κέντρο βάρους της ανάλυσης μετατοπίζεται. Αναζητήθηκαν έτσι, κυρίως, οι αιτίες που οδήγησαν στις «μεταλλάξεις» των εν λόγω θεσμών και συνέτειναν ώστε αυτοί να εκφυλιστούν και να προσλάβουν, με τα «παρα-προϊόντα» τους (τις λανθάνουσες λειτουργίες), κρατικοκορπορατιστικά χαρακτηριστικά.

Έγινε φανερό, μάλιστα, ότι ο εκφυλισμός αυτός δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ως μια απόκλιση από κάποιο (προκαθορισμένο) μοντέλο ή ιδεότυπο, αλλά αφορά αλλοιώσεις ουσιαστών γνωρισμάτων. Γνωρισμάτων, δηλαδή, συστατικών που η παραχίραξή τους συνιστούσε αναίρεση της ίδιας της γενετικής τους ταυτότητας έτσι ώστε, πλέον, οι «επίδακτοι» θεσμοί να διατηρούν το ίδιο όνομα, χωρίς όμως τούτο (το σημαίνον) να αντιστοιχεί στα ίδια σημανόμενα.

Συνακόλουθα, οι επιπτώσεις από αυτά τα «γενετικά τροποποιημένα» θεσμικά μορφώματα υπήρξαν καθοριστικές, τόσο στο πεδίο της αγροτικής όσο και σε αυτό της «κοινωνικής» οικονομίας. Ιδίως, μάλιστα, σε περιπτώσεις όπως η προκειμένη, όπου έχουμε να κάνουμε με αριγέννητους θεσμούς, ο ετεροκαθορισμός και οι «έξωθεν» επεμβάσεις, σε ένα πλαίσιο που είχε διαμορφωθεί «ερήμην» άλλων υποστηρικτικών δικτύων της «κοινωνίας των πολιτών», υπονόμειναν την όποια αναπτυξιακή δυναμική εμπεριέχουν οι θεσμοί της «κοινωνικής» οικονομίας.

Με βάση, συνεπώς, το πλαίσιο ανάλυσης που προηγήθηκε, οι προκύψασες λειτουργίες του συλλογικού δανεισμού φαίνονται εντάξιμες σε δύο εξηγητικά μοντέλα, εκδιπλούμενα σε δύο στάδια εφαρμογής.

Ένα μοντέλο που το χαρακτηρίζει ο τραπεζοτροπισμός (μοντέλο Α) και ένα άλλο που το χαρακτηρίζει η κρατοστρέφεια (μοντέλο Β).

Θα μπορούσαμε, λοιπόν, τελείως συνοπτικά, να τα περιγράψουμε, κάπως σχηματικά, ως εξής:

Στάδιο πρώτο: Διεργασίες μορφοποίησης και αρχικής υλοποίησης.

Μοντέλο Α. Συλλογικός δανεισμός δια του νομικού προσώπου της αγροτικής οργάνωσης, που λειτουργεί ως ενδιάμεσος χρηματοπιστωτικός φορέας μεταξύ ΕΤΕ και πιστούχων αγροτών, οι οποίοι συνδέονται μεταξύ τους, καθώς και με τα υπόλοιπα μέλη, με το μηχανισμό αλληλέγγυας ευθύνης.

Μοντέλο Β. Οι αγροτικές οργανώσεις «κοινωνικής» οικονομίας, οι φερόμενες ως αγροτοπιστωτικές συνεταιριστικές οργανώσεις, λειτουργούν ως εγγυοδοτικοί μηχανισμοί με τρεις υπο-ομάδες στο εσωτερικό τους (διακρινόμενες με βάση ουσιαστικά και όχι τυπικά κριτήρια): **i.** πιστούχους **ii.** εγγυητές **iii.** πιστούχους – εγγυητές (με εναλλασσόμενους τους ρόλους μεταξύ μελών κάθε υπο-ομάδας της οργάνωσης).

Κατά το πρώτο αυτό στάδιο η αδυναμία διαμόρφωσης, καθώς οι διεργασίες υλοποίησης ενός συστήματος συλλογικού δανεισμού ήσαν σε εξέλιξη, ενιαίας συλλογικής ταυτότητας, εξώθει τις οργανώσεις στην αναζήτηση άλλων, διαφοροποιημένων από το αρχικό, μοντέλων δανεισμού. Τελικά, με τη συμβολή και της ιδεολογικής ζύμωσης που συστηματοποιήθηκε χάρη στο ζήλο που επέδειξαν αρκετοί «τεχνοκράτες» της κρατικής εποπτικής υπηρεσίας, πρόβαλε, ως η πιο πρόσφορη εναλλακτική λύση, εκείνη της δημιουργίας ενός συστήματος που θα τελούσε υπό την αιγίδα ενός κρατοδίαιτου αγροτοπιστωτικού φορέα.

Στάδιο δεύτερο: Μετάλλαξη και θεσμικός εκφυλισμός

Οι αγροτικές οργανώσεις «κοινωνικής» οικονομίας εκτρέπονται από τις «ορθόδοξες» συνεταιριστικές αρχές και προσλαμβάνουν, πλέον, μόνο επικουρικό εγγυοδοτικό χαρακτήρα, ενώ οι δανειοδοτούντες φορείς (ΕΤΕ, ΑΤΕ, ΕΑΠ κλπ.) εξασφαλίζουν πρόσθετες εγγυήσεις για τις πιστώσεις που χορηγούν, με παλινδρόμηση σε εκδοχές οιονεί εμπράγματων ασφαλειών (γεωργικό ενεχυρόγραμμα, πλασματικά ενέχυρα κλπ.).

Κατά το στάδιο αυτό (δεύτερο): Η υπερφόρτωση των αγροτικών οργανώσεων «κοινωνικής» οικονομίας, που εμπλέκονται στην αγροτοπιστωτική διαδικασία και με συνδικαλιστικού χαρακτήρα πρόσθετες λειτουργίες διαμόρφωσε τους όρους για διττή φύση (οικονομική - συνδικαλιστική) των συνεταιρισμών. Συνακόλουθα η εξάρτηση των αγροτών και των οργανώσεών τους από μια, επίσης δυσπρόστατη (συνυπαρξη λειτουργιών οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής) κρατοκεντρικής φύσης Τράπεζα (την ΑΤΕ) αλλά και από τους κομματικούς μηχανισμούς στους οποίους πρόσκεινται οι εκάστοτε διοικούντες, δεν περιορίζεται μόνο στο οικονομικό επίπεδο. Μέσω του εγκλωβισμού στα πελατειακά δίκτυα πολιτικών «προστατών», ένεκα της αδυναμίας διαφυγής από το «φαύλο κύκλο» του αέναου δανεισμού, η παραπάνω εξάρτηση εκτείνεται και στο κοινωνικο-συνδικαλιστικό και πολιτικό πεδίο.

Σε τελευταία ανάλυση, πάντως, τις εξελίξεις σε κάθε ένα από τα δύο στάδια αλλά και κατά τη μετάβαση από το πρώτο στο δεύτερο καθόρισαν, όπως σε μια μακροσκοπική κλίμακα, φαίνεται, τα δυο «σοκ του μεσοπολέμου» (έλευση προσφύγων – διεθνής οικονομική κρίση 1929-1932). Οι αλυσιδωτές αντιδράσεις που προκλήθηκαν υπό την επίδραση τούτων, αφ'ενός, έδρασαν καταλυτικά για την προώθηση αργόρυθμων, έως τότε, μεταρρυθμιστικών διαδικασιών και, αφ'ετέρου, επέτρεψαν τη διολίσθηση σε θεσμικούς μηχανισμούς μιας οικονομίας «εκτάκτου ανάγκης». Οι τελευταίοι, ευνοούντος και του γενικότερου διεθνούς πολιτικού κλίματος του μεσοπολέμου, οδήγησαν στην επίταση κορπορατιστικού τύπου παρεμβάσεων.

Εν κατακλείδι, και προκειμένου να ολοκληρώσουμε με την κωδικοποίηση των σημαντικότερων πορισμάτων, κατά το δεύτερο, ιδίως, μέρος της εργασίας παρατηρήσαμε ότι:

- Η ποσοτική διεύρυνση των, δια των αγροτικών οργανώσεων, χορηγούμενων υπό της ΕΤΕ πιστώσεων επιδρά αυξητικά στον αριθμό των συνεταιριζόμενων

αγροτών, αλλά, δεν επαρκεί, από μόνη της, ώστε οι συνεταιρισμοί να κινηθούν σε αναπτυξιακή κατεύθυνση.

- Ο τρόπος λειτουργίας, μέσω της αξιοποίησης μηχανισμών αλληλέγγυας ευθύνης, του συλλογικού δανεισμού συνιστούσε, παράλληλα, και σύστημα προληπτικού ελέγχου, για την διασφάλιση της ορθολογικής χρήσης των πιστώσεων αλλά και κοινωνικού ελέγχου επί των πιστούχων.
- Η εμμονή των Τραπεζών (ΕΤΕ και ΑΤΕ) στην πολιτική του βραχυπρόθεσμου δανεισμού και η φειδωλή χορήγηση μεσομακροπρόθεσμων (αναπτυξιακού χαρακτήρα) δανείων καθιλώνει τις αγροτικές οργανώσεις σε ρόλους διεκπεραιωτικούς και αναστέλλει τη μετεξέλιξή τους (με άμεση συνέπεια την αδυναμία ουσιαστικής εξισορροπητικής παρέμβασής τους στη σφαίρα της παραγωγής, της μεταποίησης και της εμπορίας των αγροτικών προϊόντων).
- Η έλλειψη αναπτυξιακής κατεύθυνσης οδηγεί, αργά ή γρήγορα, τις αγροτικές οργανώσεις «κοινωνικής» οικονομίας σε κρίση στο ενδοθεσμικό επίπεδο, ενώ ο «φαύλος κύκλος» του δανεισμού αναπαράγει τα φαινόμενα υπερχρέωσης και κρίσης.
- Ο κρατοτροπισμός, υπό την επίδραση της συγκυρίας (πολιτικής και οικονομικής), ενισχύεται και έτσι ευνοούνται επιλογές που διαπνέονται από ένα ιδιότυπο και επιλεκτικό κρατικό παρεμβατισμό.
- Η μεταβολή στο συσχετισμό των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων καταλήγει στη δημιουργία προϋποθέσεων ικανών να οδηγήσουν στην «άμβλωση» του κυοφορούμενου αγροτικού και συνεταιριστικού κινήματος.
- Ο θεσμικός εκσυγχρονισμός αναστέλλεται, ενώ η «επαναγροτοποίηση» σηματοδοτεί την επιβράδυνση της αναπτυξιακής διαδικασίας και την παλινδρόμηση σε ρυθμιστικούς μηχανισμούς, που τη συγκρότησή τους διατρέχει η λογική του οικονομικού εθνικισμού και του προστατευτισμού.

- Η εσωτερική λογική που οδήγησε στην επίταση των κρατικο-κορποκρατιστικών θεσμικών παρεμβάσεων της δεκαετίας του '30 είναι εναρμονισμένη προς γενικότερες αρχές που διέπουν την πολιτική των ελληνικών κυβερνήσεων της εποχής, αρχές τις οποίες διατρέχει η λογική της *«προφύλαξης»*, μάλλον, παρί αυτή της *«πρόληψης»*.
- Η έκταση της κρατικής παρέμβασης στο χώρο της αγροτικής και *«κοινωνικής»* οικονομίας και ο ιδιαίτερος χαρακτήρας που αυτή προσέλαβε (επιλεκτικός κρατισμός) συνέτεινε ώστε, εξαιτίας και της διόγκωσης του αναπαραγωγικού ρόλου του Κράτους, να υποβαθμιστούν και παραμεριστούν (προσωρινά έστω) άλλες, αναπτυξιακού χαρακτήρα, στοχεύσεις στο οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό πεδίο.

ΠΗΓΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΠΗΓΕΣ

1. Αδημοσίευτες Πηγές

1.1 Αρχεία τραπεζών

- Αρχείο Δροσόπουλου Ι., φ.16 (Ι.Α. Ε.Τ.Ε.)
- Αρχείο Κοριζή Α., (Ι.Α. Ε.Τ.Ε., σε μικροφίλμ)
- Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τραπέζης:
 - ΙΙΙ. Πρακτικά Συνεδριάσεων – Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων Μετόχων (1/10/1842-15/7/1843)
 - VIII. Πουκίλα, φ.60
 - Φακ. Δάνεια επί πλασματικό ενεχύρω καπνών (1925-1926)
 - Εγκύκλιοι Κεντρικού προς Υποκαταστήματα (1915-1928)
 - Αποστολή της Δημοσιονομικής Επιτροπής Κ.τ.Ε. εν σχέσει προς αγροτική πίστιν, επίσ. αριθμ. Γ/σ.Α.

1.2 Αρχείο Βουλής των Ελλήνων

- Εισηγητικές – Αιτιολογικές Εκθέσεις μη ψηφισθέντων νομοσχεδίων

1.3 Ιδιωτικά Αρχεία

- Αρχείο Στέφανου Δέλτα (στην κατοχή κληρονόμων Παύλου Ζάννα)

2. Δημοσιευμένες Πηγές

2.1 Επίσημες Εκθέσεις Υπουργείων, Δημοσ. και Διεθν. Οργ/σμών - Υπηρεσιών

- Ανάτατον Οικονομικών Συμβούλιον, *Γνωμοδότησις επί του γεωργικού προβλήματος της χώρας*, Αθήνα, 1939.
- Γραφείον τύπου Πρωθυπουργού, *Το έργον της κυβερνήσεως Βενιζέλου, κατά την τετραετίαν 1928-1932*, Αθήναι, Λύγουστος 1932.
- Έκθεσις «Περί του ιστορικού της συστάσεως και αναπτύξεως του Μετοχικού Γεωργικού Συλλόγου Αλυρού», υπό Ν. Μιχόπουλου, Τμηματάρχου Γεωργίας, στο «*Γεωργικόν Δελτίον*» του Τμημ. Γεωργίας, του Υπουργείου Εθνικ. Οικονομίας, έτος Γ', τευχ. Α', Ιανουαρίου – Φεβρουαρίου και Μαρτίου 1913, σσ. 202-210.
- Έκθεσις «*Περί ιδρύσεως μετοχικού ταμείου αλληλοβοηθείας Παραχελωνίδος*», υπό Γερ. Μολφέτα, Νομογεωπόνου, περιέχεται στο «*Γεωργικόν Δελτίον*» του Τμήματος

- Γεωργίας του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, έτος Γ', τευχ. Α', Ιανουαρίου, Φεβρουαρίου και Μαρτίου, 1913, σσ. 214-220.
- Μερική Έκθεση, υπό Αρ. Θεοδορίδου, περιέχεται στο: «Μελέτη περί της εν Θεσσαλία εγγείου παραγωγής»(1896).
 - Μιχαλακόπουλου, Α., Έκθεση υποβληθείσα εις την Κυβέρνησιν, κατά Απρίλιον 1929, Εν Αθήναις, Εθν. Τυπογραφείον, 1929.
 - Υπουργείον Γεωργίας: *Τα πεπραγμένα του Υπουργείου Γεωργίας κατά την τελευταίαν τετραετίαν, 1928-1932*, Εν Αθήναις, εκδ. Γραφ. Δημοσιεύσ. Γεωργικών Μελετών, 1932.
 - Υπουργείον Οικονομικών: «Μελέτη περί της εν Θεσσαλία εγγείου παραγωγής», Αθήναι, 1896.
 - Υπουργείον Οικονομικών, *Έκθεση Επιτροπής Εμπειρογνομόνων 1926*, Εν Αθήναις: εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1927.
 - Bureau International du Travail, *Rapport du Directeur*, Genève, B.I.T., 1932.
 - Confédération Européenne de l'Agriculture – C.E.A., *Étude comparative du droit de la coopération agricole en Europe*, Brougg – Suisse: Publications de la CEA, 1963.
 - Institut International d'Agriculture :
 - *Les Banques populaires en Italie de 1899 à 1908*, στο: Bulletin des institutions économiques et sociales, année II, No 10, 31 Octobre, 1911.
 - *Le projet de réforme de la législation sur le crédit agricole dans l'Italie méridionale et dans les îles*, στο: Bulletin mensuel des institutions économiques et sociales, IVe année, vol. XXXIII, N° 9, Septembre 1913.
 - Rapport sur «*La Banque Centrale coopérative de Bulgarie*», στο: Bulletin du Bureau des institutions économiques et sociales, 16ème volume, IIIe année, N° 2, Février 1912, pp. 37-49.
 - Rapport sur «*L'Institut National de crédit pour la coopération* », στο: Bulletin mensuel des institutions économiques et sociales, vol. XXXVI, IVe année, No 12, Décembre 1913.
 - Rapport sur «*Le fonctionnement des Caisses de crédit agricole mutuel en 1912*», στο: Bulletin des institutions économiques et sociales, vol. XXVIII, No 2, Février 1914, pp. 25-28.
 - Rapport sur «*Le fonctionnement des Caisses de crédit agricole mutuel en 1913* », στο: Bulletin des institutions économiques et sociales, vol. L11, No 4, Avril 1915, pp. 10-15.

- Institut International d'Agriculture - Bureau des Institutions Économiques et Sociales,
 - *Activité des Fédérations et de quelques Sociétés importantes*, στο: Bulletin du Bureau des institutions économiques et sociales, année 1, vol. 1, N° 1, 30 Septembre 1910, pp. 338-351.
 - *Rapport sur «Le premier exercice de la Banque centrale coopérative de Bulgarie»*, στο: Bulletin du Bureau des institutions économiques et sociales, 22ème vol., IIIe année, No 8, Août 1912, pp. 17-26.
 - *Rapport sur «Le crédit agricole en faveur de la petite propriété en Roumanie»*, στο Bulletin mensuel des institutions économiques et sociales, vol. XXVI, année IV, N° 2, Février 1913, pp. 72-81.
- Ministère de l' Agriculture – Service du Crédit Mutuel et de la Coopération Agricole: "*Dix ans de crédit agricole (1900-1911)*", Paris: imprimerie Nationale, 1911.
- Secrétariat de la Société des Nations, "*Le Cours et les Phases de la Dépression Économique Mondiale*", (Rapport présenté à l'Assemblée de la Société des Nations), Genève: Publié par le Secrétariat de la Société des Nations, 1931.
- Société des Nations, *L'Établissement des Réfugiés en Grèce*, Genève: Publications de la Société des Nations (Les Questions Économiques et financières), 1926.

2.2 Απολογισμοί – Δημοσιεύματα Τραπεζών

- Ένωσις Ελληνικών Τραπεζών, *Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1929*, υπό Γ.Χαριτάκη - Α. Καλλιώρα - Ν.Μικέλη, Αθήναι, Τύποις Πυρσού, 1931.
- Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, τομ. Β', περιέχων τα κείμενα των νόμων, διαταγμάτων, συμβάσεων, κανονισμών κλπ., αφορώντων την Εθνικήν Τράπεζαν, εν Αθήναις, 1897.
- Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, τομ. Α', μέρος τέταρτον, εν Αθήναις, 1920.
- Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, *Απολογισμός του έτους 1924 (Εισηγητήριος Έκθεσις του Διοικητού)*, εν Αθήναις, 1925.
- Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, τομ. Α', μέρος 4ον, *Κώδιξ εγκυκλίων και ειδικών οργανικών διαταγών, μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1927*, έκδοσις 5η, εν Αθήναις, 1928.
- Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, *Έκθεσις του Συμβουλίου προς την Γενική Συνέλευση των Μετόχων*, Βλέπε το σχετικό κείμενο στο: Ι.Βαλαωρίτου, *Ιστορία της Εθνικής Τραπεζής της Ελλάδος*, εν Αθήναις, 1902.
- Τράπεζα της Ελλάδος – Διεύθυνση Οικονομικών Μελετών, *Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τραπεζής της Ελλάδος (1928-1978)*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος, 1978.

2.3 Καταστατικά, Υπομνήματα, Πρακτικά κλπ. Επίσημα Κείμενα Οργανώσεων της Κοινωνίας των Πολιτών

- Σχέδιον Καταστατικού Πιστωτικών Συνδέσμων, *Δελτίον Ελλ. Γεωργ. Εταιρ.*, έτος Δ', αρ. τευχ. 5, Μάιος 1912, σσ. 211-223.
- Καταστατικόν Γεωργικού Συνεταιρισμού Ραϊφφάιζεν, (κατά τον οργανισμόν Νουβιδ) παράγραφος 42, όπως παρατίθεται στο ΙΑΣΕΜΙΔΗ, Σωκρ., «Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί», στο *Γεωργικόν Δελτίον*, έτος 3^{ον}, τευχ. Α', Ιανουαρίου 1913, σσ. 65-91.
- Πρόγραμμα και Καταστατικόν του Αγροτικού Δημοκρατικού Κόμματος, Εν Αθήναις, εκ των γραφείων της Γερουσίας, 1934.
- Υπόμνημα του Θεσσαλικού Γεωργικού Συλλόγου, *Περί ενισχύσεως της σιτοπαραγωγής*, εν Λαρίση, 1904.
- Γενική Ένωσις Ιδιοκτησίας, «Το αγροτικόν ζήτημα και η απαλλοτριώσις», *Ανοικτόν Υπόμνημα δια την Εθνοσυνέλευσιν, δια την Σ^{ην} Κυβέρνησιν*, Εν Αθήναις: τύποις Θ. Τζαβέλλα, 1924.
- *Πρακτικά του Α' Παγκρητίου Γεωργοσυνεταιριστικού Συνεδρίου*, Χανιά, 1933.
- Β' Παγκρήτιο γεωργοσυνεταιριστικό συνέδριον – εισηγήσεις, συζητήσεις και πορίσματα - Ρέθυμνον Ιούνιος 1936.
- Πρακτικά των συνεδριάσεων του Α' Παμμεσηνιακού Γεωργικού Συνεδρίου, εν Καλάμαις, 1912.
- Γενική Συνέλευσις της Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας, *Τα Νέα Γεωπονικά*, περιόδ. Β', έτος 4^{ον}, αρ. τευχ. 42, Ιούνιος 1909.
- Έκθεσις τριμελούς αντιπροσωπείας του Συνδέσμου Συνεταιριστών Βορ. Ελλάδος με θέμα: «*Η ιστορία της αυστριακής συνεταιριστικής κινήσεως – Η γεωργική πίστις εν Αυστρία*», στο περιοδικό: *Ο Συνεργατισμός* (Επίσημο όργανο του Συνδέσμου), αρ. τευχ. 11, Αύγουστος 1930, σσ. 233-242.
- ΠΑΣΕΓΕΣ, *Ψηφίσματα του Πανελληνίου Αγροτο-συνεταιριστικού Συνεδρίου της 25^{ης} Νοεμβρίου 1956*, Αθήνα, χ.χ.
- Π.Κ.Γ. της Αντιπολίτευσης του ΚΚΕ (Ομάδα "Σπάρτακος"), «Θέσεις της Κομμουνιστικής Αντιπολίτευσης», στο περιοδικό "Σπάρτακος", περίοδος Β', χρόνος Α, αρ.φ. 6, Αθήνα, Δεκέμβριος 1930, σσ.2-10.
- Π.Κ.Γ. της Αντιπολίτευσης του ΚΚΕ (Ομάδα "Σπάρτακος"), «Εισηγήσεις της Π.Κ.Γ. της Αντιπολίτευσης του ΚΚΕ Προς την Α' Εθν. Συνδ/ση», στο περιοδικό "Σπάρτακος" περίοδος Β' - Χρόνος Γ, αρ.φ. 24-25, Αθήνα, Ιούνης-Ιούλης 1932, σσ. 2-40.

2.4 Προσωπικά αρχεία (άρθρα, κείμενα, λόγοι, ημερολόγια κλπ)

- Ζάννας, Π.(επιμέλ.), *Αρχείο της Π.Σ. Αέλιτα*, τόμος Α': *Ελευθέριος Βενιζέλος*, Αθήνα, Ερμής, 1988.
- Λευκοπαρίδης, Ξ. (επιμέλ.), *Αλέξανδρος Παπαναστασίου*, Μελέτες – Άρθρα – Λόγοι, 2 τόμοι, Αθήνα, Μπάκουρον, χ.χ.

- Μιχαλακόπουλου, Α., *Λόγοι Κοινοβουλευτικοί*, Αθήναι, 1962.
- Μιχαλακόπουλου, Α., *Μικταί σελίδες*, Αθήναι, 1967.
- Πάγκαλος Θησ. (επιμέλ.), *Αρχαίον Θεοδώρου Πάγκαλου*, τόμοι 2, Αθήναι, Κέδρος, 1974.
- Παπανδρέου, Γ., *Πολιτικά Κείμενα – Μελέτες, λόγοι, άρθρα*, Αθήναι, Μπάουρον, χ.χ.

2.5 Κοινοβουλευτικές Συζητήσεις* – Νόμοι – Συλλογή Νομοθεσίας

- *Αι Αγορεύσεις του Ελληνικού Κοινοβουλίου, 1909 – 1956*, εκδ. «Εθνικός Κήρυξ»
- *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*
- *Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ΄ εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*
- Μαλαγαρδή, Α., *Κώδιξ Θέμιδος*. Γενική κωδικοποίησης ολοκλήρου της ισχύουσας ελληνικής νομοθεσίας, από της συστάσεως του ελληνικού κράτους μέχρι σήμερον (1821-1930), Αθήναι, Ι.Ν. Ζαχαρόπουλος, 1933.

* Οι ημερομηνίες συνεδριάσεων κλπ στοιχεία αναγράφονται στις επιμέρους σημειώσεις

2.6 Περιοδικές Εκδόσεις – Εφημερίδες

- *Ακρόπολις*, 6 Απριλίου έως 29 Μαΐου 1901.
- *Δελτίον της Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας*, 1911, 1912.
- *Δικαιοσύνη: Νομολογία του Αρ. Πάγου*, 1925.
- *Επιθεώρησις Κοινωνικής και Δημοσίας Οικονομικής*, 1947, 1959.
- *Θέμις*, τομ. Α΄ 1919-1920, ΑΖ΄ 1926, ΜΑ΄ 1930.
- *Θεσσαλία Βόλου*, 1-9 Μαρτίου 1916.
- *Τα Νέα Γεωπονικά*, 1909, 1910, 1911.
- *Νεολόγος Πατρών*, Ιούνιος 1911.
- *Οικονομική Επιθεώρησις 1875,1888*
- *Η πάλη των τάξεων*, 1931.
- *Πειθαρχία*, 1930.
- *Σπάρτακος*, 1930-1932.
- *Ο Συνεργατισμός*, 1930-1932.
- *Συνεταιριστής*, 1936, 1953, 1959, 1964.
- *Συνεταιριστική Πορεία*, 1988-1989.
- *Bulletin du Bureau des institutions économiques et sociales*, 1910, 1911, 1912, 1914.
- *Bulletin des institutions économiques et sociales*, 1910, 1911, 1912, 1914, 1915,1921, 1922.

- *Bulletin mensuel de l' École Supérieure d' Agriculture*, 1957.
- *Bulletin mensuel des institutions économiques et sociales*, 1913, 1917, 1918.
- *Communauté, Archives Internationales de Sociologie, de la Coopération et du Développement*, 1970, 1976, 1977.
- *Revue des études coopératives*, 1934, 1975.

II. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

1. Ελληνόγλωσση

ΑΒΔΕΛΙΔΗΣ, Π., «Κριτική ανάλυση του νέου νόμου “περί γεωργικών συνεταιρισμών”», *Οικονομία και Κοινωνία*, αρ. τεύχ. 3, 1979.

ΑΒΔΕΛΙΔΗΣ, Π., *Ο συνεταιρισμός στις συνθήκες του καπιταλισμού*, Αθήνα, Gutenberg, 1978.

ΑΒΔΕΛΙΔΗΣ, Π., *Το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα στην Ελλάδα*, 2η έκδοση, Αθήνα, Παπαζήσης, 1976.

ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, Α., *Δημοσία Οικονομική*, τεύχ. Β', Αθήνα, Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία, 1942.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΗΣ, Α., «Η ανάπτυξη του εθνικού πνεύματος των Ελλήνων του Πόντου 1918-1922: Ελληνική εξωτερική πολιτική και Τουρκική αντίδραση», στο ΒΕΡΕΜΗ, Θ., και ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Ο. (εκοπτ.), *Μελετήματα γύρω από το Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα, Φιλισκόπουλος, 1980, σσ. 427-474.

ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, Ν., «Ο Βενιζέλος και ο συνταγματικός εκσυγχρονισμός της χώρας», *Η Αυγή*, (αφιέρωμα «Ο Βενιζέλος και η εποχή του»), 6-4-1986.

ΑΜΙΝ, Σ., «Η κυριαρχία του καπιταλισμού στην γεωργία» στο ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. – ΑΜΙΝ, Σ., *Δύσμορφος Καπιταλισμός – Καπιταλισμός και γεωργία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1975, 270-276.

ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ν., *Η Αγροτική Μεταρρύθμιση*, εν Αθήναις, 1929.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ, Η., *Επίσχυσις της Αγροτικής Πίστεως δια των γεωργικών ενεχορογράφων (Warrants agricoles)*, εν Βόλω, 1916.

ΑΝΔΡΙΚΟΠΟΥΛΟΣ, Γ., *Η Δημοκρατία του μεσοπολέμου*, Αθήνα, Φυτράκης / Σύγχρονη Ιστορία, 1987.

ΑΝΤΕΡΣΟΝ, Π., *Οι αντινομίες του Αντόνιο Γκράμσι*, μετάφρ. Σταύρος Ορφανογιάννης, Αθήνα, Μαρξιστική Συσκείρωση, 1985.

ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Α., «Αγροτική Μεταρρύθμιση», *Ε – Ιστορικά*, αρ. τεύχ. 289, 9-6-2005, σσ.28-35.

ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ, Α., *Τραπεζικές πιστοδοτήσεις*, Αθήνα, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, 1999.

ΑΝΩΝΥΜΟ, «Από την συνεταιριστικήν δράσιν του F.W.Raiffeisen», *Ο Συνεργατισμός*, τεύχ. 6, Μάρτιος 1930, σσ. 115-116.

ΑΝΩΝΥΜΟ, «Η εκμετάλλευση των αγροτών κάτω από το καπιταλιστικό καθεστώς», *Πάλη των τάξεων*, αρ.φ.18, 3 Απρίλη 1931.

ΑΝΩΝΥΜΟ, «Η συνεταιριστική αποταμίευσις», *Ο Συνεργατισμός*, Οκτώβριος, 1932, σσ. 869-874.

ΑΝΩΝΥΜΟ, «Οι ελαιοπαραγωγοί Πηλίου – Οι μεσαιοί χωρικοί, οι προλετάριοι αγρότες πρέπει να οργανωθούν σε αγροτικές ενώσεις», *Η πάλη των τάξεων*, αρ. φ. 25, 22 Μαΐου 1931.

* Περιλαμβάνει μόνο βιβλία και άρθρα στα οποία γίνεται αναφορά

ΑΞΕΛΟΣ, Α. «Λίγα σχόλια πάνω στο βιβλίο Κοινοβούλιο ή Δικτατορία», στο ΜΑΞΙΜΟΣ Σ., *Κοινοβούλιο ή δικτατορία*, 2η έκδοση, Αθήνα, Στοχαστής, 1975.

ΑΡΣΕΝΙΟΥ, Α., *Το έπος των Θεσσαλών αγροτών και οι εξεγέρσεις τους 1881-1993*, 2^η έκδοση, Θεσσαλονίκη, εκδ. Κυριακίδη, 2005.

ΑΡΧΟΝΤΑΚΗΣ, Φ., *Κείμενα Αγροτικής Οικονομίας και Πολιτικής*, Αθήνα, 1985.

ΑΣΔΡΑΧΑΣ, Σ., «Οι Κοινοτήτες στην Τουρκοκρατία», *Τα Ιστορικά*, τόμος 3ος, αρ. τεύχ. 5, Ιούνιος 1986.

ΑΣΔΡΑΧΑΣ, Σ., *Οικονομία και Νοσοτροπίες*, Αθήνα, Ερμής, 1988.

ΑΦΕΝΤΑΚΗΣ, Δ.Ν., *Η αγροτική πίστις εν Τουρκία, Βουλγαρία, Γιουγκοσλαβία και Ελλάδα*, Αθήνα, Εκδόσεις Άλφα' Ι.Μ.Σκαζίκης, χ.χ.

ΒΑΛΑΩΡΓΓΗΣ, Ι., *Ιστορία της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος*, εν Αθήναις 1902.

ΒΑΛΕΤΑΣ, Κ., *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1875-1905)*, Αθήνα, εκδ. Πηγή, 1987.

ΒΑΡΒΑΡΕΣΟΣ Κ.- ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Γ.- ΠΙΝΤΟΣ Ι. (επιμ.), *Ανδρ. Μ. Ανδρέαδου, - Έργα*, том. Β', *Μελέται επί της σύγχρονου ελληνικής δημοσίας οικονομίας*, Αθήναι, Νομική Σχ. Παν. Αθηνών.

ΒΑΡΟΥΗΣ, Σ. - ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ε., *Η εν Ελλάδι φορολογία των κληρονομιών, δωρεών και προικιών*, Αθήναι, 1936.

ΒΕΛΟΥ, Μ., *Η ιστορία του καπιταλισμού, μετάφραση από τα γαλλικά Μάριος Βερέττας*, Αθήνα, Μάλλιανης - Παιδεία, 1986.

ΒΕΝΤΗΡΗΣ, Γ., *Η Ελλάς των 1910-1920*, том. Α'-Β', 2^η έκδοση, Αθήνα, Ίκαρος, 1970.

ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, Κ., «Η ευρωπαϊκή 'μεγάλη ύφεση' και η ανατολική κρίση των ετών 1875-1878 - Οι οικονομικές επιπτώσεις στο Βαλκανικό χώρο», που περιέχεται ως παράρτημα στο ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, Κ., *Κράτος και Οικονομική πολιτική στο 19^ο αιώνα*, Αθήνα, Εξάντας, 1978, σσ. 189-207.

ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, Κ., «Η παγκοσμιοποίηση και ο Νίκος Πουλαντζάς» στο ΡΗΓΟΣ, Α. και ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, Κ. (επιμ.), *Η πολιτική σήμερα, Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2001, σσ. 282-294.

ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, Κ., *Εθνιαμός και Οικονομική Ανάπτυξη. Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Εξάντας, 1978.

ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, Κ., *Κράτος και Οικονομική πολιτική στο 19^ο αιώνα*, Αθήνα, Εξάντας, 1978.

ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1975.

ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, Κ., «Η Ελληνική Οικονομία από το 1926 έως το 1935», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, том. ΙΕ, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1978.

ΒΕΡΕΜΗΣ, Θ.- ΚΩΣΤΗΣ, Κ., *Η Εθνική Τράπεζα στη Μικρά Ασία (1919-1922)*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1984.

ΒΕΡΕΜΗΣ, Θ., *Οικονομία και Δικτατορία. Η συγκυρία 1925-1926*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1982.

BERLIN, I., *Οι ρίζες του ρομαντισμού*, επιμ. Henry Hardy, μετάφρ. Γ. Παπαδημητρίου, Αθήνα, Scripta, 2000.

ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ, Β., *Παραδόσεις εφαρμοσμένης κοινωνικής οικονομικής*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Λφοί Π.Σάκουλα, 1966.

BOBBIO, N., *Για ποιόν Σοσιαλισμό;*, μετάφρ. Ν.Αργυρόπουλος, Αθήνα, Χελιδόνι-Ευρώπη, 1982.

ΒΟΤΤΟΜΟΡΕ, Τ.Β., *Κοινωνιολογία - Κεντρικά προβλήματα και βασική βιβλιογραφία*, εισαγωγή μετάφραση και επιμέλεια, Δ.Γ. Τσαούσι, 3η έκδ. Αθήνα, Gutenberg, 1974.

ΒΟΥΡΝΑΣ, Τ., *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα, εκδ. Τολίδη, 1977.

BRATSI, P., «Ο Νίκος Πουλαντζάς και η οντολογική θέση του Κράτους», στο ΡΗΓΟΣ, Α.- ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, Κ. (επιμ.), *Η πολιτική σήμερα - Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2001, σσ. 183-204.

- BUCI-GLUCKSMAN, C., «Γύρα από την έννοια της κρίσης του κράτους και την ιστορία της», στο ΠΟΥΛΑΝΤΖΑ, Ν. (διεύθυνση), *Η κρίση του κράτους*, μετάφρ. Ξ. Γιαταγάνας, Αθήνα, χχ., σσ. 56-84.
- ΓΑΝΩΣΗΣ, Β., «Επί του ακανθώδους αγροτικού ζητήματος», *Θεσσαλία*, 1925, αναδημοσιεύεται στο ΓΑΝΩΣΗ, Β., *Γεωργικά Ανάλεκτα*, Αθήνα, 1972, σσ. 31-32.
- ΓΑΝΩΣΗΣ, Β., «Η γεωργία και το ελληνικόν κράτος», *Νέα Εποχή*, 1925, αναδημοσιεύεται στα *Γεωργικά Ανάλεκτα*, σσ. 73-77.
- ΓΑΤΟΠΟΥΛΟΣ, Δ., *Ανδρέας Μιχαλακόπουλος (1875-1938)*, Αθήνα, εκδ. Ελευθερουδάκη, χχ.
- ΓΕΡΑΚΑΡΗΣ, Μ., «Κράτος και συνεταιρισμοί», στο *Δελτίον της Αγρ. Τραπέζης Ελλάδος*, τομ. Α', τεύχ. Ι, 1936.
- ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Α., *Εγχειρίδιον Εμπορικού Δικαίου*, τομ. Α', τεύχ. Β', Αθήνα, Αφοί Σάκκουλα, 1985.
- ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, Α.Σ., «ενέχυρο», λήμμα της εγκυκλοπαίδειας *Πάπυρος - Λαρούς - Μπριτάνικα*, τόμος 23ος, Αθήνα, 1997, σσ. 198-199.
- ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, Β., «Η Κοινωνία πολιτών στην Νεωτερικότητα», Εισαγωγικό σημείωμα στο GELLNER, E., *Η Κοινωνία των πολιτών και οι αντίπαλοί της*, μετάφρ. Ηρακλεία Στάικου, επιμ. Ηλ. Κουσκουβέλη, Αθήνα, Παπαζήσης, 1996.
- GELLNER, E., *Η Κοινωνία των πολιτών και οι αντίπαλοί της*, μετάφρ. Ηρακλεία Στάικου, επιμ. Ηλ. Κουσκουβέλη, Αθήνα, Παπαζήσης, 1996.
- ΓΙΑΚΟΥΜΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, Γ., «Εισήγηση στο Α' Παγκρήτιο Γεωργοσυνεταιριστικό Συνέδριο», *Πρακτικά του Α' Παγκρητίου Γεωργοσυνεταιριστικού Συνεδρίου*, Χανιά, 1933, σσ. 278-288.
- ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Α., *Η ρύθμιση των αγροτικών χρεών*, Αθήνα, 1938.
- ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ, Χ., *Καταφύγιο Ιδεών*, Αθήνα, Δόμος, 1988.
- ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ι., «Η Οικονομία από το 1919 ως το 1926», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΙΕ, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1978, σσ. 296-301.
- ΓΚΙΖΕΛΗ, Β., *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1984.
- ΓΚΙΟΛΙΑΣ, Μ. Α., *Το Εργατικό Κίνημα στην Ελλάδα και ο Κώστας Χατζόπουλος*, Αγρίνιο, Μοσχονάς, 1996.
- ΓΚΛΥΚΣΜΑΝ, Α., *Φασισμοί: καλός και νέος*, Αθήνα, Στοχαστής, 1976.
- ΓΚΡΟΥΜΠΕΡ, Χ., (επιμελ.), *Επανάσταση στην Ευρώπη (1917-1923)*, μετάφρ. Γιάννης Τεγόπουλος, Αθήνα, Κομμούνια / Ιστορική Μνήμη, 1985.
- CLOGG, R., *Σύντομη Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, μετάφρ. Χαρ. Φουντέας, Αθήνα, Καρδαμίτσα, 1984, σ. 142.
- ΓΟΡΓΟΓΙΑΝΝΗΣ, Ι., «Συνεταιριστικές Τράπεζες στην Ευρώπη: Μοντέλα οργάνωσης», στο *Δελτίον Ένωσης Ελληνικών Τραπεζών*, Β' δεκαετία, έτος 2°, αρ. τεύχ. 7, Γ' τριμήνιο 1996, σσ. 50-59.
- ΓΡΑΜΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ, Γ., «Η αγροτική πίστις εις την Δυτικήν Ευρώπην και εν Ελλάδι», ανάτυπον εκ του *Οικονομικού Ταχιδρόμου*, Αθήνα, 1964.
- ΓΡΑΜΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ, Γ., *Ο σύγχρονος συνεργατισμός αλλαγού και παρ' ημίν*, Αθήνα, 1960.
- ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ, Δ., «Γεωργικά Ταμεία Αλληλοβοηθείας», *Αστυ*, 19-10-1899.
- ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ, Δ., «Γεωργικά σελίδες», *Θεσσαλία*, 10-8-1901.
- ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ, Δ., «Εισηγήσεις» στο Γεωργικόν Συνέδριον Βόλου, όπως παρατίθεται στα *Νέα Γεωπονικά*, έτος Στ', αρ.τ. 8, Αύγουστος 1905, σσ. 113-114.

ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ, Δ., Εκθέσεις «Επί του απολογισμού και των πεπραγμένων της εν Κασσαβετεια Πρακτικής Γεωργικής Σχολής κατά το έτος 1900», όπως δημοσιεύεται στο *Γεωργικόν Δελτίον* του Γεωργικού Τμήματος του Υπουργείου των Εσωτερικών, έτος Β', 1901, τ. 4, σσ. 193-215.

ΔΑΣΚΑΛΟΥ, Γ., *Κοινωνική Οικονομία – Αστικοί και Γεωργικοί Συνεταιρισμοί*, Αθήνα, Σύγχρονη Εκδοτική, 1992.

ΔΑΦΝΗΣ, Γ., *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων (1923-1940)*, τομ. 1, 2, Αθήνα, Ίκαρος, 1955.

ΔΕΛΑΓΡΑΜΜΑΤΙΚΑΣ, Γ., *Η εθνική υποτελεία στα χρόνια του διχασμού*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1985

ΔΕΛΑΚΟΒΙΑΣ, Ν., «Υπόμνημα» υποβληθέν εις το εν Ναυπλίω συνέληθόν την 24^{ην} Απριλίου 1901 Συνέδριον, ανάτυπο, Αθήνα, 1901.

ΔΕΛΜΟΥΖΟΣ, Α., «Επιστολή», *Ο Εργάτης*, Βόλος, 16 Φεβρουαρίου 1908.

ΔΕΜΑΘΑ, Ζ., Παρέμβαση κατά την 68^η Συνάντηση των ερευνητών του Ιστορ. Αρχ της Ε.Τ.Ε., «Αγροτική πίστη και θεσμοί 1915-1935», 20-11-1986.

ΔΕΡΤΙΑΝΗΣ, Γ., «Το Κέντρο, η Περιφέρεια, η Ιστορία» (ένα μεθοδολογικό δοκίμιο), *Ευρώπη – Λύο δοκίμια και τρία σχόλια*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2000

ΔΕΡΤΙΑΝΗΣ, Γ., *Το Ζήτημα των τραπεζών (1871-73)*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1980.

ΔΕΡΤΙΑΝΗΣ, Γ., *Ατελέσφοροι ή τελεσφόροι -Φόροι και εξουσία στο Νεοελληνικό Κράτος*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993.

ΔΕΡΤΙΑΝΗΣ, Γ., *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*, τομ. Β', 2^η έκδοση, Αθήνα, Εστία, 2005.

ΔΕΡΤΙΑΝΗΣ, Γ., *Λερναίον Κράτος*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2000.

ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Α., «Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι», *Καθημερινή / 7 ημέρες*, ειδικό αφιέρωμα, Κυριακή, 8 Δεκεμβρίου 1996, σσ. 14-15.

ΔΗΜΗΤΡΑΚΑΚΗΣ, Σ., «Περί του θέματος των αγροτικών χρεών», *Πρακτικά του Α' Παγκρητίου Συνεδρίου*, Χανιά, Νοέμβριος 1933, σσ. 263-278.

ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, Ρ., *Ο Γεωργός*, Αθήνα, 1901.

ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Θ., *Ο βενιζελισμός*, τεύχ. Α': *Ο βενιζελισμός της Ανόρθωσης*, Αθήνα - Κομοτηνή, εκδ. Α. Σάκκουλα, 1985

ΔΡΙΤΣΑ, Μ., «Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση», στο ΒΕΡΕΜΗΣ, Θ.- ΓΟΥΛΙΜΗΣ, Γ. (επιμείλ), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία - Οικονομία - Πολιτική στην εποχή του*, Αθήνα, Γνώση, 1989, σσ. 29-70.

ΔΡΙΤΣΑ, Μ., *Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1990.

ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Κώδιξ εγκυκλίων και ειδικών οργανικών διαταγών*, τομ. Α' μέρος 4ον, μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1927, έκδοσις 5η, εν Αθήναις, 1928, σσ. 752-769.

ΕΜΠΕΡΙΚΟΣ, Ε., «Αγροτικόν Ζήτημα και Τράπεζαι του Λαού», *περιοδ. Οικονομική Επιθεώρησις*, τόμ. 12^{ος}, έτος 12^{ος}, Εν Αθήναις, 1888, σσ. 203-213.

ΕΝΩΣΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΤΡΑΠΕΖΩΝ, *Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1929*, υπό Γ.Χαριτάκη - Α. Καλλιάβα - Ν.Μικέλη, Αθήνα, Τύποις Πυρσού, 1931.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, Β., *Η Αγροτική πίστις εν Ελλάδι*, Εν Αθήναις, Ρουμελιώτης, 1935.

ΕΥΕΛΠΙΔΗΣ, Χ., *Η εξέλιξις της γεωργικής κρίσεως*, Αθήνα, εκδ. Φλάμα, 1935.

ΕΥΕΛΠΙΔΗΣ, Χ., «Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος», τόμος «ΕΛΛΑΣ», μέρος τρίτο. *Νεώτερο Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό ΗΛΙΟΣ*, Αθήνα, Εγκυκλοπαιδικές εκδόσεις Ηλιος - Ι.Πασσάς, σσ.193-212.

ΕΥΕΛΠΙΔΗΣ, Χ., *Οικονομική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, Αθήνα, εκδ. Φλάμμα, 1939.

ΕΥΕΛΠΙΔΗΣ, Χ., *Σύστημα Ελληνικής Αγροτικής πολιτικής*, τόμος 2ος, *Αγροτικόν πρόγραμμα* Αθήνα, 1923.

ΕΥΤΑΣΙΑΣ, Ι., «Τα νεκρά κεφάλαια – πώς ημπορούν να χρησιμοποιηθούν», συνέντευξη στην εφημ. *Ακρόπολις*, αναδημοσιεύεται στα *Νέα Γεωπονικά*, περ. Β', έτος 6^ο, αρ. τεύχ. 72, Δεκέμβριος 1911, σσ. 1137-1144.

ΕΥΤΑΣΙΑΣ, Ι., «Εισήγηση στο Α' Πανελλήνιο Γεωργικό Συνέδριο», *Ακρόπολις*, 26-4-1901.

ΖΑΒΙΤΣΑΝΟΣ, Κ., «Το Αγροτικόν Ζήτημα Κερκυρας», Αγόρευσις, ανάπτυο από τα πρακτικά της Βουλής, εν Αθήναις, 1914

ΖΑΧΑΡΕΑΣ, Α., *Κράτος και οικονομική θεωρία - κριτική*, Αθήνα, Ηριδανός, 1973.

ΖΙΝΤ, Κ., *Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί*, μετάφρ. Αντ. Χατζηπαυστόλου, Αθήνα, Ανεξάρτητος, 1934.

ΖΟΛΩΤΑΣ, Ξ., *Αγροτική Πολιτική*, Αθήνα, Τζάκα-Δελαγραμμάτικα, 1934.

ΖΟΛΩΤΑΣ, Ξ., *Οικονομική μεγέθυνση και φθίνουσα κοινωνική ευημερία*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος, 1982.

ΖΟΛΩΤΑΣ, Ξ., *Μαθήματα Κοινωνικής Οικονομικής*, τ.1., *Αγροτική Πολιτική*, Αθήνα, 1934.

ΖΟΡΜΠΙΑΣ, Ν., *Απομημονεύματα ή Πληροφορίες*, Αθήνα, 1925.

ΖΩΓΡΑΦΟΣ, Γ., *Η ίδρυσις της Εθνικής τραπεζής και ο φίλος της γεωργίας Εύναρδος*, Αθήνα, 1937.

GALBRAITH, J.K., *Ταξίδι στο χρόνο της οικονομίας*, μετάφρ. Ρένα Καρακατσάνη, Αθήνα, Κάκτος, 1998.

GRÜNFELD, E., *Οι συνεταιρισμοί από οικονομικής και κοινωνικής απόψεως*, μετάφρ. Τ. Χασαπόπουλου, εν Πάτραις 1932.

ΗΓΟΥΜΕΝΑΚΗΣ, Ν., *Η αγροτική ιδιοκτησία. Διερεύνηση των αιτιών της ανταποικονομικής διαμόρφωσής της*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1987.

HILZINGER, H - LANGENBUCHER, W., (επιμ. - επιλ. σχολ.), *Κλασσικά κείμενα της γερμανικής λογοτεχνίας*, μετάφρ. Άρης Δικταίος, Αθήνα, εκδ. Δωδώνη, 1970.

HIRSCH, J., «Θεωρητικές παρατηρήσεις πάνω στο αστικό κράτος και στην κρίση του», στο ΠΟΥΛΑΝΤΖΑ, Νίκ. (Διωδύνησι), *Η κρίση του κράτους*, μετάφρ. Ξεν. Γιαταγάνας, Αθήνα, Παπαζήσης χ.χ., σσ. 97-120.

HILFERDING, R., *Χρηματιστικό κεφάλαιο*, ελληνική μετάφραση του πρώτου μέρους από τον Κ. Σκλάβο, Αθήνα, Γκοβόστης - Μπαϊύρον, χ.χ.

ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ, Α., «Κατάστασις της γεωργικής πίστewος», *Οικονομική Επιθεώρησις*, τομ. 12^{ος}, έτος 12^{ον}, εν Αθήναις 1888, σσ. 54-61.

ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ, Α., «Πόθεν η τοκογλυφία», *Οικονομική Επιθεώρησις*, τομ. 12^{ος}, έτος 12^{ον}, εν Αθήναις, 1888.

ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ, Α., «Πώς δύναται να αυξηθεί ο δια της σταφίδας πλούτος (η γνώμη της τράπεζας)», *Ακρόπολις*, 18 Απριλίου 1901.

ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ, Α., *Περί αγροτικής Πίστewος*, Αθήνα, 1897.

ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ, Σ. (Άγις Θέρος), «Εισήγησις στο Γ' Συνέδριο Γεωργίας Βιομηχανίας Εμπορίου του Βόλου», Σεπτέμβριος 1912», *Θεσσαλία*, 13-9-1912.

ΘΕΟΤΟΚΑΣ, Μ.Γ., «Ανταλλαγή πληθυσμών», λήμμα στη *Σύγχρονη Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη*, τόμος 2^{ος}, 3^η έκδοσις, Αθήνα, εκδ. Ν.Νίκας, 1962, σ. 180.

ΘΕΟΦΑΝΙΔΗΣ, Σ., *Αγροτική οικονομική*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1986.

ΘΩΜΑΔΑΚΗΣ, Σ., *Πιστη και Εκχρηματισμός της Οικονομίας*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1981.

ΙΑΣΕΜΙΔΗΣ, Σ., «Γεωργική Τράπεζα», *Θεσσαλία*, 9-3-1910, αναδημοσιεύεται στα *Νέα Γεωπονικά*, περ. Β', έτος 5^{ον}, αρ. τεύχ. 55, Ιούλιος 1910, σσ. 867-869.

ΙΑΣΕΜΙΔΗΣ, Σ., «Κεντρική Συνεταιριστική Τράπεζα», *Συνεταιριστική Πορεία*, έτος 4^ο, τεύχ. 14, Απρίλιος-Μάιος-Ιούνιος 1989, σσ. 123-128.

- ΙΑΣΕΜΙΔΗΣ, Σ.**, «Οι Γεωργικοί Συνεταιρισμοί», *Γεωργικόν Δελτίον Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας* (τμ. Γεωργίας), έτος 3^{ον}, τεύχ. Α, Ιανουάριος – Φεβρουάριος – Μάρτιος 1913, σσ. 22-46.
- ΙΑΣΕΜΙΔΗΣ, Σ.**, «Περί Γεωργικής Τραπέζης – Η Απάντησις Σ. Ιασεμίδου προς τον κ. Σ. Χασιώτην», *Τα Νέα Γεωπονικά*, περ. Β', έτος 5^{ον}, αρ. τεύχ. 59, Νοέμβριος 1910, σσ. 932-940.
- ΙΑΣΕΜΙΔΗΣ, Σ.**, «Περί Γεωργικής Τραπέζης και Γεωργικών Συνεταιρισμών», *Τα Νέα Γεωπονικά*, περίοδ. Β', έτος 5^{ον}, αρ. τεύχ. 54, Ιούνιος 1910, σσ. 849-851.
- ΙΑΣΕΜΙΔΗΣ, Σ.**, *Ανάγκη Ενώσεως των Γεωργικών Συνεταιρισμών*, εν Αθήναις, .Χ.Χ.
- ΙΑΣΕΜΙΔΗΣ, Σ.**, *Η Γεωργική Τράπεζα της Ελλάδος*, Αθήναι, 1928.
- ΙΑΣΕΜΙΔΗΣ, Σ.**, *Περί συνεταιρισμών εν Ελλάδι – διάλεξις γενομένη εν τη αιθούση του Παρνασσού, την 16^{ην} Απριλίου 1918, εκ μέρους της «Λέσχης Επιστημόνων»*, εν Αθήναις, 1918.
- ΗΓΚΕΡΣ, Γ.**, *Νέες κατευθύνσεις στην Ευρωπαϊκή ιστοριογραφία*, μετάφρ. Βασ. Οικονομίδης, Αθήνα, Εκδ. Γνώση, 1991.
- ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ, Ν.**, «Κριτική Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία», *«Ελληνικός Πολιτισμός»*, τεύχη 25-34.
- ΙΤΟ, Π. – ΔΑΠΑΒΙΤΣΑ, Κ.**, *Πολιτική οικονομία του χρήματος και του χρηματοπιστωτικού συστήματος*, Πολίτροπον, 2004.
- JÄNICKE, Μ.**, *Η αποτυχία του Κράτους – Η αδυναμία της πολιτικής στη βιομηχανική κοινωνία*, πρόλογ. – επιμει. Ηλ. Κατσούλης, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1992.
- JESSOP, Β.**, «Η στρατηγική επιλεκτικότητα του Κράτους. Σκέψεις σχετικά με ένα θέμα του Πουλιαντζά», στο ΡΗΓΟΣ, Α., - ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, Κ. (επιμ.), *Η πολιτική σήμερα – Ο Νίκος Πουλιαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2001, σσ. 87-123.
- ΚΑΤΣΟΥΛΗΣ, Η.**, *Καοτσικιανισμός – Η «συνεκτική ιδεολογία» του εργατικού κινήματος πριν από τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, Αθήνα, 1985.
- ΚΑΖΑΖΗΣ, Ν.**, «Γενικά αρχαί της πολιτικής οικονομίας», Εν Αθήναις, Ερμής – Μ. Σαλίβερος, 1894.
- ΚΑΛΑΦΑΤΗΣ, Θ.**, *Αγροτική Πίστη και Οικονομικός μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο*, τ. Α'-Γ', Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1990.
- ΚΑΛΑΦΑΤΗΣ, Θ.**, «Α. Παπαναστασίου – Θεωρία και Πράξη», *Ε-Ιστορικά* (ένθετη έκδοση εφημ. *Ελευθεροτυπία*), τομ. 11^{ος}, αρ. τεύχ. 103, 4 Οκτωβρίου 2001, Αθήνα, Ελευθεροτυπία 2001, σσ. 18-23.
- ΚΑΛΑΦΑΤΗΣ, Θ.**, «Αναπτυξιακοί προσδιορισμοί και ερμηνεία διαδικασίας εκχρηματισμού», *Ο αγροτικός κόσμος στο μεσογειακό χώρο*, Πρακτικά Συνεδρίου (Αθήνα: 4-7 Δεκεμβρίου 1984), Αθήνα, ΕΚΚΕ – ΚΝΕ/Ε.Ι.Ε., 1988, σσ. 455-459.
- ΚΑΛΑΦΑΤΗΣ, Θ.**, «Εκσυγχρονισμός και Μεγάλη Ιδέα», στον τόμο *Η Ελλάδα τον εικοστό αιώνα*, τομ. ΚΗ' της σειράς *Επτά Ημέρες / Καθημερινή*, Αθήνα, 2000, σσ. 101-103.
- ΚΑΛΑΦΑΤΗΣ, Θ.**, «Οικονομία και Κοινωνία», στον τόμο *Η Ελλάδα τον εικοστό αιώνα*, τομ. ΚΗ' της σειράς *Επτά Ημέρες / Καθημερινή*, Αθήνα, 2000, σσ. 43-46.
- ΚΑΛΑΦΑΤΗΣ, Θ.**, «Οι θεωρητικές απαρχές και η πολιτική πράξη του Α. Παπαναστασίου για τους συνεταιρισμούς», ανάτυπο από τα πρακτικά συνεδρίου, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 5-7 Δεκεμβρίου 1986, *Αλέξανδρος Παπαναστασίου, οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές απόψεις του*, Αθήνα, 1990.
- ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΙΣ, Δ.**, *Περί συνεταιρισμών και ιδίως εν Ελλάδι*, τ.Α', *Ιστορία και Θεωρία του συνεταιρισμού*, εν Αθήναις, Ελευθεροδάκης και Μπαρτ, 1924.
- ΚΑΜΑΤΣΟ, Μ.**, *Οι εργατικές επιτροπές και το συνδικαλιστικό κίνημα στην Ισπανία*, μετάφρ. Αγγελ. Νίκας, Αθήνα, Θεμέλιο, 1977.
- ΚΑΜΠΑΝΑΣ, Π.**, «Το συνεταιριστικό μοντέλο οικονομικής προσαρμογής σε σημεία καμψής», *Οι Συνεταιρισμοί μπροστά στις προκλήσεις του 21^{ου} αι.*, πρακτικά συνεδρίου Τμήματος Σ.Σ.Ο.Ε., 16-17 Μαΐου 1996, Μεσολόγη, 1996, σσ. 130-189.

ΚΑΟΥΤΣΚΥ, Κ., *Η Κοινωνική Επανάσταση*, μετάφρ. Σκουριώτης, Αθήνα, Παπαζήσης, 1985.

ΚΑΠΟΓΙΑΝΝΗΣ, Δ., «Αγροτική πίστη και θεσμοί 1915-1935», *68^η Συνάντηση των ερευνητών του Ιστορ. Αρχ. της Ε.Τ.Ε.* 20-11-1986.

ΚΑΠΟΓΙΑΝΝΗΣ, Δ., «Οι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα – Κοινωνικό κίνημα ή κρατικός κορπορατισμός;», στο ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. (επιμ.), *Οικονομία και Πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα*, τομ. Β', Αθήνα, Διόνικος, 2004, σ. 282.

ΚΑΠΟΓΙΑΝΝΗΣ, Δ., «Εισαγωγικό Σημείωμα», στο ΚΑΠΟΓΙΑΝΝΗΣ, Δ. – ΤΣΟΥΡΑΜΑΝΗΣ, Χ., *Συνεταιριστικός Κώδικας*, Αθήνα – Κομοτηνή, Α.Σάκκουλας 1989, σσ. 11-20.

ΚΑΠΟΓΙΑΝΝΗΣ, Δ., «Μετοχικών Ταμείων Αλληλοβοήθειας - Ένα πρόπλασμα των σύγχρονων συνεταιρισμών», *Ε-Ιστορικά* (ένθετη έκδ. εφημ. *Ελευθεροτυπία*), τόμος 11, αρ. τεύχ. 103, 4 Οκτωβρίου 2001, σσ. 12-17.

ΚΑΡΑΓΩΡΓΑΣ, Δ., *Δημόσια Οικονομική Ι - Οι οικονομικές λειτουργίες του κράτους*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1979.

ΚΑΡΑΓΩΡΓΑΣ, Δ., *Παραδόσεις Δημοσιονομικής Πολιτικής*, τεύχ. Α', Αθήνα, Παπαζήσης, 1967.

ΚΑΡΑΚΑΤΣΟΥΛΗΣ, Π., «Αυτοποίηση και θεωρία των οργανώσεων», στο ΤΣΙΒΑΚΟΥ, Ι., (επιμ.) *Δράση και σύστημα, Σύγχρονες προσεγγίσεις στη θεωρία των οργανώσεων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1995, σσ.325-376.

ΚΑΡΟΥΣΟΣ, Κ.Δ., *Κατεύθυνσις της Αγροτικής Πολιτικής*, Εν Αθήναις, Εστία, 1914.

ΚΑΡΟΥΣΟΣ, Κ.Δ., *Περί εισαγωγής του συστήματος των κτηματικών βιβλίων και περί συστάσεως Κτηματικής Τραπέζης και Πιστωτικών Ταμείων κτηματιών*, εν Αθήναις, 1905.

ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ, Γ., «Περί των θεμελιωδών αρχών του Συντάγματος», *Το Σύνταγμα*, αρ. τεύχ. 1, Ιανουάριος - Φεβρουάριος, 1975, σσ. 5-8.

ΚΑΤΗΦΟΡΗΣ, Γ., *Η νομοθεσία των βαρβάρων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1975.

ΚΑΤΣΕΛΙΔΗΣ, Γ., *Το Νόμισμα*, εν Αθήναις, Τυπογρ. Εστία, - Κ.Μαίσηνερ και Ν.Καργαδούρη, 1902.

ΚΑΤΣΟΥΛΗΣ, Η., «Το κράτος μεταξύ 'αποφόρτωσης' και 'αυτοποίησης' - νεώτερες θεωρήσεις», εισαγωγή στο JÄNICKE, Μ., *Η αποτυχία του κράτους. Η αδυναμία της πολιτικής στη βιομηχανική κοινωνία*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1992, σσ. 23-50.

ΚΑΦΑΝΤΑΡΗΣ, Γ., «Η μορφή της Αγροτικής», *Πρωία*, 9-11-1930.

ΚΑΨΑΛΗΣ, Δ., *Μελέτη περί της Δημοσιονομικής Πολιτικής του Βίμορφ*, μετά προλόγου υπό του καθηγητού κ. Α.Μ.Ανδρεάδου, εν Αθήναις, 1914.

ΚΕΡΑΜΕΑΣ, Κ., «Ο νομικός λόγος του καθηγητή Φαίδωνος Βεγλερή», *Νομικό Βήμα*, τομ. 47ος, αρ. τεύχ. 8, Σεπτέμβριος 1999, σελ. 1.264.

ΚΙΝΤΗΣ, Σ., *Συνεταιριστικές Τράπεζες*, 2^η έκδ. Αθήνα-Κομοτηνή, Α.Σάκκουλα, 2004.

ΚΙΟΥΚΙΑ, Δ., *Οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1994.

ΚΛΑΔΑ, Σ.- ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Ν., *Νομοθεσία περί Συνεταιρισμών*, εν Αθήναις, 1947.

ΚΛΗΜΗΣ, Α., «Η απαραίτητη μετεξέλιξη των συνεταιρισμών, με βάση τις πιθανολογούμενες συνθήκες και ανάγκες κατά τον 21ο αιώνα», στον τόμο *Αναφορές στο έργο (1934-1998) του Αρ. Ν. Κλήμη*, επιμ. Ολυμπία Κλήμη-Καμινάρη, Αθήνα, 1998.

ΚΛΗΜΗΣ, Α., «Η εισαγωγή του θεσμού των συνεταιρισμών στην Ελλάδα», *Η Φωνή των Συνεταιρισμών* (επίσημο όργανο της ΠΑΣΕΓΕΣ) έτος Α', τ. 3. Αύγουστος 1946, σσ. 77-78.

ΚΛΗΜΗΣ, Α., *Αγροτική Πίστις*, βιβλίων πρώτον: *Ιστορία ιδρύσεως της Αγροτικής Τραπέζης*, εκδοσις δευτέρα, Αθήνα, 1954.

ΚΛΗΜΗΣ, Α., *Οι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα*, τόμ. 2^{ος}, Αθήνα, ΠΑΣΕΓΕΣ, 1988.

ΚΛΗΜΗΣ, Α., *Οι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα*, τομ. Α', Αθήνα, 1985.

- ΚΟΛΙΟΥ, Ν.**, *Οι προποπόροι της περιοχής Αλωρού*, Αθήνα, Οδυσσεύς, 1996.
- ΚΟΥΜΒΑ, Ν.**, «Προβλήματα της ελληνικής αγροτικής οικονομίας», συνέντευξη στο *Σοσιαλιστικό Βήμα*, όπως αναδημοσιεύεται στον τόμο *Συνεταιριστικά-Ελληνικά και Διεθνή*, συλλογή κειμένων του συγγραφέα, Αθήνα, Αγρ. Συν. Εκδ. 1987.
- ΚΟΡΙΖΗΣ, Α.**, «Η αγροτική πίστις και η Εθνική Τράπεζα», ομιλία εν τη εταιρία των κοινωνικών και πολιτικών επιστημών επί του ζητήματος, Συνεδρίασις, 5 Ιανουαρίου 1925, Αθήναι, 1925.
- ΚΟΡΑΙΡΑΣ, Π.**, *Οικονομική Δικαιοσύνη και Αποτελεσματικότητα*, Αθήνα, Gutenberg, 1982.
- ΚΟΥΤΟΓΑΙΔΗΣ, Χ.**, *Αγροτική Πίστη και Γεωργικοί Συνεταιρισμοί*, Θεσσαλονίκη, ΠΑΣΕΓΕΣ, Συνεταιριστική Ενημέρωση, 1976.
- ΚΟΥΤΟΥΠΗΣ, Θ.**, «Εισήγησις», *Πρακτικά Συνεδριάσεων του Α' Παμμασησιακού Γεωργικού Συνεδρίου*, εν Καλάμαις 1912, σσ. 51-53.
- ΚΟΥΤΣΟΧΕΡΑΣ, Ι.Π.**, «Η συνεργασία των ιδρυμάτων αγροτικής πίστεως των Βαλκανίων», ανάπτυπον από την *Ελληνοτουρκικὴν Επιθεώρησιν*.
- ΚΟΦΙΝΑΣ, Γ.**, «Δημόσια Οικονομικά», στο λήμμα «ΕΛΛΑΣ», [σσ. 249-472], *Ελευθερουδάκη, Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια*, 3η έκδοση, Αθήνα, Νίκας, χ.χ., τόμος 5ος, σσ. 451-456.
- ΚΟΦΙΝΑΣ, Γ.**, «Διεθνής Έλεγχος», *Ελευθερουδάκη, Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια*, τομ. 4^{ος}, Αθήναι, Εγκυκλ. εκδ. Ν.Νίκας, 3^η έκδοση, χ.χ., σσ. 555-557.
- ΚΥΡΙΑΖΗ, Ν.**, *Η κοινωνιολογική έρευνα – κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999.
- ΚΥΡΚΙΑΙΤΗΣ Α.**, *Αι Τράπεζαι εν Ελλάδι*, Αθήναι, 1934.
- ΚΥΡΚΙΑΙΤΗΣ, Α.**, «Νομοθετική ρύθμισις των Τραπεζών εν Ευρώπη», *Επιθεώρησις Κοινωνικής και Δημοσίας Οικονομικής*, έτος 5^{ος}, τεύχ. Α', Ιανουάριος-Απρίλιος 1936, σσ. 36-84.
- ΚΥΡΚΙΑΙΤΗΣ, Α.**, *Παραδόσεις, Τραπεζικής Οικονομικής*, Αθήναι, 1958.
- ΚΩΣΤΗΣ, Κ.**, *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1987.
- ΚΩΣΤΗΣ, Κ.**, *Οι Τράπεζες και η Κρίση*, Αθήνα, Εκδ. Ιστ. Αρχ. Εμπορ. Τραπεζ. Ελλάδος, 1986.
- ΛΑÇΙΝΕΡ, Ö.**, «Κλείσιμο ή άνοιγμα;», μετάφρ. Ιλ. Μορώνη, *Ο πολίτης*, αρ. τ. 102, Ιούλιος-Αύγουστος 2002, σσ. 27-31.
- ΛΑΜΠΟΣ, Κ.**, *Εξάρτηση, προχωρημένη υπανάπτυξη και αγροτική οικονομία της Ελλάδας*, μετάφρ. Κατερίνα Λιάπτιση, Αθήνα, εκδ. Αιχμή, 1983.
- ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ, Β.**, «Συνεταιρισμοί: Δεσμά σ' ένα δημοκρατικό θεσμό», *Συνεταιριστική Πορεία*, έτος 3^ο, αρ. τεύχ. 90, Α' τριμ. 1988 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος-Μάρτιος), σ.21.
- LANGÉ, O.- BRUS, W.- KOWALIK, T.-SACHS, I.**, *Οικονομική Επιστήμη – Κύριες τάσεις*, εισαγωγή στην ελληνική έκδοση Σπηλ. Παπασηλιόπουλος, μετάφρ. Φλ. Κυριακοπούλου, Αθήνα, Κένταυρος/UNESCO, 1986.
- LASKI, H.**, *Το κράτος στη θεωρία και στην πράξη*, μετάφρ. Κ. Αποστόλου, Αθήνα, Κάλβος, 1982.
- ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΗΣ, Γ.**, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, Αθήνα, Εξάντας, 1979.
- ΛΙΧΤΧΑΪΜ, Τ.**, *Σύντομη παγκόσμια ιστορία του σοσιαλισμού*, μετάφρ. Δ.Π. Κωστελένιος, Αθήνα, Γλάρος, 1976.
- LOCKART, J.**, *Ο θεσμός των γεωργικών συνεταιρισμών εις την ΕΟΚ*, εκδ. επιμ. ΑΤΕ, Αθήναι, 1971.
- ΛΟΥΚΑΚΟΣ, Α.**, *Γνωμοδοτήσεις κατά των υπηρεσιών αυτού ως Νομικού Συμβούλου παρά τη γενική Διοικήσει Ηπείρου*, Εν Ιωαννίνους, Ερμής, 1913.

ΛΟΥΛΑΚΑΚΗΣ, Εισηγήση «Περί της αγροτικής πίστωσης», Β' Παγκρήτιο γεωργοσυνεταιριστικό συνέδριον – εισηγήσεις, συζητήσεις και πορίσματα, Ρέθυμνον, Ιούνιος 1936, σ. 148.

ΛΟΥΛΟΥΔΗΣ, Α., «Πολιτικές όψεις της κρατικής παρέμβασης στη γεωργία» στο ΜΑΡΑΒΕΓΙΑΣ, Ν., ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Κ., ΣΟΛΔΑΤΟΣ Π. (επιμ.), *Κράτος και Αγροτικός Χώρος* (εισηγήσεις 3ου Πανελληνίου Συνεδρίου Αγροτικής Οικονομίας), Αθήνα: Παπαζήσης, 1996, σσ. 45-59.

LYON-CAEN, Ch. και RENAULT, L., *Σύστημα Εμπορικού Δικαίου*, μετάφρ. Σακελλάριου Μ. και Κουντουργιώτου Ν., том 3^{ος}, εν Αθήναις, εκδ.οικ. Φέξη, 1900.

ΜΑΓΚΛΙΒΕΡΑΣ, Σ., *Ο κρατικός τομέας της οικονομίας στην Ελλάδα και η κρίση*, 2η Εκδ., Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1988.

ΜΑΖOWER, M., *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μετάφρ. Σπ. Μαρκέτος, Αθήνα, Πατάκης, 2002.

ΜΑΖOWER, M., *Τα Βαλκάνια*, μετάφρ. Κ.Κουρεμένος, 4^η έκδοση, Αθήνα, Πατάκης, 2003.

ΜΑΚΡΗΣ, Σ., «Μεταπολίτευση και Ελληνική πολιτική επιστήμη - Η περίπτωση του Σεραφείμ Μάζιμου», *Ο Πολίτης* (δεκαπενθήμερος), αρ. τεύχ. 49, 6 Μαρτίου 1998, σσ. 46-49.

ΜΑΛΑΓΑΡΗΣ, Α., (επιμελ.), *Κώδιξ Θέμιδος (1821-1931)* том Α', Αθήναι, Ι.Ν.Ζαχαρόπουλου, 1933.

ΜΑΛΑΜΑΤΙΑΝΟΣ, Κ., *Περί το οικονομικόν πρόβλημα της Ελλάδος*, Αθήναι, Τύποις Π.Δ.Σακελλάριου, 1930.

ΜΑΛΛΙΟΣ, Μ., *Η σύγχρονη φάση ανάπτυξης του καπιταλισμού στην Ελλάδα*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1975.

ΜΑΝΕΣΗΣ, Α., «Δίκαιο και πολιτική», *Δίκαιο και Πολιτική*, αρ. τεύχ. 1, Θεσσαλονίκη 1982, περιέχεται και στον τόμο *Δίκαιο - Σύνταγμα - Πολιτική*, Θεσσαλονίκη, χ.χ., σσ. 16-18.

ΜΑΞΙΜΟΣ, Σ., *Κοινοβούλιο ή δικτατορία*, 2η έκδοση, Αθήνα, Στοχαστής, 1975.

ΜΑΡΑΒΕΓΙΑ, Ν., ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Κ., ΣΟΛΔΑΤΟΥ, Π. (επιμ.), *Κράτος και Αγροτικός Χώρος* (εισηγήσεις 3ου Πανελληνίου Συνεδρίου Αγροτικής Οικονομίας), Αθήνα, Παπαζήσης, 1996.

ΜΑΡΑΒΕΓΙΑΣ, Ν., *Αγροτική Πολιτική και Οικονομική Ανάπτυξη εν Ελλάδι*, Αθήνα, «Νέα Σύνορα» - Α.Α. Λιβάνη, 1992.

ΜΑΡΓΕΤΗΣ, Δ., «Εν ταχὺ βλέμμα ἐπὶ τῆς Γεωργικῆς Ἰταλίας», *Τα Νέα Γεωπονικά*, περίοδ. Β', ἔτος 5^ο, 1910, στα τεύχη: 52 (σσ. 817-823), 53 (σσ. 841-844), 57 (σσ. 897-900), 58 (σσ. 913-916), 60 (σσ. 962-966)

ΜΑΡΓΕΤΗΣ, Δ., «Εν ταχὺ βλέμμα ἐπὶ τῆς γεωργικῆς Ἰταλίας - Ο βασιλεὺς Βίκτωρ Εμμανουήλ ΙΙΙ και τα γιγαντιαία ἄλματα τῆς Ἰταλικῆς Γεωργίας», *Τα Νέα Γεωπονικά*, περίοδ. Β', ἔτος 6^ο, Ἰανουάριος 1911, αρ. τεύχ. 61

ΜΑΡΙΑΔΗΣ, Σ., *Συνεργατισμός-Συνεταιρισμοί. Ἱστορία- Φιλοσοφία- Αποστολή*, 4^η έκδοση, Θεσσαλονίκη, Γιωχούδης, 2003.

ΜΑΡΜΑΤΑΚΗΣ, Ν., «Αγροτική Πίστις και Οικονομική Πολιτική», ἀνάτυπον ἀπὸ το *Μελέται προς τιμὴν Ἀνδρ. Κυρκιλίτση*, εκδ. Α.Β.Σ.Π., Αθήναι, 1975.

ΜΑΥΡΟΓΙΑΝΝΗΣ, Δ., «Η παρέμβαση των συνεταιρισμών στην αγροτική οικονομία», *Συνεταιριστική Πορεία*, ἔτος 11, τεύχ. 44, 1996, σσ. 193-199.

ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, Γ.Θ., «Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός», που περιέχεται στον συλλογικό τόμο, ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, Γ.Θ. - ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988, σσ. 9-19.

ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, Γ.Θ., *Μελέτες και Κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Αθήνα - Κομοτηνή, Α.Σάκκουλα, 1982.

ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, Γ.Θ., *Μεταξύ Πιτοκόμπη και Προκρούστη*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1988.

ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, Γ.Θ., *Ομάδες Πίεσης και Δημοκρατία*, Αθήνα, Εκδ. Πατάκη, 2001.

- ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, Μ.Ι.** και **ΧΑΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΣ, Α.Χ.**, *Η Μακεδονία, Μελέτη δημογραφική και οικονομική*, Θεσσαλονίκη, τυπ. Παπαδόπουλου – Μαρινέλη, 1931.
- ΜΕΛΑΣ, Κ.**, «Πρόλογος» στο GALBRAITH, J.K., *Τα οικονομικά της αθάνας απάτης*, μετάφρ. Γιάννη Μελά, Αθήνα, εκδ. Α.Α. Λιβάνη, 2006, σσ. 12-13.
- ΜΕΛΑΣ, Α.**, *Συγκριτική μελέτη περί γεωργικής πίστωσης*, Αθήνα, 1902.
- ΜΕΤΑΞΑΣ, Α.-Ι.Α.**, *Πολιτική Επικοινωνία / Εφαρμοσμένη πολιτική επιστήμη*, Αθήνα, Ολκός, 1975.
- ΜΕΥΝΑΥΔ, J.**, (συνεργ. Π.Μερλόπουλος και Γ.Νοταράς), *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα (1946-965)*, Α' τόμος, μετάφρ. Π.Μερλόπουλος, Β' εκδ. Αθήνα, Σαββάλας, 2002.
- MILLER, S.**, *Ελλάδα- 100 χρόνια ελεύθερου βίου*, εισαγ.-μετάφραση Φ.Κ.Βώρος, Αθήνα, Ευρώς, 1993.
- ΜΙΛΛΙΜΠΙΑΝΤ, Ρ.**, *Το Κράτος στην καπιταλιστική κοινωνία*, μετάφρ. Ν.Μπαλή, Αθήνα, Πολύτυπο, 1984.
- ΜΙΧΑΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Α.**, «Αγόρευση στη Συνεδρίαση της Δ' Συντακτικής Συνέλευσης, της 16-7-1924», *Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, τ. Δ' 1924, σ. 981.
- ΜΙΧΑΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Α.**, «Γνώμη για τους συνεταιρισμούς», *Θεσσαλία*, Βόλος, 10-9-1912.
- ΜΙΧΑΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Α.**, «Η λύσις του αγροτικού ζητήματος», συνέντευξη στην εφημ. *Θεσσαλία*, αρ.φ. 3838, Βόλος, 11-6-1912.
- ΜΙΧΑΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Α.**, «Οι συνεταιρισμοί και η Εθνική Τράπεζα», *Μηνιαία Επιθεώρησης Πολιτικής και Κοινοβουλευτικής*, τ.Α', 1915, σσ. 65-73.
- ΜΙΧΑΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Α.**, *Λόγοι Κοινοβουλευτικοί*, τόμος Α', Αθήνα, 1962.
- ΜΙΧΑΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Α.**, *Μικταί Σελίδες*, Αθήνα, 1967.
- ΜΙΧΟΠΟΥΛΟΣ, Ν.**, «Περί του Ιστορικού της Συστάσεως του Μετοχικού Γεωργικού Συλλόγου Αλμυρού», στο ΙΑΣΕΜΙΔΗΣ, Σ., *Οι Γεωργικοί Συνεταιρισμοί*, Γεωργικόν Δελτίον, Αθήνα, 1913, σσ. 202-216.
- ΜΟΑΦΕΤΑΣ, Γ.**, «Περί ιδρύσεως μετοχικού ταμείου αλληλοβοηθείας Παραχλωϊτίδος», *Γεωργικόν Δελτίον*, έτος Γ', τεύχ. Α', Ιανουαρίου-Φεβρουαρίου-Μαρτίου 1913, σσ. 214-220.
- MOSCOVICI, S.**, *Τεχνική και Φύση στον Ευρωπαϊκό πολιτισμό*, μετάφρ. Δημ. Κοσμίδης, Αθήνα, Νεφέλη 1998.
- ΜΟΣΚΩΦ, Κ.**, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, 1979.
- ΜΟΥΖΕΛΗΣ, Ν.**, *Νεοελληνική Κοινωνία – όψεις οικανόπτυξης*, Αθήνα, Εξάντας, 1978.
- ΜΟΥΖΕΛΗΣ, Ν.**, «Η Ελλάδα στο περιθώριο. Ποιος φταίει;», *Το Βήμα*, 30-12-1990.
- ΜΟΥΡΑΤΟΓΛΟΥ, Αρ.**, «Γεωργική Τράπεζα», *Τα Νέα Γεωπονικά*, περ. Β', έτος 5^ο, αρ. τεύχ. 55, Ιούλιος 1910, σσ. 865-866.
- ΜΟΥΡΑΤΟΓΛΟΥ, Αρ.**, «Γεωργική Τράπεζα - Ανταπάντησις εις τον κ. Χασιώτη», *Τα Νέα Γεωπονικά*, περ. Β', έτος 5^ο, αρ.τεύχ. 58, Οκτώβριος 1910, σσ. 916-918.
- ΜΟΥΡΕΛΟΣ, Γ. Ι.**, «Η έννοια της παραμέτρου και η φιλοσοφική σημασία της» (ανάπτυκο) *Επετηρίδα του Κέντρου Ελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών*, Φιλοσοφία, αρ. τεύχ. 10-11, Αθήνα, 1980-81, σσ. 116-117.
- ΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ν.**, *Περί εκδοτικών τραπεζών*, Αθήνα, Α.Βιτσικουνάκη, 1920.
- ΜΠΑΜΠΑΝΑΣΗΣ, Σ.**, *Ιδιομορφίες της ανάπτυξης στη Νότια Ευρώπη*, Αθήνα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1985.
- ΜΠΑΝΤΑΛΟΥΚΑΣ, Κ.**, *Ιστορική επισκόπηση του προπολεμικού εξωτερικού δημοσίου χρέους της Ελλάδος*, Πειραιεύς, Εκδ. Γραφ. Οικονομικών Ερευνών Α.Β.Σ.Π., 1961.
- ΜΠΕΛΟΓΙΑΝΝΗΣ, Ν.**, *Το ζένο κεφάλαιο στην Ελλάδα*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1998.

- ΜΠΕΝΑΡΟΓΙΑΣ, Α.**, *Ελπίδες και πλάνες*, εισαγωγή -επιμέλεια Θ.Μπενάκης, Αθήνα, 1989.
- ΜΠΟΥΣΔΡΑΣ, Δ.**, *Η απελευθέρωση των σκλάβων αγροτών*, Αθήνα, 1951.
- ΜΠΟΥΧΑΡΙΝ, Ν.**, *Ιμπεριαλισμός και Παγκόσμια Οικονομία*, μετάφρ. Δημήτρης Ξόδης, Αθήνα, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, 2004
- ΜΠΟΥΧΑΡΙΝ, Ν.**, *Η πολιτική οικονομία του εισοδηματία*, μετάφρ. Π.Κόλλιας, Αθήνα, Κριτική, 1988.
- ΜΥΛΩΝΑΣ, Α.**, *Γεωργική και Κτηματική Πίστις. Υποδείξεις δια την οργάνωση αυτών εν Ελλάδι*, εν Αθήναις, Εθνικ. Τυπογραφείο, 1919.
- ΜΩΥΣΙΔΗΣ, Α.**, «Σύγχρονα διαρθρωτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του αγροτικού χώρου. Σε αναζήτηση ενός νέου ρόλου για την αγροτική εκμετάλλευση», στο ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, Θ. – ΜΩΥΣΙΔΗ, Α. (επιμ.), *Από τον Αγροτικό Χώρο στην Υπαιθρο Χώρα*, Αθήνα, Gutenberg, 2005, σσ. 53-102.
- ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Η. – ΣΠΥΡΙΟΥΝΗ, Σ.**, *Οικονομική της Διοίκησης. Η οικονομική ορθολογικότητα και τα όρια της νεοκλασικής θεωρίας*, Αθήνα, Πατάκης, 2006.
- ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Τ.**, «Ο "αποδεκτός κίνδυνος": ένας ακόμα "δούρειος ίππος", ανάπτυξη από το Περιβάλλον και Δίκαιο, τευχ. 4, έτος 8^ο (2004), Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, σσ. 471-479.
- NORTH, D.**, *Δομή και Μεταβολές στην Οικονομική Ιστορία*, (μετάφρ. Α. Αλεξιάδη, εισαγωγικό σημείωμα Θ. Σακελλαρόπουλος), Αθήνα, Κριτική, 2000.
- NORTH, D.**, *Θεσμοί, Θεσμική Αλλαγή και Οικονομική Επίδοση*, (μετάφρ. Μ. Πυλαρινού), Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 2006.
- O'CONNOR, J.**, «Μια ανατομία του αμερικανικού κρατικού καπιταλισμού», στο O'CONNOR, James, *Η οικονομική κρίση του κράτους*, μετάφρ. Δόξα Σιβροπούλου, Αθήνα, 1977.
- ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΗΣ, Γ.**, *Ιστορικοί τρόποι παραγωγής*, Αθήνα, Ελληνικά γράμματα, 2000.
- ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Γ.**, *Η εξαγορά του Βουλγαρελίου και το πρόβλημά της*, (συνετάγη το 1918 και αναθεωρήθη υπό του ιδίου εν έτει 1927), 1^η εκδ. Αθήναι, 1976, επανέκδοση Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Ντοκουμέντα, σειρά επανεκδόσεων 3, Αθήνα, 1981.
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Γ. Χ.**, «Η παγκόσμιος οικονομική κρίσις», ανάπτυξη από το περιοδ. Έρευνα, έτος έβδομον, Φεβρουάριος 1933, Αλεξάνδρεια, εκδ. Α.Κασιγόνη, 1933.
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Δ.**, «Σύστημα γης και κατοικίας στη μεταπολεμική Ελλάδα», στο ΜΑΛΟΥΤΑ, Θ.· ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Δ. (επιμ.), *Προβλήματα ανάπτυξης του Κράτους Πρόνοιας στην Ελλάδα*, σσ. 57-113.
- OLSON, M.**, *Η Λογική της Συλλογικής Δράσης*, μετάφρ. Δ. Γράβαρης, Αθήνα, Παπαζήσης, 1991.
- ΟΜΑΔΑΣ ΕΠΕΤΗΜΟΝΩΝ ΤΟΥ ΚΚΕ**, *Η διανόηση στην Ελλάδα*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1980.
- O' SULLIVAN, J.**, «Παρέμβαση» στα πλαίσια συζήτησης για την εισήγηση του R. Hebek «Τάσεις της Δυτικογερμανικής πολιτικής και στρατηγικές της δημόσιας πολιτικής», *Πρακτικά διεθνούς συμποσίου με θέμα: Ο Νέος Φιλελευθερισμός. Το μέλλον των μη κολλεκτιβιστικών θεσμών στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ*, Αθήναι, ΚΠΕΕ, Μάιος, 1981, σσ. 245-281.
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Κ.**, «Η έννοια της κοινωνικής διάστασης των συνεταιρισμών», *Συνεταιριστική Πορεία*, έτος 4^ο, αρ. τευχ. 16, Οκτώβριος-Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1989, σσ. 225-232.
- ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Γ.**, «Οι συνεταιρισμοί ως θεσμός του δημοκρατικού μας πολιτεύματος», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 27 Απριλίου 1989.
- ΠΕΤΡΙΔΗΣ, Δ.**, *Η Αγροτική Πίστις*, Αθήναι, Κάουφμαν, 1934.
- ΠΑΓΚΑΛΟΣ, Θ.**, «Ο απολογισμός της Δικτατορίας», στο *Αρχείο Θεοδ. Πάγκαλου*, επιμ. Θεσεύς Πάγκαλος, Αθήνα, Κέδρος, 1973, σσ. 122-171.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ι.**, *Εκθέσεις περί των εκτελεσθέντων προς αποκατάστασιν των εγχωρίων και εποίκων ομογενών εν Θεσσαλία*, Αθήναι, 1911.

ΠΑΝΟΣ, Δ., *Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί έως την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος*, Αθήναι, 1981.

ΠΑΝΟΣ, Δ., «Αποταμίευσις και συνεταιρισμός», *Συνεταιριστής*, αρ. τεύχ. 86, Οκτώβριος 1953.

ΠΑΝΤΕΛΑΚΗΣ, Ν., Δημόσια Δάνεια, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1995.

ΠΑΠΑΓΑΡΥΦΑΛΛΟΥ, Π., *Η εξέλιξις των Γεωργικών Συνεταιρισμών εν Ελλάδι από της επαναστάσεως του 1821 μέχρι του 1940*, Αθήναι, Παπαζήσης, 1973.

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Σ., (επιμ.), «*Ανάλεκτα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας*», (αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Δεσποτόπουλο), Αθήνα, Παπαζήσης, 1995.

ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Δ., «Ο τύπος και ο διχασμός 1914-1915», στο συλλογικό τόμο ΒΕΡΕΜΗ, Θ.-ΓΟΥΛΙΜΗ, Γ. (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος, κοινωνία – οικονομία – πολιτική στην εποχή του*, Αθήνα, εκδ. Γνώση, 1989, σσ. 390-438.

ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, Κ., «Ναυτιλία, Κράτος και Πολιτική», στο συλλογικό έργο *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική ιστορία (18ος - 20ος αιώνας)*, Αθήνα, Τυπωθήτω - Γ. Δαρδανός, 2002, σσ. 105-144.

ΠΑΠΑΚΟΣΜΑΣ, Β., *Ο στρατός στην πολιτική ζωή της Ελλάδος, μετάφρ. Αλεξ. Φιαδά*, Αθήνα, Βιβλ. Εστίας, 1981.

ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Α., «Πολιτική Ιστορία», συνέντευξη στο *Ν.Κόσμο*, 8-12 Δεκεμβρίου 1933.

ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Α., *Πολιτικά Κείμενα* (Μελέτες - Λόγοι - Άρθρα), επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, Μέρος Α', σ. 45, Αθήνα, χ.χ.

ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Α., «Αγόρευσις ενώπιον της Β' Αναθεωρητικής Βουλής, 26 Ιουνίου 1911», στο ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Α., *Πολιτικά Κείμενα*, τομ. Α', σσ. 127-138.

ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Α., «Αγόρευσις ενώπιον της Β' Αναθεωρητικής Βουλής, 17 Δεκεμβρίου 1911», στο ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Α., *Πολιτικά Κείμενα*, τομ. Α, σ. 147.

ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Α., «Πρόλογος», στο Μιχ. Νοταρά, *Η αγροτική αποκατάστασις των προσφύγων*, Αθήναι, 1934, σ. στ'.

ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, Γ., «Οι δύο πολιτικοί κόσμοι», *Μηνιαία Επιθεώρησις – πολιτική και κοινοβουλευτική*, αρ. τεύχ. 3, 15 Μαΐου 1916, αναδημοσιεύεται στο *Πολιτικά Κείμενα Γ. Παπανδρέου*, τομ. Α', Αθήναι, Μπάυρον, χ.χ. σσ. 67-84.

ΠΑΣΑΛΙΔΗΣ, Ι., «Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως», Συνεδρ. 69, 28-6-1924, στο ΤΟΥΝΤΑ – ΦΕΡΓΑΔΗ, Α., *Το προσφυγικό δάνειο του 1924*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1986, σ.17.

ΠΑΧΥΣ, Γ., *Το εν Ηπειρώ αγροτικόν ζήτημα*, εν Αθήναις, 1882, επανέκδοση από την ΑΤΕ, Ντοκουμέντα, Αθήνα, 1981.

ΠΕΠΕΛΑΣΗ – ΜΙΝΟΓΛΟΥ, Ι., «Οι διαπραγματεύσεις, για το προσφυγικό δάνειο», στο ΒΕΡΕΜΗ Θ.-ΓΟΥΛΙΜΗ Γ. (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος, Κοινωνία - Οικονομία - Πολιτική στην εποχή του*, Αθήνα, Γνώση, 1989, σσ. 333-366.

ΠΕΠΕΛΑΣΗΣ, Α., *Οι αντινομίες της γεωργικής μας πολιτικής*, Αθήναι, Α.Τ.Ε., 1967.

ΠΕΤΜΕΖΑΣ, Σ., «Αγροτική Οικονομία» στο ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, Χ., (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, οι απαρχές, 1900-1922*, τομ. Α1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, χ.χ., σσ. 54-85.

ΠΕΤΜΕΤΖΙΔΟΥ – ΤΣΟΥΛΟΥΒΗ Μ., «Προσεγγίσεις στο θέμα της υπανάπτυξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού», *Σύγχρονα θέματα*, αρ. τεύχ. 22, Ιούλιος – Σεπτέμβριος 1984, σσ. 13-29.

ΠΕΤΜΕΤΖΙΔΟΥ – ΤΣΟΥΛΟΥΒΗ Μ., *Κοινωνικές τάξεις και μηχανισμοί κοινωνικής αναπαραγωγής*, Αθήνα, Εξάντας, 1987.

ΠΕΤΡΑΚΗΣ, Π., *Τα σημεία καμψής στη δραστηριότητα της ελληνικής οικονομίας 1840-1913*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1992.

ΠΕΤΡΑΔΙΑΣ, Ν., «Πρόλογος» στο ΙΤΟ, Μ. –ΛΑΠΑΒΙΤΣΑ, Κ., *Πολιτική Οικονομία του Χρήματος και του χρηματοπιστωτικού συστήματος*, Αθήνα, Πολύτροπον, 2004.

ΠΕΤΡΙΔΗΣ, Δ., *Η αγροτική πίστις, θεωρία – εφαρμογή*, Αθήνα, Κάουφμαν, 1934.

ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ., «Η υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών: ελληνοτουρκικές ειρηνευτικές διευθετήσεις, 1922-1930», στο συλλογικό τόμο ΒΕΡΕΜΗ, Θ.– ΓΟΥΛΙΜΗ, Γ. (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος, κοινωνία – οικονομία – πολιτική στην εποχή του*, Αθήνα, εκδ. Γνώση, 1989, σσ. 439-473.

ΠΕΣΣΙΑΣ, Β., *Αδιέξοδα της αγροτικής πολιτικής- κριτική του εκσυγχρονισμού απ' τη σκοπιά της ανάπτυξης*, Αθήνα, Ιστορικές Εκδόσεις, 1981.

ΠΑΛΕΧΑΝΩΦ, Γ., *Αναρχισμός και Σοσιαλισμός*, ελλ. μετάφρ. Ν.Νικολαΐδη, Αθήνα, εκδ. Μαρή και Κοροντζή, 1945.

ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ, Ν., «Οι σημερινοί μετασχηματισμοί του Κράτους, η πολιτική κρίση και η κρίση του κράτους», στο ΠΟΥΛΑΝΤΖΑ, Ν., (Διεύθυνση), *Η κρίση του κράτους*, μετάφρ. Ξεν. Γιαταγόνας, Αθήνα, Παπαζήσης, χ.χ., σσ. 19-55.

ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ, Ν., *Το Κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, μετάφρ. Γιάννης Κρητικός, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984.

ΠΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Σ., «Η παγκόσμιος οικονομία μεταξύ των δύο πολέμων - Συμβολή εις την εφαρμογή της θεωρίας των οικονομικών διακυμάνσεων», Αθήνα, εκδ. του περιόδ. *Επιθεώρησης ελληνικής οικονομίας*, 1952.

ΠΟΥΡΝΑΡΑΣ, Δ., *Ελευθέριος Βενιζέλος (η ζωή και το έργο του)*, τομ. Α', Αθήνα, εκδ. Ελεύθερος, 1959.

ΠΟΥΡΝΑΡΑΣ, Δ., *Η οικονομική θέση των αγροτών (η δουλεία των σκλάβων της γης)*, Αθήνα, χ.χ.

ΠΡΟΝΤΖΑΣ, Β., «Τράπεζα και τσιφλίκια», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 3ος, αρ. τεύχ. 6, Δεκέμβριος 1986, σ. 322.

ΠΡΟΝΤΖΑΣ, Β., *Η αυθεντία του νομίσματος στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα, Ε.Μ.Ν.Ε., Μνήμων, 1995.

ΠΡΟΝΤΖΑΣ, Β., *Οικονομία και Γαιοκτησία στη Θεσσαλία (1881-1912)*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1992.

ΠΡΟΝΤΖΑΣ, Β., *Οικονομικός Προστατευτισμός και Βαλκανική Συνεργασία – Τα ανατολικά καπνά κατά το Μεσοπόλεμο*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1996.

ΠΡΟΥΝΤΟΝ, Π.-Ζ., *Σύστημα οικονομικών αντιθέσεων ή Φιλοσοφία της αβλιότητας*, μετάφρ., Επ. Ξενόπουλος, Αθήνα, Αναγνωστίδης, χ.χ.

PRESSAT, R., *Κοινωνική Δημογραφία*, μετάφρ. Ι.Καβάσιλα, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1975.

ΡΑΖΗΣ, Ν., «Η αγροτική πίστις και οι γεωργικοί συνεταιρισμοί εις την Δυτ. Γερμανίαν», ανάτυπον εκ του περιοδικού *Ο Συνεταιριστής*, τεύχη 209-216, (Ιανουαρίου-Αυγούστου 1964), Αθήνα, 1964, σσ. 19-20.

ΡΑΖΗΣ, Ν., *Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί και η αγροτική πίστις εν Γερμανία*, Αθήνα, Ελληνική Εκδοτική Επιχείρη, 1940.

ΡΑΪΦΦΑΪΖΕΝ, Φ.Γ., «Απόσπασμα επιστολής στον καθηγητή Δρ. Φον ντερ Γκόλτζ», όπως παρατίθεται μεταφρασμένο στο ανυπόγραφο άρθρο «Από την συνεταιριστικήν δράσιν του Φρ. Γ.Ραϊφφάιζεν», περιόδ. *Συνεργατισμός*, αρ.τ.6, Μάρτιος 1930, σσ. 115-116.

ΡΑΚΟΦΕΚΙ, Κ., «Μανιφέστο των Σοσιαλιστών της Τουρκίας και των Βαλκανίων: 12 Οκτωβρίου 1912», αναδημοσιεύεται μεταφρασμένο στην εφημ. *Εποχή*, 16-10-2005.

REINTHALER, F., «Αι οργανώσεις Ραϊφφάιζεν εις Αυστρίαν», *Συνεργατισμός*, έτος Στ', αρ. τεύχ. 62, Ιανουάριος 1967, σ. 199.

ROBINSON, J., *Φιλοσοφία της οικονομίας*, πρόλογος – μετάφρ.. Κ.Μ. Βαθιώτη, Αθήνα, Παπαζήσης, 1969.

ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γ., *Γεωργική πίστις και Αγροτική τράπεζα*, Αθήνα, 1936.

RÖEMER, J., *Ένα μέλλον για το σοσιαλισμό*, μετάφρ. Θαν. Ολύμπιος, Αθήνα, Στάχο, 1995.

- ΡΟΖΑΝΒΑΛΟΝ, Π.**, *Το Νέο Κοινωνικό Ζήτημα*, μετάφρ. Σπ. Κακουριώτης, Πρόλογος Θεοδ. Σακελλαρόπουλος, Αθήνα, εκδ. Μεταίχμιο, 2003.
- ROLL, E.**, *Ιστορία της οικονομικής σκέψης*, μετάφρ. Α.Σίδερης, Αθήνα, Παπαζήσης, χχ.
- ΡΟΝΤΗΡΗΣ, Α.**, *Η γεωργική πίστις εν Ελλάδι*, Εν Αθήναις, Τύποις Π.Λεωνή, 1911.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Θ.**, «Κράτος και Οικονομία στην Ελλάδα – Μια ιστορική τυπολογία», στο ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. (επιμ.), *Κείμενα Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας*, Αθήνα, Διώνικος, 2003, σσ. 39-110.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Θ.**, «Ο αμυντικός κρατισμός της δεκαετίας του '80», στο συλλογικό έργο ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. (επιμ.), *Οικονομία και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα*, τόμος Β', Αθήνα, Διώνικος, 2004, σσ. 213-224.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Θ.**, *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη. Κράτος και Κοινωνία στην Ελλάδα, 1830-1922*, Αθήνα, Εξάντας 1991.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Θ.**, *Κείμενα Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας*, Αθήνα, Διώνικος, 2003.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Θ.**, *Οικονομία - Κοινωνία - Κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Πληροφόρηση, 1991.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Θ.**, *Προβληματικές επιχειρήσεις. Κράτος και Κοινωνικά συμφέροντα τη δεκαετία του '80*, Αθήνα, Κριτική, 1992.
- ΣΑΜΑΡΑΣ, Γ.**, *Κράτος και Κεφάλαιο στην Ελλάδα*, (3η έκδ.), Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1978.
- ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. Δ.**, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις εις την αυτόνομον Κρήτην (1901-6)*, Αθήνα, Ικαρος, 1974.
- ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Κ.**, «Ελευθέριος Βενιζέλος – Η εξωτερική του πολιτική», σε αφιέρωμα στην *Καθημερινή της Κυριακής*, 8 Δεκεμβρίου 1996, σσ. 10-13.
- ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Ν.**, «Τα κύρια προβλήματα της περιόδου 1940-1950 στην Ελληνική ιστορία», στο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984, σσ. 21-38.
- ΣΒΩΛΟΣ, Α.**, «Η κοινωνική κατεύθυνσις εν τη εξελίξει του Κράτους», *Εναρκτήριο Λόγος Υψηγού Γενικής Πολιτειολογίας (15-12-1916)*, στο *Αρχείο των Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τόμος 1^{ος}, 1921, σσ. 128-142, εμπεριέχεται και στο ΣΒΩΛΟΣ, Α., *Προβλήματα του Έθνους και της Δημοκρατίας*, Αθήνα, Στοχαστής, 1972.
- ΣΒΩΛΟΣ, Α.**, «Η Νομική προσωπικότητα των Συνεταιρισμών. Οι Συνεταιρισμοί δεν είναι Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου», *Συνεταιριστής*, τομ. 12^{ος}, 1936, σ.4 κ.ε.
- ΣΒΩΛΟΣ, Α.**, «Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος», *Τα ελληνικά συντάγματα 1822-1952*, (επιμ. Α. Αξελός), Αθήνα, Στοχαστής, 1972, σσ. 15-62.
- ΣΒΩΛΟΣ, Α.**, *Η αναγκαστική απαλλοτριώσις προς αποκατάστασιν ακτημόνων γεωργών υπό οικονομικήν και συνταγματικήν έποψιν*, εν Αθήναις, 1918.
- ΣΒΩΛΟΣ, Α.**, *Το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι και το δίκαιον των σωματείων* (διδ. διατριβή), Αθήναι, 1915.
- SCHAFF, A.**, «Είναι οι σοσιαλιστικές χώρες σοσιαλιστικές;», μετάφρ. Τίμου Παπακόστα, στο συλλογικό τόμο *Το παρόν και το μέλλον του σοσιαλισμού*, Αθήνα, Γλάρος, 1985, σσ. 17-41.
- SCREPANTI, E. – ZAMAGNI, S.**, *Η ιστορία της οικονομικής σκέψης*, επιμ. Ν.Θεοχαράκης – μετάφρ. Α.Σακκά, Α' τόμος, Αθήνα, Τυπωθήτω – Γ.Δαρδανός, 2002.
- ΣΕΓΡΕΔΑΚΗΣ, Κ.**, «Συνεταιριστικές Τράπεζες: Η νέα αναγκαία μορφή χρηματοδότησης», *Δελτίον Ένωσις Ελληνικών Τραπεζών*, έτος 2^ο, αρ. τεύχ. 7, Γ' τριμήνι, 1996, σσ. 60-65.
- ΣΕΠΕΝΤΖΗΣ, Χ.**, *Παραδόσεις Νομισματικής και Πιστωτικής Πολιτικής*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Σάκκουλα, 1980.

- ΣΙΑΔΕΡΙΣ, Α.**, *Τα γεωργικά Επιμελητήρια*, Αθήνα, εκδ. «Αγροτικής Οικονομίας», 1936.
- ΣΙΑΔΕΡΙΣ, Α.**, *Εισαγωγή εις το Γεωργικόν Δίκαιον*, Αθήναι, 1936.
- ΣΙΑΔΕΡΙΣ, Α.**, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξαν εκατονταετίαν (1833-1933)*, Αθήναι, εκδ. Παπαδογιάννη, 1934.
- SIVIGNON, M.**, *Θεσσαλία*, μετάφρ. Γ. Αναστοπούλου, Αθήνα, Μ.Ι.Α.Τ., 1992.
- ΣΚΑΛΤΣΟΥΝΗΣ, Ι.**, *Σκέψεις περί της εν Ελλάδι Βιομηχανίας*, Αθήναι, 1868.
- ΣΜΠΑΡΟΥΝΗΣ, Α.**, *Δημόσια Οικονομική*, τομ. Α', Αθήναι, Παπαζήσης, 1955.
- ΣΜΠΑΡΟΥΝΗΣ, Α.**, «Ο Γεώργιος Καφαντάρης ως οικονομολόγος», *Το Βήμα* 3-9-1946 (ως επιμνημόσυνο άρθρο) και αναδημοσιεύεται στο ΓΟΥΛΑ, Δ., *Γεώργιος Καφαντάρης*, Αθήνα, Ιστορικές εκδόσεις - Σ.Βασιλόπουλος, 1982.
- SPICKER, P.**, *Το Κράτος Πρόνοιας – Μια γενική θεωρία*, μετάφρ. – εκμ. Χ.Οικονόμου, Αθήνα, Διώνκος, 2004.
- ΣΤΑΜΑΤΗΣ, Κ.**, *Ο ελληνικός νομικός ιδεαλισμός στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, 1984.
- ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, Γ.**, *Νομισματική θεωρία και πολιτική στην Ελλάδα τον 19ον αιώνα*, Αθήνα, Τυπωθήτω-Δαρδανός, 2000.
- ΣΤΑΦΥΛΑΣ, Μ.**, *Γεώργιος Καφαντάρης*, Αθήνα, Σ. Βασιλόπουλος, 2005.
- ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, Δ.**, *Αγροτική Πολιτική*, Τομ. Α', *Γαιοκτησία και Γαιοκτητική Πολιτική*, Αθήναι, Υπουργείο Γεωργίας, 1948.
- ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, Δ.**, *Εισαγωγή εις την εφαρμοσμένη κοινωνική οικονομικήν*, εκδ. 3^η, Αθήναι, 1963.
- ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, Δ.**, *Η αγροτική πίστις εις το πλαίσιον της οικονομικής μας ανασυγκροτήσεως*, Αθήναι, εκδ. Οργανισμού Ανασυγκροτήσεως, 1947.
- ΣΤΕΦΑΝΟΥ, Σ.Ι.** (επιμ.) *Ελευθερίου Βενιζέλου – Πολιτικά Υποθήκαι*, τομ. Β', Αθήναι, 1969.
- ΣΤΕΦΑΝΟΥ, Σ.Ι.**, «Φορολογική πολιτική – προόμιον», στο ΣΤΕΦΑΝΟΥ, Σ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου – Πολιτικά Υποθήκαι*, τομ. Β', Αθήναι, 1969, σ. 470.
- ΤΕΡΖΑΚΗΣ, Χ.**, *Αγροτική συνεταιριστική οργάνωσις*, τομ. Α', 1928.
- ΤΖΟΚΑΣ, Σ.**, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού - Η οικοδόμησις του αστικού κράτους (1928-1932)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2002.
- ΤΖΩΡΤΖΑΚΗΣ, Θ.**, «Η συνεταιριστική νομοθεσία», *Ο Συνεταιριστής*, περίοδος Β', έτος 30^ο, αριθμ. 154, σσ. 73 -76, Ιούνιος 1959.
- ΤΖΩΡΤΖΑΚΗΣ, Θ.**, *Οι συνεταιρισμοί εις την Ελλάδα*, Πάτρα, 1932.
- ΤΖΩΡΤΖΑΚΗΣ, Θ.**, *Συνεταιριστική Οικονομία*, Β' έκδοσις, Αθήναι, 1973.
- THALLER, E.**, *Εγχειρίδιο Εμπορικού Δικαίου*, μετάφρ. (βασισμένη στην 6^η (1922) και 7^η (1925) γαλλική έκδοσι) Κ.Περφανίτη, Εν Αθήναις, εκδ. Δημητράκου, 1925.
- THERET, B. - WIEVIORKA, M.**, *Κριτική της Θεωρίας του «κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού»*, μετάφρ. Ζ.Κομνηνού, Αθήνα, Ιστορικές Εκδόσεις, 1982.
- ΤΟΥΝΤΑ – ΦΕΡΓΑΔΗ, Α.**, *Το προσωφνικό δάνειο του 1924*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1986.
- ΤΟΤΟΜΙΑΝΖ, V.**, *Η θεωρία του Συνεργατισμού*, μετάφρ. / παρατηρήσεις υπό Γρ. Τηλικίδου και Στ. Κρητικά, Αθήναι, Καλλέργης και Σία, 1938.
- ΤΡΑΓΑΚΗΣ, Γ.**, *Συνεταιριστικές Τράπεζες στην Ελλάδα*, Αθήνα – Κομοτηνή, Σάκκουλας, 1996.
- ΤΡΑΚΑΚΗΣ, Γ.**, *Η συνεταιριστική οργάνωσις εν Ελλάδι και η Εθνική Τράπεζα*, Αθήναι, 1925.
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ, Σ.**, *Οι κολλίγοι της Θεσσαλίας*, β' έκδοσις, Αθήνα, 1974.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΑΟΠΟΥΛΟΣ, Κ., «Πρόλογος» στο ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Α., *Πολιτικά Κείμενα*, μέρος Α', Αθήνα, Μπάθρον, χχ., σσ. η' - θ'.

ΤΡΙΒΙΖΑΣ, Γ., *Η οργάνωσις των γεωργικών συνεταιρισμών κατά το σύστημα του Ραϊφφάιζεν*, εν Αθήναις, εκδ. Ελληνική Γεωργική Εταιρεία- Γεωργικών Δελτίων, 1930.

ΤΣΑΚΑΣ, Κ., *Οι Συνεταιρισμοί*, πρόλογος Δ. Καλιτσουκάκης, Αθήναι, 1933.

ΤΣΕΡΠΗΣ, Θ., *Η ενόσκησις της αγροτικής πίστεως εν Ελλάδι*, Αθήναι, χχ.

ΤΣΙΒΑΚΟΥ, Ι., (επιμελ.), *Δράση και σύστημα, Σύγχρονες προσεγγίσεις στη θεωρία των οργανώσεων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1995.

ΤΣΙΒΑΚΟΥ, Ι., *Υπό το βλέμμα του παρατηρητή – περιγραφή και σχεδίαση κοινωνικών οργανώσεων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1997.

ΤΣΟΠΟΤΟΣ, Δ., *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατία*, Β' έκδοση, Αθήνα, 1974.

ΤΣΟΠΟΤΟΣ, Δ., *Περί αγροτικής Πίστεως εν Θεσσαλία*, 1896.

ΤΣΟΤΣΟΡΟΣ, Σ., *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939)*, том. Β', Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1994.

ΤΣΟΥΔΕΡΟΣ, Ι., *Οι Γεωργικοί Συνεταιρισμοί εν τω πλαισίου της ελληνικής κοινωνικής αναδιαρθρώσεως*, Αθήναι, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1960.

ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, Κ., *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1981.

ΤΣΟΥΚΑΣ, Χ., «Τύχη και αναγκαιότητα στις οργανώσεις: Νεο-εξελικτικές προσεγγίσεις στη θεωρία των οργανώσεων», όπως περιέχεται στο συλλογικό τόμο ΤΣΙΒΑΚΟΥ, Ι., (επιμελ.), *Δράση και σύστημα-Σύγχρονες προσεγγίσεις στη θεωρία των οργανώσεων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1995, σσ. 267-323.

ΤΣΟΥΤΡΕΛΛΗΣ, Ε., *Χρηματοδοτικά λειτουργία τραπεζών – Έρευνα από απόψεως προσωπικών και επιχειρηματικών ασφαλειών*, Αθήναι, 1965.

ΤΥΜΑ, Ε., *Ευρωπαϊκή οικονομική ιστορία*, μετάφρ. Μ. Χατζηπροκοπίου, τόμ. 1,2, Αθήνα, εκδ. Gutenberg, χχ.

FINE, Β., *Οικονομική θεωρία και ιδεολογία*, μετάφρ. Ζ.Σαρίκας, Αθήνα, Κάλβος, 1984.

WOODCOCK, G., «Προυντόν Πιερ – Ζοζέφ», εγκυκλοπαίδεια *Πάπυρος – Larousse – Britannica*, том. 51^{ος}, Αθήνα, Πάπυρος, 1997, σσ. 56-58.

ΧΑΡΙΤΟΣ, Χ., και **ΚΑΜΗΛΑΚΗ, Ι.**, *Κασσαβέτεια Γεωργική Σχολή Αιδινίου (1884-1914)*, Βόλος, 1997.

ΧΑΣΑΠΟΠΟΥΛΟΣ, Π., *Το Δίκαιο των Συνεταιρισμών*, τ. Α', Αθήνα, 1967.

ΧΑΣΙΩΤΗΣ, Σ., «Γεωργική Τράπεζα - Απάντησις του κ. Χασιώτου εις τον κ. Μουράτογλου», *Θεσσαλία*, 15-3-1910, αναδημοσιεύεται στα *Νέα Γεωπονικά*, περιόδ. Β', έτος 5^{ον}, αρ. τεύχ. 55, Ιούλιος 1910, σσ. 869-872.

ΧΑΣΙΩΤΗΣ, Σ., «Δημήτριος Γρηγοριάδης», *Τα Νέα Γεωπονικά*, περιόδ. Β', έτος 2^{ον}, αρ.τ. 15, Μάρτιος 1907, σσ. 238-239.

ΧΑΣΙΩΤΗΣ, Σ., «Οικονομικά προβλήματα – Τα κεφάλαια της Αγροτικής», *Πειθαρχία*, 7-12-1930.

ΧΑΣΙΩΤΗΣ, Σ., «Περί Γεωργικής Τραπέζης - Απάντησις του κ. Σ.Χασιώτου εις τους κ.κ. Μουράτογλου και Σ. Ιασεμίδην», *Τα Νέα Γεωπονικά*, περιόδ. Β', έτος 5^{ον}, αρ. τ. 60, Δεκέμβριος 1910, σσ. 945-954.

ΧΑΣΙΩΤΗΣ, Σ., «Το αγροτικό ζήτημα της Θεσσαλίας – Κτηματική και Γεωργική Τράπεζα», *Τα Νέα Γεωπονικά*, περιόδ. Β', έτος 5^{ον}, αρ. τεύχ. 53, σσ. 833-841.

ΧΑΣΙΩΤΗΣ, Σ., «Το ζήτημα της Γεωργικής Τραπέζης – Απάντησις προς τον κ. Μουράτογλου», *Τα Νέα Γεωπονικά*, περιόδ. Β', έτος 5^{ον}, αρ. τεύχ. 56, Αύγουστος 1910, σσ. 884-885.

ΧΑΣΙΩΤΗΣ, Σ., Εισηγητήριο Λόγος «Περί γεωργικής εν γένει πολιτικής ως βάσεως οικονομικής ανορθώσεως της χώρας», στο *Πανελλήνιον εν Αθήναις Συνέδριον Γεωργίας, Βιομηχανίας, Εμπορίου* (1-11-1909).

ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ, Α., *Συστήματα αγροτικής πίστης στο διεθνή χώρο*, Αθήνα, ΑΤΕ – Δ/ση μελετών και προγραμματισμού, 1990.

ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, Χ., (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, 1922-1940*, τόμος Β1: *Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002.

ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, Χ., «Εισαγωγή», στην *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τομ. Α1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, χχ, σσ. 9-39.

ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, Χ., «Η μετέπειτα εποχή του κεφαλαίου», στην *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τομ. Α1, 1900-1922: *Οι απαρχές*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, σσ. 309-349.

ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, Χ., «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τόμος Β1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σσ. 9-57.

ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, Χ., *Η γηραιά σελήνη. Η Βιομηχανία στην Ελλάδα (1830-1940)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993.

ΧΙΩΤΑΚΗ, Α., *Η συμπεριφορά του τραπεζικού κεφαλαίου σε μια αγροτική κοινωνία (τέλη του 16^{ου} αιώνα) – Η περίπτωση της Τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας στην Άρτα*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1994.

ΧΟΥΜΑΝΙΔΗΣ, Α., *Ιστορία των οικονομικών θεωριών*, Αθήνα, 1979.

ΧΡΗΣΤΙΝΗΣ, Δ., *Μελέται περί της εν Ελλάδι Γεωργίας*, Αθήνα, 1899.

ΧΡΙΣΤΑΚΑΚΟΥ, Κ., *Η εξασφάλιση του δανειστή*, Αθήνα, Π.Ν. Σάκκουλας, 2002.

ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΑΚΗ, Ο., «Η μεταρρύθμιση του τραπεζικού συστήματος και η ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδας», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τομ. Β1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σσ. 251-267.

ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Δ., *Αγροτική και συνεταιριστική ανάπτυξη*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1986.

ΧΥΤΗΡΗΣ, Γ., *Το Κερκυραϊκό αγροτικό πρόβλημα την επομένη της Ενώσεως και οι αναφορές του Άγγλου προξένου*, Κέρκυρα, 1981.

ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΣ, Μ., «Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου ως οικονομολόγος», στο ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΣ, Μ., *Πολιτική Οικονομία και Έλληνες διανοούμενοι*, Αθήνα, Τυπωθήτω, 1999, σσ. 95-111.

ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΣ, Μ., «Ο Αριστέιδης Οικονόμος και η “Οικονομική Επιθεώρησης”»: άνοδος και πτώση ενός οικονομικού περιοδικού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», στο ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΣ, Μ., *Πολιτική οικονομία και Έλληνες διανοούμενοι*, Αθήνα, Τυπωθήτω, 1999, σσ. 77-94.

ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΣ, Μ., *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1989.

ΨΥΡΟΥΚΗΣ, Ν., *Φασισμός και 4η Αυγούστου*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1976.

2. Ξενόγλωσση

ALIVISATOS, B., *La Réforme Agraire en Grèce*, R. Sirey, Paris, 1932.

ARDANT, H., «Les institutions actuelles du crédit à l'Agriculture en France», στο **ARDANT, H. – COLOMBEL, J.– de MONTBRON, H.,** *Le crédit en agriculture– ses institutions – son avenir*, δημοσιευμένο στο *Bulletin Mensuel de l'École Supérieure d'Agriculture et de Viticulture d'Angers*, Numéro Spécial, 35e Année, No 347, Janvier, 1957.

ARENDDT, H., *Les origines du totalitarisme – Le système totalitaire*, traduit de l'américain par Jean – Loup Bourget, Robert Danreux et Patrik Levu, Paris, Editions du Seuil, 1972.

- ARDANT, H. – COLOMBEL, C. - MONTBRON, H. de,** *Le crédit en agriculture – ses institutions – son avenir*, δημοσιευμένο στο *Bulletin Mensuel de l'École Supérieure d'Agriculture et de Viticulture d'Angers*, Numéro Spécial, 35e Année, No 347, Janvier, 1957.
- ARON, R.,** *Introduction à la philosophie de l'histoire. Essai sur les limites de l'objectivité historique*, Paris, Gallimard, 1948.
- ARVON, H.,** *Le gauchisme*, Paris, PUF, 1977.
- BALSERRE, J.,** *Le crédit agricole et la Banque de France*, Paris, 1882.
- BANCA, J.,** «Préface» στο *PROUDHON, Oeuvres Choisies*, Paris, Gallimard, 1967.
- BARAN, P. –SWEEZY, P.,** *Monopoly Capital*, Middlesex, Penguin Books, 1975.
- BARRAL, P.,** *Les agrariens français de Méline à Pisani*, Paris, Presses de la fondation nationale des sciences politiques, 1968.
- BATESON, G.,** *De Versailles à la cybernétique – vers une écologie de l'esprit*, t.II, Paris, Seuil, 1980.
- BERGER, P.,** *Invitation to Sociology*, N.York – London – Toronto, Anchor Books – Doubleday, 1963.
- BOCCARA, P.,** *Étude sur le capitalisme monopoliste d'Etat et sa crise*, Paris, Edit. sociales, 1973
- BOTTIGELLI, É.,** *Genèse du socialisme scientifique*, Paris, Éditions sociales, 1967.
- BOUDON, R.,** *Les méthodes en sociologie*, 8e édit. Paris, PUF, 1991.
- BOULANGER, F.,** *Ambelakia ou les Associations et les municipalités helléniques*, Paris, 1875.
- BOYER, R.,** *La théorie de la régulation: une analyse critique*, Paris, La Découverte, 1987.
- BOYRGIN, G. - RIMBERT, P.,** *Le socialisme*, Paris, PUF, 1986.
- BREHIER, É.,** « La philosophie et son passé » (*Nouvelle Encyclopedie Philosophique*), Paris, Alcan, 1940.
- BRÉMONT, J. - GÉLÉDAN, A.,** *Dictionnaire des théories et mécanismes économiques*, Paris, Hatier, 1984.
- BUKHARIN, N.,** *Imperialism and world economy*, London, Merlin Press, 1987.
- CAPELLI M.,** Rapport sur «Le crédit agricole de la caisse d'épargne de la Banque de Naples en 1917», *Bulletin mensuel des institutions économiques et sociales*, année IX, No 9 septembre 1918, pp. 758-768.
- CAPELLI, M.,** «De l'État actuel de la coopération agricole en Italie», *Bulletin du Bureau des Institutions Économiques et Sociales*, année 1, vol. I, N° 1, 30 Septembre 1910, pp.276-305.
- CAPELLI, M.,** Rapport sur «Le crédit agricole de la caisse d'épargne du 'Banco di Napoli' et la section de crédit agricole du 'Banco di Sicilia', en 1916», *Bulletin mensuel des institutions économiques et sociales*, année VIII, v. LXXXI, N° 9, septembre 1917, pp. 42-51.
- CARR, Edward H.,** *What is History?* London – New York, Penguin Books, 1990.
- CAZENEUVE, J.,** *Dix grandes notions de la sociologie*, Paris, Ed. du Seuil, 1976.
- CHAUVIRÉ, Ch.,** *Ludvig Wittgenstein*, Paris, Seuil, 1989.
- CHOINEL, A. - ROYER, G.,** *Le système bancaire français*, Paris, PUF, 1988.
- COLESCU, M.L.,** «Les Associations agricoles en Roumanie», *Bulletin du Bureau des institutions économiques et sociales*, année I, N° 2, Octobre – Novembre 1910, pp. 203-215.
- COLOMBEL, C.,** « *Les origines du crédit à l'agriculture* », που περιλαμβάνεται στο συλλογικό έργο των H.ARDANT - C.COLOMBEL - H. de MONTBRON, *Le crédit en agriculture – ses institutions – son avenir* » δημοσιευμένο στο *Bulletin Mensuel de l'École Supérieure d'Agriculture et de Viticulture d'Angers*, Numéro Spécial, 35e Année, No 347, Angers, Janvier 1957, pp. 5-12.
- CONFÉDÉRATION EUROPÉENNE DE L'AGRICULTURE – C.E.A.,** *Étude comparative du droit de la coopération agricole en Europe*, Brougg – Suisse, Publications de la CEA, 1963.

- COTTA, A., *Le Corporatisme*, Paris, P.U.F., 1984.
- COURTOIS, A., «Associations coopératives de crédit», στο SAY, L., *Economie sociale, rapport général*, II éd., Paris, Guillaumin, 1891, pp. 321-329.
- CRUGER, H., «Une réglementation législative spéciale des coopératives», στο *Congrès Juridique International des sociétés par actions et des sociétés coopératives*, Bruxelles 1910, δημοσιεύεται μεταφρασμένο στα Γαλλικά από τον Alfred Druff στο *Documents du Congrès Juridique International*, tome II, Louvain 1910, pp.302.
- DAVID, F., «Rapport sur le budget du Ministère de l'Agriculture», *Bulletin des Institutions économiques et sociales*, Janvier 1911, pp. 51-68.
- DE POZZI, V., «La coopération agricole en Autriche», étude monographique, *Bulletin du Bureau des institutions économiques et sociales*, année I, vol. I, n° 1, 30 Septembre 1910, pp. 114-142.
- DE POZZI, V., «Une nouvelle statistique de la coopération agricole en Autriche», *Bulletin du Bureau des institutions économiques et sociales*, année IIe, n° 2, 28 février 1911, pp. 39-76.
- DE SOTO, H., *The mystery of capital*, New York, Basic Books, 2000.
- DE TOCQUEVILLE, A., *De la Démocratie en Amérique*, 6η εκδ., Paris, Gosselin et Coquebert, 1838.
- DECOURSELLE, G., *Le Crédit Agricole. Banque ou Institution ?*, Paris, Topaze, 1978.
- DEVINE, H., *People's Cooperative Banks*, London – Paris – N.York and Melbourne, Cassel and company, 1908.
- DOBREFF, D., «Les coopératives de crédit agricole en Bulgarie», *Bulletin du Bureau des institutions économiques et sociales*, 15ème volume, IIIe année, No 1, Janvier 1912, pp. 47-57.
- DRAGONI, C., *Economia agraria*, Milano, Ulrico Hoepli, 1932.
- DURAND, L. « Le crédit agricole et l'État », *Revue de Paris*, 1-11-1897.
- DURKHEIM, E., *Les règles de la méthode sociologique*, 20e éd. Paris, Ed. du Seuil, P.U.F., 1981.
- DUTAILLIS, G. P., *Le risque du crédit bancaire*, Paris, 1950.
- DUVERGER, M., *Janus, Les deux faces de l' Occident*, Paris, Fayard, 1972.
- DUVERGER, M., *Finances Publiques*, Paris, Presses Universitaires de France, 1988.
- DVORAK, L.F., «La coopération Tchecoslovaque», *Bulletin des institutions économiques et sociales*, année xii, n° 6-7, Juin-Juillet 1921, pp.333-343.
- FABBRINI, G., «Le Crédit Mutuel en Italie, son Organisation», όπως δημοσιεύεται στο συλλογικό τόμο *Le Crédit Raiffeisen en Europe*, Francfurt, Deutscher Raiffeisenverband, 1968, pp. 147-153.
- FAUQUET, G., «Contribution à la théorie générale de la société coopérative», στη *Revue des études coopératives*, treizième année, No 52, Paris, Juillet-Septembre 1934, pp. 273-289.
- FAUQUET, G., «La coopération comme force morale», *Le Coopérateur suisse*, 8-2-1939, περιέχεται και στο FAUQUET G., *Regards sur le Mouvement Coopératif*, Bâle – Bruxelles – Paris, U.S.C.- F.N.C.C., 1949, pp. 115-119.
- FAUQUET, G., *Le secteur coopératif*, 4η έκδοση, Paris, 1942
- FAUQUET, G., «Les institutions coopératives dans l' économie et dans la législation », *Revue internationale du travail* (Genève, Bureau International du travail), vol, LVII, No 4, Oct. 1948, p. 533.
- GALBRAITH, J. K., *Economic Development*, Cambridge – Massachussets, Harvard University Press, 1964.
- GALBRAITH, J. K., *The Great Crash 1929*, New York, Penguin Books, 1984.
- GANGUILHEM, G., *Idéologie et rationalité – Nouvelles études d'histoire et de philosophie des sciences*, 2e édit., Paris, Vrin, 2000.

- GIDE, Ch.**, *Principes d'Économie Politique*, 14e éd., Paris, Recueil Sirey, 1913.
- GIDE, Ch.**, «Les ennemis de la coopération», *Le Coopératisme*, 5e éd., Paris, Recueil Sirey, 1929, pp. 103-129.
- GIDE, Ch.**, *Le Coopératisme*, 5° έκδ., Paris, Recueil Sirey, 1929.
- GIDE-LOYRETTE-NOUEL**, *Les coopératives agricoles dans le marché commun*, Paris, Éd. André JOLY, 1969.
- GIDE, Ch. - RIST, Ch.**, *Histoire des doctrines économiques depuis les physiocrates jusqu' à nos jours*, Paris, Recueil Sirey, 1913.
- GILBART, J.W.** (αναθεωρημένο από τον E. Sykes), *The history, principles and practice of banking*, London, George Bell and sons, 1907.
- GLUCKSMANN, A.**, «Fascismes: L'Ancien et le Nouveau», *Les Temps Modernes*, No 310/1972, pp. 266-334.
- GOUGH, I.**, «State expenditure in advanced capitalism», *New Left Review*, 92/1975, pp.53-92.
- GOUIER, H.**, *Les grandes avenues de la pensée philosophique en France depuis Descartes*, Louvain, Public. Univers. de Louvain, Ed. B. Nauweaerts, 1966.
- GRAMSCI, A.**, *Textes*, trad. franç. par J.Bramont, G.Moget, A.Monjo, Fr.Ricci et A.Tosel, Paris, Ed. Sociales, 1983.
- GRÜGER, H.**, *Einführung in das Deutsche Genossenschaftswesen*, Berlin, Guttentag Verlag, 1907.
- GUESLIN, A.**, *Histoire des crédits agricoles*, Paris, Economica, 1984.
- HALEVY, E.**, *Histoire du socialisme européen* (rédigée d' après des notes des cours par un groupe d' amis et d' élèves), 6e éd., Paris, 1948.
- HARMEL, M.**, «Proudhon et le mouvement ouvrier», *Proudhon et notre temps*, Paris, Edit. et Librairie – Etienne Chiron, 1920, pp. 33-51.
- HEILBRONER, R.**, *Les grands économistes*, trad. de l'américain par Pierre Anton, Paris, Editions du Seuil, 1971.
- HENRY, P. – REGULIER, M.**, *Le crédit agricole*, Paris, P.U.F., 1986.
- HILDEBRAND, K.**, «Comment les coopératives se procurent de l'argent », *Bulletin des institutions économiques et sociales*, année XIII, No 6, Juin 1922, pp. 401-418.
- HILFERDING, R.**, *Das Finanzkapital*, Wien, Wiener Volksbuchhandlung, 1923.
- INSTITUT INTERNATIONAL D' AGRICULTURE – SERVICE DES INSTITUTIONS ECONOMIQUES ET SOCIALES**, *Études monographiques sur la coopération agricole dans quelques pays*, Rome, Imprim. de la chambre des députés, 1910.
- INSTITUT INTERNATIONAL D' AGRICULTURE** *Études Monographiques*, Rome, I.I.A., 1911.
- INSTITUT INTERNATIONAL D' AGRICULTURE**, «Wilhelm Haas», *Bulletin mensuel des institutions économiques et sociales*, vol. XXXII, IVe année, n° 8, Août 1913, pp. 1-10.
- INSTITUT INTERNATIONAL D' AGRICULTURE**, *La réforme agraire*, Rome, 1930.
- JACQUOT, B.**, «P.J.Proudhon: Tout prolétaire est un capitaliste qui s'ignore» *S & V Economie Magazine*, No 62, Juin 1990, pp. 44-47.
- JEANTET, Th. - VERDIER, R.**, *L' Économie Sociale*, Paris, Éd. C.I.E.M., 1984.
- KALLBRUNNER, H.**, «La coopération agricole pendant la guerre», *Bulletin des institutions économiques et sociales*, année XIII, n° 7-8, Juillet-Août 1922, pp. 481-500.
- KEYNES, J. M.**, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, London, Royal Economic Society, 1974.

- KIRCH, L.**, *Étude sur le crédit mobilier agricole*, Paris, Pedone, 1899.
- KLAUHS, H.**, «Genossenschaftliche-Le mouvement Raiffeisen en Autriche», στο συλλογικό τόμο *Raiffeisenkredit in Europa*, Frankfurt, 1968, pp. 201-228.
- KUHN, T. S.**, *La structure des révolutions scientifiques* (ouvrage traduit de l'américain par Laure Meyer), Paris, Flammarion, 1983.
- LAJUGIE, J.**, *Les doctrines économiques*, 14e éd., Paris, P.U.F., 1987.
- LASKI, H.**, *The State in theory and practice*, London, 1935.
- LAZARSELD, P.**, *Qu'est-ce que la sociologie?* Paris, Gallimard, 1970.
- LEHMAN, J. P.**, «Durand Louis», στο *Economie et Sociologie Coopératives*, No 41-42 (numéro special), Janvier- Décembre 1977.
- LENIN, V.I.**, «Introduction» στο BUKCHARIN, N., *Imperialism and World Economy*, London, Merlin Press, 1987, pp. 10-11.
- LENOIR, F.**, *Les temps de la responsabilité* (postface Paul Ricœur), Paris, Fayard, 1991.
- LION, A.**, «Robert Owen (1771-1858)», που περιέχεται στο ειδικό αφιέρωμα (Ανθολόγιο) υπό τον τίτλο *Economie et Sociologie coopératives, textes et recherches*, Communauté, Archives Internationales de Sociologie, de la Coopération et du Développement, No 41-42, Janvier –Décembre, 1977.
- LIPJETZ, A.**, *Mirages et miracles*, Paris, Edit. La Découverte, 1986.
- LIPSET, S. M.**, *L'homme et la politique*, trad. franç. par Guy et Gérard Durand, Paris, Ed. du Seuil, 1963.
- LOCKHART, J.**, «Introduction», in Confédération Européenne de l'Agriculture – C.E.A., *Étude comparative du droit de la coopération agricole en Europe*, Brougg – Suisse, Publications de la CEA, 1963, pp.13-18.
- LOUIS, P.**, *Histoire du socialisme en France (de la révolution à nos jours)*, Paris, Libr. sociales – Marcel Rivière, 1925.
- LUXEMBURG, R.**, *What is economics?*, translated by T.Edwards, London, Merlin Press, 1954.
- MAISONNEUVE, J.**, *La dynamique des groupes*, 11e éd., Paris, P.U.F., 1995.
- MAISONNEUVE, J.**, *La Psychologie sociale*, Paris, P.U.F., 1991.
- MAKAVEI, M.**, *Le crédit agricole et le crédit foncier en Roumanie* (thèse pour le doctorat), Paris, Recueil Sirey, 1912.
- MAKUCH, N. –PEYRE J. –PRUNET P.**, *Le crédit agricole*, Paris, Berger – Levrault, 1978.
- MATALON, B.**, *Décrire, expliquer, prévoir – démarches expérimentales et terrain*, Paris, Arm. Colin, 1988.
- MAYEUX, M.-R.**, «Luzzati Luigi (1841-1921), Anthologie», *Communauté, Archives Internationales de Sociologie, de la Coopération et du Développement*, No 41-42, Janvier –Décembre, 1977, pp. 221-225.
- MONOD, J.**, *Le hasard et la nécessité*, Paris, Ed. du Seuil, 1970.
- MORIN, E.**, *Penser l' Europe*, Paris, Gallimard, 1987.
- MÜLLER, J. O.**, «Utopie et réalisme dans l' élaboration coopérative de F.Raiffeisen», *Communauté* (Archives Internationales de Sociologie de la Coopération et du Développement), Juillet-Décembre 1970, No 28, pp. 101-124.
- MÜLLER, T.**, «Esquisse historique et statistique de l'état actuel de la coopération agricole en Allemagne », *Bulletin du bureau des institutions économiques et sociales*, année I, vol. I, 30 septembre 1910, pp. 6-44.
- NEUDÖRFER, O.**, «L' organisation régionale des coopératives agricoles», *Bulletin mensuel des institutions économiques et sociales*, vol. XXXII, ive année, n° 8, Août 1913, pp. 11-20.

- OFFE, C., «Two Logics of Collective Action», αναδημοσιεύεται στο OFFE, Claus., *Disorganised Capitalism*, Cambridge – Oxford, Polity Press, 1985, pp. 170-220.
- OFFE, C., *Disorganised Capitalism*, Cambridge – Oxford, Polity Press, 1985.
- OLSON, M., *The Logic of Collective Action*, Cambridge-Massachusetts, Harvard University Press, 1965.
- ONCKEN, H., *Lassale*, Stuttgart, 1904.
- OUALID, W., «Proudhon Banquier» στο συλλογικό τόμο *Proudhon et notre temps*, préface C. Bouglé, Paris, Et. Chiron, 1920.
- OWEN R., «Rapport à la Commission pour le soutien aux pauvres de l'industrie», Mars 1817, όπως ανατίθεται στο *Anthologie Coopérative*, pp. 11-13.
- PALADILHE, C., «Les caisses de crédit mutuel agricoles 'libres'», *Revue des études coopératives*, LIX année, No 182, 4e trimestre 1975, pp. 79-89.
- PENNESCO, D., «Rapport sur le crédit agricole en Roumanie», στο *Bulletin mensuel des institutions économiques et sociales*, année VIIIe, vol. LXXVII, No 5, Mai 1917, pp. 50-64.
- PHILIPPOVICH, E., *La politique agraire*, μετάφρ. S. Boussy, Paris, V.Giard et E.Brière, 1904.
- PIAGET, J., *Biologie et connaissance*, Neuchâtel – Paris, Delachaux et Niestlé, 1992.
- PIRET, J., Essai sur l'organisation et l'administration des entreprises agricoles, *Traité d' Economie Rurale*, tome 3ème, Bruxelles- Paris, G.Masson, 1892.
- PIVOIRE, J., *Les banques dans le monde*, Paris, P.U.F., 1986.
- POINCARÉ, H., *La science et l' hypothèse*, Paris, Flammarion, 1999.
- POPPER, K., «Epistemology without a knowing Subject», στο *Objective Knowledge*, Oxford, Clarendon Press, 1983, pp. 106-152,
- POULANTZAS, N., *Pouvoir politique et classes sociales*, t.1,2, Paris, Fr. Maspero, 1972.
- POULANTZAS, N., *State Power, Socialism*, London, Verso, 1978.
- PRÉVOST, C., «Brève introduction à la lecture de György Lukács», στο LUKÁCS, G., *Textes*, Paris, éd. sociales, 1985.
- PRIGOGINE, I. - STENGERS, I., *La nouvelle alliance. Métamorphose de la science*, Paris, Gallimard, 1979.
- PRIGOGINE, I. – STENGERS, I., *Entre le temps et l'éternité*, Paris, Flammarion, 1992.
- PROUDHON, P. – J., «Systèmes des contradictions économiques», *PROUDHON, Oeuvres choisies*, Paris, Gallimard, 1967.
- PROUDHON, P. – J., «De la capacité politique des classes ouvrières», *PROUDHON, Oeuvres choisies*, liv. II, chap.IV, Paris, Gallimard, 1967, p.110.
- PULHE, H.J., «Historische Konzepte des entwickelten Industriekapitalismus und Korporatismus», *Geschichte und Gesellschaft* (10), Göttingen, pp. 164-183.
- POPPER, K., *La quête inachevée*, traduit de l'anglais par Renée Bouveresse, Paris, Calman Lévy, 1981.
- RAIFFEISEN, F.W., *Die Darlehnskassen - Vereine*, Neuwied, 1866.
- RAIFFEISEN, F.W., *The Credit Unions*, μετάφραση από τη γερμανική στην αγγλική Conrad Engelmann, Neuwied on the Rhine, The Raiffeisen Printing and Publishing Co., 1970.
- RIZOFF, D., «La Banque agricole de Bulgarie», όπως δημοσιεύεται στο *Bulletin du Bureau des institutions économiques et sociales*, année II, No 6, 30 Juin, pp. 185-200.
- RÖSENER, W., *Les paysans dans l'histoire de l'Europe*, trad. de l'allemand par Denis-Armand Canal, Paris, Editions du Seuil, 1994.

ROSTAND, E., *Le concours des caisses d'épargne au crédit agricole – applications à l'étranger*, Paris, Guillaumin, 1897.

RUBEL, M. – MAYEX, M., «Shulze – Delitzsch Hermann, 1808-1883», *Archives Internationales de Sociologie de la Coopération et du Développement*, N° 41-42 (numéro spécial), Janvier – Décembre 1977, pp.103-104.

SAGNIER, H., «*Le crédit agricole en France*» όπως παρατίθεται από τον C.Colombel στο άρθρο «*Les origines du crédit à l'agriculture*», που εμπεριέχεται στο συλλογικό έργο των HARDANT - C.COLOMBEL - H. de MONTBRON, «*Le crédit en agriculture – ses institutions – son avenir*», δημοσιευμένο στο *Bulletin Mensuel de l'Ecole Supérieure d'Agriculture et de Viticulture d'Angers*, Numéro Spécial, 35e Année, No 347, Janvier 1957, pp. 5-12.

SAMUELSON, P., *Economics*, 8e éd., New York – London – Toronto (Intern. Ed.), McGraw-Hill Book Co., 1970.

SAY, L., *Économie sociale rapport général*, II ed., Paris, Guillaumin, 1891.

SAYRE R. – LÓWY M., «*Figures du romantisme anti-capitaliste*», *L' Homme et la Société* (Revue Internationale), N°s 69-70, Juillet-Décembre 1983, pp. 99-121.

SCHULZE DELITZSCH, H., *Cours d'économie politique à l'usage des ouvriers et artisans*, Traduction par Benjamin Rampal, t. II, Paris, Guillaumin, 1874.

SELTENSPERGER, Ch., *Précis d'Agriculture*, Paris, Libr. J.-B. Baillière, 1912.

SHATERIAN, W., *Export Import Banking*, N.York, 1956.

SOCIÉTÉ DES NATIONS, *L'Établissement des Réfugiés en Grèce*, Genève, Publications de la Société des Nations (Les Questions Économiques et financières), 1926.

SOMBART, W., *Der moderne Kapitalismus*, München und Leipzig, Verlag von Dunker 1919.

SOULEZ, Ph., «*Proudhon et les théoriciens du syndicalisme révolutionnaire*» (extrait), *Cahiers Internationaux de Sociologie*, Paris, PUF, 1972, pp. 245-264.

STÜRGGH, B., Préface, in Confédération Européenne de l'Agriculture – C.E.A., *Étude comparative du droit de la coopération agricole en Europe*, Brougg – Suisse, Publications de la CEA, 1963, p. 6.

SWEEZY, P., *The Theory of Capitalist Development*, N.York and London, Modern reader Paperbacks, 1968.

TARDY, L., *L'organisation actuelle des établissements nationaux de crédit agricole et l'organisation du crédit agricole international*. Agen, Impr. Moderne – A.C.O., 1926.

TARDY, L., *Rapport sur les systèmes de crédit agricole et assurances*, Paris 1938.

TOTOMIANTZ, V.Th., *Histoire des doctrines économiques et sociales*, Paris, Marcel Giard, 1922.

TOUCHARD, J., (avec la collaboration de Louis Bodin, Pierre Jeannin, Georges Lavau, Jean Sirinelli), *Histoire des idées politiques*, Paris, P.U.F., 2001.

TRÉANTON, J.-R., «*LE PLAY Frédéric*», *Dictionnaire de la sociologie*, Paris, Larousse, 1990.

VALDERVELDE, E., *Le socialisme agraire*, Paris, V. Giard et E.Brière, 1908.

VIENNEY, C., «*De la 'République Coopérative' à l'Alliance Coopérative Internationale dans l'œuvre de Charles Gide*», *Communauté*, No 39, Janvier – Juin 1976 (numéro spécial), pp. 106-122.

WOLLEMBORG, L., «*Les Caisses rurales italiennes*», WOLLEMBORG L., *Scritti e discorsi di economia e financa*, Torino, Fratelli Bocca, 1935, pp. 139-156.

ZOLLA, D., *Questions agricoles d'hier et d'aujourd'hui*, Paris, Armand Colin, 1904.

